ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE
„N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

COMITETUL DE REDACŢIE

F. CONSTANTINIU, L. DEMÉNY, D. MIOC,
Ş. PAPACOSTEA, ŞT. ŞTEFĂNESCU

VOL. VI
1 9 7 3

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VI 1973

SUMAR

STUDII ŞI ARTICOLE Pag.

COMUNICĂRI, NOTE, DISCUŢII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
INSTITUT D'HISTOIRE «N. IORGA»

ÉTUDES ET MATÉRIEL D'HISTOIRE MÉDIÉVALE

TOME VI 1973

SOMMAIRE

ÉTUDES ET ARTICLES — Page

COMMUNICATIONS, NOTES, DÉBATS

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA REPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE

АКАДЕМИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ РУМЫНИИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. Н. ЙОРГИ

ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

ТОМ VI 1973

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Стр.

СООБЩЕНИЯ, ЗАМЕТКИ, ДИСКУССИИ

ИСТОЧНИКИ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ

ADDENDA ET CORRIGENDA

РЕЦЕНЗИИ И АННОТАЦИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ РУМЫНИИ

REALIZĂRI ȘI PERSPECTIVE ÎN DOMENIUL MEDIEVISTICII ROMÂNEȘTI

DE

ŞT. ŞTEFĂNESCU

Medievistica românească, domeniu de cercetare cu bogată şi, în unele cazuri, extrem de valoroasă tradiţie a cunoscut în ultimii ani un veritabil proces de efervescenţă creatoare. Rezultatele obţinute marchează deschiderea largă îmbrăcată de investigaţia ştiinţifică, creşterea spiritului de căutări creatoare, de aprofundare a analizei şi a înţelegerii procesului, fenomenului sau evenimentului istoric.

Publicarea sistematică a izvoarelor, începută la puţin timp după eliberarea ţării, deşi nu cunoaşte ritmul pe care l-am dori şi pe care interesul major al dezvoltării ştiinţei noastre istorice îl reclamă, s-a ridicat, prin schimbarea concepţiei de lucru, intervenită acum cîţiva ani, la nivelul de erudiţie şi tehnică editorială competitiv celor mai bune realizări ale genului pe plan internaţional.

Coroborarea datelor din izvoarele scrise, a căror repertoriere se realizează pentru perioada premergătoare formării statelor româneşti în colecţia *Fontes Historiae Dacoromanae* (din care au apărut primele două volume, scriitori latini şi bizantini pînă în secolul al X-lea) cu rezultatele cercetărilor arheologice, desfăşurate pe baza unui amplu şi sistematic plan de săpături, a sporit şi va spori şi mai mult în viitor gradul de înţelegere a cadrului social-istoric în care a apărut orînduirea feudală pe teritoriul României. „Mileniul tăcerii" — perioada migraţiei popoarelor — nu mai este un lung întuneric pentru cunoaşterea vieţii populaţiei autohtone daco-romane la nordul Dunării. Razele de lumină pătrund şi strîngîndu-se într-un focar puternic dezvăluie conţinutul procesului istoric din acea vreme. Geografia istorică, etnografia, lingvistica, toponimia, onomastica adaugă elemente ce ajută la definirea a ceea ce a fost în condiţiile transformării lumii vechi sub loviturile „barbarilor" sinteza romă-

nească. Viziunea apocaliptică a distrugerii totale de oameni şi bunuri cedează în favoarea unei imagini mai obiective, mai realiste în care începe să capete contururi mai exacte ideea convieţuirii şi chiar a colaborării uneori între băştinaşi şi barbari. „Tovărăşia" aceasta de care vorbea N. Iorga, ca stînd la baza formaţiunilor politice ce se vor naşte pe teritoriul României şi care vor duce la alcătuirea vieţii statale româneşti, constituie unul din cele mai interesante şi mai pasionante capitole ale istoriei noastre. Orice contribuţie la elucidarea lui înseamnă un plus la cunoaşterea originalităţii începuturilor organizării statale româneşti şi a viabilităţii acesteia.

Pentru ceea ce a însemnat dominaţia popoarelor tiurce — ultimul val al popoarelor migratoare — în determinarea specificului dinamicii feudalismului în spaţiul carpato-danubian, prof. H.H. Stahl ne-a oferit într-o lucrare recentă, ce face autoritate în materie, importante date şi sugestii, care îndeamnă la fertile meditaţii [1].

S-au întreprins sau sînt în curs de efectuare ample cercetări istorico-arheologice în ţinuturile care, prin poziţia lor geografică, au păstrat mult timp forme vechi de organizare socială şi al căror nume evocă locuri de pornire în constituirea statelor româneşti independente.

După modelul reconstituirii cu grijă într-o lucrare monografică de frumoasă ţinută ştiinţifică a ceea ce a însemnat „ţara" Maramureşului în secolul al XIV-lea [2], Radu Popa a început cercetările privind o altă veche vatră de energie românească: „ţara" Haţegului. Continuă în ritm susţinut şi cercetările pe versantele de la sud şi est de Carpaţi, veritabilă coloană vertebrală a statelor româneşti medievale, mult timp ţinuturi cu însemnată concentrare demografică [3]. Procesul istoric care a condus la organizarea Transilvaniei ca unitate politică cu trăsături distincte de regatul maghiar, sub stăpînirea căruia a intrat pentru mult timp, şi rolul Transilvaniei în întărirea forţei vitale din Ţara Românească şi Moldova sînt oglindite în lucrarea lui Ştefan Pascu consacrată voievodatului Transilvaniei [4].

Opera de publicare a izvoarelor, în funcţie de natura lor în colecţii naţionale: *Documenta Romaniae Historica*, *Inscripţiile medievale ale României*, *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, *Cronicile medievale ale României*, *Cronici turceşti privind ţările române*, *Călători străini despre ţările române*, *Documente privind istoria României*: *Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki*, *Seria nouă*, ca şi editarea de documente pe o

[1] Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, Bucarest—Paris, 1969, 254 p.

[2] Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, 305 p.

[3] N. Constantinescu, *La résidence d'Argeş des voïvodes roumains des XIIIe et XIVe siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1970, nr. 1; V. Spinei, *Unele consideraţii cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XIV-lea*, în „Studii şi cercetări de istorie veche", 1970, nr. 4.

[4] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, 595 p.

anumită tematică: *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, *Urbariile Țării Făgărașului în secolul al XVIII-lea* etc. cărora li se adaugă apariția unor utile instrumente de lucru, cum sînt cele realizate de N. Stoicescu: *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova* și *Cum măsurau strămoșii* [5] ș.a. contribuie la o mai bună cunoaștere și definire a modelului de feudalism românesc.

Au fost realizate lucrări monografice privind organizarea statală[6] — statul fiind înfățișat ca produs al contradicțiilor dintre clasele antagoniste și urmărit în prefacerile prin care a trecut în cursul feudalismului — structura ierarhiei feudale [7], importante instituții nedievale [8]; este într-o fază înaintată pregătirea pentru tipar a dicționarului de instituții și termeni medievali.

Un domeniu în care s-au dus contribuții însemnate și a cărui cunoaștere științifică are o mare însemnătate pentru înțelegerea întregului proces istoric în complexitatea lui este cel al vieții social-economice. Dispunem azi de studii și lucrări valoroase consacrate economiei — agriculturii, pisciculturii, meșteșugurilor, satului și orașului medieval, relațiilor sociale în evul mediu [9].

Ducînd mai departe eforturile începute de istoriografia marxistă în anii de ilegalitate ai Partidului Comunist Român, s-a acordat o atenție deosebită studierii luptei de clasă, răscoalelor țărănești, căutîndu-se să se pună în lumină natura lor, ideile care au însuflețit pe participanți și con-

---

[5] N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, 1971, 456 p.; idem, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971, 330 p.

[6] N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova*, vol. I, *Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971, 475 p.; E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova*, București, 1960, 316 p.

[7] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1968, 315 p.; idem, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968, 383 p.

[8] Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, 247 p.; V. Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova*, București, 1965, 360 p.; Gh. Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969, 244 p.

[9] I. Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969, 404 p.; C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și pisciculturii în România*, vol. I, București, 1964, 391 p.; Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, 380 p.; Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969, 460 p.; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964, 284 p.; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, București, vol. I, 1958, 374 p.; vol. II, 1962, 365 p.; vol. III, 1965, 487 p.; N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972, 311 p.; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, 454 p.; D. Berindei, *Orașul București, Reședință și capitală a Țării Romînști, 1459—1862*, București, 1963, 302 p.; C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, 380 p.; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, 560 p.; acad. David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I—III, București, 1967—1968 (vol. I, 595 p.; vol. II, 862 p.; vol. III, 135 p.).

ducători, să se explice cauzele înfrîngerii răscoalelor, să se fixeze locul lor în ansamblul luptei poporului român pentru libertate şi dreptate socială. Marilor ridicări de masă din Transilvania (răscoala de la Bobîlna din 1437, războiul ţărănesc condus de Gh. Doja din 1514, răscoala condusă de Horea, Cloşca şi Crişan din 1784), ca şi celor de la sud şi est de Carpaţi (răscoala seimenilor din 1655, răscoala din Moldova din 1671—1672, energica mişcare populară condusă de Tudor Vladimirescu, hotărîtoare în vestirea epocii moderne) li s-au consacrat temeinice studii şi lucrări monografice [10]. Bogatul conţinut de idei al acestora şi puternica forţă de evocare a faptelor concrete reliefează marea importanţă pe care au avut-o în istoria noastră tradiţiile revoluţionare, ca şi cele de înfrăţire în muncă şi luptă ale poporului român cu naţionalităţile conlocuitoare, tradiţii, care, valorificate pe plan superior îşi găsesc expresia azi în înfrăţirea tuturor oamenilor muncii de pe aceste meleaguri, în coeziunea şi tăria statului nostru socialist.

Istoria politică şi-a pierdut tot mai mult caracterul de simplă narare a faptelor istorice. Ea este încadrată în contextul istoric general şi explicată prin factorii care au determinat geneza, forma de manifestare şi consecinţele faptului istoric studiat. Au apărut cîteva lucrări monografice consacrate unora dintre marii conducători ai poporului român, Iancu de Hunedoara [11], Ştefan cel Mare [12], Neagoe Basarab [13], Ion Vodă Viteazul [14], Constantin Brîncoveanu [15], Dimitrie Cantemir [16].

O problemă fundamentală a istoriei româneşti, supusă pentru prima dată unei analize temeinice, este cea a raporturilor ţărilor române cu Poarta otomană, a regimului de dependenţă a ţărilor române faţă de Poarta otomană, regim care a frînat dezvoltarea ţărilor române şi a întîrziat — faţă de Europa de Apus şi Centrală — victoria în Principatele Române a relaţiilor capitaliste de producţie [17].

---

[10] Demény Lajos, *Az 1437—1438 — a bábolnai népi felkelés*, Bucureşti, 1960, 280 p.; Şt. Pascu, *Bobîlna*, ed. a II-a, Bucureşti, 1963, 192 p.; B. Cselényi, Şt. Ştefănescu, *450 de ani de la răscoala ţărănească de sub conducerea lui Gh. Doja*, în „Lupta de clasă", 4, 1964, p. 84—94; Gh. Georgescu-Buzău, *Răscoala de la 1784 a iobagilor din Transilvania sub conducerea lui Horea, Cloşca şi Crişan*, Bucureşti, 1962, 363 p.; Lidia A. Démeny, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară*, Bucureşti, 1968, 326 p.; N. Grigoraş, *Marea răscoală populară din Moldova dintre 1671—1672*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice", seria istorie, nr. 2, 1962, p. 209—239; acad. A. Oţetea, *Tudor Vladimirescu*, Bucureşti, 1971, 564 p.; Dan Berindei, Traian Mutaşcu, *Aspecte militare ale răscoalei populare din 1821*, Bucureşti, 1962, 228 p.

[11] Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, Bucureşti, 1968, 246 p.

[12] *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, 244 p.; Manole Neagoe, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970, 280 p.

[13] Manole Neagoe, *Neagoe Basarab*, Bucureşti, 1971, 264 p.

[14] Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. a II-a, Bucureşti, 1966, 230 p.

[15] St. Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brîncoveanu*, Bucureşti, 1969, 464 p.; C. Şerban, *Constantin Brîncoveanu*, Bucureşti, 1969, 207 p.

[16] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, 268 p.

[17] M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec. XV—XIX*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. II. 1957, p. 7—47; Mehmet Mustafa, *Din raporturile Mol-*

Secolul al XVIII-lea, ca perioadă de mari transformări social-economice, politice şi culturale ce au pregătit epoca modernă şi triumful ideii naţionale a fost cercetat şi el atent de abia în anii de după Eliberare, subliniindu-se în lucrări monografice preţioase, adevărata lui semnificaţie [18]. Legăturile economice, politice şi culturale dintre ţările române care au contribuit la menţinerea conştiinţei unităţii etnice a poporului român, ca şi relaţiile ţărilor române cu alte ţări sînt oglindite de asemenea într-o serie de importante studii şi lucrări [19].

S-au realizat progrese însemnate în prezentarea liniilor de dezvoltare a diplomaţiei româneşti, care a contribuit la asigurarea permanenţei vieţii statale a ţărilor române şi a slujit, totodată, lupta de eliberare a popoarelor căzute sub stăpînirea străină [20].

Fenomenele culturii, ca forme ale conştiinţei sociale, au căpătat adevărate dimensiuni şi semnificaţii prin examinarea lor în strînsă legătură cu dezvoltarea economică şi politică a societăţii. În studii şi monografii ca şi în lucrări de sinteză, special consacrate domeniului, au fost puse în evidenţă originalitatea, valoarea şi frumuseţea culturii şi artei poporului român, aportul fenomenului cultural-artistic românesc la dezvoltarea culturii şi artei în sud-estul Europei [21].

---

dovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea, în „Studii", 5, 1960, p. 165—178; idem, *Un document turc concernant le haratch de la Moldavie et de la Valachie du XVe au XVIe siècle*, în „Revue des études sud-est européennes", V, 1967, 1—2, p. 265—274.

[18] V. Mihordea, *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, Bucureşti, 1968, 316 p.; Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1972, 210 p.; Ş. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă 1718—1739*, Bucureşti, 1971, 342 p.; Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1764—1830*, Bucarest, 1970, 197 p.; Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, Bucureşti, 1968, 398 p.

[19] Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV—XVI)*, Bucureşti, 1965, 307 p.; E. Pavlescu, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*, Bucureşti, 1970, 574 p.; M. Dan, S. Goldenberg, *Der Warenaustausch zwischen Bistritz und den Moldauer Städten und Marktflecken im 16. Jh.*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 1, 1967, p. 5—34; S. Goldenberg, *Contribution à l'histoire du commerce roumano-balkanique au XVIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 3, 1969, p. 605—619; Lidia A. Demény, *Le commerce de Transylvanie avec des régions du sud du Danube effectué par la douane de Turnu Roşu en 1685*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 5, 1968, p. 761—777; Dinu C. Giurescu, *Relaţiile economice ale Ţării Româneşti cu ţările balcanice din secolul al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Romano-slavica", vol. XI, 1965, p. 167—201; idem, *Moldova în relaţiile economice europene la începutul secolului al XV-lea*, în „Revista română de studii internaţionale", 1—2, 1967, p. 171—182; M. P. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 3, 1969, p. 621—634; L. Demény, *Comerţul de tranzit spre Polonia prin Ţara Românească şi Transilvania (ultimul sfert al sec. al XVII-lea)*, în „Studii", 3, 1969, p. 465—498; C. C. Giurescu, *Les relations économiques austro-roumaines, du XVe au XVIIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 5, 1968, p. 743—759.

[20] Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Maliţa, *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966, 254 p.; Mircea Maliţa, *La diplomatie roumaine. Aperçu historique*, Bucureşti, 1970, 242 p.

[21] *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964. 684 p.; *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, Bucureşti,

Pornindu-se de la rezultate obţinute în trecut, cercetările din ultimii ani au arătat că o schimbare de mare însemnătate în cultură a fost apariţia scrierilor în limba maternă. Pe la sfîrşitul secolului al XV-lea, ca urmare a ridicării la cultură a unor pături sociale noi — mica nobilime şi orăşenime — dar şi a influenţei husitismului, s-au tradus cele dintîi scrieri din limba slavonă în limba română : Codicele voroneţian, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voroneţiană şi Psaltirea Hurmuzaki. Aceste scrieri s-au răspîndit şi în Moldova şi Ţara Românească, contribuind la făurirea unităţii culturale a românilor [22].

O mare importanţă prezintă cercetările privitoare la apariţia tiparului. Pe lîngă unele dezvoltări despre activitatea la Braşov a lui Coresi şi a colaboratorilor lui s-au obţinut rezultate noi, deosebit de importante ca semnificaţie istorică, despre tipografia cu caractere chirilice din Sibiu de la mijlocul secolului al XVI-lea. Alături de Braşov, Sibiul apare azi ca centru însemnat în răspîndirea cărţii tipărite printre românii din toate ţările româneşti. Aceasta se explică ca fiind rezultatul dezvoltării în general a mişcării culturale, a dezvoltării unei pături orăşeneşti dintre români şi a rolului economic jucat de Sibiu şi Braşov în ansamblul schimburilor dintre cele trei ţări române [23].

Investigaţia ştiinţifică a explorat şi un alt domeniu, puţin abordat în trecut — gîndirea politică [24]. S-au obţinut rezultate însemnate şi în privinţa valorificării critice a istoriografiei din trecut ; lucrări speciale au fost consacrate analizei operei unora dintre marii noştri istorici [25]. Deşi nu au cunoscut amploarea pe care o reclamă tradiţia noastră ştiinţifică şi nevoile ştiinţifice actuale, cercetările de metodologie şi teoria istoriei

1958 ; *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, vol. I, *Arta românească în epoca feudală*, Bucureşti, 1957, 306 p. ; Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, vol. I, Bucureşti, 1959, 1 018 p. ; *Pagini de veche artă românească*, I. De la origini pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea, Bucureşti, 1970, 350 p.

[22] P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, 230 p.

[23] L. Demény, *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16. Jh.*, în „Forschungen zur Volks- und Ladeskunde", 1, 1969, p. 25—36 ; idem, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu — prima tipăritură în limba română cunoscută pînă azi.* Studiu introductiv istoric la ediţia facsimilată, *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551—1553*, Bucureşti, 1971, p. 22—98.

[24] E. Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Âge*, în „Nouvelles études d'histoire", II, Bucureşti, 1960, p. 271—304 ; Ş. Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Âge*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1, 1965, p. 15—24 ; A. Armbruster, *Evoluţia sensului denumirii de „Dacia". Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică şi realitatea şi gîndirea politică*, în „Studii", 3, 1969, p. 423—444 ; D. Prodan, *Supplex Libellus Valahorum*, ed. a II-a, Bucureşti, 1968, 536 p.

[25] Dan Berindei, *Bălcescu*, Bucureşti, 1969, 272 p. ; N. Gogoneaţă, Z. Ornea, *A. D. Xenopol, Concepţia socială şi filozofică*, Bucureşti, 1965, 264 p. ; A. Sacerdoţeanu, *Viaţa şi opera lui Dimitrie Onciul*. Studiu introductiv la Dimitrie Onciul, *Scrieri istorice*, Bucureşti, 1968, 2 vol. Studiul lui A. Sacerdoţeanu în vol. I, p. 13—86 ; G. Mihăilă, *Ioan Bogdan (1864—1919)*, Studiu introductiv la *Ioan Bogdan. Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 7—90 ; *N. Iorga. Omul şi opera*, Iaşi, 1971, 222 p. ; *N. Iorga, istoric al Bizanţului*, Bucureşti, 1971, 252 p.

n-au fost nici ele absente, înregistrîndu-se unele realizări [26] ce vădesc posibilităţi pe care o mai bună folosire a cadrelor de cercetare existente ar trebui să le pună mai mult în valoare.

Cîştigurile în informarea documentară şi în profunzimea analizei faptelor istorice obţinute de medievistica românească şi-au găsit în mare măsură reflectarea în volumele II şi III din tratatul de *Istoria României* ca şi în recentele trei sinteze, în cîte un volum, de Istoria României [27].

Programe speciale de cercetări se au în vedere pentru viitor.

Pornind de la premisa că orice nouă sursă istorică utilizată de specialişti poate contribui la adîncirea interpretării, la cunoaşterea mai temeinică a fenomenului istoric, continuăm şi vom continua şi în anii următori o susţinută activitate în direcţia creşterii colecţiilor de izvoare de importanţă naţională. Experienţa individuală a predecesorilor şi cea colectivă din anii noştri face dovada că aceste colecţii nu pot fi înfăptuite decît într-un cadru organizat, instituţional. După mulţi ani de activitate ca editor de documente, N. Iorga găsea că „ singură Academia poate organiza pentru mai multă vreme eforturile individuale în vederea strîngerii materialelor şi a redactării unor opere istorice durabile, care să meargă pînă la cele mai mici amănunte". Formarea unor excelente echipe de specialişti în editarea de izvoare, ca şi operaţiile, în curs, de repertoriere a documentelor existente în „ grînarele de fapte" — care sînt arhivele din ţară sau din afara graniţelor ei — asigură continuitatea şi permanenta îmbunătăţire a colecţiilor începute, face, totodată, posibilă publicarea a noi serii şi colecţii de izvoare. Astfel, celor trei serii din colecţia *Documenta Romaniae Historica* : *A. Moldova*, *B. Ţara Românească*, *C. Transilvania*, li se va adăuga în curînd seria D. privitoare la relaţiile dintre cele trei ţări române. Cercetarea sistematică a fondurilor de documente, ce se află în afara hotarelor Republicii Socialiste România, pe care o întreprinde cu stăruinţă Arhiva Centrală de Stat şi la care participă şi cercetători din institutele Academiei, asigură continuitatea publicării *Colecţiei Hurmuzaki* de documente externe.

Ducerea mai departe a colecţiilor de *Cronici* şi *Inscripţii medievale*, *Izvoare juridice* sau *Călători străini despre ţările române* etc., va contribui la lărgirea bazei documentare a istoriei naţionale. Este în curs de realizare o foarte utilă repertoriere a însemnărilor de pe manuscrise şi cărţi vechi.

Dezvoltarea studiilor de istorie economică — pentru care se manifestă la noi, ca şi pe plan general, o mare preocupare — face absolut ne-

---

[26] Miron Constantinescu, Vasile Liveanu, *Sur quelques problèmes d'histoire*, Bucureşti, 1966, 157 p.; idem, *Problems of History and Social Theory*, Bucureşti, 1970, 170 p.; *Filozofia istoriei*. Studii. Coordonatorii volumului Al. Tănase, Damian Hurezeanu, Bucureşti, 1969, 278 p.; Radu Florian, *Sensul istoriei*, Bucureşti, 1968, 261 p.

[27] *Istoria României*, vol. II, Bucureşti, 1962; vol. III, Bucureşti, 1964; Miron Constantinescu, C. Daicoviciu, Şt. Pascu, *Istoria României. Compendiu*, Bucureşti, 1969; *Istoria poporului român*, sub redacţia acad. Andrei Oţetea, Bucureşti, 1970; C. C. Giurescu, Dinu, C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1971.

cesară publicarea de izvoare statistice (condici de venituri şi cheltuieli, statistici fiscale, registre vamale, catagrafii etc.).

În afara publicaţiilor de izvoare, cercetarea istorică va beneficia de pe urma elaborării unor instrumente de lucru: bibliografii, dicţionare istorice, Atlasul istoric al României; unele, cum este *Bibliografia istoriei medii a României*, sînt într-o fază înaintată de elaborare.

Efortul pentru îmbogăţirea bazei documentare va fi conjugat cu strădania de a trata în lucrări monografice temeinice probleme de mare actualitate pentru istoria naţională şi cărora li se acordă o însemnătate deosebită în confruntările ideologice pe plan internaţional. O pondere însemnată are în programul de cercetări viitoare problematica economico-socială, studierea ei temeinică fiind de mare însemnătate pentru cunoaşterea mai profundă a istoriei României în ansamblul ei. Sînt abordate probleme de demografie istorică a căror lămurire pregăteşte terenul pentru întocmirea unei istorii a populaţiei din România; sînt cercetate relaţiile între stăpînii de pămînt şi ţăranii cultivatori de-a lungul secolelor; este urmărită structura economică a marilor domenii, se studiază atent organizarea fiscală în evul mediu, se pregăteşte o istorie a preţurilor şi una a comerţului. Cercetări speciale sînt consacrate modului de viaţă a populaţiei româneşti în evul mediu (locuinţă, alimentaţie, îmbrăcăminte, mentalitate). O atenţie deosebită continuă să fie acordată studierii formelor şi evoluţiei luptei de clasă.

În domeniul istoriei politice cercetările urmăresc cu predilecţie cunoaşterea trăsăturilor luptei împotriva agresiunilor externe, pentru păstrarea fiinţei naţionale.

În domeniul culturii sînt urmărite formele de cultură, originalitatea şi difuzarea în afara hotarelor ţării a culturii româneşti în evul mediu, tiparul românesc în contextul tiparului european în secolul al XVI-lea.

Eforturi speciale sînt depuse pentru reluarea şi ridicarea pe un plan superior a tradiţiei în cercetarea istoriei universale, ce a impus altădată şcoala istorică românească pe plan internaţional; se studiază istoria relaţiilor poporului român cu popoarele vecine sau mai depărtate, vor trebui dezvoltate însă studiile de istorie universală propriu-zisă. Dealtfel, în interesul chiar al cercetărilor de istorie naţională este absolut necesară cunoaşterea cadrului de istorie universală. „Istoria naţională — spunea N. Iorga — fără orizont larg de istorie universală nu poate fi înţeleasă decît insuficient şi parţial" şi aceasta, pentru că „istoria oricărui popor s-a desfăşurat în strînsă legătură cu istoria altor popoare, înrîurindu-se reciproc şi continuu".

Pentru a cunoaşte cît mai exact problematica cu care a fost confruntată societatea românească în decursul timpului şi pentru a aprecia cît mai obiectiv soluţiile, determinate adesea de mersul evenimentelor, se impune ca obligatorie examinarea conjuncturii internaţionale, a evenimentelor de istorie generală cu repercusiuni asupra istoriei naţionale.

O atenţie specială urmează a fi acordată cercetărilor de filozofia storiei, de istoriografie şi teoria istoriei.

Vastul şantier de lucru în care sînt angajaţi istoricii medievişti şi care impune o creştere a competenţei lor, reclamă măsuri de perfecţionare continuă a pregătirii, de înarmare a lor cu tehnici de lucru moderne, a căror utilizare să servească fundamentării mai riguroase a aprecierii actelor şi fenomenelor istorice. În această privinţă sîntem pe calea realizării unui întreg program de îmbunătăţire a modului de recrutare şi de formare a cadrelor de cercetare precum şi a formelor care să întreţină climatul ştiinţific exigent, de natură să impună valorile reale şi să stimuleze cercetarea autentică. Căutăm să dezvoltăm tendinţa de cooperare între cercetători, să întărim spiritul colectiv de muncă, să permanentizăm preocuparea cercetătorilor pentru pregătirea lor teoretică, pentru promovarea în lucrările elaborate, ca şi în confruntările de opinii, devenite tot mai frecvente, a spiritului militant, de combatere, de pe poziţiile marxism-leninismului, a concepţiilor retrograde, idealiste, mistice.

Înmulţirea contactelor cu istoricii din alte ţări, în primul rînd cu medieviştii din ţările socialiste, ne face să trecem la organizarea unor manifestări ştiinţifice comune, la elaborarea unor lucrări în colaborare.

Clasicii marxism-leninismului au demonstrat prin lucrările lor proprii legătura strînsă dintre ştiinţa istorică şi viaţă, însemnătatea studiilor istorice pentru practica construirii societăţii socialiste. Exemplul creaţiei lor ştiinţifice, ca şi rezultatele obţinute de ştiinţa istorică marxistă din ţara noastră, ca şi din alte ţări socialiste sau chiar capitaliste, întăreşte convingerea posibilităţii de cunoaştere exactă a legilor obiective de dezvoltare a societăţii omeneşti, întăreşte încrederea în capacitatea creatoare şi de luptă a maselor populare, în victoria socialismului.

Prin aprofundarea cercetării problemelor majore de istorie naţională, folosind tehnici şi metode moderne, prin înmulţirea studiilor de istorie universală se va asigura în următorii ani o mai deplină racordare a realizărilor istoriografice cu nevoile sociale şi ştiinţifice ale epocii noastre, o mai strînsă legătură a cercetării istorice de sarcinile generale, curente ale frontului ideologic din ţara noastră.

Orice efort în luminarea ştiinţifică a trecutului este un efort de întărire a prezentului cu experienţe şi învăţături ce facilitează şi deschid perspective luminoase în viitor.

ECONOMIA PISCICOLĂ ȘI DREPTUL DE PESCUIT ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XI—XIV

DE

EMIL LAZEA

Alături de cules şi de vînat, pescuitul s-a numărat printre cele mai vechi şi lesnicioase îndeletniciri ale omului pentru dobîndirea hranei sale. Practicat din vremuri imemorabile, cînd omul încă nu ajunsese să cunoască foloasele cultivării pămîntului, pescuitul a continuat să se menţină şi pe treptele ulterioare ale dezvoltării societăţii ca o ocupaţie ce se distingea nu numai printr-o largă răspîndire, ci mai ales prin incontestabila sa eficienţă practică în ceea ce priveşte asigurarea unei substanţiale părţi din produsele necesare traiului societăţii.

Desigur, importanţa şi ponderea pescuitului printre celelalte ocupaţii ale oamenilor n-au fost şi n-au rămas întotdeauna constant aceleaşi. În vremurile mai îndepărtate, cînd forţele de producţie ale societăţii erau încă slab dezvoltate, omul a depins într-o măsură cu mult mai mare de condiţiile de trai pe care i le oferea mediul înconjurător, inclusiv cel acvatic. Această situaţie poate fi considerată într-o mare măsură caracteristică şi pentru societatea medievală. Dat fiind acest lucru, este firesc ca şi în Transilvania să întîlnim pescuitul situat printre ramurile economice care-i asigurau în secolele XI—XIV populaţiei localnice o bună parte din produsele alimentare de care avea strictă nevoie.

Prin ce poate fi justificat interesul cercetătorului de astăzi faţă de această îndeletnicire străveche? Mai întîi de toate, este necesar să precizăm că aprecierea însemnătăţii reale pe care a avut-o pescuitul în ansamblul diferitelor ramuri ale economiei feudale, din perioada secolelor XI—XIV, nu trebuie să fie făcută nicidecum prin prisma stărilor de lucruri din secolele ulterioare, cînd, datorită diverşilor factori şi acţiuni ce au avut ca rezultat diminuarea fondului piscicol, dar în acelaşi timp şi datorită progre-

selor incomparabile înregistrate în alte domenii producătoare de bunuri necesare traiului societății, s-a ajuns ca pescuitul să fie privit mai mult ca un divertisment decît ca o ocupație cu o apreciabilă importanță în viața economică. Cu totul deosebite față de zilele noastre au fost, în evul mediu, atît bogăția în pește a apelor Transilvaniei, cît și însemnătatea economică a pescuitului.

Printre mijloacele de hrană ale oamenilor de atunci — destul de modeste în ce privește calitatea și varietatea lor —, carnea de pește reprezenta unul dintre cele mai căutate și mai frecvent consumate alimente atît datorită calităților sale nutritive, cît și abundenței aproape fabuloase a peștilor în numeroasele ape curgătoare și stătătoare din Transilvania, precum și ușurinței relative cu care se putea practica pescuitul. Uneltele și procedeele folosite pentru prinderea peștilor din rîuri, lacuri ori din iazuri sau pescării special amenajate de mîna omului nu erau nici ele costisitoare și complicate, și, prin urmare, pescuitul a putut fi — din acest punct de vedere — accesibil oricui. Practicarea pescuitului pe o scară largă a mai fost condiționată, printre altele, și de faptul că, spre deosebire de creșterea animalelor domestice, peștii nu necesitau să fie hrăniți și îngrijiți și nici alte investiții materiale sau de forță de muncă — exceptînd construcția iazurilor sau pescăriilor — decît numai atît cît era nevoie pentru prinderea și valorificarea lor. Totodată, spre deosebire de cultivarea pămîntului sau de creșterea vitelor, care, în afară de un volum incomparabil mai mare de muncă, mai necesitau și un timp cu mult mai îndelungat pînă să se poată ajunge la recoltarea și folosirea produselor lor, pescuitul mai prezenta și un alt avantaj de loc neglijabil, care consta în aceea că peștii puteau satisface oricînd necesitățile *imediate* ale consumului. Chiar dacă nu se putea pescui cu același randament și pe timp de iarnă, cînd apele erau înghețate, totuși consumul de pești nu era cu mult mai redus nici atunci, deoarece carnea de pește se putea conserva prin sărare, afumare sau uscare încă din timpul verii sau al toamnei, alcătuind astfel o rezervă de provizii ce erau oricînd folositoare și la îndemîna oricui. Nevoi deosebite în ce privește consumul de carne de pește aveau atît mănăstirile, cît și restul membrilor clerului, îndeosebi în zilele de post [1]. Tocmai de aceea aproape că n-au existat biserici și mai ales mănăstiri care să nu fi avut pescării sau locuri de pescuit. În sfîrșit, dată fiind abundența lor deosebită, peștii erau folosiți nu numai pentru alimentația oamenilor, ci și pentru hrana animalelor domestice carnivore, dar mai ales a porcilor [2].

Importanța pescuitului creștea însă și mai mult în anii cînd bîntuiau diferitele calamități naturale care lăsau holdele distruse fie de lăcuste,

[1] Acest lucru ne este dovedit, de pildă, de o relatare ceva mai tîrzie (din 1581) a unui călugăr iezuit, din care aflăm, printre altele, că abația din Cluj-Mănăștur primea în fiecare vineri anumite cantități de pești vii, care erau prinși din rîul Someș (singulis diebus Veneris pisciculos vivos et salubertimos sufficientes suppeditat) (*Fontes rerum Transylvanicarum*, vol. I. ed. Veress E., Budapesta, 1911, p. 175).

[2] Károly Zsigmond. *A vizhasznosítás, vizépilés és vizgazdalkodás története Magyarországon* (Istoria folosirii apelor, a construcțiilor pe ape și a gospodăririi apelor în Ungaria), Budapesta, 1960, p. 29.

fie de grindină, de ploi excesiv de multe în unii ani sau de secetă etc. în alţi ani ori atunci cînd epizootiile, insuficienţa nutreţului ş.a. decimau turmele de animale domestice, lipsindu-i pe oameni de hrana lor de bază. Şi nu de puţine ori s-a mai întîmplat ca ceea ce cruţaseră calamităţile naturale să fie distrus de felurite calamităţi sociale (invazii, jafuri, incendii etc.). În asemenea împrejurări deosebit de grele, pescuitul — alături de puţinele resurse ce le mai rămîneau oamenilor — puteau asigura în orice moment un minimum de hrană necesară, pentru că peştii erau mai feriţi de acţiunile destructive ale calamităţilor naturale sau sociale decît culturile agricole sau decît animalele domestice.

Dar, în afară de cunoaşterea foloaselor incontestabile pe care le avea populaţia Transilvaniei medievale de pe urma practicării pescuitului, studierea acestei ocupaţii mai prezintă un real interes ştiinţific şi sub aspectul cunoaşterii transformărilor care au avut loc pe tărîmul relaţiilor social-economice în primele secole ale orînduirii feudale, în legătură cu regimul proprietăţii asupra apelor, cît şi cu exercitarea dreptului de pescuit.

Dată fiind importanţa pe care a avut-o economia piscicolă în condiţiile perioadei de cristalizare şi de consolidare a feudalismului în Transilvania şi ţinînd cont de asemenea şi de faptul că cercetările întreprinse de istoriografia noastră în această direcţie sînt puţine şi mai ales cu unele lacune, ne propunem ca, pe baza întregului material documentar cunoscut în prezent, să urmărim, pe cît posibil, atît dezvoltarea acestei ramuri economice, cît şi principalele trăsături ale relaţiilor social-economice care s-au statornicit în decursul secolelor XI—XIV în legătură cu practicarea pescuitului.

★

Punctul de plecare şi condiţia de bază pentru dezvoltarea economiei piscicole au fost întinsa reţea de ape, în care existau din abundenţă cele mai variate specii de peşti. Numeroasele ape curgătoare care brăzdează pămîntul Transilvaniei, ca : Arieşul (164 km), Crişul Alb (248 km), Crişul Negru (167 km), Crişul Repede (207 km), Mureşul (718 km), Oltul (circa 350 km pe teritoriul Transilvaniei), Someşul (349 km), Timişul (241 km), Tîrnava Mare (222 km), Tîrnava Mică (190 km) [3], precum şi multe alte zeci de rîuri mai mici, a căror lungime totală ar însuma mai multe mii de kilometri, au constituit un cadru natural dintre cele mai propice pentru dezvoltarea abundentă a tuturor speciilor de peşti care cresc în rîurile cu apă dulce. Dar, în afara apelor curgătoare, la considerabila bogăţie în peşti a Transilvaniei şi-a mai adus o substanţială contribuţie şi reţeaua apelor stătătoare (lacuri, bălţi) din zona de cîmpie şi din apropierea unor rîuri, precum şi numeroasele pescării (heleşteie) amenajate artificial despre care vom vorbi ceva mai jos.

[3] Pentru lungimea acestor rîuri (pe teritoriul Transilvaniei), cf. *Dicţionarul enciclopedic romîn*, Bucureşti, vol. I—IV, 1962—1966, passim.

Privitor la bogăţia în peşti a apelor din Transilvania şi la varietatea speciilor acestora, sînt cunoscute numeroase relatări atît din secolulul al XIV-lea, cît mai ales din secolele imediat următoare. În primul rînd, putem menţiona relatarea *Geografului anonim* din cunoscuta sa *Descriere a Europei răsăritene* (de pe la 1308), în care, printre altele, găsim referiri şi la faptul că rîurile Transilvaniei „conţin din abundenţă peşti" (*ista <flumina> habundant in piscibus nimis*) [4]. Faima bogăţiei în peşti a apelor Transilvaniei a mai atras atenţia şi altor străini, care prin scrierile lor (datînd, mai ales, din secolul al XVI-lea, dar care sînt întru totul valabile din acest punct de vedere şi pentru realităţile din secolele precedente) au confirmat atît abundenţa, cît şi varietatea speciilor de peşti din rîurile de aici. Astfel, Stephanus Taurinus (Stieröchsel), referindu-se la rîul Criş, scria că acesta „are din belşug peşti din cei mai aleşi, ca : guvizi, lostriţe, sau, după cum se spune obişnuit, păstrăvi, chefali şi sturioni" [5]. Ieronim Laski, referindu-se şi el la apele Transilvaniei, a scris : „În adevăr toate rîurile sînt bogate în peşti şi sînt renumite prin nisipul ce poartă aur" [6]. Amănunte interesante în legătură cu mulţimea peştilor în apele Transilvaniei ne mai oferă şi compatriotul nostru, Nicolaus Olahus, care spunea că, atunci cînd apele Dunării, Tisei, Timişului etc. se revărsau şi inundau luncile, la retragerea apelor lor rămîneau pe uscat atît de mulţi peşti, că aceştia infectau aerul [7]. Tot el, referindu-se la abundenţa peştilor în rîul Timiş, scria că apele lui, din cauza mulţimii peştilor *(prae multitudine piscium)*, erau întunecate şi tulburi [8]. În legătură cu bogăţia în peşti a apelor Transilvaniei s-ar mai putea cita şi alte mărturii medievale [9], dar, pentru a nu insista prea mult asupra acestui amănunt, socotim că sînt suficient de concludente cele arătate mai sus.

Prin urmare, precizările pe care am văzut că le fac unele surse istorice medievale cum că în apele Transilvaniei se găseau „din belşug peşti din cei mai aleşi", precum şi menţionarea concretă a unor specii de peşti recunoscute ca avînd calităţi deosebite (lostriţele, păstrăvii, sturionii etc.) ne oferă temeiul ca să conchidem că în epoca studiată existau condiţii reale pentru ca populaţia localnică să poată practica cu cel mai bun ran-

---

[4] Anonimi geographi, *Descriptio Europae Orientalis*, ed. G. Popa-Lisseanu, în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. II, Bucureşti, 1934, p. 30—31, 57—59.

[5] Citat după culegerea *Călători străini despre ţările române*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 159.

[6] *Ibidem*, p. 410.

[7] Nicolai Olahi, *Hungaria et Attila*..., Vindobonae, 1763, p. 85.

[8] *Ibidem*, p. 75.

[9] Avem în vedere în special relatările lui Georg Reicherstorffer, Anton Verancsić, Giovannondrea Gromo ş.a. (În legătură cu această problemă, a se vedea şi lucrarea lui C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului şi pisciculturii în România*, vol. I, Bucureşti, 1964, p. 26, 185 etc.).

Referitor la bogăţia în peşti a unor rîuri s-au scris însă şi unele lucruri mai puţin verosimile. Astfel, de pildă, s-a afirmat despre rîul Tisa că, din trei părţi ale volumului său, două ar fi constat din apă şi una din peşti *(dicunt duas eius partes aquam, tertiam pisces esse)* (Georgii Wernheri, *De admirandis Hungariae aquis*... (Colonia, 1595), în G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vindobona, 1746, p. 859).

dament cantitativ și calitativ pescuitul în vederea asigurării unei apreciabile părți din produsele necesare traiului său.

★

La fel ca în oricare alt domeniu de activitate economică, nici practicarea pescuitului nu poate fi concepută fără existența anumitor unelte de producție specifice acestei ocupații. Tocmai pentru că uneltele și mijloacele de muncă au reprezentat întotdeauna o componentă organică a procesului de producție, cunoașterea lor este pe cît de necesară, tot pe atîta și de importantă pentru cercetarea temeinică a istoricului oricărei ramuri economice. Dar, spre regretul nostru, sîntem nevoiți să constatăm că în cazul de față sursele istorice ale vremii nu ne oferă decît informații răzlețe și foarte sumare cu privire la uneltele și mijloacele utilizate în decursul secolelor XI—XIV pentru practicarea pescuitului.

Dar chiar și în această situație poate fi suficient de bine cunoscut faptul că uneltele de pescuit erau diversificate nu numai după felul și mărimea apelor în care se pescuia, ci și a peștilor care urmau să fie prinși, după felul materialelor din care erau confecționate diferitele unelte pescărești (din fibre textile, din material lemnos sau din metal), precum și după condițiile de lumină (zi-noapte) și după anotimpurile în care se practica pescuitul. În apele mari și adînci (curgătoare sau stătătoare), din care se scoteau peștii de dimensiunile și în cantitățile cele mai mari, se foloseau cu precădere diverse feluri de năvoade, mreje și plase [10] care erau mînuite, în funcție de mărimea lor, de unul sau mai mulți oameni, de pe malurile apelor, de pe punți sau de pe mijloace plutitoare. Alături de aceste unelte mobile mai erau folosite și diferite feluri de capcane fixe (cotețe, lese, vîrși etc.), făcute din pari de lemn, din împletituri de nuiele, din papură etc., în așa fel încît peștii ce erau mînați în ele să nu mai poartă ieși singuri. O altă categorie de unelte pescărești erau ostiile, căngile etc., confecționate din metal, cu ajutorul cărora peștii erau prinși, prin străpungere fie direct la vedere, fie la întîmplare, în locurile lor de refugiu. În rîurile de munte cu debitul mic de apă, uneltele cele mai obișnuite cu care se practica pescuitul erau undițele [11] și vîrșile.

---

[10] În sursele medievale, aceste unelte poartă denumirea de *retia* (rete, is = rețea, plasă). Despre pescuitul cu mreaja ne vorbește, de pildă, un document din 1266 în legătură cu o baltă „în care se folosește o singură mreajă" : *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veacul XIII, vol. II, p. 88 (în continuare, această colecție va fi citată prescurtat: D.I.R.T.). Despre folosirea acestui gen de unelte ne vorbește și Nicolae Olahus : Si quispiam retia habuerit non deerunt ei pisces... (N. Olahi, *op. cit.*, p. 85).

[11] Folosirea undițelor este dovedită de unele descoperiri arheologice datînd din această perioadă (Kurt Horedt, *Așezarea de la Sf. Gheorghe-Bedehaza*, în *Materiale și cercetări arheologice*, II, 1956, p. 31). Undița era instrumentul universal răspîndit, folosit atît în apele mici, cît și în cele mari. De cîrligele de metal ale undițelor se fixa momeală naturală sau artificială, după felul apelor și al speciilor de pești ce urmau să fie prinși. Trebuie subliniat faptul că, dacă pescuitul cu undița nu avea un randament prea mare, în schimb acest instrument nici nu cauza daune fondului piscicol, așa cum se întîmpla cînd se prindeau pești cu alte unelte sau procedee de pescuit.

Spre deosebire de alte ocupații, pescuitul se putea practica nu numai ziua, ci și noaptea. Un procedeu de pescuit în timpul nopții consta în legarea pe lîngă malurile apelor a unor sfori de care erau fixate mai multe cîrlige de undiță cu momeală, la care veneau mai ales somnii și clenii. Totodată, dat fiind faptul că peștii sînt atrași noaptea de sursele artificiale de lumină, se mai putea practica prinderea lor la lumina unor făclii cu ajutorul ostiilor etc. În caz de nevoie, prinderea peștilor se putea face și pe timp de iarnă, la copci cu undițele.

N-a fost lipsit de importanță pentru condițiile de atunci nici faptul ca prinderea peștilor se mai putea efectua, în anumite situații, chiar și de către aceia ce nu dispuneau de nici un fel de unelte de pescuit. În apele mici, oamenii îndemînatici prindeau peștii chiar și cu mîna goală, de pe sub pietre sau de pe sub adînciturile malurilor. Tot cu mîna goală mai erau prinși peștii rămași în apele scăzute de secetă, precum și peștii care puteau fi adunați de pe uscat în momentul retragerii apelor din luncile inundate [12].

Un cuvînt aparte trebuie spus în legătură cu procedeele cele mai dăunătoare de prins peștii, fără folosirea uneltelor tradiționale de pescuit. În pîraiele de munte și în rîurile mici, un astfel de procedeu consta în răstocirea apelor, adică în abaterea cursului lor de pe unele porțiuni mici, pentru ca peștii să rămînă pe uscat și să fie prinși în cantități mari dintr-o dată. Un procedeu oarecum asemănător cu răstocirea se folosea uneori și pentru prinderea peștilor din pescăriile artificiale, lăsîndu-se să se scurgă toată apa din ele. Este de la sine înțeles că aceste procedee erau foarte păgubitoare pentru fondul piscicol, deoarece, o dată cu peștii mari, se distrugeau și rezervele de pui de pește. Deși nu avem dovezi precise în acest sens, nu este exclus ca printre mijloacele destructive să mai fi fost folosit și procedeul amețirii peștilor cu unele plante ce conțineau substanțe toxice, ca, de pildă, măslagul *(anamirta cocculus)*. Din păcate, numărul procedeelor și al mijloacelor păgubitoare de prins peștii a putut fi, practic, aproape nelimitat [13], acest lucru datorîndu-se și faptului că în epoca studiată nu s-a luat nici o măsură și nici o dispoziție legală pentru protejarea fondului piscicol. Astfel se și explică, în parte, de ce s-a ajuns la diminuarea acestei bogății naturale în decursul timpului [14].

Cele arătate mai sus ne permit să tragem concluzia că uneltele și mijloacele medievale de pescuit erau pe cît de simple, tot pe atît și de eficace și în același timp și accesibile tuturor celor ce, într-un fel sau altul,

---

[12] Belényesi Márta, *A halászat a XIV században* (Pescuitul în secolul al XIV-lea), în „Ethnographia", t. LXIV (1953), nr. 1—4, p. 159.

[13] În afara procedeelor menționate mai sus, se mai cunosc și altele, ca, de exemplu, lovirea sau turtirea peștilor cu ajutorul unor moriști, ce erau fixate de-a curmezișul jgheaburilor morilor, pivelor sau joagărelor, sau detonarea în apă a unor sticle cu var nestins etc.

[14] La diminuarea numărului peștilor pînă la dispariția unor specii au mai contribuit și alți factori. Printre aceștia putem menționa tăierea necontenită a pădurilor care a influențat căderea precipitațiilor, precum și scăderea continuă a hranei peștilor din mîlul apelor datorită eroziunii și aluviunilor etc., fără să mai vorbim și de alte cauze mai recente.

își satisfăceau o parte din nevoile zilnice de hrană prin intermediul acestei ocupații. De altfel, așa se și explică, în mare parte, de ce pescuitul a fost una dintre îndeletnicirile cele mai rentabile și mai dezvoltate [15].

★

Deși s-ar părea că pescuitul bazat în exclusivitate pe bogăția naturală în pești a numeroaselor ape curgătoare și stătătoare din Transilvania a putut îndestula toate cerințele consumului populației localnice, totuși realitatea a fost alta. Sursele istorice ale vremii ne arată clar că, pe lîngă folosirea bogăției de pești existente în rețeaua naturală de ape, un aport substanțial la dezvoltarea economiei piscicole l-au mai adus și numeroasele pescării sau heleșteie *(piscinae)* special amenajate de oameni tocmai în scopul sporirii cantitative și calitative a resurselor disponibile de pești.

Chiar dacă rețeaua naturală de ape va fi asigurat tot timpul cele mai mari cantități de pești necesari consumului, în comparație cu pescăriile artificiale, totuși importanța acestora din urmă nu trebuie și nu poate fi subapreciată, pentru că ele reprezintă trecerea calitativă de la stadiul primitiv al pescuitului la *piscicultura* rațională.

Existența pescăriilor în diferitele părți ale Transilvaniei este atestată încă de timpuriu de către izvoarele istorice din secolele XII—XIII. Primele pescării *(piscinae)*, menționate într-un document din 1169, sînt cele de la *Saard* și *Suur* (sate dispărute, în Crișana), aparținînd mănăstirii din Sîniob din Bihor[16]. Curînd după aceea, prin 1181, sînt pomenite alte trei pescării : *piscina Ana*, *piscina Mesteri* și *(p)issc(ina) Saar* ale Mănăstirii Sf. Fecioare, de lîngă Someș [17]. Pe la începutul secolului al XIII-lea (circa 1202—1203) sînt menționate pescăriile *(piscinae)* aparținînd Bisericii Sf. Martin din Arad, aflate pe unele posesiuni ale sale, între care se număra și Asinip *(Ascenepe)* de lîngă Aiud[18]. Un document din 1236 ne vorbește despre o pescărie la Ineu *(piscina Ienev)*, pe Criș, aparținînd comitelui Paul [19]. Nobilii din neamul Chanad aveau, pe la 1256, mai multe pescării, dintre care una se afla la Beba Veche (*Beeb*) [20]. În donația făcută în 1266 de comitele Nana în folosul bisericii Sf. Fecioare din Insula Margareta de pe Dunăre (Ungaria) a fost cuprins și satul Ilia *(Helya)* cu pescăriile *(piscinae)* de lîngă Mureș [21]. O pescărie *(pyscina)* se afla și în satul Copand *(Coppan)* din apropierea Ludușului [22]. Printre numeroasele sate (din comitatele Cenad, Arad și Timiș) aparținînd comitelui Toma, cu toate folosințele lor, inclusiv cu „pescăriile și cu toate locurile de pescuit'', este menționat pe la 1285 și satul Pordeanu *(Paradan monustura)* din Banat [23]. În

[15] Belényesy M., *op. cit.*, p. 163 ; Károlyi Zs., *op. cit.*, p. 52.
[16] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 5 și 358.
[17] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 7 și 359.
[18] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 21.
[19] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 300 și 406.
[20] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 22 și 495.
[21] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 88.
[22] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 270.
[23] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 275.

1293, Naznan şi slujitorii săi din Sînicolaul de Mureş au cumpărat jumătate din pămînturile comitelui Us, aflătoare în satele Miheşul Mare *(Mehes Maior)*, Miheşul Mic *(Mehes Minor)* şi Răzoare *(Velkeralwke)*, cu toate folosinţele lor, printre care şi pescăriile *(piscinae)* aflătoare între cele două Miheşuri [24]. În sfîrşit, printre ultimele menţiuni din secolulul al XIII-lea despre pescăriile din Transilvania le putem nota pe cele cuprinse într-un document din 1296, în care este pomenită pescăria *(piscina)* de la *Romad* (localitate dispărută, aproape de Baia Mare), lîngă Someş, şi pescăria *(piscina)* de la *Thulugd* (dispărut, aproape de Săcueni) din Bihor, ambele aparţinînd unor nobili [25].

În secolul al XIV-lea, pescuitul şi piscicultura au continuat să se dezvolte împreună cu celelalte ramuri ale economiei agrare. De aceea nu e de loc surprinzător ca în secolul respectiv să găsim atestate documentar alte zeci şi zeci de pescării pe tot cuprinsul Transilvaniei. Despre dezvoltarea pe care au cunoscut-o în acel timp pescuitul şi piscicultura ne putem face o oarecare imagine şi din faptul că între hotarele anumitor aşezări se aflau chiar mai multe pescării. Astfel, de pildă, în 1332, cu ocazia împărţirii moşiei Juc (*Zuk*, Cluj) între mai mulţi nobili, se arăta că hotarul ce despărţea părţile unora de ale altora trecea într-un anumit loc pe lîngă o pescărie *(iuxta piscinam)*, apoi, de acolo, puţin mai departe, hotarul trecea iarăşi pe lîngă o altă pescărie, a comitelui Ştefan *(iuxta quandam piscinam dicti comitis Stephani)*, şi ajungea după aceea la pescăria numită ,,Lacul Gădălinului'' *(ad piscinam Kedelentou)* etc. [26]. Dintr-un alt document din 1334 aflăm că, cu ocazia împăcării dintre comitele Nicolae cel mare şi fiii lui Dominic din Bonţ *(Bonchnyrese*, Cluj), o pătrime din acel sat Bonţ a fost lăsată comitelui Nicolae, ,,afară de locurile de moară şi două heleşteie'' *(exceptis locorum molendini et duabus piscinis)*, care au rămas fiilor lui Dominic [27]. La 18 octombrie 1355, după ce au fost împărţite mai multe pămînturi din hotarele satului Frata (*Fratha*, Cluj), părţile au pus să fie consemnat în scris şi faptul că ,,heleşteul numit « Lacul lui Gerew » în întregime şi dreapta jumătate din heleşteul numit « Lacul lui Silak » au rămas des pomeniţilor magiştri Gall, Nicolae şi Gheorghe şi, dimpotrivă, trei heleşteie ce se află între heleşteiele «Lacul lui Silak» şi «Lacul lui Gerew» au rămas ades pomeniţilor Nicolae, Emeric şi doamnelor Barbara, Clara şi Elisabeta'' [28]. Existenţa unui anumit număr de pescării pe o moşie sau alta ne dovedeşte o dată în plus că acestea aveau deja o importanţă economică reală în acel timp.

În ce priveşte numărul total al pescăriilor menţionate în documentele din secolulul al XVI-lea, trebuie să spunem că nu se poate face o evaluare cifrică exactă a lor, pentru că, în marea majoritate a cazurilor, documentele nu fac decît să consemneze faptul că şi pescăriile, la fel ca şi pămînturile

[24] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 396.
[25] D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 420.
[26] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 264–265 şi 568–569.
[27] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 314 şi 575.
[28] Academia Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, Arh. Ist., CLXIII.

arătoare etc., erau socotite ca făcînd parte din *„folosinţele”* diferitelor moşii ce aparţineau clasei feudalilor laici şi ecleziastici, fără să se mai indice însă şi numărul lor, ca să nu mai vorbim de omiterea altor detalii referitoare la pescuit. Nu poate fi evaluat exact nici măcar numărul aşezărilor între hotarele cărora se aflau pescării, pentru că, adeseori, după ce într-un document sau altul erau menţionate mai multe sate sau moşii, se arăta doar că acestea erau stăpînite, donate, împărţite etc., cu toate „folosinţele” lor, inclusiv cu pescăriile, fără să se mai precizeze însă în cîte din ele se aflau pescării şi în cîte nu existau.

Chiar dacă în localizarea şi stabilirea, măcar aproximativă, a numărului global al heleşteielor existente în secolul al XIV-lea întîmpinăm tot atît de multe dificultăţi ca şi în cazul celor din secolele precedente [29], totuşi, pe baza datelor de mai jos, ne vom putea forma o imagine destul de cuprinzătoare despre mulţimea acestora şi — implicit — despre rostul pe care-l aveau ele în viaţa economică a societăţii de atunci. Întrucît ne-ar lua prea mult spaţiu ca să arătăm pe larg în ce împrejurări concrete a fost consemnată existenţa fiecărui heleşteu în parte, ne vom limita doar să le prezentăm în ordinea cronologică în care sînt atestate de documente, indicînd numai denumirile aşezărilor între hotarele cărora se afla una sau mai multe pescării. Urmărindu-le deci în această ordine şi sub rezerva că termenul de *piscina* va fi avut într-adevăr, pentru fiecare caz în parte, o acoperire reală, putem constata existenţa pescăriilor la : Grebeniş [30], Sumurduc [31], Cisteiu [32], Bonţ [33], Denta, Gier (sau, probabil, în altcareva din cele şapte sate, dispărute, din fostul comitat Timiş, menţionate în acelaşi document : Wyodour, Gungudyghaza, Regkurchwyly, Medyes, Donach, Ohud şi Bansarzowa) [34]; Tuşinu, Dîmbu (sau în alte două sate, dispărute

[29] H. Sztripszky a enumerat circa 236 de heleşteie în Transilvania istorică, multe din ele datînd din evul mediu (Sztripsky Hiador, *Az erdélyi halászat ismeretéhez. Régi és mai halastavak* (Contribuţie la cunoaşterea pescuitului în Transilvania. Heleşteiele vechi şi de astăzi), Cluj, 1908, passim). În legătură cu aceasta, trebuie remarcat însă că, pe lîngă lacunele de ordin documentar, lucrarea citată mai prezintă neajunsuri şi datorită faptului că autorul nu face distincţia necesară între termenii baltă *(palus, stagnum)*, lac (*lacus*, sau *tó*, în ung.) şi pescărie sau heleşteu *(piscina)*. Astfel, el consideră incorect că ar fi fost heleşteie unele bălţi şi lacuri naturale (1197 : Tow; 1219 : stagnum Chazar; 1223 : palus Eguerpatak; 1283 : Borzastó, Darvastó; 1299 : Scopudtow etc.). Această distincţie este totuşi necesară nu atît pentru că ar fi existat vreo deosebire mare între bălţi şi heleşteie în privinţa cantităţii şi calităţii peştilor din unele sau altele, ci pentru faptul esenţial că lacurile, bălţile etc. sînt rezultanta condiţiilor naturale, în timp ce heleşteiele au fost amenajări piscicole făcute de mîna omului.

[30] D.I.R.T., v. XIV, vol. I, p. 27 şi 383 (9 iunie 1303) : Printre folosinţele acelui sat, sînt menţionate şi pescăriile.

[31] D.I.R.T., v. XIV, vol. I, p. 242 şi 411 (9 septembrie 1315) : Hotarul satului trecea pe lîngă o pescărie *(circa piscinam)*.

[32] Dl. 29.421 (18 septembrie 1318): (Printre folosinţele satului sînt menţionate şi pescăriile

[33] Dl. 29.421 (21 mai 1318) : Vînzarea satului Bonţ, fără două locuri de mori, o pescărie etc. (*sine duobus locis molendinorum, piscina*...); D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 313—314 şi 575 (17 ianuarie 1334); Zestre de la care sînt exceptate un loc de moară şi două pescării *(exceptis locorum molendini et duabus piscinis)*.

[34] D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 54—55 şi 355 (28 august 1322) : Folosinţele acelor moşii cuprind şi pescării; D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 287 (12 mai 1329). Pescăriile sînt din nou menţionate printre folosinţele satelor respective. Totuşi nu putem şti în cîte din satele men-

din fostul comitat Cluj: Marouchhaza și Nagakaztoteluk)[35], Juc[36], Becz (dispărut, în Timiș)[37], Silvaș, Șopteriu, Urmeniș, Buza, Năsal, Lacu, Budești, Coasta, Uilac[38]; Petrifalău și Ripafolua (dispărut, Sibiu)[39], *piscina Agathow* și *piscina Ilteuthow*, din sus de satul Pesthws (dispărut, Arad) și *piscina Kengeltow* (dispărut, aproape de Bîrzava)[40], Tarcea[41], Cuci[42], Șopteriu[43], Acăș[44], Sînmihai[45], Ciumbrud, Gîmbaș, Păgida[46], Sîngeorgiul de Cîmpie[47], Șpring, Drașov, Dumitra, Vincench (dispărut, Alba), Vingard, Girbom, Binținți, Roșia, Ungurei, Ringelkirh (dispărut, Alba)[48], Apatiu[49], Păuca[50], Galda[51], Tăușeni[52], Suat[53],

---

ționate în aceste două documente au existat pescării. Menținem aceeași rezervă și pentru restul cazurilor similare.

[35] D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 153; *Székely oklevéltár*, vol. III, p. 8–9 (11 iulie 1325): Împărțirea acelor moșii cu toate folosințele lor: mori, vii, pescării etc. *(molendinis, vineis, piscinis...)*.

[36] D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 194 și 380 (13 septembrie 1326): O pescărie *(piscina)* din acel sat se afla în partea dinspre Vișa; D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 264–266 și 568–570 (10 aprilie 1332): Din document se poate vedea că aici existau cel puțin patru pescării *(piscinae)*.

[37] D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 267 și 397 (1329): Jumătatea acestei moșii e vîndută cu jumătate din pămînturile de arătură, pescăriile sale etc. *(dimidietate terrarum arabilium, piscinarum...)*.

[38] D.I.R.T., v. XIV, vol. II, p. 275–281 (10 aprilie 1329): Folosințele cuprind și pescării. Tot acolo, între Uilac și Șopteriu, semnele despărțitoare de hotar „coboară spre o pescărie" etc.

[39] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 375; Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. I, p. 473 (22 martie 1336): Zestre care cuprinde pămînturi arătoare, fînețe, iazuri *(piscinae)* etc.

[40] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 414–418; Ortvay, *Oklevelek...*, vol. I, p. 47–55 (11 iunie 1337).

[41] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 466 (28 mai 1338): Folosințele moșiei, inclusiv pescăriile, vor fi împărțite în două părți.

[42] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 513 și 601 (15 septembrie 1339): Printre folosințele moșiei sînt menționate și pescăriile.

[43] Dl. 27.138 (1 iul. 1340–31 mai 1379): Zestre care cuprinde și 1/3 a unei pescării *(tertia pars piscinae)*.

[44] D.I.R.T. v. XIV, vol. IV, p. 80 (1 mai 1342): Zestre din care fac parte ape, mori, pescării etc.

[45] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 147 și 612 (29 iulie 1343): Moșia e lăsată prin testament, cu toate folosințele ei, printre care și pescăriile.

[46] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 148; Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 7–8 (29 iulie 1343): Jumătatea acestor moșii e donată cu toate folosințele lor, inclusiv pescăriile.

[47] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 181 și 620 (24 aprilie 1344): Folosințele satului cuprind și pescării.

[48] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 223; Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 24–25 (8 februarie 1345): Printre folosințele acestora sînt enumerate și pescăriile.

[49] Dl. 28.576 (3 mai 1345): o punere în stăpînire asupra unei jumătăți din sat, *simul cum molendino et piscina* etc.

[50] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 394 (25 august 1347) și p. 408 (18 octombrie 1347); Zimmermann, *Urkundenbuch...*, II, p. 48–50; 50–51; *ibidem*, p. 375 (27 martie 1372): printre folosințele moșiei sînt menționate apele și pescăriile.

[51] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 423; Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 53–55 (14 aprilie 1348): o vînzare care cuprinde și *loca molendinorum atque piscinarum*.

[52] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 427 (8 mai 1348): în hotarul satului sînt menționate o pescărie *(piscina)* și un pîrîu al pescăriei.

[53] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 455–457 și 681–684 (8 octombrie 1348): *piscina maior seu superior*.

Căpruța, Monoroștia [54], Hășdate [55], Frata [56], Gănești [57], Micălaca [58], Brașov [59], Gheorghieni-Cluj [60], Șoșdia [61], Cluj [62], Boian [63], Sîncraiul de Mureș [64], Hoghiz [65], Iacobeni [66], Roșia Săsească, Vurpăr [67], Păucea [68], Apahida [69], Sîntioana Săsească [70], Sînmihaiul de Cîmpie [71], Avrig, Săcădite [72], Aranyas (cetate dispărută, în părțile Sălajului) și satele ce țineau de ea [73]; Bonțida [74],

[54] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 531 (3 martie 1350): Folosințele acelor moșii cuprind și pescării.

[55] *Anjoukori okmánytár*, vol. V, p. 539—540 (9 ianuarie 1352): Zălogirea jumătății satului, cu o 1/2 de moară și 1/2 unei pescării *(dimidietas piscine); ibidem*, vol. VI, p. 595 (12 iunie 1357): Un litigiu referitor la stăvilarul unei pescării *(clausura piscine)*.

[56] Acad. R.S.R., Filiala Cluj, Arh. ist, CLXIII (18 octombrie 1355): La împărțirea moșiei sînt menționate și cinci pescării; *ibidem* (11 noiembrie 1369): o pescărie *(piscina)* nu e împărțită; se indică și dimensiunile ei.

[57] *Anjoukori okmánytár*, vol. VII, p. 238—239 (27 mai 1358): Aici este menționată o pescărie.

[58] Dl. 29. 673 (6 aprilie 1368); Tört. Adattár, II (1872), p. 139—144: Opreliște de la folosirea cu forța a unor bunuri, *necnon piscacione piscinarum ad candaem pertinencium*.

[59] Arh. cap. A. Iulia, Fotocopie la Institutul de istorie Cluj, V/28 (13 octombrie 1360): o plîngere în legătură cu niște bunuri, printre care și pescăriile.

[60] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 259—261 (1 iulie 1366): *Piscina Bogliasto vocata* (situată înspre Pata).

[61] Ortvay, *Oklevelek*..., vol. I, p. 114—115 (25 august 1369): Au rămas în folosință comună pădurile, cursurile de ape, pescăriile etc.

[62] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 341—342 (30 martie 1370); *ibidem*, p. 344—345 (24 aprilie 1370): *piscina in lacul Fenekettentou* (situată în partea de est a Clujului, spre Someșeni); *ibidem*, p. 467 (24 mai 1377): *Piscina civitatis Clusvara*.

[63] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 383—384 (2 mai 1372): Se menționează că hotarul trece *penes piscinam eiusdem villae*.

[64] Biblioteca Universit. din Budapesta, *Codex Latinus 115*, p. 54 (1372): A fost donată o pădure, *unam quoque piscinam iuxta eandem villam habitam*.

[65] Hurmuzaki, *Documente*..., I/2, p. 222—223 (7 octombrie 1374): Vînzarea unui pămînt, *in continguitate piscinae desolati conventus*.

[66] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 433 (23 septembrie 1374): *piscina comitum de Villa Iacobi et Pulchro monte*.

[67] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 529—531 (21 iunie 1380): Cu ocazia unui litigiu, e menționată și o pescărie *(piscina)*.

[68] Dl. 21.631 (20 iulie 1380): *octava pars piscine magne*.

[69] Kemény, *Appendix Diplomatarii*, 3, p. 177 (13 martie 1381): O plîngere a abatelui din Cluj-Mănăștur în legătură cu pescăria *(piscina)* sa de acolo.

[70] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 537—538 (25 martie 1381): *fluvium piscine eiusdem Zenth Iwan*.

[71] Dl. 28.357; Bánffy, I, p. 361—363 (18 iulie 1381): O împărțire a unor moșii, printre care și *Zentmyhalteleke cum piscina*.

[72] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 607—608 (11 ianuarie 1387): Satele Avrig și Săcădate au *piscinas vel piscaturas* peste Olt.

[73] Academia Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, Arh. Ist., CCVI (19 aprilie 1387 și 13 mai 1387): Donație și punere în stăpînire asupra moșiilor ce țineau de acea cetate cu folosințele lor, printre care și pescăriile.

[74] *Oklevéltár ... Bánffy család történetéhez*, vol. I, p. 396—398 (3 iunie 1387): A fost donat satul regesc Bonțida, cu toate cele ce țin de el, inclusiv pescăriile.

Nucet, Noul [75], Retişdorf, Selişţat [76], Cheresig (şi satele ce ţineau de această cetate) [77], Someşeni, Panic, Căpuş, Stana [78], Coldău [79], Petreşti [80], Ghirolt [81], Cund [82], Galda, Fahyd (dispărut, Alba), Şilea [83] etc.

Dar în afara cunoaşterii numărului şi a localizării diferitelor pescării, un real interes îl reprezintă şi cunoaşterea felului cum erau amenajate pescăriile sau heleşteiele şi a dimensiunilor acestora. Din mărturiile cîtorva documente izolate ne putem forma întrucîtva o imagine şi în legătură cu acest lucru. Astfel, referitor la mărimea unei pescării din hotarul satului Frata (Cluj) găsim detalii preţioase într-un document din 11 noiembrie 1369 în care se vorbeşte despre împărţirea satului respectiv între mai mulţi nobili. După ce se arată că o parte din hotarul acelui sat, cuprinzînd şi o pescărie, n-a putut fi împărţită din cauza unui litigiu, documentul precizează că pămîntul pentru care s-a iscat neînţelegerea a fost preţuit „după cum cere obiceiul ţării, împreună cu pădurile şi cu pămînturile de arătură, fără heleşteul pomenit, la 25 de mărci, iar *acel heleşteu care se întinde în lungime cît poate arunca un arcaş bun de şase ori cu săgeata şi în lăţime cît poate arunca o dată* n-a putut fi preţuit din cauză că erau puţini" (acei ce trebuiau să facă preţuirea) [84]. O altă mărturie de acest gen ne este oferită de un document din 9 iunie 1389, în care s-a consemnat efectuarea unui schimb de bunuri între comitele Tylo şi fratele său, comitele Ladislau din Retişdorf, cu obştea locuitorilor din Selişţat (ambele pe Tîrnava Mare). Întrucît cei doi nobili le-au cedat locuitorilor din Selişţat o jumătate dintr-o moară şi dintr-o pescărie (*medietatem in superiori molendino et piscinae*), obştea sătenilor din Selişţat s-a obligat faţă de fraţii Tylo şi Ladislau ca pentru acea jumătate de moară şi pescărie să facă o pescărie nouă pe pămîntul numiţilor comiţi. Conform înţelegerii încheiate, dimensiunile pescăriei nou amenajate trebuiau să fie de *o sută de paşi în lungime*,

---

[75] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II. p. 618—619 (3 decembrie 1387): Printre folosinţele lor se aflau şi pescării.

[76] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. II, p. 637—638 (9 iunie 1389): Înţelegere cu privire la amenajarea unei pescării (*piscina*); exista şi una veche.

[77] *Oklevéltár... Bánffy cs. tört.*, vol. I, p. 434—435 (7 ianuarie 1391): Printre folosinţe sînt menţionate şi pescăriile.

[78] Dl. 26.872; *Documenta Valachorum*, p. 410—411 (25 aprilie 1391 şi 5 iulie 1391): O înţelegere cu privire la aceste sate, care au şi pescării.

[79] Dl. 27.837 (25 iulie 1392; 6 august 1392): Folosinţele acelei moşii cuprind şi pescării.

[80] Dl. 28.358 (27 martie 1393; 22 mai 1393): Printre folosinţele satului sînt menţionate şi pescăriile.

[81] Dl. 27.838 (3 iunie 1393): Zălogirea acestei moşii, cu toate folosinţele ei, printre care şi pescăriile.

[82] Zimmermann, *Urkundenbuch*..., vol. III, p. 116—117 (18 februarie 1395): Cu ocazia unei instăpînire, este menţionată şi o pescărie mare (*magna piscina*).

[83] Bibl. Batthyaneum, A. Iulia, Arh. Conv. Cluj—M.C., nr. 30 (10 martie 1396): Moşii lăsate prin testament, cu toate folosinţele lor, între care sînt menţionate şi pescăriile.

[84] Academia Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, Arh. ist., CLXIII. Arhiva fam. Bánffy: ... *eandem piscinam quantum unus bonus sagittarius ictu sagitte in longitudinem sex vicibus et in latitudinem una vice sagittari posset, tantum se extenderet*...

iar în adîncime, la ieșirea apelor, să depășească cu un cot statura unui om [85]. După cîte știm, mărturiile celor două documente sînt, de fapt, unicele din epoca respectivă care ne oferă asemenea informații, pentru că, în rest, nu mai întîlnim decît formulări generale despre existența în cutare sau cutare loc a unor „pescării mari" (*magna piscina, piscina maior* etc.) [86], fără să se indice însă dimensiunile lor.

Amenajarea pescăriilor presupune în mod necesar posedarea de către localnici măcar a unui minimum de cunoștințe din domeniul *pisciculturii*. Alegerea terenurilor unde urmau să fie amplasate pescăriile avea importanță nu numai pentru a nu trebui săpat prea mult pămînt și pentru a nu seca apa din ele, ci și pentru ca pe fundul lor să poată crește o vegetație corespunzătoare și diferite microorganisme (dafnii, brachiopode, crustacee etc.) pentru hrana abundentă a peștilor. Pentru a se putea primeni în mod permanent apa din heleșteie, acestea erau amenajate, de regulă, în apropierea unor rîuri sau pîraie, de care erau legate prin canale de aducțiune și de scurgere sau dispuneau de izvoare de apă proprii [87]. Din documente se poate vedea că numeroase pescării au fost amenajate în vecinătatea morilor, fapt ce dovedește o folosire complexă a rîurilor de către populația localnică. Pentru a se putea regla scurgerea totală a apei ori de cîte ori era necesar, bazinele pescăriilor trebuiau să aibă o ușoară înclinație (de circa 3 grade) și să fie mai adînci la mijloc și în aval, unde erau prevăzute cu stăvilare *(clausurae)* [88] sau ecluze manevrabile, cu ajutorul cărora se putea evacua sau menține apa din bazinele pescăriilor la nivelul dorit și se oprea migrația peștilor. Nu era lipsită de importanță nici cunoașterea adîncimii optime pe care trebuiau s-o aibă pescăriile în funcție de speciile de pești cu care erau populate [89]. Faptul că locuitorii Transilvaniei n-au ignorat acest lucru nici în perioada de care ne ocupăm aci ne este confirmat, printre altele, și de înțelegerea din 1389 dintre nobilii din Retișul de pe Tîrnave cu sătenii din Seliștat, în care nu s-a omis nici acest detaliu esențial atunci cînd s-a pus problema amenajării unei noi pescării.

---

[85] Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 637—638 : ... *ipsi homines de Felicî loco, pro medietate istius molendini et piscinae sibi adhaerentis... deberent ipsis facere unam piscinam in territorio eorundem nobilium, cuius fudum haberet centum gressus in longitudine, et profunditas in medio piscine circa exitum aquarum excedere deberet honestum virum Michaelem Chroecher nominatum de predicta Zelgerstat in una ulna* (Ulna = măsură de lungime, echivalentă cu un cot).

[86] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 456 și 682 (la Suat—Cluj); Dl. 27.631 (la Păucea. pe Tîrnave); Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. III, p. 116 (la Cund, pe Tîrnave) etc.

[87] Privitor la pescăria orașului Cluj, de exemplu, ni se relatează că aceasta era alimentată astfel: ... de quodam fonte Starkpataka vocato rivulus descendens intrat et influit, ex quo etiam fonte ipsa piscina aquam haberet necessario... (Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. III, p. 341—342).

[88] D.I.R.T., v. XIV, vol. III, p. 264—266 și 268—269; *ibidem*, v. XIV, vol. IV, p. 455 și 682; *Anjoukori okmánytár*, vol. VI, p. 595; Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 341—342 etc.

[89] Pentru creșterea crapilor, de pildă, adîncimea cea mai potrivită a apei în pescării era de 0,5—1 m (cf. *A Pallas nagy lexikona*, vol. VIII, Budapesta, 1894, p. 577).

Ţinînd cont de abundenţa peştilor în reţeaua naturală de ape curgătoare şi stătătoare, putem aprecia că temeiul principal al amenajării pescăriilor artificiale trebuie să fi fost popularea acestora cu speciile cele mai valoroase de peşti, astfel ca posesorii pescăriilor să poată avea la dispoziţie oricînd şi în mod sigur cantităţile necesare din peştii preferaţi. Dar cum se va fi făcut practic selecţia peştilor pentru popularea pescăriilor — din icre sau de-a dreptul cu peşti mari, prinşi în rîuri sau lacuri — este greu de ştiut, pentru că sursele istorice nu ne spun nimic în această privinţă. În orice caz, dacă „pescăriile mari" — despre care am văzut că fac menţiuni vagi unele documente din secolul al XIV-lea — vor fi fost şi ele împărţite în mai multe compartimente, ca acelea despre care ni se vorbeşte ceva mai tîrziu în *Tripartitum* (art. 133, § 41), atunci am putea presupune existenţa unei pisciculturi în care se practica şi creşterea sistematică a puietului de peşti din icre.

Dar, în afară de pescării, mai existau şi alte amenajări piscicole. Printre acestea din urmă se numărau şi rezervoarele de peşti, aşa-numitele „vivarii", în care se depunea pentru un timp limitat o parte din peştii vii atunci cînd aceştia erau prinşi în cantităţi mari şi nu puteau fi consumaţi sau conservaţi imediat. După opinia discutabilă a unor cercetători, chiar şi heleşteiele existente în acel timp ar fi servit în primul rînd la păstrarea mai îndelungată a cantităţilor mari de peşte ce erau prinşi din apele naturale [90].

Chiar dacă sursele istorice de care dispunem în prezent nu ne permit să mai cunoaştem şi alte detalii în plus cu privire la baza materială a economiei piscicole din perioada discutată, totuşi, prin prisma celor arătate pînă aci, sîntem pe deplin îndreptăţiţi să afirmăm că în secolele XI—XIV existau toate premisele de ordin material ca această ramură economică să poată satisface cerinţele consumului de peşte ale locuitorilor Transilvaniei.

★

Trăsătura fundamentală a proceselor social-economice care au avut loc în Transilvania în secolele XI—XIV o constituie formarea şi consolidarea relaţiilor feudale. Prin urmare, studiul acestei ocupaţii nu se poate limita numai la cunoaşterea bazei materiale a producţiei piscicole, ci în egală măsură trebuie să urmărească şi felul cum au influenţat relaţiile de producţie feudale practicarea şi dezvoltarea acestei ramuri economice. Cu alte cuvinte, problema care se pune în cazul de faţă nu este numai de a şti în ce măsură putea asigura reţeaua naturală şi artificială de ape cantităţile necesare de peşti, ci şi de a cunoaşte în ce raport se afla dreptul de folosire a apelor — inclusiv practicarea pescuitului — cu dreptul general de proprietate feudală asupra pămîntului.

Aşadar, putea pescui oricine, oriunde ar fi voit, fără nici un fel de oprelişti din partea nimănui şi fără nici un fel de obligaţii faţă de nimeni?

[90] Ribianszky Miklós, *A halászat története* (Istoria pescuitului), Budapesta, 1960, p. 3.

Sau, dimpotrivă, se statorniciseră încă în această perioadă anumite obligații de tip feudal și unele restricții în calea practicării absolut libere a pescuitului? Pentru a putea da un răspuns temeinic la această problemă, este necesar ca în prealabil să vedem cine stăpînea în perioada respectivă apele.

Prin prisma celor cunoscute în prezent, în epoca prefeudală, membrii comunităților sătești stăpîniseră și folosiseră toate resursele apelor — printre care și bogăția lor în pești — cu drepturi egale și neîngrădite de nimeni cu nici un fel de restricții. Este posibil, de asemenea, ca și în faza de trecere spre feudalism să se fi menținut această situație [91]. Statornicirea definitivă a relațiilor de producție feudale a adus însă schimbări importante și pe acest tărîm, chiar dacă schimbările respective nu pot fi suficient de clar sesizate încă din primele momente ale cristalizării noii orînduiri, ci numai dintr-o perspectivă istorică mai îndelungată. Așa cum se va putea vedea din cele ce urmează, aceste transformări s-au făcut resimțite atît pe plan economic (instituirea dreptului feudal de proprietate asupra apelor, oprirea pescuitului în unele ape care au fost rezervate în exclusivitate pentru posesorii feudali ai acestora, perceperea unor dări de la toți aceia care practicau pescuitul, perceperea vămilor de pe urma comerțului cu pește), cît și pe plan social (existența unor slugi pescari etc.).

Cu toate că în extrem de puținele documente care ni s-au păstrat și ne sînt cunoscute din secolele XI—XII nu găsim deloc detalii cu privire la regimul stăpînirii și folosirii rețelei naturale de ape, totuși primele indicii ale acestor schimbări le găsim, printre altele, în legătură cu apartenența pescăriilor : documentele din 1169 și din 1181, menționate ceva mai sus, ne arată cît se poate de convingător faptul că pescăriile în cauză se aflau deja la datele enunțate în stăpînirea privată a unor mănăstiri (și e de presupus că și pescăriile care vor fi existat pe pămînturile aparținătoare clasei nobiliare în curs de formare vor fi avut același regim de proprietate). Problema cea mai dificilă de clarificat este aceea a stăpînirii și a accesului diferitelor categorii sociale la folosirea bogăției în pește a apelor curgătoare [92], pentru că în privința pescăriilor lucrurile sînt cu mult mai clare : acestea din urmă se aflau — cel puțin așa cum rezultă din mărturiile vremii — în marea lor majoritate în posesiunea și în folosința exclusivă a nobililor și a unor biserici sau mănăstiri și numai foarte puține în posesiunea unor orașe sau a unor sate libere (dar și acestea erau rezervate numai pentru uzul propriu al acelor comunități închise).

O constatare importantă care se desprinde atît din unele privilegii regale, cît și din diferite acte interne din secolele XIII—XIV este că apele

[91] Pentru comparație, putem arăta că, după opinia unor cercetători, în Ungaria oricine avea, pînă pe la mijlocul secolului al XI-lea, dreptul de a pescui oriunde cantitățile de pești ce-i erau necesare (cf. Degré Alajos, *Magyar halászati jog a középkorban*) (Dreptul de pescuit unguresc în evul mediu), Budapesta, 1939, p. 13, 17, 162).

[92] Referitor la situația din Ungaria, s-a arătat că de pe la mijlocul secolului al XII-lea încoace pot fi întîlnite tot mai frecvent cazurile în care feudalii laici sau ecleziastici își rezervă în exclusivitate pentru ei, sau pentru oamenii dependenți de ei, dreptul de a pescui în anumite ape (cf. Degré Alajos, *op. cit.*, p. 68, 162).

curgătoare şi stătătoare au avut, în principiu, acelaşi regim de proprietate şi folosinţă ca şi diversele bunuri funciare (pămînturi cultivabile, păduri etc.) din vecinătatea lor, de care erau legate în mod inseparabil [93].

După cum se ştie, pentru cristalizarea şi consolidarea relaţiilor feudale în Transilvania a fost necesar un răstimp de cîteva secole. Fără a ne putea opri asupra detaliilor referitoare la modul în care s-a desfăşurat procesul istoric de deposedare şi aservire a comunităţilor libere săteşti şi de formare a proprietăţilor funciare feudale, ne vom limita să reţinem, în legătură cu problema ce ne interesează aci, faptul că de la acest proces n-au fost exceptate nici apele, care au fost invariabil considerate ca făcînd parte din „folosinţele" proprietăţilor feudale laice sau ecleziastice. Motivele economice care au făcut ca stăpînii de pămînt feudali să fie tot atît de interesaţi ca să-şi impună dreptul de proprietate şi asupra apelor, ca şi asupra altor bunuri funciare nu se explică numai prin bogăţia apelor în peşti. Încă din acel timp avem destule dovezi că apele mai condiţionau şi alte activităţi economice care sporeau considerabil veniturile diferitelor proprietăţi feudale. Rîurile cu debitul de apă suficient de mare pentru a se putea efectua pe ele transporturi constituiau în acea vreme artere de circulaţie de primă importanţă. Podurile şi vadurile de trecere a apelor erau împînzite cu numeroase vămi. Încă de pe atunci apele mai constituiau şi principala forţă mecanică pentru punerea în funcţie a morilor, a pivelor etc. Creşterea numeroaselor turme de animale domestice era şi ea condiţionată de resursele de ape existente. Asigurîndu-şi dreptul de proprietate asupra apelor, stăpînii de pămînt feudali au putut institui o serie de monopoluri specifice în legătură cu morile, vămile etc. E de prisos să mai arătăm că toate aceste venituri constituiau suficiente temeiuri pentru ca şi apele să fie acaparate şi scoase din folosinţa liberă a întregii populaţii. În felul acesta, pescuitul a ajuns de asemenea, în mod inevitabil, să fie inclus în sfera relaţiilor de producţie feudale.

Urmărind în acest cadru situaţia economiei piscicole, putem vedea că o consecinţă importantă a statornicirii dreptului feudal de stăpînire asupra apelor a constat în aceea că feudalii laici şi ecleziastici au început

---

[93] Acest lucru ne este demonstrat de numeroase documente : În privilegiul acordat cavalerilor teutoni de regele Andrei al II-lea în 1224 se precizează că acestora li s-a dat, printre altele, „pădurea românilor şi pecenegilor dimpreună cu *apele* ca să le folosească laolaltă cu numiţii români şi pecenegi" (... silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communis exercendo) (D.I.R.T., v. XI–XII, vol. I, p. 209 şi 384). Într-un privilegiu ce fusese acordat de Bela al III-lea şi reconfirmat de Bela al IV-lea în folosul unui oarecare nobil Chama se arată că acesta stăpînea în părţile Gherlei vreo nouă sate „cu toate folosinţele şi cele ce ţin de ele, anume : pămînturile de arătură, fîneţele, livezile, *apele şi rîurile* care ţin de ele" (... aquis et silvis ad easdem pertinenciis) (D.I.R.T., v. XI–XIII, vol. I, p. 243 şi 390). Saşii din satele Vinţ şi Vurpăr au primit „deplină scutire în toate, adică la folosirea pădurilor, păşunilor şi *apelor*, fără de care traiul omenesc nu se poate duce" (... in silvis, pascuis et aquis, sine quorum aminiculo temporaliter vita humana non ducitur) (D.I.R.T., v. XI–XIII, vol. I, p. 335 şi 426). La colonizarea secuilor în părţile Arieşului pe la sfîrşitul secolului al XIII-lea li s-au dat circa 26 de sate „cu toate cele ce ţin de ele, adică păduri, fineţe „livezi, pămînturi de arătură şi *ape*" (D.I.R.T., v. XIII, vol. II, p. 370 etc.).

să-şi rezerve în exclusivitate pentru ei atît pescăriile artificiale, cît şi unele rîuri sau părţi din acestea. Materialul documentar cunoscut nu ne permite să stabilim cu exactitate o anumită limită de timp de cînd au început feudalii în Transilvania să oprească practicarea liberă a pescuitului şi să-şi rezerve numai pentru ei unele ape. Ceea ce putem constata însă în mod sigur este faptul că asemenea oprelişti şi rezervaţii ne sînt dovedite de mai multe documente de pe la începutul secolulului al XIV-lea încoace. Astfel, de pildă, putem afla dintr-un document de pe la 1310 că, cu ocazia încheierii unei înţelegeri între mai mulţi nobili din satul Mera (Cluj) cu privire la o moară de pe rîul Nadăş (afluent al Someşului Mic), părţile au convenit ca atît moara, cît şi dreptul de pescuit în iazul morii să-i revină în întregime unui oarecare Andrei şi fiului său Ladislau şi ca „nimeni să nu cuteze a pescui în iazul morii fără încuviinţarea lui Andrei şi a fiilor săi, nici chiar dacă zisa moară ar fi mutată de acolo într-alt loc" [94]. Dintr-un alt document de la 5 mai 1348 aflăm că magistrul Ioan de Cehăluţ (sat în apropiere de Carei) s-a plîns în faţa vicecomitelui şi a juzilor nobililor din comitatul Solnocului Exterior contra „oaspeţilor" din Tăşnad, care culeg fără învoirea lui roadele moşiei sale Cehăluţ şi Kene (dispărut, tot acolo), arătînd, printre altele, că „zişii oaspeţi, în ciuda oprelişti, prind peşti în rîul Kene, care trece pe acolo" [95]. Prin 1368, prepozitul capitlului din Arad s-a plîns şi a făcut o întîmpinare contra lui Ştefan, judele secuilor, precum şi a lui Grigore, fiul voievodului din Covăsinţ (Arad), şi a lui Nicolae din Kerekeghaz (dispărut, Arad), pe care i-a oprit de a mai folosi cu forţa moşia capitlului, Itelaca, numită cu alt nume şi Micălaca (Arad) şi de la pescuitul în pescăriile ce ţin de această moşie [96]. La 13 martie 1381, abatele Mănăstirii din Cluj-Mănăştur se plîngea şi el contra nobililor din Juc (Cluj), care au comis un act de samavolnicie scoţînd peşte din pescăria sa, aflătoare în hotarele moşiei Apahida (Cluj) [97]. În sfîrşit, dintr-un document de la 29 decembrie 1389 aflăm că un nobil din Juc, numit Nicolaie, i-a oprit pe toţi „oaspeţii" din satul Sînnicoară (Cluj) de a pescui în apele sale *(a piscatione suarum aquarum)* şi de a încălca în orice chip hotarele moşiei sale [98].

Vedem, aşadar, că documentele vremii ne demonstrează fără nici un echivoc faptul că, în principiu, stăpînii de pămînt laici şi ecleziastici îşi exercitau pe deplin dreptul de a dispune de bogăţia de peşte din *orice fel de ape* care se aflau pe moşiile lor, fie că era vorba de rîuri sau bălţi, fie de pescăriile artificiale. În virtutea acestui drept, ei puteau interzice oricăror oameni, de orice condiţie socială, practicarea pescuitului în apele proprii.

---

[94] D.I.R.T., v. XIV, vol I, p. 177 şi 393: ... *Piscinam illius molendini nullus audeat in ea piscari sine voluntate Andree et filiorum suorum nichilominus si supra dictum molendinum transponeretur de loco ad alium locum...*

[95] D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 426 şi 679: ... *Pisces super fluvium Kene, qui procedit, iidem hospites de Thasnad contra prohibitionem percipiunt...*

[96] Dl. 29.673: ... *A piscacione piscinarum ad eandem pertinencium... prohibuissent...*

[97] J. Kemény, *Appendix Diplomatarii,* D.3, p. 177.

[98] Academia Republicii Socialiste România, Filiala Cluj, Arh. ist., CLXIII.

În temeiul aceluiași drept, ei aveau și latitudinea de a-i da în judecată pe aceia ce le încălcau în mod abuziv proprietățile. Din documente nu rezultă de ce fel de sancțiuni erau pasibili cei ce prindeau în mod samavolnic pești din apele oprite sau cei ce stricau pescăriile. Se poate presupune însă că, atunci cînd încălcarea venea din partea altor feudali, se pretindeau în primul rînd restituirea drepturilor uzurpate, precum și repararea pagubelor și suportarea eventualelor cheltuieli de judecată. Cînd acei ce pescuiau fără învoirea stăpînului (sau pricinuiau alte pagube) erau țăranii iobagi, sancțiunile puteau varia, după felul pagubei, de la confiscarea parțială sau totală a peștilor prinși pînă la pedepse corporale sau închiderea contravenienților [99].

În cazurile cînd apele naturale despărțeau două sau mai multe proprietăți feudale, dreptul de pescuit le aparținea, în locurile respective, tuturor acelor ce aveau proprietăți riverane [100].

Atunci cînd, în urma unor inundații, apele își schimbau cursul pe anumite porțiuni, dreptul de pescuit îi revenea stăpînului acelui pămînt prin care trecea noua albie a rîului [101].

Din cele arătate pînă aci se poate deduce, așadar, că, pe măsură ce procesul de feudalizare progresa în Transilvania atît sub raportul extinderii sale în spațiu, cît și în privința profunzimii sale, accesul liber al populației localnice la folosirea bogăției naturale a apelor în pești a început să fie din ce în ce mai redus, iar ocupația respectivă să fie tot mai mult integrată în sfera relațiilor de producție feudale. Trebuie să precizăm însă că această concluzie nu privește absolut toate apele Transilvanei și nici nu este în egală măsură valabilă pentru toate regiunile sale, deoarece procesul de feudalizare n-a cuprins simultan și uniform întreaga societate de aici. Tocmai prin prisma acestor stări de lucruri este posibil ca în unele zone mai restrînse (îndeosebi pe teritoriul locuit de secui și sași, precum și în unele districte mărginașe în care mai existau sate libere românești) practicarea liberă a pescuitului să mai fi rămas în vigoare și la sfîrșitul perioadei studiate aici. De altfel, chiar și în secolele următoare mai existau unele ape (sau porțiuni din ele) în care se mai putea pescui liber [102]. Din păcate, sursele istorice cunoscute în prezent nu ne permit să stabilim, nici măcar cu aproximație, care au fost apele pe care și le-au rezervat pentru ei feudalii laici și ecleziastici și care au fost apele în care se mai putea practica pescuitul liber.

★

Înstăpînirea feudalilor (după cum putem bănui) asupra celei mai însemnate părți a apelor Transilvaniei și oprirea folosirii libere a unora din ele le-au permis stăpînilor de pămînt să impună și să perceapă o seamă

[99] Degré Alajos, *op. cit.*, p. 69, 165.
[100] Belényesy Márta, *op. cit.*, p. 160; Degré Alajos, *op. cit.*, p. 50–51, 55, 163–164.
[101] Degré Alajos, *op. cit.*, p. 164.
[102] David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 360–362.

de dări de la aceia ce se îndeletniceau cu pescuitul. Care au fost deci natura şi cuantumul obligaţiilor feudale legate de această activitate economică? Cînd a început perceperea dărilor directe asupra pescuitului şi cum au evoluat ele în timp? A existat vreo deosebire între obligaţiile celor ce practicau pescuitul ca ocupaţie de bază faţă de cei ce se îndeletniceau cu el numai în subsidiar, sau între obligaţiile celor ce aparţineau diferitelor categorii sociale? Cunoaşterea tuturor acestor probleme prezintă un real interes, dar aici sîntem nevoiţi, ca în atîtea alte rînduri în cuprinsul lucrării de faţă, să constatăm că sursele istorice interne nu ne ajută aproape cu nimic la elucidarea celor de mai sus. Această situaţie se explică prin faptul că, spre deosebire de alte ramuri economice, n-a existat timp de mai multe secole o reglementare pe bază de legi scrise a obligaţiilor feudale referitoare la pescuit. Abia prin decretul regelui Sigismund dat în toamna anului 1397 la Timişoara s-a încercat o reglementare prin lege a acestor obligaţii. În paragraful referitor la pescuit se prevedeau următoarele: „De asemenea, atît noi [103] sau (regina), cît şi prelaţii, baronii şi oamenii cu moşie care au ape bune de pescuit, vom pune să se ia *a treia parte din toţi peştii* ce vor fi pescuiţi în apele curgătoare ale lor, iar din peştii ce vor fi pescuiţi în fiecare an din lacuri ce în limba obişnuită se numesc «mo(csàr)» sau «morotua» [104], *jumătate din peştii de orice fel...*" [105]. În lipsa oricăror altor date concrete, nu putem face comparaţii şi nici nu putem şti în ce măsură obligaţia pescarilor de a da o treime din peştii prinşi în rîuri şi, respectiv, jumătate din peştii prinşi în apele stătătoare, diferea (ori nu) de obligaţiile pe care le vor fi avut cei ce se ocupau cu pescuitul în perioada premergătoare decretului din 1397. Ţinînd însă seama de situaţia generală a ţării şi de eforturile tot mai mari pe care le reclama lupta antiotomană (după înfrîngerea de la Nicopole în 1396), este de presupus că decretul prevedea sporirea unor dări tocmai pentru ca stăpînii de pămînt feudali să-şi compenseze o parte din cheltuielile cauzate de luptele cu turcii. Decretul din 1397 lasă să se înţeleagă că la data respectivă exista, sau se încerca să se introducă, un singur criteriu de diferenţiere a dărilor: după felul apelor din care erau prinşi peştii.

Pentru a cunoşte măcar cu o oarecare aproximaţie felul cum au evoluat obligaţiile feudale la acest capitol pînă la 1397, în lipsa oricăror date istorice interne, sîntem nevoiţi să luăm în considerare (desigur, numai pe plan ipotetic) situaţia de ansamblu existentă în regatul Ungariei, în care se afla încorporată şi Transilvania în acel timp. Numeroşi cercetători au arătat că de prin secolul al XII-lea încoace se percepea, în mod obişnuit, a şaptea parte din peştii prinşi, iar din cei mai buni (moruni etc.) chiar şi

[103] Regele.

[104] Bălţi, ape stătătoare (în ung.).

[105] *Magyar Történelmi Tár*, III (1857), p. 222: *Item, tam nos, vel (regina), eciam prelati, barones et nobiles et possessionnati homines aquas piscinosas habentes, terciam partem omnium piscium ipsorum piscandarum in aquis fluentibus; in lacubus autem wlgo mo(csár) seu morotua vocitatis mediam partem quorumlibet piscium annuis piscacionibus recipi faciemus et iidem prenotata recipere debeant....*

o treime [106]. Sporadic sînt cunoscute şi cazuri în care, în loc de peşti, se plateau bani [107]. Servitorii pescari erau obligaţi să prindă periodic (zilnic sau săptămînal) cantităţile de peşte ce le cereau stăpînii lor şi, în plus, mai trebuiau să se îngrijească şi de întreţinerea pescăriilor şi de confecţionarea uneltelor de pescuit. În orice caz, chiar dacă ne lipsesc numeroase verigi importante din acest lanţ al obligaţiilor feudale, putem constata cu certitudine că pe la sfîrşitul secolului al XIV-lea dările din peşte (percepute în natură) erau cu mult mai mari decît din alte produse, fapt ce subliniază încă o dată însemnătatea economiei piscicole şi locul său în viaţa societăţii de atunci.

★

Alte schimbări de esenţă feudală care privesc istoricul acestei ramuri economice şi care pot fi constatate încă de timpuriu sînt cele pe plan special. Printre diferitele categorii de oameni aserviţi feudalilor laici şi ecleziastici întîlnim încă de prin secolul al XII-lea atestată şi existenţa servitorilor pescari, a căror ocupaţie şi îndatorire de bază era, aşa cum am arătat mai sus, de a prinde peşti în cantităţile pretinse de stăpînii lor, de a confecţiona uneltele necesare pentru pescuit şi de a amenaja şi întreţine în bună stare pescăriile. Pentru exemplificare, putem arăta că printre gospodăriile de ţărani ce erau aserviţi Mănăstirii din Sîniob (Bihor), sînt menţionate pe la 1169 şi „*douăsprezece case de pescari*" în satul Suur (dispărut, Bihor)[108]. Într-un alt document, din 1232, se meţionează că pe pămîntul Zereth (aşezare dispărută, în apropiere de Gurahonţ), ale cărui hotare erau undeva „la răsărit de Criş" şi care a fost luat de Andrei al II-lea de la cetatea Szarand (dispărută, în Crişana), „se află *şase gospodării ale pescarilor cetăţii*, pe care îi dăruim episcopului din Oradea şi care nu au pămînt nici cît cuprinde curtea şi casa lor" [109].

Pe măsură ce se forma o clasă iobăgească unitară, această categorie a servitorilor pescari începe să dispară, contopindu-se cu iobagii prin secolele XIV—XV [110].

★

O dată cu apariţia relaţiilor băneşti, acestea şi-au croit drum şi în domeniul ramurii economice de care ne ocupăm aici. Ca urmare a consumului foarte ridicat, carnea de peşte (proaspătă sau conservată) constituia un important articol al negoţului de atunci. O dovadă în acest sens o constituie faptul că în privilegiile pe care le obţin negustorii din unele oraşe

[106] Degré Alajos, *op. cit.*, p. 27, 34; Belényesy Márta, *op. cit.*, p. 160; Károlyi Zsigmond, *op. cit.*, p. 49 etc.

[107] Degré Alajos, *op. cit.*, p. 42.

[108] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 5 şi 358: *Suur cum duodecim domibus piscatorum.*

[109] D.I.R.T., v. XI—XIII, vol. I, p. 262 şi 396: *Et super eadem terram sunt sex mansiones piscatorum castri, quos contulimus episcopo Waradiensi, qui terram non habent, nec quantum curia et domus ipsorum possunt occupare...*

[110] Degré Alajos, *op. cit.*, p. 161.

de a face comerț cu diferite produse găsim referiri și la *comerțul cu pește* precum și la *vămile* pe care trebuiau să le plătească negustorii, de-a lungul drumurilor comerciale, la trecerea lor peste moșiile care aveau asigurat dreptul de a percepe vamă. Astfel, de pildă, prin privilegiul acordat la 4 septembrie 1379 negustorilor din Cluj, regele Ludovic I stabilește ca, la trecerea numiților negustori pe la locurile de vamă ale lui Iacob de Dragu (*Dragh*, Cluj), aceștia să fie obligați să plătească, printre altele, următoarele taxe vamale: „pentru un car în care erau transportați moruni, nouă groși; pentru un car în care se transportau alte specii de pești, șase groși" [111].

Pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea nu avem nici un fel de surse istorice interne referitoare la comerțul cu pești peste hotarele țării (import sau export). Cu toate acestea, putem constata, pe baza unor documente de la începutul secolului al XV-lea, că o însemnată parte a negoțului între cele trei țări române avea ca obiect importul în Transilvania a unor cantități de pește din Țara Românească și Moldova. Astfel, pe la 1412, la vama de la Rodna se lua un pește din treizeci *(de triginta piscibus, piscis unus)* [112]. În documentul menționat se vorbește însă de o reașezare a vămii așa cum a fost ea din vremuri vechi *(tempore ab antiquo)*, fapt ce ne permite să considerăm că negoțul cu pește se făcea prin acest punct cel puțin de cîteva decenii. Aceleași concluzii le putem trage și din privilegiul acordat negustorilor din Brașov de Mircea cel Bătrîn în 1413, în care se face de asemenea referire la plata vămilor, așa cum au fost ele din vechime *(modo antiquo)* și din care vedem că după un car încărcat cu pește la Brăila se plăteau 18 dinari, la Tîrgoviște, Dîmbovița și Tîrșor cîte un pește de la un car cu pești, iar la Rucăr cîte șapte pești și 36 de bani de fiecare car încărcat cu pește [113]. Este de presupus că importul de pește din Moldova și Țara Românească a început să se dezvolte mai ales după apariția și consolidarea orașelor transilvănene.

Pătrunderea relațiilor bănești în domeniul economiei piscicole mai este dovedită și de faptul că unele pescării erau arendate pe bani, pe un anumit termen de timp [114], sau erau zălogite împreună cu alte bunuri funciare tot pentru bani [115].

*

Sintetizînd concluziile ce se desprind din toate cele arătate pînă aici, putem afirma cu deplin temei că pescuitul, avînd ca premisă esențială abundența peștilor atît în rețeaua naturală de ape, cît și în numeroasele

---

[111] Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 508—509: ... *De uno curru, in quo usones deferuntur novem grossos sarachenicales; de aliis generibus piscium qui etiam in uno curru portantur sex grossos.*

[112] Zimmermann, *Urkundenbuch...*, vol. III, p. 526—529.

[113] Hurmuzaki-Iorga, *Documente...*, XV/1, p. 8—10.

[114] Capitlul din Arad a arendat în 1344 pe 4 ani pescăria sa de la *Moruthva* (lîngă Tisa) pentru suma de 20 de mărci (D.I.R.T., v. XIV, vol. IV, p. 181).

[115] În 1352, mai mulți nobili au zălogit o jumătate a unei pescării din Hășdate (aproape de Gherla) împreună cu jumătatea acelei moșii și cu o jumătate de moară tot de acolo (*Anjoukori okmánytár*, II, p. 539—540).

pescării amenajate de localnici, a constituit în perioada secolelor XI—XIV o îndeletnicire de seamă a locuitorilor Transilvaniei. Întrucît practicarea pescuitului nu necesita unelte de producţie prea complicate şi costisitoare şi nici investiţii de mijloace materiale şi de forţă de muncă prea mari, această ocupaţie a putut fi pe cît de larg accesibilă celor mai mulţi locuitori tot pe atît şi de folositoare pentru asigurarea unei părţi a resurselor lor de trai.

Procesul de cristalizare şi consolidare a relaţiilor feudale în Transilvania a adus însă importante schimbări şi în domeniul economiei piscicole. Pe măsură ce apele au fost înglobate în sistemul proprietăţilor feudale, împreună cu alte bunuri funciare, practicarea liberă a pescuitului a ajuns să fie tot mai restrînsă şi integrată în sfera relaţiilor de producţie feudale. Dispunînd de bogăţia de peşte şi de dreptul de pescuit în apele existente pe moşiile lor, stăpînii feudali au putut, încă din această perioadă, să-şi rezerve în folosul lor exclusiv nu numai amenajările piscicole artificiale, ci şi unele rîuri sau bălţi, ori porţiuni din acestea, pentru a căror exploatare ţineau servitori pescari, ce trebuiau să le prindă cantităţile de peşti necesare. În acelaşi timp, la lungul şir al obligaţiilor feudale s-a mai adăugat şi îndatorirea oneroasă a tuturor celor ce practicau pescuitul pe moşiile feudalilor de a le da stăpînilor de pămînt respectivi anumite părţi (de la 1/7 pînă la 1/2) din cantităţile peştilor ce erau prinşi, fapt ce demonstrează că la acest capitol dările erau mai mari decît cele ce se percepeau în vremea de atunci de pe urma altor activităţi economice. Dar chiar şi împovărată de obligaţiile feudale, această ramură economică a jucat un rol însemnat în viaţa societăţii transilvănene, asigurîndu-i atît în vremurile normale, cît şi în anii de restrişte o parte apreciabilă din produsele alimentare de care avea nevoie.

FISCHEREIWIRTSCHAFT UND FISCHEREIRECHT IN SIEBENBÜRGEN IM 11.—14. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Aufgrund sämtlicher bekannter historischer Quellen werden sowohl die Entwicklung der Fischereiwirtschaft und ihre Bedeutung für den Lebensunterhalt der Bewohner Siebenbürgens, als auch die bedeutendsten Merkmale der sozial-ökonomischen Verhältnisse, die sich in der genannten Zeitspanne, in bezug auf die Fischerei eingestellt hatten, beleuchtet.

Eine wesentliche Voraussetzung für die Entwicklung der Fischereiwirtschaft war die Existenz eines ausgedehnten lokalen Wassernetzes, in dem es einen Überfluß an Fischen von der besten Sorte gab. Die große Verbreitung dieser Beschäftigung wurde auch davon bedingt, daß die Geräte und Verfahren der Fischerei ebenso einfach wie billig und viel-

fältig waren und jedermann zur Verfügung standen. Die Bedeutung der Fischerei nahm in den jenigen Jahren die von Natur- oder sozialen Katastrophen erschüttert waren noch mehr zu.

Die Fischerei stützte sich nicht nur ausschließlich auf den natürlichen Fischreichtum der siebenbürgischen Gewässer. Schon im 12. Jahrhundert sind zahlreiche Fischzuchten *(piscinae)* dokumentarisch belegt, die eigens zur Vermehrung der verfügbaren Fischreserven angelegt worden sind. Die künstliche Anlegung von Fischzuchten stellt den Anfang des Übergangs vom primitiven Stadium der Fischerei zur rationellen Fischereiwirtschaft dar.

Der Vorgang der Herausbildung und Festigung der feudalen Beziehungen, der gerade in dieser Epoche stattfand, hat wichtige Veränderungen auch in der Fischereiwirtschaft mit sich gebracht. Im Maße in dem die Gewässer in das System des Feudalbesitzes eingegliedert wurden, beschränkte sich die freie Ausübung der Fischerei auf eine immer geringer werdende Zahl von Gewässern und die feudalen Produktionsverhältnisse stellen sich auch in diesem Wirtschaftszweig ein. Die weltlichen und geistlichen Feudalherren, welche die Fischereirechte und den Fischreichtum in den auf ihren Besitzungen befindlichen Gewässern in Verfügungsgewalt hatten, konnten sich nicht nur die künstlichen Fischteiche ausschließlich zu eigenem Nutzen vorbehalten, sondern auch einzelne Flüsse und Weiher, oder Teile davon, zu deren Ausbeutung sie Fischerknechte hielten, die die Aufgabe hatten eine ausreichende Menge Fisch für die Herrschaft zu fangen. Zur langen Reihe der Feudallasten kam zur selben Zeit noch die hinzu, daß all jene, die auf den Feudal gütern fischten, dem Grundherren bestimmte Teile (von 1/7 bis 1/2) der gefangenen Fischmenge abzugeben hatten. Diese Abgaben waren größer, als die, die für andere wirtschaftlichen Tätigkeiten in dieser Epoche erhoben wurden.

Die Anfänge der Geldwirtschaft kann man in der Fischereiwirtschaft nicht nur im Fischhandel, sondern auch in der Verpfändung und Verpachtung einiger Fischteiche um Geld feststellen.

Im Hinblick auf Obiges sei festgestellt, daß diesem Wirtschaftszweig im Leben der siebenbürgischen Gesellschaft eine bedeutende Rolle zukommt, da er ihr sowohl in normalen Zeiten, als auch in Jahren der Bedrängnis einen Teil der lebensnotwendigen Güter sichert.

LA ÎNCEPUTURILE STATULUI MOLDOVENESC. CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI IZVOR NECUNOSCUT

DE

ŞERBAN PAPACOSTEA

Costea voievod şi locul său în istoria Moldovei. „Помѣни Господи Костѣ воеводѫ"; formula laconică a unuia dintre cele mai vechi izvoare documentare ale istoriei Moldovei — *Pomelnicul de la Bistriţa* [1] — a introdus în istoria ţării cea mai enigmatică figură a vremii descălecătorilor şi a succesorilor lor imediaţi : Costea voievod. Cunoscut pînă acum datorită acestei unice atestări, care îl încadrează în şirul primilor domni ai ţării, între Laţcu şi Petru Muşat, sau al Muşatei, Costea voievod a alcătuit obiectul celor mai variate speculaţii din partea istoricilor români [2] şi chiar a unora străini.

---

[1] *Pomelnicul Mănăstirei Bistriţa*, ed. D. P. Bogdan, Bucureşti, 1941, p. 50.

[2] Fără a încerca să alcătuim catalogul complet al opiniilor istoriografiei asupra lui Costea, amintim cîteva din ele pentru a ilustra incertitudinea care le caracterizează. „Iară pentru Coste Muşatin Vodă, tatul lui Roman Vodă, măcar că la o carte de pomelnic a mănăstirii Bistriţii l-am găsit scris în rîndul domnilor, iară unde ar fi fost domnia lui n-am putut afla" (Axinte Uricarul, <*Cronică*>, Acad. Rom., ms. rom. 2 591, p. 14, la D. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p. 6) ; „ . . . Nimic nu ne dovedeşte şi din nimic nu se poate deduce cu oarecare probabilitate că acest Costea a domnit şi că a fost tatăl lui Petru" (N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, I—II, Bucureşti, 1901, p. XXVIII) ; „Faţă de însemnarea lui Costea voievod în pomelnicul din 1407 de la Rădăuţi <sic !> se pune întrebarea dacă el nu este tatăl lui Petru, Roman şi Ştefan, ca soţ al Muşatei-Margareta sau dacă nu e fratele acesteia. Cronicile nu-l pun, deci el n-a domnit" (N. Iorga, „Revista istorică", VII (1921), p. 154) ; „Totuşi între Laţcu şi Petru se interpune în acest pomelnic domnia unui Costea voievod, care probabil va fi încercat şi va fi reuşit să pună, timp de cîteva luni, în acest an 1377, mîna pe putere" (C. Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor şi informaţia documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol", V (1968), p. 26) ; „Costea voievod pomenit numai în Pomelnicul de la Bistriţa trebuie să fi avut un rost în Moldova, de i-a fost inserat numele în lista domnilor. Pe acesta îl considerăm ca un

Problema succesiunii domnilor în veacul al XIV-lea şi în genere istoria Moldovei în prima jumătate de veac de la ceea ce numim în chip tradiţional şi convenţional „ întemeierea" ţării continuă încă să constituie un domeniu al incertitudinilor. Izvorul numeroaselor confuzii care persistă în această privinţă se află deopotrivă în caracterul lacunar şi imprecis al izvoarelor şi în instabilitatea vieţii politice a ţării la începuturile ei. Împletirea luptelor pentru domnie — în cadrul unui stat aflat la începutul procesului de consolidare şi în cuprinsul căruia particularismul teritorial acţiona puternic — cu intervenţia politică şi militară a factorilor externi a dat întregii perioade anterioare înscăunării lui Alexandru cel Bun caracter de prelungită nestatornicie, prefigurare a situaţiei care avea să pună din nou stăpînire, timp de un sfert de secol, pe viaţa politică a Moldovei după dispariţia domnului.

În aceste condiţii vitrege, virtuozitatea istoricului a cărui curiozitate se fixează asupra începuturilor statului moldovenesc este condamnată să evolueze între sărăcia extremă a izvoarelor şi larga varietate a ipotezelor istoriografice. Cum progrese însemnate nu sînt de aşteptat din readucerea în obiectivul cercetării a aceloraşi materiale documentare, care nu pot da naştere decît la variaţii pe temele cunoscute, principalul mijloc de lărgire a cunoştinţelor şi a înţelegerii noastre în domeniul amintit se află în descoperirea unor noi izvoare. Obiectul studiului de faţă este tocmai încercarea de a aduce, pe temeiul unui izvor necunoscut pînă acum, cîteva lămuriri noi asupra istoriei Moldovei în vremea cînd „întemeierea" ei era încă un proces în curs de desfăşurare.

O descoperire recentă în arhivele genoveze oferă un element nou, deosebit de însemnat pentru fixarea locului lui Costea voievod în istoria Moldovei şi, mai mult decît atît, pentru însăşi înţelegerea etapei de încheiere a procesului de constituire a statului moldovenesc.

Însemnătatea arhivelor genoveze pentru istoria Mării Negre în evul mediu, inclusiv aceea a ţărilor române, e prea bine cunoscută pentru a fi necesar să mai insistăm asupra ei. Printre numeroasele izvoare păstrate în inepuizabilele fonduri documentare ale republicii ligure, un loc de frunte pentru cercetătorii bazinului pontic în evul mediu îl ocupă seriile de documente referitoare la oraşul Caffa, punctul de reazem principal al întregii reţele de aşezări genoveze de pe ţărmul nordic şi apusean al Mării Negre. Între actele rămase de pe urma intensei activităţi economice şi politice a Caffei, un loc aparte îl ocupă registrele de contabilitate ale *Massariei*, administraţia financiară a oraşului. Dintre istoricii noştri, Nicolae Iorga cel dintîi a excerptat şi editat, din punctul de vedere al istoriei economice şi politice a Mării Negre, registrele Massariei, cîte erau cunoscute în vremea cînd îşi efectua cercetările în arhivele genoveze [3]. Investigaţii recente

feudal puternic, care a putut rîvni o dată la domnie" (A. Sacerdoţeanu, *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun. Pe baza documentelor din secolul al XIV-lea şi a cronicilor din secolul al XV-lea şi al XVI-lea scrise în limba slavonă*, în „Romanoslavica", XI, Istorie, 1965, p. 219–236).

[3] N. Iorga, *Notes et extraits concernant l'histoire des Croisades*, vol. I, Paris, 1899.

au dat însă în chip neaşteptat la iveală încă un voluminos registru din seria de socoteli ale Massariei, anume cel referitor la anul 1386, care pînă de curînd zăcea rătăcit şi uitat între cu totul alte fonduri documentare. Bogăţia de informaţii de tot felul referitoare fie la istoria internă a Caffei, fie la legăturile ei externe a fost semnalată de cel căruia îi revine meritul de a fi adus la lumină masivul registru cuprinzînd socotelile oraşului în anul 1386, arhivistul genovez Gianciacomo Musso [4], şi nu vom insista asupra valorii generale a izvorului recent descoperit. Desprindem din ea de-îndată ştirea care interesează istoria noastră.

La 2 mai 1386, o însemnare sumară aminteşte datoria contractată la Caffa faţă de un oarecare Gaspallo Spinola de către Illarius de Duria (Doria), „ambaxiator iturus Maocastro una cum Carollo de Orto" [5]. Aşadar, în mai 1386, o solie genoveză urma să părăsească oraşul Caffa pentru a se îndrepta spre Moldova. Dar o altă informaţie, înregistrată trei luni mai tîrziu, constatînd faptul împlinit, adaugă un element informativ deosebit de însemnat: „Item die XIIII Augusti pro Bartholomeo Finamore et Luchino et sunt pro expensis factis pro (ratione) unius brigantis qui portavit Carollum de Orto et Illarium de Duria Maocastro, ambaxiatores euntes Constantino et Petro vayvoda occasione guerre de Sorcati ex deliberacione domini consulis et officii monetarum asperos 2 000 <?>, die lune VIII" [6].

Deşi sumară, informaţia cuprinsă în registrul Massariei din Caffa deschide un şir de perspective asupra trecutului nostru în veacul al XIV-lea şi al XV-lea. Le analizăm pe rînd.

Cel dintîi fapt care se impune cercetătorului istoriei Moldovei în epoca de formare a statului moldovenesc este apariţia concomitentă, în 1386, a doi domni: Constantin şi Petru, pe lîngă care era acreditată solia cafeză. Identificarea lor nu opune dificultăţi: Petru nu e altul decît Petru Muşat, îndeajuns de cunoscut dintr-un şir de izvoare interne şi externe pentru a mai fi nevoiţi să insistăm asupra lui; Constantin voievod, de asemenea, nu este altul decît voievodul Costea din pomelnicul de la Bistriţa, personaj care datorează conflictului genovezo-tătar din 1386 cea de-a doua atestare documentară a persoanei sale şi, fapt mai însemnat, certificatul incontestabil al funcţiei sale voievodale.

În 1386, aşadar, pe teritoriul viitoarei ţări a Moldovei domneau doi voievozi. Dar care e raportul dintre ei? Erau Constantin şi Petru domni

[4] Giangiacomo Musso, *Note d'archivio sulla „Massaria" di Caffa*, Genova, 1968 (extras din *Studi Genuensi*, V, 1964—1965); mulţumesc şi pe această cale distinsului arhivist şi istoric genovez pentru preţioasele informaţii pe care mi le-a comunicat în timpul şederii mele la Genova în toamna anului 1969.

[5] Archivio di Stato di Genova, *Caffe Massaria 1386*, f. 390; vezi şi f. 316 şi 324.

[6] Archivio di Stato di Genova, *Caffe Massaria 1386*, f. 99 v.; Sorcat sau Solkat (Eski-Krîm) era centrul politic al tătarilor din Crimeea; pentru Illario de Doria şi rolul său însemnat în politica bizantină, în negocierile Bizanţului cu lumea apuseană în problema otomană, la sfîrşitul sec. XIV, vezi Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 5. Teil., München, 1965, p. 85, nr. 3270, şi p. 86, nr. 3273.

asociați? ; existat-a între ei o legătură de rudenie, astfel cum au presupus-o cei mai mulți dintre istoricii noștri? în sfîrșit, de ce este atestat Petru Mușat de un șir de izvoare interne, în vreme ce Constantin nu ne este cunoscut decît datorită însemnării numelui său într-un pomelnic mănăstiresc?

Absența lui Costea din actele emise de Petru Mușat și de boierii lui exclude posibilitatea unei domnii asociate. În aceste acte Petru apare constant singur într-o titulatură care e, cu mici variații, aceeași: „Nos Petrus waivoda, dei gratia dux terre Moldavie" în actul din 1 mai 1384, prin care domnul, la cererea mamei sale, Margareta, dăruiește fundației dominicane din Tîrgul Siret un venit al domniei [7]; „Petrus woyeuoda muldauiensis" în actul de închinare față de Vladislav Iagiello din 6 mai 1387 [8]; Петръ воевод Молдавски sau Молдавний în actele slave subscrise de el sau referitoare la el [9]. Așadar, Petru apare în izvoarele cunoscute ca singur domn al Moldovei, fapt care pare a fi în contradicție cu informația genoveză din 1386 care constată existența a doi domni. Cum știrea registrului Massariei din acest an e încadrată din punct de vedere cronologic de mențiunile documentare mai sus amintite referitoare la Petru Mușat, nu ne rămîne altă posibilitate decît aceea de a constata că Petru Mușat a domnit singur, fără asociat, în Moldova; numai că Moldova lui Petru Mușat era departe de a coincide cu întregul teritoriu al principatului moldovean de mai tîrziu. Produs al unificării „țărilor" grupate în jurul nucleului unificator al văii Moldovei, convertită în stat de descălecătorii maramureșeni, Moldova lui Petru Mușat lăsase încă, în această vreme, în afara hotarelor ei regiunea de sud, care însă, astfel cum au bănuit-o unii dintre istoricii noștri, era *o altă țară*, o unitate care, timp îndelungat încă după încorporarea ei în Moldova, și-a păstrat individualitatea. Așadar, cei doi domni menționați de textul genovez erau nu asociați, ci stăpîni concomitenți a două porțiuni din teritoriul viitoarei țări a Moldovei, domni a două țări încă separate în această vreme.

Desăvîrșirea unității Moldovei. Domnia succesorului lui Petru, Roman Mușat, oferă un punct de reazem pentru încercarea de clarificare a acestei dualități de domnie semnalată de izvorul genovez. Se știe, încă de cînd sînt cunoscute cele cîteva acte păstrate de la cel de-al doilea Mușatin, că în timpul acestuia Moldova și-a realizat unitatea teritorială. Titulatura adoptată de noul domn, în contrast vădit cu cea a lui Petru, afirmă răspicat atît progresul teritorial realizat de Moldova, dilatată din modesta marcă a descălecărilor în limite teritoriale întinse, cît și consolidarea puterii domnești: „велики самодержавнъи мѧсти бжи гнъ Іѡ Рѡманъ воевода обладаѧ землею молдавьскою ѡт планины до морѧ", în dania făcută lui Ionaș Viteazul la 30 martie 1392 [10]; „. . . . мы Романъ воевода Молда-

[7] M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 4.
[8] *Ibidem*, vol. II, Iași, 1932, p. 599—601.
[9] *Ibidem*, p. 603 și 605.
[10] M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 7.

вьскин и дѣдичь оусеи земле волошьскои от плонины аже до брегу морѧ...", adăuga semnificativ la titulatura domnească actul de închinare a domnului față de regele Vladislav din 5 ianuarie 1393 [11]. Elementul nou din actul de închinare, дѣдичь оусеи земле волошьскои, a provocat unele nedumeriri. M. Costăchescu, ale cărui ediții de documente constituie o temelie sigură pentru orice studiu științific asupra Moldovei veacurilor XIV—XVI, manifestă o ezitare în traducerea titlului. În chip surprinzător, deși în comentariul care însoțește documentul el subliniază însemnătatea denumirii de *țară valahă* din titlul lui Roman [12], în traducere el redă astfel textul slavon: ,, . . . Noi Roman voevod al Moldovei și domn al întregii țări a Moldovei, din munte pînă în țărmul mării . . . " [13]. Mai apropiat de litera și de spiritul documentului, alți cercetători au tradus titlul lui Roman: ,, . . . Voevod moldovenesc și moștenitor a toată Țara Românească de la munți pînă la țărmul mării" [14]. Așadar, prin extinderea teritorială din zilele lui Roman, Moldova devenise o nouă Țară Românească. Dar actul omagial al lui Roman mai oferă o sugestie; cînd înșiră titlurile suzeranului său, Roman declară că se închină ,,lui Vladislav, regele Poloniei, marelui cneaz al Lituaniei și moștenitor (дѣдичь) al întregului pămînt rus" [15]. Cele trei elemente cumulate în titulatura lui Vladislav, așa cum apar în actul lui Roman, se referă la trei entități teritorial-politice distincte, reunite sub aceeași autoritate supremă, situație similară cu cea a lui Roman care apare în dubla calitate de ,,voievod moldovean" și de ,,moștenitor al întregii țări valahe". Pentru ca titlul domnului Moldovei să cunoască o asemenea metamorfoză, a fost nevoie ca un nou element teritorial să fie încorporat voievodatului lui Petru Mușat; prin adăugirea acestui teritoriu o altă ,,țară românească", așezată la miazăzi de stăpînirea celui dintîi dintre Mușatini, s-a desăvîrșit, așadar, procesul de unificare teritorială a Moldovei [16].

Între 1386, cînd pornea spre Moldova solia genovezilor din Caffa, și 1392, cînd țara era întregită ,,de la munte la mare", au dispărut un domn și o țară, una dintre acele numeroase țări în cadrul cărora s-a desfășurat existența medievală a românilor înainte de constituirea Țării Românești și a Moldovei. Domnul era Costea pomelnicului de la Bistrița, care, probabil, nu se afla în raport de rudenie cu domnii Moldovei, Mușatinii [17];

---

[11] *Ibidem*, vol. II, p. 607.

[12] ,,Foarte important e faptul că Roman e numit voievod al Moldovei și mai jos Moldova se numește Țara valahă" (*ibidem*, p. 609).

[13] *Ibidem*, p. 607.

[14] I. Minea, *Principatele române și politica orientală a lui Sigismund*, București, 1919, p. 44, și N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1937, p. 280.

[15] M. Costăchescu, *Documente...*, vol. II, p. 607.

[16] Constatările prilejuite de noul izvor genovez confirmă ipoteza lui C. Cihodaru, privind existența mai multor formații politice pe teritoriul viitorului stat al Moldovei (C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în ,,Studii și cercetări științifice — Istorie", XI (1960), 1, p. 64—66). Aceeași ipoteză fusese formulată și de R. Rosetti; vezi mai jos, p. 48.

[17] Presupunerea se întemeiază pe absența oricărei mențiuni referitoare la Costea în letopisețele moldovenești.

ţara era o formaţie teritorial-politică în sudul Moldovei de astăzi. Dar integrarea teritorială nu a anulat *ipso facto* trăsăturile distinctive ale vechii ţări, care intra acum în structura statului moldovenesc. Ca pretutindeni, şi în ţările române centralizarea statului medieval a fost în acelaşi timp un proces teritorial — de concentrare a teritoriilor şi de unificare a lor de către un principat unificator — şi un proces instituţional, de lichidare progresivă a autonomiilor locale prin acţiunea instituţiilor puterii centrale. În Moldova, timp îndelungat încă, vechea formaţie politică avea să-şi manifeste individualitatea, nu numai pe planul instituţiilor administrative — existenţa *Ţării de Jos* şi a unei *vornicii* deosebite —, dar şi pe acela *al acţiunii politice*[18]. Amintim în această ordine de idei, în primul rînd, împrejurările din vremea succesorilor imediaţi ai lui Alexandru cel Bun, cînd fenomenele accentuate de fărîmiţare feudală au adus din nou la suprafaţă entităţile politico-teritoriale din care s-a alcătuit Moldova, în ultima etapă a procesului de unificare. Înţelegerea încheiată de Ilie şi Ştefan, adusă la cunoştinţa regelui polon la 1 septembrie 1435, oferă un punct de reazem pentru delimitarea teritorială a celor două ţări: „Şi i-am dat iubitului nostru frate, Ştefan voievod, din ocina noastră, ţinutul anume, oraşul Chilia şi cu vama şi cu ozerele ce ascultă de acest oraş, şi oraşul Vaslui şi ocolul ce ascultă de acest oraş, şi ţinutul de la Tutova şi tîrgul Bîrladului, cu tot ocolul, şi morile Covurluiului şi oraşul Tecuciu, cu tot ocolul şi Oltenii"[19]. Cu drept cuvînt sublinia R. Rosetti, cel dintîi dintre istoricii români care a intuit existenţa a două vechi formaţiuni politice în Moldova: „Domnia pentru care se certau Iliaş şi Ştefan se compunea din două state cu origini deosebite: Moldova aşa cum o stăpînise Bogdan şi poate şi Laţcu (din care se trăgeau Iliaş şi Ştefan) . . . şi Tutova, compusă din cele trei judeţe actuale a Tutovei, Covurluiului şi a Tecuciului"[20].

---

[18] În contextul acestor consideraţii capătă însemnătate deosebită constatarea că în tezaurul domnilor Moldovei se aflau, pînă în sec. XVI, *două coroane dintre care una a Ţării de Jos*. Ştirea e cuprinsă în raportul trimis din Iaşi la 6 iunie 1562, lui Ferdinand I de Habsburg de solul său acreditat pe lîngă Despot-Vodă; în cadrul uneia dintre conversaţiile cu domnul proaspăt instaurat pe tronul ţării, solul a fost informat de acesta despre pierderile suferite de tezaurul domnilor Moldovei în împrejurările care duseseră la schimbarea de domnie: „haec bis repetens me ad Maiestatem Vestram Sacratissiman perscribere iussit simulque summopere eandem rogare ut quoniam in victoria sua bona regni omnia pene que Alexander Moldavus secum habuisset conciderint, desiderarique coronam diadema regni sui inferioris, duae enim sunt, altera regni principis, crucem item que in coronatione aplicari solet, quam stemma vocat..."; Hurmuzaki, II, 1, p. 425. Dubla coroană din tezaurul moldovenesc confirmă alcătuirea ţării din două entităţi politice distincte şi anterioare „întemeierii". Ea nu se poate explica prin partiţia temporară a ţării sub urmaşii lui Alexandru cel Bun, cum a interpretat-o, P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuţie la studiul finanţelor feudale în Ţara Românească şi în Moldova*, în „Studii", XIV, 1961, nr. 1, p. 64, căruia îi revine meritul de a fi semnalat cel dintîi această însemnată ştire; vezi şi V. Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines jusqu'à la fin du XVe siècle*, în *XIVe Congres international des études byzantines, Rapports*, IV, Bucarest, 1971, p. 60.

[19] M. Costăchescu, *Documente*, II, p. 681–683.

[20] R. Rosetti, *Statul bîrlădean*, în „Revista nouă", II (1889), p. 464–472; vezi şi obiecţia neîntemeiată a lui N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 79.

Forțele centralizării aveau însă să precumpănească asupra factorilor fărîmițării și Moldova și-a regăsit curînd unitatea; Ștefan cel Mare a sudat definitiv, în cursul îndelungatei sale domnii, țara asupra căreia domnea. Dar tocmai efortul său de centralizare — nu numai teritorială ci și instituțională — avea să mai declanșeze o dată, prin reacție, forțele fărîmițării și împreună cu ele vechile realități.

Marea criză din 1467, cînd factorii anarhiei boierești au folosit intervenția străină pentru a zădărnici procesul de centralizare în plină desfășurare, a readus la suprafață particularismul „țării" pe care Roman o integrase în Moldova. Scrisoarea, recent descoperită la Cracovia, a regelui Cazimir către consilierii Coroanei, al cărei obiect era tocmai situația creată de campania lui Matei Corvin în Moldova, amintește gravitatea reacției interne dezlănțuite de acțiunea militară a regelui Ungariei. Regele Cazimir amintea, între altele, sfetnicilor săi că „. . . de curînd întreaga țară de jos a Moldovei așezată spre Ungaria s-a răsculat, sustrăgîndu-se supunerii față de Ștefan" [20bis]. Dar Ștefan a dominat în cele din urmă și această răbufnire a particularismului Țării de Jos.

Unificarea teritoriului Moldovei se situează între dispariția lui Petru Mușat la o dată care nu poate fi stabilită în chip precis, dar ulterioară lunii decembrie 1389, cînd el figurează încă în tratatul de alianță încheiat, probabil, prin mijlocirea lui între Mircea și Vladislav Jagiello [21], și anterioară documentului din martie 1392, data primului act emis de Roman, cu titulatura modificată corespunzător noii situații teritoriale create între timp. Dar analiza atentă a desfășurărilor politice din spațiul nostru în acești ani oferă posibilitatea restrîngerii intervalului în care s-au petrecut evenimentele amintite, menite să atîrne greu în destinul celor două țări române.

Acțiunea lui Roman Mușat a tulburat profund raporturile moldo-muntene și a introdus un element durabil de rivalitate între cele două țări. Ea s-a realizat în opoziție cu Țara Românească și în detrimentul ei și a pus capăt coaliției polono-moldo-muntene inițiate în 1389 și consolidate în anii 1390 și 1391 [22]. Așadar, faptul nou al alipirii Țării de Jos la Moldova s-a petrecut între 6 iulie 1391, data ultimului din acest șir de tratate încheiate de Mircea cu Vladislav Jagiello, și 30 martie 1392, data primului act emis de Roman cu noua titulatură. Aceasta este însă vremea în care Mircea întîmpină în propria-i țară primul val al expansiunii turcești. Trupele de

---

[20 bis] „. . . Et nuper tota terra inferior Moldauie versus Hungariam sita obedientiam ipso Stephano subtrahens rebellavit" (Ș. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: la campagne de Mathias Corvin en Moldavie à la lumière d'une source inédite*, în „Revue roumaine d'histoire", VIII (1969), p. 977).

[21] Textul tratatului din decembrie 1389 în *Hurmuzaki*, I, 2, p. 315—316.

[22] Tratatul din ianuarie 1390 *ibidem*, p. 322, și în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, ed. Fr. Zimmermann, Carl Werner și Georg Müller, Sibiu, 1902, p. 34—35.

achingii ale noii puteri, a cărei stăpînire atinsese acum linia Dunării, în urma lichidării diverselor formaţii statale bulgare, pătrund în Ţara Românească [23]; mai tîrziu, pe urmele lor, avea să vină însuşi sultanul Baiazid, cu care Mircea s-a aflat implicat într-un îndelungat război. În aceste condiţii de politică generală a fost integrată Ţara de Jos în Moldova; astfel s-a încheiat „ întemeierea" Moldovei.

Urmările unificării Moldovei asupra relaţiilor ei cu Ţara Românească. Iniţiativa lui Roman se află la originea unui grav litigiu teritorial între Moldova şi Ţara Românească, litigiu care avea să se repercuteze adînc asupra istoriei lor, din această vreme şi pînă în secolul al XVI-lea. Problema evoluţiei frontierei moldo-muntene şi a implicaţiilor sale internaţionale nu şi-a găsit rezolvarea satisfăcătoare în istoriografia noastră, în ciuda unui şir de studii speciale ce i-au fost consacrate. Din ansamblul chestiunii, care revendică un studiu special, reţinem elementele legate îndeaproape de vremea de care ne ocupăm.

Sigur este că Mircea nu s-a resemnat cu situaţia creată de iniţiativa lui Roman, desfăşurată de conivenţă cu Polonia, a cărei alianţă, domnul Ţării Româneşti a părăsit-o în faţa primejdiei otomane. Noua legătură cu Sigismund, care era fapt împlinit în vara anului 1392 [24], l-a adus pe Mircea în tabăra ostilă Poloniei. Presiunea otomană mult agravată în anii următori, campania lui Baiazid în Ţara Romanească şi pribegia lui Mircea în Transilvania făceau zadarnică orice veleitate de recuperare a poziţiilor pierdute în sudul Moldovei. Eşecul final al campaniei din 1395 a lui Sigismund împotriva Moldovei — destinată să destrame legătura dintre Polonia lui Vladislav Jagiello, Moldova lui Ştefan Muşat şi Vlad Uzurpatorul — domn al Ţării Româneşti din harul sultanului Baiazid — a spulberat perspectiva restaurării imediate a raportului teritorial dintre Moldova şi Ţara Românească anterior anului 1392.

Dar cîţiva ani mai tîrziu, Mircea a folosit, la rîndu-i, situaţia creată de înfrîngerea de la Worskla a lituanienilor şi a aliaţilor lor — între care şi moldovenii (1399) — de către tătarii lui Timur Qutlug şi Edüge, spri-

---

[23] Orudj din Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turceşti privind ţările române*, Bucureşti, 1966, p. 48; Aşik-paşa-Zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, *ibidem*, p. 83; Mehmed Neşri, *Djihannuma Tarih-i Al-i Osman*, *ibidem*, p. 112; pentru începutul conflictului dintre Mircea şi Baiazid, vezi A. Decei, *L'expédition de Mircea Ier contre les Akinci de Karinovasi (1393)*, în „Revue des études roumaines", I (1953), p. 130—151; o analiză strînsă a evenimentelor politice din aceşti ani, în legătură cu manifestări din domeniul artei epocii, vezi la Răzvan Teodorescu, *Despre un însemn sculptat şi pictat de la Cozia (În jurul „Despoţiei" lui Mircea cel Bătrîn)*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria arta plastică, 16 (1969), 2, p. 191—208.

[24] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria romînilor*, vol. III, Bucureşti, 1897, p. 3; I. Minea, *Principatele române şi politica orientală a împăratului Sigismund*, Bucureşti, 1919, p. 45.

jiniţi de Timur Lenk [25]. Primejdia tătară, reînnoită pentru Europa răsăriteană ca urmare a intervenţiei lui Timur Lenk în această regiune şi a încercării sale de a supune Hoarda de Aur controlului său, a coalizat pe lituanieni, poloni, moldoveni [26], ordinul teuton şi pe tătarii ostili lui Timur, conduşi de hanul Toktamîş [27]. După dispariţia, probabil în luptă, a lui Ştefan Muşat, Mircea intervine în conflictul dinastic din Moldova; intervenţia lui Mircea a dus la înlăturarea lui Iuga, noul domn al ţării, şi la înscăunarea în domnie a lui Alexandru. Laconic şi eufemistic, letopiseţul de la Bistriţa notează: „ În anul 6907 luna aprilie 23, s-a ridicat domn în ţara Moldovei Alexandru voievod, iar pe Iuga voievod l-a luat Mircea voievod" [28]. Noul domn a trebuit însă să plătească preţul concursului care l-a adus pe scaunul Moldovei; iar preţul a fost, dacă nu renunţarea la ansamblul teritoriului ocupat de Roman, o largă concesie teritorială. Cu drept cuvînt s-a presupus că înscăunarea lui Alexandru a adus Moldova în strînsă legătură de dependenţă faţă de Ţara Românească [29].

Semnificativă pentru orientarea politică a lui Alexandru, la începutul domniei, este reacţia Poloniei la înscăunarea lui; la 25 martie 1400, regele Vladislav, ostil domnului înscăunat de Mircea în Moldova, ia jurămîntul de fidelitate altui pretendent, Ivaşcu, fiul lui Petru Muşat, atît pentru propria-i persoană, cît şi pentru fostul domn, Roman Muşat [30]. Doi ani mai tîrziu, deşi Alexandru cel Bun îi făgăduise credinţă, Vladislav, neîncrezător încă, ia măsuri de precauţie. Pan Costea Valahul — personaj pe care N. Iorga l-a identificat, cu titlu de ipoteză, cu Costea pomelnicului de la Bistriţa — jură credinţă lui Vladislav, faţă de care se angajează să se

---

[25] Potrivit unei ştiri din cronica sultanilor otomani, în limba greacă, Mircea ar fi fost implicat, după lupta de la Nicopole, într-un conflict cu Moldova. Oastea lui s-ar fi aflat în această ţară cînd i-a parvenit ştirea că Baiazid se pregăteşte să invadeze Ţara Românească: „καὶ περάσσοντας ὀλίγος καιρός, ἐμάζωξε τὰ φουσσᾶτα του καὶ ἐδιάβη καταπάνω τοῦ Μύρσα, διατὶ ἐβοήθα τῆς Οὐγγαρίας. Ὁ ὁποῖος Μύρσας ὥριζε τὴν βλαχίαν καὶ εἶχε φουσσᾶτα ἀπὸ τὴν Μολδαβίαν καὶ ἦτονε ἀνδρεῖος . . . "(Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα *111*), ed. Gh. Zoras, Atena, 1958, p. 34).

[26] Iminenţa primejdiei şi a confruntării cu noul val de expansiune mongolă provocată de imixtiunea lui Timur Lenk în conflictele interne ale Hoardei de Aur explică apariţia tătarilor în calitate de duşmani ai Coroanei şi împotriva cărora domnul Moldovei se îndatora să-şi ajute suzeranul, în jurămîntul de fidelitate depus de Ştefan Muşat, în 1395, lui Vladislav Jagiello (M. Costăchescu, *Documente...*, II, p. 611—615); participarea moldovenilor la luptă e atestată de letopiseţele ruse (vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Bucureşti, 1944, p. 276—277, care se îndoieşte însă de participarea personală a lui Ştefan Muşat).

[27] Pentru antecedentele politice şi militare ale luptei de la Worskla şi pentru urmările ei, vezi studiul deosebit de însemnat al lui Zeki Velidi Togan, *Timurs Osteuropa-Politik*, în „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", CVIII (1958), 2, p. 279—293; vezi şi Bertold Spuler, *Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa*. I. *Die Grenze des Grossfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", VI (1941), p. 152—170.

[28] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 6.

[29] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 281.

[30] M. Costăchescu, *Documente...*, II, p. 617—621.

opună lui Alexandru, dacă acesta s-ar ridica împotriva regelui [31]. La această dată încă legătura lui Alexandru cu Mircea îl făcea suspect în ochii regelui polon.

Hasdeu este cel dintîi dintre istoricii noştri care a observat că în vremea lui Mircea cel Bătrîn Ţara Românească cuprindea o parte însemnată din sudul Moldovei. Întemeindu-se pe indicaţiile cuprinse în privilegiul acordat de Alexandru cel Bun negustorilor lioveni în 1408, Hasdeu a arătat că frontiera care separa Moldova de Ţara Românească nu depăşea mult la sud oraşele Bacău şi Bîrlad, menţionate în document ca aflîndu-se ,,la margine'' (на краи şi на краинее мыто) [32]. Adus la cîrma ţării de Mircea, Alexandru a fost silit să consimtă la o însemnată concesie teritorială, care a constituit obiectul unei convenţii. În 1475, cînd a încheiat primul său tratat cu Ştefan cel Mare, Matei Corvin a încercat să medieze în conflictul teritorial moldo-muntean, care a cunoscut o puternică recrudescenţă în anii 1470—1485 ; el a propus ca soluţie aplicarea tratatului încheiat de Mircea şi Alexandru, a cărui existenţă ne este astfel revelată : ,,Super metis etiam provinciae Moldavie cum provincia Transalpina secundum antiquos terminos et consuetudines per praedecessores vayvodas possessos et tentos utrumque vayvodam, tam scilicet Stephanum Moldaviensem quam Vlad Transalpinum secundum privilegia Alexandri et Mircze utriusque partis vayvodarum concordamus'' [33]. Aşadar, între cei doi domni a existat o înţelegere scrisă cu privire la hotar, şi această înţelegere a fost, probabil, condiţia prealabilă a concursului acordat de Mircea lui Alexandru.

Dar situaţia teritorială consfiinţită de acest tratat nu avea să aibă nici ea durată îndelungată ; încă în timpul domniei lui Alexandru şi, poate, chiar şi în zilele lui Mircea, hotarul dintre cele două ţări a cunoscut o nouă modificare, de astă dată în favoarea Moldovei. În stadiul actual al cercetărilor nu poate fi stabilit cu precizie momentul în care s-a produs noua schimbare de frontieră între Moldova şi Ţara Românească ; sigur însă este că în ultimii ani ai domniei lui Alexandru modificarea era fapt împlinit şi că ea a redeschis conflictul dintre cele două ţări, cu implicaţii internaţionale. La începutul lunii iunie 1429, marele cneaz al Lituaniei Vitold

[31] M. Costăchescu, *Documente...*, II, p. 623—624.

[32] *Ibidem*, p. 630—635 ; B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, vol. I, Bucureşti, 1875, p. 3—5 ; constatarea lui Hasdeu este departe de a fi întrunit adeziunea unanimă a istoricilor români ; a acceptat, printre alţii, stăpînirea Ţării Româneşti în sudul Moldovei, mergînd pe urma lui Hasdeu, Cristofor S. Mironescu, *Hotarul între Moldova şi Muntenia*, în „Anuar de geografie şi antropogeografie”, II (1910—1911), p. 87—123 ; au contestat teza lui Hasdeu, între alţii, R. Rosetti, *Graniţele Moldovei pe vremea lui Ştefan cel Mare*, în ,,Memoriile Secţiunii istorice”, seria a III-a, t. XV (1934), p. 83—88 (şi extras), şi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 221—227. Întreaga chestiune a hotarului dintre cele două ţări trebuie reluată din punct de vedere geografic şi istoric ; un studiu temeinic consacrat acestei probleme ar constitui o contribuţie de prim ordin la înţelegerea istoriei noastre medievale.

[33] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, p. 335. De subliniat este faptul că această clauză figurează în varianta ungară a tratatului, nu însă şi în cea moldovenească (*ibidem*, p. 330—333 ; cf. R. Rosetti, *Hotarele Moldovei la sud, supt Ştefan cel Mare*, în ,,Revista istorică”, X (1924), p. 187).

îi raporta regelui Vladislav al Poloniei că Sigismund i-a trimis doi soli cu rugămintea de a desemna unul sau mai mulţi reprezentanţi care, împreună cu „un notar" al regelui Ungariei şi cu „aceşti doi valahi care au venit cu ei la noi, să cerceteze aceste conflicte de graniţă *(granicierum differencias)*, din pricina cărora se iscă conflicte între bassarabeni (Bessarabitae) şi moldoveni" [34]. Dar, adaugă textul lui Vitold, deşi domnul Moldovei şi-a trimis reprezentantul la aceste dezbateri, el nu se arată dispus la compromis. Mai mult decît atît, scrisoarea lui Vitold aduce unele amănunte însemnate cu privire la litigiul de graniţă: „De asemenea, susnumiţii bessarabeni şi notarul domnului rege al romanilor ne-au adus descrierea hotarelor şi a locurilor smulse, după cum spun ei, de către voievodul moldovean de la bessarabi, pe care descriere sau copie o îndrumăm spre dumneavoastră, intercalată între cele de faţă . . . ; iar cu privire la hotarele sau fruntariile între bessarabeni şi moldoveni, să porunciţi să se fixeze potrivit hotărîrilor adoptate la Luck şi potrivit textelor anterioare". Dar modificarea frontierelor de către Alexandru cel Bun intervenise cel puţin cu cîţiva ani înainte; în sud-vestul Moldovei ea era fapt împlinit în martie 1423, cînd domnul dăruia trei sate în Putna lui Batin pentru „dreaptă şi credincioasă slujbă" [35].

Nu vom urmări evoluţia litigiului teritorial moldo-muntean, care a grevat puternic asupra relaţiilor dintre cele două ţări în cursul veacurilor al XV-lea şi al XVI-lea şi, pe plan mai general, asupra relaţiilor internaţionale, în această parte a Europei. Ne rămîne să mai subliniem încă o dată temeinicia constatării lui Hasdeu cu privire la stăpînirea timpurie a Ţării Româneşti în sudul Moldovei şi de-a lungul întregului curs inferior al Dunării.

Sfîrşitul stăpînirii tătare pe teritoriul Moldovei. Proces de lungă durată, „întemeierea" Moldovei a fost din punct de vedere extern urmarea progresivei emancipări a teritoriului ei de sub stăpînirea tătară şi a afirmării politice a diferitelor formaţiuni din a căror contopire avea să rezulte cea de-a doua ţară românească. Ansamblul acestui proces îndelungat de refulare a puterii tătare din poziţiile avansate pe care le ocupă în spaţiul carpato-dunărean nu intră în preocupările studiului de faţă. Desprindem, deocamdată, aspectul direct legat de tema noastră, anume sfîrşitul dominaţiei tătare în Moldova.

Lichidarea puterii tătare la Dunărea de Jos şi pe teritoriul Moldovei se află în legătură directă cu procesul de destrămare a Hoardei de Aur în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Moartea lui Berdibeg (circa.

---

[34] *Codex epistolaris Vitoldi*, ed. A. Prochaska, în *Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia*, vol. VI, Cracoviae, 1882, p. 835—836; continuarea corespondenţei dintre Vitold şi Vladislav pe această temă, vezi *ibidem*, p. 841—842; pentru conflictul teritorial moldo-muntean în ultimii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun, vezi şi P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV şi problema Chiliei*, în „Romanoslavica", III (1958), p. 98—103.

[35] M. Costăchescu, *Documente...*, vol. I, p. 153—156.

1361), hanul a cărui domnie a marcat maxima întindere teritorială a Hoardei de Aur, a deschis o îndelungată perioadă de conflicte pentru putere, de rapide succesiuni la domnie, de fărîmiţare a puterii şi de formare a unor centre autonome faţă de puterea centrală a hanatului; fapt şi mai grav pentru puterea tătară, forţele externe ostile ei folosesc golul de putere dinăuntrul Hoardei şi restrîng simţitor aria teritorială asupra căreia se exercita dominaţia ei [36]. Două încleştări militare de prim ordin — bătălia de la Apele Albastre — Sinnie Vodî — în apropierea Bugului (1362—1363), în care cneazul Olgierd al Lituaniei înfrînge oştile tătare, şi cea de la Kulikovo (1380), care marchează începutul emancipării Moscovei de sub stăpînirea Hoardei de Aur, au alterat simţitor raportul de forţe în Europa răsăriteană. Deşi mai puţin răsunătoare, evenimente hotărîtoare s-au petrecut şi în spaţiul nostru, unde ia sfîrşit, acum, stăpînirea tătară, pe porţiunile de teritorii pe care se mai exercita încă.

Sfîrşitul dominaţiei tătare în spaţiul carpato-dunărean se află în legătură directă cu expansiunea în direcţia Mării Negre a statului lituanian, care timp de un secol a jucat, de sine stătător sau în asociaţie cu Polonia, un rol hotărîtor în Europa răsăriteană.

Doi conducători de prim plan au personificat această remarcabilă afirmare internaţională a Lituaniei: cneazul Olgierd (1345—1377) şi fiul său Vitold (1384—1430). După o perioadă de prelungită colaborare cu Hoarda, în lupta împotriva Ungariei şi a Poloniei, în timpul hanului Gianibeg, Lituania începe politica de expansiune în detrimentul fostului ei aliat, în vremea în care începuse criza deschisă de moartea hanului Berdibeg. Folosind prilejul favorabil, cneazul Olgierd înaintează adînc în teritoriile stăpînite de tătari şi nimiceşte o însemnată forţă militară tătară la Apele Albastre, probabil rîul Siniuha, afluent al Bugului (1362—1363). Progresele expansiunii lituane în această regiune au dislocat unitatea teritoriului dominat de Hoarda de Aur în spaţiul ţărmului nordic şi apusean al Mării Negre [37], fapt care avea să provoace rapida dispariţie a ultimei formaţii politice tătare de pe teritoriul nostru. Un izvor polon din veacul al XVI-lea — cronica lui Stanislas Sarnicki —, întemeiat, la rîndu-i, pe informaţii desprinse din izvoarele lituaniene, ne îngăduie să surprindem acest proces declanşat de victoriile militare lituaniene. Referindu-se la ultimul val ofensiv al hoardei în teritoriile Rusiei apusene şi la reacţia lituaniană, Sarnicki relatează astfel evenimentele: „Podolia şi-au făcut-o tributară, ‹tătarii›, în mare parte; de aci ‹se trag› numele de Bakota, Balakley, Czapczakey, Kuczmien, Kaczibey şi alte nume uimitoare ale unor fortăreţe podoliene mai mici, care au rezonanţă şi sălbăticie scitică; ele se păstrează pînă astăzi, după alungarea tătarilor" Dar, adaugă cro-

---

[36] Pentru criza de lungă durată în care a intrat hanatul Hoardei după moartea lui Berdibeg, vezi J. Hammer Purgstall, *Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak*, Pesth, 1840, p. 315—326; René Grousset, *L'empire des steppes*, Paris, 1939, p. 483—486; B. D. Grecov şi A. I. Iacubovski, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953, p. 256—277; Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, Leipzig, 1943, p. 109—121.

[37] B. D. Grecov şi A. I. Iacubovski, *Hoarda de Aur*, p. 266.

nicarul, cneazul Olgierd, în care vede un mandatar al divinității, înaintează pînă la gurile Niprului, distrugînd puterea tătară în această regiune : „Şi pe trei comandanţi ai lor, Kadlubeg, Dimitrie şi Kaczibei de la care şi astăzi îşi trage numele acel port ‹Odessa›, i-a zdrobit cu oştile sale, i-a izgonit şi i-a destrămat, astfel că unii dintre ei au luat-o la fugă dincolo de fluviul Tanais (Donul), iar alţii dincolo de Tyras (Nistru) pînă în cîmpurile dobrogene . . . " [38].

Expansiunea lituană progresează rapid în anii următori, cuprinzînd Kievul [39]. Înaintarea lituaniană spre Marea Neagră a izolat, aşadar, stăpînirea tătărească de pe teritoriul ţării noastre de stepa nord-pontică, aflată încă sub puterea Hoardei sau a diverselor formaţiuni constituite în cadrul ei; în aceste condiţii, fireşte, ea era condamnată la o grabnică dispariţie.

Existenţa acestui stat tătărăsc tîrziu pe teritoriul ţării noastre este confirmată, după cum se ştie de mult în istoriografia română, de privilegiul acordat negustorilor braşoveni de regele Ludovic; în 1368, la cererea judeţului Braşovului, regele Ungariei renunţă la vama încasată de la „negustorii lui Demetrius", principe al tătarilor („mercatores domini Demetrii principis Tartarorum"), pentru ca, la rîndu-le, braşovenii să poată beneficia de scutire de vamă „în ţara domnului Demetrie" („in terra ipsius domini Demetrii") [40].

Aşadar, în 1368, la cîţiva ani după bătălia de la Apele Albastre, o formaţie politică tătară este atestată încă pe teritoriul ţării noastre; ea cuprindea sudul Moldovei şi o parte cel puţin din Dobrogea şi se afla sub autoritatea unui „Dimitrie", în care N. Iorga a suspectat, poate cu dreptate, o formă coruptă a numelui mongol Timur [41].

În stadiul actual al informaţiei şi al cercetărilor, cunoaşterea împrejurărilor imediate care au provocat dispariţia acestei rămăşiţe a dominaţiei tătare ne este refuzată. În schimb, datorită noului izvor genovez, sîntem în măsură să precizăm termenul-limită — *terminus ante quem* — al evenimentului care a eliminat de pe teritoriul ţării această ultimă stăpînire tătară. În 1386, nici măcar Maurocastrum nu se mai afla sub control tătar. Faptul că o solie genoveză îndreptată spre Moldova urma să intre în ţară prin această cetate, la o dată cînd genovezii se aflau în conflict militar cu tătarii, este dovada cea mai sigură a dispariţiei statului tătar al prin-

---

[38] Stanislas Sarnicki, *Annalium Polonicarum liber VI*, apud J. Długosz, *Historiae Polonicae*, II, Lipsiae, 1712, col. 1134; pentru cadrul general al conflictului lituano-tătar în această vreme, vezi Jerzy Ochmański, *Historia Litwy*, Wroclaw, Warzawa, Krakow, 1967, p. 48.

[39] Bertold Spuler, *Die Aussenpolitik der Goldenen Horde (Die Horde als Grossmacht in Osteuropa und Vorderasien)*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", V (1940), 3—4, p. 294.

[40] *Urkundenbuch*, II, p. 315.

[41] În legătură cu acest potentat tătar Demetrius, vezi, mai recent, Şt. Ştefănescu, *Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha*, în *Byzantinische Beiträge*, Berlin, 1964, p. 244—246; vezi şi studiul special al lui Gh. I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum*, în „Revue des études roumaines", IX—X (1965), p. 39—46.

cipelui Dimitrie. Era dominaţiei mongole asupra Moldovei era încheiată. Tătarii au continuat să constituie o primejdie pentru ţară prin raidurile lor de pradă şi devastare; din ultimul sfert al veacului XV-lea, această primejdie a fost reactivată chiar prin intrarea lor în dependenţă faţă de Poartă — care i-a transformat în instrument deosebit de eficace al politicii sale în Europa răsăriteană —, dar dominaţia Hoardei nu a mai fost restaurată în Moldova.

Pe teritoriul de miazăzi al ţării se afirmă acum — în ultimul sfert al secolului al XIV-lea — o nouă formaţie politică, de data aceasta românească, ţara lui Costea voievod, viitoarea Ţară de Jos. Ca şi în trecut, refluxul imperiului stepei a adus şi acum la suprafaţă realitatea autohtonă, care aştepta clipa prielnică pentru a-şi manifesta individualitatea. În aceeaşi vreme, fără însă ca o determinare cronologică precisă să fie posibilă, se extinde, în regiunea aşezată de-a lungul Dunării, stăpînirea Ţării Româneşti. Un document din 1391, a cărui autenticitate a fost suspectată, dar care are toate şansele să fie autentic, înregistrează această extindere spre răsărit a Ţării Româneşti, în vremea lui Mircea: „Nos Joannes Mirtsa, Dei gratia princeps et vaivoda totius regni Vallachie incipiendo ab Alpibus usque ad confinia Tartariae . . . " [42]. Părţile tătărăşti — fosta stăpînire tătărească pe teritoriul ţării — îşi fac acum apariţia în titulatura lui Mircea. Întreruptă de situaţia creată de invazia otomană, în împrejurările mai sus amintite, stăpînirea lui Mircea la Dunărea de Jos, inclusiv pe teritoriul Moldovei, e reactualizată după 1400, o dată cu înscăunarea lui Alexandru cel Bun în domnia Moldovei şi consolidată după slăbirea puterii otomane, consecutivă catastrofei de la Ankara. Acum, titulatura lui Mircea indică repetat şi hotărît, din nou, stăpînirea Ţării Româneşti asupra „părţilor tătărăşti" [43], rămăşiţă terminologică a dispărutei stăpîniri mongole la Dunărea de Jos

Lupta pentru dominarea acestei zone de intensă pulsaţie economică în vremea în care Marea Neagră devenise una din principalele artere ale comerţului internaţional este departe de a fi cunoscută în toate vicisitudinile ei. Rînd pe rînd, puterea mongolă în declin, Bizanţul cu ultimele sale răbufniri de vigoare, Ungaria angevină, pe urmele celei arpadiene, ţaratul bulgar sau formaţiunile rezultate din descompunerea lui, talassocraţia genoveză, Ţara Românească, Moldova şi, prin intermediul suzeranităţii asupra ei, Polonia, în sfîrşit, noua forţă în ascensiune, Imperiul otoman, s-au străduit să-şi asigure controlul asupra principalelor centre ale activităţii comerciale la Dunărea de Jos. Istoria raporturilor internaţionale în Europa sud-estică şi istoria poziţiei internaţionale a ţărilor române în veacurile XIV—XV au fost determinate în mare măsură de evoluţia acestei lupte; cercetarea ei cît mai adîncită deschide calea spre înţelegerea autentică a istoriei noastre medievale.

---

[42] *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, I, Bucureşti, 1966, p. 36.

[43] *Ibidem*, p. 63, 66, 70, 73, 75, 80, 90.

Relațiile internaționale ale Moldovei în 1386—1387. Ne mai rămîne să analizăm împrejurările imediate care au determinat autoritățile genoveze din Caffa să trimită în 1386 o însemnată solie în Moldova. În afara concluziilor referitoare la stadiul de dezvoltare teritorială a Moldovei pe care o prilejuiește analiza textului genovez amintit, el oferă o întregire însemnată la cunoașterea raporturilor internaționale ale țării în vremea în care Moldova era pe cale de a-și desăvîrși unitatea.

Criza prelungită de la mijlocul secolului al XIV-lea a restrîns teritoriul asupra căruia își exercitase pînă atunci autoritatea Hoarda de Aur, nu numai în favoarea Lituaniei, a Poloniei și a țărilor române, dar și în favoarea genovezilor din Crimeea. Folosind prilejul favorabil care i se oferea, Caffa începe să-și constitue un întins domeniu pe coasta de răsărit a Crimeii, în detrimentul puterii tătare; în 1365, genovezii ocupă portul Soldaia (Sugdaia, Sudak), însemnat centru comercial, în care își desfășurau activitatea rivalii întîrziați ai Genovei în exploatarea Mării Negre, veneţienii. După un şir de ciocniri, a căror expunere nu-şi are rostul în studiul de față, un prim tratat între genovezi și tătarii din Crimeea recunoaște celor dintîi stăpînirea asupra Soldaiei și așezărilor — șaptesprezece la număr — dependente de acest centru precum și asupra întregului ținut al Gothiei, între Soldaia și Cembalo (Balaclava). Dar tratatul, definitivat în februarie 1381, s-a dovedit doar un scurt armistițiu. Încercînd să recîștige însemnatele poziții cucerite de genovezi, tătarii redeschid ostilitățile, care se prelungesc timp de mai mulți ani, pînă în mai 1387 [44]. În aceste împrejurări și într-un moment deosebit de dificil pentru pozițiile genoveze în Crimeea se situează solia trimisă de Caffa în Moldova. Textul registrului Massariei din Caffa care ne informează asupra acestei solii nu cuprinde indicații precise asupra scopului ei; el deschide totuși o perspectivă neîntrevăzută pînă acum asupra poziției internaționale a Moldovei în această vreme. Ceea ce se știe precis este faptul că solia trimisă de genovezi la voievozii Constantin și Petru urma să dezbată chestiunile legate de războiul în curs dintre Caffa și tătarii din Crimeea („ex occasione guerre de Sorcat . . . "). Inițiativa genoveză a avut probabil caracterul unei invocări de concurs militar. În orice caz, pentru a face obiectul unei solii genoveze legate de problema tătară, Moldova trebuia să aibă un cuvînt de spus în această chestiune; faptul e revelator pentru poziția internațională a țării în această vreme. Dar un alt indiciu contemporan ne îngăduie să înțelegem mai bine poziția Moldovei față de problema tătară în acest moment. În vremea în care era încă în curs războiul genovezo-tătar și în însuși anul în care solia Caffei a sosit în Moldova, la curtea lui Petru voievod se afla, potrivit știrilor cuprinse în letopisețele ruse, Vasile

[44] Pentru desfășurarea războiului genovezo-tătar provocat de expansiunea Caffei pe țărmul Crimeii, vezi N. Murzakevic, *Storia delle colonie genovesi in Crimea* (trad. italiană după originalul rus), în *Miscellanea di storia ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, II, p. 204—207; A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, 1936, p. 177—179.

Dmitrievici, fiul lui Dimitrie Donskoi fugit din captivitatea tătară[45]. Faptul că fiul marelui cneaz a căutat şi a găsit azil în Moldova lui Petru Muşat e un indiciu însemnat pentru ceea ce era orientarea politică a Moldovei faţă de tătari. Beneficiară a procesului de destrămare a puterii Hoardei de Aur, în deceniile 1360—1390, Moldova acţiona în colaborare cu celelalte forţe ostile restaurării dominaţiei tătare asupra teritoriilor care scăpaseră de sub controlul ei.

În primele decenii ale secolului al XIV-lea, ofensiva ungaro-polonă împotriva tătarilor a creat o nouă conjunctură politică în Europa răsăriteană; tot acum îşi face apariţia pe versantul răsăritean al Carpaţilor o formaţie politică românească sub suzeranitatea regatului angevin. La mijlocul aceluiaşi secol, o ceată de „viteji" maramureşeni — în dublul înţeles al cuvîntului, cel tehnic de vasali şi cel obişnuit de eroi —, sub conducerea unui voievod care nu se împăca cu îngrădirile apăsătoare impuse de noua politică angevină autonomiilor româneşti, trece munţii şi dă statului de curînd întemeiat cadrele de conducere şi o nouă orientare politică. Noua formaţie românească condamna încercarea regatului ungar de expansiune la răsărit de Carpaţi.

Moldova întemeietorilor şi-a agregat progresiv formaţiile — ţările— aşezate la nord şi la sud, îndeplinind funcţia de nucleu unificator. Cea din urmă dintre aceste formaţii a fost Ţara de Jos, alipită în vremea lui Roman Muşat; ca şi aceasta, ţările şi chiar unele oraşe absorbite de Moldova şi-au păstrat, vreme mai mult sau mai puţin îndelungată, trăsăturile originare.

Consolidarea mărcii de hotar originare şi evoluţia raporturilor internaţionale în Europa răsăriteană, caracterizată în primul rînd prin refluxul stăpînirii Hoardei de Aur, sub loviturile mai ales ale cnezatului lituanian în plină expansiune în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a accelerat sfîrşitul dominaţiei mongole pe teritoriul nostru; în 1386, cel mai tîrziu, ultima formaţie politică tătară de pe teritoriul românesc — în sudul Moldovei şi în Dobrogea — dispăruse, înlocuită fiind de o nouă „ţară românească".

Unificarea Moldovei prin alipirea unui teritoriu care, în parte cel puţin fusese stăpînit de Ţara Românească, a dat naştere unui îndîrjit conflict teritorial, tipic medieval, între două ţări legate prin comunitatea de origine. Încadrat în lupta puterilor pentru stăpînirea spaţiului carpato-dunărean şi a gurilor Dunării îndeosebi, acest conflict pentru „ moştenirea tătară" a influenţat profund şi negativ raporturile moldo-muntene pînă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

[45] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 229—230; L. V. Cerepnin, *Otrajenie mejdunarodnoi jizni XIV načala XV v. v. moskovskom letopisanii*, în volumul *Mejdunarodnîie sviazi Rossi do XVII v.*, Moscova, 1961, p. 250.

ADDENDA

În timp ce studiul nostru se afla sub tipar, am luat cunoştiinţă de recenta descoperire a unei copii din anul 1819, întocmită de un savant rus, după inscripţia pusă de Iuga voievod la 7 septembrie 1399 la Cetatea Albă, cu prilejul încheierii lucrărilor de reconstrucţie a cetăţii. Textul inscripţiei care-l menţionează pe Costea, acum, probabil în ipostaza de colaborator subordonat al domnului Moldovei, e următorul : „месяца сентября 7 но юга закончил строительство сеи богоХранимой крепости. прийди на помощь Христе б<оярину?> косте год 6907" (V. A. Voiţehovskii, *Stroitelnîie nadpisi na stenah kreposti v Belgorode-Dnestrovskom*, în vol. *Iugo-vostocnaia Evropa v srednie veka*, I, Kişinev, 1972, p. 370—374).

У ИСТОКОВ МОЛДАВСКОГО ГОСУДАРСТВА. СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ ОДНОГО НЕИЗВЕСТНОГО ИСТОЧНИКА

РЕЗЮМЕ

В недавно обнаруженном в Генуэзском архиве счетном реестре Каффской *Массарии* за 1386 год содержится исключительно ценное сведение по истории Молдавии. Летом указанного года значительная миссия отправилась из Кафы в Молдавию в связи с бывшим в то время в разгаре конфликтом между Генуей и татарами. Генуэзская миссия была аккредитована при двух господарях: Константине и Петре. Второй из них хорошо известен из целого ряда внутренних и внешних источников — это Петр Мушат; первый же, известный до сих пор лишь благодаря включению его в *Бистрицкий поминальник*, — это Костя — персонаж, споры вокруг которого не прекращаются в румынской историографии.

Анализ источников доказывает, что эти два господаря не правили совместно, а каждый княжил отдельно в разных землях: Петр в Молдавии, ограниченной пока еще начальной молдавской маркой и другими включенными в нее северными «землями»; Костя же на юге, владел той частью территории, которая была включена в состав Молдавии только при Романе Мушате (в 1391—1392 гг.). Эта «нижняя земля» долгое время сохраняла свои собственные учреждения и тенденцию к автономии.

Включение «нижней земли» в состав Молдавии положило основу длительному территориальному конфликту между двумя румынскими землями — к югу и востоку от Карпатских гор. В центре этого конфликта, продолжавшегося вплоть до середины XVI в., находилась борьба за владение устьем Дуная.

В заключительной части работы речь идет о конечном этапе татарского владычества на молдавской территории; в 1386 году, когда генуэзская миссия прибывает в Маврокаструм, последняя татарская политическая формация на территории страны уже исчезла, будучи замещена румынской «землей».

DESPRE SUBALTERNII MARILOR DREGĂTORI DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA (SEC. XV–MIJLOCUL SEC. XVIII)[1]

DE

N. STOICESCU

Subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova constituiau o parte importantă a aparatului feudal de stat, prin intermediul căruia marii dregători respectivi își îndeplineau atribuțiile ce aveau în cadrul acestuia. Subalternii mărunți ai marilor dregători erau numiți uneori slugi, iar alteori purtau numele dregătorului sub conducerea căruia se aflau, între cele două categorii neexistînd totdeauna o deosebire netă.

Slugile au constituit prima categorie cunoscută de slujbași mărunți ai statului feudal. În evul mediu se dădea acest nume tuturor locuitorilor legați prin relații de vasalitate de domnul țării, căruia îi prestau slujbă. În documentele emise de cancelariile Moldovei și Țării Românești în secolul al XV-lea, și marii boieri sînt numiți uneori slugi ale domnului. Mai tîrziu, pe măsura stabilirii unei ierarhii mai precise, în rîndurile celor care slujeau domniei s-au conturat trei categorii · marii dregători, care ocupau

---

[1] Acest articol constituie o completare la cele două lucrări ale mele *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române* și *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova*, ambele apărute în 1968. Materialul privind cetele de subalterni ai marilor dregători a făcut parte din prima lucrare, trebuind să fie scos din motive de economie de spațiu tipografic. *Menționez că m-am ocupat aci doar de dregătorii mărunți, nu și de colaboratorii cei mai apropiați ai marilor dregători* (așa-numiții dregători ai doilea și ai treilea, logofeții de vistierie, șufarul, cuparul , pivnicerul, brănișiarul etc.), pe care i-am prezentat în partea a doua a lucrării *Sfatul domnesc și marii dregători.*

funcții înalte, boierii și slugile domnești, ultimii constituind aparatul propriu-zis al statului.

Rolul deosebit de important al slugilor domnești în a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost arătat cu toată claritatea de Basarab Țepeluș, domnul Țării Românești, care afirma, pe la 1480, că „ *noi domnii cu slugile ținem țara*" [2].

Raporturile dintre stăpîn și slugă erau caracterizate prin slujba pe care ultimul trebuia să o presteze primului. Vorbind despre această slujbă, același domn scria sibienilor că a trimis o slugă cu o slujbă „ *ca domnul pe sluga sa*" [3].

Așa cum slujba era obligația firească a slugii către stăpîn, tot astfel acesta era dator să-și recompenseze sau să-și „ miluiască" slugile pentru serviciul prestat. Vorbind despre această obligație a domnului față de slugile sale, Neagoe Basarab își sfătuiește urmașul la tron să nu uite să-și „ miluiască" slugile, „pentru că ei, pentru dragostea față de tine și pentru mila cu care îi vei milui, de aceia te slujesc pe tine și-și vor pune capetele și-și vor vărsa și sîngele lor pentru tine" [4], iar mai tîrziu, în 1646, dăruind o ocină unei slugi a sa, Matei Basarab declara că o face așa cum fiecare domn este dator să își recompenseze slugile credincioase [5].

În afară de slugile domnești, documentele amintesc numeroase slugi ale marilor boieri pe care îi ajutau să își administreze domeniile, silind pe țărani să „asculte" [6]. Unele dintre aceste slugi alcătuiau, în timp de război, cetele înarmate ale boierilor respectivi, cete care — precum se știe — au jucat un rol de seamă în organizarea militară a Țării Românești și a Moldovei pînă în secolul al XVII-lea [7].

Pe lîngă serviciile personale prestate marilor boieri, unele din aceste slugi îi ajutau pe boieri la îndeplinirea atribuțiilor pe care le aveau ca mari dregători ai statului feudal[7bis]. Așa se explică faptul că, începînd din a doua

---

[2] S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul*, București, 1927, p. 21.

[3] *Ibidem*, p. 20.

[4] *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 298–299.

[5] Bibl. Acad. XXX/3 (*copie la Institutul de istorie „N. Iorga", de unde au fost folosite și celelalte documente nepublicate încă din secolul al XVII-lea.*

[6] N. Stoicescu, *Rolul curtenilor și slujitorilor din Țara Românească și Moldova ca instrumente de reprimare a luptei țărănimii* („Studii", XV, 1962, 3, p. 631–633) și *Documente privind relațiile agrare*, II, p. 137 și 166.

[7] Ele sînt amintite încă în Țara Românească în lupta de la Finta din 1653, cînd „boiarii cei mari și ai doilea cu slugile lor" au adus contribuție deosebită la obținerea victoriei de către Matei Basarab (*Istoria Țării Românești. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 111).

[7bis] Menționez că, de obicei, documentele nu arată în ce anume a constat slujba prestată unui mare boier, din care pricină nu putem ști care din aceste slugi făceau servicii personale boierilor respectivi și care îl ajutau la îndeplinirea sarcinilor lor de mari dregători. Vezi, de pildă, doc. din 8 martie 1631, prin care Gheorghe Ștefan — viitorul domn — dă o jumătate de sat lui Constantin Dracea „pentru slujba ce i-au slujit cu mare dereptate" tatălui său, marele logofăt D. Ștefan (G. Ghibănescu, *Ispisoace*, I/2, p. 230 și III/2, p. 1–2 și 135).

jumătate a secolului al XV-lea slugile marilor dregători din Ţara Românească (îndeosebi acelea ale marelui ban şi marelui vornic) sînt amintite alături de cele domneşti, fie în actele de scutire acordate unor sate în care accesul lor era interzis, fie îndeplinind diverse slujbe în statul feudal. De pildă, la 23 martie 1482, gloabele şi duşegubinele din satele mănăstirii Snagov urmau să fie încasate de o slugă domnească şi una vornicească, ambele trimise de marele vornic [8].

Documentele sînt foarte sărace în ştiri privind originea acestor slugi; din ele nu aflăm decît rareori doar numele lor, cu prilejul unor „ mile" acordate de marii boieri pe care îi slujeau [9]. Ca şi în alte state feudale (în Rusia, de pildă), slugile boiereşti erau recrutate dintre oamenii liberi [9bis] care se angajau să slujească pe boierii respectivi în speranţa că vor parveni în societatea feudală cu ajutorul acestora. Boierii moldoveni declarau astfel lui Radu Mihnea că „ *slugile cu nedejdea cinstei stăpînilor, să agiungă şi ei a hi între oameni, mai mult slujesc*" [10]; „ cinstea" stăpînilor, revărsîndu-se asupra slugilor lor, îi ajuta să se ridice în rîndul oamenilor cu trecere.

Unii dintre aceşti oameni dornici de parvenire îşi ofereau uneori singuri slujbele lor marilor boieri. Aşa face, la începutul secolului al XVII-lea, Mîrzia, fiul unui mic comandant militar din Costeşti, care se ruga de marele logofăt al Moldovei: „ să mă primeşti dumniata să fiu şi (eu) un ficior a dumitale, să-ţi slujescu dumitale ca şi alte slugi a dumitale, că am rămas sărac de părinţi şi săntu neînsurat şi nu mă poci sprijini". Pentru sprijinul pe care urma să i-l acorde marele logofăt, Mîrzia promite să-i slujească acestuia „ cu svînta dereptate" şi, ca răsplată, „un loc de pri-

---

Interesant de subliniat este faptul că, deşi numit sluga marelui logofăt, cel miluit pentru slujbă făcea el însuşi parte dintr-o familie boierească. Despre noţiunea de slujbă, vezi N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, Bucureşti, 1968, p. 71. Despre rolul slugilor şi „feciorilor" la strîngerea dărilor concedate marilor boieri, vezi N. Iorga, *Studii şi doc*, III., p. 42—43.

[8] *Documenta Romaniae Historica*, I, p. 292 (va fi citat pe viitor *Doc. Rom. Hist.*). Slugile vornicului, ale pîrcălabului sau ale banului sînt pomenite adesea în scutirile de la sfîrşitul secolului al XV-lea, la <1495—1496>, <1496—1508>, 9 ianuarie 1498 etc. (*ibidem*, p. 418, 429, 459).

[9] Vezi, de pildă, doc. din 13 iulie 1482, prin care se întăreşte la şase locuitori ocină la Miceşti dăruită de Stoica vornic „căci i-au fost slugi" (*ibidem*, p. 294).

[9 bis] Că slugile marilor boieri erau recrutate dintre oamenii liberi o dovedeşte şi faptul că ele erau citate ca martori la diverse tranzacţii, ceea ce nu se întîmplă niciodată cu locuitorii aserviţi. De pildă, într-un zapis de danie din 1679 către Ştefan Cerchezul paharnicul sînt citaţi ca martori 5 oameni cărora li se spune „slugile dumisale păharnicului" (G. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, IV/1, p. 23; vezi şi p. 83, unde este amintită ca martor „sluga dumisale postelnicului"); „Bul. Comisiei istorice", VII, p. 65, unde este citată ca martor sluga lui Chiriac Sturza, mare jitnicer; N. Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 89, unde apare ca martor, cu diverşi boieri, şi sluga hatmanului etc.

Uneori, calitatea de slugă a unui boier era invocată de locuitori pentru a scăpa de rumânie. Astfel, la 3 septembrie 1704, doi fii ai lui Ilco, pe care comisul Ilie Catargiu îi pretindea ca vecini, se apără de aservire invocînd faptul că tatăl lor a fost „pe lîngă Nădăbaico vornicul de au slujit" (*Doc. priv. relaţii agrare*, II, p. 103).

[10] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 90.

sacă, cu casă gata și zămnic, carele iaste la Costești"[11]. Faptul că locuitorul amintit este gata să dăruiască unui mare dregător averea sa pentru a fi primit între slugile acestuia dovedește că slujba solicitată trebuie să fi fost rentabilă[11bis].

În afara de slugi, documentele din Țara Românească și Moldova amintesc printre cei care ajutau pe marii dregători la îndeplinirea sarcinilor lor și pe așa-numiții „ feciori". Astfel, în 1653 marele ban Hrizea dă dreptul mănăstirii Vieroș să-și perceapă dijma de pe pămînturile sale, amenințînd pe cei nesupuși că va trimite un „ fecior" al său care-i va obliga să o achite[12]. „ Feciorul" marelui ban era deci agentul său executiv, dar el nu purta titlul de subaltern al marelui ban sau de bănișor.

Slugile și „feciorii" marilor boieri primeau uneori numele funcției pe care o îndeplineau. Dintr-un document din aprilie <1546> aflăm astfel că marele ban Dumitru trimisese „ slugile sale ca să prade" pe un locuitor ce-i rămăsese dator pentru niște slănină ce i-o încredințase spre vînzare; în documentul emis de cancelaria domnească cu două luni mai tîrziu, aceste slugi sînt numite armașii marelui ban[13], aceasta deoarece îndepliniseră atribuția unor armași.

În documentele prin care marii boieri își răsplăteau slugile pentru serviciile prestate se spune că răsplata era acordată pentru „ *slujbă dreaptă și credincioasă*", uneori chiar „ cu sînge vărsat"[14], așa cum boierii erau răsplătiți de domn pentru „ slujba dreaptă și credincioasă". Între slugi și marii stăpîni feudali existau deci raporturi asemănătoare acelora care îi legau pe aceștia din urmă de domnul țării.

Cu vremea, îndeosebi în secolele XVI—XVII, pe măsura înmulțirii membrilor aparatului de stat, unora din slugile marilor dregători li s-au distribuit și titluri de dregători mărunți (vornicei, spătărei, postelnicei etc.), uneori foarte probabil la intervenția marilor dregători respectivi, care erau interesați să aibă cît mai mulți asemenea subalterni, de la care încasau unele venituri și în fruntea cărora unii dintre ei mergeau la război.

---

[11] N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 7, și G. Ghibănescu, *op. cit.*, III/1, p. 237—238 (cu diferențe de transcriere).

[11bis] În plus, se pare că slugile boierești aveau un regim fiscal mai ușor decît ceilalți locuitori ai țării. Așa rezultă, cel puțin, dintr-o poruncă din 22 noiembrie 1621, prin care domnul Moldovei cere ilișarilor și rabotnicilor din jud. Neamț să înscrie aparte de restul locuitorilor *„cu alte slugi boerești"* niște poslușnici (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. V, p. 77).

[12] Arh. St. Buc., ms. 479, f. 213.

Pentru Moldova, vezi doc. din 27 septembrie 1663 despre „feciorii" marelui paharnic („T. Codrescu", IV, 1931, 7, p. 102—103). În „așezămîntul" dat de Constantin Mavrocordat la 1743 pentru reforma administrativă a Moldovei se vorbește încă de „feciorii" ispravnicilor de ținut, care încasau ciubote pentru slujbele făcute (vezi „Analele Acad. Rom., Mem. Secț. istorice", s. III, t. XXIX, 1946—1947, p. 61).

[13] *Doc. priv. ist. Rom.*, B. veac. XVI, vol. II, p. 335—336, 340.

[14] Vezi *Istoria României*, vol. II, p. 309 și 336.

Vezi și cazurile citate de Henri Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 98—105, paragraful intitulat „Boierii și vasalii lor", în care se arată că *relațiile dintre acești doi termeni erau relații între „stăpîn" și „slugă"*.

Documentele ne dovedesc că şi aceşti dregători subalterni — sau cel puţin o parte a lor — erau consideraţi slugi ale marilor dregători. Marele dregător fiind şeful erarhic al acestor dregători mărunţi, cel care le coordona într-o oarecare măsură slujbele prestate domnului şi statului feudal şi, în unele cazuri, cel care îi comanda în timpul războaielor, era firesc ca subalternii săi să fie consideraţi slugile sale într-o vreme în care asemenea raporturi erau obişnuite. Aşa, de pildă, la 22 august 1530 se spune că Mihu, portarul de Suceava, dăruise un sat unei slugi a sa, anume Sava, ,, ce este portar în cetatea noastră a Sucevei" [15]. Subalternul portarului de Suceava era considerat sluga sa poate şi pentru motivul că Mihu îl promovase în dregătorie.

Pe de altă parte, dregătorii mărunţi, subalterni ai marilor demnitari, sînt numiţi în acelaşi timp şi slugi ale domnului ţării (ca în cazul citat mai sus), aceasta deoarece slujeau domnului şi statului feudal. Este însă demn de subliniat faptul că dregătorii mărunţi — sau cel puţin o parte dintre ei — nu erau legaţi direct de domn, ci prin intermediul marilor dregători al căror nume îl purtau.

Existenţa acestor slugi şi subalterni ai marilor dregători — fie că purtau nume de dregători mărunţi, fie că rămîneau doar cu acela simplu de slugi sau ,, feciori" — dovedeşte că aşa numita centralizare a statelor feudale româneşti nu a fost desăvîrşită. Existenţa slugilor şi a familiarilor marilor boieri şi dregători asigura acestora o putere deosebită, de care domnul trebuia să ţină seama.

Înainte de a încheia prezentarea sumară a slugilor marilor dregători, se cuvine să mai amintim că subalternii unor mari dregători, îndeosebi aceia ai pîrcălabilor — comandanţi militari şi conducătorii administraţiei din ţinuturile Moldovei — şi ai unora dintre comandanţii armatei moldovene (hatmanul, serdarul, aga), nu au purtat numele acestora, deoarece subalternii dregătorilor respectivi erau, de regulă, slujitorii.

În afară de aceştia, îndeosebi hatmanul dispunea de un număr destul de însemnat de slugi, ,, feciori" sau ,, fii" (în sensul de feciori sau slugi), care îl ajutau la rezolvarea problemelor privind ţiganii robi şi care sînt amintiţi în numeroase documente moldovene [15 bis].

★

Revenind la subalternii marilor dregători care purtau titlul acestora (vornicei, vistiernicei, postelnicei etc.), trebuie să spun că *între aceştia existau două categorii : unii care prestau o slujbă efectivă, îndeosebi în admi-*

---

[15] *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVI, vol. I, p. 324.

[15 bis] *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. II, p. 81, 203, 314 ; vol. IV, p. 163, 314, 336—337 passim). Slugile hătmăneşti (слꙋгй Хетмбнскій) sînt amintite în toate poruncile lui Miron Barnovschi relative la ţiganii mănăstirilor moldovene (vezi *Doc. Rom. Hist.*, XIX, p. 257 şi urm.).

Aceşti feciori sau slugi ale hatmanului erau comandaţi de un vătaf. Astfel, „vătavul de feciori a dumisale a hatmanului" apare ca martor la o tranzacţie, alături de cîţiva boieri, la 6 martie 1625 (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac XVII, vol. V, p. 325) ; vezi şi N. Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 44).

nistrația statului, iar alții care aveau doar un titlu onorific (îndeosebi postelnicii), problemă de care mă voi ocupa la fiecare din aceste cete în parte.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe măsura înmulțirii posesorilor de titluri de dregători mărunți, aceștia au fost grupați în cete sau bresle, care constituiau nu numai și mai ales grupuri cu obligații fiscale asemănătoare, dar — cei mai mulți dintre ei — și cete militare [16]. Primele mențiuni cunoscute despre cetele de dregători mărunți din Țara Românească datează din 1569, cînd se spune că Ignat, Deagu și feciorii lui Dobrin erau în ,, ceata armașilor" și din 23 iulie 1572, cînd se arată că un anume Ștefan fusese ,,slugă domnească, spătar cu slujba" [17]. Mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, sînt amintite și alte asemenea cete, ca aceea a postelnicilor, pomenită la 2 noiembrie și 18 decembrie 1616 [18], a logofeților, menționată la 9 martie 1636 [19] etc. Pentru Moldova, cronica moldo-polonă scrisă pe la 1564, după ce amintește de marii dregători ai țării, afirmă că ,, fiecare dintre acești dregători are pe alții mai mici sub puterea lui, în număr mare" [20]. Acești subalterni ai marilor dregători alcătuiau foarte probabil cele 13 ,,ordine" în care se împărțeau boierii țării, pe la 1586—1587, după spusele unui misionar catolic [21].

Înscrierea în una din cetele de dregători mărunți și, totodată, acordarea unui asemenea titlu se făceau printr-o poruncă domnească, aceasta deoarece pentru fiecare ceată exista o evidență sau un catastif la vistierie în care erau trecuți membrii ei. Asemenea porunci ni s-au păstrat din vremea domniei lui Matei Basarab, care declara, la 29 iulie 1633, despre un locuitor din Stroești că ,, l-am pus domnia mea să hie armaș, să slujească domnii mel(e) la armași" sau la 9 martie 1636 că a trecut în ,, ceata logofețească" pe un alt locuitor din Vernești ,, să slujească domniei mele în ceata logofețească, împreună cu alalți logofeț(i)" [22].

Cel înscris într-o asemenea ceată sau breaslă de dregători mărunți rămînea de obicei mai multă vreme în ceata respectivă, aceasta și pentru motivul că modificările în catastifele vistieriei nu se făceau prea ușor.

Este posibil, de asemenea, ca, dat fiind faptul că membrii aceleiași cete plăteau aceleași dări (în vremea domniei lui Matei Basarab *paharnicii dădeau opt galbeni, spătarii 12* etc.), trecerea lor dintr-o ceată în alta să nu se fi făcut decît atunci cînd li se schimba starea materială sau li se modifica regimul fiscal.

[16] De pildă, la asediul Cameniței, în 1672, au luat parte următoarele cete militare din Țara Românească: călărașii, dorobanții, roșii, vistiernicеii, spătăreii, postelniceii, stolniceii, vorniceii și păhărniceii (Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, p. 150).

[17] Șt. Grecianu, *Genealogiile documentate*, I, p. 100—101 și II, p. 188.

[18] *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. III, p. 50 și 65.

[19] Bibl. Acad., CXXVI/23.

[20] *Cronicile slavo-române*, p. 187.

[21] ,,Însemnări ieșene", 1938, p. 474.

[22] N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 52—53.

Cînd unii din membrii acestor bresle, sărăcind, erau siliţi să se vîndă rumâni, domnul dădea poruncă să fie scoşi din catastiful breslei respective, aceasta deoarece între curteni şi slujitori nu erau primiţi şi nu puteau rămîne decît oamenii liberi. Aşa se întîmplă cu doi postelnici care, vînzîndu-se rumâni în vremea domniei lui Grigore Ghica, „se-au fost scos numele de la catastif cînd s-au făcut căutare la Caracal" [23].

Dregătorii mărunţi, care făceau parte din categoria generală a curtenilor [24] şi care au fost organizaţi milităreşte în secolul al XVII-lea [25], au început a fi numiţi slujitori în a doua jumătate a acestui secol, pentru ca în vremea domniei lui Constantin Brîncoveanu — cînd cei mai mulţi dintre ei decăzuseră, formînd doar bresle fiscale cu obligaţii tot mai mari către stat [26] — să fie reorganizaţi pe judeţe, purtînd un singur nume în fiecare judeţ şi avînd în frunte cîte un căpitan; astfel apar slujitorii-vornicei din Romanaţi [27], slujitorii-postelnicei din Olt [28], slujitorii-păhărnicei din Mehedinţi [29], slujitorii-spătărei din Ialomiţa şi Saac [30] etc.

Cum în judeţele respective nu predominaseră înainte dregătorii mărunţi purtînd asemenea titluri, este foarte probabil că domnul a simplificat lucrurile, unificînd pe judeţe aceste titluri care nu mai valorau prea mult. Aceasta este prima fază din procesul de desfiinţare a posesorilor de titluri de mărunţi dregători, pe care o va desăvîrşi mai tîrziu Constantin Mavrocordat prin reformele sale.

★

După această prezentare generală a subalternilor marilor dregători, în paginile ce urmează voi înfăţişa, pe scurt, fiecare categorie de asemenea subalterni, pe care i-am grupat după importanţă şi atribuţii: mai întîi am trecut pe *logofeţi*, *postelnicei* şi *spătărei*, trei din cetele cele mai numeroase de posesori de titluri de dregători mărunţi, care însă, majoritatea, aveau doar un titlu onorific şi nu îndeplineau anumite atribuţii specializate în administraţia statului, apoi pe *bani* sau *bănişori* şi pe *vornici*, care erau în număr mai mic şi îndeplineau atribuţii judecătoreşti asemănătoare, după aceea un grup de subalterni care aveau atribuţii legate îndeosebi de organizarea fiscală a ţării (*vistiernicei*, *păhărnicei*, *stolnicei*, *comişii*, *clucerii*), apoi pe *armaşi*, care aveau o situaţie specială între breslele de dregători subalterni, şi, în sfîrşit, cîteva din cetele mai puţin importante de dregători mărunţi (*şetrăreii*, *uşereii*, *portarii* şi *pitarii*).

---

[23] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 53.

[24] *Ibidem*, p. 55—57.

[25] *Ibidem*, cap. „Organizarea curtenilor şi slujitorilor".

[26] Despre obligaţiile lor fiscale, ce atingeau media de 36 de galbeni anual de familie, vezi D. Mioc, *La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècle en Valachie*, extras, 1966, p. 312.

[27] Doc. din 11 aprilie 1694 (Arh. St. Buc., M-rea Bistriţa, XXIV/33).

[28] Doc. din 24 mai 1694 (Bibl. Acad., CDLXXVII/159).

[29] Doc. din 20 noiembrie 1713 (Arh. St. Buc., ms. 705, f. 599 v. —601).

[30] Idem, M-rea Radu Vodă, XXIII /31 şi doc. din 20 mai 1706 (Bibl. Acad., CXCVIII/122); vezi şi *Condica vistieriei lui C. Brîncoveanu*, p. 15, 17.

★

Logofeţii. În Ţara Românească, titlul de logofăt este cel mai răspîndit titlu de dregător subaltern, în afară doar de acela de postelnic. În documente sînt amintiţi sute de oameni purtînd acest titlu, răspîndiţi pe întreg întinsul ţării (nu numai la cancelaria domnească). Astfel, într-un document din 17 iunie 1567 apar 5 logofeţi [31], la 14 septembrie 1578 şi 26 iunie 1588, din 24 de jurători, 6 aveau titlul de logofăt [32], iar la 13 octombrie 1618 din 12 jurători 5 erau logofeţi [33].

Mulţi dintre aceştia purtau doar un titlu onorific ca şi postelnicii; ei făceau parte din „ceata logofeţească", amintită într-un document de la Matei Basarab din 9 martie 1636, în care se vorbeşte şi de obligaţia lor de „a sluji" în această ceată fără să se arate însă dacă slujba lor consta în îndeplinirea unor atribuţii legate de cancelaria domnească [34].

Spre deosebire de celelalte cete, logofeţii nu erau organizaţi milităreşte: nu găsim nici o dovadă că ei mergeau la război sub ordinele marelui logofăt, aşa cum s-a afirmat [35].

Logofeţii constituiau o ceată fiscală separată de restul ţării. La 9 martie 1636, ei plăteau domniei împrumută [36], iar la 17 noiembrie 1664 sînt amintiţi printre cei care dădeau banii haraciului [37]. Logofeţii de divan — care îndeplineau slujbă la divanul domnesc — alcătuiau şi ei o breaslă fiscală în vremea domniei lui Constantin Brîncoveanu [38].

Postelnicii. În Ţara Românească, rangul de postelnic a fost cel mai răspîndit titlu de dregător mărunt, aceasta şi pentru motivul că mulţi fii de boieri erau făcuţi postelnici la vîrstă fragedă [39].

În numeroase documente din secolul al XVII-lea întîlnim grupuri de cîte 5 pînă la 13 postelnici deodată. Astfel, într-un document din 16 mai 1632 sînt amintiţi 13 postelnici [40]; la 25 august 1654, din 24 de jurători, jumătate aveau titlul de postelnic [41]; la 24 august 1649 sînt men-

---

[31] *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. III, p. 244.

[32] *Ibidem*, vol. IV, p. 343, şi vol. V, p. 371.

[33] *Ibidem*, veac. XVII, vol. III, p. 252; vezi şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV şi XV*, Vălenii de Munte, 1926, p. 96—97.

[34] Bibl. Acad., CXXVI/23. Despre logofeţii de la cancelaria domnească, vistierie şi ai marilor dregători, vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 80—81, 175—177, 183, 222, 227.

[35] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 97.

[36] Bibl. Acad., CXXVI/23. I.C. Filitti considera împrumuta dată de dregătorii subalterni o anumită sumă de bani, acesta fiind privilegiul lor fiscal (*Consideraţii generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române pînă la Regulamentul organic*, Bucureşti, 1935, p. 31).

[37] Arh. St. Buc., M-rea Radu Vodă, XIX ter/9.

[38] *Studii şi mat. de istorie medie*, V, p. 384; vezi şi doc. din 17 august 1748, în care se spune că un logofăt „iaste vechiu la breasla logofeţilor de divan" („Bul. Com. ist.", V, p. 247).

[39] De pildă, la 5 noiembrie 1570, Alexandru Mircea voievod declara că dăduse un sat lui Vlad postelnic, fiul lui Ivaşco Golescu, mare logofăt, cînd l-a botezat (*Doc. priv. ist. Rom.* B, veac. XVI, vol. III, p. 383; vezi şi *ibidem*, veac. XVII, vol. III, p. 620.

[40] Al. Ştefulescu, *Documente slavo-române*, p. 450—458; vezi şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni...*, p. 159.

[41] G. Ghibănescu, *Surete*, VI, p. 68—69.

ționați ca martori 10 postelnici [42], iar la 5 mai 1654, din 24 de boieri jurători din județul Dolj 8 erau postelnici[43] etc. [44].

Postelnicii erau scutiți uneori de bir, iar alteori dădeau — ca și logofeții — împrumuta,. La 2 noiembrie și 18 decembrie 1616, Vișan postelnic din Rîmnic și, respectiv, Frîncul postelnic din Mănicești—Argeș sînt scutiți de toate dările pe motiv că atît unul, cît și celălalt ,, slujește domnii mele în ceata postelnicească, pre casa lui" [45]. Mai tîrziu, în vremea domniei lui Matei Basarab, la 20 noiembrie 1638, același Frîncu postelnic din Mănicești, ,, ce iaste slugă bătrînă din zilele lui Șerban voievod" și care fusese scutit de dări la 1616, își dădea ,, împrumuta cu alalți postelnici" [46].

Unii din acești postelnici (îndeosebi fiii boierilor) îndeplineau slujbe de palat, alături de aprozi și copii de casă; din aceste motive, în secolul al XVII-lea au și fost organizați un timp într-o singură vătăfie cu aprozii [47].

În afară de postelnicii care făceau slujbă la curtea domnească și care erau conduși de un vătaf [48] (ceea ce dovedește că erau puțin numeroși) existau — cum am arătat — și numeroși alți postelnici în țară care nu aveau cum să ajute pe marele postelnic la îndeplinirea slujbei sale la curte. Aceștia se găseau însă tot sub conducerea marelui dregător al cărui nume îl purtau și căruia îi făceau diverse daruri [49], fiind organizați ca o breaslă militară, cu iuzbași și ceauși proprii [50].

În timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, slujitorii postelnicei alcătuiau un steag condus de un căpitan în județul Olt [51] (pe lîngă aceștia continuau să existe postelnici la curtea domnească).

---

[42] ,,Arhivele Olteniei", I, 1922, p. 417.

[43] ,,Oltenia", XII, p. 63 și Arh. St. Buc., Ms. 722, f. 829.

[44] Vezi și doc. din 3 iunie 1613, 11 iunie 1616, 3 septembrie 1618 și 16 ianuarie 1636, în care apar cîte 6 postelnici ca martori (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. II, p. 200; vol. III, p. 28 și 238, și Muzeul de istorie București, nr. 28607), sau pe cele din 22 august 1635, 10 septembrie 1639, 20 iunie 1642 etc., în care sînt amintiți cîte 5 postelnici (Bibl. Acad., CXXV/84, CCC/168, Arh. St. Buc., AN, CXIX/35); vezi, de asemenea, doc. din 13 iulie 1644 și 11 august 1645, în care apar 3 fii ai lui Socol postelnic din Pade și alți 3 ai lui Stanciu postelnic din Dilga, care erau toți postelnici (Biblioteca centrală de stat, XCVII/1 și Arh. St, Buc., M-rea Zlătari, VII/2).

[45] *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac., XVII, vol. III, p. 50 și 65; vezi și doc. din 4 martie 1619 (*ibidem*, p. 328) și 6 octombrie 1623 (I. Bianu, *Documente românești*, I, p. 87—88).

[46] Arh. St. Buc., Ep. Argeș, X/3.

[47] N. Stoicescu, *Unele categorii de slujbași ai statelor feudale Țara Românească și Moldova* (,,Studii și articole de istorie", XII, 1968, p. 109—110).

[48] Numeroși asemenea vătafi sînt amintiți la: <3 octombrie 1616—20 octombrie 1617>, 10 ianuarie 1629, 12 mai 1634, 25 mai 1641, <1642—1643> etc. (G. Potra, *M-rea Cobia*, p. 26—27; Arh. St. Buc. M-rea Nămăiești, II/5, M-rea Stavropoleos, XII/6, M-rea C. Lung, XIII/6 și 7).

[49] *Relația istorică*, în *Mag. istoric*, V, p. 48.

[50] La 21 aprilie 1649 este amintit un iuzbașă în Buzău; la 13 iulie 1656 și 14 iunie 1669 iuzbașii de postelnici din Teleorman etc. (Arh. St. Buc., Ep. Buzău, LXXII/11, M-rea D. Lemn, XIV/1 și ms. 479, f. 218). Ceaușii apar la 20 ianuarie 1615, 5 noiembrie 1648, 13 iulie 1669 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. II, p. 357, și Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., CCXC/7 și CLXXIII/35).

[51] *Condica vislieriei*, p. 17, și doc. din 24 mai 1694 (Bibl. Acad., CDLXXVII/159).

Spătăreii. Constituiau o altă breaslă de curteni, asemănătoare postelniceilor, organizați militărește. Deși autorul *Relației istorice* din vremea lui Șerban Cantacuzino nu-i amintește printre subalternii marelui spătar[52] (aceasta deoarece nu aveau posibilitatea să-l ajute la atribuțiile sale de palat în timp de pace), ei se aflau totuși sub comanda acestuia. În aprilie 1682, Constantin Brîncoveanu, pe atunci mare spătar, poruncește slugilor domnești care umblau în județul Saac să lase în pace de dări pe Stan din Sibiciu, care fusese în ceata spătăreilor și care revenise din Moldova, unde fugise mai înainte [53].

Ca și ceilalți membri ai cetelor de subalterni ai marilor dregători, începînd din secolul al XVI-lea, spătăreii erau răspîndiți în toate județele Țării Românești; îi întîlnim în Argeș [54], Ilfov [55], Prahova [56], Vlașca [57] etc.

Cu privire la numărul spătăreilor, ne-a rămas o relație din vremea domniei lui Matei Basarab, din anul 1641, cînd italianul Locadello afirma că domnul dispunea de 8 000 de boieri (gentil homeni), iar „după aceștia sînt alți 4 000, de origine mai modestă, numiți spătărei" (spatarei) [58]. Cum cifra de 4 000 este foarte mare pentru efectivele spătăreilor, iar cea de 8 000 este prea mare pentru numărul boierilor și cum, pe de altă parte, Locadello nu amintește de celelalte cete de curteni simpli sau avînd titluri de dregători subalterni, este foarte probabil că el a înglobat unele din aceste cete de curteni între „ gentil homeni" și a dat numele de spătărei unei părți a armatei (poate călărașilor), ținînd seama că marele spătar era comandantul acesteia.

Ca și alți curteni, spătăreii din Țara Românească aveau căpitani și iuzbași proprii, amintiți în număr destul de mare în documentele din secolul al XVII-lea, începînd din vremea domniei lui Matei Basarab [59]. În timpul domniei lui C. Brîncoveanu mai existau slujitori-spătărei în județele Saac și Ialomița, conduși de cîte un căpitan [60].

Despre dările plătite de spătărei, știrile sînt cam nesigure. La 23 iulie 1572 se afirmă că un anume Ștefan, „ slugă domnească, spătar cu

---

[52] *Mag. istoric*, V, p. 44.

[53] Bibl. Acad., CXXVIII/58.

[54] Doc. din 13 aprilie 1581 (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. V, p. 16).

[55] La 26 martie 1655 sînt amintiți 28 de spătărei din Piscu (copie Inst. de istorie); în jud. Ilfov exista și un iuzbașă la 20 august 1664 (Arh. St. Buc., Dep. Pappazoglu, VIII/28).

[56] Un fost iuzbașă din spătărei din Gherghița e amintit la 12 aprilie 1675 (idem, Mitr. Țării Rom., XXX/17).

[57] Spătăreii din Cucuruzi apar la 6 iunie 1648 (Bibl. Acad., CCXCIX/128); vezi și doc. din 15 octombrie 1648, unde sînt amintiți ca martori la Drănic, în Oltenia, „mulți spătărei și păhărnicei și postelnicei și oameni buni" (Arh. St. Buc., Ms. 725, f. 30 v.—31 și 123).

[58] „Arhiva" — Iași, I, 1894, p. 115.

[59] Vezi doc din 25 aprilie 1650, 12 septembrie 1662, 26 august 1664, 17 iunie 1665, 15 mai 1668 etc. (Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., LXXIII/7, M-rea Radu Vodă, IX/11, M-rea Sf. Ioan-Focșani, III/1, Bibl. Acad., CLXXVII/18, și Arh. St. Buc., M-rea Cotroceni, XXXIII/35). Pentru iuzbași, vezi doc. din 28 iulie 1653, 17 iunie 1667, 11 aprilie 1685 (Bibl. Acad., AN, 118/1956, CLXXVIII/18 și Arh. St. Buc., M-rea Cotroceni, XVII/6).

[60] *Condica vistieriei*, p. 17; vezi și doc. din 30 mai 1693 (copie la Inst. de istorie), Arh. St. Buc., M-rea Radu Vodă, XXIII/3, și Bibl. Acad., CXCVIII/122 (doc. din 20 mai 1706).

slujba", fusese şi el pus la dări [61]. În vremea domniei lui Matei Basarab, la 3 august 1642, Leca comis achitase pentru un spătar *„birul de la spătărie 12 ughi"* [62]. Mai tîrziu, la 23 aprilie 1682, spătarii plăteau ploconul spătarilor, ploconul steagului, cheltuiala steagului şi sama a doua [63], iar la 18 octombrie 1698, printre dările achitate de cei care făceau „slujbă la spătărei" figurau birul oştii şi birul sforilor [64].

În Moldova, spătăreii sînt amintiţi încă din vremea domniei lui Ştefan cel Mare, la 5 iunie 1472 [65], dar apariţia lor în documente nu cunoaşte frecvenţa din Ţara Românească [65 bis].

Banii de judeţ (bănişorii). Fac parte dintre dregătorii mărunţi care îndeplineau îndeosebi atribuţii judecătoreşti, ca şi vorniceii.

Din izvoare mai tîrziu, din secolul al XVIII-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea, ar rezulta că banii de judeţ sau bănişorii ar fi fost mai înainte subalternii marelui ban, căruia îi furnizau venituri importante, şi că aveau în atribuţia lor judecata certurilor mărunte şi a adulterelor în cele cinci judeţe de peste Olt, asupra cărora se întindea autoritatea marelui ban; Constantin Mavrocordat i-a desfiinţat, numind ispravnici de judeţ, cu drept de judecată [66].

După părerea lui I.C. Filitti, ar fi existat două categorii de bani: unii care strîngeau anumite dări în bani şi care nu aveau nici o legătură cu marele ban (bănişorii) şi alţii care alcătuiau „o breaslă boerească după tipul postelniceilor şi logofeţilor, poate în legătură de ordin militar cu marele ban", ca şi „ slujitorii civili", care depindeau de marii dregători al căror nume îl purtau [67]. Afirmaţiile lui Filitti sînt în parte greşite, deoarece banii de judeţ sau bănişorii [68] nu se ocupau de strîngerea dărilor şi nici nu alcătuiau o breaslă militară, ca spătăreii, postelnicii etc.

---

[61] Şt. Grecianu, *Genealogiile*, II, p. 188.

[62] Bibl. Acad., CCCLVII/24.

[63] Ibidem, CCCLXVI/1.

[64] Ibidem, XXI/4.

[65] *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XV, p. 389; vezi şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni...*, p. 131.

[65 bis] În *Cronica Ghiculeştilor*, ed. N. Camariano şi A. Cioran-Camariano, p. 439, se afirmă că, fiind nevoie de oşteni în vremea domniei a doua a lui Grigore al II-lea Ghica, deci într-o epocă de decădere a armatei, domnul „a înscris noi slujitori, în număr de trei sute, *numindu-i spătărei*, şi i-a pus sub comanda marelui spătar Teodor Paladi". Ştirea este interesantă pentru faptul că ne dovedeşte că noii slujitori *erau numiţi spătărei pentru motivul că se aflau sub comanda marelui spătar.*

[66] Bauer, *Mémoires historiques*, p. 51—52; Fotino, *Istoria Daciei*, III, p. 266—267; Kreuchely, în *Hurmuzaki*, X, p. 496; vezi şi B. P. Hasdeu, *Etymologicum magnum*, III, col. 3202—3205.

Banii sau bănişorii de judeţ se întîlnesc în documente şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea (vezi doc. din iunie 1721 şi 19 august 1733, *Hurmuzaki*, XVI/2, p. 873, şi Arh. St. Buc., Ep. Argeş, LXIX/bis./47), dar nu mai sînt amintiţi după reformele lui Constantin Mavrocordat.

[67] „Arhivele Olteniei", 1927, p. 37—38, şi 1930, p. 142.

[68] În secolul al XVII-lea, cei doi termeni sînt sinonimi. În scutirile acordate unor sate, banii de judeţ alternează cu bănişorii (vezi doc. din 15 februarie şi 10 iulie 1614, emise satului Brînceni-Ialomiţa, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. II, p. 249 şi 295). Despre Mihai

Mai întîi, banii de judeţ nu sînt amintiţi în documente numai în Oltenia, ci şi în restul Ţării Româneşti, unde marele ban nu avea autoritate judecătorească [69]. Este adevărat că pînă la mijlocul secolului al XVI-lea scutirile de bani şi de slugile banului privesc numai Oltenia [70]; din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai exact din vremea domniei lui Petru Cercel [71], banii de judeţ sau bănişorii sînt amintiţi şi în judeţele de dincoace de Olt : în Buzău, la 10 septembrie ⟨1583—1584⟩ [72], în Argeş la 18 iulie ⟨1587—1588⟩ şi 8 martie ⟨1594—1599⟩ [73], în Ialomiţa, la 15 februarie 1614 [74], în Muscel la 12 iunie 1617 [75], în Dîmboviţa la 20 august 1618 [76], în Prahova la 12 ianuarie 1619 [77], în Ilfov la 23 martie 1619 [78] etc.

Au existat deci, într-adevăr, două categorii de bani de judeţ : unii numai în Oltenia, pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, care erau subalternii marelui ban, şi alţii în Muntenia, de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, care nu mai pot fi subalternii acestuia, deoarece în Muntenia autoritatea judecătorească aparţinea marelui vornic.

Banii amintiţi în documentele din secolul al XV-lea şi din primele decenii ale secolului următor au ocupat o poziţie socială mai bună decît bănişorii din secolul al XVII-lea. Într-un document din 3 septembrie 1491, patru bani însărcinaţi de domn să judece o pricină la Tismana sînt numiţi jupani, ca şi marii boieri [79], iar un ban de Mehedinţi apare chiar ca martor între boierii semnatari ai tratatului încheiat de Vlăduţ voievod cu regele Ungariei la 1511 [80]. Aceşti bani din secolul al XV-lea şi de la începutul secolului al XVI-lea sînt dregători teritoriali, a căror importanţă a scăzut după înfiinţarea marii bănii [81].

Viteazul se spune într-un doc. din 1 ianuarie ‹1588› că era ban de Mehedinţi (*ibidem*, veac. XVI, vol. V, p. 341—342), iar în altul, din 2 mai 1613, că a fost bănişor (бънишор) de Mehedinţi (Muzeul de istorie Tg.-Jiu); cf. şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni...*, p. 54.

[69] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători*, p. 187.

[70] Vezi doc. din 8 aprilie ⟨1496—1508⟩, 9 ianuarie 1498 — date m-rii Tismana—3 mai 1502 — pentru m-rea Govora — 22 mai ‹1523—1525› 12 mai 1529, 23 iunie 1530— eliberate m-rii Bistriţa etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XIII—XV, p. 238, 252 ; veac. XVI, vol. I, p. 15, 174, vol. II, p. 62, 81 passim).

[71] Menţionăm că am întîlnit bani în cîteva sate din Ţara Românească şi înainte de domnia lui Petru Cercel ; Stanciu ban din Aninoasa şi Oancea ban din Mihăeşti la 12 ‹iulie—august› 1578, Pătru ban din Băleni la 27 august 1582 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. IV, p. 327, şi vol. V, p. 74). Primul doc. în care se vorbeşte de dreptul lor de judecată în regiunea de dincoace de Olt este însă din vremea domniei lui Petru Cercel şi priveşte judeţul Buzău, deci unul din cele mai îndepărtate judeţe de Oltenia, patria banilor.

[72] *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. V, p. 135—136.

[73] *Ibidem*, p. 317, şi vol. VI, p. 107.

[74] *Ibidem*, veac. XVII, vol. II, p. 249.

[75] *Ibidem*, vol. III, p. 147—148.

[76] *Ibidem*, p. 232.

[77] *Ibidem*, p. 297.

[78] *Ibidem*, p. 329.

[79] *Ibidem*, veac. XIII—XV, p. 208.

[80] *Hurmuzaki*, XV, p. 213—214.

[81] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 158—159.

Banii sau bănişorii din judeţele Munteniei [82] nu mai sînt subalterni ai marelui ban (de aceea nici nu sînt numiţi slugi ale banului sau slugi băneşti) [83], ci nişte judecători ambulanţi, care judecau diverse pricini mărunte în judeţe.

Spre deosebire de ceilalţi dregători mărunţi, subalterni ai unui mare dregător, banii sau bănişorii de judeţ nu alcătuiau o breaslă sau o ceată organizată, cu căpitani, iuzbaşi, vătafi etc. proprii. Ei erau organizaţi pe judeţe, avînd aurtoritate numai în judeţul respectiv [84].

Cu privire la numărul lor, dintr-un document din 2 8 octombrie 1652 — o carte de judecată dată de Rustea, Barbu, Stan şi Gusca, banii Jiului de Sus [85] — rezultă că erau cel puţin patru într-un judeţ [86]. În timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, ceata bănişorilor—numiţi şi ei acum slujitori — este amintită numai în judeţul Dolj [87], deci în regiunea de origine a banilor.

---

[82] În secolul al XVII-lea, bănişorii sau banii de judeţ sînt amintiţi mult mai des în Muntenia decît în Oltenia. Astfel sînt scutite de bănişori numeroase sate de pe teritoriul Munteniei:

— Albeşti-Buzău (doc. din 8 aprilie 1617, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. III, p. 114—115);

— Boldorogeşti-Ilfov (doc. din 23 februarie 1626, *Doc. Rom. Hist.*, vol. XXI, p. 34; aci se spune: „nici să între bănişorii în sat fără de lucru");

— Brînceni-Ialomiţa (doc. din 15 februarie 1614, *Doc. priv. ist. Rom.*, veac. XVII, vol. II, p. 249);

— Chiseleţ-Ilfov (doc. din august 1633, Arh. St. Buc., ms. 256, f. 383);

— Clăteşti de pe Baltă (doc. din 18 martie 1628, *Doc. Rom. Hist.*, B, vol. XXII, p. 76);

— Corbii de Piatră, Nucşoara şi Domneşti-Muscel (doc. din 18 aprilie 1645, Arh. St. Buc., Ep. Argeş, LXIX/11);

— Dobruşeşti-Ilfov (doc. din 23 martie 1619, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. III, p. 329);

— Flămînzeşti-Argeş (doc. din 30 august 1649, Arh. St. Buc., Ep. Argeş, II/31);

— Jiblea-Argeş (doc. din 6 aprilie 1648, Arh. St. Buc., ms. 712, f. 443);

— Livezeni-Dîmboviţa (doc. din 20 august 1618, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. III, p. 232);

— Marotinul-Ilfov (doc. din 25 septembrie 1620, *ibidem*, p. 591);

— Sineşti-Prahova (doc. din 12 ianuarie 1619, *ibidem*, p. 297) etc.

[83] În secolul al XVII-lea, cei care îi ajutau pe marele ban sau pe locţiitorul său la „scaunul" Craiovei la îndeplinirea atribuţiilor şi care constituiau aparatul executiv local se numeau fie „slugi" sau „feciori" ai banului (doc. din 18 aprilie 1661, Arh. St. Craiova, CXIV/3), fie „oamenii ispravnicului" (doc. din 24 martie 1662 şi 6 martie 1668, Arh. St. Craiova, LV/1 şi LXVII/4), sau „oamenii scaunului" (doc. din 10 martie 1670, ibidem XLVI/4). În acelaşi timp, separat de aceşti „feciori" şi slugi, sînt amintiţi şi banii sau bănişorii de judeţ din Oltenia (doc. din 9 februarie 1612, 16 iunie 1615, 29 mai 1628, 25 ianuarie 1660 etc., *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. II, p. 43 şi 405, Arh. St. Buc., Ms. 463, f. 86 v., şi M-rea Zlătari, II/18).

[84] De aceea domnul se adresează banilor din judeţul Argeş, din judeţul Buzău, din judeţul Ilfov etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. V, p. 317, Bibl. Acad., CXXVIII/216, Arh. St. Buc., Ms. 256, f. 388).

[85] G. Ghibănescu, *Surete*, VI, p. 63.

[86] Menţionez că într-un doc. din 3 septembrie 1491 sînt amintiţi patru bani la Tismana (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XIII—XV, p. 208).

[87] *Condica vistieriei*, p. 17.

În afară de aceşti bani sau bănişori de judeţ, în secolul al XVII-lea mai sînt menţionaţi în documente — îndeosebi în regiunea dinspre Dunăre — aşa-numiţii bani de margine [88], care judecau, probabil, delictele mărunte constatate în această regiune şi asigurau paza [88 bis].

Pe lîngă atribuţia de judecători locali — care era cea mai importantă pe care o îndeplineau [89] —, banii de judeţ erau folosiţi uneori şi ca instrument de reprimare [90], iar în timpul domniei lui Mihai Viteazul se pare că au îndeplinit şi anumite rosturi militare [91]. În secolul al XVII-lea însă, atribuţiile lor au fost cu precădere judecătoreşti. Ne lipsesc ştirile despre obligaţiile lor fiscale.

În Moldova — unde dregătoria de ban a fost înfiinţată la sfîrşitul secolului al XVII-lea, [92] îndeplinind alte atribuţii decît în Ţara Românească — nu au existat bani de judeţ; aici judecăţile mărunte erau făcute de conducătorii autorităţilor locale.

Vornicei. Vorniceii sînt primii posesori de titluri de dregători subalterni amintiţi de documente. În Moldova, la 2 aprilie şi 3 septembrie 1428 apare în sfatul ţării Şteful vornicel [93], iar la 15 iunie 1433 Steţco şi Toma vornicei [94]. Este evident însă că aceştia nu erau simpli dregători mărunţi, ci fie vornici de gloată, fie vornici de curţi regionale, de îndată ce apar între boierii ce asistau la şedinţele sfatului domnesc. Ceva mai tîrziu, în Ţara Românească sînt amintiţi uneori în sfat vornicii mici, care îndeplineau slujba de vornicii ai II-lea [95].

În secolele XVI—XVII, documentele amintesc — atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească — numeroşi oameni purtînd titlul de vornic sau vornicel [96], iar alteori pe acela de slugi sau oameni ai marelui vornic [97].

---

[88] Vezi doc. din 18 martie 1628, referitor la satul Clăteştii de pe Baltă-Ilfov, în care sînt pomeniţi bănişorii şi „banii ce merg pe la margine" (по краищ) (*Doc. Rom. Hist.*, B vol. XXII, p. 75—76); la 15 decembrie 1700, într-un doc. privitor la satul Pietrile-Ilfov sînt amintiţi, de asemenea, banii de margine şi bănişorii de judeţ (G. M. Ionescu, *Istoria Cotrocenilor*, Bucureşti, 1902, p. 62). Banii de judeţ şi cei de margine (шт краищ) apar şi într-o scutire dată Satului Nou-Ialomiţa, la 15 iunie 1626 (*Doc. Rom. Hist.*, B, vol. XXI, p. 181, 183). Într-o scutire anterioară însă, din 10 iulie 1614, banii de margine nu sînt amintiţi (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. III, p. 295).

[88bis] Despre această atribuţie, vezi o relaţie din secolul al XVI-lea în care se vorbeşte de prinderea unui ucigaş de către un ban din regiunea de margine a ţării („Studii", 1970, nr. 4, p. 855).

[89] N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 368—370.

[90] Vezi porunca din 1 ianuarie <1588> adresată unui ban de judeţ din Mehedinţi (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. V, p. 341—342).

[91] *Hurmuzaki*, III, p. 295.

[92] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 170.

[93] *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XIV—XV, p. 63 şi 71.

[94] *Ibidem*, p. 102; vezi şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni...*, p. 88—89.

[95] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 191.

[96] Vezi doc. din 8 iunie 1629, în care sînt amintiţi cinci vornici (*Doc. Rom. Hist.*, B, vol. XXII, p. 552).

[97] Vezi, mai sus, nota 8 şi doc. din 17 iunie <1568—1577> (*Studii şi mat. de istorie medie*, V, p. 588). Pentru Moldova amintesc că în „aşezămîntul" dat de C. Mavrocordat la 1743 se vorbeşte încă de „slugile vorniceşti", care încasau duşegubina pentru cazurile de imoralitate („Analele Acad. Rom., Mem. Secţ. istorice", s. III, t. XXIX, 1946—1947., p. 450). Despre modul cum îşi îndeplineau atribuţiile vornicii vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 199—200.

După cum ne informează autorul *Relației istorice*, vorniceii erau subalternii marelui vornic, care îi și numea în funcție — dacă domnul îi îngăduia aceasta [98]. Afirmațiile sale sînt confirmate de documentele din vremea domniei lui C. Brîncoveanu, de cînd ne-au rămas știri despre numirea vornicilor din județe de către marele vornic [99]. După cum rezultă din aceste documente, vorniceii îndeplineau în județul în care erau numiți atribuții asemănătoare bănișorilor; judecau pricinile mărunte de „ hoții și curvii, au sfăzi și capete sparte și alte gîlcevi", se ocupau de vitele de pripas și de cele de furat, luînd „ colacul" legiuit, și scoteau datoriile „ drepte". Aceste atribuții constituiau „ slujba vorniciei". După mărturii din secolul al XVIII-lea și începutul veacului trecut, Constantin Mavrocordat i-a desființat pe vornicei și a trecut autoritatea lor judecătorească asupra ispravnicilor de ținut [100], așa cum a făcut și cu banii de județ.

Asemenea vornicei care judecau pricinile mărunte existau în toate județele; separat de ei, în vremea domniei lui C. Brîncoveanu, sînt amintiți slujitorii vornicei din județul Romanați [101], care erau puși sub comanda unui căpitan [102].

În Moldova, în afară de vorniceii subalterni ai marilor vornici, exista și o altă categorie de vornicei care erau reprezentanții stăpînilor feudali în satele aservite și care nu aveau nici o legătură cu marele vornic, așa cum s-a afirmat [103]. Numele lor venea tot de la дворь, dar de la o curte feudală, nu domnească. Că este așa, ne-o dovedește faptul că întîlnim vornicei nu numai în sate domnești, dar și în satele celorlalți mari stăpîni feudali. La 26 februarie 1656, întărind satul Avrămeni lui Iordache Cantacuzino, Gheorghe Ștefan poruncește vornicelului pus de el „să n-aibă nici o treabă" [104], iar la 20 iunie 1681 domnul Moldovei poruncește vătămanilor și sătenilor din trei sate ale mănăstirii Cetățuia să asculte de vornicelul pus de egumen [105].

Vistiernicеii. În *Relația istorică* din vremea domniei lui Șerban Cantacuzino se spune despre vistiernicei că se aflau sub ascultarea marelui vistier, căruia îi făceau daruri, că mergeau la război și plăteau birul [106]. Ca și alte cete de dregători mărunți, vistiernicеii erau organizați militărește.

---

[98] *Mag. istoric*, V, p. 43.

[99] *Studii și mat. de istorie medie*, V, p. 432—433 și N. Iorga, *Anciens documents du droit*, II, p. 527.

[100] Bauer, *op. cit.*, p. 52, și D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 268.

[101] *Condica vistieriei*, p. 17.

[102] Doc. din 11 aprilie 1694 (Arh. St. Buc., M-rea Bistrița, XXIV/33). Înainte de acesta mai sînt amintiți alți doi căpitani, tot în aceeași regiune, la 1673—1674 și 2 august 1679 (idem, M-rea Brîncoveni, XI/3, și m-rea Călui, III/4).

[103] C. C. Giurescu, *Contribuțiuni...*, p. 89.

[104] Bibl. Acad. DCCXXXV/134, și G. Ghibănescu, *Surete*, IV, p. 2.

[105] Arh. St. Buc., M-rea Cetățuia, VII/5; vezi și doc. din 4 noiembrie 1667, 18 iunie 1727, 15 aprilie 1730 etc. (Arh. St. Buc., Ms. 579, f. 220—221, ms. 645, f. 48 și 51 v.).

[106] *Mag. istoric*, V, p. 54.

Căpitanii de vistiernicei sînt amintiţi tîrziu şi numai în judeţul Ilfov[107]; în schimb, iuzbaşii lor apar mai devreme, în timpul domniei lui Matei Basarab, în judeţele Saac, Rîmnicu-Sărat şi Ilfov [108]. În vremea domniei lui Constantin Brîncoveanu existau vistiernicei numai în judeţul Ilfov, în timp ce în judeţul Saac erau spătărei, iar în Rîmnicul-Sărat păhărnicei [109].

În Moldova, vistierniceii au constituit una din cele mai numeroase categorii de dregători mărunţi care apar în documente, îndeosebi în prima jumătate a secolului al XVII-lea. De pildă, la 14 septembrie ⟨1609⟩ sînt amintiţi 5 vistiernicei [110]; în alte două documente, din 27 mai 1619 [111] şi 25 noiembrie 1628 [112], apar ca martori cîte 4 vistiernicei etc. [113]. Spre deosebire de Ţara Românească, în Moldova vistierniceii se găseau sub comanda unui vătaf [114].

Deşi strîngerea dărilor era în general concedată marilor dregători [115], iar uneori arendată, se pare că vistiernicii îndeplineau şi ei unele atribuţii fiscale [116]. De pildă, la 21 iulie 1603, Boul vistier arată că Miron din ţinutul Hîrlăului a dat în mîinile vistiernicilor 632 de galbeni şi doi potronici dintr-un bir „ adaos cu nişte pecetluituri domneşti" [117]. Dacă din acest document rezultă că vistierniceii încasau sumele adunate din ţinuturi de strîngătorii dărilor, în alte documente se arată că făceau ei înşişi uneori operaţia de percepere a dărilor de la locuitori. De pildă, la 28 decembrie 1655, domnul porunceşte vistierniceilor şi celorlalte slugi care umblă după slujbe în tîrgul Roman să nu ia dări de la posluşnicii episcopiei de acolo [118], iar la 2 ianuarie 1691 Constantin Brîncoveanu arată sensul măsurilor fiscale luate de el „ ca să nu mai spargă săracii casele şi să nu mai umble fugind şi degerînd prin păduri şi jefuindu-i ciocoii şi vistierii domniei mele" [119]. Din documente nu rezultă însă care erau raporturile dintre birari şi vistiernicei, precum nu rezultă, de asemenea, că cei doi termeni

---

107 Doc. din 14 ianuarie 1680, 22 februarie 1692, 18 martie 1697 etc. (Bibl. Acad., XLV/29, Muzeul de istorie Buc., nr. 28625, Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., XXI/14).

108 Doc. din 5 august 1648, 3 noiembrie 1677, 25 martie 1694 etc. (Arh. St. Buc., Ep. Buzău, VIII/2, XXXI/34, şi Mitr. Ţării Rom., XXI/7).

109 *Condica vistieriei*, p. 17.

110 *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. II, p. 253.

111 *Ibidem*, vol. IV, p. 350.

112 Bibl. Acad., Spiridonia-Iaşi, I/64, şi G. Ghibănescu, *Ispisoace*, I/2, p. 204.

113 Vezi şi doc. din 18 decembrie 1619, 30 iunie 1630, 10 septembrie 1633 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. IV, p. 415, şi Bibl. Acad., ms. 234, f. 167 v.—168 v., 168v.—169).

114 Doc. din 2 iunie 1601 şi 10 ianuarie 1628 (*Doc. priv. ist. Rom.*, veac. XVII, vol. I, p. 10—11, şi Bibl. Acad. LXVIII/25).

115 N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 143—147.

116 Cf. şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni*..., p. 121, care — citînd pe G. Ghibănescu, *Surete*, II, p. 143 — crede că „se pare că aveau şi anumite atribuţiuni cu caracter fiscal".

117 *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. I, p. 112, vezi şi doc. din 1616 despre nişte dăjdii plătite în mîinile „*slugilor vistierului*" (*ibidem*, vol. IV, p. 11—12).

118 Bibl. Acad. LXI/64. La 20 aprilie 1632, domnul Alexandru Iliaş poruncise vistiernicilor şi altor slugi să lase în pace de „înscris" pe aceiaşi posluşnici ai episcopiei (*ibidem*, LXI/44).

119 „Oltenia", I, 1940, 5, p. 79.

erau sinonimi. Probabil că vistiernicei îndeplineau diverse servicii pentru vistierie de îndată ce, în 1700, vistiernicei din județul Ilfov arătau că sînt „ la slujbă la vistiernicie" [120].

Păhărnicei. Constituie o importantă breaslă de dregători subalterni, răspîndiți pe întreg teritoriul țării [121], fiind întîlniți mai ales în regiunea de deal, unde existau numeroase vii. În Țara Românească, cei mai numeroși paharnici se găseau în regiunea Buzău—Rm.-Sărat, unde, la ⟨1655⟩, sînt amintiți nu mai puțin de 362 de păhărnicei, comandați de un căpitan, 6 iuzbași, 6 ceauși și 6 stegari [122]. Ei sînt întîlniți însă și în alte județe, ca Vlașca [123], Mehedinți [124], în jurul Piteștilor [125] etc.

După informațiile date de autorul *Relației istorice* despre Țara Românească în vremea domniei lui Șerban Cantacuzino, paharnicii se aflau sub ascultarea marelui paharnic, fiind obligați să meargă la război călare, ca și călărașii [126].

Păhărnicei erau organizați militărește. În documentele din secolul al XVII-lea, începînd din vremea domniei lui Matei Basarab, întîlnim numeroși căpitani [127] și iuzbași de păhărnicei [128], dintre care cei mai numeroși sînt amintiți în regiunea Buzău—Rîmnicu-Sărat.

Tot din timpul domniei lui Matei Basarab ne-au rămas și unele știri despre ***birul păhărniceilor, care era de** 8 **galbeni pe an***, deci ceva mai mic decît al spătarilor. Astfel, la 11 mai 1642 se spune despre Stoica din Caraula că „ iaste slugă domnească scris la pah⟨arnici⟩, la ughi 8, să-și dea birul cu ruptul pre an" [129], iar într-un alt document din 17 iunie 1645 se arată că patru oameni din Răducești-Rm.-Sărat erau „ cîte 4 frați tot pre păhărnicie, la ughi 8", domnul hotărînd ca, și de la această dată, „ să-și păzească slujba la paharnici, la ughi 8" [130]. Și la începutul secolului al

---

[120] „Rev. istorică", I, 1915, p. 59.

[121] Vezi și C. C. Giurescu, *Contribuțiuni...*, p. 135, 139—140.

[122] N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. 40—42; vezi și doc. din 8 decembrie 1654, în care sînt amintiți nu mai puțin de 12 păhărnicei din Măcreștii din Vale și Puești (Muzeul de istorie Buc., 1722 și 1725 D).

[123] Doc. din 1 septembrie 1645 și 1646—1647 (Bibl. Acad. CCXCIX/127 și CXCVI/211).

[124] G. Ghibănescu, *Surete*, VI, p. 220; vezi și doc. din 20 noiembrie 1713 (Arh. St. Buc., ms. 705, f. 599, v. — 601).

[125] La 27 ianuarie 1632 sînt amintiți, alături de un ceauș din Pitești, 4 paharnici și alți dregători mărunți (Arh. St. Buc., M-rea Valea, IV/4).

[126] *Mag. istoric* V, p. 45.

[127] Vezi doc. din 1638—1639, 1 mai 1664, 1 octombrie și 15 decembrie 1665, 1670—1671, 11 octombrie 1676, 24 aprilie 1679, 1 ianuarie 1680, 7 august 1695 (Arh. St. Buc., M-rea Bradu, XX/7, M-rea Sf. Ioan-Focșani, IV/3, Bibl. Acad., CDXLVI/321, Arh. St. Buc., M-rea Rm.-Sărat, VI/1, ms. 724, f. 652 v., ms. 295, f. 70, Bibl. Acad., CCXLVII/64, Arh. St. Buc., Ep. Buzău, XVII—XVIII/6 și XXXI/45, ms. 218, f. 102 v.).

[128] Doc. din 21 aprilie și 10 iunie 1649, 1666—1667, 5 iulie 1669, 28 aprilie 1680, <cca 1700> etc. (Arh. St. Buc., Ep. Buzău, LXXII/11 și 4/8 M-rea Rm.-Sărat, VIII/7, Bibl. centrală de stat, XCVIII/11, Muzeul de istorie Buc., nr. 31229, și Arh. St. Buc., M-rea Brîncoveni, XXV/94).

[129] Arh. St. Craiova, XLVIII/1.

[130] Bibl. centrală de stat, XCVIII/2.

XVIII-lea paharnicii aveau un regim fiscal privilegiat, fiind scutiţi de dările pe silişti [131].

În vremea domniei lui Constantin Brîncoveanu, slujitorii-păhărnicei sînt amintiţi în judeţele Rîmnicu-Sărat şi Mehedinţi [132], iar la 10 septembrie 1729 existau slujitori-păhărnicei şi în judeţul Buzău, conduşi de un căpitan [133].

Din informaţiile date de Bauer rezultă că, după reformele lui Constantin Mavrocordat, ar mai fi rămas în Ţara Românească numai 100 de păhărnicei, conduşi de un vătaf, pe lîngă alţi 12 păhărnicei, de origine boierească, ce făceau serviciul la curte [134].

În Moldova, documentele amintesc de asemenea numeroşi paharnici sau păhărnicei în toată ţara, cei mai numeroşi fiind întîlniţi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului următor [135].

În afară de paharnicii răspîndiţi în ţară, existau în vremea lui Dimitrie Cantemir 24 de paharnici care făceau slujbă la palat ; aceştia ,, asistă la masă şi dau musafirilor domnului pahare cu vin" [136]. La 30 iulie 1728 paharnicii constituiau încă o breaslă destul de numeroasă, avînd un regim fiscal privilegiat [137].

Cu privire la atribuţiile paharnicilor, din documente rezultă că strîngeau păhărnicia sau banii de păhărnicie [138], dare plătită de cei care vindeau vin şi de posesorii de cîrciumi. Această dare apare adeseori în

---

131 Doc. din 20 iulie 1715 (formular tipărit, Bibl. Acad., Foi volante, nr. 2).

132 *Condica visticriei*, p. 17 şi doc. din 20 noiembrie 1713 (Arh. St. Buc., Ms. 705, f. 599 v.).

133 Bibl. Acad., CXXVI/62.

134 Bauer, *op. cit.*, p. 62, 65.

135 Doc. din: 26 noiembrie 1490, 31 martie 1555, 14 aprilie 1558, 20 iunie 1569, 6 septembrie 1587, 7 iulie 1591, 1 iunie 1603, 22 martie 1606, 15 iunie 1607, 31 decembrie 1619, 25 noiembrie 1628, 23 octombrie 1630, 1 iulie 1642 etc. (I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 438; *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVI, vol. II, p. 73, 113, 197—198; vol. III, p. 366; vol. IV, p. 32, veac. XVII; vol. I., p. 103; vol. II, p. 16, 116—117; vol. IV, p. 417 passim, şi Bibl. Acad., Spiridonia-Iaşi I/64, copie la Inst. de istorie, Bibl. Acad., XLIII/33). Primul păhărnicel amintit în documentele moldovene, la 20 decembrie 1437, nu este un dregător mărunt, ci un boier de seamă: pan Ureche, proprietar de sate şi care apare la 3 ianuarie 1435 ca paharnic în sfat, iar peste trei ani, la 21 august 1438, ca vornic (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XIV—XV. p. 114, 148, 158).

136 D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 87.

137 Arh. St. Buc., Ms. 630, f. 2 v.—3.

138 Vezi doc. din 17 ianuarie 1625, prin care Alexandru Cuconul interzice ,,paharnicilor carii veţi îmbla acolo (este vorba de satul Flămînzeşti-Argeş. — *N.S.*) pentru păhărnicie" sau pentru ,,bani de păhărnicie" să intre în acest sat ,,nemic de vinure căte se vor vende acolea în sat şi în ţigănie să nu dea", urmînd ,,să luaţi păhărnicia de la cîrcimele den oraş" (Curtea de Argeş — *N.S.*) (Arh. St. Buc., Ep. Argeş, II/12); cf. şi I. C. Filitti, *Organizarea fiscală*, p. 15, care consideră că păhărnicia era o vadră de bute, şi C. C. Giurescu, *Contribuţiuni...*, p. 136 şi *Istoria românilor*, II/1, p. 383, care crede că banii de păhărnicie constituiau, probabil, venitul — în parte sau în întregime — al păhărnicеilor.

documente ca fiind datorată îndeosebi de orășenii din București [139] și Cîmpulung [140].

În Moldova nu este amintită o asemenea dare [141]; în schimb, aici păhărniceii erau utilizați uneori la perceperea vinăriciului în regiunea Bacău, deși în documente sînt amintiți adeseori cei ce strîng desetina din vin, care nu făceau parte dintre păhărnicei. În două documente din 20 septembrie 1632 [142] și 20 octombrie 1653 [143] se arată că cei care percepeau vinăriciul din viile situate în jurul orașului Bacău erau păhărniceii. În aceste două documente se poruncește paharnicilor de Bacău sau „ slugilor noastre ceașnicii" să nu ia a zecea din viile de la Bacău aflate în proprietatea mănăstirii Bistrița. Este foarte probabil ca acești păhărnicei să se fi ocupat numai de viile domnești, deoarece interpolatorul lui Gr. Ureche, ca și D. Cantemir, arată că în grija marelui paharnic și a subalternilor săi se găseau viile domnești de la Cotnari, Hîrlău, Huși, Bacău și Trotuș [144].

Stolnicèii. Sînt amintiți destul de des de documentele din Țara Românească și Moldova, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în veacul următor. De pildă, la 6 aprilie 1664 „ stolnicii din Pitești", în număr de 10, vînd o vie a unui stolnicel tot de acolo pentru plata birului haraciului [145]. În Moldova, ei se găseau sub comanda unui vătaf [146], în timp ce în Țara Românească sînt amintiți în a doua jumătate a secolului al XVII-lea căpitanii de stolnicei [147]. Stolnicii figurează printre breslele militare ale Țării Românești participante la campania de la Camenița [148].

În Țara Românească, unde stolnicii se ocupau de bălțile domnești, ei erau numiți uneori și gelepi [149]. Aici, funcția de stolnicel era îndeplinită

[139] Vezi doc. din 10 ianuarie 1623, 25 noiembrie 1628, 11 decembrie 1632, 10 septembrie etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. IV, p. 212, Arh. St. Buc., M-rea Radu-Vodă, XXXI/7, Bibl. Acad. Ms. 403, f. 19, Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., CCLXXXIV/1).

[140] Vezi doc. din 10 aprilie 1647, 16 aprilie 1661, 14 ianuarie 1675, 1749 etc. (Arh. St. Buc., M-rea Cîmpulung, LXI/113, LXII/34 și 58, LX/139). Este posibil ca păhărniceii din regiunea Buzău—Rîmnicu-Sărat — unde existau numeroase vii — să fi îndeplinit și ei unele atribuții legate de încasarea dărilor din vin, ceea ce ar explica numărul lor mare în această regiune.

[141] Subalternii marelui paharnic se ocupau totuși, și aici, de strîngerea unei dări pe vînzarea vinului, care nu este numită însă păhărnicie, ca în Țara Românească. Așa rezultă din scrisoarea adresată la 27 septembrie 1663 de Ecaterina, doamna lui Eustratie Dabija — plecat la oaste — către soția marelui paharnic ca să ceară „feciorilor" să nu mai „umble bănind" vinurile armenilor și jidovilor, deoarece era vin puțin. Doamna amenință pe „feciori" că, dacă vor continua să „bănească" (să încaseze venituri) aceste vinuri, vor fi puși la închisoare „pînă o vini măriia sa vodă" („T. Codrescu", IV, 1934, 7, p. 102—103).

[142] Arh. St. Buc., M-rea Bistrița, I/12.

[143] Ibidem, I/17.

[144] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 278—279.

[145] Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., XCIX/29; vezi și C. C. Giurescu, *Contribuțiuni...*, p. 147.

[146] Doc. din 20 martie 1605, 6 mai 1669 și 20 septembrie 1740 (*Doc. priv. ist. Rom.*, veac. XVII, vol. I, p. 208—209; G. Ghibănescu, *Surete*, XIII, p. 25, și XXIV, p. 16).

[147] Doc. din 26 august 1668 și martie 1681 (Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., CXXIX/29, și Muzeul de istorie Buc., nr. 1797).

[148] Radu Popescu, *Istoriile*, ed. cit., p. 150.

[149] Doc. din 12 decembrie <1579>, <după mai 1591> etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, veac. XVI, vol. IV, p. 435, și vol. VI, p. 9).

uneori de oameni cărora li se concesionau bălțile domnești; de pildă, la 10 aprilie 1643, Matei Basarab dă o poruncă vameșilor de la Spanțov și la „ stolnicii carii vor fi" [150]. În secolul al XVI-lea și în prima jumătate a veacului următor, stolnicii apar în documente îndeosebi în regiunea de la Dunăre, unde se găseau bălțile domniei. În vremea domniei lui Constantin Brîncoveanu, breasla stolniceilor este amintită numai în județul Argeș [151], deși aici nu se găseau bălți.

Despre dările plătite de stolnicei nu știm prea multe; în Moldova, ca și în Țara Românescă, constituiau și ei o categorie fiscală privilegiată. La 8 octombrie 1680, Gheorghe Duca, domnul Moldovei, poruncește slujitorilor care umblau cu slujbe în ținutul Neamț să lase în pace „de țărănie" pe Mihalache stolnicelul din Băloșești, „care este la breaslă și-și plătește darea ce va fi cu stolniceii" [152].

Stolniceii erau folosiți pentru îndeplinirea unei alte obligații a locuitorilor față de puterea centrală, anume aceea de a pescui pentru domnie, iar alții prestau diverse slujbe la palatul domnesc, ocupîndu-se de aprovizionarea bucătăriei domnești cu pește. Într-un document moldovean din 20 august 1666 se poruncește stolnicilor care „umblați de vînăți pește de treaba domniei mele" să lase în pace bălțile mănăstirii Aron Vodă de pe Prut, să nu ia năvoadele mănăstirii și să nu facă podvoade în satul Rînzești [153].

În Țara Românească, această atribuție a stolnicilor apare în foarte multe documente din secolele XVI–XVII. Stolnicii aveau în grija lor bălțile de la Dunăre, care erau considerate proprietatea domniei [154]. În această calitate, ei mînau satele din preajmă la pescuit pentru domnie [155], încasau veniturile provenite din dijmă și vamă, avînd și drept de judecată asupra satelor din apropierea bălților domnești.

Atribuția stolnicilor de a mîna satele la pescuit pentru domnie este amintită într-un document din 7 august 1627, în care se vorbește de „ clăci de vînătoare" organizate de stolnici la balta Bistrețul [156], și într-o poruncă din 15 februarie 1699 adresată stolnicilor de la Greaca, în care aceștia sînt autorizați ca, atunci cînd este vremea de pescuit, „ să scornească"

---

[150] Arh. St. Buc., M-rea Snagov, XVII/2.

[151] *Condica vistieriei*, p. 17.

[152] G. Ghibănescu, *op. cit.*, XXII, p. 35, și „Ioan Neculce", 1922, p. 305.

[153] Bibl. Acad., CCLX/42; vezi și porunca din 4 ianuarie 1615, prin care se interzice stolnicilor să pescuiască pentru domnie în bălțile mănăstirilor Humor și Moldovița (Wickenhauser, *Moldowitza*, p. 102).

[154] Vezi doc. din 29 mai 1608 și 12 noiembrie 1694 (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. I, p. 320, și Arh. St. Buc., A. N., CXVIII/69). Asemenea stolnici existau la balta Bistrețul, fiind amintiți adeseori în documente în legătură cu conflictele lor cu mînăstirea Tismana, care stăpînea o jumătate din baltă (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. I, p. 55, 57, 76, 78 passim; vol. II., p. 14, 41, 95, 100, 135 passim), la Greaca, la Cornățel (*ibidem*, vol. II, p. 95, 158, 216; vol. III, p. 17; vol. IV, p. 288 etc.), la Tîrgul de Floci (Arh. St. Buc., ms. 712, f. 533v.–534) etc. Despre stolnicii de la Cornățel, vezi și C. C. Giurescu, *Un vechi oraș al Țării Românești: Cornățelul*, în „Studii și articole de istorie", II, 1957, p. 93–130.

[155] Cf. și I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 14.

[156] *Doc. Rom. Hist.*, B, vol. XXI, p. 421.

satele de pe lîngă baltă să închidă gîrla domnească [157], să facă leasă din nuiele și tot ce trebuie pentru pescuit și să pună pe locuitori să astupe privalurile dinspre Dunăre. Sătenii care nu ascultau „ pentru treaba bălții" urmau să fie duși fără voie la lucru și să li se facă „certare" (bătaie) [158].

Îndatorirea stolnicilor de a pune pe locuitori să pescuiască pentru domnie în Țara Românească este, desigur, mult mai veche decît secolul al XVII-lea, cînd ea apare clar în documente. Obligația de a pescui pentru domnie trei zile pe an este amintită în documente încă din vremea domniei lui Mircea cel Bătrîn [159], cînd operația va fi fost supravegheată de slugile domnești. La 3 aprilie 1526, cînd Radu de la Afumați întărește unor mănăstiri din țară vama domnească de la Balta Doamnei, el interzice amestecul marelui stolnic [160], ceea ce arată că acesta și subalternii săi aveau în grijă bălțile domnești, fapt confirmat și de un document din 27 decembrie 1583, în care se dă volnicie locuitorilor din Rastul să pescuiască în lacul de pe ocina satului, interzicîndu-se stolnicilor să-i tulbure [161].

Din unele documente din secolele XVI—XVII rezultă că domnul arenda uneori bălțile stolnicilor [162], așa cum conceda și alte venituri ale țării.

În Moldova, stolnicii aveau și atribuția de a strînge păsări pentru curtea domnească, atribuție amintită în unele scutiri referitoare la satul Stroești-Hîrlău; din documente nu rezultă însă că această obligație ar fi fost generală.

În secolele XVII—XVIII, stolnicii se ocupau de aprovizionarea curții domnești și cu alte produse. Într-un document din 1 martie 1627, referitor la satul Uricani-Cîrligătura al Mănăstirii Sf. Sava-Iași, se spune că „ nici legumi de stolnicei să nu li se ia" [163], iar pseudo-Amiras — referindu-se la modul cum se strîngeau aceste produse — ne spune că stolnicii lui Mihai Racoviță „ cu jacul tîrgului țineau cuhnea lui" [164].

Comișii. Alcătuiesc una din cetele cele mai numeroase de subalterni, atît în Moldova, cît și în Țara Românească, unde documentele din secolele XVI—XVII pomenesc sute de oameni purtînd titlul de comis sau

[157] Închiderea gîrlelor pentru pescuit era o obligație a satelor situate în apropierea bălților, care apare chiar în acest nume în documente (vezi scutirea dată Satului Nou-Ialomița, slobozia mănăstirii Dealu, la 15 iunie 1626, Arh. St. Buc., M-rea Dealu, XXII/7).

[158] N. Iorga, *Studii și doc.*, vol. V, p. 348; vezi și o scutire de stolnicei de la Greaca, în *Hurmuzaki*, XIV/1, p. 130.

[159] *Doc. Rom. Hist.*, I, p. 76.

[160] *Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. II, p. 5.

[161] *Ibidem*, vol. V, p. 146.

[162] *Ibidem*, p. 262, și veac. XVII, vol. I. p. 57. Într-un document din 12 decembrie <1579> sînt amintiți „stolnicii care au ținut gîrla" de la Cătălui (*ibidem*, veac. XVI, vol. IV, p. 135).

[163] Bibl. Acad., MCLXXI/18.

[164] M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, III, p. 141—142.

comișel, cei mai mulți fiind menționați la începutul secolului al XVII-lea[165]. Astfel, într-un document din (1617—1618) sînt amintiți, alături de alți mărunți dregători, 7 comișei, din care 5 erau din Vereșani [166].

În Moldova, comișii se găseau sub comanda unui vătaf [167], în timp ce în Țara Românească sînt pomeniți — pe lîngă vătafi [168] și iuzbași de comiși [169] — și căpitani la mijlocul secolului al XVII-lea [170]. Vătafii comandau comișii ce făceau slujbă la curtea domnească, iar iuzbașii și căpitanii erau comandanții comișilor răspîndiți prin țară.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, comișeii nu mai constituiau o ceată separată de subalterni, ca cele de spătărei, păhărnicei etc. (ei nu mai sînt amintiți nici printre cetele care au luat parte la asediul Cameniței în 1672). În vremea domniei lui C. Brîncoveanu, comișeii făceau slujbă la grajdurile domnești, alături de vizitii [171]. La 1700 existau 33 de „ comișei domnești carii sînt de paza curții la grajdu", conduși de un vătaf [172]. În această vreme, comișeii se „ așezau" după nevoile domniei; la 1 iulie 1714 se spune că se „ așezaseră acum", adică fuseseră făcuți comișei, 66 de lude, care formau 33 de cruci. Cei mai mulți dintre ei erau din regiunea Buzău—Rm.-Sărat (Tohani, Sibiciu, Trestieni, Lipia etc.)[173].

După cum rezultă din documentele moldovene, în secolul al XVII-lea comișeii obligau pe țărani să cosească fînul pentru domnie [174]. Astfel, la 22 iunie 1623 domnul Moldovei se adresează „ tuturor comișeilor care merg în slujbele domniei mele pentru fîn", cerîndu-le să lase în pace pe locuitorii de pe moșiile mănăstirii Pîngărați „ să nu cosească ei fîn" [175]; la 21 iulie 1628 o poruncă asemănătoare este trimisă comișeilor „ carii vor faci fîn domniei mele acolo la tîrg" (e vorba de Huși) să nu pună la muncă satele episcopiei [176], iar într-o scutire din mai 1660 este vorba de „ lucru de braniște, coasă la ceair și de cărat de fîn » [177]. Atribuția de a

[165] Vezi doc. din 21 decembrie 1573, 12 martie 1574, 24 noiembrie 1601, 22 aprilie 1603 16 august 1603, 6 martie 1605 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVI, vol. III, p. 26, 29; veac. XVII, vol. I, p. 24, 93—94, 113, 204—204 passim); vezi și C. C. Giurescu, *Contribuțiuni...*, p. 152—154.

[166] *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. III, p. 189—190.

[167] G. Ghibănescu, *Ispisoace*, III, p. 134.

[168] Doc. din 3 iulie și 29 august 1670 (Muzeul de istorie Buc., nr. 28335, și Arh. St. Buc., Dep. Papazoglu, XI/5).

[169] La 29 decembrie 1649 sînt amintiți trei deodată în regiunea Buzău, iar la 7 ianuarie 1650 încă unul (Arh. St. Buc., Ep. Buzău, LXXII/12 și Biblioteca centrală de stat, XCVIII/4).

[170] Doc. din 18 noiembrie 1656 (Bibl. Acad., CXXVI/188).

[171] *Condica vistieriei*, p. 87, 364.

[172] „Studii și mat. de istorie medie", V, p. 442.

[173] *Ibidem*, p. 451—452.

[174] Cf. și I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 14, și C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, ed. a IV-a, vol. III, partea a II-a, p. 703—705.

[175] Arh. St. Buc., AN, MMDCCLXVIII/2.

[176] Idem, ms. 543, f. 22. Porunca se repetă de cîteva ori: la 9 august 1630, 18 iunie 1632, 26 august 1633 etc. (*ibidem*, f. 30, 31, 38).

[177] Arh. St. Buc., Condica Asaki, doc. nr. 261; vezi și scutirea dată la 16 august 1741 unui sat din Braniște de clăcile braniștei, ale fînului domnesc, de fînul făcut cu bani pentru domnie, de adusul fînului la grajdul domnesc etc. (Bibl. Acad., ms. rom. 237, f. 423).

supraveghea îndeplinirea acestor obligații ale locuitorilor țării cădea în sarcina marelui comis, despre care Dimitrie Cantemir spune că „îngrijește să se cosească fînul necesar curții domnești". După cum arată învățatul domn al Moldovei, fînul domnesc era adunat din marea braniște de lîngă Prut, aflată în stăpînirea domniei [178]. Comișeii se îngrijeau și de transportul fînului la curtea domnească, operație ce se efectua tot cu mijloacele locuitorilor [179].

În Țara Românească, comișeii îndeplineau, probabil, în secolul al XVII-lea, aceeași atribuție ca în Moldova, dar aceasta nu apare atît de clar în documente ca în provincia de peste Milcov. Într-un document din 13 septembrie 1644, prin care colibașii mănăstirii Plumbuita erau scutiți de lucru domnesc, se enumeră printre slugile domnești care umblau cu slujbe pentru domnie și al căror amestec era interzis și comișii alături de armași [180]. Cum în noțiunea generală de lucru domnesc era cuprinsă și obligația de a cosi fînul, este foarte probabil că cei care sileau pe locuitori să o îndeplinească erau comișeii.

Clucerii. În documentele Țării Românești din secolul al XVII-lea întîlnim numeroși oameni purtînd titlul de cluceri [181], iar la mijlocul acestui secol exista și un căpitan de cluceri în regiunea Buzău [182]. În timpul domniei lui C. Brîncoveanu, clucerii nu mai sînt amintiți printre categoriile de curteni (numiți acum slujitori).

După cum rezultă din unele documente moldovene din secolul al XVII-lea [183], clucerii — subalternii marelui clucer, cel care păstra cheile de la cămările domnești și care îngrijea „ să se strîngă toate la timpul lor în cămară" [184] — adunau în numele domniei desetina din varză, din mazăre, din sămînță de cînepă și din alte „mărunțișuri" datorate de satele de ocol [185]. Această atribuție a clucerilor apare într-o serie de scutiri acordate satelor mănăstirii Aron Vodă din ținutul Neamț, pe care urednicii din tîrgul

[178] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 80.

[179] La 20 noiembrie 1662 satul Hlincea este scutit de cosit fîn și de cărat fîn la curtea domnească (C. C. Giurescu, *op. cit.*, III/2, p. 703—704), iar la 1650 satele episcopiei de Huși sînt scutite de a da care pentru fîn (*ibidem*, p. 705); vezi și scutirile de care de braniște din 20 septembrie 1700, 1 septembrie 1715 și 1717 (N. Iorga, *op. cit.*, I—II, p. 84; Bibl. Acad., Ms. rom. 237, f. 382 v. și 408 v., și *Uricarul*, II, p. 52).

[180] Arh. St. Buc., M-rea Plumbuita, XVI/9.

[181] Într-un doc. din 11 mai 1648 sînt amintiți patru (Arh. St. Buc., M-rea Zlătari, VII/3).

[182] Doc. din 15 decembrie 1660 și 27 ianuarie 1661 (Acad. R. S. România, CXLVI/196, și Arh. St. Buc., Ep. Buzău, XXIII/4).

[183] Este posibil ca clucerii să fi îndeplinit asemenea atribuții încă din secolul al XV-lea. La 25 august 1443, întărindu-se unui călugăr o vie, se spune că pîrcălabii, clucerii și desetnicerii să nu se amestece „să ia desetina din vin" (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XIV—XV, p. 200); vezi și doc. muntean din 14 februarie <1569>, în care clucerii sînt cei care taie lemne din braniște pentru nevoile morilor domnești (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. III, p. 309).

[184] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 80.

[185] Cf. și C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II/1, p. 389.

Piatra încercau să le impună la dări cu ocolul tîrgului [186]. Clucerii sau slugile lor îndeplineau această atribuţie şi în celelalte ocoale domneşti ale Moldovei, însă ea nu este amintită în documente [187].

În Ţara Românească nu apare în documente o asemenea atribuţie a clucerilor. În schimb, aici clucerii de jitniţă erau însărcinaţi cu strîngerea dijmei din grîu, din care se aproviziona jitniţa sau magazia de grîu a curţii domneşti [188]. La 20 octombrie 1680, Şerban Cantacuzino dă dreptul mănăstirii Ostrovul să ia de la clucerii de jitniţă „den rînduiala lor de găliată ot sud Vîlcea" 200 de obroace de grîu [189].

Armaşii. Armaşii reprezentau în statul feudal elementul cel mai represiv, fiind folosiţi ultimii, după ce celelalte forţe de represiune ale statului nu dăduseră rezultate, şi putînd utiliza orice mijloc — pînă la ucidere — pentru a face respectată autoritatea statului feudal. Armaşii erau slujbaşii care torturau („făceau cazně") celor căzuţi într-o culpă faţă de statul feudal, inspirînd din această pricină groază.

Numeroase mărturii documentare dovedesc că armaşii foloseau mijloacele cele mai cumplite pentru pedepsirea vinovaţilor, chiar dacă aceştia erau boieri. În timpul domniei lui Gheorghe Duca în Ţara Românească, cronicarul înregistrează faptul că boierul Radu Dudescu a fost căznit şi ars cu fierul roşu de armaşi [190], iar într-un document din 15 aprilie 1643 se arată că locuitorii satului Mălureni — care se ridicaseră a doua oară cu judecată împotriva stăpînului lor — fuseseră luaţi din divan de un armaş„ să ne facă cazně" [191]. Tot ei puneau în obezi pe vinovaţi pentru a-i aduce la curtea domnească [192] şi îndeplineau diverse alte pedepse, inclusiv cele capitale. Cronicarul Nicolae Costin ne relatează că Istrate Dabija „la beţia lui pre mulţi îi da la armaşi să-i spînzure" [193], iar în cronica Ţării Româneşti se arată că boierul Preda Brîncoveanu a fost ucis, din porunca domnului, de un armăşel [194]. Într-o relaţie de călătorie a lui Weissmantel de la începutul secolului al XVIII-lea, armaşii din Moldova sînt numiţi soldaţi de curte care îndeplineau toate execuţiile [195], iar un misionar catolic care a vizitat Ţara Românească în vremea domniei lui Şerban

---

[186] Vezi doc. din 12 noiembrie 1618, 20 aprilie 1619, 15 noiembrie 1624, 1 octombrie 1629, 27 august 1630, 19 aprilie 1632, 9 noiembrie 1662 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. IV, p. 296, 322; vol. V, p. 309; Bibl. Acad., LXXVIII/51, 53 şi 57).

[187] În doc. citate la nota precedentă se spune că aceste obligaţii le aveau şi „alte sate de ocol".

[188] Cf. şi I. C. Filitti, *Vechea organizare administrativă*, p. 14.

[189] Arh. St. Buc., Ep. Argeş, LXX bis/10.

[190] Radu Popescu, *Istoriile*, ed. C. Grecescu, p. 162—163; vezi şi *Istoria Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu şi D. Simonescu, p. 162.

[191] Bibl. centrală de stat, D. 17, P.V.13. Tot ei erau cei care băteau cu toiegele pe ţaranii ce pierdeau procesele prin care încercau să scape de rumânie (vezi doc. din 2 iulie 1667, Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., CLXII/2).

[192] Vezi doc. din 20 iulie 1634 (Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., CLXXIX/2).

[193] M. Kogălniceanu, *Cronici*, II, p. 5.

[194] Radu Popescu, *Istoriile*, p. 123.

[195] „Rev. istorică", 1930, p. 22.

Cantacuzino arată că, la porunca domnului, armaşii prindeau pe boieri, îi torturau, îi schingiuiau sau îi omorau[196]. Din aceste motive, în *Cronica moldo-polonă*, armaşii sînt numiţi călăi[197].

Din unele porunci domneşti din secolul al XVII-lea rezultă că tot armaşii erau folosiţi şi pentru pedepsirea prin schingiuire a ţăranilor aserviţi care nu se supuneau la îndeplinirea obligaţiilor feudale chiar după intervenţia altor reprezentanţi ai domniei. În unele porunci de acest fel, domnul ameninţă pe ţărani că va trimite armaş „de vă va tăia urechili"[198] sau limbile „ de unde se ţin"[199] ori „ să vă facă o pedeapsă de care să să mire tot judeţul"[200]. Probabil cu aceleaşi mijloace erau mînaţi locuitorii ţării la efectuarea muncilor datorate domniei, atribuţie în care armaşii aveau de asemenea un rol important[201]. Tot astfel de mijloace foloseau armaşii şi în operaţia de strîngere şi aducere la urmă a rumânilor şi a ţiganilor fugiţi[202].

În Ţara Românească, armaşii aveau un rol însemnat în aducerea ţiganilor la muncă pentru domnie şi în supravegherea lor. Într-un document din 1 ianuarie 1701 se arată că aceştia erau „ ispravnici şi purtători de grijă peste ţiganii rudari", avînd dreptul „ să-şi pue să lucreadze la aur . . . şi să aducă aurul la vreame . . . însă aur sleit dramuri 600". Armaşii aveau voie de la domnie ca să facă „ certare şi bătae"[203] celor nesupuşi. Tot armaşii strîngeau şi dajdia de la ţiganii domneşti[204].

În atribuţia armaşilor intrau de asemenea prinderea şi aducerea răufăcătorilor la domnie, încasarea duşegubinei pentru hoţii şi ucigaşii care nu erau prinşi, ca şi paza temniţei în care erau închişi aceştia, începînd din secolul al XVI-lea. În timpul stăpînirii austriece asupra Olteniei, la 1731, termenul de armăşel este explicat prin păzitor al temniţelor[205].

---

[196] *Mag. istoric*, V, p. 49.

[197] *Cronicile slavo-romîne*, p. 233; vezi şi B. P. Hasdeu, *Etymologicum magnum*, II, col. 1691—1693.

[198] Doc. din 25 aprilie 1663 (Arh. St. Buc., M-rea Bistriţa, LXII/103).

[199] Doc. din 4 iunie 1643 (Arh. St. Buc., M-rea Viforita, I/25).

[200] Doc. din 11 ianuarie 1709 (Arh. St. Buc., M-rea Bistriţa, LXII/185).

[201] Vezi doc. moldovene din 9 august 1630, 18 aprilie 1632, 26 august 1633 (Arh. St. Buc., Ms. 543, f. 30, 31, 38).

[202] Vezi N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 334.

[203] N. Iorga, *Studii şi doc.* vol. V, p. 356—357; vezi şi doc. din 13 ianuarie 1630, 27 iunie 1640, 25 aprilie 1663 etc. (Arh. St. Buc., Ms. 712, f. 411, Ep. Argeş, LXIX/13, M-rea Bistriţa, LXV/15).

[204] La 14 februarie 1687 este amintit armaşul Radu, „care strînge banii de dajdia ţiganilor domneşti" (Arh. St. Buc., M-rea C. Lung, LXII/78). În secolul al XVI-lea, aceste dăjdii pentru domnie erau strînse de globnici, care se ocupau în general de ţigani: îi mînau la muncă, îi strîngeau cînd fugeau etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. III, p. 114—115). Globnicii de ţigani apar şi în secolul al XVII-lea, fără să rezulte din documente în ce relaţii se găseau ei cu armaşii (Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., CCCLII/51, Ms. 295, f. 274 v., 275 etc.).

[205] Muzeul „Brukenthal"—Sibiu, Fondul Benigni, dos. 25, f. 175. La 12 noiembrie 1714 este amintit Stan armaşul „ce păzeşte la puşcărie" (Bibl. Acad., XCVI/92).

În documentele din secolul al XVII-lea — atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova — întîlnim numeroşi vătafi de temniţă sau de puşcărie (vezi doc. din: 3 februarie 1637,

Datorită mijloacelor de represiune pe care le puteau folosi, armașii sînt cei care interveneau și pentru a pune capăt abuzurilor unor reprezentanți locali ai puterii de stat [206] (se înțelege, cînd acestea loveau în interesele marilor feudali), ca și pentru a obliga pe comandanții de slujitori sau pe slujitorii care foloseau ocină străină — care, la rîndul lor, sileau pe țărani la îndeplinirea obligațiilor feudale — să dea dijmă [207]. Aceasta este dovada unei *suprapuneri a aparatului de stat*, în care armașii jucau un rol de seamă, fiind cei care interveneau ultimii și în cazurile cele mai grave — cînd alți slujitori ai domniei nu mai puteau interveni —, constituind elementul care inspira tuturor locuitorilor cea mai mare teamă.

În legătură cu această „suprapunere" a aparatului de stat, trebuie să amintim și de existența — în Țara Românească — a așa-numiților armași de vistierie, pomeniți foarte adesea în documentele secolului al XVII-lea, începînd din timpul domniei lui Matei Basarab [208]. Acești armași de vistierie erau cei care — folosind metodele cunoscute — sileau pe locuitori la plata dărilor după ce ceilalți reprezentanți ai domniei epuizaseră mijloacele lor obișnuite de strîngere a dărilor și nu izbutiseră să le adune.

Pentru a îndeplini multiplele atribuții ce aveau în cadrul statului feudal era necesar un număr destul de mare de armași. În documentele Moldovei și ale Țării Românești întîlnim, începînd mai ales din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd este amintită ceata armașilor, numeroși armași, răspîndiți pe întreg teritoriul țării [209].

---

1 noiembrie 1641, 26 mai 1650, 10 martie 1659, 18 noiembrie 1674, 3 aprilie 1680 etc.; Bibl. Acad., DCCXXXV/68, Arh. St. Buc., Ep. Huși, XII/8, Bibl. centrală de stat, CXVII/3, Arh. St. Buc., M-rea Stavropoleos, XII/19, M-rea Cotroceni, LIV/17, și M-rea Radu-Vodă, XXXIX/40) Acești vătafi de pușcărie erau îngrijitorii temnițelor, comandanții garnizoanelor care le păzeau; ei nu sînt însă numiți armași în documente.

[206] La 9 februarie 1612, de pildă, slugile domnești care umblau cu diverse slujbe și care nu respectau scutirea de dări acordată satului Tismana al mănăstirii cu același nume sînt amenințate cu trimiterea unor armași care le va face mare urgie (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVII, vol. II, p. 44).

Alteori însă, stăpînii feudali și oamenii lor erau împuterniciți ei înșiși să izgonească, „bătîndu-i tare cu nuielele", pe diverșii slujbași ai domniei, inclusiv marii vătafi, care nu le respectau privilegiile (doc. din 15 iunie 1605 și 25 august 1606, *Moldavia v epohu feodalizma*, I, p. 217, 249).

[207] Vezi doc. din 22 noiembrie 1715, în care un căpitan de slujitori este amenințat că, dacă nu dă dijmă mănăstirii Tismana, va fi silit de un armaș să dea fără voie (*Documente privind relațiile agrare* I, p. 179).

[208] Vezi doc. din 20 ianuarie 1639, 25 februarie 1648, 17 octombrie 1657, 26 aprilie 1664, 21 noiembrie 1665 etc. (Arh. St. Buc., M-rea Sărindar, XIII/5; Bibl. Acad. , ms. 4985, f. 36 v.; Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., CXXIX/16; Bibl. Acad., CCCLXXIV/246; Arh. St. Buc., M-rea Ghighiu, XI/4 etc.).

[209] Vezi doc. moldovene din 2 aprilie 1559, 3, 9 și 11 aprilie 1560, 5 iunie 1567, 21 februarie 1581, 3 ianuarie 1588 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, veac. XVI, vol. II, p. 120, 123, 138, 146, 148, 173, vol. III, p. 153, 370 passim) și pe cele muntene din 27 august 1582, 14 aprilie 1587, 13 ianuarie 1600, 14 doc. 1617, <*ante* 10 mai 1618> etc. (*ibidem*, B, veac. XVI, vol. V, p. 74 și 204; vol. VI, p. 366, veac. XVII, vol. III, p. 176, 227 passim).

În Moldova, începînd de pe la 1559, este amintit un vătaf de armaş,i care comanda probabil întreg corpul de armaşi din ţară [210]. În Ţara Românească armaşii au fost organizaţi într-o ceată aparte în a doua jumătate a secolului al XVI-lea [211], odată cu organizarea în bresle a celorlalţi curteni, din categoria cărora făceau parte. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, ei se aflau sub comanda unui căpitan de armăşei [212], iar în timpul domniei lui C. Brîncoveanu sînt amintiţi slujitorii armăşei din judeţul Vîlcea [213]. Deşi se aflau sub comanda unui căpitan, din documente nu rezultă că armaşii îndeplineau şi atribuţii militare.

La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir arată că în Moldova se mai găseau doar 60 de armăşei [214] iar la 1776 mai erau numai 50 [215]. Cam în acelaşi timp, în Ţara Românească se mai numărau 40 de armaşi [216].

Pentru serviciile pe care le prestau statului feudal, armaşii beneficiau — ca şi ceilalţi curteni — de un regim fiscal aparte de restul ţării. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ei plăteau — împreună cu ceilalţi curteni — birul de curte [217]. În veacul al XVII-lea, ceata armaşilor plătea un bir separat de ceilalţi curteni, numit birul armaşilor, care este pomenit într-un document din 10 iunie 1652 [218]. Într-un alt document din 29 iulie 1633 Matei Basarab — luînd în considerare slujbele ce-i făcuse „pren-tralte ţări străine" Vasile din Stroeşti-Gorj — arată că „l-am pus domnia mea să hie armaş, să slujească domnii mel⟨e⟩", scutindu-l „să nu dea birul nici cu armaşie, ce numai să slujească la armaşi, în zile⟨e⟩ domnii mel⟨e⟩" [219].

Situaţia este asemănătoare şi în Moldova, unde este amintit, de asemenea, birul sau dajdea armaşilor. Din documente nu rezultă însă care era cuantumul acestui bir [220]. (Pare însă a fi fost destul de mic, dat fiind obligaţiile numeroase ale urmaşilor în statul feudal).

---

210 *Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVI, vol. II, p. 123. Alţi vătafi sau vătagi de armaşi sînt amintiţi la 9 ianuarie 1600 şi 21 mai 1658 (Arh. St. Buc., M-rea Neamţ, XXXVII/5, şi Bibl. centrală de stat, XX/82).

211 Vezi doc. din octombrie 1569 (Şt. Grecianu, *Genealogiile documentate*, I, p. 100—101).

212 Vezi doc. din 26 noiembrie 1667 şi 9 iunie 1676 (Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., CLXVI/5, şi M-rea Bistriţa, XXVII/1).

213 *Condica vistieriei*, p. 17.

214 D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 81, 87.

215 *Uricarul*, XIX, p. 378.

216 Bauer, *op. cit.*, p. 59.

217 Doc. din octombrie 1569, citat şi mai sus (Şt. Grecianu, *op. cit.*, I, p. 100—101).

218 N. Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 19. La 10 iunie 1656 este menţionat un fost birar de armăşei (*ibidem*, p. 121).

219 Acad. R. S. România, CLXXXV/55, şi N. Iorga, *Studii şi doc.*, vol. V, p. 118—119.

220 La 10 iunie 1639, Dragomir mare armaş dă voie lui Vasile armaş din Stroeşti — cel scutit de dări la 1633— să „apuce" pe Crăciun armaş să-i dea trei ughi şi jumătate, pe care acesta îi luase în plus faţă de cît i-a fost birul (Bibl. Acad., CLXXXV/56), iar într-un doc. moldovean nedatat, din secolul al XVII-lea, printre armaşii „care nu şi-au istovit banii de dajde lor ce-au işăt la ghenar", sînt trecuţi doi armaşi, unul cu doi ughi şi cinci potronici şi altul cu trei ughi şi jumătate; pentru luna martie, cel de-al doilea armaş figurează cu trei ughi şi jumătate (N. Iorga, *Studii şi doc.*, vol. V, p. 19).

Șetrarii. Sînt amintiți în documente mult mai rar decît alte categorii de curteni. Atît în Țara Românească [221], cît și în Moldova [222], ei se găseau sub comanda unui vătaf. La 1 aprilie 1699 șetrăreii din Țara Românească constituiau încă o categorie care își dădea birul „osebi" de restul țării [223].

Atribuțiile lor erau în general militare, avînd grijă de campamentul oștirii. Într-un document din 30 martie 1628 un șetrar din Țara Românească arată că fusese trimis de domn „la Focșani și străjuii pentru Sahin Gherei cu tătarii și pentru Cantimir" [224].

Ușereii. Sînt o categorie de dregători mărunți întîlniți numai în Moldova, unde se ocupau de găzduirea și îngrijirea trimișilor Porții [225], îndeplinind în parte obligații asemănătoare cu portarii din Țara Românească.

Ca și alte grupuri de mărunți dregători, și ei erau conduși la mijlocul secolului al XVII-lea de un vătaf [226]. Trebuind să fie „ nelipsiți de la slujba curții", ușereii se bucurau, ca și alte cete de slujbași, de unele scutiri fiscale. La 23 iulie 1735 ei plăteau cîte un galben la vremea hîrtiilor, iar în 1740 darea lor era de doi galbeni pe an [227].

Portarii. Sînt întîlniți numai în Țara Românească, începînd din secolul al XVI-lea [228]; aici sînt amintiți la mijlocul secolului al XVII-lea și căpitani [229], iuzbași [230] și ceauși [231] de portari. În timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu existau slujitori portărei numai în județul Dîmbovița [232]. După reformele lui C. Mavrocordat, marele portar din Țara Românească avea sub ordinele sale numai 30 de portari [233]. Atribuțiile lor erau hotărniciile și găzduirea solilor străini, ultima îndeplinită în Moldova de ușerei.

---

221 Vezi doc. din 26 decembrie 1626, 6 martie 1664, 8 mai 1670, 6 decembrie 1680, 15 ianuarie 1686 etc. (*Doc. Rom. Hist.*, B, vol. XXI, p. 305; Bibl. Acad., CCCLXXIV/241, Foto, XXVI/56, Arh. St. Buc., ms. 691, f. 112, și Bibl. Acad., LVIII/85).

222 Doc. din 1 martie 1649 (Arh. St. Buc., Mitr. Mold., CXLVI/6).

223 „Studii și mat. de istorie medie", vol. V, p. 422—423.

224 Bibl. Acad., XLII/40.

225 N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 357.

226 Doc. din 22 iunie și 22 iulie 1667 (Arh. St. Buc., Ep. Huși, LXX/18 și 19).

227 N. Iorga, *Studii și doc.*, vol. VI, p. 443, și Bibl. Acad., Ms. 237, f. 429.

228 Doc. din 29 august 1526, 7 octombrie 1577 (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, veac. XVI, vol. II, p. 30; vol. IV, p. 295).

229 Doc. din 26 august 1664 (Arh. St. Buc., M-rea Sf. Ioan-Focșani. III/1).

230 Doc. din 15 aprilie 1657 și 8 februarie 1660 (Muzeul de istorie Buc., nr. 28423 și 28431).

231 Doc. din 18 februarie 1653 (Arh St Buc.) M-rea Bradu, XXI/2)

232 *Condica vistieriei*, p. 17; vezi și doc. din 11 decembrie 1709 (Arh. St. Buc., Mitr. Țării Rom., LVII/68).

233 Bauer, *op. cit.*, p. 60.

Pitarii sau *pităreii*. Sînt amintiţi mult mai des în Moldova decît în Ţara Românească [234]. În ambele ţări erau comandaţi de cîte un vătaf, ceea ce arată că numărul lor nu era prea mare [235].

Cămărăşeii. Constituie şi ei o ceată separată în secolul al XVII-lea, cînd sînt amintiţi în Ţara Românească cîţiva căpitani de cămărăşei [236]. Cei mai mulţi dintre cămărăşei se aflau în judeţul Prahova, unde se găseau ocnele de sare şi unde exista, în vremea domniei lui C. Brîncoveanu, o căpitănie de cămărăşei [237]. La 1697 se mai numărau încă circa 90 de cămărăşei, care plăteau vistieriei o dare anuală medie de cîte 18 galbeni [238]. În timpul stăpînirii austriece în Oltenia, cămăraşii sînt definiţi ca o categorie de oameni cu avere de mijloc, separaţi de aleşi, avînd o situaţie mai bună decît ţăranii şi care îşi plăteau dările separat de restul locuitorilor [239].

★

În concluzie, subliniez următoarele:

— Subalternii mărunţi ai marilor dregători erau de două categorii: unii care purtau numele de slugi sau feciori, alţii care căpătau denumirea marelui dregător sub conducerea căruia se aflau (spătari, postelnici, vistieri etc).

— Posesorii de titluri de dregători mărunţi erau, la rîndul lor, de două categorii: unii care prestau o slujbă anumită în cadrul aparatului de stat, alţii care posedau doar un titlu onorific; ei alcătuiau cete sau bresle cu aceleaşi obligaţii faţă de vistierie şi cu anumite îndatoriri faţă de marele dregător al cărui nume îl purtau.

— În secolul al XVII-lea, unele din aceste bresle erau organizate milităreşte (spătăreii, păhărniceii, vistierniceii etc.), pe cînd altele nu (logofeţii, banii etc).

— Obligaţiile fiscale ale membrilor breslelor de dregători subalterni au fost mai mici în secolul al XVII-lea decît ale curtenilor sau roşilor (spătarii plăteau 12 ughi anual, paharnicii opt, pe cînd roşii plăteau 30—40 de galbeni), aceasta deoarece dregătorii mărunţi îndeplineau mai multe atribuţii în cadrul statului feudal.

— Toate aceste bresle şi posesori de titluri de dregători subalterni, care deveniseră în cea mai mare parte doar bresle fiscale, au fost desfiinţate prin reformele lui C. Mavrocordat.

[234] Vezi doc. din 26 iunie 1569, 20 aprilie 1576, 3 ianuarie 1587, 6 ianuarie 1597, 12 martie 1599, 22 iulie 1599, 25 aprilie 1604, 4 martie 1611, 8 martie 1617 <*ante* 21 martie 1630>, 29 aprilie 1638 etc. (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVI, vol. II, p. 205; vol. III, p. 69, 334; vol. IV, p. 167, 247, 266; veac. XVII; vol. I, p. 141; vol. III, p. 9; vol. IV, p. 105—106; Bibl. Acad., Spiridonia-Iaşi, XXXVI/4, şi G. Ghibănescu, *Ispisoace*, II/1, p. 165).

[235] Pentru Moldova, vezi doc. din 20 martie 1605 şi 14 martie 1636 (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, veac. XVII, vol. I. p. 208—209, şi Bibl. Acad., XXXIII/2); pentru Ţara Românească, doc. din 28 februarie 1587 (Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., CCLVI/3).

[236] Vezi doc. din 31 mai 1678, 3 mai 1680 şi 20 februarie 1700 (Bibl. Acad., CLXXXI/25, Arh. St. Buc., Mitr. Ţării Rom., LXXXVIII/25, şi Bibl. Acad., CCCLXXV/185).

[237] Vezi doc. din 20 februarie 1700, citat mai sus, în *Studii şi mat. de istorie medie*, vol. V, p. 384, şi *Condica vistieriei*, p. 17.

[238] D. Mioc., *op. cit.*, p. 312.

[239] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, II, p. 140.

LES SUBALTERNES DES GRANDS DIGNITAIRES DE VALACHIE ET DE MOLDAVIE (XVe SIÈCLE—AU MILIEU DU XVIIIe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

Cet article vient compléter deux ouvrages du même auteur — *Curteni și slujitori* (Hommes de cour et estafiers) et *Sfatul domnesc și marii dregători* (Le Conseil princier et les hauts dignitaires) — , tous les deux parus en 1968. L'auteur y précise que les petits subalternes des hauts dignitaires comportaient deux catégories, à savoir ceux connus sous le nom de *slugi* ou *feciori* et ceux auxquels on accordait la dénomination des grands dignitaires sous la direction desquels ils étaient placés (*spătari* = spathaires, porte-glaives ; *postelnici* = chambellans ; *vistiernici* = trésoriers, etc.). Les possesseurs de titres de petits dignitaires se partageaient à leur tour en deux catégories : ceux qui remplissaient une fonction dans l'appareil d'Etat et ceux qui possédaient seulement un titre honorifique ; ils constituaient des corps ou corporations ayant les mêmes obligations envers le Trésor et certaines obligations envers le haut dignitaire dont ils portaient le nom. Au cours du XVIIe siècle, en Valachie surtout, quelques-uns de ces corps étaient organisés militairement (*spătărei* = subalternes du spathaire ; *păhărnicei* = subalternes du l'échanson ; *vistiernicei* = subalternes du trésorier, etc.), alors que d'autres ne l'étaient pas (*logofeți* = subalternes du chancellier ; *bani* = subalternes du ban, etc.).

Tous ces corps ou corporations de petits dignitaires, qui étaient devenus pour la plupart seulement des corporations fiscales, furent supprimés par suite des réformes de Constantin Mavrocordat.

CARTEA ȘI TIPARUL — PROMOTORI AI LEGĂTURILOR CULTURALE DINTRE ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA *

DE

LUDOVIC DEMÉNY

Apariția tiparului în Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea constituie un remarcabil act de cultură și civilizație în istoria poporului român. Ea exprimă într-o formă concentrată nivelul la care a ajuns dezvoltarea culturală în acea vreme în țările române, marcînd totodată acel salt calitativ, acea adevărată revoluție, care s-a produs în toată Europa în domeniul vieții spirituale odată cu rapida răspîndire a invenției lui Gutenberg. Clădit pe fundamentul solid al tradiției manuscrise locale și pe însușirea creatoare a experienței europene în domeniul tiparului chirilic, tiparul macarian din Țara Românească s-a plasat pe un loc de frunte în întreaga dezvoltare sud-est și răsărit europeană. Într-adevăr, în peisajul general al apariției și dezvoltării tiparului chirilic, tiparnița lui Macarie ocupă în ordine cronologică locul al treilea. Ea apare după tiparnițele chirilice de la Cracovia (1491) și Cetinje (1493—1496), dar înaintea acelora de la Veneția (1512), Praga (1519), Goražde (1519), Vilno (1525), Moscova (1553—1555). Locul tiparului românesc în ansamblul tiparului chirilic european se definește și prin numărul relativ însemnat al cărților chirilice editate în secolul al XVI-lea. Semnificativ în acest sens este faptul că din numărul total de circa 200 de cărți chirilice, tipărite în toată Europa în cursul acestui secol, 40 de cărți sînt produse ale tiparnițelor din Țara Românească și Transilvania [1].

---

* Textul dezvoltat al comunicării susținute la sesiunea anuală a Institutului de istorie „N. Iorga" din București din 15—17 iunie 1970.

[1] Numărul de circa 200 de tipărituri chirilice din secolul al XVI-lea îl luăm din lucrările de bibliografie mai vechi, în special după catalogul lui I. Karataev (*Описание славяно-русских книг намечатанных кирилловскими буквами*, Sanktpetersburg, 1883), care este

Dincolo însă de acest loc de frunte, în contextul tiparului chirilic european, la noi, tiparul s-a impus întîi de toate ca un act de mare însemnătate în dezvoltarea culturală românească, ca o adevărată cotitură în promovarea limbii vorbite de popor. Viziunea noastră actuală despre cartea românească din secolul al XVI-lea ar fi unilaterală şi limitată dacă nu am ţine seama de faptul că ea a fost produsul strînselor legături culturale dintre ţările române şi că, la rîndul ei, a făcut să se consolideze coeziunea acestor legături. Unitatea de limbă, de neam şi de obîrşie, adînc înrădăcinată în conştiinţa poporului român, a creat acele condiţii interne în cursul secolului al XVI-lea care au făcut societatea românească receptivă la impulsul marelui curent european al Reformei, a asigurat izbînda tiparului în limba română.

În cadrul acestor coordonate definitorii dorim să examinăm căile şi principalele aspecte ale legăturilor culturale dintre ţările române pe planul cărţii şi tiparului din secolul al XVI-lea, să reliefăm un aspect care a fost, după părerea noastră, puţin studiat în literatura de specialitate. Conştienţi de limitele izvoarelor şi informaţiilor de care dispunem pentru a reconstitui o realitate infinit mai bogată şi mai complexă, credem totuşi că încercarea noastră de a răspunde la întrebările: cum s-au reflectat legăturile culturale între ţările române în domeniul tiparului, care au fost căile de realizare a lor şi, în sfîrşit, ce rol a jucat cartea în amplificarea lor? va găsi o înţelegere prielnică continuării investigaţiilor.

Studiul tiparului macarian din Ţara Românească în contextul tiparului chirilic european de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea a reliefat cu suficientă pregnanţă că tiparniţa maca-

---

şi astăzi cel mai complet catalog cumulativ al cărţii chirilice europene dintre anii 1491 şi 1651. Din păcate, după I. Karataev, nu s-a mai reluat problema unui catalog general, deşi în cele aproape nouă decenii care au trecut de la apariţia cărţii lui s-au făcut multe descoperiri interesante. Apoi I. Karataev nu cuprindea în catalogul său cartea chirilică în limba română. Necesitatea unui nou catalog cumulativ al cărţii vechi chirilice din Europa, care să ţină seama de stadiul actual al cercetărilor din domeniul istoriei cărţii şi tiparului chirilic european, a fost în ultimii ani din ce în ce mai categoric afirmată. Mai mult, profesorul englez J.S.G. Simmons a încercat acum cîţiva ani să formeze un colectiv mai larg de coordonare, cu participarea specialiştilor din toate ţările interesate, care să-şi asume răspunderea pregătirii unui astfel de instrument de lucru. Totodată, la primul Congres internaţional de studii sud-est europene ţinut la Sofia în toamna anului 1966 s-a supus atenţiei specialiştilor un întreg program de colaborare în vederea lucrărilor pregătitoare pentru editarea cataloagelor naţionale şi a celui cumulativ de carte chirilică apărută pînă la 1600 (cf. L. Demény, *История книги и кирилловской печати в юго-восточной Европе XVI в (к вопросу о методах исследования, о вспомогательных пособиях и о сотрудничестве между специалистами)*, Extrait des *Actes du premier Congrès international d'études balkaniques et sud-est européennes* (1966), Historie, vol. III, Sofia, 1969, p. 537–542). Din păcate însă, din toate aceste planuri nu s-a realizat nimic. Astfel că nu avem o imagine exactă despre toate tipăriturile chirilice care pînă la 31 decembrie 1600 au părăsit tiparniţele. Nici în cadrul naţional nu s-au realizat cataloage bibliografice complete în perioada postbelică. Singurul catalog de acest gen a fost publicat cu privire la cartea iugoslavă (I. Badalić, *Iugoslavica usque ad anum MDC. Bibliographie der südslawischen Frühdrucke*, Baden-Baden, 1959), dar nici acesta nu este complet. Interesul faţă de cartea veche, inclusiv faţă de cea chirilică, creşte mereu, şi sîntem siguri că mult aşteptatele cataloage naţionale nu vor întîrzia, ca pe baza lor să se întocmească catalogul cumulativ al cărţii chirilice.

riană nu a fost pur şi simplu adusă de undeva din afară. În ce priveşte aspectul poligrafic, nu se poate stabili o legătură directă, cu atît mai puţin o continuitate, între tiparniţele chirilice de la Cracovia şi de la Cetinje şi tiparniţa macariană din Ţara Românească, care a început să funcţioneze la 1507. Ea se defineşte în contextul tiparului chirilic ca o individualitate bine conturată, adînc înrădăcinată în tradiţia cărţii manuscrise autohtone[2]. Încă în a doua jumătate a secolului trecut, cărturarii români au remarcat vădita asemănare dintre *Tetraevanghelul* lui Macarie din 1512 şi tetraevanghelele manuscrise de origine moldoveană din perioada lui Ştefan cel Mare[3]. Semiunciala moldoveană, întreg complexul de ornamentare a cărţii manuscrise moldoveneşti (iniţiale ornate, vignete şi frontispicii) au constituit acel model din care s-a inspirat iscusitul meşter tipograf Macarie şi a turnat slovele sale de rînd, iniţialele, vignetele şi frontispiciile pe cît de frumoase, pe atît de caracteristice[4].

Toţi cei care au studiat mai îndelung cărţile de cult moldoveneşti din perioada premergătoare tiparului macarian s-au putut uşor convinge de justeţea afirmaţiei vechilor cărturari români. Ce ne lipsea pînă acum consta în aceea că de fapt nu se cunoştea vreo carte manuscrisă munteană care să reflecte receptarea modelului moldovean. Astfel, anumite îndoieli faţă de teza de mai sus aveau o oarecare bază, deşi lipsa dovezilor concrete, atunci cînd din creaţia munteană de manuscrise premergătoare anului 1507 se cunosc foarte puţine cărţi manuscrise, nu este un argument sufi-

---

[2] L. Demény, *L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie*, în „Revue roumaine d'histoire", tome VIII (1969), nr. 3, p.549–574.

[3] Opunîndu-şi părerile sale despre originea tiparului macarian din Ţara Românească părerilor lui Odobescu, B. P. Hasdeu sublinia că „chiar presupunînd că aceste litere (literele lui Macarie — *L.D.*) s-ar fi turnat sau săpat în Veneţia, pentru trebuinţa tiparului român, şi tot încă rămîne constatat că desenul primitiv era curat românesc, luat de prin manuscriptele muntene şi moldovene din secolul precedent" (B. P. Hasdeu, *Un tezaur de tipo-xilografie română de pe la 1550*, în „Traian", I (1869), nr. 27, p. 107).

Nicolae Iorga ducea mai departe ideea enunţată de B. P. Hasdeu. El semnala pentru prima dată că litera macariană era foarte apropiată de literele „din inscripţiile mănăstirii Dealului". Pe o cunoaştere profundă a cărţilor manuscrise moldovene se baza N. Iorga atunci cînd afirma: „Părerea d-lui Hasdeu că inspiraţia vine de la vechile manuscrise e desigur adevărată, iar din părerea contrară a lui Odobescu trebuie să se ia numai atîta, că aceste podoabe au fost traduse în spiritul mai larg şi mai vesel al Renaşterii" (N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, vol. III, *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românilor*, Bucureşti, 1906, p. 36). Cine va studia frumoasa lucrare a lui N. Iorga *Les arts mineurs en Roumanie* (Bucureşti, 1934) va observa în partea a III-a din reproduceri marea apropiere dintre ornamentarea cărţii macariene şi manuscrisele moldoveneşti. Dorim să subliniem flagranta asemănare dintre iniţialele Б. К. З. şi П. din *Evangheliarul moldovean* de la 1502, păstrat la Biblioteca Naţională Austriacă din Viena (vezi planşele I—IV din lucrarea lui N. Iorga), şi aceleaşi iniţiale în paginile de titlu la cele patru evanghelii din *Tetraevenghelul* macarian de la 1512.

[4] Acest lucru a fost subliniat cu deosebită tărie de către Barbu Teodorescu în studiul *Prima tipografie a Ţării Româneşti* (*Macarie 1508—1512*), în „Biserica ortodoxă română", 1958, nr. 10—12, p. 985—1 003. El aminteşte din nou că toată tradiţia cărţilor manuscrise moldovene transmisă şi tiparului macarian îşi are originea în *Evangheliarul* lui Gavril Uric din 1429, păstrat azi la Biblioteca din Oxford. B. Teodorescu, vorbind despre cărţile lui Macarie, conchide că „sîntem în faţă a trei cărţi româneşti, tipărite după modelul românesc al manuscriptelor" (*ibidem*, p. 1 002).

-cient de temeinic pentru a abandona ipoteza științifică. Oricum lipsa dovezilor directe nu permitea o concluzie suficient de fermă. Era deci necesar să continuăm investigațiile în direcția depistării de cărți manuscrise muntene din secolul al XV-lea. Și în această privință, ca în atîtea alte domenii ale cărții chirilice, manuscrise sau tipărite, fondurile extrem de bogate ale Bibliotecii publice de stat a U.R.S.S. din Leningrad ne-au furnizat o surpriză plină de învățăminte. Este vorba de un *Tetraevanghel* slav din 1471, scris de „ popa Dobromir, cu mîna proprie păcătoasă și lipsită de destoinicie" la comanda clucerului Furcă în zilele lui Radu Vodă, fiul marelui voievod Vlad [5]. Este, desigur, interesant chiar și faptul în sine că s-a identificat un nou manuscris muntean din secolul al XV-lea, deși acest fapt a fost remarcat încă mai de mult în vechea istoriografie rusă [6] și, mai recent, în catalogul întocmit de E.E. Granstrem [7]. Este însă și mai important faptul, cel puțin în cadrul temei pe care o cercetăm, că acest manuscris de pergament reflectă din plin pătrunderea tradiției cărții manuscrise moldovene în domeniul copierii de cărți de rit din Țara Românească. Vom încerca să ne referim la cîteva aspecte, care dovedesc această pătrundere. Menționăm întîi de toate paginile de titlu la cele patru evanghelii, unde elementele de ornamentare (frontispiciu, rîndul de litere mari și inițialele) sînt identice sau foarte apropiate de tetraevanghelele moldovenești (*Tetraevanghelul* din 1429 al lui Gavril Uric, păstrat la Biblioteca bodleiană de la Oxford; *Tetraevanghelul* din 1493, păstrat la München, cele trei tetraevanghele de la Muzeul istoric central din Moscova,

---

[5] În acest sens nu lasă nici o îndoială textul epilogului din carte, în care se scrie după cum urmează: Изволенїем штца и поспѣшенїем сына и направленїем свътого доухa поцъсѧ сїє глагѡвѣстїє и Христово эвангелїє въ дни благѡчъстивого и Хрїстолюбиваго господина Радѹлъ воевода, эынь великааго (!) влад воевода и сїисаса жѹпанѹ клюцароу Фоурка, юко да мѹ есть на здравие и на спасенїє дѹши и тѣлѹ, и родителем его и братїам его и да ни на помощ и шсталенїє грехѡм на сем свѣте и въ бѫдѫщем вѣцѣ аминь. И азъ пѡп Добромир, писаx своеѫ рѫкоѫ грѣшноѫ и недостоинoѫ. Да штци и братїа и вы дїакѡни, штетете и исправлѣте и не клѣнете, а вас господь богъ да вы помилѹет на страшнѣм сѫдищи, егда прїидет сѫдити ти живым и мрътвым, юко тѡмѹ пѡдобает въсѣх слава и честь и поклањенїє штцоу и свѧтомѹ дѹxѹ нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкѡм амїнь И съвръши въ лѣть ѕцоѳ <6979=1471> индикта ӗї кржга слцѹ ѕ҃, крѫга лоунѣ ѕ҃ ѳ мѣсѣць декабрь к҃а день Este vorba de domnul Țării Românești, Radu cel Frumos (noiembrie 1462—ianuarie 1475), fiul lui Vlad Dracul, ceea ce nu lasă nici o îndoială în privința locului unde s-a copiat cartea.

[6] H. M. Lazarev, *Описание рукописей Общества любителей древней письменности*, vol. I, Sanktpetersburg, 1892, p. 253—256.

[7] E. E. Granstrem, *Описание русских и славянских пергаменных рукописей*, Leningrad, 1953, p. 89—90. Granstrem atrage în mod justificat atenția asupra faptului că Lazarev a transcris și a interpretat greșit anul copierii cărții: în loc de 1471, cum este în realitate, el a scris în catalogul său 1470. Este însă imprecisă afirmația făcută de Granstrem că Radu cel Frumos ar fi murit în 1471.

descrise de profesorul M. Berza [8] etc.). Astfel, la fila 6r, *Tetraevanghelul* muntean din 1471 de la Biblioteca publică din Leningrad conţine frontispiciul împletit şi iniţiala K, atît de caracteristică cărţilor manuscrise din Moldova, preluată de tiparul macarian. Şi mai clar se poate vedea această apropiere în cazul iniţialei I, împletit, ce se află în manuscrisul leningrădean la fila 7v. Menţionăm faptul că şi fila de la începutul *Evangheliei* de la Marcu este ornamentată în *Tetraevanghelul* muntean din 1471, ca şi în manuscrisele moldovene. Frontispiciul constă din patru cercuri împletite, iar iniţiala З este şi ea împletită (fila 76r). Asemănările se constată şi în cazul altor iniţiale ornate mari, ca : Є (fila 71r), L (fila 134r) şi altele. Dintre literele de rînd menţionăm în mod deosebit literele М <cu poale> ꙋ, ч, з, ѡ şi є. Este interesant de subliniat că litera М ⟨cu poale⟩, atît de caracteristică cărţilor manuscrise moldoveneşti, apare în partea a doua a *Tetraevanghelului* muntean de la Leningrad foarte des, în special începînd de la fila 72 înainte. Litera ꙋ, în forma în care o întîlnim în tipăriturile macariene (partea de jos este redată într-un cerc frumos, iar părţile de sus descriind o curbă în stînga şi în dreapta), se regăseşte întocmai în manuscrisul muntean. Faptul nu trebuie să ne surprindă, căci cei care au studiat inscripţiile funerare săpate în piatră în perioada secolului al XV-lea au putut observa că această formă era foarte frecventă şi în Ţara Românească. Fără să mai insistăm prea pe larg asupra detaliilor care sînt foarte edificatoare, putem constata de altfel că întreaga ornamentare şi înfăţişare paleografică a *Tetraevanghelului* muntean din 1471 păstrat la Leningrad reflectă din plin tradiţia moldoveană a cărţii de cult manuscris, statornicită aici încă din timpul lui Alexandru cel Bun şi continuată pe o scară largă în epoca lui Ştefan cel Mare. Acest fapt ne permite să respingem părerea destul de răspîndită printre specialişti că n-ar fi existat nici o legătură între manuscrisele moldovene şi cele muntene în epoca premergătoare tiparului macarian. Este evident că *Tetraevanghelul* muntean din 1471 nu a fost singurul manuscris în care a pătruns tradiţia moldoveană. Sîntem convinşi că cercetările vor scoate la iveală şi alte exemplare de cărţi de cult muntene copiate după modele moldovene. Este însă suficient şi acest exemplar unic deocamdată pentru a constata că Macarie putea să aibă în mînă, atunci cînd şi-a săpat literele de rînd, iniţialele, frontispiciile, vignetele şi celelalte elemente de ornamentare a cărţilor sale tipărite, exemplare de cărţi manuscrise muntene copiate după modele moldovene. Iată de ce tiparul lui Macarie ni se înfăţişează ca un rezultat remarcabil de legătură şi continuitate dintre tradiţia moldoveană şi creaţia munteană. Astfel s-a realizat procesul firesc al dezvoltării şi saltului clădit pe temeiul solid al fenomenului cultural local. Dacă vom releva că această legătură dintre cartea manuscrisă şi cea tipărită caracterizează nu numai la români,

---

[8] M. Berza, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărăşescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*. Culegere de studii, îngrijită de M. Berza, [Bucureşti], Edit. Acad., 1964; cf. şi M. Berza, *Ultimul manuscris din epoca lui Ştefan cel Mare*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", an. II (1955), nr. 3—4.

oi pretutindeni în Europa faza de început a tiparului, vom vedea mai clar că ceea ce a realizat Macarie nu constituie o excepţie, ci mai degrabă o confirmare a unei realităţi mai generale. Se ştie doar că însuşi inventatorul tiparului, Gutenberg, în cunoscuta sa *Biblie* de 42 de rînduri, a căutat să imite manuscrisele germane ale epocii sale, a căutat ca produsul său tipografic să fie cît mai apropiat de produsul atelierelor de multiplicare a cărţilor cu pana omului, căci tradiţionalismul societăţii feudale numai astfel era în stare să recepţioneze extraordinara noutate. Mai mult, la început, Gutenberg, ca şi alţi tipografi, a tipărit un lot mai mare de exemplare pe pergament, iar ornamentarea a perfecţionat-o cu mîna, tocmai pentru ca să poată asigura succesul deplin al produselor sale [9]. Macarie a procedat la fel, dovadă fiind exemplarul tipărit pe pergament din *Tetraevanghelul slavon* din 1512, păstrat astăzi la Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, şi fragmentul din Biblioteca „Chiril şi Metodie" din Sofia. Am putea să aducem şi alte exemple chiar din istoria tiparului chirilic european. Cel mai concludent ni se pare *Tetraevanghelul* tipărit în 1537 la Mănăstirea Rujan, care este atît de apropiat de cartea manuscrisă, încît s-au ivit chiar îndoieli dacă el a fost realizat pe calea tiparului [10]. Era, prin urmare, firesc şi corespunzător spiritului vremii ca strădania lui Macarie să ţină seama de tradiţia locală, să se adapteze la ea, căci altfel nici el nu putea asigura succesul unei înnoiri atît de radicale [11].

Tradiţia cărţii manuscrise moldovene, preluată de Macarie şi adaptată la condiţiile multiplicării mecanice, a pătruns astfel în întreaga arie geografică locuită de români. Cartea macariană tipărită a exercitat în perioada care a urmat o influenţă atît de puternică asupra cărţii manuscrise româneşti, încît a definit pentru o perioadă de aproape două secole întreaga prezentare a cărţii manuscrise româneşti. Oricine studiază cartea manuscrisă chirilică din Moldova, Ţara Românească ori Transilvania, în secolul al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, nu numai că va găsi tetraevanghele copiate întocmai după exemplarele macariene, dar va fi surprins de întreaga prezentare exterioară a cărţilor manuscrise care reproduce modelul macarian tipărit.

[9] Se cunosc pînă acum aproape 100 de exemplare complete sau fragmente din *Biblia* de 42 de rînduri a lui Gutenberg. Din acestea un număr foarte mare a fost tipărit pe pergament ornamentarea acestora s-a desăvîrşit cu mîna.

[10] E. Nemiravski, în lucrarea sa apărută în 1964, arată că o asemenea părere este complet greşită. Studiind exemplarul de la Leningrad al *Tetraevanghelului* din 1537 de la Mănăstirea Rujan, el a demonstrat că şi această carte a fost tipărită de pe zaţul cules din literele mobile turnate, şi nu după blocuri de lemn în care să fi fost săpate literele (cf. E. Nemirovski; *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров*, Издательство „Книга", Moscova, 1964, p. 101).

[11] Nu omitem nici de data aceasta să subliniem că repetăm un lucru remarcat cu multă precizie încă de N. Iorga. El scria: „Cel dintîi tipograf pe pămîntul românesc trebuia să caute apoi a da lucrări care să se apropie ca podoabe de manuscrisele ce se obişnuiau pînă atunci şi cu care erau deprinşi ochii cititorilor. El nu puse deci nici o foaie de titlu, iar deasupra foii dintîi, ca şi în fruntea tuturor celor care deschid capitole, el a imitat vechile frontispicii din cărţile scrise cu mîna ale veacului al XV-lea" (N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, vol. III, p. 35).

Tiparul macarian a exercitat o influență decisivă asupra întregii dezvoltării a tiparului românesc,care s-a manifestat nu atît în tiparnița din Tîrgoviște de la mijlocul secolului al XVI-lea, cît mai cu seamă în tiparnițele chirilice din Transilvania. Cu excepția celor două cărți tipărite de Lavrentie ieromonahul, nu există la noi tetraevanghel slavon tipărit în secolul al XVI-lea în care să nu fi fost receptat într-o măsură mai mare sau mai mică tradiția tiparului macarian. De la începuturile sale, tiparul chirilic transilvănean este tributar cărții tipărite în Țara Românească. Primul produs al ei, *Tetraevanghelul slavon* din 1546, tipărit de Filip Moldoveanul la Sibiu, nu este altceva decît o copie a *Tetraevanghelului* din 1512. Filip Moldoveanul a tăiat literele de rînd, a copiat și a gravat clișeele de inițiale ornate, vignetele și frontispiciile după modelul macarian. În unele cazuri, copierea este atît de reușită, încît un ochi neavizat ar putea să creadă că, la imprimarea *Tetraevanghelului* său slavon, Filip Moldoveanul a folosit clișeele din tiparnița lui Macarie. Folosirea cărții lui Macarie de către tipograful transilvănean de origine moldovean la imprimarea *Tetraevanghelului* din 1546 este dovedită și prin aceea că pe zeci de pagini este reprodus pagină cu pagină textul tipăriturii macariene, nici măcar o literă din acest text nu a fost culeasă pe pagina următoare sau anterioară [12].

Chemat la Brașov de judele orașului Ioan Benkner spre a tipări prima sa carte în Transilvania, diaconul Coresi gravează, de asemenea, clișee de inițiale, vignete și frontispicii după modelul macarian. Observăm acest fapt în *Octoihul mic slavonesc* din 1557 [13]. Aceste clișee le folosesc pe urmă la *Triod-Penticostarul* slavon din 1559 tipărit de data aceasta la Tîrgoviște. Stabilit după această dată pentru o perioadă mai lungă la Brașov, Coresi creează un nou tip de litere de rînd, care își au originea în literele de rînd macariene [14]. Cu aceste litere imprimă el la Brașov

[12] L. Demény și D. Simonescu, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546)*, Supliment la nr. 1 pe anul 1965 din „Studii și cercetări de documentare și bibliologie", p. 11—13.

[13] În volumul IV din *Bibliografia românească veche* (p. 3) se sublinia că în *Octoih* se întîlnesc „ornamente și inițiale ornate numeroase, imitînd tipăriturile lui Macarie". Într-adevăr, în *Octoihul mic slavonesc* vedem următoarele elemente ornamentale care sînt realizate după modelul macarian :

1) Frontispiciul cu stema Țării Românești la mijloc așezată între doi copaci : fila 2 v din caietul 10.

2) Frontispiciul cu stema Țării Românești de dimensiuni mai mici, așezată tot la mijloc : fila 4 v din caietul 11, fila 5 r din caietul 14, fila 5 r din caietul 17.

3) Frontispiciul mare fără stema Țării Românești la filele : 8 v din caietul 9 și 1 r din caietul 13.

4) Frontispiciul mic fără stema Țării Românești la filele : 7 v din caietul 8, 7 v din caietul 12, 4 r din caietul 14, 4 r din caietul 17, 8 r din caietul 18 și 6 r din caietul 20.

5) Vigneta la filele : 5 r din caietul 3, 4 v din caietul 4, 4 r din caietul 5, 3 r din caietul 6, 3 r din caietul 7, 5 v din caietul 8, 3 v din caietul 11, 8 r din caietul 15, 4 r, 6 r și 8 r din caietul 19.

La acestea mai trebuie să adăugăm inițialele Б, P (de două tipuri), П și (de două tipuri).

[14] L. Demény, *A dus oare Coresi tiparnița de la Tîrgoviște la Brașov?* în *Limbă și literatură*, vol. XIX, București, 1968, p. 77—90.

Întrebarea creştinească din 1559, *Tetraevanghelul românesc* din 1560—1561, *Tetraevanghelul slavon* din 1562, *Apostolul* şi *Cazania* I în limba română, *Psaltirea* din 1570 şi o serie de alte tipărituri. Garnitura aceasta de litere de rînd este însă folosită şi de alţi tipografi transilvăneni, ca diaconul Lorinţ [15] şi Călin [16]. Tipărind *Tetraevanghelul românesc* din 1560 — 1561, dar mai cu seamă *Tetraevanghelul slavon* din 1562, Coresei preia întreg arsenalul de prezentare grafică a cărţii din modelul macarian. Vedem aici litera de rînd, iniţialele ornate, vignetele şi frontispiciile care respectă întocmai tradiţia macariană, cu toate că în ce priveşte execuţia tehnică nu este atins nivelul modelului.

Legătura dintre tiparniţele chirilice din Transilvania şi cele din Ţara Românească nu se limitează însă numai la influenţa extraordinară a tiparului macarian asupra celui transilvan. Ea este prezentă şi în continuarea în Transilvania a tradiţiilor tiparniţei lui Dimitrie Liubavici din Tîrgovişte de la mijlocul secolului al XVI-lea. Litera de rînd şi unele iniţiale din tiparniţa de la Tîrgovişte a lui Liubavici sînt folosite în mai multe tipărituri din Transilvania din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, începînd cu *Octoihul mic slavonesc* de la 1557 şi terminînd cu *Sbornicul slávon* de la 1580 şi *Evanghelia cu învăţătură* din 1581.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Transilvania, a devenit furnizoare principală de hîrtie şi material tipografic pentru Ţara Românească. Hîrtia braşoveană, după înfiinţarea morii de hîrtie la 1546, a pătruns din ce în ce mai mult pe piaţa din Moldova şi Ţara Românească. Totodată, domnul Ţării Româneşti şi mitropolitul încercau să înfiinţeze o tiparniţă aducînd matriţe şi presă de la Braşov. Într-adevăr, la 11 iunie 1573 sosise la Braşov un popă pentru a achiziţiona o tiparniţă şi a stat în oraş patru zile, fiind întreţinut pe cheltuiala magistratului. La 12 decembrie 1573 sosise la Braşov înpreună cu alte 4 persoane şi a stat în oraş cinci zile, „tiparnicul, diaconul Vlădichii”. Scopul şederii acestora la Braşov a fost acelaşi, adică achiziţionarea unei prese tipografice [17]. S-ar putea ca diaconul Coresi cu noua tiparniţă achiziţionată la Braşov să fi tipărit unele cărţi la Tîrgovişte, patronate de Alexandru-Vodă şi Eftimie mitropolitul [18].

---

[15] A se vedea, de exemplu, *Tetraevanghelul slavon*, tipărit de diaconul Lorinţ la Alba Iulia în 1579; Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, vol. I, Bucureşti, 1903.

[16] Diaconul Călin tipărea la 1565 la Braşov un *Tetraevanghel slavon*, semnalat pentru prima dată în literatura de specialitate de M. Korneeva Petfullan, *Заметки к истории старопечатных славянских книг*, în „Slavia”, vol. V (1926—27), fasc. 1, p. 190—194; cf. şi Ioan Bianu şi Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, Bucureşti, 1944, p. 7—8. În timpul călătoriilor de studii în U.R.S.S. la Moscova şi la Leningrad au fost depistate alte două exemplare incomplete din această carte a lui Călin, descrise detaliat de noi în *Ouvrages imprimés en caractères cyrilliques en Transylvanie au XVI*e *siècle et conservés dans les bibliothèques et musées de Moscou et de Leningrad* (sub tipar).

[17] Eudoxiu de Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI, Bucureşti, 1900, p. 809—810.

[18] Cele două ştiri scoase din cărţile de socoteli ale oraşului Braşov au fost interpretate în chip diferit. N. Iorga susţinea că Vlădica despre care se vorbeşte în însemnarea din 12 decembrie 1573 era cel din Transilvania (Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, vol. I, Vălenii de

Numărul mare de tipărituri chirilice româneşti raportate la cifra totală a cărţilor chirilice pe plan european se explică, prin urmare, şi prin aceea că între Ţara Românească şi Transilvania a existat în domeniul tiparului o strînsă interdependenţă, care a definit, în cele din urmă, specificul tiparului chirilic de la noi în întreg contextul tiparului chirilic european din secolul al XVI-lea. Această legătură i-a asigurat unitatea şi i-a delimitat trăsăturile caracteristice fundamentale. Tocmai de aceea şi în ciuda faptului că tiparniţa lui Liubavici a fost adusă din Serbia, de la Goražde, în Transilvania, ea a suferit modificări care fac ca orice tipăritură realizată cu literele lui Liubavici la noi să aibă trăsături pe baza cărora să le putem deosebi uşor de tipăriturile chirilice sud-slave sau veneţiene din secolul al XVI-lea [19].

Una din problemele noi care se studiază de istoricii actuali ai cărţii este aceea a comenzii sociale. În cazul tiparului chirilic de la noi, ea poate fi abordată nu atît sub aspectul păturilor sociale care reclamau cartea si care asigurau epuizarea stocurilor existente, deşi sînt date sporadice şi în această privinţă, cît mai ales, potrivit condiţiilor locale, în funcţie de cei care au iniţiat sau au patronat o carte sau alta.

Situaţia este din acest punct de vedere mai complexă. Majoritatea cărţilor chirilice de la noi au fost patronate de domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei şi de principele Transilvaniei. Un număr însemnat de cărţi chirilice tipărite în Transilvania au beneficiat de patronajul magistraturii din Sibiu sau au fost comandate de juzii oraşului Braşov Ioan Benkner şi Lucaci Hirscher. La fel s-au tipărit cărţi cu sprijinul episcopilor calvini ai românilor ardeleni şi al unor nobili calvini. În sfîrşit, nu este neînsem-

---

Munte, 1908, p. 180; idem, *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a 2-a, Bucureşti, 1925, p. 193—194). Totodată, N. Iorga a enunţat interesanta idee că misiunea la Braşov a fost încredinţată de domnul muntean (N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. I, p. 194). Alţii, ca N. Sulică şi L. Predescu, susţineau că diaconul Coresi a fost trimis de domnul muntean pentru a achiziţiona şi a instala o nouă tiparniţă la Tîrgovişte (N. Sulică, *Minunata cetate a Braşovului. Cărturari braşoveni ai secolului al XVI-lea ca ctitori ai limbii noastre literare*, Braşov, 1943, p. 46; Lucian Predescu, *Diaconul Corêsi*, Bucureşti, 1933, p. 68). O atentă examinare a diferitelor păreri şi o analiză mai detaliată a ştirilor a făcut profesorul Francisc Pall (în studiul *Cu privire la activitatea de tipograf a lui Coresi*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", vol. III (1960), p. 272), care a ajuns la concluzia că „se pare mult mai probabil că e vorba de mitropolitul Ţării Româneşti şi că diaconul său tipograf, în chip evident, nu poate fi decît Coresi". Cu toate că în ultimul timp s-a încercat o revenire la teza enunţată de N. Iorga, credem că părerea profesorului Francisc Pall este mai aproape de adevăr. În articolul publicat post-mortem, Gabhard Blücher susţinea că acel Diaconus Buchdrücker „a fost chiar ieromonahul Lavrentie", iar „Wladika" e noul episcop al Transilvaniei, Eftimie (*Consideraţii filigranologice asupra Evangheliarului slavon al lui Lavrentie*, în „Revista bibliotecilor", XXII (1969), nr. 12, p. 741—742). Remarcăm mai întîi că Eftimie a fost mitropolitul Ţării Româneşti, şi nu episcopul Transilvaniei, aşa precum în mod just a semnalat încă profesorul Francisc Pall. Apoi caracterul unic al literelor folosite de Lavrentie nu poate constitui o dovadă decisivă pentru a i se atribui lui cumpărarea tiparniţei de la Braşov la 1573.

[19] O încercare de a defini specificul tiparului chirilic românesc în secolul al XVI-lea sub aspect poligrafic a făcut cercetătorul maghiar Ferenc Hervay în studiul *L'imprimerie cyrillique de Transsylvanie au XVIe siècle*, în „Magyar Könyvszemle", an. LXXXI (1965), nr. 3, p. 201—216.

nat nici numărul acelor tipărituri care apăreau din propria inițiativă a tipografilor. Aceștia, cunoscînd bine necesitățile, tipăreau cărți care erau cele mai căutate și care aveau o desfacere sigură. Evident, că, în cazul magistraturii Sibiului și juzilor brașoveni, pe lîngă scopul convertirii românilor la luteranism, un rol important îl juca comercializarea cărții chirilice nu numai în Transilvania, dar și în Țara Românească și Moldova. Acest fapt apare foarte clar mai ales în cazul tipăriturilor chirilice în limba slavonă.

Examinînd mai în detaliu cărțile chirilice din secolul al XVI-lea tipărite la noi, apare un aspect foarte important al legăturilor culturale strînse dintre țările române. Constatăm, spre exemplu, că domnii Moldovei comandau cărți sau patronau tipărirea lor în tiparnițele din Tîrgoviște sau din Transilvania, iar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea necesarul de carte bisericească în Moldova și Țara Românească era acoperit într-o proporție covîrșitoare de tiparnițele transilvănene. Ne vom referi în cele ce urmează la exemplele cele mai concludente, La 1547 Dimitrie Liubavici, pe lîngă *Apostolul slavon*, tipărit la comanda domnului Țării Românești [20], a imprimat aceeași carte comandată de domnul Moldovei Iliaș al II-lea Rareș (1546—1551). În carte, în mijlocul frontispiciului, figurează stema Moldovei, iar inscripția gravată în chenarul care încadra frontispiciul are numele celui ce patrona cartea : „ Autocratul domn a toată țara Moldovei Io Iliașco voievod și mama lui, binecinstitoarea doamna Elena, despotița și fiii ei Io Ștefan voievod, Io Constantin voievod, fiii răposatului Petre voievod și lui fie-i veșnică pomenire" [21]. Unitatea actului cultural apare cu deosebită pregnanță atunci cînd tipograful sau cel din a cărui comandă s-a tipărit cartea obține patronajul domnilor Moldovei și Țării Românești și al principelui Transilvaniei. Semnificativ ni se pare din acest punct de vedere epilogul *Octoihului mic slavonesc*, tipărit de Oprea logofătul și diaconul Coresi la Brașov în 1557. Aici se arată : „ Din porunca jupînului Hanîș Bégner, județul Brașovului, eu robul lui Hristos, Oprea logofătul și diaconul Coresi ne-am trudit cu aceasta și am tipărit aceste cărți", dar urmează după aceasta precizarea extrem de importantă din unghiul de vedere pe care îl urmărim în studiul de față : „ Și era atunci pe vremea aceea în Țara Ungurească crăiasa Isabela, fiul ei Ianăș, craiul cel tînăr și fiul marelui Ianăș craiul. Și în Țara Românească era Pătrașcu voievod și în Țara Moldovei era Alexandru voievod" [22]. Este evident că prin aceasta Ioan Benkner urmărea să asigure o piață largă cărții, vinderea ei liberă în Moldova, Țara Românească și Transilvania, pentru a realiza nu. numai cheltuielile legate de tipărirea cărții, ci și un însemnat beneficiu De aceea avea nevoie să fie trecute numele reginei Isabella, soția lui Ioan Sigismund Zápolya, al domnului Moldovei Alexandru Lăpușneanu (1552—1561) și cel al Țării Românești Pătrașcu cel Bun (1554—1557)

---

[20] Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, p. 29—30, 514.
[21] *Ibidem*, p. 31, 515—516.
[22] *Ibidem*, vol. IV, p. 3.

în epilogul cărţii. Dincolo însă de acest scop practic, urmărit de judele braşovean, epilogul exprimă elocvent o realitate concretă a vieţii spirituale româneşti, a unităţii acestei vieţi dincolo de hotarele politice care despărţeau atunci poporul român.

Alte cărţi apar în Transilvania patronate de principele acestei ţări şi de domnul Ţării Româneşti. Este cazul *Evangheliei cu învăţătură* din 1581, tipărită la Braşov de Coresi, precum se spune în epilog. „în anii şi în zilele lui Batăr Crişţof cu mila lui Dumnezeu voievod în toată ţara Ungurească şi în Ardeal şi în toţi săcuii şi în zilele marelui de Dumnezeu luminat arhiepiscopului Ghenadie... Atunci era desputoriu în toată Ţara Românească bunul creştin şi dulce Mihnea voevod, şi spre desputul domniei crămitoriu legei creştine marele Serafim arhiepiscopul "[23]. Cartea aceasta, tipărită în limba română la comanda lui Lucaci Hirrscher, a fost patronată de principele Transilvaniei Cristofor Báthori şi de domnul Ţării Româneşti Mihnea Turcitul (1577—1583). La fel şi *Liturghierul* slavon, tipărit de Şerban, fiul lui Coresi, la Braşov în 1588, a apărut sub patronajul domnului Ţării Româneşti Mihnea Turcitul (cea de a doua domnie dintre 1585—1591) şi al principelui Transilvaniei Sigismund Báthori. În epilogul cărţii faptul se consemnează astfel : „ Începutus-au aceste sfinte cărţi numite Liturghia în zilele bine credinciosului domn Io Mihnea voievod a toată ţara Ungro-Vlahiei şi în zilele prea marelui şi preînaltului Batăr Sigmund voievodul Ardealului" [24].

La toate acestea trebuie să adăugăm că o serie de alte cărţi chirilice tipărite în Transilvania au fost patronate de domnul Ţării Româneşti. Acest lucru reiese indiscutabil din faptul că în frontispiciile lor figurează stema Ţării Româneşti. Acesta, chiar dacă în epilog nu figurează numele domnului muntean, este un indiciu sigur că acele cărţi au fost destinate nu numai pieţei şi necesităţilor din Transilvania, ci şi pieţei din Ţara Românească. Printre aceste cărţi trebuie să amintim *Tetraevanghelul slavon*, tipărit de Coresi în 1562 la Braşov [25]; *Tetraevanghelul slavon*, tipărit de Călin în 1565 la Braşov [26]; *Octoihul slavon*, tipărit de diaconul Lorinţ în 1567 la Braşov [27]; *Tetraevanghelul slavon* din 1579, tipărit de Coresi şi Măinăilă [28]; *Tetraevanghelul slavon* din 1579, tipărit de diaconul Lorinţ [29]. Apare, totodată, în epilogul multor tipărituri coresiene, al căror loc de tipărire nu ne este cunoscut, numele domnilor din Ţara Românească. Printre acestea se numără *Sbornicul slavon* din 1568, în epilogul căruia se

[23] *Ibidem*, vol. I, p. 85—93, citatul la p. 88.
[24] *Ibidem*, p. 100.
[25] *Ibidem*, p. 46.
[26] *Ibidem*, vol. IV, p. 7.
[27] *Ibidem*, p. 9.
[28] *Ibidem*, vol. I, p. 73—74.
[29] *Ibidem*, p. 75—79. Cu toate că în epilog se arată că această carte a fost tipărită „din porunca marelui voevod Batăr Crişţov", în frontispicii apare stema Ţării Româneşti, corbul cu crucea în cioc. Frontispiciul acesta se deosebeşte ca figură de frontispiciile realizate de Coresi după modelul macarian (cf. figura 84 din *Bibliografia românească veche*, vol. I, p. 77).

precizează că „ s-au scris această carte în zilele binecinstitului de Christos iubitorului Io Alexandru voievod, mitropolit fiind preasfinţitul Chir Evtimie" [30]. *Octoihul slavonesc* din 1574 [31], *Psaltirea slavonească* din 1577 [32], *Triodul slavon* din 1578 [33] au fost tipărite „din porunca domnului Io Alexandru voievod" sau „ cu porunca domnului Io Alexandru voievod şi a fiului său Io Mihnea voievod şi a preasfinţitului mitropolit Serafim".

Avem chiar şi din aceste date şi informaţii sumare un tablou destul de convingător al realităţii că producţia de cărţi chirilice româneşti era destinată să satisfacă cerinţele românilor din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în egală măsură. Astfel, oriunde s-ar fi tipărit o carte chirilică, la Tîrgovişte sau la Braşov, la Alba-Iulia sau în alte oraşe din Transilvania, ea era destinată să circule pe tot cuprinsul teritoriului locuit de români.

Circulaţia cărţii constituie o altă problemă majoră cercetată cu deosebită stăruinţă de bibliologia modernă pe plan mondial. Ea oferă o imagine interesantă asupra mediului social în care a pătruns cartea, asupra sferei de răspîndire a informaţiilor cu ajutorul tiparului şi nu o dată asupra preţului, important indiciu al accesibilităţii cărţii pentru pături sociale mai largi sau mai restrînse. Cercetătorul cărţii româneşti din secolul al XVI-lea, al cărţii chirilice în general nu dispune, desigur, de informaţii atît de ample şi multilaterale cum sînt ştirile despre cartea cu caracterele alfabetului latin din Europa apuseană. El este nevoit să se mulţumească cu datele oferite de însemnările destul de sporadice aflătoare pe puţinele exemplare păstrate pînă în zilele noastre. Şi dacă vom adăuga că sînt tipărituri din care ni s-a păstrat doar un singur exemplar sau numai un fragment, avem imaginea cadrului în care poate opera în privinţa răspîndirii cărţii româneşti din secolul al XVI-lea cercetătorul zilelor noastre. Amintim toate acestea pentru a sublinia cît de palidă poate fi imaginea formată despre circulaţia unei cărţi avînd un tiraj de două-trei sute de exemplare pe baza unui număr infim de exemplare păstrate pînă în zilele noastre, dintre care unele nici nu au păstrat urme care să ateste drumul de cîteva secole parcurse. Cu toate vitregiile prin care a trecut cartea chirilică de la noi din secolul al XVI-lea, din mîna tipografului prin zecile de mîini care au sorbit din ea cunoştinţe, şi nu odată tărie sufletească în timpuri grele, şi pînă la cel care azi o anchetează, ea a păstrat urme demne de remarcat ale legăturilor spiritual-culturale de pe

---

[30] *Ibidem*, p. 53.

[31] *Ibidem*, p. 60 : „Io Alexandru voevodul întregii ţări a Ungrovlahiei, fiul marelui şi preabunului Io Mircea voevod, am cunoscut şi am înţeles domnia mea împuţinarea şi raritatea în ţara domniei mele a cărţii mai sus numite Octoih... şi m-am sfătuit cu părintele nostru... mitropolit chir Evtimie al întregii Ţări Româneşti şi am tipărit această carte de suflet folositoare Octoih".

[32] *Ibidem*, p. 68 : „Cu porunca domnului Io Alexandru voevod şi a fiului său Io Mihnea voevod şi a preasfinţitului mitropolit, eu păcătosul diacon Coresi am scris această sfîntă carte ce se numeşte Psaltire".

[33] *Ibidem*, p. 69 : „Din porunca domnului Io Alexandru voevod şi a fiului său Io Mihnea voevod, cu păcătosul diacon Coresi am scris aceste cărţi cu cinci ucenici".

ambele versante ale Carpaţilor. Este adevărat că aceste urme sînt nu o dată sărace faţă de drumul secular parcurs, dar ele sînt cu atît mai valoroase, mai preţioase. Ele atestă că o carte tipărită la Tîrgovişte a ajuns în curînd în Moldova sau alta tipărită în Transilvania era cumpărată în Moldova ori Ţara Românească. Să reproducem în cele ce urmează cîteva din aceste informaţii. Să amintim mai întîi exemplarul *Tetraevanghelului slavon*, tipărit de Macarie în Ţara Românească la 1512, care astăzi se păstrează în fondul foarte bogat de carte rară a Bibliotecii publice „M.E. Saltîkov-Şcedrin" din Leningrad. Acest exemplar, după cum trădează însemnarea aflată pe el, a fost la 1559—1560 al Mănăstirii Neamţului din Moldova [34]. Un alt exemplar din acest *Tetraevanghel*, păstrat la Biblioteca „ V.I. Lenin" din Moscova, a fost cumpărat de Lefter şi soţia acestuia Ştefana din satul Ciobirciu şi dat bisericii din satul Malcăuţi „ în zilele lui Gheorghe Ştefan voievod în anul 1657" [35]. Un exemplar din *Apostolul slavon*, tipărit de D. Liubavici în 1547, la comanda domnului Ţării Româneşti Mircea Ciobanul, se afla la începutul secolului al XVII-lea în Moldova [36].

Să ne referim la interesanta însemnare păstrată în registrul de cheltuieli al oraşului Braşov din care rezultă clar că prima carte tipărită în limba română la Sibiu în 1544, *Catehismul luteran românesc*, a fost solicitat de domnul Ţării Româneşti Pătraşcu cel Bun de la braşoveni. Aceştia, neavînd exemplar disponibil, au trimis pentru *Catehism* la Sibiu, de unde l-au obţinut şi l-au expediat în Ţara Românească [37]. Ambele exemplare păstrate pînă azi din *Tetraevanghelul slavon*, tipărit de Filip Moldoveanul la Sibiu în 1546, au fost în secolul al XVII-lea în Moldova. Pe cel aflat la Biblioteca publică din Leningrad există semnătura domnului Moldovei Gheorghe Ştefan din 1658 [38]. Celălalt exemplar din Biblioteca Universităţii de la Ujgorod păstrează însemnarea cu numele boierului moldovean Ciulpan Toma, care a plătit pentru carte suma de trei galbeni. Faptul că ambele exemplare păstrate cunoscute pînă acum din această carte au fost în secolul al XVII-lea în Moldova nu trebuie să ne surprindă, căci ea conţine, alături de stema oraşului Sibiu, unde s-a tipărit, şi stema Moldovei. Şi mai interesante sînt însemnările de pe *Tetraevanghelul slavon* tipărit de Lavrentie ieromonahul la Bucureşti la 1582, păstrat astăzi la Biblioteca Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj. Reiese din această însemnare că însuşi tipograful Lavrentie i-a vîndut acest exemplar fostului staroste de Putna Broştog şi soţiei acestuia, Candachia, care au plătit pentru el suma de 145 sau 200 de zloţi. Cumpărarea s-a făcut, după cum precizează însemnarea, în timpul domniei lui Petru Şchiopul, probabil în perioada ulti-

[34] L. Demény, *Tipăriturile tîrgoviştene din secolul al XVI-lea în bibliotecile şi muzeele din Moscova şi Leningrad*, în „Valahica", Anuarul Muzeului din Tîrgovişte, vol. III, p. 124.

[35] *Ibidem*, p. 122—123.

[36] *Ibidem*, p. 128—129.

[37] A. Huttmann şi P. Binder, *Contribuţii la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român*, în *Limbă şi literatură*, vol. XVI, Bucureşti, 1968, p. 65—66.

[38] L. Demény şi D. Simonescu, *op. cit.*, p. 16 şi planşa 3 B.

mei sale domnii [39], căci la 1584 Broştog figurează în documente interne moldoveneşti în calitatea sa de staroste la Putna [40]. Oricum, exemplarul a ajuns din Ţara Românească, chiar din mîna tipografului, în mîna cumpărătorului moldovean, care a făcut donaţie unei biserici din Moldova.

Constatăm, din puţinele date, că în special tipografiile chirilice din Transilvania asigurau în secolul al XVI-lea necesarul de cărţi din Ţara Românească, dar mai ales din Moldova, ceea ce era cu totul firesc, căci în acea perioadă la est de Carpaţi nu avem nici o ştire că ar fi existat vreo tiparniţă.

Legăturile dintre ţările române cuprindeau nu numai sfera de producţie tipografică şi cea a circulaţiei cărţii; ele se reflectau şi în domeniul pregătirii manuscriselor pentru tipar. Cu toate că pentru o perioadă atît de îndepărtată din istoria tiparului chirilic de la noi este greu să vorbim de o cenzură, totuşi un anumit control exista. El era asigurat de ierarhia bisericească ortodoxă din Ţara Românească şi Moldova, care avea grijă să nu se răspîndească cărţile ereziei luterane sau reformate, mai ales dacă ele erau în limba română şi, prin urmare, receptibile şi de cei ce nu cunoşteau slavona. De aceea nu trebuie să ne surprindă că mai ales cărţile slavone erau acelea pe care domnii Moldovei şi Ţării Româneşti şi mitropoliţii de aici le patronau, le comandau în tiparniţele transilvănene.

Este în acelaşi timp evident că la realizarea traducerilor din salvonă în română a textelor biblice tipărite de Coresi participau, în afară de clericii transilvăneni (din Şcheii Braşovului, din Orăştie sau din altă parte), şi clerici din Ţara Românească. În orice caz, atunci cînd caracterul militant al luteranismului a slăbit din intensitate şi pe prim plan a revenit interesul comercial al acelor patricieni saşi din Braşov care-şi asumau cheltuielile materiale legate de tipărirea unei cărţi în limba română, ei trebuiau să obţină într-un fel sau altul adeziunea bisericii din ţara vecină dacă doreau să fie răspîndită pe o arie mai largă cartea. Mai mult, ei căutau să obţină manuscrisul slav chiar de la mitropolitul Ţării Româneşti, pentru a fi tradus şi tipărit în limba română. Predoslavia la *Evanghelia cu învăţătură* din 1580—1581, tipărită de Coresi, păstrează mărturia vie despre această realitate. „Derept acéia, eu, jupînul Hîrjil Lucaci din cetatea Braşovului şi a tot ţinutul Bîrsei, foarte cu inimă fierbinte şi cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte. Derept acéia, în multe părţi am întrebat ş-am căutat pînă o am aflat în Ţara Rumânească, la arhimitropolitul Serafim, în cetate în Tîrgovişte. Iară după ce o am oblicit, iară eu foarte m-am bucurat şi cu multă rugăciune cerşutu-am de la sfinţiia lui şi mi-o au tremis. Iară eu, deacă o văzuiu ce învăţătură dumnezeiască şi cu folos

---

[39] N. Iorga, *Cea dintîi istorie universală tipărită în Transilvania*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice", seria III, tomul IV (1925), p. 389. Însemnarea pomenită pentru prima dată de N. Iorga a fost reprodusă de Al. Mareş în „Studii şi cercetări de lingvistică", XXII (1971), nr. 1.

[40] *Documente privind istoria României*, veacul al XVI-lea, Seria A, Moldova, vol. III, 1571—1590, p. 250. Documentul s-a păstrat într-o traducere făcută la 1802. Rezumatul lui a fost semnalat de M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, Iaşi, 1932, p. 176.

sufletului și trupului iaste întru ia, iară inima mea se îndulci și foarte mă sfătuii cu luminatul mitropolitul marele Ghenadie din tot ținutul Ardealului și al Orăziei și cu mult chiros de preuți, ce le trebuia această carte, încă și cu toți sfetnicii miei și cu voia tuturor acestora și cu voia mitropolitului marelui Serafim, noi o dedem lu Coresi diaconul ce era meșter învățat într-acest lucru, de o scoase den cartea sîrbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții de la besereca Scheilor de lîngă cetatea Brașovului, anume pop Iane și popa Mihai . . . Deci déacă văzui că e lucru dumnezeesc, iară eu nu mai cruțai den avére ce-mi era dăruit de la Dumnezeu a da la acest lucru, ce ded (dădui) lui și ucenicilor lui, de să tipărească această carte Evanghelie cu învățătură . . . spre învățătura legiei oamenilor creștini" [41]. Avem în față tabloul desfășurat al felului în care s-a realizat o carte românească din secolul al XVI-lea, al factorilor care au concurat ca ea să vadă lumina tiparului, începînd cu interesul comercial al judelui brașovean, continuînd cu manuscrisul oferit de mitropolitul din Țara Românească, care asigura și puritatea lui spirituală, cu concursul știutorilor de carte români din Transilvania, al „meșterului învățat" Coresi și al preoților români Iane și Mihai din Șcheii Brașovului, care au săvîrșit greaua trudă de traducere, și sfîrșind prin munca neobosită de culegere și tipărire de către Coresi și ucenicii lui.

Scopul urmărit de Luca Hirschel a fost în fond atins. Mărturisește acest fapt el însuși într-o scrisoare adresată la 14 august 1582, deci la un an de la apariția cărții, judelui orașului Bistrița, Gaspar Budaker. Judele Brașovului arată, printre altele, că această carte, aprobată de vlădica din Ardeal, de domnii sibieni, de Cozma Horvath, căpitanul cetății Făgărașului, de domnii Moldovei și Țării Românești și de vlădicii de acolo, a fost tipărită de el pentru „ sădirea cuvîntului dumnezeesc între săracul popor românesc". Este însă foarte importantă precizarea făcută de Luca Hirschel, anume că domnii țărilor vecine și mitropoliții lor au și cumpărat multe exemplare din carte, pe care le-au dus acolo. Cu această recomandare îl roagă pe judele bistrițean să accepte și el trei exemplare spre a fi comercializate printre românii din acele părți [42].

Ar fi incompletă imaginea noastră despre tipar și carte românească, ca produse ale legăturilor dintre țările române, dacă nu ne-am referi și la cei care au trudit neobosit la realizarea cărții, la promovarea limbii române în cartea tipărită și, prin aceasta, la propagarea ei largă. Prin

---

[41] *Bibliografia Românească veche*, vol. I, p. 79—80.

[42] Iată fragmentul cu pricina din scrisoarea lui Luca Hirschel: „Dieweil dann aber dieselbige vonn meiniglichenn im Lande approbirtt wordenn, wnndt furnemlich vonn dem Wladika dieses Landes wnndt die Herren aus der Hermanstadtt, item Herr Cozma Horwath vonn Fogaras, in ihre czugehorungen, des gleichenn aber auch des Moldner wnndt Walachische Waida durch der Wladickenn ihre czustim wnndt Consens ettliche wnndt ville exemplaria in ihre Länder bineinführenn, kauffen wnndt iczt die selbe dem armenn Volck furtragenn wnndt predigenn lassenn, — habe ich derhalbenn auch Eur Weisheit derselben drei exemplaria hiemit durch Prieffezeugernn czu schickenn wellenn, dieselbe Eur namhafft Weisheit walachischer Czugehorung, czu verkündigenn lassen" (cf. E. Hurmuzaki — N. Iorga, *Documente*, vol. XI, p. 656).

munca şi truda lor s-a realizat acea sudură dintre tiparniţele din Ţara Românească şi Transilvania, care caracterizează tiparul chirilic de la noi şi o defineşte ca o individualitate bine conturată în ansamblul tiparului chirilic european din secolul al XVI-lea.

Să pornim de la cel care a tipărit primele texte în limba română la Sibiu: *Catehismul românesc luteran* şi *Evangheliarul slavo-român*, Filip Moldoveanul. Numele lui indică fără echivoc că „ din Moldova a plecat — după spusele lui N. Iorga — acest pictor de biserici şi meşter de slove, care ia loc între vechii noştri cărturari" [43]. Astfel se explică faptul că, alături de stema oraşului Sibiu, unde-şi tipărea *Tetraevanghelul slavon* din 1 546, a plasat în carte şi stema Moldovei [44], stema ţării sale de baştină. Timp de aproape trei decenii şi jumătate Filip Moldoveanul, alias Philipps Pictor sau Maler, se afla în slujba magistratului sibian, în calitate de ***scriba vechicus*** sau ***interpres literarum walachicalium***, asigurînd nu numai corespondenţa oraşului cu domnul şi marii boieri din Ţara Românească, dar adesea găzduirea solilor sosiţi din ţara vecină, ducînd la capăt importante misiuni diplomatice încredinţate lui în ţara vecină de oraşul Sibiu sau chiar de Ioàn Zápolya [45].

[43] N. Iorga, *Cinci comunicări la Academia Română*, III, *Tipărituri româneşti necunoscute*, în „Revista istorică", an. 17 (1931), nr. 1—3, p. 26.

[44] L. Demény, *Stema Moldovei în prima tipăritură românească din Transilvania*, în „Revişta muzeelor", III (1966), nr. 4, p. 346—348.

[45] În urma cercetărilor întreprinse în ultimii ani, activitatea lui Filip Moldoveanul este din ce în ce mai bine cunoscută. Graţie acestor cercetări cunoaştem nu numai activitatea lui în slujba magistratului oraşului Sibiu între anii 1521 şi 1554, dar şi pe cea de cărturar-tipograf: Jakó Zsigmond, *Könyvtörténet, művelődéstörténet* (Istoria cărţii, istoria culturii), în „Korunk", an. XXIII (1964), nr. 11, p. 1530—1536; idem, *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", an VII (1964), p. 97—115; A. Huttmann şi P. Binder, *Prima carte tipărită în limba română*, în „Călăuza bibliotecarului", an. 18 (1965), nr. 2, p. 84—96; Jakó Zsigmond, *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", vol. 9 (1966), nr. 1, p. 31—58; L. Demény şi D. Simonescu, *Un capitol important din vechea cultură românească, Tetraevanghelul, Sibiu, 1546*, Supliment la „Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie", an. 1965, nr. 1; Sig. Jakó, *Editarea cărţilor româneşti la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", an. VIII (1965), p. 115—126; L. Demény, *Le premier texte roumain imprimé*, în „Revue roumaine d'histoire", an. IV (1965), nr. 3, p. 385—412; Ferenc Hervay, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*, în „Magyar Könyvszemle", an. LXXXI (1965), nr. 2, p. 119—127; L. Demény, *O tipăritură slavo-română precoresiană*, în „Studii", an. XVIII (1965), nr. 5, p. 1 001—1 038; Ferenc Hervey, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, în „Magyar Könyvszemle", an. LXXXI (1965), nr. 3, p. 201—216; L. Demény, *A szebeni szláv-román Evangheliar* (Evangheliarul slavo-român din Sibiu), în „Korunk", an. XXI (1965), nr. 12, p. 1738—1742; idem, *Primul text românesc imprimat*, în „Revista bibliotecilor", an. XIX (1966), nr. 6, p. 344—348; Ion Gheţie, *Consideraţii filologice şi lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în „Studii şi cercetări lingvistice", an. XVII (1966), nr. 1, p. 47—80; P. P. Panaitescu, *Începuturile scrisului în limba română*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. IV (1960), p. 117—190; idem, *Începuturile scrisului în limba română*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", vol. V (1963), p. 107—134; idem, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, Edit. Academiei, 1965; idem, *Les origines de l'imprimerie en langue roumaine*, în „Revue des

Cunoaştem foarte puţin activitatea logofătului Oprea tipograf. Ştim însă că el a învăţat meşteşugul tiparului în tiparniţa din Tîrgovişte a lui Dimitrie Liubavici, şi a fost meşterul care a transmis arta tipografică diaconului Coresi, tipărind împreună cu acesta la Braşov *Octoihul mic slavonesc* din 1557.

Cel care a întruchipat coeziunea şi unitatea tiparului românesc din a doua jumătate a secolului al XVI-lea a fost diaconul Coresi [46]. Pornit din Ţara Românească, afirmînd răspicat în tipăriturile sale că este „diacon Coresi ot Tîrgovişte", el s-a stabilit pînă la urmă în Transilvania. Diaconul Coresi a întreţinut în tot cursul activităţii sale prodigioase legături strînse cu Ţara Românească, din cînd în cînd s-a întors la Tîrgovişte, a tipărit o bună parte din cărţile sale la „porunca" domnilor din Ţara Românească sau patronat de aceştia. Coresi a colaborat cu factorii bisericeşti din Ţara Românească pentru pregătirea şi tipărirea în Transilvania a unor manuscrise. Mai presus de toate stă însă în toată opera coresiană editarea cărţilor în limba română. El este primul dintre cărturarii români care a formulat clar şi fără echivoc necesitatea tipăririi cărţilor în limba vorbită şi înţeleasă de popor. „Eu, diacon Coresi — sună mesajul cărturarului român —, déca văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avem .... am scris cum am putut ... rumâneşte, căci mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înţeles decît 10 mie de cuvinte neînţelese în limbă striină" [47]. Studiind opera lui Coresi privind promovarea mijloacelor tiparului a limbii vorbite de popor, nu putem neglija, desigur, atmosfera spirituală generală din Transilvania, faptul că curentele luteran şi calvin, Reforma şi-au croit drumul şi pe aceste meleaguri, de faptul că populaţia săsească şi în bună parte şi cea maghiară, au aderat la noile curente. Reprezentanţi de frunte ai culturii săseşti şi maghiare,

---

études sud-est européennes", VI (1968), nr. 1, p. 23—38; L. Demény, *Où en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine?*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII (1970), nr. 2; p. 241—267; idem, *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckpresse in Hermannstadt im 16. Jahrhundert*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 12 (1969), nr. 1, p. 25—36; Lidia A. Demény, *Xilogravurile lui Filip Moldoveanul*, în „Studii şi cercetări de istoria artei. Seria artă plastică", 16 (1969), nr. 2, p. 229—241; A. Huttmann şi P. Binder, *Contribuţii la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român*, în *Limbă şi literatură*, vol. XVI, Bucureşti, 1968, p. 145—174; Borsa Gédeon, *Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen (1528—1531)*, în „Bibliothek und Wissenschaft", vol. III (1966), Wiesbaden, p. 1—12; Ferenc Hervay, *Die erste kyrillische Buchdruckpresse zu Hermannstadt*; *ibidem*, p. 145—155; idem, *Magister Philippus von Hermannstadt, Drucker der ersten Bücher in rumänischer Sprache*, în „Guttenberg Jahrbuch", 1966; Al. Mareş, *Observaţii cu privire la Evangheliarul din Petersburg*, în „Limba română", an. XVI (1967), nr. 1, p. 63—76; L. Demény, *Papiergeschichte des XVI. Jahrhunderst in den Forschungen der rumänischen Historiker*, în „Revue roumaine d'histoire", VII (1968), nr. 1, p. 29—38.

[46] O prezentare sintetică (cu o bibliografie bogată) a cercetărilor mai noi cu privire la Coresi, vezi în articolul lui Dan Simonescu, *Un mare editor şi tipograf din secolul al XVI-lea: Coresi*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", vol. XI (1969), p. 53—60.

[47] Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *op. cit.*, vol. I, p. 45, 56 şi 64.

nu odată magistratul orașelor săsești sau juzii lor, ba chiar principii transilvăneni și unii dintre nobilii maghiari au fost inițiatori și sprijinitori ai curentului de editare a textelor biblice în limba română cu scopul de a atrage și pe românii transilvăneni la noua și ,, adevărata credință''. Indiferent de scopul nemijlocit urmărit, vedem că chiar și în săvîrșirea unei cotituri capitale în dezvoltarea culturală românească nu putem face abstracție de realitățile istorice concrete, de prezența fenomenului cultural săsesc și maghiar, de rolul său activ în viața culturală a țării. El definește coloritul istoric concret pe teritoriul patriei noastre, face parte integrantă, alături de evoluția culturală românească, din frămîntata istorie a țării.

Cartea românească și tiparul chirilic de pe teritoriul țării noastre în secolul al XVI-lea, examinate din punctul de vedere al unității de origine, de neam și de limbă a poporului român, dezvăluie o latură importantă a legăturilor dintre țările române. Îndrăznim să afirmăm că această latură a jucat în condițiile secolului al XVI-lea un rol mai însemnat în dezvoltarea conștiinței unității poporului român decît factorul legăturilor economice. Nu dorim să minimalizăm prin aceasta importanța acestui din urmă factor, credem totuși că el era depășit în plină epocă feudală de ponderea pe care l-a primit actul cultural de a se adresa poporului în limba pe care o înțelegea, peste granițele politice care divizau. Prin însuși faptul răspîndirii tiparului se promova, se suda unitatea de limbă a poporului român, se făcea ca particularismele, dialectele locale să fie dominate de limba cultă și să se restrîngă din ce în ce mai mult sfera folosirii limbii slave. Desigur, este departe de noi a considera acest proces de lungă durată ca ceva realizat fără obstacole, fără luptă cu vechiul, cu tradiția, care frîna încă în secolul al XVI-lea. S-a făcut însă atunci pasul decisiv și ireversibil, care ca un reflector lumina orizonturi mai îndepărtate, era farul ce indica direcția.

Sîntem, pe de altă parte, conștienți și de faptul că nici în secolul al XVI-lea, dar nici următoarele două secole, cartea tipărită nu a putut înlocui cartea manuscrisă. Rolul acesteia era, încă în acea epocă, extrem de important și deci fenomenul legăturilor culturale dintre țările române nu putea fi redus numai la domeniul tiparului și al cărții tipărite. Pentru o imagine mai amplă și mai completă trebuie deci studiate cărțile manuscrise pe ambele versante ale Carpaților. Iată deci motivele pentru care considerăm utilă și absolut necesară studierea amănunțită a oricărui manuscris, a oricărui exemplar de carte veche românească, indiferent unde s-ar găsi el, căci trebuie să constatăm o realitate că în momentul de față nu dispunem nici măcar de un inventar cumulativ al exemplarelor de carte veche românească din diferitele fonduri din țară, să nu mai vorbim de fondurile străine. Este și mai mult rămasă în urmă studierea cărților manuscrise. Or, fără o evidență și un studiu viguros este cu neputință abordarea temeinică a unor probleme cardinale din istoria țării.

BUCH UND BUCHDRUCK – FÖRDERER DER KULTURELLEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN RUMÄNISCHEN LÄNDERN IM 16. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Die Rolle und der Platz des gedruckten Buches in der Erweiterung und Vertiefung der Beziehungen zwischen den rumänischen Ländern im 16. Jahrhundert gibt das Thema dieser Studie ab. Das Problem wird aus verschiedenen Gesichtspunkten angeschnitten, beginnend mit dem Ursprung des Buchdruckes und bis Buchzirkulation. So ist festzustellen, daß die gedruckten Bücher in der Walachei auf der Überlieferung auf der Vorlage des moldauischen handschriftlichen Buches beruhen. Sie brachten Text, Lettern, Initialen, Vignetten und Titelbilder aus diesen Handschriften wieder und paßten diese natürlich an die mechsnische Vervielfältigung des Buches an. Sodann wird die Fortsetzung der Buchdruckertradition aus der Walachei in Siebenbürgen gezeigt, sogar die Benützung desselben Letternsatzes in beiden Ländern. Es wird nachdrücklich eingegangen auf den Umlauf des Buches auf dem ganzen von Rumänen bewohnten Gebiet, auf die besondere Rolle des rumänischsprachigen Buches, auf die Tätigkeit der verschiedenen rumänischen Buchdrucker im 16. Jahrhundert, die aus der Moldau oder Walachei stammen und Bücher in Siebenbürgen drucken. Vielek yrillische in Siebenbürgen gedruckte Bücher sind von den walachischen Fürsten bestellt und beschirmt während andere, die in Tîrgovişte gedruckt wurden, sich der Unterstützung des moldauischen Fürsten erfreuten. All diese Aspekte und noch andere, die in der Studie angesprochen werden, heben die besondere Bedeutung des Buchdruckes in der Entwicklung des Bewußtseins der Einheit bei den Rumänen in der erforschten Periode hervor.

ȚĂRILE ROMÂNE ÎN VIZIUNEA CĂLĂTORILOR ENGLEZI (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA ȘI PRIMELE DECENII ALE CELUI DE-AL XVIII-LEA)

DE

PAUL CERNOVODEANU

Țările române au stîrnit de timpuriu un viu interes în depărtatele insule britanice prin poziția lor aparte în spațiul carpato-danubian, la interferența marilor căi de comerț ce legau răsăritul și sud-estul Europei de centrul continentului, prin varietatea resurselor naturale ce înlesneau posibilitățile de schimb, prin particularitatea originii etnice și a limbii de factură romanică și, în sfîrșit, prin regimul de semiautonomie politică de care beneficiau în cadrul sistemului statal al Imperiului otoman; Transilvania a oferit un plus de atracție datorită legăturilor tradiționale stabilite cu un veac mai înainte și explicate prin afinitățile de ordin confesional și gradul de receptivitate mai perceptibil al operelor științifice și literare engleze.

Viziunea făurită în Anglia în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și la începutul celui următor despre țările române — destul de inegală, fatal incompletă și nu lipsită de unele erori sau aprecieri pripite, a realităților socio-economice, politice și religioase existente — nu este mai puțin interesantă de relevat și reflectă, în majoritatea cazurilor, atenția deosebită de care se bucurau Moldova, Țara Românească și Transilvania în ochii observatorilor britanici. Informațiile de natură istorică, socio-economică, politică, culturală și religioasă asupra țării și poporului nostru au fost obținute de cele mai multe ori prin observația directă a călătorilor englezi, dar și prin mărturiile — de o incontestabilă valoare științifică — datorate unor eruditi, buni cunoscători ai relațiilor noastre prin contactul nemijlocit stabilit la Constantinopol nu numai cu capuchehaielele țărilor române la Poartă, dar și cu unii domni sau personalități de frunte ale culturii autohtone aflați temporar în capitala Imperiului otoman; totodată teologi

anglicani afectați Ambasadei engleze sau diferitelor consulate din Levant, cu o bună pregătire în domeniul filologiei clasice, dar uneori și în acela al epigrafiei și numismaticii antice, s-au referit în diferitele lor compendii privind dogmele bisericii răsăritene și la situația ecleziastică a țărilor române.

O altă categorie de izvoare, completînd datele oferite de operele cu caracter istorico-geografic, a constituit-o și seria de atlase și vechi lucrări de cartografie editate la Londra în intervalul 1660—1714 asupra Europei orientale, menite a facilita negustorilor englezi reperarea căilor de comunicații în țările noastre, necesare asigurării unui trafic normal în această regiune a continentului.

În sfîrșit, mai sîntem în măsură să semnalăm — deși în treacăt cîteva imagini sporadice despre evenimente sau personaje din Transilvania surprinse în producția literară și dramatică engleză din epoca ultimilor Stuarți.

MEMORIALE DE CĂLĂTORIE — LUCRĂRI ISTORICO-GEOGRAFICE ȘI TEOLOGICE ENGLEZE DESPRE ȚĂRILE ROMÂNE

Fără a se evidenția printr-un număr prea ridicat, memorialele de călătorie sau lucrările care dau indirect știri și despre țările române se relevă în cele mai multe cazuri prin varietatea problemelor abordate și calitatea informației, predominînd, în genere, o notă de suficientă obiectivitate. Pentru a oferi o imagine de ansamblu a datelor cuprinse în aceste izvoare narative, le vom grupa pe categorii de probleme.

Originea poporului român și latinitatea limbii. Aproape în unanimitate izvoarele narative engleze din această epocă recunosc unitatea poporului român locuind în cele trei provincii : Moldova, Țara Românească și Transilvania și originea latină a limbii noastre [1]. Lordul Henry Howard, călătorind în Balcani la 1664 ca însoțitor al rezidentului habsburgic Leslie la Constantinopol [2], amintește că în componența Daciei antice figurau și

[1] Și călători sau cărturari englezi din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca William Lithgow (*The Totall Discourse of the Rare Adventures*, Londra, 1632, p. 416) ori Edward Brerewood (*Enquires of Languages*, în Samuel Purchas, *His Pilgrimes*, vol. I, Londra, 1625, p. p. 109), sînt convinși de latinitatea limbii române, iar Peter Heylyn (*Microcosmos: A Little Description of the Great World*, Oxford, 1625, p. 365—366) vorbește despre „Wallachia" sau „Bogdania" (Moldova) ca provincii ale fostei Dacii Romane (*apud* M. Beza, *Papers on the Rumanian people and literature*, Londra, 1920, p. 20—21).

[2] Lordul Henry Howard (1628—1684), duce de Norfolk, împreună cu fratele său Edward au însoțit la Constantinopol, la rugămintea împăratului Leopold I, pe ambasadorul său, contele Leslie, trimis pentru ratificarea păcii de la Vasvár (cf. *Dictionary of National Biography*, vol. XXVIII, p. 32). Călătoria începută din Viena la 25 mai 1664 s-a încheiat după aproape un an, o dată cu reîntoarcerea soliei imperiale la 23 martie 1665 (cf. John Burbury, *A relation of a journey of the right honourable my lord Henry Howard from London to Vienna, and thence to Constantinople...*, Londra, 1671, p. 51 și 223).

provinciile „ Moldavia, Transylvania . . . Walachia" [3]. De asemenea, medicul și naturalistul Edward Brown, membru al Societății Regale [4], trecînd prin 1669 la marginile Transilvaniei, precizează că „ un foarte mare număr" al locuitorilor acestei țări „ vorbesc latina" și că a putut să se facă înțeles în această limbă de vizitii, barcagii și persoane de condiție umilă [5], care evident erau români. Pe de altă parte, apreciatul istoric Paul Rycaut [6], în monografia sa dedicată Imperiului otoman, evocînd trecutul îndepărtat al celor trei țări române, glorifică însă și eroismul celorlalți strămoși ai poporului nostru, dacii, ale căror virtuți s-au transmis urmașilor : „ Aceste trei sărmane provincii, numite odinioară Dacii [7], ce au rezistat atîta vreme armatelor romane și au fost totdeauna socotite ca (fiind locuite de) un popor viteaz și războinic, cum scrie Virgilius în cartea a 8-a din *Aeneida* . . . și Juvenal în *Satira a V-a*, au devenit mormintele și cimitirele turcilor și în vremea de față au fost scena pe care s-au jucat atîtea tragedii ale războiului [8], fiind apărate cu tot atît de mult preț

[3] *Ibidem*, p. 130—131.

[4] Doctorul Edward Brown sau Browne (1644—1708), fiul cunoscutului medic și naturalist Sir Thomas Brown (1605—1682), a întreprins o călătorie de studii în Europa apuseană, centrală și Balcani între anii 1668 și 1673, cu care prilej, la îndemnul Societății Regale din Londra, a studiat apele minerale și minele de sare din Austria, Ungaria și Transilvania. În 1669, publicîndu-i-se cîteva rapoarte și în „Philosophical Transactions" din aprilie 1670 (cf. *Dictionary of National Biography*, vol. VII, p. 42 ; M. Beza, *Călători englezi despre români*, în „Convorbiri literare", XLVIII (1914), 5, p. 855—856, și *Papers on the Rumanian people and literature*, p. 22 ; N. Iorga, *A history of Anglo-Roumanian relations*, București, 1931, p. 24 ; Eva Róna, *Some Tudor and Stuart Views on Hungary*, în „Angol Filologiai Tanulmányok-Studies in English Philology", I (1936), p. 28—39 ; Stephen Gál, *Early English Travellers in Upper Hungary*, în „The Danubian Review", VIII (1939), 6, p. 8—10 ; Lucia A. Popovici, *Un călător englez prin Balcani : Edward Brown (1642(!)—1708)*, în „Noul Album Macedo-Român", II (1965), Freiburg, p. 253—270 etc.).

[5] Edward Brown, *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli...*, Londra, 1673, p. 13 și 14.

[6] Paul Rycaut (1629—1700), membru al Societății Regale Britanice și autor de reputație europeană, era fiul unui bogat bancher originar din Brabant, Peter Ricaut sau Rycout, care s-a stabilit în Anglia în timpul lui Iacob I. După 6 ani de serviciu la Ambasada britanică din Constantinopol în calitate de secretar al lordului Winchelsea (1661—1667), Rycaut a fost numit consul la Smirna de către Compania Levantului, unde a funcționat din 1667 pînă în 1677. În 1668, ca rezultat al cercetărilor sale minuțioase și al experienței acumulate, a elaborat *The Present state of the Ottoman Empire...*, care i-a adus celebritatea ; lucrarea, unanim apreciată în lumea științifică europeană, a cunoscut mai multe ediții în engleză și numeroase traduceri în franceză, italiană, germană și chiar polonă. A mai scris *The present State of the Greek and Armenian Churches...*, Londra, 1679, 452 p., și *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*, Londra, 1680. Mediocritatea conducerii engleze și a regimului lui Carol al II-lea l-a lăsat pe Rycaut să vegeteze în umila sa slujbă în Orient, în timp ce alți funcționari, mult mai puțin dotați, au fost promovați la funcții înalte în Secretariatul de Stat ; din 1685 pînă în 1688, el a slujit în calitate de secretar al vice-regelui Irlandei, iar între 1689 și 1700 în calitate de rezident al Marii Britanii în orașele hanseatice — cu reședința la Hamburg (cf. Sonia P. Anderson, *Sir Paul Rycaut, F.R.S. (1629—1700); his Family and Writings*, în „Proceedings of the Huguenot Society of London", XXI (1966), p. 464—491).

[7] Adică Dacia Ripensis și Dacia Mediterranea, după credința timpului.

[8] Autorul se referă la lupta anti-otomană a celor trei țări românești din timpul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, Constantin Șerban, apoi Mihnea al III-lea și Gheorghe Ștefan între 1658 și 1660.

şi izbînzi trecătoare pe cît omeneşte se poate aştepta de la o atît de nepotrivită luptă între aceste provincii singure şi Imperiul otoman" [9].

În sfîrşit, capelanul anglican şi epigrafistul Edmund Chishull [10], însoţitorul de drum al lordului William Paget în Ţara Românească şi Transilvania la 1702, atestă în modul cel mai categoric că „ băştinaşii îşi zic îndeobşte români şi numesc ţara lor Ţara Românească, fiind încredinţaţi că îşi trag originea de la romani. Şi în dovedirea acestei păreri ei pot să invoce limba lor, care este un amestec corupt de latină şi italiană . . . Ei scriu numai cu litere slavone chirilice . . . Şi aceste particularităţi de limbă, ca şi de scriere, le au în comun cu Moldova, (căci) aceste două ţări împreună cu Transilvania alcătuiau vechea Dacie; cele două dintîi Dacia Ripensis şi cea din urmă < Dacia > Mediterranea . . . Această provincie < = Ţara Românească > a fost sub romani începînd de la Traian pînă la Galienus, sau mai curînd Aurelian, care — deşi născut aici — a mutat totuşi restul romanilor de aici în Moesia şi Panonia . . . " [11].

Încă o dovadă a recunoaşterii latinităţii limbii române o constituie şi plasarea ei în grupa celor romanice, alături de italiană, franceză, spaniolă şi portugheză [12], într-o culegere de lingvistică comparată, cuprinzînd rugăciunea *Oratio dominica* (Tatăl nostru) în peste 100 de limbi, care a fost tipărită în, 1700 la Londra [13]. Specimenul de limbă română inserat în această culegere poliglotă este redat în caractere latine şi transcriere fonetică la

[9] Cf. *The Present State of the Ottoman Empire*..., p. 60—61.

[10] Edmund Chishull (1671—1733) a funcţionat în calitate de capelan al factoriei engleze din Smirna din 1698 pînă în 1701, cînd a fost ataşat lordului Paget. Epigrafist pasionat, a înfăptuit o călătorie la Efes în primăvara anului 1699 spre a copia inscripţii antice. După întoarcerea în Anglia, a ocupat diferite demnităţi ecleziastice, devenind în 1711 chiar capelanul reginei Ana (cf. John B. Pearson, *Biographical sketch of the chaplains to the Levant Company... 1611—1706*, Cambridge, 1883, p. 54—58, şi *Dictionary of National Biography*, vol. X, p. 263—264).

[11] E. Chishull, *Travels in Turkey and back to England*, Londra, 1747, p. 85.

[12] *B. Latina, ejusque Propagines, aut filias descendentes*. 1. Latina. 2. Gallica. 3. Italica. 3. Forojuliana. 5. Rhaetica. 6. Hispanica. 7. Sardica ut in Oppidis ut in Pagis loqui 8. Lusitania. 9. Biscajna. 10. Berriensis. 11. *Valachica* 12. Cantabrica". Un lexicon heptaglot manuscris păstrat în Biblioteca Bodleiană din Oxford, *Mss March 187*, intitulat *Lexicon Lat.-Graec. Vulgaris sive Romanica* (!) — *Turcicam-Armenicam-Slavonicam-Moldavićam ex diversis lexicographis, oreque Turc. Armen. Graec. compositus*, datat după filigrane între 1625 şi 1637 (cf. J.S.G. Simmons—B. O. Unbegaum, *Slavonic Vocabularies in the Bodleian Library* (Oxford Slavonic Papers), vol. II, Oxford, 1951, p. 126), cuprinde un bogat tezaur de vechi cuvinte româneşti demonstrînd latinitatea limbii noastre şi, alături de vocabularul biblic sîrbesc-românesc de pe la 1630 şi *Lexiconul slavo-romîn* al lui Mardarie Cozianul din 1649 (cf. Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române*, I, Bucureşti, 1966, p. 7—8), constituie una din primele încercări lexicografice din ţările noastre (cf. Gr. Nandriş, *Texte şi glose romîneşti în Biblioteca Bodleiană din Oxford*, în „Buletinul Bibliotecii române din Freiburg" (R. F. a Germaniei), I (1953), 1, p. 56—58).

[13] *Oratio Dominica plus Centum linguis, Versionibus, aut Characteribus reddita et expressa — The Lord's Prayer in above a hundred languages, versions and characters*, Editio novissima, Londini, Prostant apud Dan<iel> Brown, ad Insigne Bibliorum, & W. Keblewhite, sub Cygno in Area Boreali D. Pauli, 1700, in 4°, [6]+70 p.+ [2] file albe (Bibl. Bathyaneum—Alba-Iulia, cota C 2 IV_1).

rubrica *Valachica* [14], fiind reprodus din lucrările mai vechi ale lui Hieronymus Megiser [15] şi John Wilkins [16]. O altă variantă [17] figurează însă la grupa *Wallica* (!), adică la limba velşă [18], şi a fost copiată greşit din opera lui Georg Stirnhielm [19], unde era trecută corect sub denumirea de *Wallachica*.

---

[14] *Oratio dominica*, p. 39 : „Tatul nostru, cineresti in ceriu/ 1. Sfincınschasc numelle teu/ 2. Se vie imparacia ta/ 3. Sust fie voja ta, cum in ceriu, aşa su prepo mortu (!)/ 4. Puine noa de tote zilelle, dene noho astazi/ 5. Sune jerta gresalelle nostre, cum sunoi (!) jertam a gresitilor nostri/ 6. Sunu ne duce prenoi in kale de ispitra/ 7. Sune men tre jaste (!) preroi dereu (!). Amin". Este vorba de textul rugăciunii care circula în Ţara Românească. O altă *Oratio Dominica Valachica* nedatată şi transcrisă în alfabetul chirilic figurează la British Museum, *Mss Harley 7013* (*apud* M. Beza, *Vechi legături cu Anglia*, în „Analele Academiei Române", seria a III-a, M.S.L., VIII (1936—1938), p. 256).

[15] Cunoscut filolog din Stuttgart (1554/5—1619), autor al lucrării *Specimen qundraginta diversarum atque inter se differentium linguarum et dialectorum, a diversis auctoribus collectarum, quibus oratio dominica est expressa*, Frankfurt, 1592. Textul rugăciunii *Tatăl nostru* în româneşte a fost publicat în ediţia a II-a a acestei lucrări (vezi reeditarea textului de Branko Beričič în monografia lui Hieronymus Mesiger, *Das Vaterunser. In vierzig Sprachen, Frankfurt, 1593*; München, 1968, 57 p.), apărută tot la Frankfurt în 1593 (cf. E. Vîrtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, 1968, p. 197), dar culegerea londoneză l-a preluat din ediţia a IV-a, tipărită la 1603, p. 41).

[16] Filozof, matematician şi lingvist (1614—1672), episcop de Chester, decan al Colegiului „Trinity" din Cambridge, autor, printre altele, al lucrării *An Essay towards a real Character and a Philosophical Language*, 2 părţi, Londra, in f°, 1668, unde figurează la p. 435 şi textul românesc al rugăciunii *Tatăl nostru* (cf. şi *Dictionary of National Biography*, vol. LXI, p. 264).

[17] *Oratio dominica*, p. 45 : „Paerinthele nostru cela ce esti en cheri/ 1. Svintzas caese (!) numele teu/ 2. Vie enperetziae ta/ 3. Facaesae voe ta, cum en tzer ase si pre paementu/ 4. Paene noastre (!) tza saetzioase dae noaae astazi / 5. Si lase noaae datorii le noastre, cum si noi le laesaem datornitzilor nostri/ 6. Si nu dutze preno i(!) la ispitire/ 7. Tze ne mentueste prenoi de viclianul/ Amin". Această variantă este întîlnită în Moldova, fiind atestată în scrierile spătarului Milescu, după cum am arătat în articolul nostru *Contacte de ordin ştiinţific şi cultural între intelectualitatea engleză şi cărturarii din Ţara Românească şi Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi primele decenii ale celui de-al XVIII-lea*, apărut în „Studii", 23 (1970), 4, p. 721, şi în studiul, alcătuit împreună cu Olga Cicanci, intitulat *Ştiri noi despre spătarul Nicolae Milescu şi relaţiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în „Biserica ortodoxă română", LXXXIX (1971), 3—4, p. 326—334.

[18] Această eroare a fost observată şi de cunoscutul cărturar transilvan, medicul Samuel Köleséri, posesor al amintitei tipărituri engleze din 1700, care, într-o scrisoare adresată la 20 iunie 1725 din Sibiu reputatului naturalist Sir Hans Sloane (1660—1753), secretar al Societăţii Regale Britanice, fiind intrigat de aşa-zisa identitate între limba velşă şi română, cerea lămuriri asupra istoriei şi locuitorilor din Ţara Galilor (Wales), necesare lui pentru o istorie a Daciei la care lucra în acea vreme (Arh. documentară a Bisericii Negre, Braşov, *Trausch*. f. 21, II, nr. XIX, f. 23—24; copie latină); scrisoarea nu este datată, iar destinatarul este identificat greşit de Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, vol. II, Braşov, 1870, p. 299—300, ca fiind John Woodward. Datorăm datarea documentului şi restituirea numelui exact al destinatarului amabilităţii prof. univ. Sigismund Jakó, care are în pregătire editarea întregii corespondenţe a lui Samuel Köleséri.

[19] Vestit savant şi poet suedez (1598—1672), director al instituţiei „Collegium Antiquitatum" din Stockholm (de la 1666). Opera în care a inserat textul românesc al rugăciunii *Tatăl nostru* — comunicată lui de spătarul Nicolae Milescu aflat atunci în Suedia — se intitulează *D. N. Iesu Christi SS. Evangelia Ab Ulfila Gothorum in Moesia Episcopo Circa Annum a Nato Christo CCCLX. Ex Graeco Gothice translata, nunc cum Parallelis Versionibus, Sveo-Go-*

Din mărturiile expuse mai sus credem a reieşi că în general în opinia cercurilor de învăţaţi din Anglia în pragul secolului al XVIII-lea se înrădăcinase ideea romanităţii limbii şi a originii latine a poporului român, trăind în cele trei provincii din spaţiul carpato-dunărean.

Cadrul fizic, descrieri general-geografice şi resurse economice. Cele mai numeroase ştiri din izvoarele narative engleze — interesînd îndeobşte pe marii negustori şi cercurile de afaceri — se referă, cu multe amănunte, la fertilitatea solului ţărilor române, la varietatea resurselor naturale, la regimul lor economic pastoral-agricol, la comerţul destul de înfloritor ce-l practicau. Astfel, Moldova apare, într-o broşură anonimă cu caracter descriptiv — istoric tipărită la Londra în 1664 [20], ca fiind o ţară de „ o formă mai mult rotundă, cu diametrul de 300 mile engleze", „bogată în cereale, vinuri, cîmpii şi păduri . . . ", cu destule păşuni şi „un număr mare de cornute şi oi, din care exportă multe în alte ţări. Porturile sînt pline de negustori armeni, evrei, unguri şi raguzani . . ." [21]. În legătură cu sursa de venituri ce o constituia piscicultura pentru Moldova, amintitul naturalist Edward Brown semnalează în 1669 pescuitul de moruni, practicat pe Dunăre, mai cu seamă în împrejurimile Chiliei; peştii din specia amintită, „dintre care unii au aproape 20 picioare lungime" şi carnea tot atît de gustoasă ca şi a nisetrului, erau depozitaţi în magazii speciale spre a fi săraţi şi apoi destinaţi desfacerii [22].

În broşura anonimă din 1664 Ţara Românească este arătată a fi avînd lungimea de 500 de mile engleze şi lăţimea de 120, iar relieful „ alcătuit în cea mai mare parte din cîmpie, fiind o ţară roditoare, îmbelşugată în vite şi cu o rasă foarte frumoasă de cai. Are cîteva mine de aur (!), argint (!), fier, ocne de sare şi toate cele trebuincioase pentru viaţa omului" [23]. „Toată ţara este de o bogăţie nesecată", mărturiseşte capelanul Chishull; „are din belşug păduri şi păşuni . . . Venitul ei de căpetenie se scoate din ceară, miere, piei brute, cai, ocne şi vama din unele localităţi de la Dunăre . . . Vinurile din această ţară, mai ales cele de la Tîrgovişte, sînt nespus de bune" [24]. Moneda obişnuită „ este fie talerul olandez, fie cel veneţian cu leul, împreună cu ortul din Polonia şi o monetă măruntă

thica, Norraena, seu Islandica et vulgata Latina edita, Stockholm, 1671; rugăciunea ce ne interesează se află la p. 8 (cf. şi A. Bitay, *Un „Tatăl Nostru" românesc într-o carte suedeză din 1671*, în „Revista istorică", XXI (1935), 10—12, p. 326—333, şi E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 198, nr. 5).

[20] *A Prospect of Hungary and Transylvania... together with an account of the qualities of the Inhabitants, the Commodities of the Countries, the chiefest-Cities, Towns and Strong-holds, Rivers and Mountains... as also a Brief Description of... some other adjacent Countries...*, Londra, 1664, 54 p. Broşura, destul de rară, alcătuită pe baza unor informaţii spicuite din publicaţii germane şi maghiare contemporane, nu este menţionată de B. Moran, *Türklerle ilgili ingilizce yayînlar biblyiografyasî...* (Bibliografia publicaţiilor engleze referitoare la turci, sec. XV—XVIII), Istanbul, 1964.

[21] *A prospect of Hungary and Transylvania...*, p. 44 şi 45.

[22] E. Brown, *A brief account of some Travels in Hungary...*, p. 11.

[23] *A prospect of Hungary and Transylvania...*, p. 45.

[24] E. Chishull, *Travels in Turkey...*, p. 82 şi 85.

săsească numită aici ban, din care o sută treizeci și două de bucăți prețuiesc un leu" [25]. Eruditul La Mottraye [26], arheolog și numismat amator, observă, la rîndul său, în principatul muntean bogăția și varietatea culturilor cerealiere, a pășunilor, a viilor și pădurilor [27].

Cele mai amănunțite date geografico-economice consemnate în izvoarele narative engleze din această epocă se referă însă la Transilvania. Broșura anonimă din 1664 o descrie ca o fortăreață naturală, „înconjurată de dealuri și păduri, ca de niște ziduri, astfel încît trecătorile se străbat cu greu și din pricina unor rîuri și pîrîuri . . . Pămîntul este foarte roditor, <fiind cultivat> cu vii, cereale și fructe, din care domnea atîta belșug <încă> din vremea romanilor . . . În afară de marea bogăție în grîne și vinuri minunate, <țara> posedă mai cu seamă o sumedenie de cireși, pruni de Damasc, gutui <și> pepeni obișnuiți, cu nimic mai prejos celor din Italia. De asemenea țintaură din belșug și o mulțime de alte plante medicinale. Mai sînt și cîteva mine de aur și argint și mai multe de fier, aramă și cupru (!) și nu puține ocne de sare și mine de pucioasă. Se găsesc atît de multe vite, încît adesea boi mari sînt vînduți pe un florin sau o jumătate de coroană, de cap. Au de asemenea o rasă bună de cai, ce sînt foarte iuți și a căror coame atîrnă pînă la pămînt, ca să nu mai vorbim de mulțimea de animale sălbatice ce trăiesc în pădurile lor și de tot felul de zburătoare <slujind> atît pentru hrană cît și pentru desfătare" [28]. Medicul naturalist Brown, în observațiile pe care le-a trimis „ Societății Regale" din Londra în 1670, privind salinele din Transilvania, precizează că „ sarea minerală ce este în mod obișnuit consumată la masă se găsește frecvent în mai toate ocnele de sare, ca, de pildă, în acelea din comitatul Maramureșului, în apropierea castelului Huszt ; apoi în încă una la Dej, într-o a doua la Turda. . . o mare cantitate din această sare este coborîtă pe . . . Tibiscus <=Tisa> și pe rîurile care se varsă în el" . . . , fiind expediată apoi pe Dunăre „spre a aproviziona Serbia și provinciile învecinate", ca și Ungaria [29] ; împăratul Leopold a interzis însă importul sării transilvane în comitatele de nord

[25] *Ibidem*, p. 85.

[26] Aubry de la Mottraye (1674—1743), literat protestant de origine franceză refugiat în Anglia, pasionat în probleme de teologie, arheologie și numismatică, a întreprins diferite călătorii în Europa, Africa de nord și Asia centrală între anii 1700 și 1732 ; a fost un apropiat al Ambasadei britanice din Constantinopol în timpul lui Paget și Sutton, urmărind în calitate de martor ocular desfășurarea campaniei de la Prut în 1711, și a intrat în intimitatea anturajului regelui Carol al XII-lea, la Bender, pe care l-a însoțit apoi pe drumul său de întoarcere prin Țara Românească și Transilvania la 1714 (cf. F. Didot, *Nouvelle biographie générale*, vol. XXIX, col. 276). Călătoriile sale în țările române între 1711 și 1714 sînt amintite de I. I. Ionescu-Gion, *Călătoriile lui Carol al XII-lea prin Țara Românească*, în „Buletinul Societății Regale de Geografie", XI (1890), p. 105; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a 2-a, vol. II, București, 1928, p. 117, 120; Al. Pomescu, *Negustorul* (!) *La Mottraye în București la 1714*, în „Gazeta municipală", XII (1938), nr. 316 (10 aprilie), p. 1—2.

[27] La Mottraye, *Travels through Europe, Asia and into part of Africa*, vol. II, Londra, 1723, p. 160.

[28] *A Prospect of Hungary and Transylvania*, p. 33—34.

[29] *Some Directions and Inquiries with their Answers concerning the Mines Minerals, Baths & of Hungary, Transylvania, Austria, and other Countries neighbouring to those*, în „Philosophical Transactions", Londra, VI (1670), 58 (25 april), p. 1 191.

ale Ungariei, deoarece realiza acolo beneficii însemnate din desfacerea blocurilor de sare de la Hallstadt din Austria [30].

Modul de exploatare al salinelor de la Ocna Sibiului este înfățișat cu destule amănunte de Edmund Chishull, care precizează, în urma unei vizite făcute la fața locului, că „ sarea este aici săpată și tăiată în bolovani . . . de formă cubică și ‹cîntărind› cam o sută de funți. Odată pregătiți astfel în hrubă, care la fund se întinde foarte mult în lățime în chip de dom, ‹bolovanii› sînt trași în sus de niște odgoane, din care unul se înfășoară în jurul unui manej tras de patru cai, iar celălalt se desfășoară în același timp. Gura ‹Ocnei› este pătrată, căptușită cu scînduri cît ține stratul de pămînt și se întinde apoi în adîncime pînă la o sută de yarzi. Acești bolovani sînt apoi depuși în magazii pentru a fi transportați cu un prilej potrivit pe Mureș pînă la Dunăre și apoi vînduți în Turcia sau Germania în folosul împăratului, care este singurul stăpîn al tuturor minelor naturale atît de îmbelșugate în această țară" [31]. După același capelan anglican, pămîntul Transilvaniei „este de o bogăție exuberantă, bine lucrat și populat cu locuitori și împărțit în chip prielnic într-o întindere îndestulătoare de pămînturi, dealuri și ape . . . Este atît de mănos încît să nu mai aibă nevoie a fi îngrășat, afară de unele părți din Țara Secuilor, unde se folosește ‹gunoirea›. Pe lîngă toate bucatele care cresc la suprafața sa, este înzestrat pe dinăuntru cu vine de metal, minerale . . . de tot felul și îndeosebi aur . . . cinabrul nativ și argintul viu (care se găsește aici în stare desăvîrșită) . . . Moneta care umblă în Transilvania este aceea a împăratului, ortul din Polonia și cîteva alte monete . . . " [32]. Autorul anonim al jurnalului de călătorie al lordului Paget din 1702 în limba latină precizează că la Porumbac în Transilvania se afla o manufactură de sticlă grosolană (At Porumbac coarse glass is manufactured) [33]. În sfîrșit, literatul La Mottraye, trecînd în această provincie în 1714 după reprimarea răscoalei curuțe, recunoaște de asemenea că „ țara este pretutindeni roditoare și frumoasă, înfățișînd vederii o bogată varietate de dealuri, cîmpii, pajiști, păduri etc., dacă lăsăm la o parte unele tîrguri și sate, distruse ici și colo de furia războiului" [34]. Acest tablou general al bogăției resurselor naturale ale țărilor române, insuficient exploatate din pricina racilelor regimului social existent și a dominației otomane sau habsburgice, își găsește complementul firesc în expunerea situației demografice a populației românești și a naționalităților conlocuitoare, a traiului diferitelor clase sociale și descrierea aglomerărilor urbane.

Populație, clase sociale, orașe. Situația complexă a țărilor române și mai ales a Transilvaniei, în care conviețuiau românii alături de sași,

[30] *Ibidem.*
[31] E. Chishull, *op. cit.*, p. 92–93.
[32] *Ibidem*, p. 103.
[33] E. D. Tappe, *Documents concerning Rumania in the Paget papers*, în „The Slavonic and East European Review", XXXIII (1954), 80, p. 210.
[34] La Mottraye, *Travels...*, vol. II, p. 175.

unguri și secui — ce beneficiau însă de o poziție privilegiată —, nu a scăpat atenției observatorilor englezi de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. Descriind, de pildă, situația din Țara Românească, Edmund Chishull arăta că, datorită bogățiilor existente, domnul și boierii își îngăduiau un trai strălucit, căci „moșiile din țară sînt în întregime" în mîinile lor; „restul ‹locuitorilor› sînt țărani, fiind sau robi (adică rumâni.— *n.n.*), sau slugi, ce stau cu persoana sau serviciile lor la porunca diferiților boieri de care depind"[35]; despre robii țigani din Țara Românească face o mențiune fugară și medicul Brown[36].

Dacă asupra populației Moldovei broșura anonimă din 1664 relevă un indice demografic scăzut[37], în schimb apreciază numărul ridicat al locuitorilor Transilvaniei, capabili să înlesnească înarmarea chiar a 90 000 de soldați[38]. Chishull constată la 1702 că Țara Românească „este slab locuită"[39], în timp ce Transilvania „este în mîinile a trei popoare deosebite": secuii, sașii și ungurii, avînd fiecare în parte „legile, obiceiurile și privilegiile lor deosebite[40], deși românii se află pretutindeni în mare număr . . . dar nu au vreo jurisdicție sau stăpînire a lor și astfel ei rămîn doar crescători de vite și au slujba aceasta ca supuși ai celorlalți"[41]; mai arată că printre localnici erau „sîrbi, moscoviți, armeni și evrei", dar în număr foarte mic[42]. Călătorul se referă apoi la situația nobilimii maghiare, „în mîinile căreia se aflau întreaga jurisdicție și stăpînire a provinciei, ceilalți locuitori fiind nu numai țărani stabiliți pe moșiile proprietarilor de pămînt, dar și dependenți, cum îi numesc ei și în oarecare măsură robi ‹adică iobagi;—*n.n.*› ai nobililor respectivi, cărora le datorează obișnuit muncă trei și uneori chiar mai multe zile din săptămînă"[43].

Nu am întîlnit mențiuni asupra luptei de clasă în izvoarele narative engleze contemporane, cu excepția unei adnotații grăbite a istoricului Paul Rycaut privitoare la haiducii balcanici, ale căror rînduri erau îngroșate „în mare număr" de locuitori fugiți din „Transilvania, Moldova . . .

---

[35] E. Chishull, *op. cit.*, p. 82.

[36] E. Brown, *A Brief account of some Travels in Hungary...*, p. 70.

[37] *A Prospect of Hungary and Transylvania...*, p. 44.

[38] *Ibidem*, p. 34.

[39] E. Chishull, *op. cit.*, p. 82.

[40] *Ibidem*, p. 99.

[41] Cf. *ibidem*, p. 101. Informația călătorului nu corespunde în întregime adevărului, deoarece în privința organizării juridice românii transilvani dispuneau de scaune de judecată proprii în țara Oltului, a Făgărașului, a Hațegului, în Săliștea Sibiului și în ținuturile Beiușului și Maramureșului, unde litigiile se examinau după „legea românilor", iar boierii „după datina și legile lor" (cf. Georg Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*, Sibiu, 1912, p. 171—212, și *Die Mittelalterlichen Verfassung- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn*, Sibiu, 1939, p. 1—47; Șt. Meteș, *Din istoria dreptului românesc din Transilvania*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., seria a III-a, t. XVII (1935—1936), p. 87—118, și, mai recent, D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", VI (1963), p. 161—312).

[42] E. Chishull, *op. cit.*

[43] *Ibidem*, p. 100—101.

şi aiurea" spre a ataca în special caravanele negustorilor bogaţi autohtoni sau turci [44].

Dacă însemnările călătorilor englezi asupra situaţiei sociale din ţările noastre sînt mai succinte, în schimb ei prezintă mai multe date asupra economiei — în unele cazuri înfloritoare — a oraşelor, căreia îi consacră de obicei cîteva rînduri. O atenţie deosebită este acordată porturilor dunărene sau aşezărilor urbane din Transilvania şi Ţara Românească cu un pronunţat caracter comercial; nu lipseşte de asemenea şi o sumară descriere a aspectului lor general. Tîrgurile dobrogene Babadag („ cu o înfăţişare frumoasă") [45], Tulcea (aşezată pe un deal, la poalele căruia se găseşte un mic fort, în apropierea unei insule, cu numeroase grădini de zarzavat, pomi roditori şi cînepă) [46], Constanţa (port cu case scunde, frecventat de multe caiace turceşti, cu o circumferinţă de aproape o milă şi multe vestigii ale antichităţii) [47], Mangalia (locuită de greci, moldoveni şi bulgari) [48], fac obiectul descrierii destul de atente a lui Aubry de La Mottraye cu prilejul mai multor călătorii efectuate între anii 1711 şi 1714. Dintre aşezările moldoveneşti de la Dunăre, atenţia acestuia este reţinută în special de Galaţi (oraş mare, deschis, clădit foarte neregulat, nu îndeajuns de bine populat, cu cinci lăcaşuri ocupate de călugări ce trăiesc din pomana negustorilor) [49] şi Chilia (oraş destul de mare, situat la 8 leghe de la gurile Dunării, prevăzut cu un castel vechi şi încăpător, fără garnizoană, locuit în număr mare de turci, evrei, greci şi cîţiva armeni) [50].

În Ţara Românească, capelanul Chishull remarcă reşedinţele de scaun de la Bucureşti (oraş întins şi împrăştiat . . . cu mahalale sărăcăcioase, case din piatră în centru şi cocioabe de lemn la margini, cu uliţe podite şi numeroase biserici, case boiereşti şi palate domneşti arătoase) [51] şi Tîrgovişte („ ce mulţumită palatelor, caselor boiereşti şi marelui număr de frumoase mănăstiri şi biserici aflate acolo, oferă o panoramă plăcută ochilor") [52]; La Mottraye consideră la fel aceste oraşe, pe cel dintîi „ bine populat, dar murdar şi rău clădit", numai „ palatul domnului fiind mare şi încăpător" [53], iar pe cel de-al doilea „ oraş foarte vechi, pe vremuri mai întins, cu case scunde şi un castel clădit după moda dinainte şi o biserică destul de frumoasă" [54]. Călătorul amintit se mai referă însă, în notele sale de drum,

---

[44] P. Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, p. 212.
[45] La Mottraye, *Travels...*, vol. II, p. 5.
[46] *Ibidem.*
[47] *Ibidem*, p. 163.
[48] *Ibidem*, p. 164.
[49] *Ibidem*, p. 162.
[50] *Ibdiem*, p. 163.
[51] E. Chishull, *Travels in Turkey...*, p. 81—83.
[52] *Ibidem*, p. 83.
[53] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 171.
[54] *Ibidem*, p. 172.

şi la porturile Giurgiu (mic tîrg, cu o cetate înconjurată de şapte turnuri, păzită de o companie de ieniceri) [55] şi Brăila (oraş mic, pustiit în 1711, dar cu o cetate mai scundă decît la Giurgiu) [56].

Oraşele din Transilvania fac însă obiectul unor descrieri mult mai amănunţite. Astfel, Braşovul apare în broşura anonimă din 1664 ca fiind cel mai însemnat tîrg din întreaga ţară, „ unde se strînge o mulţime mare, mai cu seamă în timpul bîlciurilor, alcătuită din turci, arabi (!), greci, armeni, poloni, români şi alte naţii”[57]; după Chishull, oraşul „e aproape triunghiular, înconjurat de un zid de piatră”, posedînd trei suburbii „ întrepătrunse frumos cu grădini . . . , iar casele”, reconstruite după incendiul din 1689, sînt mai toate „ învelite cu şindrilă” [58]; în sfîrşit, La Mottraye îl consideră „ bine întocmit, foarte populat de unguri, saşi . . . şi de ceva familii de români şi bulgari” [59]. Sibiul este socotit în 1664 ca „ ceva mai mic decît Viena”, asemănîndu-i-se prin „ putere şi întindere”, şi „ foarte întărit atît de mîna omului, cît şi de natură” [60]; Chishull îl apreciază ca un „ oraş frumos”, cu casele bine proporţionate, „ cu stucatură regulată şi acoperite cu ţiglă”, fiind împrejmuit de un zid „ neîntrerupt de cărămidă” şi întărit de un şanţ cu apă [61]; lui La Mottraye i se pare mai mare ca Braşovul, cu casele destul de bune, dar clădite după moda veche, iar întăriturile mai puţin regulate [62]. Turda este remarcată în broşura din 1664 prin bogăţia salinelor, care se află acolo din belşug[63], şi, cu toate că lui Chishull oraşul i se pare „murdar şi rău clădit”, totuşi e „ vrednic de luat în seamă pentru ocnele sale” [64]. Alba-Iulia, reşedinţa principilor Transilvaniei pînă la ocupaţia habsburgică, „ clădită pe coasta unui deal în apropierea rîului Mureş”, domină „ o cîmpie cu pomi fructiferi” [65]; călătorul La Mottraye o socoteşte „ mai prejos decît Sibiul în privinţa întinderii, a frumuseţii caselor şi a uliţelor dar îl întrece ca forţă şi ca simetrie a întăriturilor. Lucra pe atunci o mulţime de lume la ele, mărindu-le şi modernizîndu-le pe cele vechi” [66]. Un alt mare centru urban din Transilvania, Clujul, este descris la 1664 ca fiind frumos aşezat în mijlocul unei cîmpii îmbietoare, împrejmuit de un zid măreţ şi înfrumuseţat

[55] *Ibidem*, p. 159.
[56] *Ibidem*, p. 160.
[57] A *Prospect of Hungary and Transylvania*, p. 36.
[58] E. Chishull, *op. cit.*, p. 87 şi 88. Pentru marele incendiu din 1689, vezi, mai ales, Martin Seewalt-jr., *Beschreibung der grossen Feuersbrunnst in Kronstadt 1689*, în „Archiv des Vereins für siebenbürg. Landesk.”, I (1853), p. 118—127; Friedrich Philippi, *Vor zweihundert Jahren Gedenkblatt zur Erinnerung an den grossen Brand von Kronstadt am 21. April 1689*, Braşov, 1889, 12 p.; Carol Göllner, *Ein seltener italienischer Druck über das Grossfeuer in Kronstadt im J. 1689*, în „Deutsche Forschung im Südosten”, 1944, p. 355—357.
[59] La Mottraye, *op. cit.*, p. 173.
[60] A *Prospect*..., p. 35—36.
[61] E. Chishull, *op. cit.*, p. 92.
[62] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 173.
[63] *A Prospect*..., p. 37.
[64] E. Chishull, *op. cit.*, p. 96.
[65] A *Prospect*..., p. 36.
[66] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 174.

cu clădiri mîndre [67]. Chishull consideră orașul frumos, cu o stradă lată și dreaptă, dar cu casele și bisericile păstrînd încă urmele unui incendiu pustiitor ce mistuise aproape în întregime așezarea cu cinci ani mai înainte [68]; aceeași impresie de dezolare o are și La Mottraye, care apreciază orașul ca fiind mare, dar slab populat, iar casele în mare măsură neîngrijite sau ruinate [69]. Alte așezări din Transilvania sînt foarte sumar prezentate, numai în broșura anonimă din 1664; astfel Bistrița apare ca o așezare plăcută și îmbietoare, cu ulițele foarte curate, mereu spălate de locuitori; Sebeșul așezat într-o vale foarte adîncă, bine udată de ape pline de pești; Deva, renumită pentru un soi de vinuri, cu nimic mai prejos celor din Italia, și Orăștie, unde se află o cetate foarte întărită, străjuind o trecătoare puternică și îngustă [70]. În sfîrșit în Banat, cetatea Timișoarei este vizitată în 1711 de La Mottraye, pe cînd se afla încă în stăpînirea turcească; după aprecierea călătorului, apele Timișului — ce înconjurau așezarea, împreună cu terenul mlăștinos învecinat, apărau mai bine fortăreața decît întăriturile destul de neînsemnate, construite „ în parte după ‹moda› veche și în parte după cea modernă"; casele de lemn sînt considerate în general „ păcătoase și prost clădite", iar orașul, deși prevăzut cu un „ ciarșî" sau o piață destul de mare cu prăvălii, după obiceiul turcesc, nu poate fi socotit frumos, avînd totodată și ulițele foarte murdare [71].

Am putut astfel lua cunoștință, prin parcurgerea izvoarelor narative engleze din a doua jumătate a veacului al XVII-lea și primele decenii ale celui de-al XVIII-lea, de imaginea contrastantă a vieții socio-economice din țările române făurită în ochii călătorilor din îndepărtata monarhie insulară, surprinsă, credem, cu oarecare discernămînt și relativă obiectivitate, de acești observatori animați de dorința de a înțelege realitățile întîlnite și a le și explica pe cît le stătea în putință.

Considerații istorice, organizare administrativ-politică și militară sub regimul dominației otomane și al absolutismului habsburgic. Situația politică particulară pe care o dețineau țările române în cadrul Imperiului otoman pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, iar din 1699 a Transilvaniei, încorporată Imperiului habsburgic n-a scăpat, firește, atenției călătorilor englezi, viu interesați în cunoașterea regimului lor de semiautonomie, este drept tot mai știrbit de ingerințele Porții în Moldova și Țara Românească și de absolutismul curții din Viena în Transilvania. Relevînd situația de ansamblu a țărilor noastre în 1668, istoricul Paul Rycaut arată că „ aceste nefericite națiuni ‹adică Țara Românească, Moldova și Transilvania; — *n.n.*›, mult pustiite de îndelungate războaie, asuprite și încercate de împăratul Germaniei, ‹regele› polon și ‹sultanul› turc și ruinate îndeosebi de propriile

[67] *A Prospect...*, p. 36.
[68] E. Chishull, *op. cit.*, p. 96.
[69] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 175.
[70] *A Prospect...*, p. 36–37.
[71] La Mottraye, *op. cit.*, p. 156.

lor neînţelegeri lăuntrice . . . , învinse apoi prin forţa armelor, au fost silite, pînă în cele din urmă, să se supună turcului" [72]. De aceea Principatele tributare „ se întrec astăzi să satisfacă laolaltă dorinţele unei singure persoane ‹adică sultanul ;—*n.n.*›. Întreaga întindere a acestor ţări mari ... toate cetăţile, toate locurile întărite şi toate armele şi muniţiile care sînt acolo aparţin de drept sultanului" [73]. Domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti şi principii Transilvaniei „ sînt obligaţi să procure războinici sultanului ori de cîte ori porunceşte" [74] şi să-l slujească în războaiele pe care le dezlănţuie, aducîndu-i fiecare cîte şase sau şapte mii de ostaşi [75].

Referindu-se la condiţiile în care a fost instaurată suveranitatea otomană în Moldova, Rycaut susţine că această provincie, numită de turci „ Bogdania", a devenit tributară în timpul sultanului Mehmed al II-lea Cuceritorul, plătind anual 2 000 de ducaţi. Ţara s-a răsculat la 1574 împotriva Porţii sub voievodul Ioan, „ moldovean din naştere, dar care trecuse la mahomedanism" (!), revenind la religia strămoşească după înscăunarea sa şi luptînd cu vitejie împotriva asupritorilor Moldovei pînă la înfrîngerea şi pieirea lui prin trădare [76]. Autorul precizează apoi că această provincie plătea în vremea sa, adică în 1668, 40 000 de zechini sau 80 000 de ducaţi tribut, „ dar, orişice ar fi plătit odinioară sau plăteşte în prezent, cititorul poate să se încreadă în mod sigur de socoteala pe care i-o dau, ce este foarte adevărată şi exactă şi pe care mi-a dat-o o persoană ce a fost voievod mai mulţi ani în Moldova şi Ţara Românească [77], pus de către turci" [78]. Aşadar, în ceea ce priveşte cuantumul dărilor către Poartă, Rycaut arată că Moldova datora sultanului„120 pungi de bani, adică 60 000

---

[72] P. Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire...*, p. 60.

[73] *Ibidem*, p. 4—5.

[74] *Ibidem*, p. 64.

[75] *Ibidem*, p. 183—184. Informaţiile lui Rycaut provin din cele mai autorizate surse; el nu numai că a învăţat limba turcă şi a efectuat mai multe călătorii în Asia Mică şi în Balcani [cf. şi Ljubomir Nikić, *Beleške Pola Rikoa iz godine 1665 sa putovanja od Jedrena do Beograda* (Paul Rycaut şi însemnările sale de călătorie de la Adrianopol pînă la Belgrad în 1665), în„Godišnjak grada Beograda", 9/10 (1962—1963), p. 125—137], dar a intrat în contact, în cadrul atribuţiilor sale diplomatice,cu diferiţi dregători ai Porţii, a scos date din registrele oficiale privind dregătoriile statului, forţele armate ale turcilor de uscat şi navale şi ale Principatelor tributare, veniturile imperiului ş.a. (cf. *ibidem*, p. V—VI, *The Epistle to the Reader*, prefaţa lui Briot la traducerea franceză a istoriei Imperiului otoman de Rycaut, Amsterdam, 1671, p. 2—3, şi George Wheler, *Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, t. I , Amsterdam, 1689, p. 168).

[76] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 61. Date despre luptele lui Ioan-Vodă cel Viteaz cu turcii figurează şi în cea dintîi istorie a Imperiului otoman datorată unui englez, anume în *The Generall Historie of the Turkes*, alcătuită de Richard Knolles (cca. 1550—1610) şi tipărită în prima ediţie la Londra, în 1603 (cf. şi B. Moran, *Türklerle ilgili ingilizce... bibliografyiasi...*, p. 42—43, nr. 50), p. 906—912.

[77] Este vorba de Gheorghe Ghica, intim al lordului Winchelsea la Constantinopol; Rycaut a cunoscut de asemenea pe capuchehaiele trimise de Grigore I Ghica la Poartă în 1663 şi 1664, marele spătar Toderaşco Sturza şi marele vistier Dumitraşco (cf. şi E. D. Tappe, *An english contribution to the biography of Nicolae Milescu*, în „Revue des études roumaines", Paris, I, 1953, p. 159, cu corectările noastre).

[78] Cf. P. Rycaut, *op. cit.*, p. 61—62.

de ducați, 10 000 ocale [79] de ceară, 10 000 ocale de miere, 600 chintale de seu pentru Arsenal, 5 ocale de piei tăbăcite, 500 piese țesute pentru haine și cămășile sclavilor de pe galere, 1 330 ocale ceară pentru Arsenal, 10 pungi de bani adică 5 000 ducați marelui vizir și piei îmblănite cu zibelină pentru un kaftan, o pungă de 500 ducați kehayelii vizirului și o altă pungă defterdarului sau marelui vistier" [80]. Aceste cheltuieli constituiau însă doar „tributul obișnuit", și poporul „oprimat și asuprit ar fi fericit dacă ar scăpa numai cu atît, dar mai este istovit de alte multe cheltuieli... sub diferite pretexte", încît suma devenea de fapt îndoită, dacă nu cumva și mai ridicată. De pildă, „ la fiecare trei ani", Moldova trebuia să plătească „ sultanului încă 550 pungi sau 75 000 ducați, sultanei-validè sau sultanei-mame, 50 pungi sau 25 000 ducați favoritului sultanului din acel moment, 10 pungi sau 5 000 ducați și tot aceeași sumă lui kislar-aga sau șefului eunucilor negri, ce avea în paza sa femeile din seraiul sultanului", fără a include sumele stoarse în beneficiul marelui vizir și al altor înalți dregători otomani. Pentru a face față tuturor obligațiilor, domnii erau siliți de multe ori să obțină „tot acest bănet cu 40 sau chiar 50 % dobîndă pe an și cîteodată chiar cu condiție de a plăti dublu"; dar împrumutul trebuia „să fie suportat de popor, jefuit și ros pînă la oase, spre a potoli aviditatea a nenumărați turci, care, ca niște vulturi, caută să devore restul acestui mizerabil schelet"; la toate acestea se mai adaugă dorința de agonisire a domnilor ce căutau să-și aibă partea lor de profit și să strîngă de pe spinarea supușilor „atît cît le trebuie pentru a trăi cînd nu vor mai fi în scaun", acțiune întreprinsă „nu cu modestie, ci cu o lăcomie de nesuportat" [81].

Același trist tablou îl înfățișa și Țara Românească. Rycaut arată că a devenit tributară Porții în timpul sultanului Baiazid I Ildirim, dar adevărata ei supunere datează din 1462, cînd Mehmed al II-lea a învins pe voievodul Vlad și a înscăunat pe fratele mai tînăr al acestuia, Radu, susținut de boieri, ce s-a declarat vasal turcilor [82]. Istoricul englez mai amintește și de ridicarea lui Mihai Viteazul din 1595 [83], care, „ unindu-se cu Sigismund al Transilvaniei și cu domnul Moldovei", s-a războit „ îndelungat și strașnic cu turcii", dar pînă la urmă, din pricina dezbinărilor interne, Țara Românească a fost, ca și Moldova, „ subjugată unei puteri ce o tiranizează atît de crunt" [84]. Tributul inițial stabilit la 120 de pungi sau 60 000 ducați anual, a fost ridicat însă în vremea domniei lui Matei Basarab din pricina bogățiilor sale, iar în acea vreme (adică la 1668) Țara Românească plătea sultanului „ 260 pungi sau 130 000 ducați, 15 000 ocale de miere, 9 000 ocale de ceară", apoi „ 10 pungi de bani sau 5 000 ducați marelui

[79] Autorul precizează că ocaua echivala cu 2 ½ livre engleze.
[80] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 62.
[81] *Ibidem.*
[82] *Ibidem*, p. 63. Informația figurează și la Knolles, *op. cit.*, p. 362—363.
[83] Date amănunțite despre lupta antiotomană a lui Mihai Viteazul se află tot la Knolles, *op. cit.*, p. 1051—1141 (cf. și Dinu A. Dumitrescu, *Noi documente despre Mihai Viteazul*, în „Ramuri. Revistă de cultură", Craiova, III (1966), 6 (24), (15 iunie — 15 iulie), p. 4).
[84] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 63.

vizir și un caftan îmblănit cu samur, cîte o pungă de bani sau 500 ducați kehaielii vizirului și defterdarului, însoțite de un caftan îmblănit și 12 000 aspri lui kislaraga"[85]. „Alte dări — încheie Rycaut —, care se pun asupra țării și se plătesc din trei în trei ani, nu sînt mai mici decît acelea ale Moldovei", deoarece „turcii se slujesc de aceeași dibăcie, de aceleași mijloace pentru a stoarce bani . . . și a adînci mai mult pustiirea și sărăcirea ei"[86]. Medicul Brown, pe cînd călătorea în Macedonia în septembrie 1669, a întîlnit „mai multe persoane care aduceau tributul și un dar în șoimi din Țara Românească pentru sultan, aflat atunci la Larissa"[87]. La rîndul său, capelanul Chishull precizează cuantumul tributului plătit Porții de Țara Românească în 1702, „statornicit la 320 pungi, care fac cîte 32 000 lire sterline, pe lîngă stoarcerea întreitului acestei sume peste condițiile stabilite"[88]. Făcînd apoi o prezentare generală a situației administrativ-politice a Țării Românești în condițiile regimului suzeranității otomane, clericul englez arată că această provincie, după ce a ajuns „tributară turcilor prin forța armelor, a fost bucuroasă să accepte impunerea a 320 de pungi pe an, în timp ce Moldovei — care se supusese de bunăvoie (!) aceluiași jug — i se fixase o cifră nedepășind 60 pungi[89]. De atunci încoace, neîntrerupt, numirea domnului lor a stat cu totul în mîna turcului, care îi îngăduie totuși toate drepturile suveranității înăuntrul Principatului, afară de cel de a declara război și a-și bate monedă proprie. . . Dreptatea este aci împărțită după vechile legi ale provinciei, care sînt conforme cu legea romană. Puterea de a rosti osînda este numai a domnului; după condamnare, așa cum se întîmplă de obicei în Turcia, execuția urmează chiar îndată. Pentru o mai bună împărțire a tributului și alte obligații comune, întreaga țară este împărțită în 17 județe, din care fiecare trebuie să dea cîtimea ce-i revine ‹pentru haraci›. În timp de război, ‹domnul› ține de obicei sub arme douăzeci de mii de oameni, din care aproape o pătrime își continuă slujba cu plată în timp de pace"[90].

În ceea ce privește trecutul Transilvaniei și condițiile diferite prezentate de regimul dominației otomane instaurat aci pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, datele inserate în izvoarele narative engleze sînt mai ample, iar informația suficient de exactă. Astfel autorul broșurii anonime din 1664, făcînd un scurt itoric al provinciei, arată că ea a fost cucerită de unguri în vremea regelui Ștefan I cel Sfînt și enumeră apoi faptele celor mai însemnați voievozi ai Transilvaniei, în rîndul cărora amintește pe Iancu de Hunedoara, „un viteaz și renumit conducător de oști și un mare apărător al țării sale împotriva turcilor", pe Ioan Zápolya, numit de

[85] *Ibidem*; vezi și M. Berza, *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII*, în „Studii", XI (1958), 2, p. 62—67.
[86] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 63.
[87] E. Brown, *A Brief account of some Travels in Hungaria, ...*, p. 45.
[88] E. Chishull, *Travels in Turkey...*, p. 82.
[89] Afirmație inexactă! Pentru cuantumul birului țărilor române în diferite epoci, vezi M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie", II (1957), p. 7—47.
[90] E. Chishull, *op. cit.*, p. 82 și 85.

Suleiman I Magnificul rege vasal al Ungariei, şi pe românul Ştefan Mailath, fost căpitan al cetăţii Făgăraşului [91]. Din rîndul principilor mai însemnaţi, lucrarea citată menţionează pe Ştefan Báthory, ajuns rege al Poloniei, pe Sigismund Báthory, aliatul, apoi duşmanul lui Mihai Viteazul, pe Gabriel Bethlen, rîvnind la coroana regatului „ dac", pe cei doi Rákóczi, Gheorghe I şi Gheorghe al II-lea (în timpul acestuia din urmă încercîndu-se dezrobirea Transilvaniei de sub robia otomană), şi, în sfîrşit, pe Mihail I Apafi, înscăunat de turci [92]; în vremea sa, oastea Principatului se ridica la efectivul de 6 000 de călăreţi şi 12 000 de pedeştraşi [93]. Paul Rycaut face un istoric mai nuanţat al Transilvaniei, încercînd să definească particularităţile suzeranităţii otomane în această provincie. Astfel, el remarcă cu justeţe că Transilvania a fost disputată turcilor de Casa de Austria încă din secolul al XVI-lea, iar Poarta, ţinînd seama de această situaţie, a aplicat aici un regim mai blînd prin perceperea unui tribut mult mai scăzut şi respectarea alegerii principilor din vechile familii nobile autohtone. Rycaut precizează că vechiul tribut de 6 000 de zechini pe an a fost sporit la 9 000, ca o compensaţie pentru cîteva castele luate de Rákoczi de la poloni; în afara acestei sume, provincia nu mai plătea nimic altceva turcilor decît 300 de ducaţi şi două pungi de bani pe an destinate dregătorilor Divanului otoman [94]. Istoricul englez observa totodată că sultanul tratează cu mai mult respect pe capuchehaielele şi pe trimişii principelui la Constantinopol decît pe aceia ai provinciilor învecinate şi arată o deferenţă specială pentru Transilvania, căci se teme de revolta supuşilor şi amestecul împăratului de la Viena. De aceea — îşi încheia Rycaut aprecierile — şi cu prilejul ultimei campanii din 1663—1664 împotriva Austriei habsburgice, turcii au manifestat o atitudine plină de înţelegere faţă de Apafi, pe care l-au tratat mai degrabă ca pe un aliat decît ca pe un supus [95].

Capelanul Chishull găseşte însă în 1702 alte rînduieli în Transilvania datorită înlocuirii dominaţiei otomane prin regimul absolutist al Casei de Austria. „Transilvania, care de mulţi ani a fost tributară turcilor şi prin urmare sub ocrotirea acestei împărăţii", ce îngăduia alegerea principilor dintre localnici, remarcă teologul anglican, „a fost cucerită cu armele în 1687 de împărat. . . şi prin capitulare. . . s-a predat austriecilor, . . . deşi împăratul nu şi-a luat nici un titlu deosebit din acest fapt [96]. El ţine aci obişnuit în garnizoană douăsprezece regimente, care de la pacea din Karlowitz încoace folosesc mai mult ca să ţină în frîu pe locuitori decît să inspire teamă turcilor vecini" [97]. Chishull arată, mai departe, că autori-

---

[91] *A Prospect of Hungary and Transylvania...*, p. 38—42.

[92] *Ibidem*, p. 42—44.

[93] *Ibidem*, p. 34.

[94] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 64.

[95] *Ibidem*. O serie de alte amănunte privitoare la campania din 1663—1664 figurează şi în cealaltă lucrare a lui Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*, care nu intră însă în preocupările studiului de faţă.

[96] Adică nu şi-a luat titlul de principe al Transilvaniei.

[97] E. Chishull, *op. cit.*, p. 98—99.

tățile habsburgice procedau la întărirea așezărilor militare din Transilvania și la sporirea efectivelor garnizoanelor, deoarece starea de nemulțumire a populației — precedînd marea răscoală a curuților — se accentuase și din pricina agravării regimului fiscal, dările urcîndu-se numai în acel an la 1 040 600 de florini. Subsidiile au fost cerute în adunarea stărilor de la Alba Iulia „ în numele împăratului", iar „ grija de a le strînge și percepe" revenea „guvernatorului, cancelarului, tezaurarilor, asesorilor tabulei regești (*assessores tabulae regiae*) și altor dregători și membri ai Adunării". În ceea ce privește guvernarea civilă, precizează Chishull, ea era încredințată „ nobilimii transilvane, reprezentată prin dregătorii pomeniți mai sus", în timp ce guvernarea militară constituia atribuția comandantului general imperial, contele Rabutin, ce impunea provinciei „ o ascultare riguroasă și precisă" [98]. Față de regimul naționalităților conlocuitoare privilegiate din Transilvania, teologul englez se arată tot atît de interesat și dornic de a fi informat; astfel, el arată că scaunele secuiești Mureș, Odorhei, Trei Scaune, Chezdi-Orbai-Sepsi, Ciuc, Gurghiu și Arieș se aflau sub ascultarea unui căpitan beneficiind de imunități pe care autoritatea habsburgică a refuzat însă să le mai ia în considerare; relevă obiceiul curios „ ca, în lipsa unor moștenitori firești, pămîntul să nu revină stăpînirii, ci vecinului celui mai apropiat" [99].

Sașii, constituiți, la rîndul lor, în scaune (Miercurea, Sibiu, Brașov, Mediaș, Sighișoara, Bistrița, „ Erdövidék") [100], se aflau sub autoritatea supremă a judelui regesc (Königsrichter) din Sibiu și a aceleia locale, exercitată în fiecare oraș de „ un senat, constînd de obicei din vreo 16 ‹membri› și o adunare obștească de *centum viri*". În cuprinsul districtelor săsești, „ fiecare exercită dreptul paloșului (*jus gladii*) și toate celelalte prerogative ale unei jurisdicții depline". În sfîrșit, în „ partea cea mai bogată a Transilvaniei, alcătuită din comitatele de Hunedoara, Alba, Turda, Cluj, Solnoc, Dobîca și Crasna, își exercita dominația nobilimea maghiară prin cîte 4 comiți de district (2 „ superiori" și 2 „ inferiori"), deținînd prerogativele justiției și ale administrației locale [101].

Cît despre regimul populației românești din Transilvania, lipsită de privilegii și de drepturi politice, Chishull îl aprecia ca un statut de servitute și inegalitate față de celelalte grupuri etnice conlocuitoare din această provincie [102].

---

98 *Ibidem*, p. 99.

99 *Ibidem*, p. 99—100. Pentru istoria, organizarea juridică și administrativă a secuilor din Transilvania, vezi datele cele mai complete în clasica monografie, amplu documentată, a lui Balázs Orbán, *A Székelyföld leirása történelmi, régészti természetrajzi és népismerili szempontból* (Descrierea secuimii din punct de vedere istoric, arheologic, geografic și etnografic), 6 vol., Budapesta, 1868—1873, ca și în lucrarea lui K. L. Szádeczky, *A Szekely nemzet törtenete és alkotmánya* (Istoria și constituția neamului secuiesc), Budapesta, 1927, IV +400 p.

100 Regiune geografică între comitatele Trei Scaune și Tîrnave. Afirmația privitoare la acest ultim scaun săsesc este inexactă. Pentru organizarea administrativă a comunității săsești în trecutul Transilvaniei, vezi în special ampla monografie a lui Georg Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nations-Universität 1141—1876*, Sibiu, 1941, p. 181—304.

101 E. Chishull, *op. cit.*, p. 100.

102 *Ibidem*, p. 101.

Referindu-ne în ansamblu asupra informaţiilor oferite de izvoarele narative engleze cu privire la situaţia politică şi administrativă a ţărilor române în condiţiile dependenţei faţă de Imperiul otoman şi Casa de Austria, credem că ele reprezintă cea mai valoroasă contribuţie adusă de această literatură istorico-descriptivă difuzată în îndepărtata monarhie insulară, alcătuită nu numai pe date oficiale obţinute de la foruri competente şi prin contacte cu persoane autorizate, dar bazată şi pe observaţii şi documentarea efectuate la faţa locului.

Cultură, artă şi etnografie. Ştirile procurate de călătorii englezi în acest domeniu sînt mai restrînse, dar se singularizează prin varietatea amănuntelor şi acurateţea analizei. Se semnalează astfel în treacăt existenţa unor instituţii de cultură, colegii şi biblioteci în Transilvania aflate sub patronajul comunităţilor evanghelice, calvine şi unitariene, ca şi a tiparniţei Mitropoliei din Bucureşti, specializată în difuzarea cărţilor de ritual, nu numai în limba maternă, dar şi în greacă şi arabă, pentru întreg Răsăritul ortodox, lăudîndu-se iniţiativa luată de domnul Ţării Româneşti; monumente istorice, laice şi bisericeşti, pline de farmec, impresionînd prin arhitectura şi coloritul viu al frescelor, au atras de asemenea privirile străinilor, iar portul şi obiceiurile locuitorilor, atît de insolite pentru vizitatorii din Marea Britanie, au constituit nu mai puţin obiectul unor desscrieri atente şi pline de interes.

Relevînd personalitatea lui Constantin-Vodă Brîncoveanu ca sprijinitor al culturii în Ţara Românească, capelanul Chishull îl apreciază ca „ un ctitor al reînvierii arhitecturii, un ocrotitor al învăţăturii şi la Bucureşti şi în celelalte locuri din Principat", unde „ a introdus două sau trei tiparniţe" [103], scoţînd „ o serie de cărţi de folos pentru luminarea şi edificarea ortodoxiei". Fiind „ un mare ocrotitor al religiei", instruit în limbile latină şi greacă, domnul era „ darnic în cheltuielile pentru tipar şi împărţirea de cărţi, ridicarea de mănăstiri, împodobirea bisericilor şi alte fapte evlavioase" [104].

Vizitînd tiparniţa Mitropoliei din Bucureşti, Chishull menţionează că de sub teascurile ei se scoteau „ texte religioase în limba arabă sub îngrijirea patriarhului de Antiohia spre a fi împărţite în dioceza sa" [105].

---

[103] La Buzău, Snagov şi Rîmnic.

[104] *Ibidem*, p. 78—79. Pentru rolul jucat de Brîncoveanu în promovarea culturii şi încurajarea tiparului în ţara noastră, vezi N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu*, în „Analele Acad. Române", M.S.I., seria a II-a, t. XXXVII (1914—1915), p. 161—177, şi N. Şerbănescu, *Constantin Brîncoveanu ctitor de cultură românească*, în „Biserica ortodoxă română", LXXXII (1964), 9—10, p. 879—899.

[105] Credem că Chishull se referă aici la *Ceaslovul grecesc şi arăbesc*, tipărit de Antim Ivireanu la Bucureşti în 1702 pe cheltuiala lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, la cererea fostului patriarh al Antiohiei, Atanasie, stabilit în Ţara Românească (cf. I. Bianu-N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, t. I, *1508—1716*, Bucureşti, 1903, p. 442—447, nr. 137 şi p. 539—540). Pentru activitatea secţiei orientale a tipografiei din Bucureşti, vezi Dan Simonescu şi Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în „Cerce-

„Pe lîngă acestea — adaugă eruditul teolog —, se pregăteau să tipărească o ediție mare *in folio* a vestitului ieromonah Maxim sub titlul de Κυριακοδρόμιον, sau *Șirul mai multor duminici de peste an*" [106]. Chishull a profitat de acest prilej spre a cumpăra de acolo „ mai multe cărți, printre care una cuprinzînd liturghiile, imnurile, ritualele și cazaniile și alte cărțulii religioase folosite în toate împrejurările în biserica ortodoxă în tot cursul anului" [107]. De asemenea el a mai primit în dar cărți grecești tipărite de curînd în această țară din partea marelui postelnic Gheorghe Castriotul și a stolnicului Constantin Cantacuzino [108]. În Transilvania, clericul anglican consemnează în treacăt pustiirea, în incendiul din 1689, a bibliotecii școlii întemeiate la Brașov [109] „ pentru predarea filozofiei și teologiei" [110] amintită și în broșura anonimă din 1664 [111], apoi școala și biblioteca comunității evanghelice din Sibiu [112], pe care a vizitat-o la invitația rectorului [113]. La Aiud, capelanul englez s-a oprit la „ colegiul [114] . . . care trece ‹a fi› drept cel mai înfloritor din cele ale bisericii calvine din Transilvania", unde se predau filozofia, teologia, limba greacă, logica și istoria [115],

---

țări literare", III (1939), p. 1—32; C. C. Giurescu, *Livres turcs publiés à Bucarest de 1701 à 1768*, în „Revista istorică română", XV (1945), fasc. III, p. 275—286; Camille Aboussouan, *Une étape capitale dans les relations Orient-Occident*; *la naissance de l'imprimerie arabe en Europe occidentale et balkanique*, în „Actes du colloque international des civilisations balkaniques...", Sinaia, 1962, p. 157—158; Dan Simonescu, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea* (*1701—1747*), în „Biserica ortodoxă română", LXXXII (1964), 4—6, p. 524—532; mai recent, Ș. I. Kurdghelașvili, *Роль Румынии в развитии книгопечатания в Грузии и на Арабском Востоке*, în „Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 26 août — 1 septembre 1966", vol. III, Sofia, 1969, p. 821—827.

[106] O tipăritură cu acest titlu a ieromonahului Maxim Peloponezianul n-a fost identificată pînă în prezent. De acest autor a fost editat la București în 1690 un Enchiridion grecesc, sau „manual în contra schismei papistașilor" (cf. Bianu-Hodoș, *op. cit.*, I, p. 297—298, nr. 89), tradus apoi în românește și tipărit la Mănăstirea Snagov în 1699 sub titlul *Carte sau lumină... asupra dejghinării papistașilor* (*ibidem*, nr. 114, p. 370—372).

[107] Chishull, *op. cit.*, p. 80.

[108] *Ibidem*, p. 88.

[109] Pentru istoria vechiului gimnaziu evanghelic brașovean (înființat la 1 decembrie 1544 după principii umaniste de Ioan Honterus) și a bibliotecii sale, vezi, în special, Julius Gross, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliotek*, în „Archiv des Vereins für siebenbürg. Landesk"., XXI (1887), 3, p. 591—708, și *Geschichte des evangelischen Gymnasiums... in Kronstadt...*, Brașov, 1898, 112 p.

[110] E. Chishull, *op. cit.*, p. 87—88.

[111] *A Prospect of Hungary and Transylvania...*, p. 36.

[112] Date istorice asupra gimnaziului evanghelic din Sibiu la Friedrich Teutsch, *Geschichte des evangelischen Gymnasiums ... in Hermannstadt*, în „Archiv des Vereins für siebenbürg. Landesk.", XVII (1883), 1, p. 1—132, și XIX (1884), 2, p. 326—497, și Carl Albrich-sen., *Geschichte des evangel. Gymnasiums... in Hermannstadt*, în „Geschichte des ev. Gymnasiums ... zu Hermannstadt", 1895—1896, p. 1—224.

[113] E. Chishull, *op. cit.*, p. 91.

[114] Pentru colegiul calvin din Aiud și biblioteca sa, devastate de trupele lui Tige în timpul marii răscoale antihabsburgice a curuților, vezi K. P. Szathmáry, *A nagyenyedi főiskola kültörténete 1662—1704* (Istoria externă a Școlii superioare din Aiud 1662—1704), în „Századok", I (1867), p. 177—195, și Lajos Dézsi, *Pápai Páriz Ferencz*, Budapesta, 1899, p. 290.

[115] E. Chishull, *op. cit.*, p. 95.

iar la Cluj Chishull a trecut şi pe la colegiile reformat [116] şi unitarian [117], întîlnindu-se cu o parte a personalului didactic, însă fără a furniza alte amănunte [118].

Deşi atingînd în mod precumpănitor sfera ecleziastică, într-o perioadă cînd învăţămîntul se mai afla încă sub patronajul bisericii ortodoxe în Moldova şi Ţara Românească şi acela al comunităţilor protestante şi catolice în Transilvania, informaţiile clericului anglican asupra aşezămintelor de cultură din Bucureşti, Braşov, Sibiu, Aiud şi Cluj nu sînt mai puţin interesante şi relevă, în ori ce caz, o constantă preocupare a cercurilor de cărturari luminaţi în domeniul instrucţiei publice.

În privinţa monumentelor istorice, o seamă de realizări ale arhitecturii laice şi bisericeşti din Ţara Românească şi a naţionalităţilor conlocuitoare din Transilvania au atras atenţia călătorilor englezi, ce s-au străduit să le înţeleagă şi să le descrie în memorialele lor de drum. În Bucureşti, acelaşi Chishull remarcă palatul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu de la poalele Dealului Mitropoliei, „ clădire frumoasă şi aleasă, construită din piatră şi acoperită după obiceiul locului cu şindrilă", putînd fi socotit „măreţ" în comparaţie „cu clădirile barbare ale turcilor"[119], şi Curtea veche domnească, „ clădire plină de nobleţe şi măreţie", înconjurată de grădini şi acareturi, care, deşi nu se putea compara cu construcţiile similare ale suveranilor din apusul Europei, era mult mai presus „ de acelea în care turcii neluminaţi se complac cu atîta ifos" [120]; călătorul La Mottraye găseşte Curtea domnească mai degrabă mare şi încăpătoare decît frumoasă [121]. În apropierea reşedinţei de scaun de pe malurile Dîmboviţei, Edmund Chishull s-a oprit spre a vizita „ un palat plăcut, pe care îl clădeşte domnul pentru fiul său de-al doilea, aşezat pe un loc frumos" [122] — Mogoşoaia —, descris 12 ani mai tîrziu şi de La Mottraye ca „ un edificiu frumos, spaţios şi măreţ", de o construcţie „ foarte simetrică ... în stil european, împodobită în interior cu picturi frumoase şi ‹avînd› plafoane zugrăvite cu mult gust" [123]. Palatul domnesc din Tîrgovişte „ se aseamănă ca formă şi fast cu cel din Bucureşti", după părerea lui Chishull, „ dar îl întrece printr-o grădină mult mai frumoasă şi un foişor graţios din piatră"[124]. În Transilvania clericul englez a admirat întăriturile cetăţii de la Făgăraş [125],

---

[116] Date privitoare la Colegiul reformat din Cluj, vezi la Andreas Huszt, *Origo, Incrementorum & Facies hodierna Trium in Transilvania illustrium Gymnasiorum Reformatorum...*, Francofurti ad Viadrum, 1731, p. 15—27.

[117] Asupra istoriei Colegiului unitarian din Cluj, vezi monografia lui Kelemen Gál, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium Története (1568—1900)* (Istoria Colegiului unitarian din Cluj (1568—1900), vol. I—II, Cluj, 1935.

[118] E. Chishull, *op. cit.*, p. 97.

[119] *Ibidem*, p. 78.

[120] *Ibidem*, p. 79.

[121] La Mottraye, *Travels through Europe...*, vol. II, p. 170—171.

[122] E. Chishull, *op. cit.*, p. 82.

[123] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 172.

[124] E. Chishull, *op. cit.*, p. 83.

[125] *Ibidem*, p. 89.

castelul de țară al fostului principe Apafi de la Porumbac, înconjurat de heleșteie cu pești și pășuni bogate [126], și reședința principilor de odinioară ai Transilvaniei de la Alba-Iulia, considerată a fi „ un palat măreț" [127].

Printre monumentele religioase vizitate în Țara Românească și Transilvania, Edmund Chishull a reținut Cotrocenii („ socotită cea mai frumoasă dintr-o seamă ‹de mănăstiri› . . . așezată pe Dîmbovița și umbrită pe două laturi de o pădure de stejari minunați, avînd construcția unitară și impunătoare, dominată de turle înalte . . ., zugrăveala, poleiala și broderia ce o împodobesc nespus de bogate, iar picturile foarte numeroase, atît pe dinăuntrul, cît și pe partea din afară a intrării") [128], Mănăstirea Dealul („ clădită din piatră tare, frumoasă, împodobită cu turle măiestrit sculptate cu împletituri săpate în piatră și dominînd într-o perspectivă încîntătoare tot șesul de la picioare, precum și orașul Tîrgoviște") [129], Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului („o frumoasă biserică românească", așezată într-o parte a acestei suburbii, mai spre mijlocul dealului) [130], Biserica Neagră (asupra căreia se abătuse incendiul din 1689, iar în 1702 rămăsese doar cu zidurile din afară și acoperișul, odinioară din piatră boltită, acum din scînduri) [131] și, în sfîrșit, Catedrala din Alba-Iulia (clădire „ falnică și măreață", ce a suferit însă mult de la tătari, care au mutilat monumentele funerare ale voievodului Iancu de Hunedoara, reginei Isabella și regelui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, principilor Gabriel Bethlen și Gheorghe I Rákóczi și au ars turnul în 1658) [132].

Dar călătorii cei mai des menționați — Chishull și La Mottraye — nu s-au mărginit doar să insereze știri asupra locurilor pe care le-au străbătut și să descrie orașele și monumentele vizitate, ci au căutat în aceeași măsură să consemneze și cîteva date de ordin etnografic cu privire la portul și felul de viață al poporului român și al naționalităților conlocuitoare. Astfel, dacă cel dintîi afirmă laconic că portul românilor este asemănător cu cel al turcilor [133], cel de-al doilea dă mai multe amănunte, asemuindu-l doar pe acel al femeilor cu al turcoaicelor, în timp ce al bărbaților îl vede mai curînd apropiat de al grecilor. Despre „ femeile de rangul întîi, ca, de pildă, soția domnului, fiicele lui și fetele de boier", La Mottraye afirmă că „ poartă haine lungi, îmblănite ca turcii, cu un calpac sau căciulă rotundă de samur, aproape la fel cu ale bărbaților. Acest lucru se potrivește și pentru moldoveni. Portul femeilor din popor seamănă cu acel al turcoaicelor, cu deosebire că așezarea părului este aceeași pe care pictorii vechi o dau înfățișării Fecioarei Maria" [134]. Cît despre locuințele țăranilor noștri, dar numai ale acelor din zona de munte, se pot întîlni cîteva date la

[126] *Ibidem.*
[127] *Ibidem*, p. 94.
[128] *Ibidem*, p. 80—81.
[129] *Ibidem*, p. 83.
[130] *Ibidem*, p. 87.
[131] *Ibidem*, p. 88.
[132] *Ibidem*, p. 94.
[133] *Ibidem*, p. 85.
[134] La Mottraye, *op. cit.*, vol. II, p. 172.

Chishull, care, descriind satul Rucăr, arată că era „alcătuit din case făcute toate după felul românesc, adică din trunchiuri de copaci așezați unii peste alții și prevăzute (casele — *n.n.*) cu un acoperiș înalt și povîrnit din șindrilă și fără coșuri sau burlane pe dinăuntru pentru a scoate fumul, ci deschise doar în mai multe locuri ale acoperișului pentru a înlocui această lipsă" [135].

În ceea ce privește firea locuitorilor din Transilvania, ei apar aceluiași călător „cordiali și primitori", fiind băutori și gurmanzi neîntrecuți, „ neșlefuiți, dar plicticos de stăruitori în atențiile lor și chiar cei de rînd vorbesc latinește; sînt de o constituție zdravană, îndeosebi secuii, care au și o înfățișare mîndră și războinică" [136]. Chishull descrie apoi portul acestora din urmă constînd dintr-o „ vestă scurtă lipită de trup, cu mîneci", peste care aruncă „un dolman îmblănit, împodobit cu găetane de argint"; poartă „nădragi strîmți pe coapse" și în picioare „ cizme galbene sau roșii, de care sînt prinși întotdeauna pinteni adesea lungi de trei degete"; femeile, „ în cea mai mare parte . . . frumoase și îndatoritoare", îmbracă „un pieptar strîns și lipit de trup", fuste crețe, iar cele înstărite ‹ au › pietre scumpe în găteala părului; fetele poartă un colac negru de catifea pe cap, iar bărbații unguri și secui își rad „ partea de jos a capului lăsînd un smoc de păr în partea de sus", legat într-un nod lăsat să atîrne pe tîmplă [137]. Clericul anglican releva apoi „o trăsătură mai puțin fericită a Transilvaniei, ca și a părților mărginașe ale Ungariei", unde populația era încă destul de superstițioasă și mai credea în vrăjitoare rău intenționate față de copiii sau bunurile și vitele locuitorilor. Adeseori aveau loc judecăți pripite în care femei în vîrstă, după tot felul de cazne, își mărturiseau vina închipuită, fiind osîndite „ de îndată, fără nici o amînare, la ‹moartea pe› rug" [138].

Deși succinte, aceste informații figurînd în jurnalele de călătorie engleze relevă aspectele cele mai pitorești din viața locuitorilor țărilor române și au contribuit într-o anumită măsură la făurirea unei imagini — mai mult sau mai puțin veridice — în Marea Britanie despre poporul nostru și naționalitățile conlocuitoare.

Religie și organizare bisericească. După cum era și firesc, problemele de ordin religios din țările române au trezit un foarte mare interes în rîndurile clericilor și teologilor englezi nu numai din punctul de vedere al

---

[135] E. Chishull, *op. cit.*, p. 84.

[136] *Ibidem*, p. 104.

[137] *Ibidem*, p. 104—105. M. Beza, *Vechi legături cu Anglia...*, p. 256, semnalează existența unui album de pe la începutul veacului al XVII-lea la British Museum, conținînd *Habitus variarum nationum in Regno Transylvanio propriis depicti coloribus* (incluzînd și pe români), dar a cărui dată de intrare și proveniență în colecțiile muzeului nu sînt indicate.

[138] E. Chishull, *op. cit.*, p. 105. Asupra proceselor de vrăjitorie în Transilvania, vezi Friedrich Müller, *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprocesses in Siebenbürgen*, Braunschweig, 1854, 77 p.; Friedrich Teutsch, *Sächsische Hexenprozesse*, în „Archiv des Ver. für siebenbürg. Landeskunde", XXXIX (1915), 3, p. 709—803, iar mai recent Carl Göllner, *Hexenprozesse in Siebenbürgen*, Cluj, 1971, 196 p.

cunoașterii riturilor și al organizării specifice a bisericii de aici și a raporturilor ei cu Orientul ortodox, dar mai ales datorită particularităților înfățișate de Transilvania, unde coexistau nu mai puțin de cinci confesiuni diferite [139].

Eruditul capelan al Ambasadei engleze din Constantinopol între 1668 și 1670, Thomas Smith, bun cunoscător al limbilor orientale și autor al mai multor lucrări închinate bisericii orientale, islamismului și instituțiilor musulmane, a atins în treacăt, în unele lucrări ale sale, și situația ecleziastică a țărilor române. Astfel, după ce în *Epistolae duae, quorum altera de moribus ac institutis Turcarum agit : altere septem Asiae Ecclesiarum notitia continet* amintește fugar de regimul tributar al Moldovei și Țării Românești [140], într-o altă monografie închinată religiei răsăritene precizează că printre bisericile care depindeau de patriarhia din Constantinopol se numărau și cele din provinciile dunărene [141]. În sfîrșit, făcînd o prezentare a vieții cunoscutului patriarh Chiril Lukaris, renumit prin încercările de apropiere față de protestantism, Thomas Smith menționează călătoriile acestui înalt ierarh în Țara Românească, „ qui sub Principibus suis, quietam ac pacem statis tributis annuisque pensionibus redimendam curantibus, procul ab omni tumultu rapinisque Turcarum securi degebant & etiam nunc degunt" [142]; în prefața aceleiași lucrări, clericul anglican face mențiuni despre reacția de apărare a ortodoxismului față de „ încălcările" doctrinare ale lui Lukaris, condamnat prin *Decretul sinodal* al patriarhului Partenie, tipărit la Iași în 1642, ca și prin *Mărturisirea ortodoxă* a Mitropolitului Kievului, Petru Movilă, difuzată pînă și în Olanda la Amsterdam în 1667 ; amintește de asemenea de arbitrajul lui Brîncoveanu din 1690 în conflictul intervenit între călugării de la Muntele Sinai și patriarhul Dosithei al Ierusalimului [143].

Prezentînd pe scurt situația ecleziastică a Țării Românești la 1702 Edmund Chishull arată că religia locuitorilor „ este întru toate cea a bisericii ortodoxe și cîrmuirea ei e supusă patriarhului din Constantinopol. Slujbele lor religioase se săvîrșesc fie în limba greacă sau în cea slavonă,

---

139 În analiza noastră nu figurează, evident, lucrările de teologie pură sau de dogmatică religioasă, care ating un domeniu prea special și nu se încadrează în preocupările lucrării de față.

140 Lucrarea citată, Oxonii (= Oxford), 1672, p. 93 : „Principes Walachiae et Moldaviae, qui annuum tributum Imperatori pendent utpote ab ipso constituti in bello cum selectis Christianorum istorum gentium turmis adesse coguntur" (cf. și Laetitia Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolas Milescu : Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines", Paris, II (1954), p. 147).

141 *De Grecae Ecclesiae hodierno statu Epistolae*, Oxonii, 1676, p. 34 : „In Moldavia quatuor tantum Episcopi regimini Christianorum Ecclesiastico praesunt" (cf. și L. Turdeanu-Cartojan, *op. cit.*, p. 148).

142 *Collectanea de Cyrillo Lucario, Patriarcha Constantinopolitano*, Londra, 1707, p. 19—20 ; cf. și L. Turdeanu-Cartojan, *op. cit.*, p. 148.

143 *Ibidem*. Pentru toate acestea, vezi N. Iorga, *Viața și domnia lui Constantin-Vodă Brîncoveanu*, Vălenii de Munte, 1914, p. 112; idem, *Istoria bisericii românești...*, ed. a II-a, vol. I, București, 1928, p. 309—313 ; Gh. Moisescu, Șt. Lupșa și Al. Filipașcu, *Istoria bisericii românești*, vol. II (1632—1949), București, 1958, p. 21—24, 139—143 etc.

deşi am fost asigurat că în unele biserici este admisă şi limba românească ; cel puţin ei au adesea evanghelia şi alte slujbe în limba aceasta, dar slujba liturgică însăşi mai rar. Bisericile fiecărei parohii, ca şi capelele numeroaselor mănăstiri ce se văd aici, sînt de obicei foarte arătoase, bine clădite, bogat împodobite, zugrăvite cu profunzime şi cele mai multe din ele înzestrate cu clopote, deşi în unele locuri am observat toaca de lemn, care este răspîndită la grecii din Turcia, unde clopotele nu sînt îngăduite. Nartexul (sau tinda) este de obicei mîzgălit [144] cu reprezentări superstiţioase ale pedepselor iadului şi adesea pereţii dinăuntru sînt profanaţi de vreo înfăţişare trupească fără rost a lui Dumnezeu-tatăl, lucru îngăduit aici împotriva principiilor mărturisite şi ale declaraţiilor bisericii ortodoxe" [145].

Un aspect interesant al vieţii ecleziastice din ţările noastre este surprins însă de Paul Rycaut, care, într-un compendiu închinat bisericilor greacă şi armeană în 1679, relevă bogatele danii şi ctitorii ale domnilor şi boierilor din Ţara Românească şi Moldova la Muntele Athos : „Oricît ar fi atîrnat Moldova, Ţara Românească . . . de această patriarhie ‹de Constantinopol› — remarcă istoricul englez —, ele au fost din vechime şi continuă încă şi acum să fie foarte darnice şi minunate în daniile lor faţă de aceste mănăstiri, pentru care, mai totdeauna, vreun domn sau doamnă din aceste ţări dau dovadă de o adîncă evlavie" [146]. Reconstituind istoricul lăcaşurilor athonite, Rycaud precizează, de pildă, că restaurarea Mănăstirii Karakalu „poate fi mai degrabă atribuită unui domn din Moldova sau Ţara Românească, avînd în vedere că, după o veche inscripţie de pe unul din pereţi, se vede că . . . a fost reparată acum vreo 170 de ani de un anume voievod al uneia din aceste ţări, cunoscută acum sub numele de Bogdania" [147]; la fel menţionează că Mănăstirii Pantocrator, ctitorită după 1350 de fraţii Alexie stratopedarhul şi Ioan mare „primikerios", i s-au adus unele îmbunătăţiri de către „Barbul şi Gavril, doi domni ai Ţării Româneşti (!), ce au clădit turnul şi au reparat-o după ultima ei dărăpănare" [148]; în sfîrşit, despre Mănăstirea Kutlumus, ridicată în timpul

---

[144] Termen peiorativ, exprimînd dezaprobarea clericului anglican din punct de vedere dogmatic faţă de orice manifestare iconografică în legătură cu religia în lăcaşurile de rugă.

[145] E. Chishull, *Travels in Turkey*..., p. 86.

[146] „...Howsoever Moldavia, Walachia... remaining constant to that Patriarchate, have been anciently, and still continue to be very liberal and splendid in their Presents to these Monasteries, towards one or more of which some Prince or Princess of those Countries do always evidence an extraordinary devotion" (cf. Paul Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*..., Londra, 1679, p. 226).

[147] „Caracal... may rather be imputed to some *Vayvod of Moldavia*, or *Valachia*, in regard that by on old Inscription on one of the Walls, it apperars that the same was repaired about 170 years past by certain *Vayvoda* of those Countries, which are now stiled by the name of Bugdania" (cf. *ibidem*, p. 235). Într-adevăr, printr-un firman din 1535, sultanul Suleiman I Magnificul a îngăduit lui Petru Rareş al Moldovei să înceapă lucrări de reparaţie la Mănăstirea Karakalu, a cărei restaurare, continuată cu unele întreruperi pînă în 1563, a fost asigurată şi de Alexandru-Vodă Lăpuşneanu (cf. Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din sfîntul munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 237—240).

[148] „...After which *Barboula* and *Gabriel*, two *Vayvods* of *Valachia*, built the Tower, and repaired it after its last ruine"; (cf. P. Rycaut, *op. cit.*, p. 237). Informaţia lui Rycaut

împăratului Andronic al II-lea Paleologul (1282—1328), Rycaut notează că, „în cele din urmă, după o inscripție de pe perete din anul 1500, reiese că Ioan Neagoe și Ioan Radul, voievozi ai Țării Românești, au reparat-o și au mărit-o"[149]. Învățatul englez face totodată remarca generală că una din principalele surse de venituri a mănăstirilor athonite o constituiau daniile bogate făcute călugărilor trimiși în țările noastre și alte regiuni ale Răsăritului ortodox după ajutoare; cel care izbutea să adune cele mai multe daruri cîștiga o așa de mare stimă în rîndurile monahilor, încît era sigură promovarea lui ca egumen în anii viitori[150].

În sfîrșit, mai rămîne să aruncăm o scurtă privire și asupra mărturiilor engleze privitoare la confesiunile din Transilvania. Situația atît de complexă din punct de vedere ecleziastic al acestei provincii (în care conviețuiau laolaltă — nu fără crize și dezbinări — ortodoxismul, catolicismul și protestantismul) a atras atenția în special eruditului capelan Chishull, autorul celui mai lung excurs referitor la starea diferitelor culte de aici. În primul rînd interesul său a fost trezit de religiile „recepte", adică de cele „care de mai multă vreme au obținut protecția principilor lor sub jurămînt sau a împăratului" anume „cea catolică, cea luterană, cea calvină, care e aici numită în chip deosebit reformată, și cea unitariană. Cea dintîi — arată Chishull — este mai des întîlnită în țara secuilor (Szekulia), dar totuși nu atît de precumpănitoare pentru a stăpîni a zecea parte din toată Transilvania. A doua, sau cea luterană, este comună întregii națiuni sășești din această provincie. A treia înflorește în țara secuilor și în comitatele ungurești. A patra răzbește ici și colo prin aceleași regiuni, dar mărturisitorii ei nu sînt atît de numeroși în nici una din ele. Totuși ei au un colegiu înfloritor la Cluj, împreună și cu o biserică mare, deși nu se poate compara nici ca frumusețe, nici ca număr al credincioșilor cu cea a calvinilor"[151]. Despre unitarieni amintea și medicul naturalist Edward Brown în 1669, ce releva numărul lor, destul de apreciabil totuși, în așezările dinspre miază-noapte ale Ungariei și în Transilvania, unde aveau ușurința exprimării în limba latină[152]. Călătorul La Mottraye observa totodată că în „Transilvania catolicii sînt mult mai puțin numeroși decît în Ungaria, așa fel încît conducerea celor mai multe orașe din această țară se află în mîinile luteranilor sau calvinilor"[153].

---

este eronată; de fapt restauratorii lăcașului — independent unul de altul — au fost în 1535 marele ban al Craiovei Barbu din cunoscuta familie a Craioveștilor și marele logofăt moldovean Gavril Trotușanu în 1537 (cf. Bodogae, *op. cit.*, p. 187—190).

[149] „And now lastly, in the year 1500 it appears by an Inscription on the Wall, that *Johannes Neanchus* (!) and *Johannes Randulus* (!), *Vayvods* of *Valachia* did much repair and enlarge it" (cf. P. Rycaut, *op. cit.*, p. 237—238). Restauratorii lăcașului sînt Radu cel Mare, care începe refacerea chiliilor din colțul de nord-vest al complexului mănăstiresc și ridică un turn la 1508, precum și Neagoe Basarab, ce i-a adus reparații capitale între anii 1514 și 1521 (cf. Bodogae, *op. cit.*, p. 177—179).

[150] P. Rycaut, *op. cit.*, p. 247—248.

[151] Chishull. *Travels in Turkey...*, p. 101.

[152] E. Brown, *A brief account of some travels in Hungaria...*, p. 115.

[153] La Mottraye, *Travels through Europe...*, vol. II, p. 174.

Revenind la organizarea ecleziastică a confesiunilor protestante, Chishull remarca gruparea parohiilor în dioceze distincte, supuse autorității unui episcop provincial, ce-și ținea curtea de judecată în orașele mai de seamă ale Transilvaniei, unde administra treburile curente și convoca sinoadele anuale. Episcopii erau asistați în îndeplinirea sarcinilor lor și de un consistoriu, asemănător unui senat. Descriind lăcașurile de cult ale luteranilor, clericul anglican le arata ca fiind „mărețe, înzestrate cu orgi și tablouri", iar altarul „clădit din piatră și uneori pictat peste măsură de mult", insistînd asupra modului de desfășurare al serviciului religios. Calvinii „în congregații numeroase și puternice" asistau la slujba de dimineață și de seară în tot timpul săptămînii, „ recitînd psalmi și ascultînd predici de două ori pe săptămînă, în afara celor de duminică". În sfîrșit, unitarienii, deși practicau botezul pruncilor, preferau totuși să-l amîne „pînă la vîrsta de doisprezece ani și chiar mai mult". Luteranii, calvinii și unitarienii trăiau în pace între ei, constată Chishull, dar recentele încercări de prozelitism ale iezuiților, încurajați de autoritățile habsburgice, au provocat multă îngrijorare în rîndurile lor [154]. Înainte de a încheia considerațiile asupra confesiunilor din Transilvania, capelanul englez menționează și credința românilor ortodocși: „Religia românilor, moscoviților, armenilor, raților ‹ = sîrbilor › și celorlalți este aceea a acestor națiuni din *locurile și țările lor proprii*" și subliniază din nou pericolul ce-l prezentau iezuiții, care dispuneau acum de „libertatea declarată de a pătrunde și a se așeza în această provincie" [155].

Deși inegale ca valoare și volum de informații, datele relevate de mărturiile contemporane engleze asupra confesiunilor din țările române și organizării lor ecleziastice au scos în evidență pentru cercurile teologice din Marea Britanie, pe de o parte, dependența mai mult formală a Moldovei și a Țării Românești față de patriarhia de la Constantinopol și dărnicia arătată mănăstirilor din Răsăritul ortodox, de predilecție celor de la Muntele Athos, iar pe de alta spiritul de toleranță — manifestat însă mai puțin față de românii ortodocși — care a domnit în Transilvania pînă la ocupația habsburgică, ce a îngăduit libera practicare a diferitelor culte protestante.

LUCRĂRI CARTOGRAFICE ENGLEZE DESPRE ȚĂRILE ROMÂNE

Aceste realizări [156] sînt puțin numeroase și în general prezintă o valoare destul de relativă, deoarece sînt alcătuite fie după hărți germane și flamande mai vechi și imprecise, datorate în special lui Gerhardt Mercator

---

[154] E. Chishull, *op. cit.*, p. 101—102.

[155] *Ibidem*, p. 103.

[156] Printre care *Thesaurus Geographicus. A New Body of Geography or a Compleat Description of the Earth*, 4 vol., Londra, 1695. Dată fiind imposibilitatea noastră de a explora colecțiile de hărți de la British Museum, recunoaștem, de la început, caracterul evident lacunar al paragrafului de față. Pentru vechile hărți și atlase engleze, vezi *Catalogue of the printed maps, plans and charts in the British Museum*, vol. I—II, Londra, 1885.

(1512—1594), fie după cele franceze ale lui Nicolas Sanson (1600—1667) și Guillaume de l'Isle (1675—1726), ce înfățișau cu mari inexactități ținuturile dunărene [157].

În rîndul hărților cu caracter istoric editate în Anglia trebuie să menționăm, în primul rînd, pe aceea a Sarmației, a Panoniei și a Daciei antice, compusă de Benjamin Cole la 1700, indicînd principalele forme de relief, rețeaua hidrografică și cele mai însemnate centre populate ale acestor provincii; [158] valoarea ei prezintă, desigur, un interes pur documentar.

Ciclul de hărți engleze dedicate însă spațiului balcanic și carpato-dunărean contemporan, adică cel de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea [159], debutează cu reprezentarea cartografică anexată broșurii anonime din 1664, frecvent citată anterior, ce reproduce posesiunile răsăritene ale casei de Austria și pe cele balcanice ale otomanilor [160]; lucrarea a fost editată de William Miller, care a căpătat permisiunea de difuzare la 30 august 1664 din partea lui Sir Robert l'Estrange, supraveghetorul imprimeriilor și tiparnițelor [161].

Cartografului William Berry i se datorează la 1683 alcătuirea a două hărți dedicate imperiului otoman și fostelor stăpîniri ale coroanei maghiare prelucrate după Nicolas Sanson, a căror tipărire se explică, probabil, prin interesul stîrnit în Anglia de izbucnirea războiului austro-turc. Primul document cartografic înfățișează bazinul oriental al Mediteranei înglobînd provinciile balcanice și țările române [162], redate într-o formă destul de incorectă, cu o orientare mult deviată spre est, iar numirile de rîuri și așezări urbane destul de estropiate.

Din rețeaua hidrografică, harta amintită citează: fluviul „Danube" și rîurile „Alauta" (Olt), „Telsch" (Teleajen?), „Lemniza" (Ialomița) în Țara Românească, „Sereth" și „Pruth" în Moldova, „Merich" (Mureș), „Samos" (Someș) și „Temes" (Timiș) în Transilvania și Banat; printre

---

[157] Vezi, în special, reproducerile fotografice din albumul lui Dimitrie Dimăncescu, *Monumenta cartographica Moldaviae, Valachiae et Transilvaniae*, San Francisco, 1933—1935, păstrat în Biblioteca Academiei, cabinetul de hărți, cota V 659.

[158] *A New Map of Sarmatia Europaea, Pannonia and Dacia Shewing their Principal Divisions, People, Cities, Towns, Rivers, Mountains &*, Dedicated to his Highness William duke of Gloucester. Scara 1/229 „english miles" după Picart și 1/247 după Ricciolus (Harta este păstrată la Library of Congress-Washington D. C., cf. Dimăncescu, *op. cit.*, pl. 104).

[159] M. Beza (*Vechi legături cu Anglia*..., p. 256) mai menționează două hărți aflate la British Museum privind cursul Dunării de la Belgrad pînă la vărsarea ei în Marea Neagră (1665) și acela al Oltului (1707), fără să indice nici un alt amănunt.

[160] *A Prospect of Hungary and Transylvania.. and some other adjacent Countries contained in a Mapp affixed hereunto. In which Mapp all the places that are in the power of the Turk, have a Crescent, or half Moon over them; and those in the possession of the Christians have a Cross.*

[161] *Ibidem*, pe verso foii de titlu.

[162] *The Dominions of Turky (!) in Europe in which are the Governments of Romelia of the Sea, of Buda, of Temeswar, and of Bosnia... in which are the Tributary Principalities of Transilvania, Valachia, Moldava (!). The States of the Empire of the Turks in Europe subdivided according to the extent of its Governments...*, Described by Sanson. Corrected and amended by William Berry. Scara:„ 1/60 leagues that are of one hours (!) Travelling" (păstrată la Library of Congress) (cf. Dimăncescu, *op. cit.*, pl. 89).

orașe sînt menționate: „Bucheresch", „Targovise", „Chelownic" (Turnu), „Zorza" (Giurgiu), „Briolo" (Brăila), „Rebnick" (Rm.-Sărat) în cîmpia munteană; Iassy, Soczova, Burlach (Bîrlad)., „Romaniwasar" (Roman), „Falxin" (Fălciu), „Ialas" (Galați) și „Kilianova" în Moldova; „ Chinstense" (Constanța) și „Caliaca" (!) (Mangalia) în Dobrogea; în sfîrșit, „Brazsava-Cronstat-Stephanopolis", „Hermanstat-Cibinium", „Gula Feviwar (!) — Weiseburg — Alba Julia", Cluj („Colozswar-Clausenburg Claudiopolis)", Dej („Dees"), Satumare („Zatmar"), Bistrița („Bestereze"), Oradea Mare („Wardeyn"), Turda („Torda") și Timișoara („Temeswar") în Transilvania și Banat [163].

Cea de-a doua hartă dedicată țărilor care au aparținut monarhiei ungare în evul mediu înglobează și de data aceasta Moldova, Țara Românească și Transilvania, reproduse la o scară mai mare, dar fără nici o deosebire față de reprezentarea anterioară, care datează, de altfel, din același an [164]. Ambele documente cartografice au fost închinate regelui Angliei Carol al II-lea și prezentate suveranului de autorul lor, William Berry [165].

În sfîrșit, mai dorim să precizăm ca un amănunt destul de interesant faptul că Edmund Chishull, în jurnalul său de călătorie, face o mențiune despre harta acestei provincii [166] — pe care este posibil chiar să o fi avut —, alcătuită în limba greacă de stolnicul Constantin Cantacuzino, cu sprijinul patriarhului Ierusalimului Hrisant Notara și al medicului Curții domnești din București, eruditul Ioan Comnen, și tipărită cu doi ani înainte la Padova [167]. După cum se știe, această importantă realizare cartografică — un monument al genului pentru începutul secolului al XVIII-lea — a fost redusă ca dimensiuni, transcrisă în italienește și publicată de cunoscutul secretar florentin al lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, Antonmaria Del Chiaro, ca anexă la *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, publicată la Veneția în 1718 [168].

---

[163] *Ibidem.*

[164] *The Kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it, which are now the Northern parts of Turkey, in Europe...*, scara: 1/30 leagues... (păstrată la Library of Congress) (*apud* Dimăncescu, *op. cit.*, pl. 90).

[165] „To the Most Serene and Most Sacred Majesty Charles II. Dedicated & Presented by... William Berry, Sold by William Berry at the Signe of the Globe between Charring Cross and White Hall — 1683" (cf. *ibidem*).

[166] Chishull, *Travels in Turkey...*, p. 84.

[167] Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ὑψηλοτάτης Ἡγεμονίας Οὐγγροβλαχίας ..., *Index Geographicus Celsissimi Principatus Wallachiae...*, Ἐν Παταβίῳ — Patavij, 1700 (cf. Ion Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, IV, București, 1944, p. 26—27, nr. 33, și Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 113—114, nr. 10); un studiu asupra acestei hărți, vezi la C. C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Revista istorică română", XIII (1943), 1, p. 1—28. Acest autor emite ipoteza — plauzibilă de altfel, deoarece teologul englez a primit daruri în cărți de la învățatul cărturar muntean — ca Chishull să se fi aflat chiar în posesiunea hărții, fapt ce ar explica proveniența acestui însemnat document cartografic la British Museum (*op. cit.*, p. 24).

[168] *Ibidem*, p. 1—2 și 25—26.

Fără a afecta un sector important al cunoştinţelor acumulate în Anglia cu privire la geografia ţărilor române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi începutul celui de-al XVIII-lea, producţia cartografică britanică — oricît de restrînsă şi puţin exactă asupra acestui subiect — şi-a adus totuşi modesta ei contribuţie cel puţin la situarea poziţiei Principatelor în spaţiul sud-estic al continentului european şi la indicarea, în general, a căilor de acces — fluviale, maritime şi terestre — şi a drumurilor comerciale ce străbăteau provinciile carpato-dunărene.

ECOURI ÎN LITERATURA ŞI DRAMATURGIA ENGLEZĂ DESPRE TRANSILVANIA

Un alt domeniu al culturii în care s-au manifestat intenţii de a difuza în Anglia ştiri, de data aceasta numai despre îndepărtatul principat al Transilvaniei, a fost şi cel al literaturii şi dramaturgiei din epoca Stuarţilor, dar într-o atmosferă ireală, de voit exotism.

Dacă la începutul secolului al XVII-lea figura pitorească a pretendentului nenorocos la scaunul Moldovei Ştefan Bogdan, pribeag la curtea regelui Iacob I., a inspirat pe cunoscuţii dramaturgi englezi Ben Jonson [169], Francis Beaumont şi John Fletcher [170], spre a introduce un principe sau chiar un „rege" al Moldovei în piesele lor [171], în schimb în producţia literară şi dramatică din perioada Restauraţiei şi după „glorioasa" revoluţie nu am mai întîlnit nici o aluzie cu privire la istoria Moldovei sau a Ţării Româneşti. În acelaşi timp însă, evenimente mai îndepărtate din trecutul Transilvaniei, dar şi altele mai apropiate de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi mai cu seamă cele legate de personalitatea atît de contradictorie a conducătorului rebel Emeric Thököly şi de viaţa sa aventuroasă şi-au găsit un ecou destul de larg în literatura şi dramaturgia engleză a vremii [172].

---

[169] Ben Jonson (1573—1637), în comedia sa *Epicoene, or the Silent Woman*, alcătuită în 1609 şi intrată în repertoriul teatral londonez un an mai tîrziu, face aluzie în scena I a actului al V-lea la un principe al Moldovei (a prince of Moldavia) (cf. Ben Jonson, *Works*, Londra, 1616, apud M. Beza, *English travellers*, p. 21, şi *Vechi legături cu Anglia*..., p. 253).

[170] Francis Beaumont (1584—1616) şi John Fletcher (1579—1625), dramaturgi a căror colaborare fecundă se întinde de-a lungul a mai multor decenii, au elaborat în comun la 1610 comedia *The Knight of the Burning Pestle* (Cavalerul pilugului arzător), reprezentată pentru prima oară la Londra în 1613. Scenele 1 şi 2 ale actului al IV-lea şi scena 3 din actul al V-lea plasează acţiunea în palatul regelui (!) Moldovei (the King of Moldavia), a cărui fiică, Pompiona, face o primire frumoasă cavalerului erou al piesei (cf. *Comedies and Tragedies* written by Francis Beaumont and John Fletcher gentlemens, printed by Humphrey Moseley, Londra, 1647, *apud* Beza, *English travellers*..., p. 20, şi *Vechi legături*..., p. 253).

[171] Vezi în special I. Botez, *Două comedii vechi engleze*, în „Viaţa românească", VIII (1913), vol. XXIX, p. 319—324.

[172] Considerăm necesar a preciza că dramaturgia engleză din perioada Restauraţiei a manifestat o deosebită atracţie pentru piese cu subiect oriental, cum ar fi, de pildă, *The Siege of Constantinople.* A tragedy acted at the Duke's Theatre, 1675, a lui Nevil Payne, *Ibrahim, the Illustrious Bassa.* A tragedy in heroic verse acted at the Duke's Theatre, 1677, a lui Elkanah Settle, sau *Ibrahim, the twelfth Emperour of the Turks*, A tragedy, 1696, a Mary-ei Pix ş.a.; aproape toate s-au inspirat din diferite episoade ale istoriei turceşti, înfăţişate în *The Generall Historie of the Turkes* (1603) a lui Richard Knolles şi *The Present State of the*

Astfel, drama în 5 acte a lui Roger Boyle, conte Orrery (1621—1670), intitulată *Mustafa, the son of Solyman the Magnificent* și reprezentată pentru întîia oară la 3 aprilie 1665 la Lincoln's Inn Field din Londra, în prezența lui Carol al II-lea și a curții sale [173], evocă, foarte liber, un episod din timpul reginei Isabella Zápolya și al cardinalului Martinuzzi în luptă pentru apărarea Ungariei și a Transilvaniei împotriva lui Suleiman I Magnificul [174]. Cei doi fii ai sultanului, Mustafa și Zanghir, îndrăgostindu-se de frumoasa Isabella, devin rivali și caută fiecare s-o obțină în căsătorie, spre a intra totodată și în posesiunea principatului transilvan și a coroanei maghiare. Martinuzzi sfătuiește pe văduva lui Zápolya să accepte această situație și să-i acorde mîna lui Mustafa, prințul moștenitor al Imperiului otoman. Loialul Mustafa, urît însă de mama sa vitregă, sultana Roxelana, este pîrît pe nedrept lui Suleiman ca uneltitor, care îl condamnă la moarte; cuprins de remușcări, Zanghir își pune capăt zilelor, nu însă înainte de a ruga pe sultan, tatăl său, să ia sub protecția sa pe Isabella și pe fiul ei Ioan Sigismund [175].

Fără a lua în discuție valoarea literară a piesei lui Orrery — de o factură destul de convențională, dar nu lipsită de calități artistice [176] —, remarcăm totuși strădania autorului de a reda — este drept într-o manieră suficient de fantezistă, după date culese din istoria lui Knolles — evenimente petrecute cu un secol înainte în îndepărtatul principat transilvan.

Un pseudo-roman istoric apărut la Londra în 1694 [177], prelucrare liberă și adaptare atribuită lui Sir Roger Manley (1626?—1688) sau lui William Bradshaw (m. 1700) după un prototip francez datorat la 1684

Ottoman Empire (1668) și *A History of the Turkish Empire... 1623—1677* (1680) ale lui Sir Paul Rycaut (cf. Éva Róna, *Magyar vonatkozások a XVI—XVII századi angol irodalomban* (Referiri la unguri în literatura engleză din secolele XVI—XVII), în „Angol Filologiai Tanulmányok-Studies in English Philology", I (1936), p. 39—40).

[173] După datele consemnate în jurnalul cunoscutului literat și publicist Samuel Pepys (1633—1703), care a asistat chiar la premiera piesei jucate de actorii Thomas Betterton (în rolul lui Suleiman I), soția sa (în rolul Roxelanei) și Joseph Harris (în rolul lui Mustafa) (cf. *The Diary of Samuel Pepys* (edited with additions by Henry B. Wheatley), vol. IV—VI, 1664—1667, Londra, 1952, p. 362 (din vol. IV), și vol. VII—VIII, 1667—1669, Londra, 1952, p. 294, n. 1 (din vol. VII)).

[174] Eduard Siegert, *Roger Boyle, Earl of Orrery und seine Dramen*, în „Wiener Beiträge zur englischen Philologie", Viena, XXIII (1906), p. 27—37; Allardyce Nicoll, *The History of Restoration Drama*, Londra, 1928, p. 98; William S. Clark, *Lost stage Directions in Orrery's Plays*, în „Moderne Language Notes", 1932, p. 240—243, *apud* Róna, *op. cit.*, p. 41).

[175] Roger Boyle, Earl of Orrery, *Dramatic Works*, vol. I, Londra, 1739, p. 354—516; rezumat la Róna, *op. cit.*, p. 42—43.

[176] Samuel Pepys, care a revăzut piesa la 5 ianuarie și 4 septembrie 1667, o considera „a most excellent play", „a most admirable poem, and bravely acted... which the more I see, the more I like" (cf. *The Diary...*, vol. VI, p. 116, și vol. VII, p. 93).

[177] *The eight volumes of Letters writ (!) by a Turkish Spy, who lived five and forty years undiscover'd at Paris: giving an impartial account to the Divan at Constantinople, of the most remarkable transactions of Europe: and discovering several intrigues and secrets of the Christian Courts (especially of that of France), continued from the year 1637 to the. year 1682*, Londra, H. Rhodes at the Corner of Bride-lane in Fleet Street a.o, 1694.

lui Gian Paolo Marana (1642—1692) [178], se înscrie pe aceeaşi linie a exotismului artificios. Este vorba de o fantasmagorie bazată pe existenţa imaginară la Paris a unui spion turc, care, sub identitatea unui pretins călugăr moldovean Titus(!), înştiinţa pe ascuns Poarta otomană de politica dusă de cabinetele europene, prin corespondentul său de la Viena, evreul Ben Saddi [179]. Deoarece acest personaj misterios se interesa şi de evenimentele din răsăritul continentului, apar astfel în relatările sale ştiri despre primirea solilor principelui Transilvaniei Gheorghe I Rákóczi (1630—1648) la Paris în 1639 şi 1645, precum şi despre luptele lui Gheorghe al II-lea Rákóczi (1648—1660) cu turcii din 1658—1660 şi tragica lui pieire; romanul aminteşte totodată şi de războiul austro-turc din 1663—1664, ca şi de începuturile răscoalei antihabsburgice de sub conducerea lui Emeric Thököly. Activitatea nedescoperită, timp de 45 de ani, a închipuitului spion turc din capitala Franţei ia sfîrşit în 1682, o dată cu uciderea corespondentului său Ben Saddi la Viena [180].

Această ficţiune, plăsmuită pe baza unor fapte istorice autentice, dar denaturate voit pentru anecdotica povestirii, a readus în literatura engleză figura lui Thököly, cunoscută pînă atunci opiniei publice britanice datorită pamfletelor politice lansate de *tory* [181] şi a unor poeme ce au circulat între 1678 şi 1684, stigmatizînd trădarea lui faţă de cauza creştină şi alăturarea de otomani [182].

Cu toate că Thököly apare ca un personaj negativ în majoritatea operelor literare engleze, precum şi în memorialistica vremii [183], există totuşi şi o excepţie pe care o constituie romanul tradus şi adaptat din

---

[178] D'Israeli, *Curiosities of Literature*, vol. II, Londra, 1807, p. 131—137; John Nicols, *Literary Anecdotes of the 18th Century*, I, Londra, 1812; *apud* Alexander Fest, *Ungarn in der englischen Literatur*, în „Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften", III (1914), 4, p. 904.

[179] Alexander Fest, *Die Erzählung Turkish Spy (1687—1693) über Ungarn*, în „Ungarische Rundschau...," III (1914), 2, p. 441; C. C. Ghenea, *O prezenţă românească în Parisul secolului XVII: Titu Moldoveanu*, în „Secolul 20", 3/1969, p. 161—166; Al. Duţu, *An interpreter of South-East European history; Titus de Moldavia*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII (1970), 3, p. 517—523.

[180] A. Fest, *op. cit.*, p. 442—445.

[181] Vezi Lajos Kropf, *Az angol Thökölisták* (Partizanii englezi ai lui Thököly), în „Századok", XL (1906), 2, p. 137—143, şi Eva Róna, *Hungary and the beginnings of English Journalism*, în „Angol Filológiai Tanulmányok"..., II (1937), p. 83—92.

[182] Printre acestea amintim *The Grand Seignior's Speech to the Ottoman forces at Belgrad, who are now at Wars with the Christians, 1683*, unde se întîlnesc versurile: „Revolted Teckley with his friends does work/And Christians joyn'gainst Christians for the Turk", sau *On the Relief of Vienna. A Hymn for the True-Protestants*, Printed for C.W. — Anno Domini 1683, etc., *apud* Sándor Fest, *Régi angol költemények Thökölyről* (Vechi poeme engleze despre Thököly), în „Századok", XLVI (1912), p. 680—682.

[183] Din care pot fi menţionate: Rev. Alexander Tyler, *The Memoires of the Life and Actions of the most Invincible and Triumphant Prince* <Ioan III Sobieski>, Edinburgh, 1685, sau Dalerac, *Polish Manuscripts: or the Secret History of the Reign of John Sobieski, The III-rd of that Name, K<ing> of Poland*, Londra, 1700, ş.a. *apud* Eugene Pivány, *Hungarians of the 16th and 17th Centuries in English Literature*, în „The Danubian review", VI (1939), 11, p. 25 şi 26.

franceză, închinat idilei sale cu Ilona Zrinyi[184], văduva principelui Transilvaniei Francisc I Rákóczi și viitoarea lui soție, ce s-a distins prin apărarea vitejească a cetății Mukačevo, asediată de trupele generalului imperial Caraffa și unde conducătorul rebelilor curuți apare într-o lumină favorabilă.

Dacă judecăm în ansamblu producția literară și dramaturgică engleză de la sfîrșitul secolului al XVII-lea cu motive de inspirație din istoria Transilvaniei, nu putem să nu relevăm caracterul ei — în mare măsură artificios și convențional — lipsit de o adevărată înțelegere a realităților din această țară și limitată doar la romanțarea cîtorva episoade din viața unor principii și personaje mai de seamă, fără a le plasa într-un cadru veridic. Nu este mai puțin important de constatat însă interesul manifestat de cercurile literare din Marea Britanie pentru asemenea subiecte, care, cu toate denaturările inerente, înglobează în sfera creației artistice a îndepărtatei monarhii insulare fragmente din istoria provinciei românești de peste Carpați.

★

Din examinarea sumară a unor compendii istorice-geografice, studii lexicografice, jurnale de călătorie, disertații teologice și opere literare engleze din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul celui următor am încercat să reconstituim imaginea pe care au făurit-o despre țările române, din diferite puncte de vedere, asemenea categorii de izvoare, atît de deosebite ca gen, valoare și volum de informații. Problema care se pune este dacă această viziune, surprinsă în izvoarele engleze în mod neunitar, cu aspecte uneori contradictorii și laturi insuficient explicate sau explorate, oglindesc în mod real universul îndepărtatelor principate din spațiul carpato-danubian supuse dominației otomane și absolutismului habsburgic, sau, dimpotrivă, reflectă eronat și denaturat situația existentă acolo? Răspunsul nu poate fi, fără îndoială, decît nuanțat și considerat dintr-o prismă dialectică, ținînd seama de complexitatea problemelor abordate. Evident, înțelegerea deplină a unei lumi aparte ca structură socio-economică, politică, culturală și religioasă de tot ceea ce reprezenta specificul vieții engleze, exceptînd unele afinități de ordin confesional cu protestantismul din Transilvania, nu era, în mod logic, posibilă.

Cu toate acestea, nu este însă mai puțin adevărat că anumite date esențiale cu privire la țările române, selecționate din cuprinsul masei de informații procurate prin mărturiile amintite — directe sau indirecte, tributare gradului de informare, sensibilității, spiritului critic și obiectivității fiecărui autor —, au fost acceptate ca adevăruri valabile în cercurile de intelectuali și opinia publică britanică în pragul veacului al XVIII-lea. Certitudini privind originea latină a limbii și poporului român, permanența sa istorică în cele trei provincii Moldova, Țara Românească și Transil-

[184] *The Amours of Count Teckeli and the Lady Aurora Veronica de Serini* (!), *apud* Pivány, *op. cit.*

vania, bogăția și varietatea resurselor lor naturale, neexploatate însă la un nivel corespunzător, precum și asupra condițiilor aspre ale regimurilor de dominație străine, pătrund în mod neîndoielnic în conștiința păturilor cultivate din Anglia. De aceea, din acest punct de vedere se poate considera ca un fenomen pozitiv faptul că — în pofida diferențelor inerente de limbă, structură, mentalitate și regim — imaginea făurită în Anglia asupra originilor istoriei și situației generale a țărilor române se relevă a îngloba, în linii mari, trăsăturile veridice, ceea ce și explică o oarecare comprehensiune manifestată de anumite cercuri ale opiniei publice pentru îndepărtatele principate, vitregite de stăpînirea turcească, și sentimente de solidaritate și simpatie pentru cauza Transilvaniei, expusă rigorilor absolutismului habsburgic.

THE IMAGE OF THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN ENGLAND AT THE TURN OF THE 18 TH CENTURY

SUMMARY

The image formed by the English public opinion of the Romanian Principalities during the last decades of the 17th and the first decades of the 18th centuries was rather imperfect, inevitably deficient and not devoid of some inaccuracies or rash judgements concerning the extant social, economic, political and religious state of things. It is, though, worth taking into account, as it mirrors in most cases the particular interest taken by the British observers in Moldavia, Wallachia and Transylvania. Historical, social, economic, political, cultural and religious information as regards our people and country was more often than not obtained by direct observation of such travellers as, for instance, Edward Brown, Edmund Chishull or Aubry de la Mottraye. It was also obtained from indirect testimonies of undeniable scientific value, coming from such scholars as Paul Rycaut or Thomas Smith, who were acquainted with life in this country, having come in touch with Romanian countries *kapukehayas* at the Porte as well as with some princes (George or Gregory Ghyka I) or outstanding personalities of the Romanian culture temporarily living in the capital of the Ottoman Empire (Spathar Nicholas Milescu, High Steward Constantin Cantacuzino, a.o.); besides, Anglican Theologians, such as Smith or Chishull, assigned to the British Embassy or to the various consulates in Levant, who had a good training in the field of classical philology and sometimes in epigraphy and ancient numismatics as well, reported on the ecclesiastical situation of the Romanian principalities in their various compendia on the dogmas of the Eastern Church.

Another class of sources, which completed the data supplied by the historical-geographical works, was the series of atlases and old cartographical writings on Eastern Europe by William Miller, William Berry

or Benjamin Cole, published in London between 1660 and 1714. Such works as these were meant to facilitate the English merchants' location of the lines of communication in this country, which was necessary to ensure a regular traffic in this region of the continent.

Lastly, mention is made in short of some events or historical personalities of Transylvania (Queen Isabella Zapolya, Cardinal Martinuzzi, Emeric Thököly — the leader of the rebel Kuruczes a.o.) present in the English literature and drama during the epoch of the last Stuarts (Roger Boyle, earl of Orrery, William Bradshaw, Alexander Tyler etc.).

By way of conclusion, although the British society in the second half of the 17th century could not have fully understood such a world of peculiar social, economic, political, cultural and religious structure as the Romanian principalities were, it is, however, true that some essential data about Wallachia, Moldavia and Transylvania selected from among the abundant information obtained by the above-mentioned testimonies, such as they were, direct or indirect, all tributary to the knowledge, sensibility, critical mind and objectivity of each author, were accepted as valid assertions by the British intellectuals and public opinion on the eve of the Age of the Enlightenment.

Certain data regarding the Latin origin of the Romanian language and people, their historical permanence on the territory of the former Roman Dacia, the wealth and variety of the natural resources — incompletely explored as yet — of the three Carpathian—Danubian provinces, as well as their hard plight under the foreign rule, undoubtedly reached the educated classes in England. Considering all this, we take as positive the fact that, despite the inherent differences in language, structure, mentality, and system, the image formed in England about the origins, history and general situation of the Romanian principialities seems to have included some veridical features, which accounts for a certain sympathy manifested by the public opinion for the far-off principalities under the Turkish yoke, and also a feeling of solidarity and moral support for the cause of Transylvania that was laid out to the harshness of the Hapsburgical absolutism.

REGIMUL JURIDIC AL BÎLCIURILOR ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (1774-1831)*

DE

GEORGETA PENELEA

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Țării Românești îi era proprie o economie precumpănitor feudală, dar cu elemente marcate capitaliste. Abolirea servajului, orientarea economiei domeniale spre piață, creșterea păturii negustorești, încercări repetate, unele de lungă durată, pentru crearea de manufacturi caracterizează această epocă. Condițiile politice de subordonare față de Turcia orientează economia românească spre aprovizionarea imperiului ; în același timp, datorită structurii societății otomane, incapabilă să administreze și mulțumindu-se numai să încaseze, Principatul Țării Românești este permanent în situația de a-și crea disponibilități pentru export.

În lumea Levantului interesele economice se împletesc cu cele politice ; dacă Rusia capătă un ascendent indiscutabil politic, mai ales după pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), Anglia, Franța, Austria caută să pătrundă aici prin negoț. Este o acțiune înceată, anevoioasă, cu piedici nenumărate ridicate de administrația turcă, de nesiguranța sau inexistența drumurilor, de lipsa de rutină[1]. Și totuși comerțul românesc înregistrează o curbă ascendentă după 1774, mărturisită de creșterea venitului vămilor, de prezența negustorilor români la Leipzig, ca niște obișnuiți ai bîlciului, de existența mărfurilor românești la bîlciurile din Balcani. Totodată societatea românească, peste care trece valul războaielor ruso-austro-turce,

* Textul de față reprezintă forma prescurtată a unui capitol din lucrarea ms. *Bîlciurile din Țara Românească între anii 1774—1848.*

[1] Un comisionar în Balcani al unor negustori din Principat le scria despre greutatea recuperării datoriilor de la pașale, despre bacșișurile pe care e silit a le da la tot pasul ca să-și poată desface marfa sau converti banii și conchidea : „cîtă ticăloșie [este în] țările turcești socotesc că la nici o țară nu să poate afla" (Bibl. Acad., Mse., doc. DLXXXVIII/85).

suferă anumite transformări în materie de consum, de modă, care o fac mai aptă receptării produselor manufacturate occidentale.

Domnii fanarioţi, aceşti europenizatori, cum îi numeşte N. Iorga, vor manifesta preocupări constante pentru propăşirea comerţului, izvorîte din grija asigurării veniturilor cămării domneşti. Dispoziţiile emanate din cancelaria lor au valoare programatică, mărturisind, chiar dacă fără o finalizare corespunzătoare, o politică protecţionistă în ceea ce priveşte industria născîndă românească. Sînt acordate privilegii noi sau reînnoite cele în fiinţă pentru bîlciuri, scaune de carne, zalhanale, manufacturi. Regulamentele şi tarifele vamale sînt precizate şi puse de acord cu ascensiunea preţurilor. Negustorii sînt tot mai des chemaţi în rosturile administraţiei; starostele lor dirijează licitaţiile, vînzările, e consultat în fixarea preţurilor, cooptat în epitropii. În sfera schimbului pătrund tot mai multe persoane atrase de posibilitatea de speculă.

Multe din eforturile domniei rămîn însă sterpe; introducerea preţurilor maximale, ca o pavăză contra speculei, devine rapid un obstacol pentru schimb, căci statul nu poate interveni în raporturile comerciale decît cu dispoziţii administrative; pe aceeaşi linie se înscrie şi efortul zadarnic de desfiinţare a intermediarilor la tîrgurile din preajma oraşelor — a precupeţilor; apoi siguranţa, atît de necesară propăşirii negoţului, nu poate fi aproape niciodată garantată; prea adesea ţara este tulburată de războaie, raiduri de pazvangii, cete de haiduci, răscoale. Pe bună dreptate aprecia Laurençon că Ţării Româneşti, de o uimitoare fertilitate a solului, nu-i lipseşte nimic în afară de linişte [2].

Autoritatea centrală caută să îmbine pe plan juridic şi administrativ tradiţia cu inovaţia, şi privilegiul de bîlci e o mărturie în acest sens. Consolidarea drepturilor boierilor, exprimată în confirmarea milei de bîlci, este legată de grija pentru propăşirea negoţului, pentru valorificarea potenţialului economic al principatului. Dar bîlciul, prin caracterul său de adunare periodică, are o sferă largă de acţiune în economie, căci este instituţia care, trecînd peste privilegiile de clasă, adună laolaltă reprezentanţii tuturor păturilor sociale, care, înainte de a fi ţărani clăcaşi sau boieri, clerici ori breslaşi, sînt *vînzători* şi *cumpărători*.

★

După natura proprietăţii pe care se ţineau, bîlciurile sînt *moşneneşti* şi *boiereşti*. Primele nu au o consfinţire de funcţionare prin hrisov, sînt considerate a exista *ab antiquo* şi nu depăşesc o sferă restrînsă regională de vînzători şi cumpărători. Existenţa lor apare arareori pomenită în documente. În vreme ce bîlciurile boiereşti posedă hrisoave reîntărite la fiecare domnie, uneori în aceeaşi domnie de mai multe ori, celor moşneneşti nu li se cere o atare confirmare. Explicaţia trebuie căutată în natura diferită a proprietăţii: cea moşnenească este alodială, într-un anumit sens absolută şi poate fi valorificată total, fără restricţii şi fără consacrarea autorităţii

---

[2] *Nouvelles observations sur la Valachie*, Paris, 1822, p. 2.

domneşti; proprietatea boierească este deţinută prin danie, în urma prestării unei slujbe, îmbrăcînd un caracter incomplet şi valorificarea ei e limitată. Reînnoirea privilegiului de bîlci e o premisă în acest sens. Contemporanii declară bîlciurile moşneneşti ca existînd în virtutea obiceiului pămîntului, care cu vremea „ este ca şi cum s-ar fi legiuit". Ca şi în vechiul drept francez, unde „ *coutume passe droit*", obiceiul pămîntului constituie un ascendent, o garanţie în plus de trăinicie faţă de consacrarea prin dispoziţie domnească.

Bîlciurile boiereşti şi mănăstireşti. În ansamblul privilegiilor feudale, acela de a face bîlci şi a-i lua uzufructul apare ca unul dintre cele mai căutate şi lucrative (alături de scutelnici, milă de vinărici). Lipsa de iniţiativă economică ce caracterizează majoritatea boierimii vine mult în sprijinul prosperităţii bîlciului. El necesită investiţii minime — afectarea unui spaţiu de desfăşurare, în preajma unei ape de preferinţă şi, eventual, îngrădirea unui obor pentru vite — iar beneficiile sînt asigurate. Amplitudinea privilegiului de bîlci este direct proporţională cu poziţia beneficiarului în ierarhia socială. Acordarea lui se face în mod ordinar ca o favoare derivînd din situaţia de boier. I.G. Caragea şi după el şi domnii care i-au succedat au căutat să lărgească înţelesul şi prin recompensarea pentru o slujbă; funcţia însă nu este o condiţie, ci numai o calitate care amplifică gratificaţia.

Prerogativele domniei. Domnia îşi exercită autoritatea asupra bîlciului în virtutea dreptului de *dominium eminens* deţinut *ab initio*; ordonă şi sancţionează cercetările în legătură cu înfiinţarea lui [2bis]. Principiile de condiţionare a întemeierii unui bîlci — *commodo et incommodo*, întîlnite şi în Occident — s-ar putea grupa după cum urmează:

a) *Consimţămîntul locuitorilor şi negustorilor din împrejurimi.* Interesul locuitorilor pentru instaurarea unui bîlci apare ca indispensabil, de aceea solicitantul va căuta să argumenteze însoţindu-şi cererea de opţiunea lor. Mai mult, se erijează în susţinător şi apărător al lor, cînd, de pildă, la Balaciu (Teleorman) cere a înfiinţa un tîrg pentru a-i ajuta pe ţărani să-şi vîndă vitele [3]. Aceeaşi greutate o capătă cererea dacă este adresată de locuitorii înşişi [4]. Boierii merg mai departe şi caută să apară ca purtătorii de cuvînt ai unei dorinţe unanime, ca împlinitori ai cerinţelor vitale ale locuitorilor. În 1817, Dumitraşco Racoviţă arată că satele dajnice din jurul moşiei sale Grebenul (Slam Rîmnic) i-au cerut să facă „măcar" un bîlci pe an [5]. Totuşi consultarea locuitorilor apare cel

---

[2bis] Ancheta pe teren privind respectarea condiţiilor de *commodo et incommodo* se menţine chiar în cazul cînd uzufructul revine unuia din membrii familiei domnitoare, sau domnului însuşi.

[3] Arh. St. Buc., Ms. 24, f. 132; cf. Urechiă, *Istoria românilor*, V, p. 311.

[4] Vezi cererea locuitorilor a nouă sate din plasa Olteţu (Vîlcea) pentru trei bîlciuri pe moşia Zătrenii de Jos a lui Ioniţă Gănescu (Arh. St. Buc., Ms. 33, f. 276 v).

[5] Arh. St. Buc., Ms. 77, f. 261.

mai adesea formală şi autorităţile aveau toate motivele să se îndoiască de declaraţiile acestora [6].

Rolul jucat de negustori în economia Principatului e ilustrat de participarea lor tot mai frecventă şi cu greutate în probleme care depăşesc sfera imediată a comerţului. Cît priveşte bîlciurile, nu se poate, fireşte, conchide că înfiinţarea lor nu e încuviinţată decît cu acordul negustorilor, dar precizarea poziţiei lor apare ca absolut necesară. Aşa, de exemplu, în conflictul intervenit asupra locului unde urma să se ţină bîlciul Sf. Petru de la Cărbuneşti, vameşii domneşti declară că cer suspendarea pînă cînd negustorii se decid asupra locului; bîlciul se ţinuse pe pămîntul moşnenilor Colţeşti şi Petreşti, la un moment dat fusese „tras" de moşnenii Crăsnari pe locul lor, şi atunci — alte probe vădindu-se inutile — sînt chemaţi negustorii să arbitreze [7].

Tot satisfacerea intereselor locuitorilor şi ale negustorilor este şi în motivaţia cererii vameşilor de la Craiova pentru înfiinţarea unui al doilea bîlci la Clocovu, căci în tot judeţul Mehedinţi se aflau în 1793 numai două bîlciuri [8]. În demersurile întreprinse pentru statornicirea unui bîlci pe moşia sa, Mănăstirea Apostolache îşi procură un zapis de „încredinţare" de la un grup de negustori privind oportunitatea lui [9]. Altădată, ispravnicii care anchetau pe teren pentru un bîlci nou la Cocorăşti (Prahova) îi chestionează pe negustorii „ce umblă cu marfa" dacă îl doresc [10]. La fel, în 1804 C. Ipsilanti redeschide Drăgaica de la Buzău, la cererea negustorilor [11]. Şi exemplele se pot înmulţi.

b) *Păstrarea unei distanţe neprejudiciabile faţă de bîlciurile din jur.* Care este această distanţă? E aproape imposibil de calculat pentru că diferă de la o epocă la alta şi socotirea ei s-a făcut, la noi, ca şi aiurea, cu cele mai felurite mijloace. În Franţa secolelor XIII—XIV, de pildă, distanţa trebuia să fie de 1 leghe, iar în Anglia de şase mile (adică 1/3 de zi călărind rezonabil) [12].

La 1700 C. Brîncoveanu interzicea bîlciul de la Urlaţi pentru că dăuna celui de la Ploieşti [13]. Mai tîrziu, înmulţindu-se bîlciurile, distanţa se reduce în funcţie de configuraţia terenului : de pildă în 1798 C. Hangerliu aprobă un tîrg la Stîlpu (Buzău), aproape de cel de la Săpoaca, peste apa Buzăului, căci, venind apa mare, locuitorii erau împiedicaţi a o trece cîte o săptămînă [14]. Mai ales poziţia socială a solicitantului făcea să se

---

[6] Dacă în general boierii căutau să înfiinţeze bîlciuri, pare singulară cererea moşnenilor din Slăveşti (Teleorman) de a muta tîrgul de acolo la Popeşti, la sugestia vameşilor judeţului, pentru că „pătimesc" de pe urma lui (Arh. St. Buc., Ms. 77, f. 320; vezi tot acolo şi declaraţia scrisă de renunţare, pretinsă de domnie).

[7] Bibl. Acad., Mse., doc. LII/203.

[8] Arh. St. Buc., Ms. 23, f. 23; cf. Urechiă, VI, p. 679.

[9] Arh. St. Buc., Mănăstirea Apostolache, XI/41.

[10] Ibidem, Ms. 103, f. 235 v.

[11] Ibidem, Ms. 37, f. 85.

[12] P. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897, p. 188.

[13] G. M. Petrescu-Sava, *Tîrguri şi oraşe între Buzău, Tîrgovişte şi Bucureşti*, 1937, p. 47.

[14] Arh. St. Buc., Ms. 40, f. 23 v.

anuleze dispozițiile de distanțiere. Așa, Manolache Brîncoveanu obține drept de bîlci în 1805 pentru Micloșani (Muscel), aflat la șase ore distanță de Cîmpulung și 8 ore de Tîrgoviște [15]. Chiar o distanță mai mică este îngăduită : medelnicerul Chiriac Arbut, care a avut ani de zile antrepriza vămilor Principatului, obține în 1805 pentru Orbeasca (Teleorman) tîrg duminica, cel mai apropiat fiind la Repezi, la trei ore depărtare [16].

Distanța mică nu constituie un impediment pentru crearea unui bîlci într-un sistem administrativ care practică arbitrarul în mod curent. Iată, de pildă, o rezolvare a concurenței dintre două tîrguri : cel de pe moșia Simileasca, aflată în apropiere de Buzău, ar fi impietat asupra comerțului făcut aici, și, cum stăpînul ei, vornicul Gh. Filipescu, cerea totuși bîlci, domnia retrage dreptul de obor de vite de la tîrgul Buzăului, transferîndu-l la Simileasca [17]. Cercetările și investigațiile pe teren făcute de ispravnici sînt atît de superficiale, încît în 1826 admit, de pildă, două bîlciuri aproape în același loc : la Slatina și Strejești, pe celălalt mal al Oltului [18].

Privilegiul de bîlci este în principiu acordat oricărui reprezentant al clasei boierești ; în fapt însă există o anumită gradare, și aceasta nu numai în privința concesiunii ca atare (monopoluri, perceperea vămii, dreptul de judecată etc.) ci și a favorizării pe teren în raport cu bîlciurile din vecinătate. Sînt împrejurări cînd respectarea unei distanțe rezonabile se anulează și în jurul bîlciului se creează un vid tocmai spre a fi mai solicitat.

Urmărind mecanismul înființării și funcționării bîlciurilor, cercetătorul este izbit de contradicția întîlnită la tot pasul între dispozițiile legale și aplicarea în fapt, ca și de răstălmăcirea înțelesului legii pînă la anulare. În ceea ce privește preliminariile pentru constituirea unui bîlci, ele au un caracter formal ; la fel aprobările sînt stereotipe. Astfel, deși în ancheta pe teren întreprinsă pentru tîrgul de la Ciocănești (Ilfov) răspunsul era negativ, căci leza pe cel făcut la Urziceanca, moșie „înjugată" cu prima, o anafora, întărită de domn, confirmă tîrgul de la Ciocănești ca necesar locuitorilor și nesupărător altora mai vechi [19]. Sînt cazuri cînd aprobarea se dă în alb, beneficiarul urmînd să-și aleagă zilele de adunare a tîrgului singur [20].

c) *Afectarea unui spațiu propice de desfășurare*. Existența unui spațiu de adunare a bîlciului, ca și apropierea de o apă ori afectarea unui teren pentru oborul de vite, constituie o condiție materială indispensabilă, asupra căreia nu are rost a insista. În împrejurările existenței unei populații relativ rare, a distanțării moșiilor, găsirea unui loc convenabil nu întîmpină dificultăți. În perioada anterioară Regulamentului organic, cazurile cînd

---

[15] Ibidem, Ms. 51, f. 356.
[16] Ibidem, Ms. 52, f. 219.
[17] Urechiă, XII, p. 364.
[18] Arh. St. Buc., Ms. 118, f. 5.
[19] Ibidem, Ms. 84, f. 125.
[20] Moșia Tăriceni (Dîmbovița) a lui Gh. Filipescu (Arh. St. Buc., Ms. 77, f. 240).

vizitatorii „sparg" bîlciul, pentru că nu-i satisfac condiţiile oferite, sînt rare [21].

d) *Respectarea nizamului*, adică a dispoziţiei izvorîte din spiritul tratatului de la Kuciuk-Kainargi care interzicea ca pe o distanţă de zece ore la nord de Dunăre să se înfiinţeze vreun bîlci pentru a evita accesul turcilor din serhaturi. Celelalte trei prevederi ale conceptului de *commodo et incommodo* sînt atestate şi în Occident, în vreme ce acesta e întîlnit numai la noi, ca o consecinţă a situaţiei particulare a Principatului faţă de Poarta otomană. Virtual el a avut putere între 1774 şi 1829, în fapt însă a rămas caduc. Traducerea lui în viaţă, prin măsuri de cancelarie, a rămas inoperantă. În 1783, Mihai Suţu, încurajat de climatul prohibitiv faţă de turci, degajat de tratatele şi convenţiile internaţionale recent încheiate, dispune pedeapsa cu moartea pentru paznicii de la Dunăre care, lăsîndu-se mituiţi, i-ar fi îngăduit pe turci în ţară [22]. Aceeaşi soartă îi aşteaptă şi pe turcii descoperiţi că au trecut fraudulos frontiera [23]. Aceste măsuri aveau aceeaşi eficienţă ca ordonanţa cadiului din Vidin, care, în 1765, permitea numai turcilor cinstiţi să intre în Ţara Românească, ridicînd marfa în grabă din bîlciuri şi apoi să se întoarcă acasă [24].

Toate dispoziţiile domniei subînţeleg stări dureroase de fapt: venirea şi comportarea abuzivă a turcilor, raptul şi violenţele la care se dedau, ca şi neputinţa autorităţilor româneşti de a-i stăvili. În 1827 turcii serhatlîi, în dispreţul acestui nizam, vin la bîlciul Sf. Ilie de la Cîmpulung şi „aduc ciuma, cereri de conace şi zorbalîcuri", molestează chiar slujbaşii domneşti, iar după închiderea bîlciului fură copiii de ţigan ai mănăstirii, „îmbunîndu-i şi amăgindu-i cu cai, arme şi haine" [25]. Nici negustorii capanlîi, înzestraţi cu salv-conducte (teşcherele) ale Porţii şi fiind trimişi oficial pentru aprovizionarea cămării împărăteşti, nu scuteau ţara de neplăceri. Cea mai supărătoare practică era arvunirea vitelor în bîlciuri prin punere de semne (cuţit, pistol, iatagan) lîngă cele mai bune, astfel ca nimeni să nu mai cuteze a se apropia de ele [26]. Alteori gelepii cumpărau capre „pentru povaţa oilor la drum", care ar fi trebuit a fi cca 30 la o turmă de 600 — 700 oi, dar achiziţionau de cîteva zeci de ori mai multe capre [27], pe care le plăteau cu bani depreciaţi.

---

[21] Vezi, de pildă, o plîngere a Bisericii Sf. Gheorghe, stăpîna locului pe care se făcea Tîrgul Cucului din Bucureşti, care arată că din 1816 se vede păgubită pentru că zarzavagiii, telalii, precupeţii ce obişnuiau a se aduna aici au trecut pe locul fostei puşcării care le vine mai la îndemînă (Arh. St. Buc., Ms. 75, f. 209; cf. Urechiă, XA, p. 890).

[22] Urechiă, I, p. 221.

[23] Arh. St. Buc., Ms. 29, f. 149v. Este vorba de o dispoziţie a lui A. C. Moruzi care interzisese turcilor din Giurgiu şi Rusciuc a mai aduce marfă măruntă în Principat pentru că la întoarcere subtilizau unt (*ibidem*, f. 89).

[24] Arh. St. Buc., Mitropolia Buc., DLXIV/9 (gr.).

[25] Vezi o jalbă a egumenului Apamias Beldiman (Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LX 176).

[26] I. Boldescu, *Monografia oraşului Giurgiu*, 1912, p. 136.

[27] Vezi o anafora boierească din 1817 (Arh. St. Buc., Ms. 86, f. 311).

Numai în timpul ostilităţilor, cînd pe teritoriul ţării se aflau trupe de ocupaţie, turcii erau realmente opriţi a veni [28], însă starea de război favoriza excesele.

★

Perceperea vămii. Vama reprezintă impozitul indirect asupra operaţiilor comerciale de import-export şi asupra celor efectuate în interior, cu precădere în bîlciuri. În anumite condiţii, domnia are latitudinea a conceda încasarea ei beneficiarului bîlciului [28 bis].

Poliţia bîlciului. Menţinerea ordinii, apărarea vieţii şi a avutului negustorilor erau asigurate de domnie. Înlesnirile făcute negustorilor nu merg niciodată pînă acolo încît a-i lăsa să-şi organizeze singuri apărarea, în speţă, a purta arme. Într-un regim de nesiguranţă politică, în care corupţia este endemică şi soarta schimbătoare, domnia preferă jumătăţi de măsură. Chiar în 1802—1803, cînd bandele lui Pazvanoglu făceau incursiuni pustiitoare în Oltenia şi negustorii cer domniei, prin intermediul caimacamului, a purta arme, li se răspunde că e inutil pentru că probabil nu le ştiu mînui. În schimb, instituie ad-hoc un corp de pază format din neferi, zabiţi, delii, iar la munte din plăieşi şi panduri, care să asigure protecţia negustorilor (aflat pe spezele acestora) [29].

Fără a avea un corp specializat în acest sens, ca în Occident, unde există acel *conduit vivant*, adică o gardă protectoare pentru drumul negustorilor de la sau spre bîlci [30], domnia se îndatorează, prin aparatul său administrativ, aflat în isprăvnicate, a menţine ordinea în bîlci. Cel puţin aceasta este intenţia, exprimată liniştitor în cărţile de polcovnicie [31]. Aparatul poliţienesc, pus sub comanda ispravnicilor, care, la rîndul lor, erau dependenţi de marele vistier [32], se împărţea în două mari categorii: cei care îi supravegheau pe negustorii turci — şi lucrurile nu sînt niciodată limpezi dacă această supraveghere se exercita pentru apărarea turcilor ori a autohtonilor de ei — sau, ceea ce e mai probabil, dacă aceşti slujitori nu căutau, la adăpostul misiunii lor, să stoarcă havaeturi atît de la

---

[28] Vezi o poruncă din 26 octombrie 1807 a generalului Lascarov privind întreruperea alişverişurilor cu turcii de peste Dunăre pînă la încheierea păcii. Un ordin similar emitea şi marele vizir (Arh. St. Buc., Ms. 54, f. 117).

[28bis] Nu discutăm aici expresia băncească a vămii.

[29] Urechiă, VIII, p. 637.

[30] O singură menţiune expresă în acest sens am întîlnit, şi anume în 1822, cînd se face reclamă tîrgului Moşilor din Bucureşti şi negustorilor veniţi de la munte li se asigură, la întoarcere, o pază de neferi pe o distanţă de 6—7 ceasuri depărtare de Bucureşti. Numai că atunci se aflau trupe turceşti în ţară şi măsura pare a fi provocată tocmai de această împrejurare; apoi tîrgul Moşilor se făcea pe moşia familiei Ghica, care peste cîteva zile se va ridica la tron prin Gr. Ghica, aşa încît faptul rămîne izolat (Arh. St. Buc., Ms. 101, f. 37 v).

[31] Vezi, de pildă, cartea de polcovnicie din 1799 de la Al. Ipsilanti, care cere „ca să petreacă locuitorii făr de grijă cum şi negustorii şi alţi trecători ce merg şi vin la drum să călătorească făr de temeri în ţara domniei mele" (Arh. St. Buc., Ms. 2, f. 80).

[32] Dispoziţii pentru alegerea slujbaşilor administrativi în 1819 (Arh. St. Buc., Ms. 92, f. 3).

turci, cît și de la pămînteni. Ceilalți, avînd rosturi pe lîngă negustorii pămînteni sau sudiți, nu se deosebesc de primii decît prin numărul lor mai mare [33]. În rest exercită aceleași amenințări și rapturi asupra negustorilor, încît venirea la bîlci și rămînerea pe durata lui constituie o întreprindere mai mult sau mai puțin riscantă [34].

Că există nereguli și jafuri, o probează puzderia de documente, dar de aici nu se poate conchide pesimist, împreună cu V. A. Urechiă, că „hoția era o adevărată instituție de stat" [35].

Al. Ipsilanti, pentru a curma abuzurile slujbașilor, îi salarizează, și urmarea este încasarea deopotrivă a havaeturilor și a lefurilor. Ordonanțele repetate ale domniei, cu un anume repros neputincios, cer de fiecare dată ispravnicilor a-și determina subalternii să renunțe la havaeturi, deoarece sînt retribuiți pentru slujba ce prestează. Or, ispravnicii înșiși își făcuseră un obicei a lua a zecea parte din veniturile recoltate de vameșii domnești [36], la fel procedau zapciii de plasă, cei spătărești[37], polcovnicii de tîrg [38].

Dacă drumurile sînt nesigure, nici în spațiul bîlciului negustorul nu se simte mai la îndemînă. Vizitatori indezirabili, dar curenți ai bîlciurilor sînt, așa cum mărturisesc și pitacele domnești, pungași, calpuzani, borfași, furi de cai, „rențiperi" (vagabonzi) [39]. Boiernașii, armășeii, căpitanii de poteră vin aici în numele datoriei formale pe care o au de a-i apăra pe negustori, dar aceștia se tem de protecția aceasta periculoasă și refuză a mai frecventa bîlciurile și tîrgurile. Fenomenul ia proporții îngrijorătoare, punînd în primejdie aprovizionarea orașelor, mai ales la București. Și atunci domnia desființează unele slujbe, ca neferii și zapciii la podurile de acces spre oraș, sau îi sfătuiește pe negustorii primejduiți „să strige cu glas mare la poterași" [40]. Ca în atîtea alte împrejurări, autoritatea centrală se vede silită — în fața perenității unor practici — să

---

[33] Pictorul austriac Lanzedelli (1806—1865) a lăsat o imagine care înfățișează în prim plan un astfel de slujbaș înarmat supraveghind schimburile: „Un bîlci în Țara Română" (Ein Jahrmarkt in der Wallachei), fără ca locul adunării să poată fi identificat, și datînd, probabil, din primii ani ai epocii regulamentare (Bibl. Acad., Stampe G.S., III/Lanzedelli, C-2).

[34] Ca să dăm numai cîteva exemple, amintim de uciderea acelui „boier neamț" la bîlciul de la Gura Văii Mari în 1791 (Urechiă, IV, p. 62) sau a negustorului evreu bucureștean, doi ani mai tîrziu, la bîlciul Craiovei (Arh. St. Buc., Ms. 24, f. 310); în fine, doi negustori turci, Murteza Bairactar și Mehmet, care vin la bîlciul de la Urloaia (Teleorman), sînt prădați în dreptul satului Săceni (Arh. St. Buc., Ms. 16, f. 66).

[35] Urechiă, I, p. 36.

[36] Vezi o reclamație a lui Gr. Brîncoveanu din 1816, pe cînd era antreprenor al vămilor (Arh. St. Buc., Ms. 75, f. 152).

[37] Vezi o dispoziție a lui I. G. Caragea către marele spătar din 1817 (Bibl. Acad., Msc., doc. LXIII/280).

[38] Tot I. G. Caragea adresează o poruncă ispravnicilor de Prahova pentru curmarea abuzurilor polcovnicului de tîrg la bîlciul Sf. Gheorghe de la Ploiești, altfel „dracu vă va lua" (Arh. St. Buc., Ms. 74, f. 28 v; cf. Urechiă, XA, f. 511).

[39] Vezi un pitac din 1785 și reînnoirea lui în 1796 (Arh. St. Buc., Ms.12, f. 271, și Ms. 29, f. 197; cf. Urechiă, I, p. 485, și VI, p. 756).

[40] Arh. St. Buc., Ms. 18, f. 153.

le legalizeze pentru că acești slujbași ajută, în ultimă instanță, la încasarea vămii domnești. Unele măsuri ale domniei, privite în sine, par salutare, integrate însă sistemului general al administrației fanariote devin nu numai inoperante, ci chiar periculoase. Astfel, pentru apărarea negustorilor de rapacitatea micilor slujbași (zabiți), Caragea decide, în 1815, desființarea lor în județele Gorj, Vîlcea, Argeș, Muscel, Dîmbovița, Prahova și Saac, atribuțiile lor trecînd în seama a doi neferi în fiecare județ. Se mențineau numai în județele dinspre Dunăre, aducînd chezășie și putînd fi revocați la prima abatere. Or, asemenea dispoziție convenea în primul rînd ispravnicilor, căci fiecare schimbare de slujbă echivala cu vînzarea ei în folos propriu [41].

Corpul polițienesc își exercita astfel atribuțiile atît de departe de înțelesul primitiv în care fusese creat, încît amenința însăși ființa unor bîlciuri. Cea mai elocventă, în această ordine de idei, este „lepădarea" de bîlciul Drăgaicii, cerută de episcopia Buzăului în 1798. Se știe că acesta era considerat cel mai mare din țară prin participare și prin volumul tranzacțiilor. Stăpîn al locului și beneficiar parțial al vămii era episcopia. În această calitate avea datoria de a găzdui oamenii domnești veniți să păstreze ordinea. Or, acum episcopul cere mutarea bîlciului pe o moșie domnească din vecinătate și cedarea venitului spitalului din Buzău, episcopia urmînd să rămînă numai cu monopolul spirtoaselor.

Ce l-a putut determina pe episcop la această renunțare? Trecînd peste considerentele morale, că locuitorii cu banii cîștigați din vînzarea vitelor cumpără marfă străină, pervertindu-și obiceiurile, cîștigul (ca stăpîn al locului, deținător al unei părți din vamă și din monopolul băuturilor spirtoase) pare indubitabil. Explicația o găsim în plîngerea adresată lui Const. Hangerliu : cu multe zile înainte de începutul bîlciului, baș-beșleaga trimite un odobaș cu 30 de neferi pentru pază, apoi vine și el cu alți 90 de neferi, toți pe tainul episcopiei vreme de 15 zile. Se mai adaugă apoi zabiții din Focșani, Buzău, Prahova, Saac, Ialomița „ce să ducea pentru a lor alișveriș și priveală" [42].

Domnul convine că episcopia e împovărată, mai ales că e o necuviință ca episcopul să se amestece în treaba mireană a vămii, astfel că dispune mutarea pe o moșie apropiată, pe care cu această ocazie o afectează Orfanotrofiei din București [43]. Abandonarea tîrgului de episcopie atrage după sine administrarea lui de un trimis domnesc în persoana lui Costache Ghica. Acesta reușește — ceea ce episcopiei îi fusese imposibil — să strîngă havaetul de la toți bîlciarii, inclusiv de la pescarii brăileni și negustorii turci. Cu toate acestea, venitul net e destul de modest : 3 300 de taleri. În adevăr, în măsura în care suma aceasta este cea reală, episcopia era îndreptățită a renunța la bîlci, iar afirmația episcopului

[41] Ibidem, Ms. 84, f. 54.
[42] Ibidem, Episcopia Buzăului, IX/5.
[43] Ibidem, Ms. 40, f. 39.

Costandie, care încă în 1797 declarase că nu-şi scoate cheltuiala prăvăliilor, a beşliilor şi a oamenilor domneşti, întemeiată [44].

Numai că Drăgaica era un bîlci prea important şi cu tradiţie ca să poată fi schimbat sau mutat cu atîta uşurinţă, de aceea se revine asupra măsurii, şi în mai 1799 Al. Ipsilanti hotărăşte, spre înlesnirea episcopiei, ca zabiţii să vină numai cu trei zile înainte de începerea bîlciului şi să rămînă doar două zile după 24 iunie, pînă se răspîndesc turcii serhatlîi [45].

Probabil că în 1823 se reface sistemul parazitar de întreţinere a oamenilor de ordine pentru că ispravnicului de Buzău i se porunceşte să asiste la bîlci cu zabiţii şi neferii necesari şi totodată să-i primească şi pe oamenii domniei, conduşi de un delibaşa, care vor patrula ziua şi noaptea în preajma adunării. Erau dublaţi de căpitanul de poteră cu oamenii lui şi de armăşelul de ţigani, veniţi cu aceleaşi rosturi [46].

Privită în ansamblu, asistenţa poliţienească acordată de oamenii domneşti, apare nu numai ca inoperantă, dar chiar păgubitoare pentru cei ce se puneau sub scutul ei. De aceea cererea unor beneficiari de a asigura cu propriile forţe păstrarea ordinii apare în egală măsură ca o expresie a independenţei, a creării unui regim de imunitate, cît şi a dorinţei de a evita amestecul insolit al unor slujbaşi abuzivi.

Dreptul de retract. Domnia, care dă, cel puţin formal privilegiului de bîlci aspectul de milă, de dar poate, în împrejurări pe care le consideră necesare, de interes public, a-l retracta.

N-am întîlnit, ca aiurea, anularea dreptului de a face bîlci pe moşie în caz de felonie. Singurul caz care ar putea fi încadrat, cu prudenţă, în această categorie ni se pare a fi cel al lui Dim. Fălcoianu. Acesta, partizan al lui Al. Ipsilanti, un frondeur, cum îi zice Urechiă, e surghiunit la Mănăstirea Tismana de A. C. Moruzi cu porunca expresă ca „verice milă domnească va fi avînd numitul ... la Vistieria Domniei mele să o ridici şi să o scoţi din catastihul Vistieriei, orice împărtăşire de milă ce au avut pînă acum de care să fie lipsit" [47]. Printre aceste mile retractate s-ar putea înţelege şi cota de beneficiu pe care familia Fălcoianu o avea asupra bîlciului de la Urziceni (Ialomiţa) [48].

Anularea dreptului de bîlci s-a manifestat în cazuri de forţă majoră, în speţă în timpul epidemiilor de ciumă, care au făcut ca funcţionarea bîlciului să capete un caracter intermitent. Virulenţa bolii a pus domnia în faţa alternativei suspendării bîlciurilor (pentru prezervarea sănătăţii publice) sau menţinerii lor pentru păstrarea la o cotă ridicată a veniturilor cămării. A ales mai totdeauna soluţii de compromis : mutarea bîlciului

---

[44] Ibidem, Ms. 36, f. 56; Urechiă, VII, p. 104.

[45] Ibidem, Episcopia Buzăului, IX/5.

[46] Ibidem, Ms. 105, f. 75v—77.

[47] Ibidem, Ms. 29, f. 102; cf. Urechiă, V, p. 468; I. G. Caragea îl absolvă de „ştiuta vină şi greşală" (ibidem, Ms. 74, f. 235).

[48] Arh. St. Buc., fond Vornicia din Lăuntru, 850/1841, f. 244; Ms. 34, f. 51; Ms. 80, f. 116; Urechiă, X, p. 956; XI, p. 367; VII, p. 315.

din regiunea infestată sau, ceea ce este mai straniu, silirea negustorilor să vină la bîlci.

Numai cînd boala căpăta un caracter epidemic, domnia hotăra suspendarea comerțului periodic; așa s-a întîmplat în 1783, cînd Mihai Suțu închide bîlciurile din Vîlcea, Olt, Teleorman, sau în 1792, cînd e oprit cel de la Rîureni [49].

Adesea, în locul închiderii bîlciurilor, domnia organiza un sistem profilactic sui-generis, constînd din crearea de lazarete și invocarea ajutorului divin. Numai că părerile despre igienă erau mult prea singulare ca să fie eficiente. E de ajuns să spunem că de la carantină — indiferent de valabilitatea ei — erau absolviți oamenii împărătești, care puteau circula nestingheriți în tot Principatul [50].

Domnitorul care și-a legat cel mai mult numele de sinistra boală a fost Caragea. El a luat cele mai cuprinzătoare măsuri, care, dacă s-ar fi aplicat cu strășnicia cu care au înțeles să le aplice rușii după tratatul de la Adrianopol, desigur răspîndirea morbului s-ar fi redus. Astfel a introdus obligativitatea participării la acțiunile de luptă împotriva ciumei, indiferent de situația socială [51]. A întărit capitanatele de margine de la Cacaleți (azi Izvorul), Hodivoaia, Daia și Zimnicea, a oprit spectacolele de divertisment din bîlciuri, ca și vînzarea textilelor și a băuturilor spirtoase. Contravenienții erau spînzurați. De relevat că desființează închisorile, cu excepția celor „criminale" [52]. În 1813 a fost nevoit să închidă toate bîlciurile [53]. Anul următor, cînd pericolul pare atenuat, o parte din ele încep a funcționa, dar în afara vetrei satului sau incintei orașului. Rămîn închise însă bîlciurile mari de la Drăgaica (Buzău), Slobozia, Mizil, pentru că erau vizitate de negustori din sudul Dunării din regiuni infestate [54].

Bîlciurile se închid de asemenea în timpul ostilităților militare sau al răscoalelor. În aceste cazuri nu poate fi vorba de o exercitare propriu-zisă a dreptului de retract, căci domnia e depășită de evenimente. Ne referim în primul rînd la mișcarea revoluționară condusă de Tudor Vladimirescu, în vremea căreia bîlciurile sînt complet anihilate [55].

Spuneam mai sus că, în dorința de a-și păstra nealterate veniturile vămii, domnia evită, chiar în cazuri de primejdie, închiderea bîlciurilor. Mai mult, ordonă aducerea cu forța a negustorilor: în 1822, cînd nesiguranța sanitară se împletea cu cea politică, țăranii din județele cerealiere

[49] Arh. St. Buc., Ms. 12, f. 268; cf. Urechiă, I, p. 485; Ms. 20, f. 400 v.

[50] Vezi cartea căpitanului de la Lichirești (Ialomița) din 27 noiembrie 1781 (Arh. St. Buc., Ms. 12, f. 210).

[51] În 1817 îi silește pe boierii caftanlii din jud. Slam-Rîmnic să facă de pază la lazaretele create în jurul satelor contaminate din județ (Arh. St. Buc., Ms. 88, f. 127).

[52] Urechiă, XA, p. 761, 775.

[53] Arh. St. Buc., Ms. 74, f. 67, 69, 89, 100, 106; cf. Urechiă, XA, p. 955.

[54] Vezi mutarea bîlciului Sf. Gheorghe de la Ploiești în afara orașului, lăsîndu-i numai patru drumuri de acces (Arh. St. Buc., Ms. 74, f. 128, 238). Pentru închiderea bîlciurilor mari, vezi Arh. St. Buc., Ms. 105, f. 133v, 135, și Ms. 117, f. 5–6.

[55] Vezi lucrarea lui Ig. Iakovenko, *Starea actuală a Principatelor turcești Moldova și Valahia...*, Sanct Petersburg. 1828, 2 vol. (mai ales vol. I, p. 73 și urm.) (lb. rusă).

(Romanați, Teleorman) sînt obligați prin ispravnici a aduce grîu la tîrgurile din București, unde lipsa devenise acută. Și nu e o dispoziție singulară, căci ea se repetă în 1825, cînd ispravnicii din întreaga țară sînt „ strășniciți" a-i aduce pe locuitori la bîlciuri ca să nu sufere vama domnească" [56].

Oricît se străduia domnia a-și realiza veniturile din vămi, în fața evidenței trebuia să cedeze. Iată un caz aberant întîmplat la Cîmpulung în 1828 : Nicolae Roset cumpără venitul bîlciului Sf. Ilie de aici, negustorii din oraș însă nu se adună de frica ciumii și arendașul îi dă în judecată, considerîndu-se păgubit. Pricina e adusă în fața ispravnicilor, care-i găsesc vinovați pe negustori, și aceștia, recunoscîndu-se ca atare, cer totuși o păsuire de trei luni pentru culesul viilor. Divanul domnesc, în fața căruia ajunge în cele din urmă cazul, îi consideră inocenți pe negustori, dar, de vreme ce s-au constituit parte, acceptă continuarea procesului [57]. Avem aici de-a face indubitabil cu instituirea unei practici al cărei precedent fusese creat de Caragea în 1814 ; aceiași negustori cîmpulungeni „risipesc vorbe" că bîlciul Sf. Ilie nu s-ar ține ; vameșii județului aduc la cunoștință lui vodă această eventualitate și Caragea ordonă ca, dacă negustorii nu vin la bîlci, să dea un zapis la isprăvnicat, obligîndu-se a achita ceea ce virtual ar fi trebuit să strîngă vameșii domnești [58].

Bîlciul este o instituție aflată permanent în atenția domniei, dar prerogativele se exercită limitat. Afară de sancțiunea funcționării prin emiterea de hrisoave, celelalte drepturi sînt atenuate uneori pînă la anulare. Faptul e explicabil prin poziția dublă a domniei, de autoritate suverană (care trebuie să exercite un control imparțial asupra instituțiilor Principatului) și de beneficiară a vămii, veghind, prin urmare, la perceperea ei nealterată. Îmbinarea celor două laturi duce la această configurație particulară a prerogativelor domniei.

Prerogativele beneficiarului. Independent de natura stăpînirii pămîntului, moșnenească sau boierească [59], beneficiarul o poate valorifica prin crearea unui bîlci la care are dreptul a percepe *paraua de loc* și exercita *monopolul asupra vînzării băuturilor spirtoase.* Domnia, în cazul celor boierești, vine să le confirme existența prin hrisov. Deci nu este vorba de crearea unui drept nou, ci de confirmarea unuia vechi, derivat din latitudinea beneficiarului de a-și fructifica posesia asupra pămîntului. Domnia nu poate întări un privilegiu de bîlci (care comportă perceperea paralei de loc și păstrarea monopolului vinderii băuturilor spirtoase) în afara unui loc anume, iar posesia pămîntului, în cazul celei boierești, nu poate fi considerată suficientă pentru ținerea bîlciului.

---

[56] Arh. St. Buc., Ms. 18, f. 15; Ms. 105, f. 197; Urechiă, XIII, p. 283.
[57] Arh. St. Buc., Ms. 120, f. 325.
[58] Ibidem, Ms. 74, f. 131.
[59] Nu am întîlnit bîlciuri decît pe asemenea pămînturi. Starea de dependență e incompatibilă cu dreptul de a crea bîlci (vezi, în acest sens, o cerere a lui Dim. Racoviță de a face bîlci la Sf. Apostoli la Grebenu (Slam Rîmnic), în care precizează că are acest drept, deoarece nu face parte din „popoarele de vinărici" (Arh. St. Buc., Ms. 75, f. 203).

Prima prerogativă a beneficiarului unui bîlci ar fi, prin urmare, aceea de a percepe *paraua de loc*. Este o taxă care se încasează ca o despăgubire a prejudiciilor aduse pentru „călcarea moşiei", ca şi pentru dreptul de etalare a mărfurilor. E un drept imuabil al stăpînului locului, confirmat de obicei şi de pravilă, întărit de domnie şi acceptat de toţi vizitatorii de obşte [60]. Pe moşiile libere, domneşti, această taxă este încasată de vameşii domneşti.

Beneficiarul unui privilegiu de bîlci deţine teoretic şi *dreptul de a vinde băuturi spirtoase*. Afirmarea lui trebuie făcută însă cu rezervă, căci este atacat de obiceiul pămîntului, de pravilă şi de concurenţa dintre beneficiarii diferitelor bîlciuri. Obiceiul pămîntului admite că locuitorii de pe moşie pot vinde vin şi rachiu, fapt mărturisit şi de prudenţa cu care se fac anchetele pe teren în această privinţă : domnia învesteşte pe boier cu privilegiul de bîlci (deci şi cu acest monopol), recomandînd totuşi a vedea dacă în fapt nu există practici particulare, în speţă dacă odinioară dreptul acesta n-a fost deţinut în exclusivitate de locuitori [61].

Obiceiul pămîntului, încorporat în text de lege, suferă o modificare esenţială : locuitorii păstrează dreptul de a vinde băuturi (dar numai atunci cînd n-o face stăpînul moşiei) şi trebuie să-l despăgubească pentru că e un drept al lui de care este frustrat [62].

În cazul cînd nu are produse proprii, stăpînul moşiei şi le poate procura din alte părţi [63]. Abia cînd această posibilitate este exclusă, ajung locuitorii să contracteze aranjamente cu stăpînul moşiei ; spiritul lor se deosebeşte însă de textul legii şi vădesc o violentare a drepturilor locuitorilor. Astfel, la Urziceni, în 1803, zapisul încheiat de stăpînul moşiei şi ţăranii şezători pe ea cuprindea : aceştia din urmă vor avea drept numai în viitorii cinci ani a vinde rachiu, în cantităţi determinate (primii trei ani cîte 180 de vedre şi ultimii doi ani cîte 200 de vedre — dînd stăpînului, ca despăgubire, 2 taleri de vadră)[64].

---

[60] Am întîlnit un singur caz de contestare a acestui drept : la Gherghiţa, moşie a Mitropoliei, vameşii domneşti iau pe lîngă vamă şi paraua de loc şi mitropolitul reclamă căimăcămiei în 1765. Pare însă a fi vorba mai curînd de o neglijenţă a Mitropoliei pentru că situaţia este remediată pe loc (Arh. St. Buc., Mitropolia Bucureşti, VI/38).

[61] Vezi, de pildă, cererea lui Ştefan Hrisoscoleu din 1799 de a i se întări acest monopol la tîrgul săptămînal de la Băbeni (Buzău), pe care A. C. Moruzi o apostilează, ordonînd cercetări pentru a vedea dacă locuitorii n-au avut aşezăminte vechi care le dădeau lor acest drept (Arh. St. Buc., Ms. 42, f. 141v).

[62] *Legiuirea Caragea* stipulează : „Cînd stăpînul nu vinde vin pe moşia lui, liber e clăcaşul să vîndă cu voia lui, dîndu-i de bute 1 leu şi o măsură de vin" (Buc., 1955, Anexe § 17, p. 199) ; vezi şi *Pravilniceasca condică*, Buc., 1957, art. IV şi XVII ; Urechiă, I, p. 424 ; V, p. 115 ; VI, p. 139—140, 352, 362, 686 ; VIII, p. 58, 60, 65, 80 şi urm., p. 281, 591 şi urm.

[63] Astfel ctitorii Bisericii Sf. Spiridon din Bucureşti, înzestrînd-o cu moşia Ruşii de Vede (Teleorman), autorizează cumpărarea anuală a 2 000 de vedre de vin şi 100 rachiu, „de unde va putea" spre a fi desfăcute la bîlciurile de peste an (Arh. St. Buc., Ms. 12, f. 118).

[64] Arh. St. Buc., Ms. 46, f. 128 ; cf. Urechiă, XI, p. 367.

După cum se vede, aceste contracte au un caracter eliminatoriu în cele din urmă pentru locuitori [65]. Pe aceeaşi linie se înscrie şi precizarea cerută de beneficiar ca în hrisovul de consacrare asupra drepturilor sale în bîlci să se stipuleze în mod expres că monopolul asupra vinderii băuturilor spirtoase curge şi în afara timpului de adunare a bîlciului [66].

În afara alterărilor rezultate din interpretarea obiceiului pămîntului sau pravilei, monopolul vinderii băuturilor spirtoase e ignorat de înşişi beneficiari atunci cînd, pentru atragerea negustorilor, pentru „întemeierea" bîlciului, lasă liber acest comerţ, total sau parţial. Lucrul a intrat adînc în practica vremii, îl găsim trecut şi în condicile Divanului şi explică soluţiile juridic ambigue în privinţa legitimităţii acestui monopol.

Încasarea vămii. Posesia pămîntului este indispensabilă acordării lui *ius nundinarum*, adică dreptului de a face bîlci. Autoritatea domnească poate abandona unele prerogative ale sale în mîna beneficiarului : dreptul de a încasa vama, de a administra justiţia, poliţia etc. (echivalînd cu crearea unui regim de imunitate).

Pe de altă parte însă, perceperea vămii unui bîlci nu este obligatoriu condiţionată de posesia pămîntului, astfel că, în anumite împrejurări, cum vom vedea mai departe, asupra unui bîlci ridică pretenţii doi beneficiari : stăpînul locului (i.e. cel care are drept de *ius nundinarum*) şi gratificatul, care preleva vama.

Acordînd vama unui bîlci, domnia creează un drept nou, care iniţial comporta anumite obligaţii din partea beneficiarului (întreţinerea unor aşezăminte de cult, şcoli etc.), obligaţii ce cad în desuetudine la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Dacă în 1746 domnia acordă Mitropoliei dreptul de a lua vama bîlciului de la Pătroaia (Dîmboviţa) în schimbul deschiderii unei şcoli (unde puteau veni copiii locuitorilor, cît şi „din alţi străini, oricine va năzui la învăţătură"), drept care curgea atîta vreme cît ar fi funcţionat şcoala [67], în alte părţi asemenea convenţie e ignorată în timp.

Ne referim la mila domnească acordată de Ştefan Cantacuzino mănăstirii Dintr-un Lemn de a lua o cotă din vama bîlciului ţinut la Craiova între 15 august şi 8 septembrie. În schimb mănăstirea se îndatora, în afara întreţinerii soborului, la găzduirea bolnavilor : boieri, străini, săraci, „că pentru aceasta i-am legat domnia mea venitul acesta ca să dea în trebuinţa lipsiţilor". Dacă n-ar fi avut bolnavi, banii se depozitau la mănăstirea Hurez. În 1716 Nicolaie Mavrocordat, întărind acest privilegiu, nu

[65] Vezi contestarea şi, în cele din urmă, anularea acestui drept al locuitorilor şi la Ţînţăreni (Mehedinţi) în 1793 (Urechiă, XB, p. 170) şi Slătioarele (Romanaţi) între 1804 şi 1818 (Arh. St. Buc., Ms. 88, f. 46, şi Ms. 89, f. 240; G. Poboran, *Istoria oraşului Slatina*, 1908, p. 67).

[66] Vezi o cerere, în acest sens, a Elenei Creţulescu din 1815 pentru moşia Cîmpu-Mare (Argeş) (Arh. St. Buc., Ms. 84, f. 117).

[67] Arh. St. Buc., Mitropolia Bucureşti, LVII/123, 129.

se mai arată preocupat de destinația vămii, declarînd vag că va fi pentru hrană și chiverniseală maicilor [68].

De cele mai multe ori însă, acordarea vămii unui bîlci se face fără vreo obligație corespunzătoare din partea beneficiarului. Felul cum sînt formulate cererile arată îndeajuns că solicitanții consideră calitatea de boier suficientă pentru o atare milă, la fel domnia. Abia I.G. Caragea caută să nuanțeze înțelesul acestei danii, în sensul că o face pentru o slujbă prestată în mod deosebit, pentru participarea activă în Divan etc.

Modalitățile de concedare a vămii erau două: gratificatul putea strînge vama singur (prin interpus, arendaș etc.) sau primea o sumă fixă de la Cămara domnească. Forma de folosire a unui intermediar este proprie în special așezămintelor ecleziastice, care, potrivit obiceiului medieval, nu aveau voie a participa prin membrii lor la actul de negoț. În acest sens se poate interpreta cartea lui Nicolaie Mavrocordat din 1722 dată mănăstirii din Cîmpulung de a-și trimite un ispravnic mirean pentru strîngerea vămii de la bîlciul Sf. Ilie [69]. Acest principiu apare mai limpede exprimat în hrisovul mănăstirii Brîncoveni pentru bîlciul de la Slatina, care stipulează: „călugăr ispravnic la acea vamă să nu fie niciodată" [70].

Încasarea vămii ca o sumă fixă a alternat cu prelevarea ei pe teren. Și de data aceasta lucrul e valabil în special pentru mănăstiri. Iată cum a funcționat pentru mănăstirea Văcărești: în 1775, Al. Ipsilanti îi acordă al treilea ban al vămii de la bîlciurile făcute la Stelnica și Pătroaia; în 1793, A.C. Moruzi găsește dispoziția păgubitoare, deoarece veniturile vămii la aceste bîlciuri au crescut considerabil, așa că dispune acordarea unei sume fixe de 1 500 de taleri livrați în trei rate. Probabil sub Caragea se revine la sistemul încasării celui de-al treilea ban, pentru că în 1813 mănăstirea are un om al său care încasează la Stelnica și Pătroaia al treilea ban [71].

Mai amintim aici o formă de percepere parțială a vămii unui bîlci: pe o parte din timpul său; ea e proprie tîrgurilor făcute la culesul viilor, ca la Valea Negovanilor (Valea Călugărească), unde mănăstirea Sinaia are drept de a lua vama numai asupra comerțului realizat în patru joi (tîrgul dura aproximativ între 15 august și 1 noiembrie) [72].

---

[68] Ibidem, Mănăstirea Dintr-un Lemn, XLV/26, 28, 60. Un prejudiciu adus unui boier poate fi, de asemenea, corectat prin concedarea vămii unui bîlci. Scarlat Grădișteanu primea 4 000, apoi 5 000 de taleri din vama de la Ploiești pentru că locul său din București fusese luat în interes public spre a se ridica o închisoare (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 275). În fine, o milă domnească de acest gen vine să redreseze situația materială a unui așezămînt ecleziastic. Aceeași mănăstire Dintr-un Lemn primește, în 1826, pentru refacerea de pe urma unui incendiu, vama de la două bîlciuri noi făcute pe moșia Ciupa (Vlașca) a căminarului Gr. Mavrodoglu (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 210).

[69] Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LXI/75.

[70] Ibidem, Mănăstirea Brîncoveni și Manu, XXIII/5.

[71] Urechiă, VI, p. 114; Arh. St. Buc., Ms. 24, f. 329; Ms. 40, f. 49v; Ms. 47, f. 104v; cf. Urechiă, VIII, p. 327; Urechiă, XA, p. 117. Pentru mănăstirea Cîmpulung există o situație similară (Bibl. Acad., Mse., doc. CDXLIII/24).

[72] Bibl. Acad., Mse., doc. CCCLXXVI/62.

Posesia pămîntului nu e absolut necesară pentru a beneficia de vama unui bîlci, dar conferă celui ce o are argumente în plus spre a obţine un atare privilegiu. Majoritatea boierimii apreciază poziţia ei socială ca suficientă pentru a o îndreptăţi la a cere prelevarea vămii. Această apreciere merge pînă acolo încît unele bîlciuri funcţionează fără a avea consacrarea autorităţii domneşti pentru încasarea vămii, sau, cînd o capătă, aceasta nu face decît să confirme un fapt împlinit. De obicei, bîlciurile care îşi aveau concedată vama către beneficiar erau ţinute într-o evidenţă aparte spre a fi exceptate de la arendarea anuală a vămilor [73].

Cît priveşte *dreptul de judecată*, el este destul de modest: privilegiatul e chemat să soluţioneze cauze minore (hoţii, furtişaguri, loviri) care se pot ivi în bîlciuri, dar dreptul de apel al împricinaţilor pînă la domn se păstrează. Astfel ar fi poate mai potrivit a vorbi de o poliţie a bîlciului împlinită de privilegiat decît de un drept de justiţie propriu-zisă. Exercitarea acestui drept e reclamată de beneficiar şi ca o pavăză faţă de ingerinţele slujbaşilor domneşti. Învestirea cu drept de judecată apare explicit numai în cîteva hrisoave, în rest subînţelegîndu-se în formula care exclude participarea oricărui slujbaş domnesc. Astfel, la Cîmpulung, în timpul celor 12 zile ale bîlciului Sf. Ilie, autoritatea judeţului dispare, omul mănăstirii singur, fără ispravnicii judeţului, împarte dreptate în ceea ce priveşte datoriile, prăzile, gloabele, hoţiile[74]. Numai că mănăstirea, ca şi alte aşezăminte ecleziastice, nu-i capabilă a pune în lucru acest drept, mărturie stă cererea adresată de egumen domnitorului în 1827 prin care roagă „ să nu aibă într-aceste 12 zile nici o putere ispravnicii (judeţului) a se amesteca, ci mai vîrtos să dea un stegar cu toţi slujitorii lui ca să stea la cort spre căutarea judecăţilor fără a pretenderisi vreo cerere de bani" [75].

La fel Episcopia Rîmnic, în 1809, cere asistenţa slujbaşilor domneşti pentru strîngerea vămii, aplicarea monopolului băuturilor spirtoase (adică supravegherea încheierii tocmelilor cu negustorii străini, pentru că episcopia nu avea vinuri proprii), păstrarea ordinii [76].

Această neputinţă de a exploata bîlciul este însă numai aparentă, pentru că aceeaşi Episcopie Rîmnic, folosindu-se de formularea obscură a hrisoavelor, vădeşte o energie surprinzătoare. Astfel, pentru bîlciul Rîurenilor de la Sf. Maria Mică episcopia urma a lua vama şi ierbăritul, vameşii, ierbarii, fumarii, cotarii, ispravnicii, slujbaşii domneşti şi boiereşti fiind excluşi. Această dispoziţie subînţelege preluarea atribuţiilor lor de episcopie. Numai că, în cazul fumarilor, ea e superfluă, şi lucrul apare cert în 1805, cînd izbucneşte un conflict între arendaşul acestui venit pentru judeţele oltene, un oarecare Zaharia Polizu

---

[73] Amintim că în 1803 numai bîlciurile făcute pe moşiile familiei Brîncoveanu aveau vama concedată (Arh. St. Buc., Ms. 47, f. 204; cf. Urechiă, XI, p. 217); în 1813 figurează şi episcopiile Rîmnic şi Buzău, iar în 1827 numărul beneficiarilor se ridică la 27 (Arh. St. Buc., Ms. 1394, f. 45v).

[74] Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LXII/151.

[75] Ibidem, LX/176.

[76] Bibl. Acad., Msc., doc. XCIII/121.

şi episcopie. Primul arată că negustorii din Craiova şi Bucureşti achită la Rîureni taxa de fumărit, deşi aici nu există prăvălii statornice, ci numai umbrare şi şandramale, ce sînt folosite în timpul bîlciului. Era un abuz făţiş al episcopiei la care se făceau, desigur, părtaşi şi negustorii, dar faptul este cu putinţă din cauza redactării imprecise a hrisoavelor. În cazul de mai sus domnia intervine, anulînd răvaşele emise de episcopie pentru fumărit, dar în acelaşi an (1809) sînt reconfirmate drepturile episcopiei asupra Rîurenilor, păstrîndu-se vechea formulă şi deschizînd, prin urmare, făgaş pentru noi interpretări pernicioase [77].

Efortul beneficiarilor, conjugat cu interesul domniei pentru perceperea regulată a vămii, face ca privilegiile să cuprindă o menţiune în plus, anume extinderea drepturilor gratificatului asupra întregului comerţ făcut în cursul anului. Cei care *de non foire font foire* sînt contravenienţi, pentru că preocuparea permanentă este circumscrierea traficului comercial într-un timp şi spaţiu dat.

Problema instituirii unui regim cît mai amplu de taxare pare să fie mobilul principal al beneficiarilor şi explică totodată şi redactarea obscură a hrisoavelor. În afară de ceea ce remarcasem mai sus, apare adesea o exprimare al cărei înţeles scapă : beneficiarul primeşte, alături de vamă şi împlinirea rosturilor slujbaşilor domneşti, şi dreptul de a lua „ toate alte obiceiuri ce să urmează''. Care sînt aceste obiceiuri? Probabil nici contemporanii nu le cunosc şi la adăpostul ambiguităţii le interpretează adesea în profitul lor. Ca să dăm numai un exemplu, amintim că la Rîureni, în 1796, venitul bîlciului e arendat unui armaş Matraca, pentru care textul privind „ obiceiurile'' e sinonim cu dreptul de a lua „ trecătoarea'', adică taxa care se plătea la schele pentru exportul vitelor. Aşa încasează 10 000 de lei. Ancheta care se deschide în urma acestei fraude găseşte că arendaşul a procedat aşa „ din vicleşug sau neajungere de minte'', fără a găsi oportun să enumere aceste obiceiuri [78].

Privilegiul cel mai cuprinzător în perioada pînă la Regulamentul organic l-a deţinut familia Brîncoveanu. În afara paralei de loc şi exercitarea monopolului băuturilor spirtoase, la care avea drept ca stăpîn al locului, încasa vama în întregime, cu orice adaos s-ar fi făcut. Este vorba de acele adiţiuni instituite din 1809 asupra negoţului de vite, prostichiurile, care erau luate de vameşii domneşti la toate bîlciurile, chiar la cele care aveau vama propriu-zisă concedată. E interesantă şi motivaţia domniei pentru acest gest : dacă familia Brîncoveanu ar lua vama, iar vameşii domneşti adiţiunea, negustorii ar fi cei lezaţi, „ trăgîndu-se în două părţi la plata de vamă''[79]. Orice slujbaş domnesc era exclus, Brîncovenii urmînd a exercita atribuţiile lor. Mai mult, mărfurile negociate în aceste bîlciuri beneficiau la revînzare de scutire de vamă [79bis].

[77] Arh. St. Buc., Ms. 52, f. 346, şi Ms. 58, f. 60.
[78] Ibidem, Ms. 33, f. 15.
[79] Ibidem, Ms. 77, f. 110.
[79bis] De această favoare beneficiau şi familiile Băleanu, Ştirbei şi Ghica.

Interferența unor drepturi. Faptul că beneficiul bîlciului are o sursă dublă : pe de o parte, posesia pămîntului, iar pe de alta o concesiune domnească, sub forma abandonării unor drepturi ale acesteia în mîna privilegiatului, dă naștere la anume interferențe. Asupra unui bîlci ridică pretenții, egal îndreptățite, stăpînul locului și gratificatul, care, atunci cînd nu sînt întruniți în aceeași persoană, creează situații litigioase. Iată cum e reclamat venitul bîlciului Drăgaicii (Buzău), care, în 1798, din cauza ciumei, s-a ținut la Pătroaia (Dîmbovița) : Mitropolia din București cere paraua de loc ca stăpînă a moșiei, mănăstirea Văcărești o treime din vamă pe baza unui hrisov, apoi beneficiarii de drept ai Drăgaicii : Orfanotrofia (care avea drept la o sumă fixă de 150 de taleri din venitul bîlciului), vama domnească (care taxă vînzarea vitelor în obor) și, în sfîrșit, Carvasaraua din București (care vămuia marfa străină). Or, cea mai mare dificultate se naște cînd este vorba de calcularea venitului unui bîlci. Nici chiar cartea de blestem, considerată dovadă peremptorie în aflarea adevărului, nu soluționează problema [80].

Aceleași impedimente în clarificarea dreptului fiecărei părți se întîlnesc și în procesul iscat pentru tîrgul dealului ținut la Valea Teancului (Buzău) între 15 august și 14 septembrie. Fiind vorba de culesul viilor, existența lui coboară, probabil, pînă în antichitate. Figură în Ocolnicia și catagrafia țării întocmită de C. Mavrocordat [81], iar contemporanii epocii pe care o cercetăm îl socoteau făcut „de sineși", nu la cererea vreunui stăpîn de moșie. În 1830 beneficiarii mărturiseau că posedă documente atestînd existența lui cu 300 de ani în urmă [82].

Stăpînul moșiei avea drept asupra tîrgului în ceea ce privește paraua de loc și monopolul băuturilor spirtoase, vama și celelalte venituri fiind ale domniei. În 1751, aceasta cedează drepturile sale mănăstirii Pantelimon, care avea latitudinea totodată a muta tîrgul unde îi va veni „mai la îndemînă". Locul ales e moșia Vernești. Aici se ține tîrgul pînă în 1793, cînd stăpînul locului, un oarecare Costea Clucer, cere ca mănăstirea să ia numai vama, nu și chiria prăvăliilor. Aceasta, conform hrisovului de danie, ar fi putut muta tîrgul aiurea dacă nu se înțelegea cu stăpînul locului ; numai că Costea se vede păgubit prin plecarea tîrgului și obține o hotărîre domnească, obligînd mănăstirea a menține tîrgul la Vernești [83]. Aceeași dispoziție menține și C. Hangerliu în 1798 [84]. În 1800 intervine unul din stăpînii locului, Iordache Vernescu, cerînd o cotă mai mare sub pretext că pe partea sa se găsește biserica aflată în lipsă. Domnul replică : moșia e în devălmășie, prin urmare nu se poate preciza locul fiecăruia ; totodată ordonă ca venitul realizat să fie împărțit proporțional între copărtași [85].

[80] Arh. St. Buc., Ms. 38, f. 260.
[81] Vezi o anafora din 1798 (Bibl. Acad., Mse., doc. CXLVII/86, 89, orig. și copie).
[82] Bibl. Acad., Msc., doc. CCCLXXVI/216.
[83] Bibl. Acad. Mse., doc. CXLVII/86 și 89 (original și copie).
[84] Arh. St. Buc., Ms., 38, f. 410v.
[85] Soluția este în spiritul vechilor dispoziții legislative care acționau în cazul stăpînirii devălmașe : într-un sat megieșesc, de pildă, un singur moșnean putea ridica o moară, ceilalți

În cazul de față iese la iveală că de fapt este vorba de o proprietate moșnenească și că, atît pretențiile lui Costea, cît și cele ale lui Iordache Vernescu sînt fără temei. În numele moșnenilor continuă să apară în instanță Costea și mănăstirea obține în același an, 1800, mutarea tîrgului la Zorești, despăgubindu-l pe Costea cu 20 de taleri anual și permițîndu-i a ține acolo o cîrciumă[86]. Costea e nemulțumit de acest aranjament și îl denunță pentru că în anii 1801 — 1803, după socotelile sale, tîrgul ar fi produs 2 500 de taleri.

În 1805 cazul ajunge din nou în fața Divanului domnesc și mănăstirea contestă pretențiile lui Costea, pe de o parte, pentru că acolo e proprietate moșnenească, prin urmare indiviză, și deci nu poate revendica unul din membrii obștii drepturi distincte (n-a făcut-o nici episcopul Buzăului, care, ca particular, stăpînește o treime din satul Vernești), iar pe de alta pentru că Costea nu e propriu-zis moșnean (are doar prin zestre de la soția sa 60 de stînjeni moșie, care în urmă au fost împresurați de ceilalți moșneni, și conflictul intestin din obște pentru lămurirea acestei stăpîniri durează de 29 ani) [87].

Argumentul hotărîtor însă al mănăstirii Pantelimon rămîne stăpînirea ei *neîntreruptă* asupra acestui tîrg vreme de 54 de ani (cu excepția celor două „ răsmerițe", a rușilor și a austriecilor), în care a făcut nestingherită prăvăliile [88] și a perceput chiria lor [89]. În acest sens se dă și hotărîrea domnească care consideră mănăstirea ca emfiteot ale cărui drepturi n-au fost atacate în termenul prescripției (de 30 de ani) ; de aceea stăpînirea ei rămîne incontestabilă asupra tîrgului în privința încasării vămii și ridicării prăvăliilor. Dacă soluția nu convine moșnenilor, mănăstirea are libertatea de a muta tîrgul aiurea [90].

Decizia aceasta e atacată în 1820, cînd domnia interpretează hrisovul mănăstirii în sensul că aceasta poate lua numai vama („ numai ceea ce era a domnii"), iar moșnenii toate celelalte drepturi, inclusiv chiria prăvăliilor. Ca urmare dispune sechestrarea venitului — circa 100 de taleri — pînă cînd mănăstirea va muta tîrgul, după cum era îndreptățită de hrisov, ca să se curme conflictul. Este evident o hotărîre contrară celor precedente și greutatea găsirii unei soluții mulțumitoare rezida în lipsa unor acte care să specifice care parte are drept a face prăvăliile ; moșnenii invocau obiceiul pămîntului și pravila, mănăstirea situația de emfiteot întărită printr-o stăpînire, acum, de 70 de ani [91]. Litigiul continuă și în epoca re-

---

aveau dreptul a contesta ridicarea ei, dar, ca să poată participa la încasarea veniturilor ce le producea, trebuia înainte să achite proporțional cheltuielile provocate de construirea ei (*Îndreptarea legii* (*1652*), București, 1962, glava 309).

[86] Bibl. Acad., doc. CCCLXXVI/198 și doc. XCLVII/88.

[87] Bibl. Acad., Msc., doc. CXLVII/184.

[88] Hrisovul de danie nu cuprindea așa ceva, însă, de vreme ce stăpînii moșiei nu le făcuseră, mănăstirea, printr-o practică de 54 de ani, considera că a instituit „un obiceiu coprinzător ritos pentru facerea acestor prăvălii" (Bibl.Acad., Msc.,doc. CXLVII/206).

[89] Bibl. Acad., Msc., doc. CCCLXXVI/206.

[90] Arh. St. Buc., Ms. 52, f. 340v ; cf. și Bibl. Acad., Msc., doc. CCCLXXVI/199.

[91] Bibl. Acad., Msc., doc. CCCLXXVI/202, 205, 214 ; vezi și o hotărîre în această problemă din 1825 (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 169v).

gulamentară, cu mai multă înverşunare, pentru că din toate veniturile percepute la bîlciuri, cel puţin legal, rămîne numai această chirie a prăvăliilor ; dar participă numai stăpînii locului, pentru că mănăstirea, beneficiară a vămii, e exclusă, de vreme ce vămile sînt desfiinţate. În 1834, Vornicia dispune ca tîrgul să se ţină pe locul Cîrloveştilor, în dauna moşnenilor Verneşti [92].

Privilegiul de bîlci — parte a patrimoniului beneficiarului. Mobilitatea de care dispune beneficiarul în ceea ce priveşte privilegiul de bîlci arată că îl consideră ca făcînd parte din patrimoniul său, căci îl poate transmite, schimba [93], arenda, împărţi, muta, încorpora sub litera lui persoane străine şi, în sfîrşit, renunţa la el.

Practica curentă în legislaţia timpului cere a reînnoi privilegiile, şi de aceea este greu de văzut — cel puţin pînă în domnia lui Caragea — dacă puterea centrală conferă dreptul de bîlci cu înţelesul de a fi *transmis*. Chiar dacă exista menţiunea expresă, un *non usage* de cîţiva ani ducea practic la desfiinţarea bîlciului, şi aceasta nu pentru că s-ar fi contestat privilegiul, dar condiţiile modificate din jur impuneau cercetări şi aprobarea domniei echivalînd cu un nou privilegiu. Cînd Elena Dudescu cere, în 1815, a-şi repune în funcţie bîlciurile din judeţul Dîmboviţa, pe care le avea cu privilegiu dat răposatului ei soţ şi care se stinseseră în urma „războiul din 1806—1812 n.n.), o anafora boierească dispune efectuarea unei anchete, nu numai pentru a preveni concurenţa, dar chiar pentru îndreptăţirea Elenei Dudescu de a vinde vin, căci trebuie în primul rînd lămurit „ în partea locului ce fel de obiceiu au fost şi de cînd şi acum cum să urmează" [94].

Caragea modifică redactarea hrisoavelor de privilegiere în sensul precizării că ele se extind asupra casei privilegiatului şi a urmaşilor săi. Aşa primeşte Şt. Belu drept de a ţine bîlciuri (de 3 zile fiecare) la Peretu (Teleorman), care „ har . . . şi după moartea dumnealui să rămîie şi la moştenitori" [95].

Caracterul ereditar al privilegiului nu absolvă însă pe urmaşi de a-l reînnoi [96].

Capacitatea de a dispune de dreptul de bîlci este evidenţiată convingător de mutarea locului de adunare. Ea se operează pentru apărarea sănătăţii publice, pentru a evita teatrul de război, dar mai ales după bunul

---

[92] Arh. St. Buc., fond Vornicia din Lăuntru, 2725/1832, f. 992—1062.

[93] Schimbarea dreptului de bîlci rămîne un fapt izolat, şi avem toate motivele a crede că e rodul unor presiuni exercitate asupra celui care o acceptă. În 1805, de exemplu, moşnenii Căzăneşti şi Bîrsăneşti schimbă partea lor de obor de 35 de stînjeni din bîlciul Riurenilor cu Episcopia Rîmnic pentru o ţigancă (Arh. St. Buc., episcopia Rîmnic LIX/91).

[94] Arh. St. Buc., Ms. 84, f. 126.

[95] Ibidem, Ms. 77, f. 253v. Reconfirmarea în 1825 (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 153v).

[96] Astfel, în 1827, Zoiţa Samurcaş cere reînnoirea dreptului de bîlci la Florii făcut la Işalniţa (Dolj), obţinut de soţul ei în 1817 (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 256). Tot aşa Al. Ghica obţine în 1827 reconfirmarea dreptului de a face bîlci la Căciulaţii de Jos (Ilfov), pentru că se făcea acolo de 23 de ani şi „l-au avut pămînteasca casă a dumnealui" (Arh. St. Buc., Ms. 103, f. 255).

plac al beneficiarului, şi e însoţită de nesfîrşite neînţelegeri. Aşa în 1813, în timpul ciumei, mănăstirea Slobozia lui Ianache mută bîlciul Drăgaicii din satul Slobozia la Urziceni şi vameşii de aici vor să-şi însuşească venitul. Domnia însă le respinge cererea, deoarece dreptul mănăstirii e inalienabil, indiferent de locul de desfăşurare [97]. Mai mult, trimite o dispoziţie starostei de negustori din Bucureşti pentru a-l informa de mutarea survenită [98].

Mai amintim şi de mutarea tîrgului săptămînal al Buzăului în 1809 la Nişcov. După încheierea păcii, cînd tîrgul ar fi trebuit să revină acasă, nişcovenii protestează, pentru că în cei trei ani se închegase aici un comerţ săptămînal înfloritor; atunci Caragea dă o soluţie de tip turcesc: mută tîrgul înapoi la Buzău, dar creează şi altul nou (marţea) la Nişcov [99].

În afara cazurilor de forţă majoră, beneficiarii mută adesea bîlciul pentru a evita concurenţa, alteori spre a distruge un bîlci mai slab. Fenomenul ia proporţii aproape imposibil de surprins. Totuşi şi acum, pînă în preajma Regulamentului, mutarea bîlciurilor e întîlnită destul de des, ca să ne îndreptăţească a conchide că există o anumită concurenţă ce nu se poate rezolva în sens burghez (de pildă oferirea unor condiţii mai avantajoase de schimb negustorilor, scutire de taxe sau alte facilităţi). Aşa este aleasă modalitatea mutării bîlciului în altă parte, ca expresie a unei anumite sărăcii, a unei anchiloze în tiparele unui sistem economic care presupune, din punctul de vedere al beneficiarului, profituri fără investiţii.

Lipsind dispoziţii care să precizeze limitele în care se poate muta un bîlci, evident ia proporţii arbitrarul, şi asistăm adesea la mutarea anuală a unui bîlci, nu reclamată de o necesitate imperioasă, ci de dorinţa manifestă de cîştig a beneficiarului. Mănăstirea Sf. Apostoli din Bucureşti avea privilegiu de a face un bîlci al Sf. Petru de trei zile la Tohani, pe care adesea îl muta la Istău, cu acordul domniei. Egumenul mănăstirii caută, în 1814, să extindă pendularea între cele două localităţi, mutînd pentru a treia oară bîlciul într-un loc cu vad mai bun, anume la Mizil (începînd de sîmbătă dimineaţa şi terminîndu-se marţi seara), întemeiat pe textul hrisovului, care stipula că, oriunde se va muta bîlciul, venitul lui ar fi revenit mănăstirii. La Mizil se făcea un bîlci tot la Sf. Petru, dar fusese suspendat din cauza ciumei, precum şi un tîrg duminica în folosul vămii domneşti. În 1814 bîlciul şi tîrgul săptămînal se interferează, astfel că venitul realizat trebuie împărţit. Este interesant de arătat că numai în cazul izbucnirii unui conflict — ca în această împrejurare — ies la iveală cantităţile de mărfuri vîndute, ca şi sumele încasate drept vamă. Astfel mănăstirea Sf. Apostoli, revendicînd beneficiul de la mărfurile negociate în ziua duminicii, aprecia că atunci fuseseră aduse la vînzare 2 000 de vite (cumpărate 500) şi funcţionaseră 450 (sic) prăvălii taxate de vameşii domneşti cu 40 de

[97] Arh. St. Buc., Mănăstirea Slobozia lui Ianache, I/14.
[98] Ibidem, Ms. 87, f. 27.
[99] Bibl. Acad. Mse., doc. CXXVI/111, 112; Arh. St. Buc., Ms. 73, f. 122; cf. Urechiă, XB, p. 229.

bani fiecare. Aceste taxe consideră că i se cuvin, mai ales că în anul precedent situaţia se repetase întocmai şi obţinuse cîştig de cauză. Domnia e favorabilă mănăstirii şi, renunţînd la interesele vămii domneşti, admite despăgubirea [100].

În acelaşi timp locuitorii de pe moşie sau orăşenii, cei care profită imediat după titular de privilegiul de bîlci, incită mereu la mutare în propriul interes. Asemenea considerente stau la baza conflictului izbucnit la Slatina în 1821 şi prelungit pînă în 1843 pentru statornicirea locului de bîlci [101].

O încercare de mutare vor fi încercat şi negustorii bucureşteni ce se adunau la Tîrgul Moşilor (Colentina), pe moşia familiei Ghica, de vreme ce în 1821 Gr. Dim. Ghica, reconfirmînd hrisovul acestui tîrg, arată că n-ar fi cu cuviinţă a-l muta aiurea pentru că se face de multă vreme acolo [102].

Divergenţe se produc la Piteşti, Craiova şi în general în toate oraşele Principatului, unde locuitorii se împart în facţiuni suplicante, atrăgînd în luptă pe vameşi sau ispravnici. Apare vădită presiunea exercitată de vreun boier în funcţie în favoarea uneia din părţi, ori părtinirea manifestă a domniei, ca în cazul diferendului mănăstirii Cîmpulung cu orăşenii asupra locului de adunare : Alex. Ipsilanti anulează pur şi simplu în 1780 bîlciul Sf. Ilie dacă negustorii refuză să vină la locul unde mănăstirea a mutat bîlciul [103].

Este cert că nu raţiuni de facilitare a desfăşurării bîlciului stau la baza cererilor de mutare. Piteştenii cer mutarea tîrgului de vineri în afara oraşului, invocînd avantajul pentru vama domnească de a surprinde anumite evaziuni, fiind spaţiul larg, în timp ce negustorii chiproviceni aflaţi la Rîmnic cer aducerea tîrgului săptămînal în incinta oraşului, unde au prăvălii şi unde ar putea şi vameşii domneşti supraveghea mai lesne vînzările [104].

Pretenţiile beneficiarilor, sprijinite de domnie, au repercusiuni asupra comerţului de bîlci în ansamblu, căci practica „negoţului cu orice preţ" nu-i de natură să-i stimuleze pe negustori. În această constrîngere trebuie, credem, căutată şi explicaţia decăderii unor bîlciuri (evident asociată cu declinul unor căi comerciale şi extinderea pieţei permanente).

Indiferent de proporţiile mutării (de pe o moşie pe alta, dintr-un capăt în altul al oraşului), faptul trebuie să fie anunţat domniei spre a fi sancţionat de aceasta. Totodată, ca autoritate suverană, ea poate opera o mutare fără vreo explicaţie anume ; aşa se întîmplă în 1735, cînd Gr. Ghica mută bîlciul de o săptămînă de la Sf. Troiţă al Mănăstirii Colţea de la Stelnica la Lichireşti, „ căci aşa s-a socotit că va fi mai de folos sfintei mănăstiri" [105]. La fel procedează în 1816, cînd mută bîlciul de la Ispas,

---

100 Arh. St. Buc., Ms. 113, f. 29.
101 Ibidem, Ms. 96, f. 175, 253, 267 ; cf. Urechiă, XIII, p. 298.
102 Bibl. Acad., Mse., doc. CXLI/62.
103 Arh. St. Buc., Ms. 8, f. 283v.
104 Arh. St. Buc., Ms. 27, f. 174v; cf. Urechiă, V, p. 321.
105 Arh. St. Buc., Vornicia din Lăuntru, 1220/1843, f. 86. Copie.

făcut pe moşia moşnenească Orleni (Teleorman), la Peretu, aflat în stăpînirea lui Ştefan Belu. Odată cu transferul măreşte şi numărul zilelor de adunare, ,, trei zile sau şi mai mult'' [106].

Dacă mutarea bîlciului este o dovadă de libertate de acţiune pentru privilegiat, în acelaşi sens trebuie înţeles, deşi pe plan mult mai redus, efortul unor beneficiari de a extinde privilegiul asupra altor persoane. Domnia întărind un atare drept e dispusă, la rîndu-i, a îngloba sub litera hrisovului persoane care beneficiază, chiar indirect, de el. Astfel, Gr. Ghica acordă în 1733 mănăstirii Colţea drept de a face bîlci de o săptămînă la Lichireşti. În acelaşi hrisov sînt cuprinşi 20 de oameni ,, ca să fie de treaba tîrgului'' scutiţi de angarale [107].

În sfîrşit, *renunţarea* la privilegiul de bîlci, întîlnită cu totul excepţional, trebuie integrată acestui drept de care se bucură beneficiarul, numai că raritatea ei şi împrejurările în care se consumă ridică dubii dacă e realmente un gest liber consimţit. În afara renunţării parţiale petrecute în 1798 [107bis] la Buzău, mai apare în 1808 un asemenea caz : cel al Ruxandrei Niculescu, stăpîna moşiei Răsimnicea (Ilfov), care declară vag că ,,i se pricinuieşte pagubă", rugînd Divanul să fie mutat bîlciul ţinut la Sf. Constantin pe moşia şătrarului Tănase Movilă [108].

Alterarea privilegiului de bîlci. Am urmărit pînă acum regimul juridic al bîlciului din punctul de vedere al beneficiarilor. Rămîne a vedea care este situaţia celor veniţi să negocieze, dacă există categorii sociale care se bucură de scutiri totale sau parţiale şi dacă în general apartenenţa de clasă poate genera atare scutiri.

Asemenea probleme sînt considerate fără răspuns deocamdată în unele ţări. Pentru bîlciul de la Deventer (Olanda), istoriograful lui, R. Feenstra, nu poate face distincţie între scutirile (*franchises*) acordate diferitelor categorii sociale şi se întreabă chiar de va fi existat un regim în acest sens [109].

Materialul documentar existent pentru bîlciurile din Ţara Românească îngăduie o evidenţiere a sistemului de scutiri care vin să altereze privilegiul de bîlci.

Scutirile (*franchises*) de care beneficiază participanţii la bîlci se pot împărţi în două categorii : cele *permanente*, derivînd din situaţia socială a celui în cauză ori întemeindu-se pe o dispoziţie domnească şi cuprinzînd un grup social (obştea unui oraş, o breslă etc.), şi cele *întîmplătoare*, care au un caracter nominal şi sînt de importanţă minoră.

---

106 Ibidem, Ms. 74, f. 263 ; vezi şi Ms. 77, f. 241.

107 Ibidem, Fond Vornicia din Lăuntru, 1220/1843, f. 86. Copie.

107bis Vezi, *supra*, p. 153

108 Arh. St. Buc., Ms. 56, f. 3.

109 R. Feenstra, *Les foires aux Pays-Bas septentrionaux*, în volumul *La Foire*, Bruxelles, 1953.

Din prima categorie fac parte în primul rînd boierii, care sînt absolviţi de vamă [110] şi de orice taxă cînd îşi desfac produsele propriei gospodării. Pentru ca tranzacţiile să nu rămînă neimpuse, în speţă să nu fie lezate interesele vămii domneşti, impozitul este transferat asupra partenerului. Scutirea aceasta se păstrează numai atîta vreme cît boierul îşi valorifică produsele gospodăriei sale; cînd apare ca intermediar (ca negustor deci), este obligat a plăti vama [110bis]. Această distincţie este limpede exprimată în hrisovul mănăstirii Cîmpulung din 1718 : ,,. . . boierii cei mari carii îşi vor vinde bucatele lor să nu dea vamă, iar care vor face neguţătorie, unii ca aceia să dea vama după obiceiu" [111].

Calitatea de boier (mănăstire) nu conferă totdeauna automat scutiri de vamă [112]. În interes public, domnia poate anula temporar acest drept. Şi dacă în general domnii fanarioţi n-au aplicat anularea (nici chiar în timpul ocupaţiei austriece din 1790, boierii nu plătesc vamă şi nu dau contribuţii de război), Caragea nu ezită a-i impune. Contrariaţi, aceştia îi adresează o plîngere în 1816, arătînd că ,, dintru început" n-au plătit şi obiceiul s-a ,, stricat" după 1787, cînd, deşi ponturile vămilor (regulamentul de funcţionare a vămilor. — *n.n.*) prevedeau ca boierii şi mănăstirile să fie absolviţi, cei ce le cumpărau sau le vindeau marfă ,, încărcau preţul", aşa că de fapt tot ei achitau, mascat, vama. Plătind acum ca oricare negustor, înseamnă a li se ignora drepturile şi a fi serios lezaţi, pentru că veniturile principale le scot din exploatarea moşiilor [113]. Caragea nu dă curs cererii boierilor, şi de fapt lucrul interesează mai puţin; este de reţinut rezistenţa lor la plata impozitelor indirecte, ca o consecinţă a faptului că sînt tot mai mult antrenaţi în sfera schimbului.

Un regim de scutiri permanente foarte larg exista pentru orăşenii din Cîmpulung. Statutul de oraş liber de vamă îl dobîndeşte ca primul scaun domnesc ,, din descălecătoarea ţării". Vameşii domneşti nu intrau acolo, şi faptul avusese urmări dintre cele mai rodnice asupra comerţului, căci preţurile rămîneau mici şi afluenţa negustorilor din ţară şi din afară (în special din Transilvania) considerabilă. În 1746, un vizitator estima la 30 000—40 000 numărul lor la bîlciul Sf. Ilie [114]. Orăşenii erau scutiţi de vamă atît pe piaţa oraşului, cît şi la oricare alt bîlci al Principatului. În acelaşi timp negustorilor străini le era interzis comerţul cu amănuntul. Păstrarea privilegiilor era garantată de *portar*, prin care se făceau toate

---

110 La fel arendaşii lor : ,,Privilegiul boieresc la moşie, mănăstirească sau boierească să se păzească şi la arendaş" (Arh. St. Buc., Ms. 85, f. 474; vezi de asemenea alt caz Ms. 88, f. 238).

110bis Se exceptau mierticele de sare dăruite mănăstirilor care se puteau vinde la tîrg libere de vamă.

111 Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LXII/187.

112 Astfel, mănăstirea Băbeni (Slam-Rîmnic) beneficiază de scutiri de vamă dacă îşi vinde bucatele la Rîmnic, la cîmp sau în curte; dacă însă le duce la tîrg, va da vamă (Arh. St. Buc., Ms. 34, f. 45v; cf. Urechiă, VII, p. 308).

113 Arh. St. Buc., Ms. 85, f. 56.

114 I. Răuţescu, *Cîmpulung, monografie istorică*, Cîmpulung, 1943, p. 32.

judecățile, se orînduia epistatul etc. Totodată el era intermediar între comunitatea orășenească și cei extra muros [115].

Situația s-a păstrat pînă în vremea lui Matei Basarab, care modifică esențial înțelesul acestor scutiri. Ele nu mai apar ca libertăți ale unei comunități orășenești existente anterior consfințirii prin hrisov, ci ca expresie a gratitudinii domniei, care, luînd bîlciul Sf. Ilie din patrimoniul orașului și dîndu-l mănăstirii Negru Vodă, acordă atare scutiri ca o compensație.

Dar nu numai sensul scutirilor se schimbă, ci și gradul lor, căci unele produse vîndute de orășeni (vin, pește) urmează a fi vămuite de mănăstire. La rîndul lor, pentru a se sustrage unor asemenea impozite, orășenii încep să invoce rangurile boierești mărunte pe care le aveau — logofăt al treilea, postelnicel etc. [116].

Chiar diminuate, libertățile orășenilor cîmpulungeni constituie o dovadă a alterării privilegiului de bîlci, căci regimul scutirilor interesează în cazul de față în primul rînd sub aspect juridic, de deviere de la o normă de drept public.

De importanță mai redusă și fără a avea totdeauna un caracter permanent sînt scutirile de care beneficiază unele bresle autohtone în bîlciuri, în raport cu negustorii străini. Este vorba de încercări sporadice de protecționism instituite de domnie în dorința de a consolida o corporație pămînteană și a-i asigura debușeele. Așa e cazul zăbunarilor, cărora Al. Ipsilanti în 1797 le asigură piața bîlciurilor, ordonînd ispravnicilor să nu permită nepămîntenilor accesul [117]. La fel se bucură de scutiri din vreme în vreme cei care aduceau la oborul Tîrgului de afară al Bucureștilor piei pentru tălpi [118]. În fine, țiganii lăieți, lingurari, ursari și aurari erau absolviți de vamă în bîlciuri cînd își desfăceau produsele meșteșugului lor, considerîndu-se că lucrează pentru a se întreține și a-și plăti birul [119].

Nu includem în sistemul de scutiri care vine să altereze privilegiul de bîlci regimul sudiților, pentru că, deși se bucurau de un tratament aparte, negustorii supuși străini nu beneficiau de libertăți anume în materie de bîlci. Erau obligați a plăti vama — după un tarif special — ca și unele taxe ce apăreau în timpul schimbului. De pildă, trebuiau să plătească tainaturile pentru neferii însărcinați cu paza lor [120]. De altminteri, legal cel puțin, negustorii străini erau opriți a face negoț *en détail* și, prin urmare, participau puțin, mai ales la bîlciurile mici. Mărfurile lor urmau să fie desfăcute prin intermediul negustorilor pămînteni. Această interdicție, edictată de Scarlat Ghica [121], s-a menținut pînă în 1829. Cînd făceau comerț cu produse indigene, sudiții se supuneau regimului pămîntenilor [122].

---

[115] Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LXII/187.

[116] Ibidem Ms. 3, f. 77 și 250v; cf. Urechiă, I, p. 197; Arh. St. Buc., Mănăstirea Cîmpulung, LXII/168 și 180; C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului*, București, 1855, p. 123.

[117] Urechiă, VII, p. 114.

[118] *Ibidem*, VIII, p. 233.

[119] *Ibidem*, p. 632.

[120] Bibl. Acad., Mse., doc. CXXXI/203, 204.

[121] Arh. St. Buc., Ms. 2, f. 60 v.

[122] Vezi, în acest sens, soluția dată la reclamația vameșului Gherghiții contra unor sate din județul Ilfov ai căror locuitori, sudiți K. K., refuză a plăti vama (Arh. St. Buc., Ms.

Scutirile întîmplătoare sînt de proporţii mai reduse. Le amintim totuşi, deoarece din punct de vedere juridic afectează integritatea privilegiului de bîlci, prin urmare constituie şi ele derogări de la *rigor nundinarum*, acel ansamblu de dispoziţii după care se desfăşoară activitatea bîlciului.

Printre ele se înscrie declararea în 1811 a tîrgului de la Mavrodin, absolvit de vamă. Reclamaţia vameşilor, care-şi văd ameninţate veniturile, determină abrogarea măsurii în acelaşi an [123].

Majoritatea acestor scutiri întîmplătoare cuprind un grup restrîns de oameni, uneori numai o familie, şi nu durează mai mult de cîţiva ani [124]. Ele erau adesea acordate de domnie ca un ajutor pentru sinistraţi ca, de pildă, în cazul buzoienilor în 1781 — scutiţi de plata vămii la cherestele pentru a-şi dura case noi [125] — sau al orăşenilor din Focşani, scutirea îmbrăcînd o formă mai largă şi incluzînd alimente necesare hranei, nu pentru negoţ [126].

Neguştorii ambulanţi, marchitanii, coropcarii se bucurau de asemenea de unele scutiri [127].

*

Regimul juridic al bîlciului suferă o modificare structurală o dată cu introducerea Regulamentului organic. Liberalizarea comerţului şi schimbarea stăpînirii pămîntului provoacă o înmulţire spectaculoasă a bîlciurilor, care acum se întemeiază pe principiul invoielilor libere între proprietarul moşiei şi vizitatori. Componentele privilegiului de bîlci — de expresie feudală — cad în desuetudine. Bîlciul ca atare încetează a mai fi modalitatea principală de întîlnire a vînzătorului cu cumpărătorul, deoarece se extinde, ca urmare a măsurilor emanate din spiritul Regulamentului organic, piaţa permanentă.

LE RÉGIME JURIDIQUE DES FOIRES EN VALACHIE (1774—1831)

RÉSUMÉ

Parmi les modalités de fructification de la terre par les *moşneni* (paysans libres), par les boyards et par les établissements ecclésiastiques, l'organisation d'une foire apparaît comme une action des plus lucratives.

85, f. 268). Vezi şi dispoziţia agenţiei K. K., prin care obligă pe supuşii săi din Ploieşti să se conformeze obligaţiilor orăşenilor faţă de beizadeaua C. Caragea (Bibl. Acad., Mse., doc. CXCVII/254). Vezi şi aprobarea din 1819 pentru sudiţi de a face negoţ cu amănuntul, dacă se supun regimului pămîntenilor (Arh. St. Buc., Ms. 96, f. 166; cf. Urechiă, XII, p. 145).

[123] Arh. St. Buc., Ms. 65, f. 70v; cf. Urechiă, XI, p. 653.

[124] Ab initio scutirea de vamă nu putea dura mai mult de 20 ani (vezi *Îndreptarea legii*, (1652), Bucureşti, 1962, glava 347).

[125] Arh. St. Buc., Ms. 2, f. 18; cf. Urechiă, IV, p. 354.

[126] Ibidem, Ms. 20, f. 45; cf. Urechiă, IV, p. 283.

[127] Vezi cererea lui Vasile sin Petru adresată lui C. Hangerliu în 1798 de a i se reînnoi cartea tatălui său, dată de Sc. Ghica, pentru două care cu abagerie scutite de vamă (Arh. St. Buc., Ms. 23, f. 248; cf. Urechiă, VI, p. 643).

Du point de vue juridique, la foire est une institution fondée sur la collaboration de trois facteurs : *l'initiateur* de la foire, celui qui sollicite le droit du ius nundinarum ; *la puissance princière*, qui autorise l'existence de la foire ; *les visiteurs*, élément dynamique, qui peuvent, dans une mesure considérable, déterminer sa prospérité ou sa déchéance.

La constitution juridique de la foire valaque permet des analogies avec l'institution similaire d'autres endroits, ce qui témoigne du fait que les Roumains se sont encadrés dans certaines permanences de l'histoire universelle.

NOTE PRIVIND ISTORIA BISERICII ROMÂNE ÎN SECOLELE XIII—XV

DE

RADU CONSTANTINESCU

1. LITURGHIE LATINĂ, GREACĂ ȘI CHIRILO-METODIANĂ

Atunci cînd purcedem la cercetarea istoriei vechii culturi de limbă slavă din țara noastră, este de cuviință a ne întreba de ce, dintre toate țările continentului european în care o limbă străină era cea a bisericii locale, la noi această limbă nu a fost nici a Bizanțului și nici a Romei. A lămuri asemenea întîmplare, așa cum se face îndeobște, prin misiunea celor doi frați din Salonic și a învățăceilor lor nu este cu putință și aceasta mai cu seamă datorită faptului că o limbă străină nu a putut fi vreodată impusă unei culturi altfel decît într-o alcătuire politică sau bisericească închegată. Pe de altă parte, liturghia slavă din secolele VIII—X este de origine occidentală, modelele ei găsindu-se nu în Bizanțul Macedonenilor, ci în Aquilea carolingiană ori în Bavaria Arnulfingilor și, fapt cu totul tulburător, dacă întîmpinăm pretutindeni, în Boemia, ca și în Galiția, în Croația, ca și în Lusacia, urme ale acestei liturghii pînă în secolul al XIV-lea, nici unul măcar din vechile noastre manuscrise nu dovedește înrîurirea riturilor apusene.

Este de folos a risipi cu acest prilej orice nelămurire în legătură cu pretinsa existență a unei liturghii latine pe meleagurile noastre [1].

[1] Înainte de a o face, se cuvine a aminti, măcar în treacăt, că organizarea bisericească bizantină nu pare să fi făcut progrese prea mari pe teritoriul dobrogean pînă la Comneni. Cît privește secolele IX—X, mărturia limpede a lui Walahfrid Strabo (841) și, după cîte se pare, chiar unii *graffiti* de la Basarabi (Murfatlar) ne îndeamnă să credem în dăinuirea izolată a unor rituri paleogermanice (evident, de sorginte greacă). Pentru episcopii greci din Dobrogea în secolele XI—XII, vezi G. Ceacalopol, *Crucea relicvar de la Capidava*, S.C.I.A., 9, 1962, p. 192—194, și I. Barnea ș.a., *Dinogeția*, I, București, 1967, p. 330—336, 364. O bibliografie generală a problemei — în notele studiului lui R. Theodorescu, *Despre periodi-*

Nu mai pomenim teoriile naive puse în circulaţie de primii noştri istorici [2] şi ne oprim doar la ipoteza avansată, cu oarecare prudenţă, dar nu şi cu îndestulătoare coerenţă, de P.Ş. Năsturel acum mai bine de un deceniu[3].

Începînd prin a ne aminti că, potrivit acelei părţi din *Letopiseţul cantacuzinesc* care foloseşte *Viaţa sfîntului Nifon*, la panihida solemnă din ajunul Sîntămăriei mari a anului 1517, făcută cu prilejul sfinţirii bisericii mănăstirii Argeşului, poporul prezent la ceremonie dădea răspunsul *Doamne miserere* [4], autorul ne oferă felurite exemple de folosire a cuvîntului *miserere* în psaltirile secolului al XVI-lea şi dacă în titlul articolului făgăduise că va afla o reminiscenţă a liturghiei latine, unica sa concluzie este dispariţia cuvîntului după 1602, lăsîndu-ne să bănuim numai că acel *miserere* ar fi des amintita reminiscenţă.

Să vedem, mai întîi, ce putea fi acest *miserere*. Precum se ştie, deniile ce premerg marilor sărbători ori unei ceremonii sacramentale de o deosebită solemnitate, cum este sfinţirea bisericii, cuprind vecernia, utrenia şi ceasul întîi în succesiune imediată. La vecernia mare de la privegherea de noapte se fac atît ectenia[5] mare (după psalmul începător, 103), cît şi cea mică (după prima cathismă a psaltirii) ; la fel în timpul utreniei şi la ceasul întîi, răspunsul ritual fiind dat de asistenţă. Dar la ectenia τῆς δέησεως, ultima parte a vecerniei, aceste cuvinte sînt pronunţate de oficiant. Să ne închipuim oare un ierarh grec spunînd şi el „ Doamne miserere"?

---

zarea şi unele aspecte ale artei metalelor pe teritoriul României în sec. IV—XIV, în *Pagini de veche artă românească de la origini pînă la sfîrşitul sec. XVI*, Bucureşti, 1970, p. 7—95. Existenţa paralelă pe pămîntul nostru a unor rînduieli de cult deosebite poate fi remarcată şi în alte vremuri, chiar în hotarele aceleiaşi biserici. Astfel, liturghia maghiară de limbă latină s-a dezvoltat ca o ramură a celei romano-sangallense, în timp ce germanii ardeleni au stăruit pînă la Reformă în păstrarea tradiţiilor renane. Pentru liturghia acestora din urmă, destul de puţin studiată, vezi K. Reinerth, *Ein neuer liturgiegeschichtlicher Beitrag zur Erforschung der Herkunft der Siebenbürger Sachsen*, în „Theologische Literaturzeitung", 84, 1959, p. 25—44, şi introducerea sa la *Das Hellauer Missale*, Köln-Graz, 1963.

[2] Ultima oară, existenţa unei liturghii latine pînă în secolul al XV-lea a fost susţinută de către M. Şesan. *Über die Bemühungen um die Einführung der Volkssprache in die rumänische Kirche*, în *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift E. Winter*, Berlin, 1966, p. 82—91. Pentru teoria existenţei unei liturghii chirilometodiene la noi în secolul X, vezi P. Olteanu, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du Nord et du Maramureş*, în „Romanoslavica", 1, 1958, p. 169—196.

[3] *Une réminiscence roumaine de la messe latine à l'époque de la liturgie slave*, în „Romanoslavica", 1, 1958, p. 198—209.

[4] Evident, în biografia slavă a sfîntului găsim forma obişnuită : господи помилѹи ; la fel în ms. din 1682 al traducerii româneşti (transcris de I. Naniescu—C. Erbiceanu, *Viaţa sf. Nifon*, Bucureşti, 1888, p. 116). Mărturisim a nu fi înţeles ce vrea să spună P.Ş. Năsturel atunci cînd afirmă (p.200 n.) că господи помилѹи este rezultatul unei intervenţii a copiştilor care ar fi tradus răspunsul *Doamne miserere* din originalul grecesc.

Ne-am fi aşteptat ca reputatul istoric să fie scris Κύριε ἐλέησον.

[5] Ectenia, asemenea litaniilor occidentale, este o rugăciune de cerere cu răspunsuri fixe, un fel de dialog între diacon şi credincioşi, în care oficiantul rosteşte cererea adresată divinităţii, asistenţa dînd mereu acelaşi răspuns. La litie — rugăciunea comună săvîrşită, de regulă, în pronaos—se procedează în acelaşi chip (cf. S. Salaville, *Cérémonial de la consécration d'une église selon le rite byzantin*, Città del Vaticano, 1937, p. 25).

Am putea mai degrabă socoti acel *miserere* al *Letopisețului Cantacuzinesc* o inovație a unui scrib decît o relicvă a trecutului, cu atît mai mult cu cît chiar și în trebnicele românești din secolul al XVII-lea întîlnim, în continuare, forma slavă господи помилѹи [6], adică ceea ce pare a nega P. Ș. Năsturel atunci cînd caută să dovedească dispariția cuvîntului *miserere* din limba română la începutul secolului al XVII-lea.

Evident, exemplele folosirii cuvîntului pot fi înmulțite chiar pentru secolul al XVI-lea [7]. Cît privește secolul al XVII-lea, dicționarul istoric al limbii române deosebește, deocamdată, două sensuri pentru substantivul „ meserere", și anume milă (îndurare) și slujbă (funcție)[8], cărora le putem adăuga și pe acela de sărăcie, găsit la Moxa, în *Viața lui Tiberie*; lista pildelor pentru al doilea sens se cuvine, de asemenea, îmbogățită cu traducerea *Vieții sfinților Varlaam și Ioasaf*, întocmită de un strămoș al istoricului nostru [9]. Ba chiar, pentru a nu mai pomeni numeroasele copii din secolul al XVIII-lea ale vechilor texte, o broșură publicată la București în 1831 de medicul A. Tavernier descrie holera sub numele popular de „miserere" [10].

Așadar, cuvîntul ori derivate ale sale, precum și alți termeni înrudiți au continuat să circule pînă aproape de vremea noastră. Presupunînd, dar, că nu versiunile slavă și română ale *Vieții sfîntului Nifon*, ci compilatorul *Letopisețului Cantacuzinesc* ar fi păstrat forma originală a enigmaticului răspuns liturgic, am putea socoti că, precum în liturghia latină cehă a rămas formula *gospodi pomiluj ny* [11], tot așa și faimosul *miserere* să fi rămas în uz chiar după dispariția misterioasei liturghii latine a lui P.Ș. Năsturel.

De curînd însă, același cercetător, folosind povestirile cronicarilor maghiari din secolele XIII—XIV privind lupta de la Chiraleș cu uzii lui

---

[6] De pildă, în fragmentul chirilic 181 al Bibliotecii Academiei din Belgrad, f. 1 v. (V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, 2 vol., Belgrad, 1952—1955, sub numero).

[7] *Viața Sfintei Vineri* (N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 158 sqq): „Doamne, rogu-te să faci meserére ta". Pentru „mișelamé" în *Cazania* lui Coresi din 1564, vezi N. Hodoș, *Un fragment din Molitvenicul diaconului Coresi (1564)* în *Prinos D.A. Sturdza*, București, 1903, p. 235—276, p. 243, și Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origine pînă în sec. XVII*, București, 1968, p. 570—571 (p. 482, 484, 571 pentru „meserere" și „mezerernic" în cartea de cîntece 1570/1573); de asemenea, în nota diaconului Oprea pe un octoih manuscris din Șchei (1570), la C. *Mușlea, Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, Brașov, 1943, p. 70, și Al. Rosetti în *Istoria literaturii române*, I, București, 1970, p. 300. În sfîrșit, „meseretate" în *Psaltirea Scheiană* și în textele măhăcene (N. Drăganu, *Două manuscrise vechi. Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 18, 59, 133, 143, 152, 175).

[8] „Limba română", 11, 1962, p. 30; *ibidem*, p. 67—73. M. Seche, *Etimologii*, p. 70 sq.

[9] Ed. P. V. Năsturel, București, 1904, p. 11.

[10] Biblioteca Institutului de lingvistică, cota I.12.788.

[11] R. Jakobson, *O slichotvornych reliktach rannego srednevekov'ja v češskoj literaturnoj tradicii*, în „Slavistična Revija", 3, 1950, p. 267—273, și „*Tajnaja služba" Konstantina Filosofa i dal'nejšeje razvitije staroslovjanskoj poezii*, în „Sbornik Radova Vizantološkog Instituta", VIII, 1, 1963, p. 153—166, p. 166.

Osul [12], susţine că înainte de 1068 era cunoscută în Transilvania formula greacă κύριε ἐλέησον, pe care o atribuie liturghiei chirilo-metodiene [13].

Aşadar, dacă acceptăm presupunerile lui P.S. Năsturel, înseamnă să credem că în acelaşi timp, în aceeaşi biserică şi la acelaşi popor ar fi existat cu acelaşi rol, o formulă greacă, una latină şi una slavă !

E drept, ştim că sfîntul Chiril obişnuia, încă din vremea cînd se afla în Crimeea, să spună la sfîrşitul rugăciunilor sale κύριε ἐλέησον [14], iar după trecerea cehilor şi a moravilor la catolicism a rămas totuşi în uz o vreme formula *krlessu* [15], dar acest *Kyrie eleison* barbar este o invocaţie litanică, aidoma acelui *miserere* din *Letopiseţul cantacuzinesc*, iar nu o exclamaţie finală ca acel *Kyrie eleison* specific chirilo-metodian şi pentru care biserica romană nu cunoaşte decît formula *miserere*. Cu alte cuvinte, ceea ce P.S. Năsturel socoteşte a fi element latin este cuvînt românesc, iar ceea ce crede a fi element greco-slav nu este decît o formulă comună tuturor liturghiilor creştine, sub una şi aceeaşi formă : cea greacă [16].

Am preferat să zăbovim ceva mai mult asupra acestor afirmaţii numai pentru a da şi celui care nu este specialist în istoria ecleziastică putinţa de a judeca valoarea unor asemenea încercări de reconstituire a unor liturghii fictive pe atît de şubrede temeiuri.

---

[12] Pentru acest nume, vezi N. A. Constantinescu, *Dicţionar onomastic român*, Bucureşti, 1963, p. 340, *sub voce*. Neamul „Ossl" dăinuia încă în Haţeg în sec. XIV (G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 43 vol., Buda, 1829—1844, IX (2), 586 = E.v. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Bucureşti, 1887 sqq, I (2), 49, nr. 38). Cu alt prilej am atras atenţia istoricului nostru asupra prezenţei unor naraţiuni asemănătoare în compilaţiile latine medievale, începînd cu Beda (sec. VIII) şi Anastasius Bibliothecarius (sec. IX); şi acolo este vorba de barbari înfrînţi, de lupta pe un munte, de invocaţia Kyrie eleison (sau Alleluia) etc.

[13] *Un vestige cyrillo-méthodien dans la toponymie de Transylvanie en 1068* (Ἑόρτιος τόμος Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐπὶ τῃ *1100* ἐτηρίδι, vol. II, Thessaloniki, 1968, p. 213—216).

[14] G. Moravcsik, *Beiträge zur Vita des Slavenapostels Konstantin* (*To Honor R. Jakobson*, II, Haag-Paris, 1966, p. 1373—1377) ; cf., de asemenea, A. Dold, *Die Worte „Miserere nobis" als Orationsschluss*, în „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft", 9, 1929, p. 138.

[15] J. Raček, *Das älteste tschechische Bittlied, „Hospodine, pomiluj ny"*, în „Annales Instituti Slavici", I, 3, Würzburg, 1967, p. 46—50. În Boemia se generalizează în sec. XIII forma slavă ; în Slovacia pînă şi imnul *Kyrie eleison* al missei era intonat în limba populară, chiar după introducerea liturghiei latine (P. Király, *Zur Frage der ältesten slovakischen Sprachdenkmäler*, în „Studia Slavica", 4, 1958, p. 113—158, p. 119) ; cf., de asemenea, I. Grafenauer, *Najstarejši slovenski kirieleisoni*, în „Glasnik muzejskogo društva za Slovenija", 23, 1942, p. 63—73.

[16] Întîlnim *Kyrie eleison* încă în litaniile latine din sec. VIII. Vezi, de asemenea, E. Bishop, *Kyrie eleison*, în *Liturgica historica*, Oxford, 1918, p. 46—136 ; G. Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles*, în „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft", 6, 1926, p. 54—67 ; G. Gassner, *Das Selbstzeugnis Gregors des Grossen über seinen liturgischen Reformen*, ibidem, p. 218—223, C. Callewaert, *Les étapes de l'histoire du Kyrie*, în „Revue d'Histoire Ecclésiastique", 38, 1942, p. 20—45, şi P. Radó, *De origine liturgiae Romanae in Hungaria saec. XI*, în „Ephemerides Liturgicae", 1959, p. 299—309. De curînd, I. Popinceanu (*Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, Nürnberg, 1964, p. 71), vorbind despre „kiraleisa" din ajunul Crăciunului, socoteşte că „Der Brauch muss sehr alt sein, wenn man die Entwicklung des Ausdruckes κύριε ἐλέησον betrachtet" ; vom arăta în altă parte că ritul a fost introdus la noi abia în sec. XVI.

Nu socotim de prisos a adăuga în încheiere cîteva cuvinte privind ipotetica liturghie greacă din secolele XIV—XV. Cele cîteva fraze liturgice zugrăvite la Sfîntul Nicolae Domnesc (secolul al XIV-lea) pot fi, în cea mai mare parte, regăsite în erminiile bizantine şi ele nu îndreptăţesc în nici un caz presupunerea lui N. Iorga că pînă în al XV-lea veac ar fi fost în uz, măcar la Argeş, liturghia greacă[17]. Argumentul marelui învăţat era unul *a silentio*: nu avem informaţii asupra unei liturghii slavo-române în secolul al XIV-lea, aşadar aceasta nu a existat. Pînă aici N. Iorga are dreptate, dar întrucît nu avem informaţii asupra vreunei alte liturghii [18], nu vedem de ce ar trebui cu orice preţ presupusă existenţa celei greceşti. Pe de altă parte, s-ar cuveni mai întîi dovedită prezenţa permanentă a unui cler grec ori, măcar, a arhiereilor greci în ţările române, lucru ce nu pare a fi cu putinţă.

2. CELE MAI VECHI MANUSCRISE SLAVO-ROMÂNE (SEC. XIII—XIV)

Precum se ştie, deşi slavii din Transilvania au fost definitiv asimilaţi în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cele mai vechi manuscrise slave găsite pe teritoriul ţării noastre sînt, cu o singură excepţie, posterioare mijlocului secolului al XIII-lea. Întrucît ele cuprind, aşa cum era şi de aşteptat, literatură rituală, ne-am putea simţi îndemnaţi să vedem în ele urme ale unei tradiţii mai vechi, de origine chirilo-metodiană. Dar astfel devine inexplicabilă prezenţa liturghiei de limbă slavă într-un mediu romanic; slavii ardeleni nu au reprezentat niciodată altceva decît enclave în interiorul unui grup masiv de populaţie românească. Presupunînd că avem de-a face cu manuscrise aduse din alte locuri, ceea ce pare destul de puţin probabil de altfel, datele problemei rămîn aceleaşi: copiate sau nu la noi, asemenea manuscrise liturgice slave au fost fără doar şi poate folosite de localnici.

Ne putem pune, însă, întrebarea dacă şi populaţia laică avea, într-un fel sau altul, contact cu această literatură, cu alte cuvinte, dacă a existat

---

[17] N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiei Istorice", 36, 1913—1914, p. 447—517, p. 457. Ultima oară această teză la Al. Elian, *Moldova şi Bizanţul în sec. XV* (*Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, ed. M. Berza, Bucureşti, 1964, p. 97—179, p. 166 n.).

[18] Cît priveşte manuscrisele moldovene, liturghierul grec din 1419 pare a fi fost adus mai tîrziu în ţară, poate în sec. XVIII (cf I. Zugrav, *Un manuscrit grec de 1419 de la liturgie de St. Basile le Grand*, Cernăuţi, 1937), iar textul grecesc de pe tetraevanghelul lui Uric din 1429 a fost adăugat ulterior, în sec. XVII (cf. E. Turdeanu, *The Oldest Illuminated Moldavian Manuscript*, „The Slavic and East European Review", 29, 1951, p. 456—469). Pentru adaosurile greceşti (cca. 1520—1523) pe sbornicul pierdut al lui Asincrit (1486) vezi, deocamdată, A. I. Jacimirskij, *Melkije teksty i zamjetki po starinnoj slavjanskoj i russkoj literature*, St. Petersburg, 1899—1902, p. 53—54 n. (Κύριε I.X. ὁ θεός ἡμῶν...ἐλέησον ἡμᾶς и оусни). Alte manuscrise greceşti copiate la noi pentru creştinii din Balcani la V. Brătulescu, *Miniaturi şi mss. din Muzeul de artă religioasă*, Bucureşti, 1939.

la noi înaintea secolului al XV-lea un cler de mir cunoscător al liturghiei de limbă slavă. Pentru a găsi răspunsul se cuvine, mai întîi, a alcătui o listă provizorie a celor mai vechi manuscrise slave din România.

I. SECOLUL AL XIII-lea

1) Evangheliar (fragment; redacție rusească apuseană; scris în Galiția); BAR, ms. slav 4.

2) Evangheliar (redacție rusească apuseană; găsit la Putna; sfîrșitul sec. XIII); ed. E. Kalužniacki, *Evangeliarium Putnanum*, Viena-Teschen, 1888; Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România, nr. inv. 9 199.

3) Evangheliar (redacție rusească; găsit la Iași; copiat în 1282); Biblioteca publică de stat din Moscova, fond Rumjancev 3 168 [19].

4) Evangheliar (redacție mediobulgară; model rusesc; pînă în secolul al XVIII-lea în Bulgaria de apus); Biblioteca centrală de stat, secția manuscrise, nr. inv. 10 848.

5) Apostol (redacție mediobulgară; model rusesc; Moldova de nord)[20]; BAR, ms. slav 20.

6) Apostol (fragment; redacție mediobulgară cu influențe rusești; f. 3, o notă din sec. XV pomenește un răspopă din Crasna) [21]; BAR, ms. slav 790.

7) Apostol (sec. XIII?); Biblioteca Mitropoliei Banatului din Timișoara, ms. 4 649/75 [22].

8) Triod (Moldova; pierdut în timpul primului război mondial) [23].

9) Triod—Penticostar (prima jumătate a sec. XIII); Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu, ms. slav 1 [24].

10) Manuscris liturgic neidentificat (două foi de pergament, uncială minusculă, în legătura unui trebnic din 1621 al lui Pavel episcopul Hușilor; astăzi pierdut) [25].

---

[19] A. I. Jacimirskij, *Slavjanskaja i russkyja rukopisi rumynskich bibliotek*, St. Petersburg, 1905, p. 285.

[20] In sinaxar **сілевестра папы** dar **климанте папежю** (la fel în evangheliarul de la Biblioteca centrală de stat), ca în *Missale Kiovense*, de origine occidentală (cf. K. Gamber, *Die Kiewer Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht*, în *Cyrillo-Methodiana*, ed. M. Hellmann, Köln-Graz, 1964, p. 362—371).

[21] Recent, A. L. Tăutu (Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Juris Canonici Orientalis, *Fontes*, series III, Roma, 1944, sqq, XII, p. 34—35) credea că minoritul Nicolae „de Crosna" care în 1371 îndruma o misiune catolică în Galiția ar fi fost originar din Crasna-Sălaj. Credem că este vorba mai degrabă de localitatea galițiană Krosno.

[22] Informație primită din partea consilierului metropolitan I. Mureșianu.

[23] N. Nikolskij, *Gde nachoditsja triod XII—XIII vv. iz sobranija V.I. Grigoroviča*, „Bibliografičeskaja Letopis", 1, 1914, p. 128—130.

[24] Descriere și datare a acestui unicat liturgic în excelentul studiu al lui C. Pistrui, *Unul dintre cele mai vechi mss. slave din țările române*, „Studii teologice", 22, 1970, p. 212—229.

[25] A. I. Jacimirskij, *Melkije teksty i zamjetki . . . .*, p. 67.

11) (Ioan Scărarul?); fragment dintr-o predică pentru postul mare despre deşertăciunea vieţii (două foi de pergament în uncială minusculă care au slujit drept coperţi unui trebnic slav scris în 1727 în nordul Ardealului); Biblioteca ASTRA Sibiu, CM 51.

II. SECOLUL AL XIV-LEA

A. *Manuscrise a căror origine românească fără a fi întotdeauna sigură este probabilă*

1) Parimiar (fragment, redacţie sîrbă, găsit la Rîşnov); BAR, ms. slav 677.

2) Tetraevanghel (redacţie mediobulgară, Ţara Românească, înainde de 1374) [26].

3) Tetraevanghel (redacţie mediobulgară, Moldova); Neamţ, ms. 233 [27].

4) Tetraevanghel (redacţie mediobulgară, Moldova); Dragomirna, ms. 1823/734 [28].

5) Evangheliar (fragment; redacţie mediobulgară; găsit la Rîşnov); BAR, ms. slav 613.

6) Evangheliar (fragment; redacţie mediobulgară; găsit la Rîşnov) [29]; BAR, ms. slav 676.

7) Evangheliar (Banat?); Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România, nr. inv. 1 261.

8) Apostol (redacţie mediobulgară; Transilvania?); Biblioteca Universităţii din Cluj, ms. 56/1938.

9) Octoih (fragment; redacţie mediobulgară; Caransebeş? În sec. XVI în Moldova); BAR, ms. slav 450; ed. P.A. Syrku-A. I. Jacimirskij, „Sbornik Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti", 82, 1907, 1, p. 1—60. Nu este imposibil ca acest ms. să fi fost totuşi copiat în sec. XIII.

10—11) Fragmente liturgice mediobulgare (Moldoviţa şi Solca); Dragomirna, ms. 1.983/804 [30].

12) Manuscris liturgic neidentificat (Banat?); Mitropolia Banatului [31].

13) Psaltire cu tîlc (redacţie mediobulgară; Ţara Românească) [32]; BAR, ms. slav 355.

---

[26] Vezi mai jos p. 184.

[27] I Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din sec. XV*, „Mitropolia Olteniei", 15, 1963, p. 511—535.

[28] Z. Iuffu, *Manuscrisele slave din biblioteca şi muzeul mănăstirii Dragomirna*, „Romanoslavica", 13, 1966, p. 189—202.

[29] În 1384 exista deja o biserică ortodoxă în această localitate; cf. O. Lugoşianu, *Documente privitoare la biserica Sf. Nicolae din Rîşnov* „Revista tinerimea română", XV, 3, 1897, p. 49—55.

[30] Z. Iuffu, *op. cit.*

[31] Informaţie primită de la prof. Ath. Popa din Cluj.

[32] Vezi mai departe p. 183.

14) Minei (două fragmente; Moldova) [33]; astăzi pierdute.

15) Minei pe septembrie (redacție mediosîrbă cu glose mediobulgare; a doua jumătate a sec. XIV); Dragomirna, ms. 1771/682 [34].

16) Minei pe noiembrie (fragment din slujba pentru 8 noiembrie; redacție rusească, sec. XIV; Maramureș?) ; pierdut (pot fi însă deslușite urmele literelor în legătura codicelui BAR, ms. slav 537, sec. XVI).

17) Minei pe decembrie-ianuarie (fragment; redacție sîrbă; sec. XIII–XIV; în sec. XV la Neamț); BAR, ms. slav 682; ed. A.I. Jacimirskij, *Melkije teksty i zamjetki . . .*, p. 49–52, și N. Smochină, *Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un român*, „Biserica Ortodoxă Română", 79, 1961, p. 1 111–1 141.

18) Minei pe aprilie (redacție mediobulgară; găsit la Vatra Dornei); Dragomirna, ms. 1827/738 [35].

19) Pavecernic (redacție mediobulgară; găsit la Voroneț); Dragomirna, ms. 1831/742.

20) Pavecernic (redacție mediobulgară; găsit la Voroneț); Dragomirna, ms. 1836/747.

21) Tipicul Sf. Sava (redacție mediobulgară; Moldova); Dragomirna, ms. 1896/807.

22) Tipicul Sf. Sava (redacție mediobulgară; Moldova); Dragomirna, ms. 1902/813 [36].

23) Tipic (fragment; sec. XIV?) ; păstrat în legătura unui evangheliar din sec. XV/XVI (Transilvania?) [37].

24) Ioan Scărarul (fragment legat împreună cu ms. slav BAR 421 în mediobulgară din prima jumătate a sec. XVI, ff. 150–155; redacție mediosîrbă; filigran Mošin 2670 din anii 1340–1342; Moldova? Pe fila 150 – o însemnare răzuită din sec. XIV sau XV: θ(εό)ς . . .) [38].

25) Sbornicul lui Gradislav (redacție mediobulgară; Țara Românească, cca 1377–1384); Neamț, ms. 197 [39].

B. MANUSCRISE SUD-SLAVE

1) Tetraevanghel (scris în 1356 pentru țarul Alexandru al Bulgariei; în sec. XV codicele se afla în Moldova, fiind stăpînit o vreme de Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare; astăzi la Moscova) [40].

---

[33] A. I. Jacimirskij, *Slavjanskyja i russkyja rukopisi...*, p. 814.

[34] I. Iufu, *op. cit.* și Z. Iuffu, *op. cit.*

[35] Z. Iuffu, *op. cit.*

[36] Pentru numerele 19–22 sursa noastră este studiul citat al Zlatcăi Iuffu.

[37] Biblioteca Institutului de lingvistică din Cluj. Gh. Ciplea, *Un ms. slav din sec. XVI*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", series philologica, 1967, 1, p. 141–144 vedea în acest ms. un minei pe august.

[38] Conținutul este identic celui al textului aflat în sbornicul ascetic Agapia 30 (14) 29, sec. XVI, ff. 9 sqq.

[39] I. Iufu, *op. cit.* Regretatul slavist data sbornicul slav 298 al Bibliotecii Academiei cca 1375 (sec. XVI în catalogul Jacimirskij; prima jumătate a sec. XV în catalogul Panaitescu); filigranele sînt însă din a doua jumătate a sec. XV.

[40] N. Iorga în „Revista istorică română", 5, 1919, p. 194.

2) Psaltire cu tîlc (scrisă în 1346) la Barić, în Serbia; din sec. XV în Țara Românească) [41]; BAR, ms. slav 205.

3) Canoanele Apostolilor (redacție sîrbă; filigrane din al treilea sfert al sec. XIV) [42]; BAR, ms. slav 340.

4) Sbornic hagiografic (scris în 1359 în Bulgaria) [43]; Biblioteca centrală a Patriarhiei române, ms. 211.

5) Sbornic (scris la Loveć în Bulgaria cca. 1337—1355; din 1392 la Neamț) [44].

6) Albina (scrisă probabil în Serbia; la începutul sec. XVI manuscrisul era copiat în Țara Românească) [45]; BAR, ms. slav 72.

7) Isaac Sirul, *Cuvinte* (redacție mediobulgară; filigran Briquet 14 080 din anii 1347—1349); BAR, ms. slav 139.

8) Nicon de la Muntele Negru, *Taktikon* (filigrane asemenea tipurilor Mošin 4359—4370, anii 1366—1367; redacție mediobulgară cu influențe sîrbești); BAR, ms. slav 130.

Nu am introdus în această listă manuscrisele aduse în ultimii ani ai sec. XIV și în secolul al XV-lea de la Muntele Athos [46] și nici cele scrise în Rusia[47]. Am acceptat în genere datele propuse de cei care au putut vedea manuscrisele la care nu am avut acces, preferînd, însă, a socoti din secolul al XIII-lea, respectiv al XIV-lea, codicele din Biblioteca Academiei, datate cîndva secolul al XII-lea sau al XIII-lea, atunci cînd nu am putut constata în scriitură trăsăturile arhaice specifice.

Cunoaștem, așadar, circa 45 de manuscrise anterioare epocii organizării temeinice și definitive a clerului local. Între acestea întîmpinăm toate cărțile liturghiei dominicale (I 1—7; II A 2—8; II B 1), temporale (I 8—9; II A 1,15—18), săptămînale (II A 9) și sanctorale (II A 14—18), tipice și rînduieli mănăstirești (II A 19—23; B 8), ba chiar culegeri asce-

---

[41] Vezi mai jos p. 183.

[42] Această compilație nu era cunoscută la noi în sec. XV; vezi studiul citat mai jos, nota 48.

[43] Descriere la I. Iufu, *Sbornicul lui Gherman*, „Ortodoxia", 12, 1966, p. 253—279.

[44] A. I. Jacimirskij, *Iz slavjanskich rukopisej*, Moscova, 1898, p. 144—151.

[45] A. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița*, „Revista română", 1, 1861, p. 703—742 și 807—839 (p. 728—731 despre copia din sec. XVI, azi ms. slav BAR 310); aceeași compilație în mss. BAR slav 157 (Athos, sec. XVI) și grec 36 (sec. XIV—XV). În orice caz, ms. slav 72 nu cuprinde opera inedită a unui român, așa cum crede P. Lucaciu, *Începuturi ale logicii românești*, București, 1970, ci reprezintă doar copia recensiunii sîrbe (sec. XIII) a unui sbornic bizantin de tip *Melissa* în traducere rusească (1076); această traducere a fost publicată la Moscova în 1965. Fragmentele traduse în românește de P. Lucaciu sînt de multă vreme cunoscute; cf. B. Kotter, *Die Überlieferung der πηγὴ γνώσεως des Heiligen Johannes von Damaskus*, Ettal, 1959, p. 80 și W. Lackner, *Studien zur philosophischen Schultradition und zu den Nemesioszitaten bei Maximos dem Bekenner*, Graz, 1962, passim.

[46] Pentru aceste mss. vezi I. Iufu, *op. cit.*, passim.

[47] Trei manuscrise gălățene (un minei de praznice, *Tacticonul* lui Nicon și un sbornic ascetic), amintite de A. I. Jacimirskij, *Slavjanskyja i russkyja rukopisi...*, p. 814—818, și două din Biblioteca Academiei (ms. slav 5, evangheliar) și Biblioteca sinodală română (ms. Slava Rusă 271; codicele cuprinde *Lamentațiile* lui Filip Solitarul, iar nu, așa cum bănuiam cîndva, poeziile lui Manuel Philes).

tice, omiletice și hagiografice (I 11; II A 24—25; II B 4—5), opere exegetice (II A 12; II B 2), morale și dogmatice (II B 6) de evidentă audiență monastică. Cu excepția compilației sîrbești II B 3 care, așa cum dovedește limpede *Viața sfîntului Nifon*, nu era cunoscută la noi înainte de Radu cel Mare, nici unul dintre codicele identificate nu fusese destinat clerului de mir. Este mai cu seamă grăitoare lipsa totală a liturghierelor și trebnicelor, adică a textelor fără de care pur și simplu nu poate fi concepută existența unei biserici de mir.

Oricît de îndrăzneață poate părea așadar ipoteza absenței unei categorii clericale seculare de cultură slavă în țările române înaintea veacului al XV-lea, ea nu poate fi evitată și, așa cum arătăm altă parte [48], temeinicia unei asemenea concluzii poate fi ușor dovedită prin cercetarea atentă a liturghierelor și molitvenicelor slavo-române din secolele următoare.

3. SÎRBII ȘI LITERATURA SLAVO-ROMÂNĂ

A afirma că, dacă influența bulgară asupra culturii slavo-române a fost covîrșitoare, cea sîrbească a rămas rezultatul unor contacte întîmplătoare este încă un loc comun al istoriografiei noastre. La prima vedere, această teză pare întemeiată, mai ales dacă ținem seama de faptul că, față de masa copleșitoare a codicelor slavo-române în mediobulgară, cele sîrbești nu reprezintă decît o proporție infimă [49].

S-a reușit însă în ultimii ani a se face dovada că așa-zisa ortografie eftimiană a manuscriselor mediobulgare este de origine moldovească ba, mai mult, că o mare parte a codicelor păstrate în bibliotecile sofiote au fost copiate la noi în țară [50]. La rîndul nostru, vom încerca să dovedim că scribii unora din cele mai vechi manuscrise slavo-române în mediobulgară au folosit modele sîrbești.

---

[48] *The Oldest Liturgy of the Rumanian Church: Its Sources and Diffusion (XIV—XVI Centuries)*, „Rumanian Studies", 2, 1972.

[49] I. R. Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, „Revue des études sud-est européennes", 1, 1963, p. 377—419.

[50] I. Iufu, *op. cit.*, passim. Pe de altă parte, dacă afirmația unor cercetători bulgari (S. Maslev, *Neizvestni u nas bělgarski rěkopisi v Brašov*, „Izvestija na Instituta za Istoriia"; 19, 1967, p. 195—217 de pildă) că mai toate manuscrisele în mediobulgară din bibliotecile române ar avea o proveniență sud-dunăreană este, evident, inacceptabilă atîta vreme cît nu se sprijină pe argumente, nu putem crede împreună cu Z. Iuffu (*op. cit.*, p. 198) că „Teoria refugiaților, sud-slavi a căror trecere și activitate la nord de Dunăre în sec. XV—XVI s-a dovedit... lipsită de temei documentar", Waleran de Wavrin număra în 1445 vreo 12 000 de bulgari refugiați în Țara Românească, iar Georg Reichersdorfer arăta că în 1541 încă se mai aflau sîrbi, ruteni și bulgari cu un cler propriu în Moldova. Documentele papale de asemenea indică prezența bulgarilor la Brașov în 1390 (F. Zimmermann-K. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 4 vol., Sibiu, 1892—1937, III, 147) și 1475 (A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, Roma, 1859, p. 446 nr. 631). Întîlnim încă în biblioteca bisericii din Șchei codice bulgărești din sec. XV, cum ar fi, de pildă, un minei pe septembrie, ms. 34 (cotă actuală catalog E. Micu), dăruit de Pătrașcu cel Bun, și chiar din sec. XVI (cf. C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I, Brașov, 1943, p. 268).

Cel mai vechi manuscris moldovenesc cunoscut din secolul al XV-lea este culegerea unor cuvîntări ale lui Grigore al Nazianzului însoţite de tîlcuirea lui Nikita al Heracleei, copiate în mediobulgară la mănăstirea Neamţ în 1424 de Gavril Uric. Pînă nu de mult socotit pierdut, codicele a intrat recent în fondul de manuscrise al Bibliotecii publice de stat din Moscova (Novyje Postuplenija O.P. 178). Mai tîrziu, în 1471, monahul Casian de la Putna prescria, tot în mediobulgară, aceleaşi cuvîntări ale lui Grigore Teologul, dar fără tîlcuirea lui Nichita[51]. Modelele nemijlocite ale copiştilor par a fi fost însă două codice sîrbeşti (BAR sl. 141 şi 142) scrise la Athos în primii ani ai secolului al XV-lea şi păstrate pînă în veacul trecut la mănăstirea Neamţului[52].

Asemenea transpuneri ale unor modele sîrbeşti în mediobulgară se petrecuseră, ceva mai devreme, şi în Ţara Românească. Aşa, de pildă, psaltirea cu tîlc scrisă în 1346 pentru Branko Mladenović la Barić, în Serbia[53], curînd adusă în Ţara Românească (poate chiar înainte de 1406, atunci cînd despotul Stefan Lazarević asigura lui Nicodim şi urmaşilor săi stăpînirea asupra localităţii amintite)[54], a fost copiată în mediobulgară în BAR ms. slav 355 (filigrane din anii 1353—1364) iar, mai tîrziu, în mss. BAR slav 527 (circa 1600 după filigrane) şi Lwow, Biblioteca Universitară, 1 D 9 (copiat în 1658 pentru Sava de Rădăuţi)[55]; Manuscrisul BAR slav 355 şi cel de la Lwow reproduc aidoma ornamentele şi iniţialele codicelui de la Barić. Ne putem întreba chiar dacă manuscrisul 355 n-a fost cumva copiat de vreun discipol al lui Nicodim, cu atît mai mult cu cît în faimosul tetraevanghel al întemeietorului Vodiţei se află atît elemente sîrbeşti cît şi mediobulgare[56].

---

[51] Acest manuscris al Bibliotecii publice de stat din Moscova, omis de *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, ed. M. Berza, Bucureşti, 1958, a fost semnalat de E. Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand (1457—1504)*, „Revue des études roumaines", 5—6, 1960, p. 21—66, p. 51—52.

[52] Un alt manuscris mediobulgar al lui Grigore Teologul, cu acelaşi conţinut, este Dragomirna 1883/794, începutul sec. XV (I. Iufu, *Mănăstirea Moldoviţa, centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 39, 1963, p. 428—455, nr. 27; pentru manuscrisele sîrbeşti cuprinzînd opera acestui părinte copiate în Ţara Românească la începutul sec. XV vezi nota mea privind *Manuscrisele slavo-române ale vechii Biblioteci sinodale din Moscova*, „Studii", 24, 1971, p. 1029—1033. E. Turdeanu, *Les lettres slaves en Moldavie. Le moine Gabriel du monastère de Neamţu (1424—1449)*, „Revue des études slaves", 27, 1951, p. 267—278, p. 277, stabilea arbitrar o legătură între manuscrisul lui Uric şi traducerea bulgărească a lui Pr'voslav din sec. XIV (Distrat, învăţatul slavist scria „Grégoire le Grand", adică papa Grigore I, în loc de „Grégoire de Nazianze").

[53] Nu „Borici", ca în catalogul Panaitescu. Borić, dealtfel, este o localitate bosniacă şi, evident, nu se găsea în acea vreme sub coroana Serbiei.

[54] *Documenta Romaniae Historica*, B, I, nr. 31. Mai tîrziu, manuscrisul a trecut în patrimoniul Bistriţei oltene (A. Odobescu, *op. cit.*, p. 709—725); pecetea Bistriţei se află pe fila a doua. F. 1 o însemnare contemporană aşează, ca şi cronica lui Ducas, înscăunarea lui Mehmed II (1451) în anul 6958 (1450).

[55] S. Romanski, *Vlachobělgarski rekopisi v L'vovskata Universitetska Biblioteka*, „Periodičesko Spisanie na Bělgarskata Knižovna Družtva v Sofija", 71, 1910, p. 587—610.

[56] E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays roumains*, Paris, 1947, p. 126 credea, chiar că Nicodim ar fi scris în mediobulgară. Elementele străine uzului copiştilor sîrbi sînt însă destul de rare în codicele nostru şi, oricum, nu pot îndreptăţi o afir-

Şi pentru că am amintit manuscrisul copiat de misionarul sîrb, se cuvine a arăta că prescrierea s-a făcut, fără doar şi poate, în Ţara Românească iar nu, aşa cum se susţine îndeobşte, în Ardeal. Se ştie, astfel, că pe una din filele codicelui (Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, 311/6672, f. 316 v.) o însemnare ne spune că Nicodim a copiat tetraevanghelul на ѹгрьсцѣи земли şi anume вь лѣто шесто тогова гонѣнїа 6913 AM (1404—1405 AD) [57]; cuvinte în care feluriţi cercetători au vrut să vadă o aluzie la un conflict între călugărul sîrb şi Mircea cel Bătrîn, împrejurare în care Nicodim s-ar fi văzut nevoit să caute adăpost în Banat ori Transilvania, poate chiar la Prislop etc.

În ultima vreme s-a arătat că prin „ Ţara Ungurească" trebuie înţeleasă Oltenia [58] — ceea ce pare firesc dacă ne gîndim că titulatura oficială a mitropolitului Valahiei era în 1401 aceea de exarh al Ungariei — locul unde s-a copiat manuscrisul fiind prima fundaţie a misionarului la nord de Dunăre [59].

Cît priveşte însă persecuţia pomenită de autorul notei, nu s-a găsit pînă acum vreo explicaţie plauzibilă; această explicaţie ar putea fi aflată în diploma din 1406 [60] a despotului Ştefan Lazarević prin care erau întărite Voditei şi Tismanei, pe timpul cît va vieţui Nicodim şi chiar după aceea, metocuri sîrbeşti (între care şi Barić), părăsite cu ani în urmă de locuitorii lor, fugiţi în „ Ţara Ungurească" (на ѹгрѣх... ѹ ѹгрьскои земли), după cîte se vede, în urma atacurilor beilor otomani din Rumelia (1398—1401).

Oricum ar sta lucrurile însă, e greu de crezut ca Nicodim să fi luat cu sine într-o pribegie peste munte un tetraevanghel, de vreme ce la sosirea sa în Ţara Românească nu socotise cu nevoie a aduce un asemenea codice. Este, aşadar, infinit mai probabil ca tocmai manuscrisul dăruit Voditei

---

maţie atît de categorică; de altfel, eminentul slavist s-a arătat, mai apoi, decis a renunţa la vechea sa părere. Cf. E. Turdeanu, *Les premiers écrivains religieux en Valachie. L'hégoumène Nicodème de Tismana et le moine Philothée*, „Revue des études roumaines", 2, 1954, p. 114—144; p. 134 n.

[57] În ceea ce ne priveşte, preferăm a crede că nota pomenită a fost adăugată ulterior, întrucît caracterele ce o compun seamănă destul de mult cu cele ale rubricilor de tipic (ff. 1—12); oricît de curios ar părea acest lucru, nimeni nu a băgat de seamă că filele de la începutul manuscrisului (este, după cîte ştim, singurul tetraevanghel slavo-român în care sinaxarul precede textul scripturii) sînt scrise de altă mînă, cu altă cerneală şi pe alt fel de pergament.

[58] T. Simedrea, *Glosă pe marginea unei însemnări*, „Mitropolia Olteniei", 13, 1961, p. 15—24. Explicaţia dată cuvîntului гонѣнїе de Simedrea (goană după isihie) nu poate fi reţinută. Între 1391 şi 1421 Severinul transcarpatic ţinea de Muntenia (P. Binder, *Contribuţii la geografia istorică a Banatului de Severin*, „Studii", 21, 1968, p. 623—639, p. 636). De asemenea, faptul că în 1419 Sigismund de Luxemburg, dînd călugărilor de la Vodiţa şi Tismana dreptul de a face comerţ în Banat (*DRH*, B, I, nr. 47), socotea de cuviinţă a le garanta în chip formal libertatea de a-şi păstra credinţa face greu de crezut că acest inamic înverşunat al catolicismului care era Nicodim (cf. E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana şi rolul său în cultura veche românească*, „Romanoslavica", 11, 1965, p. 237—285) ar fi putut sălăşlui netulburat ani de zile pe un teritoriu ai cărui cîrmuitori nemijlociţi prigoniseră numai cu puţină vreme în urmă pe „Sclavi presbyteri".

[59] I. R. Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Ţara Românească. Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, „Romanoslavica", 13, 1966, p. 203—221, p. 204.

[60] *D.R.H.*, B, I, nr. 31.

pe la 1374 să fi fost modelul copiat de caligraful sîrb, tot la Vodița, în 1404/1405, cu atît mai mult cu cît nu găsim în sinaxar numele sfinților sîrbi întîmpinați în primele tetraevanghele moldovenești (1429, 1436) [61] și ardelene (1450) [62].

Transcrierea unor manuscrise mediobulgare în sîrbă pare a se fi întîmplat mai rar. Deocamdată, nu putem oferi decît o singură pildă, aceea

---

[61] Oxford, Bodleian Library, Cod. Can. Gr. 122 scris de Uric în 1429 (Cf. P. A. Syrku, *Zamjetki o slavjanskich i russkich rukopisjach v Bodleian Library v Oksforde*, „Izvestija Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk", VII, 9, 1902, p. 325—345) și Muzeul de artă al Republicii Socialiste România, ms. 4 (Gavriil Uric, 1436). Pentru alte două tetraevanghele moldovenești în mediobulgară (sec. XIV) vezi supra p. 179. M. Berza(*Repertoriul...*, p. 367), E. Lăzărescu (*Trei manuscrise moldovenești de la Muzeul de Artă R.P.R.*, în *Cultura moldovenească...*, p. 541—588) și I.R. Mircea (*Cel mai vechi manuscris...*) au remarcat, dealtfel, că decorul manuscrisului lui Nicodim diferă în chip absolut de cel al manuscriselor muntene și moldovene de acest fel.

[62] Biblioteca Academiei din Belgrad, ms. chirilic 275 copiat în 1450 de popa Simeon din Satul Mare Halmaș (E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, „Cercetări literare", 3, 1939, p. 141—218, p. 199). Putem ușor bănui că tetraevanghelele ardelene au folosit modele moldovenești; între manuscrisele transilvănene din sec. XIII—XIV sînt evangheliare copiate, pare-se, după modele rusești dar nu și tetraevanghele; în prima jumătate a sec. XV fruntașii români din Ardeal, precum hațeganul Lațcu Cîndea ce fereca manuscrisul lui Uric din 1436, cunoșteau se vede lucrările copistului nemțean. Maramureșul a rămas și în sec. XV tributar vechilor modele; după toate probabilitățile, evangheliarul BAR ms. slav 6 (redacție rusească apuseană sec. XV) și cu siguranță fragmentul slav BAR 695 (filigran de la începutul sec. XV, redacție rusească; găsim pe una din filele sale o însemnare din розан, adică Rozavlea, Rozanlye, „villa Johannis Voyvodae" din 1373, și alta din 1634, în care e pomenit Rakoczy György I), ultimele manuscrise slavo-române de acest tip au fost copiate în Maramureș. Pentru un tetraevanghel moldovean copiat în Ardeal la 1511 (biserica din Rușii Bîrgăului) vezi M. Dan — O. Filipoiu, *Contribuții la istoria legăturilor culturale dintre Moldova și Transilvania în orînduirea feudală*, „Mitropolia Moldovei și Sucevii", 39, 1963, p. 55—64. Cel mai vechi manuscris slav din Ardeal de proveniență moldovenească este ceaslovul pe pergament sec. XV, Biblioteca Mitropoliei Ardealului, ms. slav 2 (descris de C. Pistrui în „Studii teologice", 20, 1968, p. 258—265); celelalte ceasloave moldovenești pe pergament din sec. XV au dispărut în 1874—1879 (cf. Melchisedec Stefănescu, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 68 de mănăstiri și biserici antice*, București, 1885, p. 144).

Folosim prilejul pentru a aminti că, de curînd, a fost semnalată prezența în manuscrisele ardelene din sec. XVII a unor texte morale provenind dintr-o pierdută culegere de cazanii românești, alcătuită din porunca lui Alexandru Lăpușneanu (A. Popa, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, „Mitropolia Ardealului", 10, 1965, p. 73—99). Raporturile între Lăpușneanu și episcopii români din Ardeal nu par însă a fi fost tocmai amicale, încît am putea, mai degrabă, presupune că acel Eftimie, un părtaș al lui Mîzgă, refugiat în părțile Bistriței la 1566, primul mitropolit al Ardealului (1572—1574) și care a fost cîndva identificat de N. Iorga cu binecunoscutul cronicar de la Neamț, dacă nu cumva Teofan al Sucevei care și el fusese o vreme (1562 și 1572—1578) fugar la bistrițeni (Cf. M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în sec. XVI—XVIII*, Sibiu, 1968, p. 10—11, 130—131), să fi adus asemenea manuscrise. N. Iorga (*Studii și documente*, XIII, p. 77) găsea în 1905 la Cetatea de Baltă care, precum se știe, a fost cedată în 1558 lui Lăpușneanu, o cazanie slavă de la mijlocul sec. XVI. De asemenea, două însemnări (f. 89—89 v. pe ms. slav 26 al Bibliotecii Academiei, filiala Cluj (sbornic de texte eschatologice și apo-

a psaltirii cu ceaslov, ms. slav BAR 215, cel mai vechi exemplar al acestui gen de breviar cunoscut la noi (între filigrane, tipul Briquet 3767 din anii 1411—1425), căreia i-au fost ulterior (cca. 1500) adăugate la Bistrița olteană file scrise în vechea sîrbă, cu paraclisul Paraschivei și al Teofanei (ff. 252—266), piese de certă origine bulgărească (a doua jumătate a secolului al XIV-lea) și pe care nu le găsim în nici un alt codice slavo-român pînă în secolul al XVII-lea [63].

În sfîrșit, precum vom dovedi pe larg în altă parte, înrîurirea literaturii sîrbești asupra celei slavo-române în secolul al XVI-lea trebuie căutată nu atît în manuscrisele de import ori copiate în acel centru de cultură sîrbă care a fost la noi Bistrița olteană [64], cît în imprimate. Ajunge,

---

crife; filigran Briquet 13583, întîlnit pe manuscrise moldovenești (1564), sibiene și sileziene (1560, 1565, 1569—1571, 1576) — arată o origine moldovenească ori, măcar, existența unor relații culturale cu Moldova Lăpușnenilor. Transcriem aici aceste note: † въ лѣтѣ ҂зоѕ мѣсеца марта ѳ днь при(им)е господство благочестивыи іѡн бѡгдан воевода землѝ мѡлдавскои сынь прѣподобнаго алеѯандра рекоми монаХ паХоміе adică: În anul 7076, luna martie, în 9 zile, au primit domnia prealuminatul Ion Bogdan, voevod a Țara Moldovei, fiul preacuviosului Alexandru numit ca monah Pahomie. в лѣтѯ ҂зоѕ прѣстависе благочестивыи іѡ алеѯандръ воевода господарь молдавскыи мѣсеца марта аї и погребен быст въ слатины март дї днъ adică: În anul 7076 s-au pristăvit prealuminatul Io Alexandru voevod domn al Moldovei, luna lui martie 11 și s-au îngropat la Slatina, martie în 14 zile.

Prima notă confirmă informația pe care ne-o dă Azarie despre călugărirea *in extremis* a lui Alexandru Lăpușneanu. N. Iorga (*Istoria literaturii române în sec.. XVIII*, vol. II, excurs I, București, 1969, p. 451), crezînd, de altfel, că acest detaliu nu apare decît la Ureche, socotea că avem de-a face cu o legendă. Pentru mineiul manuscris slav de la Bogdan vodă (Lăpușneanu?) găsit în 1909 la Borșa vezi I. Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului, Studii și documente*, XVII, p. 39, nr. 153—154.

[63] Codicele este datat sec. XV de P. P. Panaitescu a cărui descriere lacunară poate ușor induce în eroare; ordinea filelor este: 1—233; lacună (15 file); 234—250; 271—281; lacună; 267—270. Foile 252—266 (filigrane de la sfîrșitul sec. XV și începutul sec. XVI) sînt scrise de altă mînă.

[64] I. R. Mircea, *op. cit.*, atribuie o exagerată însemnătate acestor manuscrise aduse de aiurea ori copiate la Bistrița și rămase, în majoritatea cazurilor, fără urmași. A socoti, dealtfel, că mai toți emigranții sîrbi s-ar fi ostenit să-și poarte cu sine biblioteca e o presupunere gratuită. Cel mai ilustru dintre aceștia, fostul despot al Sirmiei Ćurağ (Maxim) Branković (+ 1516), devenit ierarh al bisericii române, și-a abandonat, astfel, se pare, manuscrisele în patrie, de vreme ce Neagoe Basarab pentru a putea obține unul din aceste codice a trebuit să-l răscumpere de la monahii din Krušedol (cf. E. Turdeanu, *Din vechile schimburi...*, p. 156). Nu e mai puțin adevărat, însă, că manuscrise din Sirmia au ajuns la noi în prima jumătate a sec. XVI, dar ele nu au fost aduse de Branković ci, probabil, de episcopul Ștefan de Srem. Astfel, între manuscrisele bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului găsim un catavasier (ms. nr. 1; VI/2; 316 din 1530, f. 209 v.: в лѣто ҂з и лн мѣсеца Cataloagele mss. din Șchei întocmite de I. Barac, C. Lacea și, recent, de E. Micu datează, nu știm de ce, acest codice în 1492; e drept, pe aceeași foaie găsim nota мѣсеца генѹаріа з. маїак й дне dar з e una și ҂з altceva), copiat de un scrib ѡт земле сирмиа ѡт мѣста нерадина, ceea ce înseamnă, evident, Neradin în Sirmia iar nu vreo localitate siriană, așa cum credea C. Mușlea. *op. cit.*, p. 256. La 6 aprilie 1532 episcopul Ștefan de Srem revenea din Tîrgoviște la Brașov (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, 8 vol., Brașov, 1886—1926, II, p. 266 = Hurmuzaki, II, 4, nr. 21, p. 34; în Hurmuzaki data e greșită). Ms. BAR slav 221 (anul

deocamdată, a spune că prima ediţie a breviarului lui Božidar Vuković din 1520 a fost prescrisă cel puţin de 10 ori [65], dintre celelalte tipărituri sîrbeşti anterioare jumătăţii secolului al XVI-lea fiind cunoscute la noi slujebnicul lui Vuković din 1519 [66], psaltirea din 1520 [67] liturghierul veneţian din 1528 [68], molitvenicul de la Goražde din 1531 [69], octoihul din 1537 [70] şi mineiul ales al lui B. Vuković şi Moise Moldoveanul (Venezia, 1538) [71], molitvenicul lui Vuković din anii 1538—1540 [72], psaltirea de la Mileševo (1544) [73] şi psaltirea din 1546 [74].

Fără a tăgădui, aşadar, însemnătatea unor indicii precum provenienţa manuscriselor şi idiomul în care a fost redactat textul, socotim că o elementară prudenţă trebuie să ne împiedice a propune teze atît de categorice atunci cînd încercăm a stabili data şi importanţa unei influenţe sau alteia asupra vechii noastre culturi slave.

4. PSEUDO-EPISCOPII

A socoti că a existat la noi o organizare ierarhică a bisericii înainte de întemeierea statelor feudale este o credinţă destul de răspîndită. Ea se sprijină mai cu seamă pe o *brevis* a lui Grigore al IX-lea din 1234 [75] care pomeneşte nişte *pseudo-episcopi* de rit grec ce administrau sacramentele populaţiei valahe din Ţara Bîrsei [76]. Interpretarea dată îndeobşte acestui

1531, măn. Bistriţa) cuprinde şi el catavasii pentru sfinţii Simeon şi Sava, dar ştim că aceşti sfinţi sîrbi erau veneraţi de monahii bistriţeni încă din 1523—1529 (cf. I. R. Mircea, *op. cit.*, p. 387 n. şi p. 401).

[65] Opt exemplare bănăţene şi două moldovene (cf. I. Iufu, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania şi Banat*, „Romanoslavica", 8, 1963, p. 451—468, şi studiul citat în nota 48).

[66] Parohia sîrbă din Arad, nr. inv. 143.

[67] În Biblioteca Academiei, filiala Cluj şi al măn. Hodoş-Bodrog (Arad), nr. inv. 1 983.

[68] Biblioteca Batthyany din Alba Iulia, cotă sec. XVIII : 0.3.V.14 (dispărut).

[69] Biblioteca sinodală din Bucureşti (biserica Antim), cota II 4 967.

[70] Bibl. Acad. C.V. III 138 830 şi Muzeul de istorie al Republicii Socialiste România nr. inv. 5 327 (în Biblioteca Academiei sînt trei exemplare); I. Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Haţegului*, Lugoj, 1913, semnala cîndva un octoih slav tipărit în 1536 aflător la Haţeg şi, înainte, la Prislop, dar această carte pare a fi identică octoihului din 1535 imprimat în Muntenia (I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia română veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 21).

[71] Ambele în biblioteca vicariatului ortodox sîrb din Timişoara; octoihul (şi, poate, tetraevanghelul de la Rujan, 1537): cotele 311, 314, 315; mineiul din 1538; cotele 309, 316 (acesta din urmă şi în alte locuri, de pildă în Biblioteca Academiei, C.R. III 158 028 (Bistriţa) şi III 148 150).

[72] Bibl. Acad. C.V. 4 A; cf. F. Hervay, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie* (*XVI*^{e} *siècle*), „Magyar Könyvszemle", 81, 1965, p. 203—211.

[73] Bibl. Acad. II 525 011 şi măn. Hodoş-Bodrog (Arad), nr. inv. 1 985.

[74] Bibl. Acad. II 162 054. Descrierea cărţilor din 1537—1546 la L. Demény, *Tipărituri chirilice sîrbe din sec. XVI în Bibl. Acad. R.S.R.*, „Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie", 13, 1973. Însemnările dovedesc că în sec. XVI—XVIII aceste exemplare au fost folosite în Banat şi Oltenia.

[75] Theiner, I, p. 131; Fejér, III, 2, p. 399; Hurmuzaki, I, p. 132, nr. 105; *Fontes*, III, p. 285.

[76] „In Cumanorum episcopatu"; acest episcopat se afla în interiorul arcului carpatic şi nu avea nimic comun cu *terra missionum* a Cumaniei, în care unicul episcopat catolic a fost cel al Milcoviei. Am socotit de folos a face această precizare nu pentru că documentele ar putea fi interpretate altminteri ci numai datorită faptului că, fără nici o excepţie, toţi

cuvînt, şi anume nerecunoaşterea calităţii ierarhice a episcopilor valahi este, fireşte, neîntemeiată întrucît, potrivit canoanelor bisericii romane, nu poate fi tăgăduită valabilitatea sfinţirii unui arhiereu numai pentru că acesta este schismatic; de altfel, chiar în acelaşi document, suveranul pontif declara că valahii erau de aceeaşi credinţă („sub una tamen fide varios ritus habentes et mores") cu supuşii catolici ai regelui maghiar.

Din punctul de vedere al dreptului canonic nerecunoaşterea unui episcop putea fi determinată numai de două consideraţii : 1. episcopul nu fusese sfinţit în mod regulat de către doi arhierei ori, cel puţin, nu putea face dovada acestui lucru ; 2. episcopul nu avea un sediu stabil recunoscut sau pretindea drepturi arhiereşti asupra teritoriului unei alte dieceze (în acest ultim caz calitatea arhierească nu-i putea fi retrasă intrusului decît prin hotărîrea unui sinod). Scrisoarea papală din 1234 pare a face aluzie la această din urmă împrejurare („non a... episcopo Cumanorum qui loci diocesanus extitit... recipiunt ecclesiastica sacramenta"). Soluţia propusă de papă, şi anume constituirea unui episcop vicar al valahilor („illi nationi"), pentru a pune la îndemîna localnicilor un ierarh în stare de a le administra sacramentele („pentru ca suszişii valahi să nu aibă pricină, lipsiţi fiind de sfintele taine, a se îndrepta către episcopii schismatici") [77] ar dovedi după unii că tocmai aceasta era situaţia [78]. Papa nu face totuşi aici decît să transcrie un canon al conciliului unificator de la Lateran din 1215[79], conciliu în a cărui lumină episcopii ortodocşi nu puteau fi socotiţi

istoricii români care au vorbit de episcopatul cumanilor au văzut în el un predecesor al Milcoviei. Pentru pretinsul episcopat maramureşean din sec. XII—XIII vezi A. Petrov, *Drevnejšija gramoty po istorii karpatskoj russkoj cerkvi*, Praga, 1930, p. 48—49, şi observaţiile lui A.L. Tăutu, în *Fontes*, II, p. 300—301.

[77] Deşi doar prepararea crismei, hirotonisirea preoţilor şi consacrarea lăcaşurilor sfinte sînt sacramentele rezervate episcopilor, aici sînt pomenite „universa ecclesiastica sacramenta". Nu trebuie să credem însă că episcopii aceştia, aşa cum s-a susţinut odată, ar fi fost ieromonahi, întrucît o formulă a cancelariei romane, folosită adesea în sec. XIII (*Fontes*, III (1), p. 4, din anii 1216 şi 1218 etc.), interzicînd administrarea sacramentelor de către episcopii schismatici, le enumeră pe toate. De altfel, acelaşi Grigore al IX-lea concedase în 1237 dominicanilor din Ţara Severinului dreptul la binecuvîntările majore, de prerogativă episcopală, a antimiselor, vestmintelor sacre şi clădirilor de cult, întrucît lipseau episcopii în acele locuri (Theiner, I, p. 151; Féjér, IV (1), p. 85; Hurmuzaki, I (1), p. 153, nr. 115); o formulă asemănătoare în 1278, 1288, 1292 etc. (*Fontes*, V (2), p. 55—57, 142—144, 184—185). În sec. XV, Sixtus IV cerea clerului catolic din Banat să administreze sacramentele credincioşilor de rit grec, lipsiţi de preoţi (Theiner, II, p. 454, nr. 637; Hurmuzaki, II (2), p. 244—245, nr. 219).

[78] N. Iorga, *Condiţiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile româneşti (sec. XIV—XV)*, „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiei istorice, 35 (1912—1913), p. 387—411, p. 395, bănuia în aceşti episcopi nişte bogomili. E curios cît de răspîndită poate fi încă părerea că în manuscrisele slavo-române s-ar afla legende bogomile, deşi, aşa cum arăta cîndva Emil Turdeanu, în vechea noastră literatură slavă nu a pătruns decît o singură operă bogomilă, şi la o dată destul de tîrzie.

[79] *Fontes*, IV, 2, p. 104 : „populi diversarum linguarum habentes sub una fide varios ritus et mores", cu aceleaşi soluţii, adică instituirea unui vicar şi trimiterea unor predicatori cunoscători ai limbii. Canonul e reluat în 1284 la conciliul de la Melfi (*Fontes*, IV, 2, între actele emanate de cancelaria pontificală sub Martin al IV-lea, nr. 60; hotărîrea e atribuită aici lui Inocenţiu al IV-lea). În alte împrejurări, Grigore al XI-lea propunea în 1374 (*Fontes*, XII, p. 224) alegerea franciscanului Antonio din Spalato ca episcop al românilor din marginea Ungariei, lipsiţi de preoţi, întrucît acesta le cunoştea limba.

schismatici. Pseudo-episcopii noştri erau, aşadar, fireşte, socotiţi ca atare nu pentru că erau de rit grec, n-ar fi avut un sediu stabil ori ar fi reprezentat o concurenţă periculoasă pentru titularul diocezei cumanilor, ci numai datorită faptului că nu fuseseră sfinţiţi în chip canonic. Într-adevăr, ungerea canonică a arhiereilor nu era obişnuită în secolul al XIII-lea în biserica bulgaro-valahă [80] şi însuşi Constantinopolul a trebuit să intervină în 1355 pentru a impune Tîrnovei uzul ortodox [81].

Că asemenea falşi vlădici nu stăpîneau cărţile folositoare pentru a săvîrşi liturghia euharistică şi sacramentală o arată îndeajuns atît lipsa trebnicelor şi liturghierelor dintre manuscrisele slavo-române ale secolelor XIII—XIV cît şi cuprinsul acestui fel de culegeri în manuscrisele din veacurile următoare. De aceea nu este cu putinţă a socoti că oameni neînstare a-şi îndeplini sarcinile specifice locului la care năzuiau şi nerecunoscuţi ca arhierei de fruntaşii lumii creştine ar fi fost altceva decît simpli înainte-mergători ai unei alcătuiri ierarhice propriu-zise. Pentru a ne convinge pe deplin este de folos să ne amintim împrejurările în care s-au statornicit legăturile Ardealului şi Moldovei cu patriarhia bizantină.

Rezumatele corespondenţei patriarhului ne spun astfel că ieromonahul maramureşean Simeon primea în 1391 de la Constantinopol îngăduinţa de a îndeplini în pămînturile aflate sub stăpînirea voievozilor Baliţă şi Drag funcţii arhiereşti. Era şi acesta, se înţelege, un pseudoepiscop, întrucît grecii tăgăduiau caracterul canonic al sfinţirii sale ca vlădică [82]. În aceeaşi vreme, de altfel, patriarhul îngăduia altui ieromonah, Pahomie din stavropighia Perilor, să procedeze la consacrarea şi sfinţirea clădirilor închinate cultului [83], atribuţie arhierească, precum ştim, dar, de data aceasta, nici măcar nu mai sînt pomenite drepturile episcopale. Patru ani mai tîrziu, în 1395, un fruntaş moldovean cerea, la rîndul său, patriarhului îngăduinţa de a sfinţi biserici; el ştia, aşadar, că asemenea rit era rezervat arhiereilor şi, pe cît se vede, nedorind a apela la pseudo-episcopii locali, solicita autorităţii eclesiastice supreme din lumea ortodoxă acordarea unei dispense, potrivit obiceiului rusesc al delegării dreptului arhieresc de consacrare unui împuternicit [84]. Curînd după aceea, în orice caz tot în mai 1395, Μεγάλη ἐκκλησία împuternicea pe protopopul moldovean Petru, un exarh *ad-hoc*, să îndeplinească funcţii arhiereşti, inclusiv sfinţirea şi consacrarea clădirilor destinate cultului (θείους καὶ ἱεροὺς οἴκους) [85] cu excepţia ordonărilor majore, însă (πλὴν τῆς χειροτονίας), pentru că bineînţeles, ceea ce era concedat, în Bizanţ ca şi în Maramureş, unui arhimandrit stavropighiarh, nu-i putea fi dat unui obişnuit protopop. Aşadar, pentru scaunul constantinopolitan mitropolia Moldovei, amintită

---

[80] *Fontes*, II, p. 258—263.

[81] Fr. Miklošich, I. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, I, Viena, 1860, p. 441.

[82] Miklošich-Müller, I, p. 156 sq. nr. 426.

[83] θείους καὶ ἱεροὺς ναοὺς καθιεροῦν (Miklošich-Müller, I, p. 158, nr. 427); dreptul canonic bizantin deosebeşte clădirile consacrate de cele sfinţite.

[84] Miklošich-Müller, I, p. 241, nr. 487.

[85] Miklošich-Müller, I, p. 241—245, nr. 488.

în termenii de reverență obișnuiți (ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Μαυροβλαχίας) nu avea arhiereu titular [86]. Știm, totuși, că după 1381/1386, scaunul metropolitan al Moldovei era ocupat de un Iosif († cca 1415) care avea să păstorească pînă prin 1409 [87], ba mai întîlnim, în aceeași vreme, pe un episcop Meletie, căruia, ca și lui Iosif, patriarhia îi semnifică în termeni energici hotărîrea luată în privința protopopului Petru [88].

În 1397 arhiepiscopia Moldovei era încă socotită vacantă [89]. Singura explicație pentru atitudinea patriarhului poate fi doar necanonicitatea sfințirii lui Iosif și a lui Meletie, în care trebuie așadar să vedem niște pseudoepiscopi. Asemenea concluzie ar putea părea oarecum hazardată, dacă ea n-ar fi confirmată de prezența în actul trimis lui Petru a cuvîntului ψευδοεπίσκοποι, cuvînt în care pînă acum, nu știm de ce, toată lumea a văzut o aluzie la episcopii catolici din Moldova. Evident, patriarhul nu putea contesta calitatea arhierească unor ierarhi de alt rit, episcopul catolic de Baia, de altfel, n-a pretins niciodată jurisdicția asupra ortodocșilor iar titularul latin al Siretului — scaun vacant în acea vreme — n-a rezidat în Moldova [90]; or, textul nostru e limpede: acei pseudoepiscopi sălășluiau în țară (καὶ οἱ εὑρισκόμενοι ἐκεῖσε ψευδοεπίσκοποι). Grăitor este, de asemenea, faptul că în 1401 Iosif, în sfîrșit acceptat de Constantinopol, rămîne un simplu delegat, un ἔξαρχος, titlul metropolitan nefiindu-i recunoscut decît în 1402, așadar după ce ierarhului moldovean i se confirmă de către trimișii Bizanțului calitatea de „episcop legitim" [91] (ἐπίσκοπος γνήσιος).

Tocmai de aceea în 1401 patriarhia este cea care recomandă mitropoliei Ungrovlahiei pe preotul moldovean Isidor [92] iar nu arhiereul local

[86] Ieremia, care fusese numit în 1391 de Constantinopol mitropolit al Moldovei, era pe atunci, așa cum grăiește actul nostru, mutat pe scaunul Tîrnovei (νῦν γάρ περὶ τὸν Τρίναβον ἐπιδημεῖ). Întrucît după gonirea lui Eftimie de turci (1393) Tîrnovo era un sediu *in partibus* este limpede că acel Ieremia nu era un administrator temporar al bisericii bulgare ci un primat onorific.

[87] V. Laurent, *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le métropolite Jérémie et l'évêque Joseph*, „Revue des études byzantines", 5, 1947, p. 158—170.

[88] Miklošich-Müller, I, nr. 488, p. 244.

[89] Miklošich-Müller, I, nr. 516, p. 283.

[90] C. Auner, *Episcopia de Siret (1371—1388)*, „Revista catolică", 2, 1913, p. 226—245, și *Episcopia de Baia (Moldoviensis)*, „Revista catolică", 4, 1915, p. 89—127. În scrisoarea către arhiepiscopul Mihail de Bethlehem, *visitator* al Haliciului și Moldovei (1397), patriarhul deosebește limpede „lupii" catolici ai Moldovei de episcopii localnici nesfințiți (ἀνίεροι).

[91] Miklošich-Müller, I, nr. 667, p. 532. V. Laurent, *op. cit.*, socotea că patriarhul ar fi recunoscut în Iosif de la bun început un episcop canonic întrucît, ca și Meletie, fusese numit de mitropolitul Haliciului. O astfel de numire însă nu putea fi canonică, fie ea și făcută de un mitropolit (cf. Miklošich-Müller, I, p. 579). Evident, V. Laurent are dreptate afirmînd că pentru Constantinopol scaunul moldovean era de rang metropolitan iar nu sufragant al Haliciului; este și ceea ce a îndemnat pe patriarh să vadă în cei doi episcopi locali niște intruși (μοίχοι). Asompționistul francez confundă însă două lucruri deosebite și anume dubiul asupra canonicității sfințirii și uzurparea prerogativelor unui titular de grad superior. Iosif a încetat de a fi socotit intrus în 1401 așa cum se cuvenea, prin hotărîrea unui sinod, dar valabilitatea sfințirii sale i-a fost recunoscută și confirmată abia în 1402 printr-un document înmînat de împuterniciții patriarhiei.

[92] Miklošich-Müller, I, nr. 647, p. 494—495.

Ar fi greşit să vedem în aceşti vlădici locali nişte chorepiscopi lipsiţi de sediu [93]. Dimpotrivă, domeniile cuprinzînd în chip statornic 50 de sate cu bisericile lor atribuite pe rînd marilor aşezăminte monastice moldovene [94] reprezintă adevărate *mensaė ėpiscopalės* şi ne putem încumeta a crede că pseudoepiscopii noştri trebuie căutaţi în cîrmuitorii acestor trei mănăstiri.

Cît priveşte scaunul Rădăuţilor, ştim că la originea sa era un sediu monastic [95]. Bistriţa şi Neamţul aparţinuseră, de asemenea, pînă în 1407 unui vlădică [96], acel Iosif de care vorbeam înainte şi care trebuie să-şi fi avut reşedinţa la Neamţ ori în imediata apropiere, la schitul Boişte dăruit Neamţului în 1446 [97]. Această presupunere pare a fi confirmată de o copie a aşa-zisei *Cronici sîrbo-moldoveneşti*, ms. slav, BAR 636 (pravilă copiată pentru Grigore al Sucevei în 1557 şi dăruită zece ani mai tîrziu mănăstirii Neamţului, potrivit însemnărilor de pe filele 228 şi 302v) în care aflăm următorul adaos (f.220): въ лѣтѡ ѕцѯа бѣ архїепископъ кѵрь їѡсифь ѿ нѣмецскаго монастирѣ при благоуьстивѣм воеводѣ алеѯандра, adică: În anul 6961 era arhiepiscop kir Iosif de la mănăstirea Neamţ, în vremea prealuminatului voievod Alexandru. Anul трebuie citit ѕца (1402), data cînd Iosif primeşte recunoaşterea titlului, întrucît nu cunoaştem alt Iosif în 1452—1453 (pe atunci era mitropolit grecul Ioachim) [98], iar Alexandru voievod este, fără doar şi poate, Alexandru cel Bun, iar nu Alexăndrel (1449, 1452—1454, 1455), căci în fraza imediat următoare scribul deosebeşte limpede pe cei doi domnitori: и потомь въ дни алеѯандрела сына илїаша воеводї благослови сѧ прѣѡсвѧщенныи митрополить кѵрь ѳеѡктисть старыи ѿъ архїепископа сръбскаго кѵрї никѡдима, adică: Iar apoi, în zilele lui Alexăndrel, fiul lui Iliaş voievod, s-au binecuvîntat preasfinţitul kir Theoctist cel Bătrîn de arhiepiscopul sîrbesc, kir Nicodim [99].

---

[93] Al. I. Gonţa, *Mitropoliile şi episcopiile ortodoxe moldovene în sec. XV*, „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 34, 1958, p. 21—36, p. 30 socotea cîndva că egumenul Rădăuţilor era un astfel de chorepiscop. De vreme, însă, ce îi cunoaştem sediul, o atare presupunere nu mai este necesară.

[94] P. Mihailovici, *Opt documente moldoveneşti dinainte de Ştefan cel Mare*, „Cercetări istorice", 8—9, 1932—1933, p. 183—215, nr. 3, p. 200—201, şi I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, Bucureşti, 1913, nr. 214, p. 406—409 (anul 1490, confirmare a unei diplome pierdute din vremea lui Alexandru cel Bun).

[95] Al. I. Gonţa, *op. cit.*

[96] M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, 2 vol., Iaşi, 1931—1932, I, nr. 19.

[97] M. Costăchescu, II, nr. 72.

[98] Pentru care vezi M. Lascaris, *Joachim métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le partriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle.* „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine", 13, 1927, p. 129—159.

[99] Nicodim de Peć, aşa cum arăta M. Lascaris, *op. cit.*, iar nu patriarhul de Ohrida; tot acolo respingerea argumentelor celor care, precum în ultima vreme P. Mihail (*Relaţiile externe bisericeşti ale lui Ştefan cel Mare*, „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 33, 1957, p. 228—241, şi *K voprosu o perepiske moldovlachijskogo voevcdy Stefana Velikogo s archiepiskopom Pervoj Justiniany Dorofejem* „Revue des Études Sud-Est Européennes", 4, 1966, p. 239—246) se arată dispuşi a da crezare unor falsuri evidente. Autorul notelor citate pare a fi acel филоѳеѡс дїаконѡс care se iscăleşte (f. 338) după un extras din tipicul athonit privind praznicele alese.

NOTES CONCERNANT L'HISTOIRE DE L'ÉGLISE ROUMAINE AUX XIIIe – XVe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Nous ignorons tout de l'histoire ecclésiastique roumaine du haut Moyen Âge; même pour le XIIIe siècle, nous sommes réduits aux hypothèses. Quant à la langue de l'Eglise, on a supposé jadis que celle-ci était le latin, voire le grec, la liturgie slave ne s'implantant que progressivement grâce à l'activité des Cyrille et des Méthode. Mais si la langue de ces missionaires était le slave, leur liturgie ne fut que le reflet des usages occidentaux; or, les manuscrits liturgiques slaves copiés en Roumanie n'ont rien à voir avec la tradition cyrillo-méthodienne; de toute manière, les missels et les bréviaires slavo-roumains se réclament toujours de Constantinople. D'ailleurs, à parcourir le catalogue des manuscrits antérieurs à la fin du XIVe siècle, que nous avons dressé, on se rendra compte aisément que ces manuels et ces compilations ne furent utilisés que par les moines. Le slave dut être introduit dans l'Eglise roumaine vers la moitié du XIIIe siècle; évidemment, c'était le slave ecclésiastique apparenté aux parlers bulgares de Macedoine, quoique fortement mélangé de russe; c'est ce que nous pousse à chercher en Galicie le foyer de ce rayonnement liturgique. Plus tard, au XIVe siècle c'est le serbe qui domine et il faut la moitié du XVe siècle pour retrouver un bulgare moyen, dont l'orthographe trahit encore son origine roumaine. Il n'y a aucune utilité, d'ailleurs, à exagérer l'importance de la mission de saint Nicodème, un Serbe venu du mont Athos et qui se borna à accepter l'inventaire spirituel de la Valachie.

Enfin l'organisation de l'église locale, embryonnaire au XIIIe siècle, poussant en marge de la hiérarchie canonique au XIVe, ne fut définitive qu'au XVe. En 1401, même, le patriarche déplore l'absence des ministres et ne consent que difficilement à reconnaître dans les « faux » évêques de Moldavie des pasteurs authentiques.

D'ailleurs, ce sont ces *pseudo-episcopi*, issus du monastère, et la cohorte des protopopes qui restent, tandis que la hiérarchie imposée par Rome et Constantinople doit bientôt plier. La chute de Byzance ne fut pas pour modifier la situation. Les Roumains héritèrent, quand même, de la liturgie byzantine, telle qu'elle avait été fixée par les patriarches du XIVe siècle. Ce fut, d'ailleurs, une liturgie slave, car c'est depuis longtemps qu'on lisait et priait en cet idiome dans les monastères, véritable berceau de la hiérarchie autochtone.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL FORMULEI „PRĂDALICA SĂ NU FIE"

DE

OVID SACHELARIE

Precizări preliminare. Într-un hrisov al lui Vlad Țepeș din 20 septembrie 1459 [1] apare pentru prima dată formula: ВЪНИХ ПРѢДАЛИКА ДА НѢСТ cu ocazia stabilirii ordinii succesorale în privința unor ocine. Domnul dă hrisov lui Andrei și fiilor săi ca să le fie a treia parte din poiana lui Ster și din ocina lui Petre din Ponor: „Aceste toate să le fie de ocină și de ohabă, lor și copiilor lor, nepoților și strănepoților . . . ", cu adaosul inovator la această formulă obișnuită: „și cine dintre dînșii va muri, iar ocinele să fie celor rămași, la dînșii prădalica să nu fie . . . ".

Apariția acestei clauze în cancelaria domnească slavo-munteană a fost explicată „ca o reacție a boierimii stăpînitoare de pămînt" împotriva abuzurilor domnești, deci „ca o îngrădire impusă domnului țării cu privire la dreptul lui în legătură cu moștenirile desherente" [2], justificată în timpul lui Vlad Țepeș, care urma să dea satisfacție intereselor boierilor pribegi în fruntea cărora luptase împotriva lui Vladislav al II-lea, la Tîrșor, învingîndu-l, și să-i deposedeze pe adversari [3].

Acest eveniment a coincis cu devenirea ereditară a beneficiilor, care a atras după sine tendința posesorilor de a întinde dreptul de succesiune la întreaga familie [4]. Iar dispariția termenului „din terminologia cance-

[1] *D.R.H.*, B, I, p. 203, nr. 118. În anexe menționăm documentele cercetate, în care se face vorbire de ocini prădalice sau de formula „prădalica să nu fie".

[2] Const. Vasilcoiu, *„Prădalica" în legătură cu o clauză necunoscută din vechiul drept românesc: „successio mortis causa"*, în „Convorbiri literare", LXXIII, 1940, p. 751, 756.

[3] I. Minea și L. Boga, *Cum se moșteniau moșiile în Țara Românească pînă la sfîrșitul sec. al XVI-lea?*, în „Cercetări istorice", XIII–XVI, 1–2, 1940, p. 27.

[4] V. Costăchel, *Les immunités dans les principautés roumaines au XIVe et XVe siècles*, București, 1947, p. 62; idem, *Beneficiul în sud-estul Europei*, în „Rev. ist. rom", XXX, 1914, p. 61–86; idem, *Dreptul feudal și prădalica*, ibidem, XXXI, 1945, p. 112–124; idem, *La formation du bénéfice en Moldavie*, în „Rev. hist. du Sud-Est Européen", XXII, p. 118–130.

lariei slavone a Țării Românești", în secolul al XVII-lea, a fost privită ca o consecință a faptului că, în a doua jumătate a secolului anterior, boierimea reușise să obțină de la domn recunoașterea dreptului de a testa [5].

Atît traducerea, cît și sensul juridic al formulei „ prădalica să nu fie" au prilejuit vii controverse în rîndurile istoricilor dreptului.

Traducerea. B.P. Hasdeu, întîlnind formula de mai sus într-un document din 29 septembrie 1512, o traduce prin „să nu se vînză" [6], socotind că prădalica derivă din verbul sl. *prodati* = a vinde. Această echivalență a fost primită, în general, de traducătorii ulteriori [7]. Ion Nădejde este primul care, în 1926[8], o supune unei critici temeinice. „Etimologia vorbelor *pradalica*, *pradalița* — scrie el — trebuie să fie *predalica*, *prĕdalicia* de la *praeda* . . . Acest cuvînt, deși din *prada*, pare a fi ajuns la noi prin ungurește, *prédál*, a prăda, a jăfui, care ar explica « al » din *prădalica*". Pentru exemplificarea întrebuințării acestei terminologii în limbajul cancelariilor noastre domnești, Nădejde citează două documente din 20 aprilie 1621 și 24 martie 1626, publicate de I. Bianu, în care domnul poruncește dregătorilor săi : „ nici să-i globiți și nici să-i *prădați*", sau : „ nici *să nu-i prădați*, nici la podvoade să nu-i învăluiți" [9]. Traducerea lui Nădejde este adoptată și de I.C. Filitti : „ să nu se prade", „să nu se jefuiască", în înțelesul de „să nu se ia de domnie" [10].

I. Minea și L. Boga sînt de părere că prădalica nu vine de la limba maghiară, ci „poate din *praedium*, *praedialica* (loca), de aici prădalica, adică moșie pustie sau domnească", și cred că termenul a ajuns în Țara Românească prin grecii refugiați aici după căderea Constantinopolului [11].

---

[5] P. P. Panaitescu, *Urme din vremea orînduirii feudale în vocabularul limbii române*, în „Studii și cercetări lingvistice", IX, 1958, 1, p. 162. S-a arătat de altfel, că prădalica ajunsese să fie „o formulă tipică, repetată aproape mecanic" (H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, Edit. științifică, București, 1969, p. 176).

[6] „Arh. Ist. Rom.", I, 1865, p. 142—143.

[7] Vezi de exemplu : Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, Iași, 1906, p. 285, 321 etc. ; R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, I, București, 1907, p. 123, reproducînd traducerea lui Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 285 ; Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj*, Tg.-Jiu, 1908, p. 24 etc. ; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, II, 1, București, 1928, p. 116 ; N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, Paris—București, 1930, p. 61, 91, 550. G. Pessiacov (traducerea reprodusă de I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, București, 1919, p. 19, nr. 94) a înlocuit interdicția de vînzare prin aceea de împărțeală : „între dînșii împărțeală să nu fie". Vezi și alte traduceri la I. Minea și L. Boga, *op.* și *loc. cit.*, X—XII, 2, 1934—1936, p. 189—191.

[8] „Pandectele Române", V, 1926, 1, p. 199—201.

[9] *Ibidem*, p. 200.

[10] „*Predalica să nu fie*", în „Rev. ist. rom.", II, 1932, 4, p. 337—345. De aceeași părere este și D. P. Bogdan (*Originea clauzei* вь ихъ прѣдалика да нѣсть, *din documentele slavo-muntene*, ibidem, III, 1933, p. 269—270), căutînd să explice sensul traducerii date de Nădejde și Filitti, cu arătarea însă că prădalica nu derivă din magh. *prédál* = a prăda, așa cum afirmă ei, ci din bulg. продати, întîlnit în Bulgaria într-o formulă de origine bizantină tradusă întocmai în textele românești și însemnînd acordarea unor imunități destinatarului.

[11] *Op.* și *loc. cit.*, XIII—XVI, p. 28.

În același timp cu autorii de mai sus, într-un studiu amplu, după ce înlătură toate traducerile anterioare, Const. D. Vasilcoiu propune una nouă [12]: „Prĕdalika este un cuvînt curat slav, format din unirea adjectivului « dalekă » sau « dalikă », care înseamnează: de departe, depărtat, străin, cel ce nu este apropiat, cu prefixul « prĕ » (prea) . . . Deci « prĕdalekă » sau « prĕdalikă » nu este, cum s-a crezut, numele tehnic al vreunei instituții de vechiu drept românesc, ci un simplu adjectiv de distanță, întrebuințat de obicei, în redacția documentară, în genitiv singular, sau chiar la plural... Deci traducerea expresiei « Vă nich prĕdalika da nĕst » ar fi « între ei preadepărtat să nu fie » sau « între ei străin să nu fie . . . » Prin această clauză se stabilește ordinea de preferință la o succesiune patrimonială (*sic* !), a rudelor celui căruia dintre devălmași « i s-ar întîmpla mai înainte moarte », acordîndu-se precădere acelora care nu vor fi preadepărtați, adică străini de defunct; sau ca în Moldova, celor ce se vor alege lui mai deaproape; . . . nu-i nimic deosebit de vremea noastră, cînd se aplică aceleași norme de drept, în situații asemănătoare" [13].

V. Costăchel este de asemenea de părere că termenul prădalica este de origine slavă, însă opinează că el derivă din verbul « predati » (прѣдати), care are sensul de a *restitui* [14].

În sfîrșit, P. P. Panaitescu, cercetînd etimologia cuvîntului prădalica, examinează opiniile autorilor precitați, cu excepția lui Vasilcoiu, pe care îl trece sub tăcere [15]. Acest autor observă mai întîi existența unei legături evidente între substantivul *prădalika* sau *pîrdalika* din actele de cancelarie slavo-române și adjectivul românesc *pîrdalnic* = nenorocit, blestemat, îndrăcit, legătură care se explică foarte bine și din punct de vedere semantic: „*Prădalika*, luarea de către domn, fără nici o despăgubire, a moșiei familiale, cînd se stinge linia bărbătească a stăpînului sau cînd acesta era bănuit de necredință, era pentru el, pentru colaterali și pentru descendența femeiască, o adevărată nenorocire, o năpastă, un blestem. De aceea, *pîrdalnic* înseamnă « blestemat, nenorocit »". Pe de altă parte, continuă P.P. Panaitescu, „*prădalika* nu poate fi despărțit de *praedalium* (bineînțeles, din *praedium*, moșie), care înseamnă în Ungaria medievală acea moșie ce fusese concedată de un senior, mare magnat, sau de biserică unui vasal cu drept de moștenire numai în linie masculină. În caz de stingere a acestei linii, moșia nu va reveni familiei, ci se va reîntoarce la cel ce a dat-o, la urmașii lui . . . Atît foneticește, cît și ca înțeles, fiind vorba de aceeași instituție, cuvîntul *praedalium* se apropie de *prădalika* . . . socotim că etimologia pe care am propus-o pentru cuvîntul

---

[12] *Ibidem*, p. 743—757.

[13] *Ibidem*, p. 747, 748, 753.

[14] V. Costăchel, *Les immunités*..., p. 62.

[15] P. P. Panaitescu, în *Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, în colab. cu V. Costăchel și A. Cazacu, București, Edit. științifică, 1957, p. 314—318; idem, *Urme din vremea orînduirii feudale în vocabularul limbii române*, în „Studii și cercet. lingv.", IX, 1958, 1, p. 159—163; idem, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, Edit. Academiei, 1964, p. 177.

slav e cea mai apropiată de adevăr, de vreme ce *praedalium* era în Ungaria o instituţie identică sau aproape identică cu cea din Ţara Românească"[16].

Pentru a aprecia valoarea acestor traduceri, credem că cel mai bun mijloc este să le cercetăm în raport cu documentele. Ca urmare a unui asemenea examen, propunerea: *prădalica* = preadepărtat, oricît ar fi de seducătoare, nu ni se pare acceptabilă. Într-adevăr, cînd domnul întăreşte mai multe părţi de sate, „ oricîte sînt prădalice . . . "[17], nu vedem ce sens ar mai avea exprimarea sa, înlocuindu-se *prădalice* cu *preadepărtate*, pe cînd înţelesul este foarte bine reliefat dacă se dă accepţia curentă de bunuri luate de la stăpînitorul lor şi redevenite domneşti.

Dar chiar în formula întîlnită în mod obişnuit: „ . . . Şi iarăşi de la aceia care sînt scrişi mai sus, prădalica la ei să nu fie, ci să fie ocinele celor rămaşi"[18], înseamnează a forţa sensul cuvintelor traducînd: „ preadepărtat (străin) la ei să nu fie, ci să fie ocinele celor rămaşi", în loc de „ să nu fie prădaţi (adică averea să nu le fie luată spre a redeveni domnească), ci să fie ocinele celor rămaşi"; legătura între cei doi termeni ai frazei este astfel evidentă; sau: „ toate să fie ale lor, iar prădalica să nu fie, ci pe toate ocinele să fie fraţi nedespărţiţi în veci. Iar căruia dintre dînşii i s-ar întîmpla moarte, iar ocinele să fie celor rămaşi"[19]. Aici se vede uşor că la o aşezare între veri cu nepoţi, domnul dispune ca, atunci cînd vreunul dintre ei va muri, averea devălmaşă să nu se piardă redevenind domnească, ci să rămînă celorlalţi, întrucît ei s-au făcut „ fraţi nedespărţiţi în veci". Din contră, n-ar avea sens fraza: „ iar preadepărtat (străin) să nu fie, ci pe toate ocinele să fie fraţi nedespărţiţi în veci". Sensul atribuit de Vasilcoiu prădalicii este respins categoric şi de următoarele exprimări documentare: „prădalica să nu fie, ci să fie ale cinstitului jupan Drăghici cu fiul lui, jupan Stoica, şi încă după aceea, oricîţi fii îi va lăsa Dumnezeu, şi nepoţilor lui, jupan Radul şi jupan Vintilă, de ocină şi de ohabă, lor şi copiilor lor şi nepoţilor şi strănepoţilor şi de nimeni neclintit, după porunca domniei mele"[20]; „Şi ce se va face în acel hotar, fie duşegubină, fie hatalm, fie sînge sau prădalica, să fie volnici călugării să ia"[21]; „Încă au venit 12 boieri şi au dat-o [ocina] cum că este prădalica domnească"[22]. Departe de a se putea vorbi de o clauză de stabilire a ordinii succesorale în sensul de a fi chemaţi la moştenire cei mai apropiaţi în vreunul dintre aceste documente: în primul, după ce se spune că „ prădalica să nu fie, se arată cu grijă ordinea succesorală pînă la strănepoţi, ceea ce înseamnează, în alţi termeni, că, după ce se prevede că averea rămîne în familie la decesul stăpînitorului actual, se indică şi ordinea în care vor moşteni descendenţii de diferite grade, din generaţie în generaţie; în celelalte două este vorba

[16] P. P. Panaitescu, *Urme...*, p. 162–163.
[17] 5 noiembrie 1465, *D.R.H.*, B, I, p. 220, nr. 129.
[18] 12 iunie 1477, *ibidem*, p. 235, nr. 140.
[19] 17 mai 1473, *ibidem*, p. 238, nr. 143.
[20] 10 septembrie 1486, *D.R.H.*, B, I, p. 321, nr. 201.
[21] 1477, *ibidem*, p. 242, nr. 146.
[22] 13 iulie 1482, *ibidem*, p. 293, nr. 181.

de o avere devenită prădalică, adică pierdută de proprietarul ei, și dată de domn pentru un motiv sau altul călugărilor, sau de „ prădalica domnească", deci de pierderea ocinei de către proprietarul ei, și reintrarea în patrimoniul domnesc; în nici unul dintre aceste documente echivalența prădalica = preadepărtat nu ar avea sens.

În ceea ce privește apropierile făcute de P.P. Panaitescu între *prădalica* și *pîrdalnic*, pe de o parte, și *prădalica* și *praedalium* (din *praedium*[23], moșie), pe de altă parte, nu ni se par acceptabile, întrucît prin prădalica nu se poate înțelege nici nenorocirea abătută asupra rudelor lui *decuius*[23a] în cazul cînd averea lui redevenea domnească, nici moșia asupra căreia s-a exercitat retractul seniorial, ea nefiind altceva decît denumirea dată într-o anumită epocă, în Țara Românească, reîntoarcerii la domn a unor bunuri particulare, deci operația în sine, nu obiectul asupra căruia se exercita această operație.

Mai rămîn de analizat traducerile propuse de Nădejde și Filitti (derivare din ung. *prédál* = a prăda) și de V. Costăchel (derivare din sl. прѣдати = a restitui). Datele pe care le avem pînă acum în ceea ce privește originea cuvîntului nu ni se par suficiente spre a ne putea pronunța definitiv în favoarea uneia sau alteia dintre aceste etimologii; socotim însă demnă de reținut apropierea dintre lat. *praeda* și cuvîntul românesc *pradă*, de al cărui înțeles ne vom ocupa mai jos. Dar ceea ce interesează este că ambele propuneri își găsesc deplină justificare documentară, ele dînd prădalicii același sens de reintrare în patrimoniul domnesc, ceea ce corespunde organizării sociale feudale, bazate pe *dominium eminens* și beneficiu din epoca în care a circulat cuvîntul *prădalica*. De altfel trebuie observat că, în afară de C. Vasilcoiu, toți autorii care s-au ocupat de problemă, indiferent de originea pe care au atribuit-o prădalicii, au fost de acord că ea înseamnează revenirea bunurilor în patrimoniul domnului.

Traducerea prin *restituire* nu necesită nici o explicație suplimentară, corespondența ei cu interpretarea rațională a documentelor fiind evidentă.

Întrebuințarea verbului *a prăda* nu trebuie să impresioneze, pentru că în vechiul nostru drept el era de aplicație curentă și în altă accepțiune decît cea care i se dă în limba română contemporană: *a prăda* era acțiunea de a urmări averea cuiva pentru o amendă penală sau o datorie fiscală [24], iar *pradă* era clauza care se insera într-un act de învoială intervenit pentru

---

[23] Derivarea din *praedium* fusese deja propusă de I. Minea și L. Boga, însă — spre deosebire de P. P. Panaitescu, care găsește în Ungaria o instituție asemănătoare cu cea din Țara Românească — acești autori contestaseră existența instituției la maghiari (*op.* și *loc. cit.*, XIII—XVI, p. 28; vezi și citatul de la p. 194, text și nota 11).

[23a] Prescurtare curentă de la *is de cuius successione agitur.*

[24] Pentru a curma abuzurile pe care le făceau slujitorii domnești aplicînd sancțiuni unor nevinovați, domnul le poruncește „să nu prade de la alți oameni din sat care nu vor fi vinovați" (10 iunie 1624, *D.I.R.*, A, XVII, 5, p. 257, nr. 344); sau, fugind sătenii dintr-un sat fără să-și plătească „partea de miiare și talerile", domnul constată că „au prădat slugile domniei mele pre popa Tatomir pentru dajdea sătenilor" și dă carte popii ca să-i caute pe fugari prin sate, slobozii sau orașe și să-i apuce să plătească banii pentru care a fost urmărit (11 aprilie 1638, *Sur. și izv.*, VI, p. 194).

curmarea unor neînțelegeri ce existau între părți sau într-o carte de judecată și care consta în darea unei valori patrimoniale către domnie, de către cel ce nu-și respecta angajamentul sau relua judecata[25]. Și formula „ prădalica să nu fie" însemna deci : „ averea lui *decuius* să nu fie reluată (de domnie)", ci să treacă la rudele sau codevălmașii rămași în viață.

Explicația formulei. De la hrisovul lui Vlad Țepeș (1459) citat și pînă în ultimii ani ai secolului XVI, cuvîntul *prădalica*, exprimat în formă afirmativă sau în formă negativă, în formula de care ne-am ocupat mai sus, este des întîlnit în documentele slavo-muntene. Ce este această *prădalica?*

După P.P. Panaitescu, „*prădalika* se numește acea moșie asupra căreia s-a exercitat dreptul monarhului, al suzeranului de a o retrage vasalului său, căruia i-o întărise cu drept ereditar, atunci *cînd se stinge linia masculină a familiei acestuia* sau cînd *vasalul pune moșia în vînzare*, sau iarăși, cînd *o pierde prin trădare*. Moșia retrasă și însuși « dreptul de retragere » se numesc în actele slavone din Țara Românească : *prădalika — pîrdalika* . . . Prin limba cancelariei s-a adoptat la noi (în Țara Românească) din Ungaria acest nume slav, pentru o instituție care a apărut însă datorită împrejurărilor sociale interne din țara noastră"[26].

Nădejde văzuse și el în *prădalica* o instituție care existase la un moment dat în Țara Românească, dar care se întîlnea și în Moldova, „ fără a avea un nume tehnic special . . . În principiu, exista numai moștenirea la descendenți și, în lipsa acestora, moșia se întorcea la domn, devenea *prădalică*. Spre a înlătura această eventualitate, în unele documente mai noi, vodă spunea că moșia să fie a tuturor coborîtorilor din mai mulți frați de pildă, și că, dacă unuia din ei i s-ar întîmpla moarte (firește fără urmași direcți), partea lui să nu fie *prădalică*, dar să se stăpînească de ceilalți" [27].

Filitti, primind punctul de vedere al lui Nădejde, caută să întărească baza juridică a retractului domnesc, argumentînd că, dacă „ pentru moșiile donative dreptul de « *preadalică* » în înțelesul de « retrait » ce-i dă Nădejde se explică ușor", în ceea ce privește celelalte moșii, „ explicația ar putea fi sau că fuseseră și ele donative la origine, sau că domnul era substituit colectivităților familiale de altădată în anumite cazuri de desherență, ori chiar de înstrăinare a bunurilor familiale, sau, în sfîrșit, că într-adevăr, a existat și la noi domeniul eminent al domnului, ca și al regelui în Ungaria, proprietar suprem al întregului teritoriu și izvor al oricărui drept de proprietate" [28].

[25] „Și am pus și pradă : care nu va ținea această tocmeală, să dea la domnii 300 de galbeni" (12 octombrie 1627, *D.R.H.*, B, XXI, p. 446, nr. 274) ; sau : „Iară cine s'aru mai scula unu la altu cu pîră și gîlceav să fie afurisitu... și la ce judecată ar merge să nu li se crează nici unui nici altuia și să fie închinată pradă ughi 50" (15 mai 1655, *Sur. și izv.*, VI, p. 72).

[26] P. P. Panaitescu, *Urme...*, p. 161, 163.

[27] I. Nădejde, *op.* și *loc. cit.*, p. 199.

[28] I. C. Filitti, *op.* și *loc. cit.*, p. 344—345. Apariția prădalicii este explicată prin existența domeniului eminent și la noi — astăzi necontestată — și de V. Costăchel (*Les immunités...*, p. 62) și de I. Minea și L. T. Boga (*op.* și *loc. cit.*, X—XII, p. 305) ; iar mai recent

Punctul de vedere al lui Const. Vasilcoiu l-am expus deja în prima parte a acestui studiu; vom continua aici critica lui în ceea ce priveşte formula.

Analiza teoriilor expuse mai sus impune două constatări:

1. Prădalica este denumirea sub care a fost cunoscută în Ţara Românească, desigur că dinainte de 1459 (cînd este atestată documentar pentru prima dată sub formă negativă) şi pînă la finele sec. XVI, instituţia existentă a reluării de către domnie a bunurilor unei persoane care se făcea vinovată de „ hiclenie" sau murea fără moştenitori, caz de care ne ocupăm aici. 2. Formula „ prădalica să nu fie" nu a fost folosită numai în cazul cînd *decuius* murea fără fii, ci, de multe ori, şi cînd el murea fără fiice. Această formulă a fost utilizată în orice fel de succesiuni, nu numai în codevălmăşii, ori de cîte ori *decuius* nu lăsa după sine descendenţi.

1. Prin formula „ prădalica să nu fie" se tindea să se salveze averea succesorală de desherenţă şi deci de pericolul de a fi prădalică, adică de a redeveni domnească. Această formulă era alăturată alteia, care, după cum am arătat deja, avea următoarea redactare sau alta asemănătoare: „ De aceea le-am dat domnia-mea, ca să fie de ocină şi de ohabă, lor şi copiilor lor şi nepoţilor şi strănepoţilor. Şi oricui dintre dînşii i s-ar întîmpla mai înainte moarte, iar ocina să fie celor rămaşi". Înaintea acestei formule sau la finele ei se adăuga: „prădalica la dînşii să nu fie".

Mai tîrziu, această ultimă formulă dispare, cancelaria domnească păstrînd-o numai pe cea privitoare la trecerea moştenirii la descendenţi în ordinea apropierii gradului. S-a văzut, desigur, că menţionarea succesorilor pînă la strănepoţi făcea inutile atît adaosul ca atunci cînd mor unii să fie chemaţi ceilalţi rămaşi în viaţă, cît şi formula „ prădalica să nu fie", pentru că întărirea domnului: „ ca să fie lor moşie moştenitoare şi ohabnică", cu completarea: „ feciorilor, nepoţilor şi strănepoţilor şi de nimenea să fie neclătită . . . " [29] cuprindea tocmai porunca lui ca averea să rămînă în familia aceluia căruia i-o întărise, trecînd la succesorii săi, care erau chemaţi în ordinea stabilită, de altfel, de dreptul consuetudinar şi pe care domnul nu făcea decît să o repete [30].

---

de Şt. Ştefănescu, *Evoluţia proprietăţii feudale în Ţara Românească pînă în secolul al XVII-lea*, „Studii", 11, 1958, nr. 1, p. 58; D. Angelov şi Şt. Ştefănescu, *Trăsături comune şi deosebiri în dezvoltarea social-economică a Bulgariei şi a Ţării Româneşti în sec. XII—XIX*, Bucureşti, 1971, p. 77—78; St. Pascu şi Vl. Hanga, *Crestomaţie pentru studiul istoriei statului şi dreptului R.P.R.*, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1958, p. 461.

[29] Vezi, de exemplu, 20 mai 1630, *D.R.H.*, B, XXIII, p. 191, nr. 103.

[30] Observăm că chiar în timpul funcţionării formulei „prădalica să nu fie" se găsesc acte în care ea nu figurează. Astfel, într-un hrisov din <1523—1528> citim: „De aceia le-am dat domnia-mea jupanului Bălaur logofăt şi jupîniţei lui Anca, ca să le fie ocină şi de ohabă lor şi fiilor lor, nepoţilor şi strănepoţilor lor şi de nimeni neatins, după spusa domniei-mele" (*D.I.R.*, B, XVI, 1, p. 178, nr. 182). Se stabileşte astfel şi documentar ceea ce rezulta raţional: dîndu-se întărire domnească pentru rămînerea averii în familie la moartea lui *decuius* şi la a moştenitorilor lui indicaţi pe clase şi grade de rudenie, nu mai este necesar să se adauge „prădalica să nu fie". Este de remarcat că şi în cazul acesta, ca şi în acela cînd era prevăzută şi formula cu prădalica, domnul tot lua calul sau, eventual, îl ierta (<1523—1528>, precitat;

Rezultă deci că *prădalica* a fost un termen folosit de cancelaria domnească a Ţării Româneşti într-o anumită epocă, spre a arăta că un bun imobil iese din patrimoniul stăpînitorului său pentru a redeveni domnesc, ceea ce se putea întîmpla în cazurile amintite mai sus. Sub formă negativă, în formula : „ prădalica să nu fie" însemna tocmai aprobarea domnului ca averea să rămînă în familia lui *decuius*, trecînd asupra moştenitorilor săi, iar în cazul codevălmaşilor care nu erau rude între ei, asupra celor rămaşi în viaţă dintre aceştia.

Această concluzie concordă şi cu constatarea făcută pe bază de documente de Ion Nădejde că „ instituţia numită în documentele munteneşti *prădalică* exista şi în Moldova, dar fără a avea un nume tehnic special" [31].

Nu poate fi privită însă decît ca o simplă ipoteză neverificată afirmaţia lui C. Vasilcoiu că această clauză — cu înţelesul pe care i-l atribuie el (prădalica = preadepărtat) — ar fi apărut în Ţara Românească sub influenţă moldovenească [32]. În Moldova, în timpul lui Alexandru cel Bun era întrebuinţată, într-adevăr, formula : „ Şi le-am adăugat la uricele lor, să le fie uric cu tot venitul şi copiilor lor şi nepoţilor lor şi fraţilor lor celor mai aproape, neclintit, niciodată în veci" [33] sau, „ . . . cine va fi mai apropiat" [34]. Cu excepţia clauzei de *apropiere*, formula este asemănătoare cu cea întrebuinţată în cancelaria Ţării Româneşti. Adaosul acesta este inutil, de altfel, fiind de la sine înţeles că ordinea succesorală era cea prevăzută în enumerare, aşa cum o recunoştea şi dreptul consuetudinar : mai întîi clasa descendenţilor, în ordinea apropierii gradului de rudenie (fiii, nepoţii, strănepoţii şi aşa mai departe), iar în lipsa descendenţilor, fraţii defunctului. În orice caz, aşa cum este înscrisă în actele moldoveneşti, formula „ cine va fi mai apropiat" are sens, chiar dacă este superfluă, pe cînd pretinsa echivalenţă a ei din Ţara Românească, — prădalica = preadepărtat — nu are nici un sens, după cum am arătat deja, în cele mai multe din documentele în care figurează, iar în celelalte înţelesul cuvîntului este forţat.

2. S-a spus că formula „ prădalica să nu fie" era folosită numai atunci cînd se stingea linia descendentă masculină [35], după cum s-a afirmat, din contră, „ că, în cazul cînd unul dintre devălmaşi murea fără moştenitori direcţi, partea sa de ocină se deferea rudelor sale de sînge" [36].

---

14 iulie 1514, *ibidem*, p. 100, nr. 99), ceea ce înseamnează că nu pentru înscrierea formulei se dădea calul, ci pentru aprobarea de către domn ca bunurile să rămînă în familia titularului lor la moartea acestuia şi să nu-i revină lui. Astfel se constată că „după moartea lui, fii din trupul lui n-a rămas nimeni şi a căzut acest sat ... pe seamă domnească, să fie sat domnesc" (8 mai 1623, *ibidem*, XVII, 4, p. 269, nr. 285), domnul putîndu-l dărui din nou altui boier, „ca să-i fie dedină lui şi fiilor şi nepoţilor şi strănepoţilor şi de nimeni neclintit, după porunca domniei-mele" (acelaşi document).

[31] *Op.* şi *loc. cit.*, p. 199 şi urm.

[32] *Op.* şi *loc. cit.*, p. 752, 756.

[33] 20 decembrie 1431, *D.I.R.*, A, XV, 1, p. 95, nr. 107.

[34] 31 martie 1432, *ibidem*, p. 47, nr. 54.

[35] P. P. Panaitescu, *Urme...*, p. 161 ; Şt. Ştefănescu, *op.* şi *loc. cit.* ; Şt. Pascu şi Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 650 ; H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 156.

[36] C. Vasilcoiu, *op.* şi *loc. cit.*, p. 749.

Este adevărat că privilegiul masculinității este atestat documentar de la mijlocul secolului al XV-lea și pînă la începutul secolului al XVII-lea în legătură cu formula „ prădalica să nu fie" [37]. Dar nu trebuie pierdut din vedere că chiar primul document în care apare prădalica (20 septembrie 1459) dezminte afirmația categorică de mai sus, pentru că se referă la *copii*, iar nu la *fii*, deci le cuprinde și pe fiice, și că chiar atunci cînd se recunoaște existența privilegiului masculinității, în același timp se remarcă o tendință de așezare a fiicelor „ să fie în loc de fii" [38], în cazul cînd tatăl nu avea deloc descendenți masculini, sau chiar de chemare a fiicelor în concurs cu asemenea descendenți, fiind așezate „ să-i fie alături de fii" [39], adică înfrățite cu ei, împiedicîndu-se astfel ca averea să devină domnească. Ceva mai mult, uneori, spre a evita prădalica, *decuius* dispunea direct sau prin înfrățire în favoarea fraților [40], a surorilor [41], a unui cumnat [42], a unui nepot [43] sau a unor veri [44]. Chiar doi soți fără copii, prezentîndu-se înaintea domnului „ s-au înfrățit . . . și s-au întocmit . . . pe toate averile și pe ocină, pentru că au fost sterpi", astfel ca cel care rămîne în viață să-l moștenească pe cel decedat [45]. Sînt forme de dispoziție voluntară *mortis causa*, folosite anterior apariției testamentului, atestat la mijlocul secolului al XVI-lea [46]. Prădalica nu era deci legată neapărat de privilegiul masculinității.

Nu este mai puțin adevărat că nici afirmația că, în perioada în care funcționa formula „ prădalica să nu fie", ocina unui codevălmaș mort fără succesori direcți „ se deferea rudelor sale de sînge" [47] nu este acceptabilă, ea fiind dezmințită de documente. Într-adevăr, dacă această afirmație

---

[37] Vezi Ovid Sachelarie, *Privilegiul masculinității în Țara Românească pînă la jumătatea sec. al XVII-lea*, în „Studii", 23, 1970, p. 495, text și nota 9, extras, p. 3.

[38] *Ibidem*, nota 20. În lipsă de fii, Stoica înfrățește pe fiica sa Vlădaia cu nepoata sa Stanca, aceasta din urmă fiind chemată la moștenire „cînd nu se va găsi nici un fecior" din Vlădaia și nici din feciorii Stoicăi (19 aprilie 1503, *D.I.R.*, B, XVI, 1, p. 20, nr. 13).

[39] Ovid Sachelarie, *op.* și *loc. cit.*, nota 21.

[40] 3 mai 1502, „Rev. Arhivelor", 1969, 2, p. 264 : dacă va muri fără copii sau aceștia vor muri fără copii, „prădalica să nu fie", ci să fie „fraților lui și fiilor lui"; 9 martie 1502, *D.I.R.*, B, XVI, 1, p. 11, nr. 7; 21 iunie 1505, *ibidem*, p. 30, nr. 26; 14 mai 1506, *ibidem*, p. 36, nr. 31; <1523—1528>, *ibidem*, p. 178, nr. 182; 20 mai 1630, *D.R.H.*, B, XXIII, p. 191, nr. 103.

[41] 6 octombrie 1496, B.C.I.R., 1937—1938, XVI, p. 172; 23 aprilie 1500, *D.R.H.*, B, I, p. 490, nr. 299; 21 iunie 1576, *D.I.R.*, B, XVI, 4, p. 236, nr. 236.

[42] 7 noiembrie 1480, *D.R.H.*, B, I, p. 283, nr. 175 : jupan Stroe își așază fiica „să-i fie în loc de fiu", iar cumnatul lui, împreună cu ea, „să fie... frați" pe satele ce are.

[43] 5 iunie 1483, *ibidem*, p. 303, nr. 187; 28 noiembrie 1511, *D.I.R.*, B, XVI, 1, p. 73, nr. 72.

[44] 9 iunie 1582, *ibidem*, 5, p. 61, nr. 64 : Dumitru banul și Stănilă paharnicul, neavînd copii, dispun de averea lor pentru după moarte în favoarea a doi veri primari; 17 ianuarie 1469, *D.R.H.*, B, I, p. 226, nr. 133 : înfrățire de frați cu veri; 17 mai 1473, *ibidem*, p. 238, nr. 143 : așezarea unui văr și a doi nepoți peste avere.

[45] 16 mai <1572—1574>, *D.I.R.*, B, XVI, 4, p. 73, nr. 77.

[46] Vezi dezvoltări asupra actelor de înfrățire care urmăresc „eludarea regulilor succesorale" la Gh. Cronț, *Instituții medievale românești*, București, Edit. Academiei, 1969, p. 46 și urm.

[47] C. Vasilcoiu, *op.* și *loc. cit.*

ar corespunde adevărului, toate înfrățirile de colaterali (frați, surori, nepoți, veri) pe care le-am examinat — menite să funcționeze în cazul cînd titularul dreptului deceda fără succesori direcți — nu și-ar avea nici o justificare practică. Nu și-ar avea rostul nici porunci domnești ca cea din 9 iunie 1582, prin care Mihnea Turcitul, după ce întărește fraților Dumitru Dan și Stănilă postelnic mai multe sate, ocine, livezi și sălașe de țigani, le confirmă testamentul în termenii următori: „ Iar apoi, Dumitru ban și Stănilă postelnic, ei fii din trupul lor n-au făcut, nici alți frați din tatăl lor ‹n-au avut›, afară de Neagoe și Moisi, veri primari, ci au socotit că după moartea lor să nu rămînă satele și ațiganii lor și averile lor prădalecă și pustii, ei au lăsat verilor lor primari, Neagoe și Moisi, toate satele și ațiganii, ca după moartea lor să fie ale lui Neagoe și Moisi . . . Pentru aceea am dat și domnia mea lui Neagoe și Moisi, să le fie lor satele și ațiganii, lor și fiilor lor și nepoților și de nimeni neclintit, după porunca domniei mele" [48]. C. Vasilcoiu aduce în sprijinul afirmației de mai sus „chiar textul clauzei mai sus pomenite": „ și cine dintre ei moare, iar ocinele să fie celor rămași; între ei preadepărtat să nu fie" [49]. Nu trebuie crezut însă că regimul succesoral diferea după cum *decuius* avea o stăpînire individuală sau în devălmășie. Iată, într-adevăr, o jupăniță Maria Lăudătoaia, stăpînitoare unică a unor sate și țigani, care, neavînd copii, își așază nepoții de soră, Căzan și Sahat, „ ca să-i fie în loc de fii peste toate averile ei . . ., pentru ca după moartea jupîniței Lăudătoaia Maria ‹alți› nepoți de soră, în afară de Cazan și Sahat, să nu aibă amestec. De aceea am dat și domnia-mea lui Căzan și lui Sahat ca să le fie ocină și ohabă. Și la ei prădalica să nu fie" [50]. De asemenea slugerul Dragomir își așază pe fiica sa Neacșa peste satele sale și ațiganii săi, iar dacă el nu va avea fii, „ ea să-i fie în loc de fii, pentru averile lui". Domnul arată că a primit calul și „ le-am dat și domnia-mea să le fie de ocină și de ohaba, lor și fiilor lor și nepoților și strănepoților lor. Iar la ei prădalica să nu fie în veci, ci să fie celor rămași ai lor" [51]. Aceeași formulă deci și în cazul unei stăpîniri individuale, ceea ce implică și aceleași efecte [52].

ANEXA I

OCINI PRĂDALICE

5 noiembrie 1465, *D.R.H.*, B, I, p. 220, nr. 129
1477, 242, 146
13 iulie 1482, 293, 181
19 iulie 1527, *D.I.R.*, B, XVI, 2, p. 34, nr. 32
2 sept. 1528, 52, 49
2 febr. 1533, 123, 125

---

[48] *D.I.R.*, B, XVI, 5, p. 16, nr. 64.
[49] C. Vasilcoiu, *op.* și *loc. cit.*
[50] 16 martie 1520, *D.I.R.*, B, XVI, 1, p. 154, nr. 154.
[51] 10 ‹ian.—august› 1519, *ibidem*, p. 138, nr. 139.
[52] Vezi un examen cuprinzător al problemei prădalicii la Valentin Al. Georgescu, „*Prădalica*", *le retrait princier en droit féodal roumain*, comunicare la „Session interna. de la Soc. d'hist. du droit" (Clermont-Ferrand, mai 1972).

19 iulie 1557, *3*, 65, 77
17 oct. 1560, 143, 172
3 iulie 1562, 165, 199
10 aprilie 1571, *4*, 12, 11
<aprilie-aug.> 1584, *5*, 154, 164
17 mai 1589, 403, 420
10 iulie 1614, *D.I.R.*, XVII, *2*, 298, 267

ANEXA A II-A

PRĂDALICA SĂ NU FIE

20 sept. 1459, *D.R.H.*, B, I, p. 203, nr. 118
12 nov. 1463, 207, 122
17 ian. 1469, 226, 133
12 iunie 1472, 235, 140
17 mai 1473, 238, 143
3 iunie 1478, 262, 160
18 ian. 1480, 273, 170
7 nov. 1480, 283, 175
16 aug. 1481, 287, 178
5 iunie 1483, 303, 187
10 sept. 1486, 321, 201
5 sept. 1487, 331, 206
27 nov. 1487, 334, 209
10 aprilie 1488, 337, 211
25 apr. 1489, 346, 216
10 iunie 1489, 346, 217
26 iulie 1490, 363, 226
23 febr. 1491, 364, 227
9 iulie 1492, 370, 230
9 oct. 1492, 376, 234
10 sept. 1493, 397, 244
10 febr. 1494, 399, 245
15 iulie 1494, 409, 250
19 aprilie 1495, 412, 253
<1495 sept. 15—1508 apr.>, 423, 262
15 sept. 1497, 452, 278
<1478 sept. 1—1499 aug. 31>, 466, 286
7 dec. 1498, 469, 288
15 iunie 1499, 477, 292
6 oct. 1499, 480, 294
11 ian. 1500, 484, 296
23 apr. 1500, 490, 299
16 iunie 1501, *D.R.H.*, B, II, nr. 6*
21 iunie 1501, (7)
9 martie 1502, *D.I.R.*, B, XVI, *1*, 12,7 (13)
3 mai 1502, *Rev. arh.*, 1969, II, 264 (16)
19 iunie 1502, *D.I.R.*, B, XVI, *1*, 18, 10 (17)
12 sept. 1502, *D.R.H.*, B, II, 13
19 aprilie 1503, *D.I.R.*, B, XVI, *1*, 20, 13 (20)
15 iunie 1504, 21, 15 (23)
15 iunie 1504, 26, 16(24)
25 iunie 1504, (25)
28 iunie 1504, (26)
13 sept. 1504, 23, 17(27)
2 iunie 1505, 29, 24(34)
21 iunie 1505, 31, 26(36)
2 iulie 1505, (37)
9 dec. 1505, 32, 28(39)
10 dec. 1505, 34, 29(40)
21 ian. <1506>, (41)
14 mai 1506, 37, 31(43)
4 iunie 1506, 38, 32(44)
16 sept. 1506, (50)
9 iunie 1507, (52)
16 iunie 1508, 45, 40 (55)
29 iulie 1508, 46, 42(57)
23 dec. 1508, (62)
19 iulie 1509, 53, 46(63)
3 nov. 1509, 54, 48(65)
1 aprilie <1510—1511>, 55, 54(67)
24 aprilie 1510, 56, 55 (68)
27 mai 1510, 59, 55 (73)

---

* Pentru că documentele din perioada 1501—1525 sînt publicate atît în *D.I.R.*, B, XVI, 1, cît şi în *D.R.H.*, B, II (sub tipar la scrierea acestui studiu), indicaţiile noastre se referă la ambele colecţii. Am păstrat ordinea din *D.R.H.*, şi am pus în paranteză numărul sub care figurează în această ultimă colecţie.

18 aprilie 1535, 180, 174
15 mai 1535, 182, 176
10 iunie 1535, 184, 178
20 august 1535, 189, 183
24 oct. 1535, 194, 186
23 nov. 1535, 195, 188
4 ian. 1536, 198, 191
30 aprilie 1536, 206, 199
1 mai 1536, 207, 200
8 iunie 1536, 210, 204
1 iulie 1536, 212, 206
10 iulie 1536, 215, 209
26 aprilie 1537, 221, 216
10 mai 1537, 222, 217
17 iunie 1537, 225, 221
28 iunie 1537, 229, 224
3 iulie 1537, 231, 226
7 martie 1538, 239, 234
8 iunie 1538, 245, 242
16 iulie 1538, 250, 247
17 aprilie 1540, 269, 267
13 oct. 1540, 271, 270
4 mai 1542, 288, 290
20 mai 1543, 301, 307
15 iunie 1543, 304, 309
7 dec. 1543, 310, 316
9 febr. 1544, 312, 318
15 martie 1544, 312, 319
29 august 1544, 316, 323
28 febr. 1545, 318, 326
30 aprilie 1547, 352, 369
5 iunie 1547, 356, 373
25 iunie 1547, 362, 377
1 iulie 1547, 363, 379
8 dec. 1547, 370, 388
12 iunie 1548, 381, 402
2 iulie 1548, 385, 407
7 oct. 1548, 387, 409
5 ian. 1549, 389, 411
22 iunie 1549, 396, 419
20 iunie 1550, 404, 429
3 iulie 1550, 405, 430
13 martie 1551, *3*, 2, 2
10 mai 1555, 31, 39
6 iulie 1555, 33, 42
9 iunie 1556, 46, 57
20 iulie 1556, 48, 59
20 nov. 1556, 77, 88
9 iunie 1559, 98, 115
9 mai 1561, 147, 177
31 mai 1561, 149, 179
18 dec. 1574, *4*, 151, 156
21 iunie 1576, 237, 236
12 nov. 1576, 243, 243
20 iunie <1579>, 397, 401
9 iunie 1582, *5*, 62, 64
10 august 1582, 67, 70
5 mai 1583, 106, 110
27 ian. 1584, 148, 156
14 iunie 1588, 368, 387
23 apr. <1590–91> 442, 456
14 iunie 1597, 272, 288
25 iunie 1600, *6*, 385, 396

CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DE LA CLAUSE *PRĂDALICA SĂ NU FIE*

RÉSUMÉ

L'auteur commence par examiner la controverse concernant le sens de l'expression *prădalica să nu fie* (qu'il n'y ait pas de *prădalica*), utilisée par la chancellerie slavonne de la Valachie depuis le milieu du XVe siècle et jusqu'à la fin du XVIe, et analyse minutieusement les nombreux documents où figure cette expression (v. les annexes). Il arrive, par la suite, à

la conclusion que la chancellerie princière utilisait le terme *prădalica* lorsqu'elle voulait montrer qu'un bien immeuble était enlevé au patrimoine de son propriétaire pour redevenir bien princier ; sous sa forme négative, *prădalica să nu fie* signifiait justement l'avis du prince pour que le bien reste en la famille du decuius et passe ensuite dans celle de ses héritiers ou, au cas où il y avait plusieurs coïndivisaires n'étant pas parents entre eux, dans la possession des coïndivisaires encore en vie. La formule *prădalica să nu fie* n'était pas nécessairement reliée au privilège de la masculinité.

DIETELE ÎN TRANSILVANIA AUTONOMĂ

DE

ALEXANDRU HERLEA

Problemele de istoria dreptului medieval în Transilvania au fost abordate în istoriografia noastră în puține lucrări. În literatura noastră juridică istorică există o carență de monografii privind studiul instituțiilor juridice medievale în Transilvania. Materialele documentare abundă, dar ele nu au fost deplin folosite și nici adîncite. Una dintre instituțiile de drept public care a avut un rol de seamă în evul mediu în organizarea autonomă a statului a fost și dieta Transilvaniei.

În prezentul studiu arătăm în linii generale formele și conținutul intereuropean al acestei instituții, apariția, organizarea și funcționarea ei în Transilvania autonomă.

În Transilvania, în timpul autonomiei sale de stat, adunările legiuitoare se aseamănă adunărilor de stat din Europa centrală, care au păstrat denumirea de dietă. Instituția dietei a apărut și s-a dezvoltat ca și în celelalte țări din Europa centrală și nordică mai ales sub influență germană [1], încă din secolul al XIII-lea [2].

A. *Materialele pentru studiul dietelor Transilvaniei autonome.* În tot timpul funcționării dietelor din Transilvania autonomă au fost elaborate numeroase legi. Materialul totalizează aproape 10 000 de pagini tipărite în diferite colecții. Ultima colecție a jurnalelor, a textelor de lege, a diverselor documente și a comentariilor acestora a fost tipărită începînd cu anul 1875, sub titlul *Erdélyi orzsággyülési emlékek* (Memorialele dietelor ardelene),

---

[1] Fejér Georgius, *Codex diplomaticus*, t. 6/1, an. 1630, p. 118–119. Adunarea de la Alba-Iulia, doc. an 1291; id. Doc. Ist. Rom. S.C., v. II, 1952, p. 369.

[2] Ștefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, vol. I, București, 1963, p. 123.

în Editura Academiei de ştiinţe din Budapesta. Studiile introductive şi notele privitoare la texte au fost elaborate pentru cele 21 de volume de Alexandru Szilágyi.

B. *Primele diete ale Transilvaniei autonome.* Adunarea generală numită dietă a fost principalul organ de legiferare în Transilvania şi în Partium[3] timp de trei secole, începînd de la 21 ianuarie 1529 şi pînă la 12 iunie 1867.

După dezastrul de la Mohács[4] şi după moartea lui Ludovic al II-lea partidul naţionalist proclamă rege al Ungariei pe voievodul Transilvaniei Ion Zápolya[5], pentru a smulge tronul din mîna casei imperiale germane. În luptă cu partidul legitimist al lui Ferdinand, Ion Zápolya se vede silit să fugă în Polonia. De aici trimite soli la turci, şi Soleiman îi redă tronul. În acest interval de alternanţă la domnie, cu regatul împărţit între doi purtători ai coroanei, Ferdinand în vest şi Zápolya în est, în Transilvania se convoacă o serie de adunări deliberative[6]. Ele aveau un caracter general sau parţial după cum se întruneau toate trei „naţiunile"[7] sau numai unele din ele[8].

La 21 ianuarie 1529 se convoacă adunarea generală cunoscută sub numele de dieta de la Grind. Această adunare marchează, prin hotărîrile luate, desprinderea membrilor dietei de autoritatea împăratului de la Viena şi începutul statului autonom al Transilvaniei[9]. De acum adunările

---

[3] Sub „Partium" se înţelege teritoriul Transilvaniei de apus, avînd reprezentare în dieta Transilvaniei şi aceeaşi guvernare. Din Partium făceau parte comitatele Satu-Mare, Crasna, Solnocul de Mijloc, Solnocul Mic, Bihorul, Zarandul, Aradul, uneori Maramureşul.

[4] 29 august 1526.

[5] Întrunirea de la Alba Regală din 11 noiembrie 1526.

[6] Imediat după declanşarea crizei monarhice, Ion Zápolya şi Ferdinand au convocat concomitent, în baza pretenţiilor lor la tronul Ungariei, mai multe diete şi în alte oraşe decît ale Transilvaniei: Mişcolcz 16 septembrie 1526; Tokay 17 octombrie 1526; Alba Regală 5 noiembrie 1526; Komárom şi Bratislava 15 noiembrie 1526. Se mai convoacă adunări legiuitoare de Zápolya la Buda la 23 martie 1527, unde se votează 45 articole de lege (legi),cu caracter mai ales fiscal, succesoral şi penal. Ferdinand convoacă şi el la Buda în octombrie 1527 o dietă la care se votează 8 articole de lege avînd mai mult un caracter penal, pentru sancţionarea partizanilor lui Zápolya. La dieta convocată de Ferdinand la Alba Regală, în noiembrie 1527, după încoronare, se continuă dezbaterile pentru definitivarea celor 8 articole de lege. În aceste diete s-au votat legi pentru teritoriile care se aflau sub puterea fiecăruia dintre cei doi. Suveranitatea fiind dezmembrată, legile nu aveau valabilitate pe întreg teritoriul regatului. Caracterul de penalitate politică al acestor legi rezultă din textele lor. Este de reţinut interesul manifestat de Ferdinand, pentru aflarea conţinutului legilor votate sub Zápolya la Alba Regală (Fraknói V., *Országgyülési emlékek*, vol. I, Pesta, 1874, p. 29). Episcopul Rauber Cristofor din Laibach trimite împăratului un raport rezumativ al acestor legi. Rezultă clar că partea de răsărit a regatului şi Transilvania aveau legi cu totul separate.

[7] Din octombrie 1527 — iulie 1528 au avut loc în diferite oraşe din Transilvania 7 adunări generale, la Cluj, Tg.-Mureş, Turda, Aiud etc.

[8] La 26 august 1527 la Turda au fost convocaţi separat nobilii şi secuii, iar la 30 august 1527 la Mediaş saşii (Fraknói V., *op. cit.*, p. 203).

[9] Dietele Transilvaniei care au precedat epoca dezmembrării suveranităţii reprezintă succesiunea unor forme mai vechi ale adunărilor din Transilvania. În aşezările valahe erau adunările voievodale şi cneziale, sfatul satului, în comitatele nobile erau aşa-numitele congregaţii sau adunări ale nobililor, uneori comune pentru mai multe comitate — la secui adunările

generale deliberative hotărau în toate problemele de stat ale Transilvaniei. Dietele de la Grind și Dătășeni [10] și cele ce au urmat își găsesc originea în afara tendințelor de autonomie a Transilvaniei și în necesitatea unor practici a deliberării separate în problemele importante de stat a legiferării și judecăților în Transilvania [11]. Prin aceasta se urmăreau organizarea și consolidarea autonomiei. Același obiectiv se urmărea și prin alte adunări.

C. *Frecvența dietelor*. Pentru a prezenta frecvența numerică a dietelor în timpul Transilvaniei autonome urmează să împărțim epoca în care Transilvania a avut legi proprii, adică din ianuarie 1529 pînă în iunie 1867, în cîteva perioade : 1. În timpul domniei lui Ion Zápolya ; 2. a principatului autonom sub suveranitatea principilor ; 3. a marelui principat sub suveranitatea împăratului din Viena.

În întreaga epocă a autonomiei au avut loc 407 de diete.

1. În perioada domniei lui Ion Zápolya au avut loc 7 diete ținute în diverse localități din Transilvania [12]. În activitatea acestor diete putem găsi primele afirmări ale autonomiei de stat a Transilvaniei. Activitatea de legiferare a dietelor nu avea nici o legătură cu activitatea concomitentă a dietelor de la Buda, ținute sub domnia lui Ferdinand [13].

2. În perioada principatului autonom [14] au avut loc 299 de diete. Activitatea lor de legiferare consolidează baza constituțională a statului autonom al Transilvaniei. La începutul perioadei, în primele 227 de diete s-au votat nenumărate legi care au dat naștere la contradicții. Astfel s-a făcut simțită necesitatea punerii de acord a acestor legi prin întocmirea unei sinteze cuprinse într-o lucrare unitară. Ea a fost promulgată în 1653 sub titlul de *Aprobatae constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem anexarum*. În următoarele 33 de diete s-a legiferat în conti-

---

naționale de la Odorhei (hotărîrile publicate în *Székely Oklevéltár*, vol. I, p. 30), la sași adunările naționale de la Sibiu („Arhiv für Siebenbürgische Landeskunde", vol. 13, p. 189), apoi adunările care aveau un caracter general și cuprindeau în Transilvania uneori poporul întreg, inclusiv românii, adunările din anii 1291—1322—1355, 1363—1377 (Fejér, vol. VI/1, p. 118—119). După „Unio trium nationum" pentru înfrîngerea răscoalei de la Bobîlna din 1437 au avut loc o serie de adunări cunoscute, ca „Dieta vel congregatio generalis trium partium", anii 1461, 1463, 1467, 1470, 1498, 1524, 1526, 1527, 1528. Acestor adunări le-au urmat dietele din anul 1529 și următorii, care au început să organizeze viața autonomă a Transilvaniei.

[10] La Grind a avut loc prima dietă în care s-a creat o atmosferă de neîncredere în Ferdinand din cauza netrimiterii trupelor promise, iar la Dătășeni a fost prima dietă convocată de Zápolya.

[11] Adunările numite congregații aveau un rang mai mic.

[12] Între 1529 și 1540 s-au ținut diete la Grind, Dătășeni, Iernut, Tg.-Mureș, Bistrița, Cluj, Turda.

[13] Dispozițiile legilor apărute la Buda sub Ferdinand după proclamarea lui Zápolya ca rege, votate de dietele din anii 1527—1528, 1536, 1537, 1538, formează măsuri eventuale contra celor din Transilvania care au trecut de partea lui Zápolya. Cele 7 diete nu au fost convocate de Ferdinand, ci de Zápolya. Suveranitatea Ungariei era dezmembrată, și Zápolya își exercita în Transilvania în calitatea de suveran prerogativele sale.

[14] Între anii 1540 și 1691. Perioada începe cu dieta de la Sighișoara din 1540 și se termină cu dieta de la Cluj din 1691. În această perioadă, Transilvania avea, sub suzeranitatea otomană, un principe ales. El numea colaboratorii care formau consiliul princiar compus din 4—12 nobili.

nuare. Contradicţiile provocate de legile noi au determinat elaborarea unei a doua sinteze. Astfel a apărut în 1669 *Compilatae constitutionnes regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem anexarum* [15]. După apariţia Constituţiilor Complicate au avut loc încă 39 de diete, votînd legi sancţionate de principele Transilvaniei.

3. În perioada marelui principat al Transilvaniei [16] au avut loc 101 diete. În urma succeselor armatei imperiale, Transilvania a fost silită să accepte stăpînirea habsburgică. Pentru reglementarea relaţiilor dintre curtea de la Viena şi Transilvania s-a emis „Diploma Leopoldină", care introduce oficial Tripartitul Werböczian [17], confirmă Aprobatele, Compilatele şi legile ulterioare. Transilvania, împreună cu Partium, va continua viaţa ei autonomă [18] în forma unui mare principat, avînd ca suveran nominal pe împăratul din Viena, care numea un guvernator, perioada numindu-se şi a guvernatorilor. Adunarea legiuitoare rămîne dieta Transilvaniei, alcătuită numai din reprezentanţii celor trei naţiuni privilegiate şi a patru religii recunoscute. Legile elaborate de dietele Transilvaniei în prima parte a acestei perioade, adică pînă la 1744, nu întrunesc condiţiile formale ale legilor [19], nefiind sancţionate de suveran. Promulgate de dietă cu aprobarea guvernatorului, ele au fost considerate hotărîri guvernamentale, cuprinzînd numai reguli de circumstanţă. La elaborarea lor nu s-au întocmit nici procese-verbale de şedinţă. Începînd cu anul 1744, regulile elaborate de dietele Transilvaniei au fost prevăzute cu toate instrumentele necesare pentru ridicarea la rang de lege a unei norme. Toate aceste legi apărute în perioada „Marelui principat" sînt cunoscute sub numele de „articuli novelares". Odată cu introducerea absolutismului austriac, Viena a guvernat Transilvania cu „Patente imperiale" şi „Ordonanţe guvernamentale" [20]. Activitatea dietelor Transilvaniei se încheie cu hotă-

[15] Autorii ediţiilor 1900—1902 ale legilor transilvane, Markus D., Ovári K. şi Kolosvári S., susţin că Aprobatele şi Compilatele nu sînt „colecţii de legi" sau „tratate de drept" şi înclină mai mult spre ideea de „condică", „cod" sau cel puţin un început de cod" (p. X). Noi considerăm că Aprobatele sînt sinteze ale legilor Transilvaniei în primul secol al autonomiei, iar Compilatele o sinteză a legilor dietelor din următorii 15 ani.

[16] Această perioadă a durat de la apariţia diplomei Leopoldine—decembrie 1691 pînă la sancţionarea încorporării Transilvaniei la Ungaria, în iunie 1867. Dintre aceste diete, deşi priveau probleme transilvane, 8 au fost convocate la Viena sau la Luxemburg şi 93 în diverse oraşe ale marelui principat. Perioada începe cu dieta de la Viena 1691 şi se termină în 1867 odată cu încorporarea Transilvaniei la Ungaria hotărîtă prin dieta de la Cluj din 1865.

[17] Diploma Leopoldină de la 7 decembrie 1691 confirmă în cuprinsul celor 18 puncte ale sale: cele 4 religii recunoscute (catolică, luterană, calvină şi unitariană), donaţiunile şi privilegiile acordate de principii Transilvaniei, precum şi privilegiile din vechime ale secuilor şi saşilor, dreptul municipal al saşilor, organizarea consiliului intern al dietei provinciale, a justiţiei, dreptul de apel la împărat etc.

[18] Transilvania era condusă de un guvernator, sau preşedinte de guvern cu puteri administrative şi judecătoreşti şi prin „Tabla regală" a marelui principat. Organul care asigura interesele imperiului era „Camera aulică transilvană" pe lîngă curtea din Viena, organ în strînsă legătură cu activitatea dietelor.

[19] Cu excepţia celor din anii 1714 şi 1733.

[20] Patentele şi ordonanţele impuse Transilvaniei reprezintă un voluminos material de reguli care nu emană din activitatea dietelor.

rîri aduse în materie politică. Dieta din Sibiu din 1863 votează legea egalei îndreptăţiri a poporului român [21], iar cea din Cluj din 1865 votează alipirea Transilvaniei la Ungaria [22].

D. *Reguli privitoare la organizarea şi funcţionarea dietelor*

1. Termenele ţinerii dietelor. Fixarea datelor convocării dietelor deşi era un drept al suveranului, totuşi termenele au fost legate de unele zile de sărbătoare, asemănător datelor certe ale sesiunilor de judecată care se ţineau în anumite zile de sărbătoare. Suveranul era obligat să exercite dreptul său de a convoca dieta cel puţin odată pe an. El trebuia să trimită, convocările la timp, după o prealabilă înţelegere cu consilierii săi. Totuşi au fost şi lungi intervale în care suveranul nu a convocat dieta [23]. Practic termenele nu se puteau realiza la sărbători din cauza împrejurărilor politice, militare sau financiare, care le împiedicau.

2. Localităţile unde s-au ţinut dietele. Alegerea localităţilor ţinerii dietelor a depins de împrejurările militare şi politice. Suveranii aleg locurile în funcţie de aceste împrejurări. Din cele 408 diete, marea majoritate au avut loc în oraşele de reşedinţă. Astfel la Alba-Iulia s-au ţinut 94 de diete ; la Cluj 46 ; la Sibiu 38 ; la Turda 35, apoi la Braşov, Bistriţa, Mediaş, Sighişoara, Tg. Mureş, Deva, Făgăraş, Gherla, Grind, Dătăşeni, Iernut, Dej, Odorhei, Sebeş, Vinţul de Jos etc. Unele s-au ţinut chiar în tabere [24]. Cînd în oraşe nu exista un loc potrivit pentru întrunire, dieta se ţinea în biserică.

3. Elementele alcătuitoare ale dietelor. Elementele alcătuitoare ale dietelor obişnuite erau : a. Scaunul guvernamental cu consilierii şi prelaţii. b. Tabla regească. c. Înalţi funcţionari ai comitatelor, provinciilor şi scaunelor secuieşti. d. Oficialii regali. e. Deputaţii comitatelor, a scaunelor secuieşti, a provinciilor săseşti, precum şi a oraşelor libere şi taxaliste. Din cele mai vechi însemnări despre structura socială a dietelor Transilvaniei autonome, rezultă că dieta forma o organizaţie unitară. Nu putem afirma că a fost alcătuită dintr-un anumit număr de persoane, fiind variabil, ci din persoane avînd anumite însuşiri sau mandate supuse schimbărilor permanente ale raporturilor teritoriale [25], ale posibilităţii şi dreptului de a trimite sau revoca mandatari etc. În primul secol al autonomiei Transilvaniei erau 127 de membri ai dietei. Consilierii princiari „ordo

[21] În dieta de la Sibiu au intrat 57 de români, 54 de maghiari şi 43 de saşi.

[22] În dieta de la Cluj, ultima dietă a Transilvaniei autonome, au fost aleşi numai 14 români din 108 locuri, în afară de deputaţii desemnaţi de împărat, numiţi regalişti.

[23] Maria Tereza în ultimii 29 de ani ai domniei nu a convocat nici o dietă.

[24] La 4 mai 1600 a avut loc o dietă în tabăra de la Grindul Făgăraşului, unde s-au adus hotărîri împotriva partizanilor lui Mihai Viteazul. La 6 octombrie 1600 a avut loc dieta taberei din Ghimbav, unde s-au respins propunerile de înţelegere ale lui Mihai Viteazul. Se mai cunosc diete în tabere (în iulie 1602 la Sebeşul săsesc etc.).

[25] Din dieta din 1722 făceau parte şi reprezentanţii comitatelor Maramureş şi Arad. În dieta din 1733 nu mai figurează, deoarece în 1732 regele Carol anexează aceste comitate Ungariei. Comitatele Solnoc, Crasna, Zarand şi Cetatea de Piatră se anexează Ardealului. La dieta din 1733, Alba era un singur comitat. Din 1781 a fost împărţit în Alba inferioară şi Alba superioară.

senatorius" deţin locul în dietă în virtutea funcţiei. Ei au format un element permanent al dietei. Magnaţii şi nobilii formează împreună cu un grup din funcţionarii superiori ai judeţelor şi scaunelor, aşa-zişii „oficiali regali", cel mai ridicat element al dietei şi care sînt chemaţi în dietă prin scrisoare regală. Cetăţenii „ordo civicus" sînt reprezentanţii oraşelor săseşti şi taxaliste. În al doilea secol al autonomiei Transilvaniei aflăm 147 de membri în dieta de la Făgăraş [26]. În alte diete aflăm 200 de membri. În dieta de la Sibiu care a votat şi „Sancţiunea Pragmatica" au fost prezenţi 128 de membri [27]. La dieta a doua din Sibiu au fost prezenţi 156 de membri [28]. La dieta constituţională din Sibiu au fost chemaţi 287 de membri [29].

4. Convocarea dietelor. Convocarea dietelor a fost condiţionată totdeauna de cea mai înaltă aprobare, cea a suveranului. Convocarea se făcea de guvern împreună cu consiliul, în virtutea unui mandat al suveranului. Convocarea dietelor a fost totdeauna o prerogativă a capului de stat, principe sau împărat. Conform obiceiului, se dădea o scrisoare regală de convocare. Membrii dietei aveau obligaţii să se prezinte sub sancţiune. Numai în mod excepţional s-au abătut de la această regulă [29bis] a întrunirii pe baza chemării suveranului. La începutul perioadei „Marelui prin cipat", suveranul a cedat dreptul său de a convoca diete în folosul guvernat orului şi consiliului său. După doi ani se restabileşte ordinea anterioară şi s e continuă ordinea veche, dietele convocîndu-se de suveran, împreună c u guvernatorul.

5. Deschiderea dietelor. La convocarea suveranului, corpurile şi ordinele se întruneau în şedinţă la data şi locul fixat. Odată fixate în invitaţie, ele nu mai puteau fi schimbate. Dacă suveranul nu putea veni personal la deschiderea dietei, trimitea un delegat, învestit cu depline puteri, care stabilea prezenţele, verifica calitatea şi mandatele, deschidea şedinţa şi prezenta propunerile suveranului. Despre ceremonial, ordinea interioară şi lucrurile mai puţin esenţiale nu erau reguli scrise. În privinţa lor existau obiceiuri vechi, care s-au transformat în reguli. Locul şedinţelor trebuia încercuit ca în interiorul cordonului să intre numai membrii dietei. Ceilalţi trebuiau să rămînă în afara incintei, pentru a asigura liniştea necesară ascultării dezbaterilor. Şedinţele erau publice. Femeile şi bărbaţii, îmbrăcaţi corespunzător, puteau sta în afara cordonului sau în balcoane. În timpul şedinţelor, după sosirea propunerilor regale, nu puteau fi adăugate alte propuneri care ar fi dus la prelungirea dezbaterilor, decît în cazul în care erau urgente şi ar fi existat motive de neînlăturat. Propunerile suve-

[26] Dieta ţinută la Făgăraş în 28 februarie 1678 a trimis comisari la Poarta otomană. Instrucţiunile primite de aceşti comisari sînt semnate de membrii dietei.

[27] Ţinută la 30 martie 1722.

[28] Ţinută la 26 februarie 1733.

[29] Ţinută în anul 1781.

[29bis] Dietele se întruneau şi din iniţiativa lor, dar aveau imediat deslegarea suveranului. Lipsind guvernatorul, se convoca direct de principe (de exemplu dieta din timpul războiului curuţilor).

ranului erau făcute cu acordul consilierilor săi la fel ca şi fixarea zilei şi locului adunării.

6. Obiectul dietelor. Obiectul dietelor trebuie indicat în scrisorile de convocare, cel puţin propunerile mai importante ale suveranului. Dezbaterile începeau cu ele. După propunerile regale, se treceau pe ordinea de zi alte propuneri. În afară de cele recunoscute de suveran ca necesare, pentru legiferare, abrogare şi explicarea legilor, dietele erau datoare să se preocupe de îndreptarea neajunsurilor care ar atinge ordinele, statele sau vreuna din naţiunile privilegiate, religiile recunoscute, publicul, persoanele individuale etc. Un alt obiectiv care trebuia să intre în preocupările dietei este stabilirea cuantumului dărilor, împărţirea şi repartizarea lor, candidarea şi alegerea funcţionarilor superiori arătaţi în diploma Leopoldină [30], încetăţenirea, problemele hotarelor, domeniilor fiscale, dispoziţii privind veniturile domeniilor fiscale, anularea faptelor ilegale ale suveranului chiar dacă au fost săvîrşite cu acordul consilierilor săi. Dieta hotărăşte muncile gratuite, prescripţia şi amnestia, cazurile de lezmajestate şi infidelitate, deschiderea corespondenţei suveranului, lezdeputat, distrugerea reşedinţei, reforme religioase, procesele pentru terenurile ocupate de funcţionarii superiori, probleme de jurisdicţie, de autentificare de documente, completarea tronului, uneori confirmările de drepturi.

7. Regulile şedinţelor. Preşedintele ordinelor din dietă era în mod obişnuit şi preşedintele şedinţelor. În lipsa lui, ordinea era anunţată de un consilier delegat al guvernului, uneori de însuşi principele sau guvernatorul de faţă cu guvernul. Nimeni nu avea dreptul să întrerupă fără permisiunea preşedintelui. Totuşi acesta era obligat să accepte discutarea unor propuneri urgente şi grave, care priveau interesele publice sau private. În cazul în care asemenea propuneri erau neglijate sau suprimate de către preşedinte, propunătorii se puteau adresa întîi guvernatorului şi, dacă nu aflau îndreptare, puteau recurge la comisarul regal. Pînă la terminarea dezbaterii unui obiect trecut în ordinea de zi nu se putea intercala altă discuţie, în afară de cazurile de urgenţă de mai sus. Toate actele referitoare la problemele mai importante, în prealabil, se puneau la dispoziţia membrilor în cancelaria dietei, spre a putea fi consultate în vederea participării la dezbateri. După stabilirea exactă a obiectului discuţiilor, fiecare avea dreptul la cuvînt liber şi la dezbatere liberă. Cine dorea să-şi spună cuvîntul făcea semn preşedintelui prin ridicare de mînă sau se anunţa în acest scop. Preşedintele dădea cuvîntul acestora în ordinea anunţării, fără nici o altă prioritate. Pentru menţinerea disciplinei era foarte important ca fiecare să rămînă şi să şadă la locul desemnat, fie că aparţinea ordinelor sau statelor sau altei categorii de persoane. Oratorii erau obligaţi să fie scurţi, cumpătaţi, să nu se abată de la subiect şi să nu întărîte pe cei de altă opinie. Cei ce nu se supuneau disciplinei erau pedepsiţi printr-o avertizare cu pierderea scaunului. Preşedintele rezuma dezbaterea şi o supunea

[30] Diploma Leopoldină, art. 8: guvernatorul, comandantul suprem al armatei, consilierii intimi, judecătorii, juzii regali din pămîntul secuiesc şi săsesc, judecătorii comitatelor şi oraşelor vicecomiţii.

votului. Ordinea în care se vota era următoarea : oficialii regali împreună cu membrii tablei regale şi funcţionarii superiori, comitatele, scaunele secuieşti, districtele maghiare, scaunele şi districtele săseşti, deputaţii oraşelor libere şi taxaliste. Votul se exercita prin întrebări din partea preşedintelui şi răspunsul membrilor. Procesele-verbale ale hotărîrilor dietei se verificau în şedinţa următoare. Aceste acte erau întărite cu sigiliul celor trei „naţiuni" şi astfel deveneau executorii.

8. Ordinea dezbaterilor era următoarea: propunerile suveranului deodată cu cererile şi dorinţele care priveau ordinele, apoi care priveau ţara întreagă, una din cele trei „naţiuni", vreunul din comitate, scaune, districte, comunităţi, cauze particulare şi indivizi. Pentru judecăţile care intră în competenţa dietei se ţineau şedinţe jurisdicţionale. În cauzele mai importante se numeau misiuni dintre membrii dietei pentru cercetare sau comisiuni pentru studiul cauzelor. Unele aveau caracter permanent. Reprezentanţii din comisii ai celor trei naţiuni consultau organizaţiile proprii.

9. Închiderea dietei. Pentru închiderea dietei nu existau prevederi legale, dar existau obiceiuri practicate îndelung. În virtutea lor, dieta trebuia să epuizeze ordinea de zi. Deşi timpul funcţionării dietei era determinat, în practică dieta rămînea deschisă pînă la terminarea lucrărilor pe care legea le dădea în competenţă. Nici comisarul regal nu putea închide dieta pînă nu se rezolvau cauzele obligatorii, prevăzute de lege [31]. După ce luau hotărîri în cauzele obligatorii cuprinse în ordinea de zi, între care în primul rînd erau propunerile regale şi cele ale membrilor dietei, hotărîrile erau înaintate suveranului, iar dieta se închidea. Raportînd numărul total al dietelor, 407, la totalul anilor autonomiei transilvane, 388, vedem că regula de a se convoca anual dieta a fost depăşită. Uneori s-au convocat mai multe diete în acelaşi an [32].

E. *Limba oficială a dezbaterilor*. Legile emise de diete înainte şi în timpul autonomiei Transilvaniei au fost redactate în limba latină. În acest interval au apărut însă şi texte în limba maghiară medievală. De exemplu în luna martie 1556 în dieta de la Sebeşul Săsesc articolele de lege au fost formulate în limba maghiară, dar la dieta următoare, din aprilie acelaşi an, ţinută la Cluj, legile au apărut din nou în limba latină [33]. Zece ani mai tîrziu, la dieta de la Cluj din iunie 1565, legile s-au scris în limba maghiară, împînzită de foarte numeroase cuvinte din latina clasică şi latina vulgară, precum şi de unele cuvinte latine cu forme flexionare maghiare sau invers. Într-o astfel de limbă au fost redactate şi Aprobatele şi Compilatele. În continuare, Articolii novelari şi provizionali au apărut în limba latină. O reglementare scrisă a apărut în 1791. În baza acesteia, limba

[31] Între cauzele obligatorii cele mai importante erau : îndreptarea eventualelor violenţe săvîrşite contra celor trei „naţiuni", a erorilor strecurate în lege şi uzuri contra celor trei „naţiuni", alegerile în înaltele funcţiuni vacante, fixarea şi încasarea dărilor, selecţionarea şi publicarea legilor.

[32] Pe teritoriul Transilvaniei s-au ţinut şi diete care au avut o durată de 2—3 ani, de exemplu, dieta din Satu-Mare 1711—1713 sau din Sibiu 1722—1723.

[33] Această revenire s-a făcut la cererea reginei Isabella, care nu cunoştea limba maghiară.

maghiară a rămas limba guvernului, a oficiilor și a tribunalelor numai pentru maghiari și secui, iar limba latină se folosea în documentele aulice, camerale, în procesele-verbale guvernamentale și în corespondența comandamentului superior al armatei în afara țării. Legile apărute pînă la dieta din 1832 sînt redactate în original în limba latină. Între 1832 și 1836 în limba latină și maghiară, iar în 1840 [34] în limba maghiară [35]. Colecțiile cuprinzînd legile din 1847—1848 s-au publicat numai în limba maghiară. După înfrîngerea revoluției în Ungaria s-a introdus absolutismul austriac. Pînă la 1867 s-a guvernat cu acte normative cunoscute sub numele de „patente imperiale" și „ordonanțe ministeriale", publicate în *Reichßgesetzblatt, în trei limbi: germană, maghiară și română.*

★

Dieta Transilvaniei face parte din instituțiile reprezentative ale vieții de stat medieval. Studiul instituției este cu atît mai important cu cît poate fi inclus în mod comparat în ansamblul vieții Europei centrale, cu care are legături de geneză.

Prezentările din lucrare formează un sumar al unui imens material necercetat sau văzut de istoriografia noastră numai în legătură cu obiectivele studiilor de istorie pură. O aprofundată cercetare a acestui material ar reprezenta o contribuție serioasă la studiul istoriei juridice și sociale, în legătură cu instituțiile medievale de pe teritoriul României.

LES DIÈTES MÉDIÉVALES EN TRANSILVANIE

RÉSUMÉ

Du 21 janvier 1529 au 12 juin 1867, la Transylvanie et les territoirs y dépendant (Partium) ont bénéficié d'un état d'autonomie, disposant d'organs législatifs et déliberatifs — les diètes. Celles-ci adoptaient des décisions dans tous les problèmes publics de Transylvanie. Pendant toute la période de l'autonomie, laquelle a totalisé trois cent ans, l'on enregistré 407 diètes. Les normes concernant leur organisation et leur fonctionnement s'inspiraient surtout de celles des diètes de l'Europe centrale et septentrionale. Les normes écrits comportaient les termes et le lieu de convocation, la structure sociale, la forme des convocations et de l'ouverture des travaux, l'objet de ceux-ci et l'ordre du jour, la procédure des séances, les décisions, la promulgation et la mise en exécution de celles-ci. La langue officielle des diètes de la Transylvanie était — à quelques exceptions de courte durée — le latin.

[34] D. Georgiu Plopu, *Dreptul privat ungar*, t. I, Oradea, 1929, p. 188.

[35] Certitudinea asupra celor mai de sus nu avem, deoarece în 1844 apare la Buda o ediție în limba latină completată ulterior și cu legile din 1848. Ea a fost tradusă în 1866 în limba maghiară de Danil Segas. În ipoteza existenței unui text original în limba maghiară, traducerea rămînea fără sens.

PLOCONUL

DE

AL. CONSTANTINESCU

În cea mai largă accepţie — prezentă în primele menţiuni documentare —, ploconul a însemnat darul oferit unui superior ca expresie a sentimentului de stimă sau recunoştinţă. Acest sens general, cu rădăcini etimologice slave (et. sl. bis. *póklonu*; cf. bulg., sîrb — *poklon*, plecăciune, închinare), a însoţit termenul pe tot parcursul devenirilor lui semantice, cînd ca notă dominantă, cînd ca fundamentală discretă, pînă în vremea noastră, care i-a adăugat o nuanţă ironică.

O perioadă lungă, în care ploconul a devenit una dintre instituţiile specifice mentalităţii şi sistemului juridic feudal [1], sensul său originar a suferit mutaţii şia îmbrăcat forme din cele mai interesante [2].

În accepţia generală, veche, ploconul a fost un gest facultativ, ocazional, constînd mai ales din oferirea unor lucruri de preţ, deci un dar în natură. Pentru vornicul de Cîmpulung (Moldova) care se pregătea să-l vadă pe domn, ploconul îmbrăca forma unui dar în „rachiu şi turte dulci . . să ne fie de pocloane dacă om merge la Curte" [3]. Cu acelaşi sens — expresie a stimei şi dragostei — îl întîlnim şi în scrisoarea lui Const. Brîncoveanu către „ Marele judeţ al Cetăţii Braşov" din 26 februarie 1704 : „ Poclonul ce ne-ai trimis dumneata, ca de la un bun priiatin şi vecin, l-am primit, şi mulţumim dumitale pentru osteneală" [4]; tot cu sensul acesta apare

---

[1] Pentru structura specific feudală a ploconului, vezi Val. Al. Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc*, Bucureşti, 1965, p. 96—97; idem, *Filantropia*..., în „Studii clasice", XI/1969, p. 190. După acest autor, ploconul apare ca o variantă a daniei, „principalul tipar juridic al relaţiilor feudale" sau, ca răspuns la generozitatea, filantropia celor de sus, care „naşte recunoştinţă, adoraţie şi supunere din partea celor care beneficiază de aceste virtuţi".

[2] Acelaşi proces de instituţionalizare a actului ocazional se produce şi în lumea feudală apuseană. Marc Bloch scrie în *La société féodale*, Paris, 1939, p. 371—372 : „On n'avait encore qu'à peine dépassé le stade où un chef de village ou d'une portion de village s'apprête à devenir seigneur ; où *les cadeaux* qu'il reçoit traditionnellement... commencent à glisser *aux redevances*".

[3] Hurmuzaki, XV/2, p. 1398, doc. din 29 septembrie 1685.

[4] N. Iorga, *Studii şi documente*, X, p. 402.

ploconul în scrisoarea vel vornicului Şerban Cantacuzino din 17 septembrie 1707 către acelaşi demnitar braşovean : „. . . Pentru dragostea ce aţ arătat cătră noi şi ploconul ce ne-aţ trimis nu atîta pentru plocon, încît pentru dragoste şi neuitare . . . " [5].

Chiar atunci cînd domnul sugera ploconul, cum face Mircea cel Bătrîn într-un act de scutire de dări, el trebuia să rămînă un gest de recunoştinţă, aparent facultativ şi nedefinit : „. . . Numai să facă domniei mele < poclon frumos >. . ." [6]. Plocoane de aceeaşi natură trebuie să se fi făcut şi marilor dregători de la curte şi chiar celor mai mărunţi, înainte ca ele să fi devenit havaeturi obligatorii.

Reţinem deci ca trăsături ale ploconului din această perioadă : dar facultativ, ocazional, în natură, oferit domnului şi dregătorilor săi. Mobilul de ordin subiectiv, al acestui plocon este propriu unei lumi în care raporturile sociale se realizau uneori şi pe un fond de omenie [7].

Cu timpul, gestul ocazional devine obicei nescris, practicat cu prilejul unor anumite evenimente periodice—cum era „începutul de domnie"[8] — şi exprimat prin remiterea unor obiecte determinate ori sume precise de bani [9]. Domnul nu mai primeşte, în mod întîmplător, „rachiu şi turte dulci" sau alt plocon „ frumos". Darul de la începutul domniei se transformă în „plocon al steagului" sau „bani ai steagului", care capătă caracterul de contribuţie la cheltuielile făcute cu instalarea noului domn şi o stabilitate instituţională. Printre primele plocoane de acest fel se menţionează acela introdus de Grigore Ghica (1672—1673) în 1673 [10], imitat de Antioh Cantemir (1695—1700 ; 1705—1707)[11] şi de Dimitrie Cantemir (1710 — 1711), de Grigore al II-lea Ghica în 1735, de Const. Mavrocordat în 1740 [12]. Ulterior, obiceiul a primit învestire legală prin inserarea lui în condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei[13], unde figurează ca o dare — proporţională cu veniturile — asupra tuturor categoriilor sociale [14].

---

[5] *Ibidem*, p. 407.

[6] *Documente privind istoria României*, XIII—XV, B, 46, doc. din <1409—1418>; în continuare: *D.I.R.;* vezi şi *D.I.R.*, XVI, B, V, p. 248, doc. din 7 iulie 1586 : „... Au venit amîndoi Bătrînii înaintea domniei mele cu două vedre de vin şi cu un plocon frumos... Şi le-am făcut cartea domniei mele de ocină...".

[7] Vezi N. Mărgineanu, *Sub semnul omeniei*, Bucureşti, 1969, p. 122—142.

[8] Se pare că ploconul acesta devenise obligator încă de la începutul secolului al XVII-lea, după cum reiese dintr-un document din octombrie 1630, prin care satul Poeni (Ţara Rom.) este scutit de „vinăriciul domnesc, de căşărit, de haraciul împărătesc, de ploconul domnesc, cînd un domn nou ia domnia..." (*D.I.R.*, B, XXIII, p. 276).

[9] I. Minca, *Reforma lui Const. Mavrocordat*, în „Cercetări istorice", II/III, 1926/27, p. 191.

[10] N. Iorga, *Anciens documents*, p. 505, doc. din 9 aprilie 1673.

[11] Idem, *Studii şi documente*, VI, p. 39.

[12] *Ibidem*, p. 364—365 ; C.Calmuschi, *Principalele dări ale Moldovei şi Ţării Româneşti*, Vaslui, 1891, p. 137 ; C. C. Giurescu, *Istoria României*, III/1, p. 235.

[13] Legalizarea diverselor plocoane se făcea obişnuit prin hrisov domnesc : „După ce s-a pus în orînduială cu hrisov în zilele lui Alexandru Ipsilanti, s-au făcut urmare de a să lua totdeauna aceşti bani..." (Arh. Mitrop., CDXCIII/1, din 7 februarie 1794).

[14] D. Z. Furnică, *Industria şi dezvoltarea ei în ţările româneşti*, Bucureşti, 1926, p. 19 ; *Surete şi izvoade*, XV, p. 196, doc. din 2 septembrie 1776.

Plocon se va numi, în această perioadă, şi ceea ce mai tîrziu s-a impus sub nomenclatura de „ruptă". Domnul, iertînd pe Rucăreni de diverse dări, îi obligă să plătească o sumă forfetară, pe care o determină precis, nu o mai lasă la libera apreciere a dajnicilor. Recunoştinţa este instituţionalizată : „. . . să fie în pace şi slobozi — spune domnul — de bir şi de găleată şi de fîn şi de toate dăjdiile şi mîncăturile . .. numai să aibă a da domniei mele un plocon, în fiecare an, cîte 20 000 de bani . . . " [15].

Tot domnul încasa, cu acelaşi titlu, şi „ploconul după vechiul obicei" [16], datorat de economii de oi ardeleni odată cu plata oieritului.

Documentele menţionează obişnuit ploconul către domn în contextul dărilor şi slujbelor : „Începînd de la vama de oi şi de rîmători şi de stupi şi de găleată . . . şi de plocon, ce să zice de toate slujbele şi dăjdile, cîte vor ieşi în ţară şi intru stăpînirea domniei mele . . . " [17].

Vom reţine din aceste cîteva exemple că termenul de plocon domnesc acoperă, în fond, o suplimentare a dărilor, căreia domnul doreşte să-i păstreze aspectul de dar liber consimţit, deşi fundamentarea lui nu mai este accentuat subiectivă.

O trăsătură nouă prezintă ploconul primit de marii dregători. Obligator, periodic şi în cuantum fix, ploconul acestora, destinat, în primă intenţie, să subvină nevoilor de întreţinere, a constituit, mult timp, o sursă de venituri grase, a căror principală legitimare nu erau serviciile prestate, ci poziţia socială privilegiată a beneficiarilor şi starea de obedienţă a locuitorilor.

Iată cîţiva dintre beneficiarii acestor plocoane cu caracter feudal :

— Mitropolitul ţării primea „ploconul vlădicesc", „cîte 4 ughi pe an, plătit de preoţi" [18], de diacon [19], numit şi „ploconul cîrjii" [20];

— episcopii încasau „ploconul episcopului", care era, în Transilvania la 1628, de un florin pe an [21], iar în Moldova, la 1827, de 10 lei pe an [22]; episcopul Rîmnicului preleva de la preoţi şi diaconi „ploconul praznicului", „cîte taleri 3 şi 2 costande . . . ". „iar cînd se întîmpla de să făcea arhiereu, lua ploconul cîrjii îndoit . . . " [23];

— vornicul cel mare primea plocoane de la vătaşii plaiurilor [24];

— logofătul cel mare încasa plocon de la vameşul cel mare [25];

---

[15] „Rev. Arhivelor", 2, an. II, 1959, p. 291—292, doc. din 25 iulie 1631; *D.I.R.*, XVII, B, III, p. 365, doc. din 11 mai 1619.

[16] Hurmuzaki, serie nouă, II, p. 288, doc. din 24 decembrie 1815.

[17] *D.I.R.*, XIII—XV, p. 123, 155, 163 passim.

[18] Hurmuzaki, XV/2, p. 1671, doc. din 10 martie 1737; *Uricariul*, IV, p. 3, doc. din 2 iulie 1752.

[19] *Ibidem*, IV, p. 406, doc. din 2 aprilie 1729.

[20] V. A. Urechiă, V; p. 24.

[21] Hurmuzaki, XV/2, 967, doc. din 1628.

[22] I. Antonovici, *Documente bîrlădene*, I, p. 375—376, doc. din 17 iun. 1827.

[23] Arh. Mitrop. CDXCIII/1, doc. din 7 februarie 1794.

[24] Tunusli, *Istoria politică şi geografică a Ţării Româneşti*, trad. G. Sion, p. 60—62.

[25] *Ibidem*.

— vistierul cel mare, de la cămăraşul ocnelor [26];

— aga cel mare, ploconul căpitanilor de slujitori [27];

— cămăraşul cel mare lua „ploconul cămărăşiei nouă", numit şi cotărit, cîte un taler vechi de fiecare prăvălie care vindea cu cotul [28];

— paharnicul cel mare şi cupariul încasau un plocon devenit dare (cămănăritul), cîte 66 bani de fiecare bute de vin vîndută în tîrg [29];

— marele ciohodar primea ciohodăritul, plocon suportat de cavafi, cizmari şi papugii, cîte 1 leu şi 12 bani anual pentru fiecare prăvălie [30].

Ploconul — înainte de a fi înlocuit cu răsura — a servit şi la întreţinerea slujbaşilor mai mici, reprezentînd un fel de indemnizaţie plătită de către locuitori pentru serviciile primite.

Se ştie că, în orînduirea feudală, vistieria nu şi-a plătit totdeauna direct slujbaşii, aceştia fiind lăsaţi să se îndestuleze de la locuitori prin contribuţii cunoscute sub numele de havaeturi şi adeturi, un fel de plocoane instituţionalizate [31].

Aceste plocoane reprezentau ori o cotă din venitul unor slujbaşi subalterni, ori un adaos la dările existente, frecvent în documente sub denumirea de „plocon de nume".

Indicăm cîteva din cele mai uzitate:

— „ploconul cămăraşului de ocnă", plătit, „precumu-i de veaci", de stînile ardelenilor aşezaţi în Moldova [32] sau în Ţara Românească [33];

— „adetul căpitanului de poteră" sau „ploconul baltagului", cîte 22 de parale de la slujitori [34];

— „ploconul de nume", plătit vinăricerilor de către producătorii de vin la început în natură [35], mai tîrziu sub forma unei taxe personale fixe: birnicii cîte 30 de bani, slujitorii cîte 15 bani, preoţii şi diaconii cîte 12 bani [36], iar după reforma lui Const. Mavrocordat (29 august şi 16 septembrie 1746) cîte 2 bani de vadră [37]. În Ţara Românească, ploconul de nume la vinărici varia după regiuni: la Piteşti era de 12 bani, la Tîrgovişte de 33 de bani [38];

---

[26] *Ibidem.*

[27] *Ibidem.*

[28] V. A. Urechiă, IV, p. 257.

[29] Tunusli, *op. cit.*, p. 56–57.

[30] *Ibidem.*

[31] V. A. Urechiă, V, p. 90–91, doc. din 8 februarie 1794; idem, VIII, p. 494, doc. din 27 iulie 1803; ibidem, p. 650, doc. din anii 1803 şi 1804; idem, IX, p. 534–538, doc. din 1806–1812, passim; *Uricariul*, I, p. 206, doc. din 1 ianuarie 1814.

[32] „Bul. Com. Ist. a Rom.", 1916, p. 199–200, doc. din 3 mai 1677.

[33] Hurmuzaki, XV/2, p. 1962. doc. din 26 septembrie 1753.

[34] V. A. Urechiă, X, A, p. 532, doc. din 27 noiembrie 1812.

[35] V. Mihordea, *Documente privind relaţiile agrare...*, I, p. 411–412.

[36] *Anateflerul lui Const. Brîncoveanu*, ed. Dinu C. Giurescu, doc. 40 din 26 septembrie 1698.

[37] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 494, doc. din 15 septembrie 1749; V. A. Urechiă, II, p. 58, doc. din 1775.

[38] N. Iorga, *op. cit.*, p. 347, doc. din septembrie 1698.

— „ plocon de nume" se plătea şi la alte dări principale : la „oierit sau goştină" cîte o leţcaie < 1/2 para > pentru 10 oi [39]; la tutunărit „de pogon po taleri 4 vechi şi poclonul de nume po bani optdeci" [40].

Am indicat numai cîteva din numeroasele forme ale ploconului intern ; practica lui era generalizată, iar denumirile variate ca şi numeroşii beneficiari.

Sistemul a continuat abuziv—mai ales în favoarea marilor dregători — şi după introducerea regimului lefurilor de către Const. Mavrocordat în 1740 (Ţara Românească) şi 1743 (Moldova) şi de Grigore Ghica (Moldova : 1747—1748 ; Ţara Românească : 1748—1752) [41].

Obişnuit, documentele nu înregistrează expres plocoanele primite de stăpînii moşiilor — mănăstiri şi boieri — de la ţăranii dependenţi, peste renta obligatorie [42]. Mănăstirile primeau, prin actele de danie, şi plocoanele datorate domnului : „. . . şi plocon să ia de la zece vedre în sus cîte un ban de vadră pînă la cel ce va face vedre o sută doue-deci, iar de acolo în sus oricît vin va face să dea numai po tal 1 de nume . . ." [43].

Dacă vom încerca o caracterizare formală a ceea ce s-a numit plocon în cadrul relaţiilor interne din ţările române sub regimul feudal, vom reţine cîteva trăsături comune : 1) toate — pînă la transformarea lor în dări propriu-zise — sînt încasate în afara vistieriei, întocmai ca o rentă feudală ; chiar plocoanele domneşti apar ca un venit personal al domnului, care nu trebuie confundat cu dările-impozit ; 2) toate au o triplă legitimare : a) una disparentă, de ordin subiectiv, ceea ce explică şi menţinerea termenului ; b) a doua, obiectivă, de plată a serviciului prestat ; c) în sfîrşit, a treia, de esenţa feudalităţii, obedienţa personală, asigurată prin constrîngerea politică a statului feudal.

Aceste trăsături dau ploconului intern o structură mixtă : nu mai este ploconul vechi, facultativ şi circumstanţial, dar nu a devenit nici dare, chiar atunci cînd beneficiar apare domnul. Mai curînd se aseamănă cu o rentă feudală, a cărei bază şi justificare nu este proprietatea funciară, ci rangul şi funcţia administrativă.

★

Un proces paralel de instituţionalizare parcurg şi plocoanele externe. Nu trebuie uitat că prima formă şi denumire a tributului către turci (haraciul) a fost aceea de peşcheş, plocon oferit Porţii ca omagiu de Mircea cel Bătrîn şi Bogdan al Moldovei. Din expresie a recunoştinţei, constînd dintr-o sumă de bani şi lucruri nu prea riguros determinate, peşcheşul a devenit obligaţie de stat periodică, relativ fixă. aşa cum, pe plan intern, ploconul de început de domnie s-a metamorfozat în ploconul sau banii steagului.

[39] C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 102.
[40] V. A. Urechiă, XI, p. 165, doc. din 15 iunie 1803.
[41] V. A. Urechiă, I, p. 132—133 ; *ibidem*, XII, p. 243 ; N. Iorga, *Anciens documents*, p. 421, doc. din 30 iulie 1728.
[42] V. A. Urechiă, VIII, p. 592—593, doc. din 31 iulie 1804 ; passim.
[43] *Ibidem*, II, p. 58, doc. din 1775.

Dacă prima formă de plocon extern s-a convertit în tribut, ploconul n-a dispărut totuşi din nomenclatura şi relaţiile de la vasal la suzeran: el a constituit formula uzuală prin care s-a suplimentat şi chiar dublat haraciul.

Ilustrative, din acest punct de vedere, sînt bairamlîcul şi mucarerul.

Bairamlîcul (bairam-peşcheş), oferit de domnii români sultanului şi înaltului său anturaj cu ocazia marii sărbători religioase a bairamului, a început ca un plocon propriu-zis — dar facultativ, ocazional, nedefinit valoric — şi a terminat ca o instituţie de drept internaţional. Iniţiativa acestui plocon au avut-o Vasile Lupu în Moldova şi Mihai Racoviţă în Ţara Românească: „Atunci au trimis Vasile Vodă <Lupu> la Poartă plocon de au mulţumit Împăratului şi Vezirului şi altor Turci mari . . . că au rămas obiceiu de dă ţara bairamlîc de atunce încoace în toţi anii"[44].

Bairamlîcul consta în sume fixe şi lucruri determinate: „Şi cum că să dea din partea Ţării Rumâneşti noaăzeci de mii taleri bani gata şi lucruri, la poclonul Baireamului . . . Iar din partea ţării Moldovei pentru poclonul Baeramului, înŭ bani gata şi lucruri, noaăzeci dă mii taleri . . ."[45]. Bairam-peşcheşul a crescut şi s-a statornicit ca o obligaţie de stat anuală, al cărei cuantum, împreună cu mucarerul, egala haraciul. Astfel, în deceniul 1581—1590, Ţara Românească a plătit Porţii 5 770 000 de galbeni, din care 3 450 000 au reprezentat sumele pentru obţinerea şi păstrarea domniei[46].

Mucarerul (et. ar. *mukarrer*, întărit, restabilit), sub cele două forme — mare şi mic —, a reprezentat al doilea plocon extern instituţionalizat.

A fost introdus, în Moldova după moartea lui Ioan Vodă cel Viteaz (1574), iar în Ţara Românească pe vremea domniei lui Mihnea Turcitul (1577—1583; 1585—1591) şi a crescut cu fiecare nouă domnie[47].

Mucarerul mare era plătit la fiecare trei ani, odată cu reînnoirea firmanului de domnie, iar cel mic se datora în fiecare an, cu prilejul primirii firmanului de reîntărire în scaun.

Bineînţeles, sarcina acestor plocoane era suportată de ţară şi, în ultimă analiză, de ţăranii birnici. Modalitatea realizării sumelor necesare mucarerului îi definesc şi natura: atît cel mare, cît şi cel mic se culegeau de la birnici prin dublarea sau triplarea sfertului al doilea.

Pentru ţară, acest plocon însuma toate caracterele unui impozit personal[48].

În afara de cele două plocoane principale, destinate Porţii, un plocon extern tot atît de vechi şi îndătinat era acela către hanul tătarilor[49], plătit anual şi la ocazii festive: „Darul cel obicinuit, ce s-au trimis la Măria-Sa Hanul, 1 000 t. bani gata . . . Blană . . . 3 post. saiuri, 2

[44] N. Neculce, *Letop.*, apud L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române*, II/2, p. 10.

[45] N. Iorga, *Studii şi documente*, XXI, p. 44—45, doc. din noiembrie 1802.

[46] M. Berza, *Peşcheşuri*, în „Studii", 2, XI, 1958, p. 61.

[47] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/2, p. 462.

[48] I. Brezoianu, *Vechile instituţii ale României (1372—1866)*, p. 112.

[49] N. Iorga, *Studii şi doc.*, V, p. 353, doc. din 15 noiembrie 1696.

atlaze . . . " [50]; după care urma un şir de alte plocoane mai mici : către „Paşa de la Dîrstor după obiceiu" [51], „Paşa de la Belgrad", „Paşa de la Timişoara" [52], „cadiul ot Nicopole" [53] etc., toate plătite „după obiceiu", expresie care atestă, odată cu vechimea, şi caracterul lor instituţional. În socotelile anuale ale vistieriei, aceste plocoane apar sub titlul stereotip „daruri la turci mari şi mici" [54]. Plătite de vistieria ţării, incidenţa lor era deplasată asupra contribuabilului anonim „taillable et corvéable à merçi".

★

Ploconul intern a rezistat tuturor generoaselor intenţii ale unor domni, cum a fost Const. Mavrocordat. Astfel, „ploconul de la boieri la început de domnie", abolit de acest domn" [55], a fost restabilit de Matei Ghica (1752—1753) sub forma de plocon al steagului" [56].

Domnul putea acorda scutiri speciale de plocon, ca în cazul braşovenilor, iertaţi de „ploconul Hanului şi al Sultanului"[57], sau în cazul preoţilor de la biserica domnească din Bîrlad, „scutiţi de poclonul vlădicesc" [58].

Instituţia feudală a ploconului a dispărut în urma reformelor politice, sociale şi fiscale din prima jumătate a secolului al XIX-lea, însă a supravieţuit în moravurile societăţii româneşti sub forma veche de dar facultativ, expresie a stimei, a recunoştinţei şi, deseori, a dependenţei economice, administrative sau morale faţă de o persoană.

LE *POKLON*

RÉSUMÉ

Institution spécifiquement féodale, le *poklon* a parcouru — dans les pays roumains — quelques étapes, durant lesquelles se précisent ses aspects fondamentaux.

I. Sur le plan interne, le *poklon* a désigné, pendant une première étape, le geste facultatif, occasionnel, consistant dans l'offre d'un présent en nature — indéterminé quant à sa valeur —, expression d'un sentiment d'estime ou de reconnaissance. Pendant une deuxième étape, le geste fa-

---

[50] *Ibidem*, p. 370, doc. din 16 noiembrie 1713.
[51] *Ibidem*, p. 369, doc. din 2 februarie 1694.
[52] *Ibidem*, p. 370, doc. din 28 decembrie 1694.
[53] *Ibidem*, p. 370, doc. din 20 aprilie 1694.
[54] *Ibidem*, VI, 290, doc. din 1786.
[55] I. Minea, *loc. cit.*
[56] I. C. Filitti, *Consideraţii generale despre vechea organizare fiscală a principatelor române*, p. 43.
[57] N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 349 doc. din 8 ianuarie 1709.
[58] I. Antonovici, *op. cit.*, p. 5, doc. din 4 februarie 1737.

cultatif acquiert un caractère obligatoire et périodique, et l'objet — en nature ou en espèces — se définit au point de vue qualitatif et quantitatif. Il devient une coutume non écrite. Enfin, l'institution est investie du caractère légal par son inscription dans le registre de la Trésorerie princière.

II. Dans les relations des pays roumains avec la puissance suzeraine (la Porte), le *poklon* subit le même processus de transformation progressive en institution. La première forme de tribut prendra le nom de *peskech* (= *poklon*, présent), devenu plus tard *haradch*, obligation annuelle fixe. Deux autres obligations, le *baïramlyk* et le *moukarrer* ont conservé formellement le caractère de *poklon*.

Le *poklon* — institution légale — a été aboli pendant la première moitié du XIXe siècle, mais, pratiquement, il a continué d'exister sous la forme des présents offerts aux boyards et à l'Eglise — propriétaires fonciers —, ou bien aux représentants de l'administration publique.

DIN ISTORIA PREȚURILOR. EVOLUȚIA PREȚULUI CĂILOR ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XV-XVII)

DE

RUXANDRA CĂMĂRĂȘESCU și CORALIA FOTINO

Economia țărilor române înregistrează — în general — un progres în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Creșterea producției de mărfuri și a productivității muncii are drept consecință dezvoltarea economiei de schimb și apariția pieței interne. Agravarea dominației otomane, instaurată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care a adus o încetinire a ritmului de dezvoltare a principalelor ramuri ale economiei, nu a putut stăvili evoluția firească a acestora. Fertilitatea solului și, legat de aceasta, deosebita bogăție în cereale și animale a țărilor române fac ca în a doua jumătate a veacului al XVI-lea agricultura și creșterea vitelor să rămînă ocupațiile de bază ale populației rurale. Călătorii străini care au trecut prin părțile noastre în aceste secole au remarcat adeseori dărnicia solului și belșugul. „În această țară — scrie Reicherstorffer — nimic nu lipsește din cele care ar putea folosi oamenilor... ; de asemenea e cu mult cea mai bogată în locuri de arătură, vii și vite"[1]. În 1632, solul suedez la Poartă Paul Strassburg nota: „Pot spune că în toată lumea creștină nu este pămînt mai roditor decît cel al Țării Românești"[2].

Încă din secolul al XVI-lea izvoarele pomenesc adesea despre lărgirea suprafețelor cultivate prin defrișări și desțeleniri, despre îmbunătățirea tehnicii agricole. Grîul, meiul și orzul reprezentau cele mai răspîndite culturi de cereale, urmate de secară și ovăz.

Progresele din domeniul producției și intensificarea schimbului determină dezvoltarea orașelor, lărgirea relațiilor marfă-bani, sporesc legăturile dintre oraș și sat, contribuie la constituirea pieței interne.

---

[1] G. Reicherstorffer, *Chorographia Moldovei*, în *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 194.

[2] T. Cipariu, *Arhivu pentru filologie și istorie*, Blaj, 1867, p. 16.

Principalele bogății ale țărilor române — cerealele și animalele — sînt și primele obiecte ale schimbului.

Izvoarele vremii consemnează existența unui important număr de animale mari — cai și boi — , dar și de oi, porci și capre, aflate în stăpînirea domnului, a feudalilor și chiar a țărănimii. Pentru primii, care dispuneau de bune condiții de creștere și de valorificare a lor, mai ales prin export, animalele constituiau o considerabilă sursă de venituri ; țăranii le foloseau întîi de toate pentru nevoile propriilor gospodării, dar și pentru vînzare.

Comerțul cu animale pe piața internă se desfășura — în deobște — în locuri special destinate schimbului de mărfuri : tîrguri săptămînale, cu zile fixe, ținute în mai toate orașele vremii, bîlciuri anuale ș.a. [3].

Știrile documentare referitoare la comerțul intern din Țara Românească — puțin numeroase la început (sfîrșitul secolului al XV-lea), mai bogate pentru veacurile XVI și XVII — ne-au determinat să urmărim problema prețurilor pentru acea marfă care a avut o mare pondere în întregul volum al schimbului — anume animalele (cai, cornute mari și mici ș.a.).

Această problemă a suscitat și interesul altor cercetători, care, în cadrul preocupărilor lor de istorie economică — dezvoltarea orașelor, a comerțului, a meșteșugurilor ș.a. — , s-au referit la prețurile mărfurilor — implicit ale animalelor — pe piața internă sau pe cea externă [4].

Materialul elaborat de noi se bazează pe documente interne ale Țării Românești din perioada dată : cărți de întărire, de judecată, de moștenire, danii, zapise — edite și inedite — și pe Condica vistieriei și Anatefterul lui Constantin Brîncoveanu, pentru ultimii ani ai veacului al XVII-lea, deci, în majoritatea lor, izvoare al căror caracter nesistematic nu mai este nevoie să-l menționăm. Este sigur că existența unor liste de prețuri (baremuri), cărți de venituri și cheltuieli sau registre ale marilor domenii ne-ar fi permis să ajungem la rezultate mult mai precise. În lipsa acestora, am apreciat că informația de care dispunem este destul de abun-

---

[3] N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, București, 1925, p. 45, 162 ; G. Penelea, *Contribuțiuni la studiul dezvoltării pieței interne în Țara Românească în perioada de destrămare a feudalismului. Bîlciurile* (în ms.).

[4] I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911 ; idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912 ; Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921 ; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, București, 1925 ; G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930 ; D. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc (1473—1868)*, București, 1931 ; B. T. Câmpina, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului în a doua jumătate a sec. XV, în Moldova și Țara Românească*, în *Lucrările sesiunii generale științifice a Acad. R.P.R. din 2—12 iunie 1950*, București ; L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVI-lea și prima jumătate a sec. al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie", IV/1960, p. 223—306 ; D. Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie", V/1962, p. 151—173 ; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, București, 1965.

dentă pentru a încerca să degajăm tendinţele fundamentale ale mişcării preţurilor la animale.

În paginile ce urmează prezentăm evoluţia preţului cailor în secolele XV—XVII în Ţara Românească, pe piaţa internă [5].

Renumele dobîndit de ţările române în evul mediu pentru bogăţia lor în animale se datora în bună măsură numeroaselor herghelii de cai de bună calitate. Pomenind întinsele păşuni întîlnite în trecerea lor prin părţile noastre, călătorii străini remarcă mulţimea cailor, frumuseţea şi bunele lor însuşiri, care le justificau faima. Astfel, Reicherstorffer arată că Moldova „creşte minunaţi cai turceşti şi moldoveneşti, precum şi foarte buni cai „asturconi" cît şi de alte soiuri, în mare număr" şi subliniază valoarea acestora, precizînd că „din ordinul voievodului doar arareori se îngăduie scoaterea slobodă a acestora din ţară..."[6]. În Ţara Românească — aşa cum relatează secretarul lui Petru Cercel, F. Sivori, — există „cai foarte frumoşi, turceşti şi arăbeşti" [7].

Evul mediu a reprezentat adevărata epocă de glorie a cailor, care aveau multiple şi felurite utilizări. Folosiţi la cărăuşie şi călărie, ei alcătuiau principala forţă a armatei (cavaleria) şi asigurau mijloacele de transport şi comunicaţii în vreme de pace ca şi în timp de război (caii de olac, călăraşii de ţară şi de Ţarigrad, soliile). În ţările române, calul era folosit la muncile agricole aproape în egală măsură cu cornutele mari. Însuşirile cailor româneşti făceau ca ei să poată fi, cu deplin folos, întrebuinţaţi în toate împrejurările de mai sus. Scriind despre caii din Ţara Românească, Sivori menţionează că cei de ţară sînt buni „pentru război, pentru trăsuri şi pentru căruţe" [8], iar D. Cantemir, referindu-se la caii numiţi „moldoveneşti", scrie : „În partea muntoasă a Moldovei trăieşte un cal destul de micuţ, asemănător la trup cu cel rusesc, dar foarte puternic şi răbdătoriu la muncă, cu o copită atît de tare, încît nu e nevoie să fie potcovită, chiar dacă merge pe drumurile cele mai aspre. La şes caii cresc mai mari şi mai arătoşi la înfăţişare, cu picioarele bine legate, iuţi şi tari..." [9]. Exemplarele cele mai reuşite de cai alcătuiau suitele voievozilor şi boierilor, erau folosiţi la vînătoare şi alergări [10], bogat împodobiţi defilau la ceremonii [11], făceau obiectul darurilor celor mai de preţ, oferite de domn sultanului, marelui vizir, paşalelor, boierilor etc.

Pentru toate aceste calităţi, caii de ţară se bucurau de un bun renume la străini şi erau foarte căutaţi pe piaţa externă.

---

[5] Acest capitol face parte din lucrarea *Istoria preţurilor în Ţara Românească între secolele XV şi XIX*, în curs de elaborare la Institutul de istorie „N. Iorga", de către Damaschin Mioc şi Ruxandra Cămărăşescu, Coralia Fotino, Ioana Constantinescu, Georgeta Penelea.

[6] Reicherstorffer, *loc. cit.*, p. 199.

[7] Şt. Pascu, *Petru Cercel şi Ţara Românească la sfîrşitul sec. al XVI-lea.* Sibiu, 1944, p. 180.

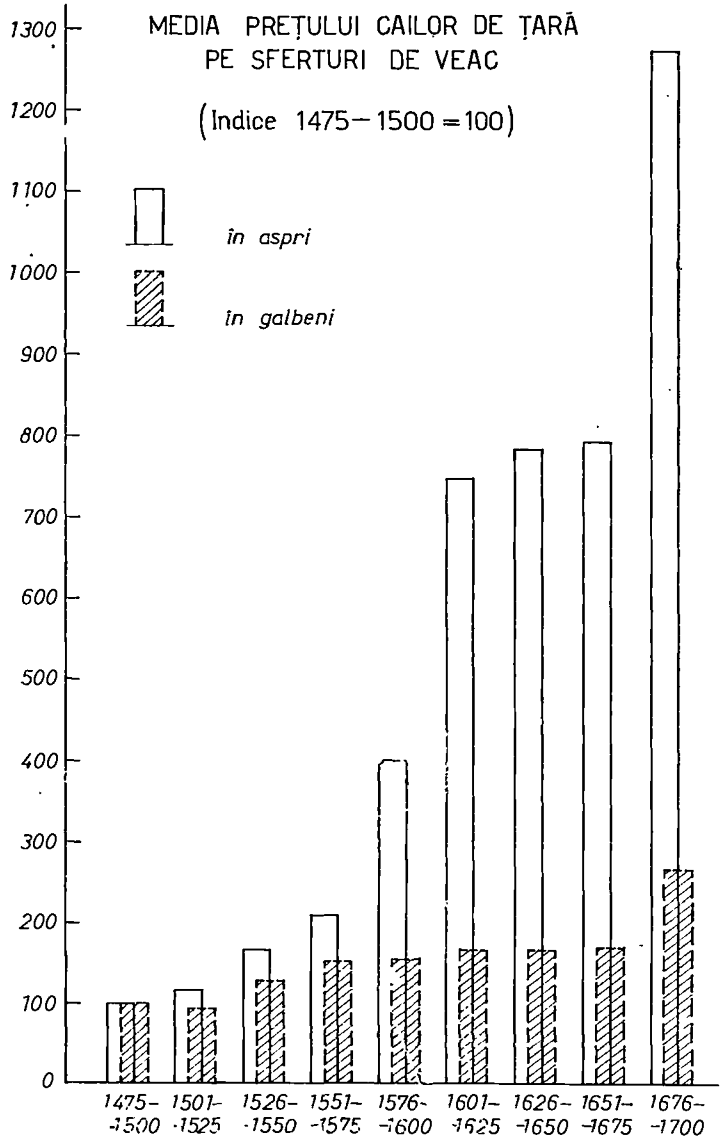
[8] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 180.

[9] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. Petre Pandrea, Bucureşti, 1956, p. 84.

[10] P. P. Panaitescu, *Curse de cai în Moldova medievală*, în „Magazinul istoric", 6/1967, p. 43.

[11] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 169.

Constatarea diversității prețului animalelor în ansamblul lor, evidentă încă de la prima lectură a informațiilor culese, este valabilă și pentru cai. Așa cum au procedat și alți cercetători [12] în situații similare, am dat deoparte prețurile extreme — anormal de mici sau de mari — nejusti-

[12] Vezi, de pildă, S. Hoszowski, *Les prix à Lwow* (*XVIe—XVIIe siècles*), Paris, 1954, p. 23.

ficate de realităţile momentului, considerînd că ar fi influenţat în mod artificial stabilirea unei medii.

Averitizăm de asemenea că, avînd de-a face, în cuprinsul celor două secole şi mai bine de care ne ocupăm, cu diferite monede de tranzacţie — taleri, lei, ughi (galbeni) — , le-am transformat în aspri, mică monedă divizionară de argint, care a circulat foarte mult, menţionînd în note echivalenţele.

Elementele de bază care justifică diferenţele de preţ sînt de obicei vîrsta şi calitatea. Vîrsta nu este indicată în nici una din informaţiile noastre. Calitatea, în schimb, este adesea menţionată şi, în general, ea face diferenţă de preţ. Din documente reiese că pentru caii de rasă: „turceşti", „arăpeşti" etc., se dădeau preţuri sensibil mai mari decît pentru toţi ceilalţi.

Această diferenţă este atît de categorică şi frecventă, încît ne-a determinat să urmărim evoluţia preţului cailor, împărţindu-i în două categorii: caii de rasă şi caii de ţară.

În categoria cailor de rasă am inclus caii arabi — „arăpeşti", „turceşti", „dobrogineşti", ca şi pe cei cu calificativele „foarte bun", „foarte frumos" sau fără menţiuni speciale, dar avînd un preţ foarte ridicat, care justifica încorporarea lor în această grupă (redăm în tabelul 1 evoluţia preţului acestor cai).

După cum reiese din tabel, preţul acestor cai era deosebit de ridicat. Constituind un articol de lux, caii de rasă aparţineau clasei stăpînitoare şi puteau fi cumpăraţi numai de exponenţii ei — domnul, marii dregători, români sau turci, mănăstirile etc. Iată cîteva exemple: în 1534, un cal „turcesc" de 6 500 de aspri este vîndut de Vîlsan logofăt lui Ştefan Mailath voievod [13]; către sfîrşitul secolului, un cal „arăpesc, foarte bun", preţuit la 12 000 de aspri, este dăruit de Drăghici paharnic lui Mihăilă postelnic[14]; la 1609, într-o vînzare mixtă, Mănăstirea Strîmba dă un cal „bun, turcesc", de 8 000 de aspri, lui Staico postelnic pentru satul Olari [15]; la 1655 Radu armaş vinde craiului unguresc un cal „foarte bun" pentru 20 000 de aspri[16]; în 1695 se plăteşte cu 13 300 de aspri din vistieria domnului, un cal pentru Ien Osman aga [17].

Comparînd tabelele 1 şi 2, se poate vedea că preţul cailor de rasă întrecea cu mult pe cel al cailor de ţară. În cele două veacuri de care ne ocupăm, preţul cailor de rasă variază între 1 000 şi 20 000 de aspri, pe cînd cel al cailor obişnuiţi între circa 300 şi circa 4 000 de aspri. Dacă în primul deceniu al secolului al XVI-lea un cal de ţară costa în medie 300 de aspri, unul de rasă costa 1 000. În deceniul al 8-lea al secolului al

[13] *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassö (Kronstadts)*, vol. II, 1889, p. 380.
[14] Bibl. Acad., Msc, LIX/ 35.
[15] *D.I.R.*, XVII, B, I, p. 363—365.
[16] Bibl. Acad., Msc, CXXV/19.
[17] *Condică de venituri şi cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212*, în „Revista istorică a Arhivelor României", 1873, p. 140 .

XVI-lea, unul obişnuit costa 665 de aspri, unul de rasă 4 500 ; la mijlocul secolului al XVII-lea, preţul unui cal de ţară era de cca 2 500 de aspri, al unuia de rasă între 18 000 şi 20 000 de aspri.

Cealaltă categorie, a cailor de ţară, folosiţi în general la muncile cîmpului, cărăuşie, transport şi armată, este prezentă în marea majoritate a informaţiilor de care dispunem.

Preţul acestor cai îl găsim în : acte de vînzare-cumpărare, de înfrăţire, de zestre, în consemnarea achitării unor obligaţii faţă de Poartă, în vînzări mixte sau schimburi în natură [18]. Documentele arată că cei care încheie astfel de tranzacţii aparţin tuturor categoriilor sociale : domn, boieri, mănăstiri, negustori şi — nu rareori — ţărani ; repetata apariţie a acestora din urmă dovedeşte că mai toate gospodăriile ţărăneşti aveau — pe lîngă alte animale — şi cai [19].

În materialul utilizat, adesea în tranzacţii există anumite specificaţii : cal „bun”, „arăpesc”, „românesc”, „roib”, „murg”, „şarg” etc., unele arătînd rasa sau calitatea, altele culoarea. Dacă primele sînt hotărîtoare în stabilirea preţului, celelalte sînt doar caracteristici de recunoaştere a cailor, care de obicei nu influenţează preţul.

Din categoria cailor de ţară am desprins o subîmpărţire — a iepelor. Ne-a determinat să facem această subdiviziune în primul rînd preţul diferit — în general mai scăzut — al iepelor faţă de cel al cailor, precum şi faptul că ele poartă adeseori, în documente, indicaţia „cu mînz” (vezi tabelele 2 şi 3).

Urmărind evoluţia preţului mediu al cailor pe decade şi sferturi de veac (vezi tabelele 4 şi 5 şi graficul, p. 228), se impune constatarea că aşa-numita revoluţie a preţurilor şi-a găsit expresia în Ţara Românească şi în cazul acestei mărfi. Dacă în primele trei decenii ale veacului al XVI-lea are loc o creştere relativ lină, la mijlocul veacului preţul mediu este de 2,5 ori mai mare, menţinîndu-se aproape la acelaşi nivel pînă la sfîrşitul deceniului al nouălea. Abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea şi în primul deceniu al secolului al XVII-lea are loc o adevărată explozie a preţurilor : un cal de ţară costă în medie de 5,59—6,17 ori mai mult decît în primul deceniu (300 de aspri la 1500 ; 1 677—1 850 de aspri între 1591 şi 1600). Dacă în deceniile al 2-lea — al 9-lea ale secolului al XVII-lea, preţul mediu nu suferă mari diferenţe, el menţinîndu-se între 1 800 şi 2 700 de aspri, în ultimul deceniu se constată un nou salt, preţul mediu ajungînd a fi de 12,76 ori mai mare ca la începutul secolului al XVI-lea

[18] Frecvenţa schimbului în natură a determinat pe unii cercetători să atribuie calului rolul de monedă-etalon în această epocă de slabă dezvoltare a circulaţiei banilor (cf. H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, Bucureşti, 1969).

[19] De altminteri, vechimea dărilor pe cai în Ţara Românească confirmă acest fapt (cf. Matei Vlad, *Impunerea şi perceperea dărilor pe cai în ţările române (pînă la sfîrşitul sec. al XVII-lea)*, în „Studii”, 1957, 3, p. 135—152).

şi de două ori şi ceva mai mare ca la începutul secolului al XVII-lea (300—1 700—3 829 de aspri).

Pe sferturi de veac, situaţia se prezinţă aproape la fel. În ultimul sfert al secolului al XVI-lea, preţul mediu este de 4 ori mai mare ca în ultimul sfert al veacului al XV-lea, iar în ultimul sfert al secolului al XVII-lea este de 12,75 ori mai mare ca între 1476 şi 1500 şi de 3,19 ori mai mare ca între 1576 şi 1600.

Cele două mari salturi au explicaţii diferite. „Explozia" care are loc imediat după 1591 a fost provocată în primul rînd de :

a) puternica depreciere a asprului (la începutul secolului al XVI-lea un galben avea 42—46 de aspri, între 1591 şi 1600 el avea 120—150, 180 de aspri) ;

b) necesităţile de război ale lui Mihai Viteazul care cereau un număr mai mare de cai decît în epoca anterioară.

Creşterea masivă a preţului cailor între 1691 şi 1700 are ca explicaţie de bază livrările sporite de cai către Poartă, cai pe care domnul îi cumpăra de pe piaţa internă.

Cam la fel se prezintă situaţia şi în cazul evoluţiei preţului iepelor. Dacă în deceniul al 8-lea al secolului al XVI-lea, preţul mediu este de 225 de aspri, în deceniul al 10-lea al aceluiaşi veac şi în primul al secolului al XVII-lea este de peste 1 000 de aspri, iar în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea de aproape 2 000 de aspri. Prin urmare, în curs de circa 120 de ani, preţul a crescut de 9 ori.

Trebuie precizat că nu este totuşi vorba de o creştere reală a preţului cailor. Dacă am transpune în monedă de aur preţurile medii ale cailor, am constata că de fapt are loc o creştere a lor destul de lentă în cei 220 de ani de care ne ocupăm. Din examinarea tabelelor, numerele 4 şi 5 se poate vedea că la sfîrşitul secolului al XVI-lea, preţul mediu al cailor este doar de 1,57 ori mai mare ca la sfîrşitul secolului al XV-lea, iar la sfîrşitul secolului al XVII-lea, doar de 2,68 ori mai mare. Aceasta este de fapt creşterea reală a preţului cailor.

★

Din materialul expus se pot desprinde următoarele concluzii :

a) Existenţa unei „revoluţii" a preţurilor şi în Ţara Românească, manifestată concret şi în cazul preţului cailor.

b) Izbucnirea „revoluţiei" preţurilor are loc în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea.

c) Creşterea preţurilor se datoreşte în primul rînd deprecierii monedei de argint — asprul.

d) În afara acestei urcări masive de preţ există o creştere reală a preţului cailor, între 1475 şi 1700, mult mai lentă, care însă are alte resorturi (creşterea populaţiei, expansiunea agriculturii, dezvoltarea pieţei interne şi, în general, intensificarea relaţiilor de schimb).

TABELUL Nr. 1

Evoluţia preţului cailor de rasă

(1478–1698)

Anul	Nr. acte	Nr. menţiuni	Nr. unităţi	Preţul în aspri total	Preţul în aspri mediu	Moneda de tranzacţie	Caracteristicile cailor	Vînzător	Cumpărător
1478	1	1	1	800	800	aspri	„bun"	sat	domnul
1505	1	1	2	2 000	1 000	„	„buni"	„	„
1510	1	1	2	2 000	1 000	„	„buni, pruşi"	Drăghici	„
1512–1521	1	1	1	1 000	1 000	„	„turcesc"	–	–
1526	1	1	1	1 400	1 400	„	„murg"	–	–
1534	1	1	1	6 500	6 500	florini(140)[1]	„turcesc"	Vîlsan log.	St. Mailath voievod.
1535–1545	1	1	1	10 000	10 000	aspri	„	domnul	Ţintea
1540	1	1	2	5 000	2 500	„	„f. buni, turceşti, frumoşi"	Drăghici spăt. Udrişte m. vist.	domnul
1575	1	1	1	1 500	1 500	„	„turcesc"	Dumitru din Vîlcăneşti	Plop vătaful
1577–1591	1	1	1	12 000	12 000	„	„arăpesc, f. bun"	Drăghici pah.	Mihăilă post.
1578	1	1	1	3 000	3 000	„	„turcesc"	Stepan fost m. clucer	Bucovniţă Bulgariul
1579	1	1	1	2 500	2 500	florini (50)[2]	„bun, turcesc"	„	Datco post. cu fraţii
1579	1	1	1	4 000	4 000	aspri	„bun"	Miroslav log.	Ivan fost m. log.
1580	1	1	1	4 000	4 000	„	„	Dragomir fost m. vornic	Staico post.
1587	1	1	1	10 000	10 000	„	„f. bun"	Pîrvul m. log.	Pătru m. spăt.
1588	1	1	1	3 000	3 000	„	–	Cîrstea	Barbu post.
1591	1	1	1	5 000	5 000	„	„bun"	Marco pîrcălab	Stănilă vornic
1609	1	1	1	8 000	8 000	„	„bun turcesc"	M-rea Strîmba	Staico post.
1612	1	1	1	7 000	7 000	„	–	Preda clucer	domnia
1623–1626	1	1	1	20 000	20 000	galbeni(100)	„turcesc"	Trufanda fost m. post.	Pătraşcu post.
1655	1	1	1	20 000	20 000	„ (100)	„f. bun"	Radu armaş	Craiul unguresc
1657	1	1	1	16 600	16 600	ughi (88)	–	Dragomir	Tudor stolnic
1694	1	1	1	17 290	17 290	taleri (130)	–	domnul	Chehaiaua tefterdarului
1694	1	1	1	13 300	13 300	„ (100)	„dobroginesc"	Osman efendi	domnul
1695	1	1	1	13 300	13 300	„ (100)	–	domnul	Ien-Osman aga
1696	1	1	1	13 300	13 300	lei (100)	„negru, bun, frumos, mare"	Căp. C. Filipescu	marele judeţ al Braşovului
1697	1	1	1	13 300	13 300	taleri (100)	„vînăt"	Osman efendi	domnul
1697	1	1	1	6 650	6 650	„ (50)	„murg, nemţesc"	vel portarul	„
1698	1	1	1	10 640	10 640	„ (80)	–	domnul	Maden-Calfa
1698	1	1	1	13 965	13 965	„ (105)	–	„	Chehaiaua vizirului
1698	1	1	1	17 290	17 290	„ (130)	–	fiul hanului tătărăsc	domnul

[1] 1 florin=46 aspri.
[2] 1 florin=50 aspri.

TABELUL Nr. 2

Evoluția prețului cailor de țară

(1485–1700)

Anul	Nr. acte	Nr. mențiuni	Nr. unități	Prețul în aspri total	Prețul în aspri mediu	Indice: 1481–1490 = 100	Moneda de tranzacție	Caracteristicile cailor
1485	1	1	1	300	300	100	aspri	,,bun"
1487	1	2	3	900	300	100	,,	,,
1507	1	1	1	300	300	100	,,	,,
1511	1	1	1	300	300	100	,,	—
1512	1	1	1	500	500	166	,,	,,românesc"
1516	1	1	1	300	300	100	,,	,,bun"
1517	1	1	1	400	400	133	,,	,,
1522	1	1	1	300	300	100	,,	—
1532	2	2	3	2 200	733	244	,,	2 ,,buni și frum".
1540	1	1	1	500	500	166	,,	—
1542	1	1	1	200	200	66	,,	—
1547	1	1	1	300	300	100	,,	—
1550	1	1	1	300	300	100	,,	,,bun"
1552	1	1	1	300	300	100	,,	,,
1556	1	1	1	330	330	110	,,	—
1557	1	1	4	4 000	1 000	333	,,	,,buni"
1564	1	1	1	400	400	133	,,	,,bun"
1568	1	1	1	1 000	1 000	333	,,	,,roib, bălțat"
1569	1	1	1	800	800	266	,,	,,bun"
1570	4	5	7	4 200	600	200	,,	1 ,,bun, pintenog" = = 1 000 as. 1 ,,bun" = 600 as.
1572	3	3	3	880	293	98	,,	1 ,,murg" = 250 as.
1576	1	1	1	400	400	133	,,	,,bun"
1577	1	1	1	1 500	1 500	500	,,	,,
1578	1	1	1	1 500	1 500	500	,,	,,
1579	5	6	11	6 350	578	193	,,	1 ,,bun" = 1 500 as.
1580	2	2	2	2 000	1 000	333	,,	1 ,,armăsar" 1 ,,vrednic"
1581	2	2	2	540	270	90	,,	—
1582	1	1	1	500	500	166	,,	,,ager"
1583	3	3	3	2 600	866	289	,,	1 ,,roib, prus" = = 500 as. 1 ,,bun" = 1 100 as.

(Continuare Tabelul 2

Anul	Nr. acte	Nr. mențiuni	Nr. unități	Prețul în aspri		Indice: 1481—1490 = =100	Moneda de tranzacție	Caracteristicile cailor
				total	mediu			
1585	2	2	2	900	450	150	,,	1 „negru, pag" = = 500 as. 1 „bun" = 400 as.
1588	1	1	1	1 000	1 000	333	,,	„bun"
1589	2	2	2	1 900	950	316	,,	1 „f. bun" = 1 000 as.
1590	2	2	2	1 400	700	233	,,	1 „şarg" = 600 as. 1 „bun" = 800 as.
1593	1	1	2	1 000	500	166	,,	—
1594	3	4	5	4 500	900	300	,,	1 „murg, dobrogi-nesc" = 500 as. 1 „roşu, alergător" = 1 000 as. 3 „buni" = 3 000 as.
1596	1	1	1	1 800	1 800	600	ughi (12) [1]	—
1598	1	1	1	1 000	1 000	333	aspri	—
1600	2	3	21	42 000	2 000	666	,,	„buni"
1601	1	1	1	3 600	3 600	1 200	galbeni (20) [2]	„bun"
1604	1	1	1	2 500	2 500	833	aspri	,,
1605	1	1	5	12 500	2 500	833	,,	—
1609	1	1	1	3 600	3 6 00	1 200	galbeni (20)	—
1619	2	2	2	3 050	1 525	508	aspri	„buni"
1620	5	5	5	15 200	3 040	1 013	,,	1 „murg" cu şa [3] 2 „buni" (1 = 4 500 as.; 1 = 2 600 as.)
1622	1	1	1	2 000	2 000	666	,,	„bun"
1624	1	1	1	2 000	2 000	666	,,	—
1625	2	2	2	7 000	3 500	1 166	1 cu aspri 1 cu galbeni (20)[4]	„buni"
1627	1	1	1	2 000	2 000	666	aspri	„bun"
1628	2	2	2	6 400	3 200	1 066	,,	„buni"
1629	1	1	1	2 400	2 400	800	aspri	—
1630	3	3	3	8 000	2 666	889	2 în ughi (12; 20) 1 în aspri	1 „bun"

[1] 1 ughi (=galben unguresc)=150 aspri.
[2] 1 ughi=180 aspri.
[3] S-au scăzut din 4500 aspri 800 aspri şaua.
[4] 1 ughi=200 aspri.

(Continuare Tabelul 2)

Anul	Nr. acte	Nr. mențiuni	Nr. unități	Prețul în aspri total	Prețul în aspri mediu	Indice: 1481–1490 = 100	Moneda de tranzacție	Caracteristicile cailor
1632	1	4	9	23 000	2 556	852	1 în ughi (20) 8 în aspri	1 „bun" 6 „buni de călărie"
1633	1	1	1	2 100	2 100	700	ughi $\left(10\frac{1}{2}\right)$	„înșeuat"
1636	2	2	2	2 600	1 300	433	aspri	—
1637	1	1	1	3 000	3 000	1 000	galbeni (15)	„bun"
1641	2	2	2	4 100	2 050	683	1 în galbeni $\left(10\frac{1}{2}\right)$ 1 în aspri	—
1645	1	1	1	800	800	266	ughi (4)	—
1646	1	1	1	1 800	1 800	600	" (9)	—
1647	1	1	1	2 000	2 000	666	" (10)	„bun"
1648	1	1	1	1 400	1 400	466	„ (7)	—
1649	1	1	1	3 200	3 200	1 066	„ (16)	—
1650	1	1	1	3 000	3 000	1 000	„ (15)	„bun"
1654	1	1	1	1 400	1 400	466	„ (7)	—
1655	2	2	2	4 200	2 100	700	„ (9; 12)	—
1656	2	2	2	7 100	3 700	1 233	„ (12; 25)	—
1657	1	1	14	37 400	2 671	890	„ [(187)	—
1660	2	2	2	4 600	2 300	766	„ (9; 14)	—
1661	1	1	1	3 000	3 000	1 000	aspri	—
1662	1	1	1	3 500	3 500	1 166	ughi $\left(17\frac{1}{2}\right)$	—
1664	1	1	1	1 800	1 800	600	„ (9)	—
1665	3	3	3	7 800	2 600	866	2 în ughi (8; 15) 1 în lei [5] (24)	—
1667	1	1	1	2 600	2 600	866	ughi (13)	—
1668	1	1	1	2 000	2 000	666	„ (10)	—
1669	2	2	2	5 066	2 533	844	1 în ughi (12) 1 în taleri (20)	— „bun"
1670	1	1	1	1 600	1 600	533	ughi (8)	—
1671	1	1	1	4 000	4 000	1 333	„ (20)	„armăsar tătărăsc"
1672	1	1	1	2 400	2 400	800	galbeni (12)	„bun"
1673	1	1	7	11 200	1 600	533	taleri (84)	—

[5] 1 leu (=taler)=133 aspri.

(Continuare Tabelul 2)

Anul	Nr. acte	Nr. mențiuni	Nr. unități	Prețul în aspri total	Prețul în aspri mediu	Indice: 1481—1490 = =100	Moneda de tranzacție	Caracteristicile cailor
1674	1	1	1	1 200	1 200	400	ughi (6)	—
1675	1	1	1	1 200	1 200	400	taleri (9)	„de furat"
1677	1	1	1	1 064	1 064	355	„ (8)	„roșu"
1680	1	1	1	2 660	2 660	886	„ (20)	„bun"
1685	2	2	2	5 600	2 800	933	lei (12 ; 30)	1 „de la telegari" = = 12 tl. 1 „de ginere" = 30 tl.
1686	1	1	1	1064	1 064	355	taleri (8)	—
1688	1	1	1	1 930	1 930	643	„ $\left(14\frac{1}{2}\right)$	—
1689	2	2	2	6 000	3 000	1 000	„ (15 ; 30)	—
1692	2	2	8	16 000	2 000	666	„ (120)	—
1693	3	3	3	10 800	3 600	1 200	„(2 cu cîte 20 tl., unul cu 41 tl.)	1 „roib, breaz" = = 41 tl.
1694	4	13	573	2 372 454	4 140	1 380	„ (20 893)	—
1695	2	9	767	2 687 000	3 503	1 168	„ (20 303)	—
1696	2	11	279	687 819	2 465	822	„ $\left(5271\frac{1}{2}\right)$	—
1697	1	16	636	2 583 857	4 063	1 354	„ $\left(19\,427\frac{1}{2}\right)$	—
1698	1	10	660	2 725 037	4 113	1 338	„ (20 489)	—
1699	3	11	29	398 534	3 102	1 034	„ $\left(2\,996\frac{1}{2}\right)$	—
1700	1	12	152	415 300	2 732	911	„ $\left(3\,122\frac{1}{2}\right)$	—

TABELUL Nr. 3

Evoluția prețului iepelor

(1578—1700)

Anul	Nr. acte	Nr. men-țiuni	Nr. unități	Prețul în aspri		Moneda de tranzacție	Caracteristicile iepelor
				total	mediu		
1578	1	1	1	200	200	aspri	—
1579	1	1	1	250	250	,,	—
1590	1	1	1	300	300	,,	„neagră"
1593	1	1	1	1 000	1 000	,,	„cu mînz"
1597	1	1	1	350	350	,,	—
1609	1	1	2	3 600	1 800	,,	—
1624	1	1	1	900	900	,,	—
1628	1	1	1	2 400	2 400	,,	—
1628	1	1	1	2 000	2 000	,,	—
1629	1	1	2	2 800	1 400	,,	—
1630	1	1	2	2800	1 400	,,	—
1630	1	1	2	4000	2 000	,,	„cu mînji"
1634	1	1	1	2 000	2 000	ughi (10)	„cu mînz"
1639	1	1	1	1 800	1 800	,, (9)	,, ,,
1645	1	1	1	2 000	2 000	aspri	,, ,,
1645	1	1	2	2 600	1 300	ughi (13)	—
1646	1	1	1	1 000	1 000	,, (5)	„murgă"
1646	1	1	1	900	900	,, $\left(4\frac{1}{2}\right)$	—
1648	1	1	2	2 000	1 000	,, (10)	—
1652	1	1	1	1 200	1 200	,, (6)	—
1653	1	1	1	1 200	1 200	aspri	—
1667	1	1	1	1 200	1 200	ughi (6)	—
1675	1	1	1	1 400	1 400	,, (7)	—
1682	1	1	2	2 400	1 200	taleri (18)	—
1685	1	1	6	5 586	931	lei (42)	—
1689	1	1	3	5 985	1 995	taleri (45)	„iepe tinere"
1691	1	1	2	2 926	1 463	,, (22)	„cu mînji"
1692	1	1	2	2 660	1 330	,, (20)	—
1695	1	1	1	1 729	1 729	,, (13)	—
1696	1	1	10	19 950	1 995	,, (150)	— (pentru turci)
1700	1	1	40	74 879	1 872	,, (563)	„cu mînji"(pt. turci)

TABELUL Nr. 4

Media prețului cailor de țară pe decade

(Indice 1481—1490 = 100)

Decada	Aspri	Indici	Galbeni	Indici
1481—1490	300	100	7—06 [1]	100
1491—1500	—	—	—	—
1501—1510	300	100	5—40	81
1511—1520	375	125	6—45	95
1521—1530	360	120	6—30	88
1531—1540	675	225	12—15	172
1541—1550	266	90	4—46	68
1551—1560	771	257	14—01	197
1561—1570	640	213	10—40	149
1571—1580	665	222	8—25	116
1581—1590	680	227	6—50	91
1591—1600	1 677	559	11—27	157
1601—1610	1 850	617	10—50	144
1611—1630	2 607	869	13—07	183
1621—1630	2 709	903	13—109	189
1631—1640	2 362	787	11—162	165
1641—1650	2 038	679	10—38	143
1651—1660	2 619	873	13—19	183
1661—1670	2 488	829	12—88	175
1671—1680	1 825	608	9—25	128
1681—1690	2 432	811	12—32	173
1691—1700	3 829	1 276	19—29	268

[1] Cifrele de după cratimă reprezintă aspri.

TABELUL Nr. 5

Media preţului cailor de ţară pe sferturi de veac

(Indice 1475–1500=100)

Perioada	Aspri	Indici	Galbeni	Indici
1475–1500	300	100	7–06[1]	100
1501–1525	350	117	6–38	94
1526–1550	500	166	9–05	128
1551–1575	627	209	10–47	152
1576–1600	1 202	401	10–102	153
1601–1625	2 238	746	11–148	165
1626–1650	2 350	783	11 –150	165
1651–1675	2 380	793	11 –180	167
1676–1700	3 825	1 275	19–25	267

[1] Cifrele de după cratimă reprezintă aspri.

EN MARGE DE L'HISTOIRE DES PRIX. L'ÉVOLUTION DU PRIX DES CHEVAUX EN VALACHIE (XVe–XVIIe SIÈCLES)

RÉSUMÉ

La présente étude traite des tendances fondamentales de l'évolution du prix des chevaux par catégories : de race, de somme, juments.

Le matériel d'information a été puisé dans des documents internes de Valachie pour la période donnée — édités et inédits —, le Registre de la trésorerie et l'« Anatefter » (Livre d'impôts) de Constantin Brîncoveanu pour les dernières années du XVIIe siècle.

Etant donné qu'à l'époque en question on avait affaire à différentes monnaies de transaction, celles-ci ont été transformées en aspres pour une compréhension plus aisée du problème.

L'étude présente — qui constitue un chapitre d'un ouvrage plus ample, en cours d'élaboration — conclut à l'existence d'une « révolution » des prix en Valachie, manifestée de manière concrète aussi dans le prix des chevaux, phénomène enregistré pendant la dernière décennie du XVIe siècle ; à l'accroissement du prix des chevaux, qui est dû au premier chef à la dépréciation de la monnaie d'argent — l'aspre ; à part une hausse substantielle des prix, l'accroissement réel du prix des chevaux durant l'étape 1475—1700 a été de beaucoup plus lent, étant engendré par d'autres phénomènes à caractère économique, comme l'expansion de l'agriculture, le développement du marché intérieur et — en général — l'intensification des relations d'échange.

ASPECTE DIN ISTORIA COMERȚULUI BĂNĂȚEAN ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. PE MARGINEA UNOR REGISTRE VAMALE

DE

HERBERT JAEGER

Intrat în urma păcii de la Passarowitz (1718), în stăpînirea Imperiului habsburgic, Banatul avea o economie agrară extensivă, cu meșteșuguri și consum intern puțin formate, cu o populație relativ rară sau în orice caz inegal repartizată, cu mari întinderi de terenuri mlăștinoase și pămînt necultivat. Fiind declarat domeniu al coroanei, Viena nu avea de întîmpinat o opoziție nobiliară de felul celei întîlnite în dieta ungară, pentru că în Banat nu exista o clasă nobiliară. Politica economică mercantilistă a avut aici un cîmp larg deschis, astfel că guvernul vienez a putut experimenta diverse formule economice cu succese și avantaje inegale [1].

Politica mercantilistă constă în esență în încurajarea industriei, în dezvoltarea comerțului, în special încurajarea exportului, pentru asigurarea unui bilanț comercial activ, deschiderea de noi debușeuri [2]; aceasta a fost politica care a inspirat regimul lui Carol al VI-lea și, apoi, mai ales pe cel al Mariei Tereza, pe cînd Iosif al II-lea se va lăsa influențat și de idei fiziocratice și liberschimbiste. Sub Carol al VI-lea s-au făcut eforturi pentru sporirea exportului, dar nu s-a dat atenție faptului că se insista prea mult pe exportul de materii prime [3]. Aplicarea cea mai consecventă a politicii mercantiliste se constată abia după pierderea Sileziei (1740),

---

[1] Josef Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München, 1958.

[2] Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik in Banat in 18. Jahrhundert*, München, 1967, p. 5 și urm.; vezi și Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările orientale*, București, 1930, p. 10.

[3] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 14—15.

cînd nevoi militare și economice silesc Austria să devină independentă de economia Sileziei, care pînă atunci jucase un rol foarte mare pentru comerțul austriac. Acum toate acțiunile tind spre un singur țel : un bilanț activ al comerțului exterior, pentru a mări afluxul de bani și de metal prețios și a spori astfel puterea financiară a statului.

Banatul, cu poziție favorabilă pentru comerț, în calea arterei comerciale care lega Balcanii, Levantul cu Europa (drum comercial care ocolea de multă vreme Adriatica), așezat pe Dunăre, avea largi posibilități de dezvoltare economică. În cadrul încurajării și dezvoltării economiei, guvernul central vienez și administrația provincială au acordat o deosebită însemnătate comerțului exterior, pentru înflorirea căruia au luat o serie de măsuri. S-a încurajat dezvoltarea agriculturii, a mineritului, a creșterii vitelor, a meșteșugurilor-manufacturilor, a vieții orășenești în scopul mărturisit al unui export trainic ; la fel de importante au fost măsurile organizatorice care au pus bazele unui comerț ordonat și organizat ; s-a normalizat circulația monetară, supraveghindu-se calitatea banilor, s-au construit drumuri între arterele districtelor, ca și unele mari drumuri comerciale : Via Carolina (care lega Alba-Iulia de Fiume) și apoi Via Josephina (care lega Alba-Iulia de Zengg-Senj în Croația)[4]. De asemenea s-au făcut mari eforturi pentru construirea canalului Bega[5], pentru navigabilitatea rîurilor Mureș, Tisa, Sava, Kulpa, ultimele două cu participarea și în interesul Companiei comerciale timișorene, care avea sarcina de a exporta produsele bănățene spre litoralul adriatic. Pentru aceste lucrări s-a făcut apel la hidrotehnicieni străini (olandezul Fremaut, francezul Serionne)[6]. Navigația comercială pe Dunăre avea încă o pondere relativ mică ; abia în 1775 se instituie o comisie pentru studierea acestei probleme. Nu fără importanță pentru rapiditatea și securitatea tranzacțiilor comerciale era organizarea serviciului de poștă (1720) : o cursă regulată care lega Viena de Timișoara și Sibiu și curse în interiorul Banatului[7].

S-au făcut apoi eforturi pentru a se organiza schimbul dintre oraș și sat printr-o serie de tîrguri săptămînale și anuale. Intensitatea activității lor este dovedită de încasările făcute la Timișoara în 1740—1752 din taxe de piață : 16 103 fl.[8]. Pentru aceste tîrguri s-a dat un regulament care stipula taxele de vînzător, controlul calității și al prețului mărfurilor, reglementarea sistemului de greutăți și măsuri.

Obiectivele politicii comerciale erau în esență trei : creșterea pe cît posibil a exportului, eliminarea negustorilor străini și restrîngerea importului. Acestea erau încredințate fie unor organe de stat, fie unor companii comerciale particulare, întemeiate la sugestia statului și larg sprijinite de erar. Astfel de companii bănățene erau : Societatea comercială din Timi-

---

[4] *Ibidem*, p. 194.

[5] Josef Kallbrunner, *op. cit.*, p. 43.

[6] Francesco Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, partea I, Viena, 1779, p. 182—183.

[7] Josef Kallbrunner, *op. cit.*, p. 38—42.

[8] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 150.

şoara (1723), Compania sîrbo-grecească (1725), Compania pentru comerţul cu vin (1742), Compania comercială timişoreană (1759), Compania pentru exportul de vite cornute (1769) ş.a. Deşi tratatul de pace de la Passarowitz, prin clauzele comerciale, a stabilit pe bază de reciprocitate libertatea comerţului, dreptul Austriei de a întreţine consulate şi o vamă de 3% (de fapt se percepea 5%), în practică acest tratat a favorizat pe negustorii turci [9]. Întemeierea de companii comerciale trebuia să limiteze pe cît posibil daunele produse de acapararea comerţului bănăţean de către negustorii turci. S-au luat şi unele măsuri de interzicere a negoţului ambulant al negustorilor turci în afara bîlciurilor. Măsurile de restrîngere a importului din Turcia s-au aplicat şi în cazul Banatului, ele fiind însă adaptate la nevoile economiei bănăţene. Este interesant faptul că exista o diferenţă esenţială între politica economică austriacă dusă în Banat şi cea dusă în Ungaria. Banatul este singura provincie nou cucerită — din cele cinci în sud-estul Europei — care are un bilanţ comercial activ, volumul comerţului său de export depăşindu-l pe cel al principatului Transilvaniei [10]; articolele care asigurau în principal acest excedent la export erau : vitele, cuprul, fierul. Dar exportul de materie primă nu putea satisface pe termen lung, mai ales că începerea colonizărilor sub Maria Tereza scădea mult suprafaţa prediilor, deci şi a şeptelului şi a exportului de vite. Acest fapt, precum şi situaţia dezastruoasă a comerţului în Banat, ca urmare a războiului cu turcii din 1736/39 [11], cu fenomenele însoţitoare, ciumă şi foamete, au impus noi măsuri de înviorare a exportului printr-o politică de împiedecare a legăturilor comerciale între negustorii otomani, care dominau piaţa ungară, tranzitul şi marile centre Leipzig şi Breslau. Se intensifică comerţul Banatului spre oraşele-porturi de pe coasta croată şi dalmată a Adriaticii în scopul creării unei pieţe sigure de desfacere pentru produsele agricole, animaliere şi ale industriei miniere-metalurgice a Banatului şi al aprovizionării provinciei cu produse manufacturiere, coloniale, de lux din aceste porturi, astfel ca schimburile să se desfăşoare numai în cadrul imperiului pentru a păstra un bilanţ comercial activ. Acest comerţ a fost dat în grija unei companii comerciale bănăţene, care s-a bucurat de un larg sprijin din partea statului.

★

Favorizat de noile împrejurări economice şi politice, comerţul a fost repede acaparat de negustori supuşi otomani. Populaţia autohtonă — români, sîrbi — practică în foarte mică măsură comerţul, ca de altfel şi noii colonişti aduşi de administraţia austriacă. Negustorii supuşi otomani (mai ales greci, macedo-români, bulgari, sîrbi, evrei) erau negustori cu experienţă şi se foloseau de unele condiţii avantajoase, stabilite prin

[9] Gheron Netta, *op. cit.*, p. 18 şi urm.

[10] B. Surdu, *Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*, în „Anuarul Institutului de istorie", Cluj, III, 1960, p. 133—134.

[11] Idem, *Răscoala populară antihabsburgică din Banat (1737—1739)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", II, 1957.

tratatul de la Passarowitz pentru comercianţii otomani. Aceştia plăteau în Banat o taxă de toleranţă şi se bucurau de tratamentul indulgent şi atenţia specială a regimului, mereu îngrijorat să nu dea motive de iritare Porţii. Ei îşi menţineau familiile şi deci domiciliul stabil în Imperiul otoman, deoarece, odată stabiliţi cu familia în Banat, ar fi trebuit să devină supuşi imperiali austrieci, pierzînd avantajele vamale acordate supuşilor otomani [12].

Preocupate permanent să stimuleze comerţul autohton, autorităţile austriece au luat un şir de măsuri, printre care limitarea numărului negustorilor orientali admişi să practice comerţul în Banat, excluderea unor negustori bogaţi evrei din comerţul cu Poarta şi intensificarea controlului pentru a împiedica frauda multor supuşi imperiali care se dădeau drept negustori turci pentru a se bucura de avantajele lor.

Alarmaţi de concurenţa negustorilor supuşi otomani, negustorii austrieci s-au plîns în repetate rînduri de regimul de favoare acordat acestora, cît şi de abuzurile şi fraudele lor.

Alte măsuri vizau o mai bună supraveghere a negustorilor otomani; astfel administraţia provincială a căutat să-i concentreze în anume localităţi, reşedinţe de district, unde să deschidă dughene şi să ţină antrepozite. S-a urmărit, de asemenea, ca ei să nu pătrundă în număr prea mare în districtul montanistic, de teama ca ei să nu achiziţioneze participaţii la societăţile de exploatare minieră [13].

★

Deoarece în Banat nu existau vămi domeniale — provincia cunoscînd unica stăpînire a împăratului —, organizarea vamală era una singură: cea a coroanei în calitatea sa de principe teritorial (*Landesherr*). Sistemul vamal al Banatului — diferit de cel al Ungariei, pentru că erau teritorii vamale distincte — a fost fundat de „ Proiectul vectigal şi vamal" (1720), completat de „ Tariful şi instrucţia vamală" (1733). S-au fixat punctele vamale, de percepere a taxei tridecisimale — puncte care în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea întreceau numărul de 20 —, dintre care cele mai importante erau : Orşova-Mehadia, Panciova, Becei, Cenad, Lipova, Făget, Becicherec, Aradul Nou, Uipalanca şi mai ales Timişoara. Înainte de 1740, erariul practica sistemul de arendare a vămii, de cele mai multe ori fiecare punct vamal în parte sau întreg sistemul bănăţean (de exemplu în 1730 pe 4 ani pentru suma de 192 000 fl.) [14]; guvernatorul Mercy — adversar al acestei practici, mai ales cînd arendatorii erau funcţionari ai administraţiei provinciale — a creat în 1733 o direcţie vamală centrală la Timişoara. Timp de decenii s-a lucrat la redactarea unui vectigal vamal bănăţean, terminat şi pus în vigoare în 1770, „ Regulament şi tarif vamal

---

[12] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 152—155.
[13] *Ibidem.*
[14] Josef Kallbrunner, *op. cit.*, p. 73.

banatic pentru Banatul Timişan", cu dispoziţii foarte exacte asupra tarifelor vamale şi perceperii lor ; aceste dispoziţii fuseseră în parte aplicate în practică şi înainte, însă acum toate s-au strîns şi rezumat în acest regulament. Taxele vamale se orientează după valoarea pe piaţa Banatului a mărfii şi după evaluarea de către vameşi, căci sistemul întemeiat pe preţul de achiziţionare nu dăduse rezultate, negustorii otomani folosind această metodă pentru fraude [15]. Deoarece paza graniţelor Banatului era destul de slab organizată — contrabanda luînd proporţii şi păgubind încasările vamale —, ea a făcut obiectul unei reorganizări în 1753. După înfiinţarea regimentelor de graniţă, o parte a sarcinilor de pază a fost preluată de către acestea (1768—1774). Totodată s-a dat dispoziţia înfiinţării de staţii de carantină (denumite în actele austriece „ contumacii", iar în cele româneşti „ lazaret") pentru călătorii şi mărfurile intrate din Imperiul otoman în Banat, pentru a înfrîna pericolul de contagiune cu molime [16]. Aceste carantine au fost ridicate în punctele de vamă de la graniţă Jupalnic şi Panciova, principalele locuri de intrare din Imperiul otoman. Datorită termenului lung de carantină (21, 42, chiar 84 zile !), traficul comercial era serios stînjenit; însă negustorii orientali — în ciuda obligativităţii însoţirii mărfurilor de către ei înşişi, — se sustrăgeau carantinei. Alteori, negustorii orientali au lansat zvonuri neîntemeiate despre molimi la sud de Dunăre, provocînd majorarea termenului de carantină, sau au preferat să rămînă timp îndelungat în „ contumacii", pentru a provoca o lipsă de mărfuri şi scumpirea artificială a lor [17]. Politica vamală austriacă urmărea în primul rînd favorizarea industriei manufacturiere din provinciile ereditare, în dauna Ungariei, care decenii în şir a fost împiedicată să dezvolte manufacturi. Faţă de Banat, Viena ducea o politică de dezvoltare economică şi a industriei în măsura în care aceasta nu concura provinciile ereditare. Tarifele vamale aplicate în Banat reflectă această încurajare: taxe mici la import pentru materii prime şi mărfuri foarte necesare, taxe mari la mărfuri şi materii prime existente din abundenţă în Banat, taxe medii pentru semifabricate finisate aci.

★

Printre materialele arhivistice de mare interes aduse în fotocopie din străinătate în ultimii ani şi păstrate la Arhivele statului din Bucureşti se află şi microfilme după patru registre vamele ale Oficiului vamal superior Timişoara, păstrate la Hofkammerarchiv-Viena. Ele reprezintă situaţii anuale raportate la Viena, din care însă s-au păstrat doar 4 ani : 1761, 1762, 1768 şi 1774/75, cuprinzînd suma mărfurilor intrate, ieşite şi tranzi-

[15] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 60, 147.
[16] Arh. Ist. Centr., Buc, Xerografii, Viena, P XXXVI/19, f. 1—2.
[17] Erna Lesky, *Die österreichische Pestfront an der k.k. Militärgrenze*, în „Saeculum", VIII, 1957, p. 97—98.

tate prin Banat. Deşi aceste registre au fost cunoscute şi folosite în istoriografie [18], au fost valorificate doar datele generale.

★

Cele patru liste vamale — situaţii de sfîrşit de an ale mărfurilor exportate, importate şi parte din cele tranzitate — sînt însoţite de registre în care se înscriu în mod curent ieşirile, intrările şi tranzitul de mărfuri (cantitate şi valoare) [19], situaţia centralizată la oficiul vamal Timişoara a tuturor punctelor de vamă, şi, în sfîrşit, direcţiile de import şi export. Cele din urmă sînt însă prea vagi şi general-formulate pentru a putea desprinde o concluzie asupra provenienţei unei mărfi (ex. Turcia însemnînd sau Oltenia, Ţara Românească sau, în general, sudul Dunării). Mai bine informaţi sîntem asupra pieţelor de export datorită activităţii companiilor comerciale. Dar nu se poate stabili cu precizie importanţa valorică a pieţelor de desfacere, trebuind să ne mulţumim cu enumerarea celor mai importante direcţii de import şi export. Poziţia avantajoasă a Banatului la intretăierea mai multor drumuri comerciale, la jumătatea drumului între Europa centrală şi Peninsula Balcanică era o înlesnire şi stimulare pentru comerţ, deşi în genere Austria cu greu se va orienta spre comerţul mai activ cu Imperiul otoman, îndemnat mai ales de deficitul balanţei comerciale.

★

Grupînd mărfurile cuprinse în cele patru registre vamale, în cîteva categorii, am obţinut prin calcul tabelul nr. 1, care este mai sugestiv în privinţa naturii acestor mărfuri şi, ca atare, şi în privinţa economiei bănăţene. La prima privire, se observă bilanţul comercial pozitiv, cu excepţia anului 1774/75, cînd, probabil, perturbaţiile războiului fac necesar un import mai mare, îndeosebi din Ungaria, împiedicînd totodată un export normal (vezi tabelele nr. 1 şi 2). Dar aceste deosebiri nu sînt prea mari şi nu pot schimba imaginea de ansamblu. Tabelul nr. 3 ne arată că principala sursă de venit în comerţul exterior al Banatului era exportul de vite şi de produse animaliere, care împreună cu exportul de produse agrare (cereale mai ales) valoric depăşeau 50 % din totalul exportului. Tendinţa pe termen lung este scăderea volumului relativ deţinut de exportul de vite în folosul creşterii procentajului ocupat de exportul de cereale (fapt constatat în cei patru ani în discuţie), legată de reorientarea economiei bănăţene spre una agrar-cerealieră, ca urmare a colonizării masive de agricultori şvabi, ale căror aşezări ocupau cea mai mare parte a întinselor predii, baza creşterii exten-

---

[18] A. Beer, *Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II.*, în „Archiv für österreichische Geschichte", 86, 1898, p. 1—204; Ferenc Eckhart, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapesta, 1922; Sonja Jordan, *op. cit.*

[19] De subliniat că valoarea era evaluată după preţul curent pe piaţă. Dar, de regulă, preţul de vînzare — şi deci şi cîştigul — era mai mare decît această evaluare, deci şi foloasele pentru economia Banatului.

TABELUL Nr. 1

Categoria mărfii	1761		1762		1768		1774/75	
	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export
Vite, produse animaliere	20 164	526 768	18 287	513 510	34 163	479 374	48 978	371 577
Metale	8 507	431 212	5 082	384 128	18 421	320 180	58 299	157 075
Produse manufacturiere	291 880	21 671	293 820	13 388	350 171	29 661	502 914	32 397
Băuturi	178 057	674	160 988	879	102 213	14 481	115 246	4 442
Produse agricole	1 186	39 300	1 425	64 782	4 792	45 753	67 026	67 477
Coloniale	10 663	—	34 205	713	82 946	12 513	39 518	39 678
Bumbac, plante textile	31 336	265	29 943	856	27 540	2 644	13 907	490
Miere, ceară	549	41 655	233	46 619	710	24 281	1 760	35 264
Peşte, icre, melci, broaşte ţestoase	7 756	3 341	7 128	3 101	11 116	777	28 462	10 705
Sare	—	—	—	—	17 363	—	22	24 598
Lemne, produse de lemn	—	—	—	275	—	—	84 395	6 706
Untdelemn, ulei	6 386	—	7 853	124	10 499	582	14 899	612
Tutun	2 182	18 392	2 794	3 760	3 818	7 237	—	—
Diverse	1 250	—	2 670	1 718	2 185	40	5 105	275
Cărţi, litografii, hîrtie	538	30	1 609	—	2 695	13	7 746	117
Suma	560 454	1 083 308	566 037	1 033 853	668 632	937 536	984 346	750 413

TABELUL Nr. 2

Anul	Import	export	excedent (deficit)	circulaţia totală
1761	560 454	1 083 308	+522 854	1 643 762
1762	566 037	1 033 853	+467 816	1 599 890
1768	668 632	937 536	+268 904	1 606 168
1774/75	984 346	750 313	−234 033	1 734 659

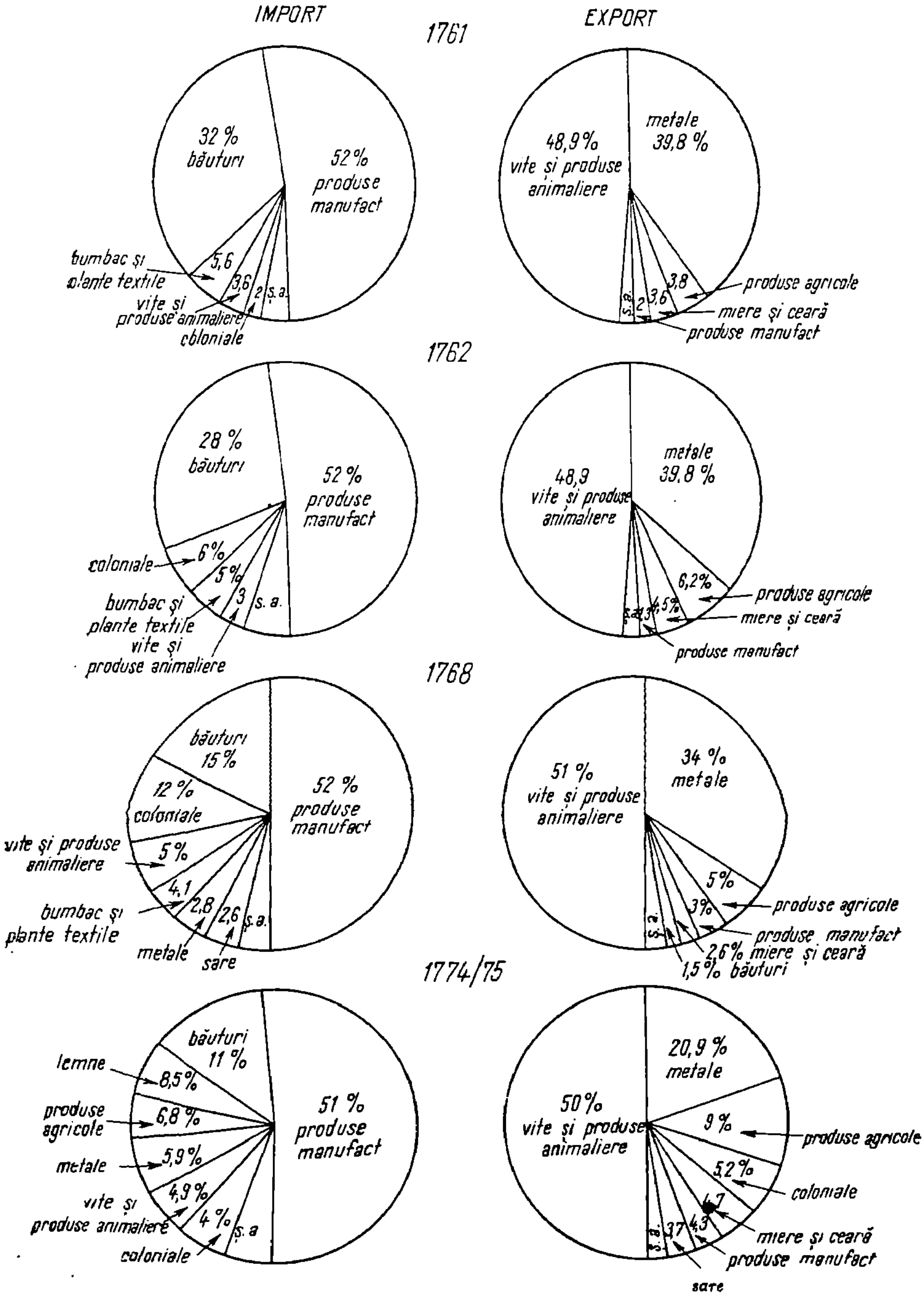
sive a vitelor. Din tabelele nr. 1 şi 3 se poate vedea marea importanţă a exportului de metale brute sau semiprelucrate, ceea ce explică şi deosebita grijă dată industriei extractive şi prelucrătoare în Banat de către administraţie. De remarcat este scăderea mare a exportului de metale în 1774/75 ceeace a contribuit la deficitul din acest an ; acest lucru trebuie, probabil, pus pe seama faptului că Poarta era în război cu Rusia, iar Austria oprise exportul de metale, care puteau servi Turciei ca materie primă pentru armament. O pondere mare la export o mai aveau mierea, ceara şi tutunul. Exportul de produse manufacturate comparat cu importul acestora este neînsemnat, însă cu tendinţe de creştere. Exportul avea rostul mărturisit de a pune în valoare, în vederea unei cît mai mari afluenţe de bani, produsele naturale excedentare, pe cînd importul trebuia să suplinească lipsa unei serii de produse (manufacturate), a căror producţie în Banat era neglijată. Valoarea importului de vin (în care este inclusă şi aprovizionarea armatei) era de asemenea ridicată. O scurgere constantă de bani era cauzată de importul de coloniale, sare, bumbac, untdelemn ş.a., care erau în mare parte achiziţionate în Turcia. Bilanţul comercial al Banatului era excedentar, cu excepţia anului 1774/75, cînd se fac simţite efectele tîrzii ale războiului. Erariul făcea toate eforturile pentru a menţine acest bilanţ activ, căutînd să mărească exportul de vite, de carne, slănină, de cereale, care se exportau totuşi în cantităţi mult sub posibilităţi şi în acelaşi timp să reducă importul de vin şi textile din Turcia.

Se încurajează şi se îmbunătăţesc acele activităţi care furnizează materii prime pentru manufacturi, cum sînt creşterea oilor, cultura bumbacului, a inului, a cînepii, a mătăsii, sprijinindu-se dezvoltarea de filaturi, ţesătorii, tăbăcării. Pentru scurt timp se are în vedere chiar construirea unei mori de hîrtie.

În preocuarea sa fundamentală pentru obţinerea unui bilanţ comercial activ pentru Banat, administraţia austriacă în mod firesc căuta să valorifice posibilităţile economice existente ale Banatului. Cum reiese din tabelul nr. 1, excedentul balanţei comerciale era garantat de exportul masiv de vite şi produse animaliere, metale, cereale, miere şi ceară, plasate pe pieţe care cereau cel mai mult aceste produse : litoralul dalmat al Mării Adriatice, Ungaria, Imperiul otoman, dar şi Europa centrală.

Litoralul dalmat cu oraşe — porturi active, cu baze ale flotei şi ale armatei imperiale, cu manufacturi care cer să fie aprovizionate cu alimente şi materii prime — constituia o piaţă dintre cele mai importante

Tabelul nr. 3

IMPORT
EXPORT
1761
32 % băuturi
52 % produse manufact
bumbac și plante textile
5,6
vite și produse animaliere
3,6
2
s. a.
coloniale
48,9 % vite și produse animaliere
metale 39,8 %
3,8
produse agricole
3,6
2
miere și ceară
produse manufact
1762
28 % băuturi
52 % produse manufact
coloniale
6 %
5 %
3
s. a.
bumbac și plante textile
vite și produse animaliere
48,9 vite și produse animaliere
metale 39,8 %
6,2 %
produse agricole
4,5 %
miere și ceară
produse manufact
1768
băuturi 15 %
12 % coloniale
52 % produse manufact
vite și produse animaliere
5 %
4,1
bumbac și plante textile
2,8
2,6
s. a.
metale
sare
51 % vite și produse animaliere
34 % metale
5 %
produse agricole
3 %
produse manufact
2,6 % miere și ceară
1,5 % băuturi
1774/75
băuturi 11 %
lemne
8,5 %
produse agricole
6,8 %
metale
5,9 %
vite și produse animaliere
4,9 %
4 %
s. a
coloniale
51 % produse manufact
20,9 % metale
50 % vite și produse animaliere
9 %
produse agricole
5,2 %
coloniale
4,7
miere și ceară
4,3
3,7
produse manufact
sare

pentru produsele agrare și vitele bănățene. Ea fusese studiată de funcționari bănățeni, care, în lumina nevoilor acestor piețe, recomandă lărgirea producției, îmbunătățirea calității, mai ales că se urmărea și pătrunderea pe piața Italiei. Perspectivele comerciale favorabile ale acestei piețe n-au stimulat în Banat doar producția de cereale (grîu, ovăz, orz, secară), făină, tutun, potasiu, dar și cea de ceară (exportată și la Veneția), carne sărată, in, cînepă (pentru nevoile flotei), produse manufacturiere de pături. ciorapi, de tablă pentru nevoile flotei și armatei.

În 1762 exportul de vite cornute era de 20 000 de capete [20] (4 000 numai pentru armată) și în anul următor de 22 600 de capete, ceea ce reprezenta un număr destul de însemnat (permițînd o concluzie asupra șeptelului existent) și o valoare ridicată (1762 : 250 000 fl.).

Piețele de desfacere pentru bovinele din Banat sînt : Viena, orașele germane, Ungaria, Veneția ș.a.

Exportul de porci și de carne sărată prezintă o curbă interesantă : în 1761 se exportă 20 143 de capete (66 466 fl.) ; 1762 : 26 002 capete (89 336 fl.) ; 1763 : export în valoare de 109 270 fl. [20 bis] ; 1768 : 23 017 capete (78 786 fl.) ; 1775 : 14 807 capete (52 392 fl.) ; deci tendințe de scădere. Însă această tendință este temporară, căci mai tîrziu exportul de porci va fi o constantă și importantă sursă de venit (tabelul nr. 3 arată cît de constantă a rămas cota-parte a vitelor la export, care a scăzut însă valoric).

Exportul de cai, oi, capre era mai puțin important, pentru că șeptelul acestora era destul de scăzut, iar nevoile interne (de lînă, seu) destul de mari. Se fac toate eforturile pentru a spori numărul și calitatea lor, în care scop se importă animale de rasă și se țin remonte. Creșterea cailor se făcea mai puțin în vederea exportului, ci mai mult pentru nevoile armatei, pe cînd creșterea oilor și a caprelor se făcea pentru lînă, respectiv păr și seu, care erau articole de export. Deși anual se exportă în jur de 40 000 — 60 000 de capete de oi și capre, mai încurajat era exportul de lînă de oaie, căutată atît de negustori otomani, case comerciale transilvănene, cît și de fabricile textile austriece (din Linz) și morave (din Heraletz). Exportul de lînă este în continuă creștere : 1761 : 1089 q. (5 180 fl.) ; 1762 : 1592 q. (6 881 fl.) 1768 : 3 570 q. (15 238 fl.) ; 1775 : 6 950 q. (28 500 fl.).

Alte produse animaliere cu căutare la export erau pieile, exportate spre Triest, Ungaria, Imperiul otoman, Austria. Deoarece aceste piei erau adeseori cumpărate angro de negustorii otomani la prețuri mici și exportate crude (și în Italia), reimportate apoi ca piele prelucrată, dăunînd manufacturilor bănățene, exportul lor a fost interzis [21]. De asemenea, se exportă foarte multe blănuri de iepure pentru fabricile de pălării din provinciile ereditare, în Italia etc.

Exportul de seu era destul de mic (1 000—3 000 fl.), doar în 1768 se exportă în valoare de 14 246 fl.

---

[20] Toate cifrele le dăm pe baza celor patru registre vamale (Arh. Ist. Centr., București, microfilm Viena, rola 36/v, 104—487).

[20 bis] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 120.

[21] Arh. Ist. Centr., Buc., Xerografii Viena, P XXXVI/25, f. 21—22.

A doua categorie de mărfuri cu mare pondere la export erau metalele (cupru, fier, argint), brute sau semifabricate. Exportul cuprului și al fierului se făcea de către societățile comerciale, casele de comerț sau de către fisc direct, mai ales spre Viena, Imperiul otoman și Italia. Deoarece aceste metale erau materii prime și pentru arme, în perioada de conflagrații militare — fie că Austria era angajată împotriva Turciei sau nu — sau chiar numai de relații politice încordate, Viena interzicea — cum s-a mai spus — exportul de fier și cupru în sudul Dunării. Așa se explică, probabil, scăderea exportului de metale în 1775.

Exportul de produse agrare — în primul rînd cereale — era destul de redus. În primele decenii ale stăpînirii austriece, în mod frecvent se importa grîu, dar și mai tîrziu nesiguranța recoltelor și pericolul foametei făceau ca acest comerț de grîne să fie supravegheat. Trebuia să se asigure întîi aprovizionarea pieței interne, livrările către armată, cota contractuală pentru Viena, pentru provinciile vecine (exemplu Transilvania). Stocul de cereale al statului din decimă era în mod frecvent dat pe piață în cazuri de nevoie; deseori se enunțau interdicții de export. De asemenea, se împiedica cumpărarea de cereale angro de către negustorii otomani în sudul Banatului, pentru a nu înlesni aprovizionarea cetăților de graniță turcești [22]. Însă în rest exportul de grîne era încurajat mai ales înspre porturile Adriaticei, dîndu-se în grija companiilor comerciale; acestea cu sprijinul administrației cer și contribuie și ele la îmbunătățirea calității ca să aibă șanse mai bune de plasare, mai ales în Italia [23]. Treptat, producția de cereale va crește stimulată de cererea crescîndă a armatei, a pieței, a nevoilor manufacturilor de alcool și amidon, a crescătorilor de vite.

Este important și exportul de miere și mai ales de ceară, cumpărate angro de negustorii otomani, de casele comerciale transilvănene, negustorii vienezi, companiile bănățene pentru export în Imperiul otoman, Veneția și Viena. Și în acest domeniu se favorizează întemeierea unei societăți comerciale, specializate în comerțul cu această marfă de către negustorii macedo-români vienezi, pentru a garanta piața internă austriacă, albitul cerii în Banat și posibilitatea restrîngerii importului de lumînări de la Veneția [24].

După cum se poate observa din tabelul nr. 3, mai mult de jumătate din suma importului era ocupată de produsele manufacturiere, mai ales stofe, pînzeturi, mărunțișuri, băcănie, confecții, încălțăminte. Forurile economice vieneze în permanență preocupate de reducerea acestui import, pentru a scădea scurgerea de bani, mai ales dacă era vorba de import din Imperiul otoman și Leipzig, și a ușura astfel stabilirea unei balanțe comerciale pozitive. Însă industria manufacturieră textilă bănățeană nu putea îndestula piața internă și nici industria austriaco-boemă nu putea fi lipsită

---

[22] M. von Herzfeld, *Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia*, in „Archiv für österreichische Geschichte”, 108, 1919, p. 247.
[23] Arh. Ist. Centr., Buc., microfilm Viena, rola 35/c, 48/9.
[24] Arh. Ist. Centr., Buc., microfilm, Viena, rola 36/c, 253/4,

de o piață sigură pentru produsele sale, mai ales că, în urma marilor creșteri de preț, se obținea un venit însemnat[25]. Încercările de a înlocui importul de bumbac cu producție proprie bănățeană rămînînd fără rezultat, deoarece plantațiile de bumbac — în absența condițiilor prielnice — nu se dezvoltau mulțumitor, se continuă importul de bumbac. Importul de lînă de oaie era restrîns, excepție făcînd aceea adusă de la sud de Dunăre în fir tors și vopsit în roșu, pentru că această culoare era foarte căutată și nu i se cunoștea secretul. Confecțiile (tricotaje, pălării, mantale, pături, ciorapi) se importau în cantități mari. Mai puțin însemnat este importul de încălțăminte și produse de piele, pentru că, la insistențele pantofarilor, cizmarilor, curelarilor etc., se pune interdicție la import.

Un loc mare îl ocupă importul de mărfuri de băcănie : perii, ochelari, fier de călcat, cravate, nasturi, pieptene, lămpi, tacîmuri, ace, rozarii, mărgele, foarfece, cutii, ceasuri, ață de cusut etc.

Un articol care an de an avea o mare pondere la import era vinul, care provenea în cea mai mare parte din Ungaria (Buda, Tokay, vin Ausbruch), Sirmia, Serbia [26], Oltenia și mai puțin din Austria sau din Franța. Importul era așa de mare (între 30 000 și 50 000 de vedre), deoarece consumul era ridicat (incluzîndu-se și consumul armatei), iar producția internă a Banatului — deși în continuă creștere — era insuficientă, încît o treime din consum trebuia acoperită din import. Pentru a reduce importul din Imperiul otoman în favoarea vinului unguresc, s-a discutat supunerea la o taxă de import mai mare a vinului provenit din Imperiul otoman, deoarece acesta, fiind mai ieftin și favorizat de vamă, concura ușor pe cel unguresc. Dar nici această acciză nu se putea pune, pentru că ar fi contravenit principiilor tratatului de la Passarowitz. Însă negustorii otomani importă în Banat mult vin italienesc, românesc, declarîndu-l de proveniență turcească ca să profite de taxa vamală mică, ceea ce nemulțumea, desigur, pe negustorii de vin bănățeni și ungari ; abia în 1770 se ridică vama pe vinul turcesc de la 1 fl. 3 kr. la 3 fl. acovul [27].

Importului de coloniale și drogherii îi revenea o sumă importantă, deși se aducea cel mai mult din Triest (ceai cafea, cacao, condimente, medicamente, citrice, stafide, zahăr, ciocolată, măsline, șofran ș.a.) și deci nu era o scurgere în afara imperiului ; pentru unele mărfuri chiar există obligativitatea aprovizionării din porturile Adriaticii. Importul de zahăr din Turcia se interzice în 1768, pentru că negustorii turci importă zahăr chiar din Veneția, Olanda, Franța, declarîndu-l drept turcesc (deși se știa că în tot Imperiul otoman, există doar o singură rafinărie de zahăr, care nu putea produce nici pe departe atîta) pentru a beneficia de taxe vamale reduse, ca pentru produse turcești [28]. Tot așa se petrec lucrurile și cu cafeaua, citricele, stafidele ș.a.

---

[25] F. Eckhart, *A bécsi udvar gazdas. politikája*, p. 260—261.
[26] Arh. Ist. Centr., Buc., Xerografii, Viena, P XXXIX/1, l. f. 22.
[27] Herzfeld, *op. cit.*, p. 279.
[28] *Ibidem.*

Interesant de remarcat este importul de vite exclusiv din Imperiul otoman. Deși este interzis, se tolerează într-o oarecare măsură pentru a garanta aprovizionarea armatei și pentru a acoperi golurile în aprovizionarea Vienei și a pieței interne. Tot așa ar putea să surprindă importul de lemne, deși Banatul în partea sa estică și sud-estică avea păduri întinse, însă importul se făcea mai ales în partea vestică și sudică, lipsită complet de păduri; el mai consta în produse din lemn (căruțe, scînduri, ploști, calești, roți, șlepuri).

Observăm și un export de sare, deși chiar Banatul trebuia să o procure din Transilvania și chiar din Țara Românească. Comerțul cu sare era monopol de stat și o foarte importantă sursă de venit fiscal. Se aduceau anual circa 100 000 de bolovani din Transilvania, a căror desfacere se făcea pe baza obligativității repartizate pe fiecare sat; din monopolul sării revenea fiscului un venit de 120 000—150 000 fl. anual[29].

De interes mai degrabă cultural decît comercial este importul de cărți, în mare parte cărți religioase slavonești, dar și cărți literar-filozofice în limba română și sîrbă aduse de la Viena, unde tipografia Kurzböck avea monopolul tipăririi lor pentru tot imperiul. În ciuda interdicției cenzurii se aduceau cărți și din Rusia și Țara Românească.

Comerțul de tranzit interesează doar ca izvor de venit vamal; de altminteri acest comerț nu este reprezentativ pentru economia Banatului, iar datele din registrele vamale — care ar putea fi luate în considerație — sînt incomplete.

O cale de scurgere a banilor — și deci o sursă de deficit față de Imperiul otoman — era scoaterea banilor de argint (taleri) imperiali din Banat, negustorii otomani plătind cu bani turcești devalorizați. Aceste pierderi nu apar cifric în registrele vamale, însă există repetate interdicții împotriva contrabandei cu acești bani de argint și circulare confidențiale, pentru a nu irita Poarta, care cer să se primească cît mai puține plăți în bani devalorizați turcești; în schimb se fac recomandări ca, pe cît este posibil, plățile către negustorii otomani să se facă în bani turcești [30]. Contrabanda cu monede de argint austriac era practicată nu numai de negustori supuși otomani, ci și de mulți negustori greci, aromâni vienezi, supuși austrieci, care speculau valoarea mai ridicată la Constantinopol a acestor monede, vîndute la greutate monetăriei turcești.

Din păcate, aceste materiale arhivistice nu permit calcularea prea exactă a prețurilor la unele categorii de mărfuri, care fac grosul volumului de comerț, pentru că sînt cuprinse laolaltă calități și deci și prețuri diferite. Dar uneori se specifică — de exemplu la vin pe anul 1774—1775 — diversele feluri și calități ale mărfii. Sub rezerva mențiunii că toate prețurile sînt obținute prin calcul, putem trage anume concluzii asupra situației pieței, ca, de pildă, că mărfurile bănățene exportate erau mai ieftine

[29] Leo Hoffmann, *Streiflichter zur wirtschaftlichen Einrichtung des Temesvarer Banats*, în „Deutsche politische Hefte...", III, 1923, nr. 11—12, p. 26; Arh. Ist. Centr., Buc., Xerografii, Viena, P XXXVI/14, f. 2; P XXXIX/64, f. 11; P XXXVI/13, f. 1.

[30] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 60.

decît cele importate de aceeaşi categorie, ceea ce denotă o diferenţă calitativă, dar şi un mai mare grad de prelucrare a celor din urmă. Se poate observa că preţul mărfurilor achiziţionate pentru armată era mai scăzut, aceasta însemnînd de obicei calitatea inferioară a acestor mărfuri. Diferenţa dintre preţurile de achiziţionare (valoare declarată evaluată la vămuire) şi preţul de desfacere şi totodată cîştigul realizat este ilustrată de următoarele exemple: negustorii otomani aduc din Turcia untdelemn achiziţionat cu 4 fl. 24 kr./q şi îl vînd cu 13 fl. 30kr./q la Triest; tutun achiziţionat la 4 fl. 24 kr./q vîndut la Triest cu 14 fl. 10 kr.; bumbac achiziţionat la 25 fl./balot şi vîndut la 99 fl.; vin de Samos achiziţionat la 1 fl. 42 kr./vadra şi vîndut la 9 fl. [31]. În Banat mai ales negustorii otomani practicau sistemul de achiziţionare de la ţărani cu arvună cîteva luni înainte de recoltă (cereale, lînă, ceară ş.a.) la preţuri foarte dezavantajoase pentru ţărani [32], încît administraţia în repetate rînduri interzice acest sistem. Administraţia controla în permanenţă preţurile de piaţă, căutînd să le menţină stabile şi mici, diferenţiat totuşi pe districte, pe baza unor mercuriale pentru mărfurile de bază. Întrucît nu am dispus de mercuriale pentru anii discutaţi aici o comparaţie între preţurile acestea fixate şi cele reale este imposibilă [33].

Preţurile pe cap de vită erau — după calculele noastre — de 12 fl. la boi; 7 fl. la vaci; 3 fl. la viţei; între 12 şi 15 fl. la cai; între 2 fl. 30 kr. şi 3 fl. 30 kr. la porci; 1 fl. — 1 fl. 30 kr. la oi şi capre.

Vinul avea preţuri foarte diferenţiate după calitatea şi provenienţa lui; vinul de ţară (bănăţean, unguresc, turcesc) costa între 3 fl. şi 4 fl. acovul; 10 fl. acovul cel austriac; 14 fl. cel de Tokay; 17 fl. acovul, cel franţuzesc şi 40 fl. acovul vinul Ausbruch. Berea costa un fl. acovul, iar ţuica între 4 fl. şi 7 fl. acovul. Cuprul neprelucrat costa cam 40 fl./q.

Mierea se exporta la circa 5 fl./q, iar ceara la 35—40 fl./q, seul la 6—7 fl./q. Grîul la 45 kr./măsura, iar porumbul la 23—24 kr. măsura.

Politica comercială austriacă în Banat — ca parte integrantă a politicii de consolidare a regimului şi de ridicare a gradului de dezvoltare economică a Banatului, de pe urma căruia erariul avea să aibă însemnate beneficii — a început să dea roade spre sfîrşitul domniei Mariei Tereza. Eforturile organizatorice, administrative, fiscal-vamale ale erariului erau toate orientate spre garantarea unui export cît mai mare, pentru a asigura un bilanţ comercial activ pentru Banat. Deşi structura comerţului exterior se schimbă doar încet — precumpănind încă multă vreme produsele brute sau semifabricate, agrar-animaliere —, se întrevăd şi în evoluţia exportului progresele pe care le-a cunoscut economia bănăţeană. Trebuie remarcat faptul că orientarea comerţului, ca în genere dezvoltarea economică a Banatului, s-a făcut în primul rînd în interesul statului austriac, avînd în vedere folosul pentru provinciile ereditare mai industrializate sau conjunctura politică. În ansamblu, analiza registrelor vamale dă imaginea unei economii agrare în dezvoltare, cu scăderea importanţei creşterii vitelor,

[31] Herzfeld, *op. cit.*, p. 291.
[32] Arh. Ist. Centr., Xerografii, Viena, P XXXVI/25, f. 22/3.
[33] Sonja Jordan, *op. cit.*, p. 150—151.

cu dezvoltarea incipientă a meșteșugurilor și a manufacturilor, cu o pătură de negustori autohtoni din ce în ce mai numeroși și prosperi, constatîndu-se primele afirmări ale burgheziei industriale.

ZUR GESCHICHTE DES BANATER HANDELS IM LICHTE EINIGER ZOLLREGISTER

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund von vier Zollregistern des Obermautamtes Temesvar für die Jahre 1761, 1762, 1768 und 1774/75 wird versucht, den Banater Außenhandel, vor dem Hintergrund der allgemeinen wirtschaftlichen Lage, zu prüfen. Das statistische Material ist in der neueren rumänischen Geschichte nicht sehr dicht gesät; diese Zollregister,in denen die ins Banat ein- und ausgeführten Waren, sowie auch die im Transit durchgeführten Waren, in ihrer Menge und Wert, verzeichnet worden sind, geben gewisse Aufschlüsse über die Entwicklung des Banater Handels und Wirtschaft, wenn man dazu die Wirtschafts-und Handelspolitik der Wiener Hofstellen näher betrachtet. Der Reichtum des Banats an Naturprodukten — Vieh, Erz, Agrarerzeugnisse — kam der allesbestimmenden Forderung des Merkantilismus nach aktivem Exporthandel und somit nach überschüssiger Handelsbilanz entgegen; die Wiener Hofstellen und Banater Landesadministration — weitgehend mit Hilfe der Banater Handelskompagnien — treffen alle Maßregeln um diesen Exporthandel zu steigern, beziehungsweise den Import von höherwertigen Manufakturprodukten zu vermindern, letzteres zugunsten der in ihren Anfängen steckenden Banater Industrie, jedoch nur soweit als der Wirtschaft der österreichischen Erblande daraus kein Nachteil erwächst. So erscheint aufgrund des Banater Aussenhandels die Banater Wirtschaft als in Entwicklung begriffene intensive Agrarwirtschaft, die den Anteil der Viehzucht allmählich zurückdrängt, mit einem noch ungenügend ausgebildeten Gewerbe, mit einer wachsenden einheimischen Kaufmannsschicht, aus deren Reihen die ersten Vertreter der Industriebourgeoisie hervortreten.

ARENDAREA MOȘIILOR ÎN MOLDOVA PÎNĂ LA REGULAMENTUL ORGANIC[1]

DE

IOANA CONSTANTINESCU

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, în structura regimului agrar din ţările romîne au avut loc transformări care prevesteau modul de producţie capitalist. O importanţă deosebită prezintă în acest sens fenomenul arendăşiei, care a dăinuit în agricultura noastră timp de aproape două secole.

Adoptarea acestui sistem în agricultură a fost favorizată de dezvoltarea în societate a relaţiilor marfă-bani. Prin arendare, stăpînii de pămînt au găsit posibilitatea să obţină sume de bani fără efortul şi riscul vreunei întreprinderi, unii dintre ei eliberîndu-se în felul acesta pentru slujbele politice şi administrative — izvor de venituri mai mari şi totodată garanţie a puterii lor economice [2]. Dar mai ales viaţa de lux, lipsită de interes faţă de agricultură a multor stăpîni feudali, motivează adoptarea acestui sistem, comod şi sigur, de valorificare a moşiilor.

Apariţia fenomenului arendăşiei în agricultură este caracteristic tuturor ţărilor în perioada destrămării feudalismului şi constituie una din principalele pîrghii de transformare capitalistă a agriculturii. Arendăşia prin ea însăşi nu indică apariţia relaţiilor capitaliste, dar marchează o transformare importantă a economiei feudale şi creează premise ale apariţiei modului de producţie capitalist. Conţinutul economic al arendăşiei este

---

[1] Comunicare ţinută la sesiunea ştiinţifică a Institutului de istorie „N. Iorga", în iunie 1969.

[2] Preferinţa stăpînilor de pămînt pentru funcţiile administrative este subliniată de înşişi observatorii contemporani. La 1820, consulul rus Al. Pini scria: „Proprietarul... preferă cîştigului minim şi nesigur al economiei rurale funcţiile administrative care-i oferă posibilitatea de a se îmbogăţi oricum" (Arh. Min. Ext., Moscova, dos. 832/1820, fol. 103—104, cf. *Istoria Romîniei*, vol. III, Edit. Acad., Bucureşti, 1964, p. 701).

determinat de modul în care arendaşul organizează procesul de producţie, de metodele de exploatare pe care le întrebuinţează pentru valorificarea pămîntului, şi nu de profitul pe care îl realizează şi nici de capitalul investit ca arendă. Cît timp arendaşul se substituie, doar, stăpînului feudal, păstrînd aceleaşi relaţii de exploatare în procesul de producţie, cît timp investiţiile sale nu cuprind sfera producţiei — nu foloseşte munca salariată ca formă principală de exploatare — arendăşia nu depăşeşte faza precapitalistă, rămînînd o formă a gospodăriei bazate pe clacă. În cazul acesta, arenda reprezintă capital comercial sau cămătăresc, care — după expresia lui Marx — exploatează, dar nu produce [3]; în felul acesta, arendaşul — cu ajutorul capitalului — participă la redistribuirea venitului social creat pe baza unui mod de producţie care nu era supus capitalului.

În cele ce urmează, vom încerca să prezentăm fenomenul arendăşiei în agricultura Moldovei, în prima lui fază de dezvoltare — pînă la Regulamentul organic, oprindu-ne în special asupra aspectului economic al problemei.

Principala condiţie care a permis adoptarea sistemului de arendare în agricultură a fost creşterea veniturilor moşiei şi, o dată cu aceasta, creşterea valorii pămîntului, ca urmare directă a dezvoltării producţiei agricole stimulată de piaţa internă şi externă, îndeosebi după îngrădirea monopolului turcesc prin pacea de la Kuciuk-Kainargi şi hatişerifele ce i-au urmat. O altă condiţie a fost existenţa unor acumulări de capitaluri. Arendăşia, oferind cîştiguri mari cu investiţii minime, o bună parte a capitalurilor luau calea arenzilor în agricultură, fapt ce a avut repercusiuni asupra dezvoltării altor ramuri economice. Această orientare a capitalurilor acumulate se datora şi faptului că ele proveneau mai ales din comerţul de vite şi cereale şi erau investite în arenzi cu scopul asigurării aceluiaşi comerţ. Greutatea exploatării în regie a moşiilor îndepărtate de moşia de reşedinţă a stăpînului de pămînt este, de asemenea, una din cauzele arendării lor, valabilă mai ales pentru perioada de început a fenomenului.

În Moldova, practica arendării veniturilor de moşii este atestată din primul sfert al secolului al XVIII-lea, dar timp de o jumătate de secol documentele înregistrează numai sporadic acest fenomen. El ia naştere în regiunea muntoasă, unde se arendau mai ales păşunile munţilor (în legătură în primul rînd cu negoţul de vite), dar, o dată cu păşunile, deseori se arendează şi dijma din puţinele semănături ce se făceau. Mănăstirile obişnuiau, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, să-şi „ închine” moşiile la diferiţi boieri, pe o durată de timp nelimitat, în schimbul unor obligaţii fixe din partea acestora sau a urmaşilor lor (fie în bani, fie în cereale sau alte produse). Dar această „ închinare” nu era o arendare propriu-zisă, aşa cum a fost interpretată ; deosebirea a fost făcută de înseşi

[3] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, Bucureşti, 1955, p. 571.

contemporanii [4]. „ Închinarea", ca şi arendarea moşiilor mănăstireşti, a fost interzisă de puterea centrală în repetate rînduri, pentru a preveni ruinarea economică a mănăstirilor. „ Catastihul sămilor tuturor mănăstirilor de ţară" din anii 1741—1742 nu conţine dovezi de arendare a moşiilor acestora [5] (dar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, în ciuda tuturor interzicerilor, mănăstirile îşi dau în arendă şi uneori „ închină" aproape toate moşiile ce le aparţin).

În 1767 arendăşia căpătase deja proporţii şi arendaşii începuseră să submineze dreptul de stăpînire feudal, cu alungarea locuitorilor de pe moşiile arendate. În aceste condiţii, Grigore Callimachi, reeditînd la 28 mai 1767[6]„ ponturile pentru boieresc", din 1 ianuarie 1766, este nevoit să adauge un al 16-lea articol prin care impune arendaşilor să respecte dreptul strămoşesc al sătenilor de „ a se hrăni" pe moşia pe care locuiesc. Această măsură premerge şi pregăteşte, totodată, consfiinţirea dreptului de protimisis (de preferinţă) al clăcaşilor la arendarea moşiei, provocată de abuzurile arendaşilor avizi, dar nu este consfinţirea însăşi, aşa cum s-a interpretat uneori. Dreptul de protimisis al clăcaşilor la arendare a apărut spontan şi a acţionat mai întîi cu putere de obicei, derivat din dreptul strămoşesc de folosinţă asupra moşiei pe care locuiau, şi abia la 1803 este înregistrat în legislaţia ţării [7].

În perioada de după 1767, o pondere deosebită o au, în sistemul de arendare a moşiilor, arendările către locuitori, practică stimulată mai ales de dreptul de preemţiune citat mai sus, care a funcţionat pînă la 1815 [8]. Adoptarea acestui gen de arendare a fost înlesnită de răspîndirea boierescului în bani şi de intensificarea legăturilor micii gospodării cu piaţa. Una din consecinţele sociale generate de noile condiţii economice create prin

[4] B.A.R., XXXV/226. La 20 august 1792, egumenul m-rii Bistriţa închină moşiile Oprişeni şi Cuejdiul(ţinutul Neamţ) vel vornicului Constantin Balş, care le ţinuse pînă la această dată în arendă.

[5] Publicat de I. Bogdan în „Buletinul Comisiei istorice a României", vol. I, Bucureşti, 1915, p. 222—279, analizat de N. Corivan şi I. Grămadă în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. V, Bucureşti, 1962, p. 257—279. Autorii confundă aici *orînda* (venitul cîrciumilor) cu *arenda* sau *orînda* (venitul moşiilor), p. 270. Din cele 20 de mănăstiri luate în evidenţă, numai patru dau în arendă doar cîrciumi (orînda), mori şi păşuni (Putna, Moldoviţa, Suceviţa şi Slatina). Unele sume de bani, indicînd venitul din dijmă sau boieresc, nu reprezintă arenzi.

[6] Şi nu 1768, ca la D. C. Sturza-Şcheianu, *Acte şi legiuri privitoare la chestia ţărănească*, vol. I, Bucureşti, 1907, p. 28—31, R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova*, Bucureşti, 1907, p. 465—468, şi Val. Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc*, Bucureşti, 1965, p. 275. Vezi corect în *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, Bucureşti, 1966, p. 423.

[7] Nici *Sobornicescul hrisov* din 1785, considerat cel mai important act legislativ intern pînă la *Codul Callimachi*, deşi tratează regimul protimisisului la vînzare, al schimburilor şi zălogirilor de moşii, nu se ocupă de protimisisul la arendare. Abia anaforaua divanului din 20 februarie 1803 (B.A.R., XXXIV/33, copie; publicată de A. Rădulescu, *Dreptul de protimisis la arendarea moşiilor*, în „Dreptul", XXXVI, 1907, 40, p. 323—324, de R. Rosetti, *op. cit.*, p. 487, şi de Sturza-Scheianu, *op. cit.*, p. 50) aminteşte de un hrisov (pus sub semnul întrebării) al domnitorului Mihail Suţu care ar fi consfinţit şi limitat în acelaşi timp protimisisul la arendare, ţăranii putînd să-şi exercite acest drept numai dacă se pronunţau în primul an al contractului pînă la data de 23 aprilie.

[8] V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. X B, p. 429.

arendare este intensificarea procesului de stratificare a ţărănimii în sînul obştei arendaşe şi apariţia chiaburilor (termenul începe să circule pe la 1831 [9]).

Arendarea moşiilor de către clăcaşi a servit acestora drept armă de luptă împotriva exploatării arendaşilor abuzivi. Generalizarea şi perpetuarea fenomenului ar fi putut duce la emanciparea clăcaşilor şi la răscumpărarea pămîntului cultivat de ei, determinînd evoluţia economiei agrare pe calea micii producţii de mărfuri. Dar, stăpînii de pămînt, de îndată ce şi-au putut da seama de aceste consecinţe, au luptat pentru limitarea şi apoi desfiinţarea protimisisului clăcaşilor (ce-i obliga să le arendeze lor moşia), desfiinţare ce convenea, în acelaşi timp, şi intereselor marilor arendaşi, a căror libertate de acţiune era stînjenită. Interzicerea protimisisului la arendare se încadrează în seria acelor măsuri care aveau să ducă treptat la transformarea dreptului de stăpînire feudal asupra pămîntului în drept burghez, prin eliberarea lui de servituţiile care îl limitau. După 1815, întîlnim foarte rar cazuri de arendări către clăcaşi, în ciuda faptului că sistemul de arendare în general ia proporţii. La 1833, de exemplu, din cele 725 de moşii arendate, înregistrate în statistica arendaşilor, doar patru sînt arendate locuitorilor [10].

Arendaşii intermediari între stăpînii de pămînt şi producătorii direcţi formau încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea o categorie de sine stătătoare, premergătoare burgheziei, cu o pondere economică şi un rol social de care începe să se ţină seama [11]. Pînă la Regulamentul organic, aceasta nu poate fi definită ca o pătură a burgheziei propriu-zise, deoarece există o diferenţă între burghezia din perioada de acumulare primitivă a capitalului, pe baza modului de producţie feudal, şi burghezia din perioada de acumulare a capitalului pe baza modului de producţie capitalist.

Arendaşii se recrutau în special din rîndurile negustorilor pămînteni şi supuşi străini, şi erau consideraţi în continuare drept simpli negustori. Acest lucru este dovedit o dată mai mult la 1832, cînd, la întocmirea catagrafiei Moldovei, în vederea impunerilor fiscale, arendaşilor de moşii fără rang boieresc li se distribuie patente de negustori [12]. Dar şi foarte mulţi boieri, de toate categoriile şi rangurile dregătoreşti, făceau din arendăşie o preocupare permanentă. Este greu de apreciat proporţia dintre arendaşii-negustori şi arendaşii-boieri, deoarece mulţi negustori cumpăraseră diferite ranguri boiereşti (mai ales în timpul domniei lui Ioniţă Sandu Sturza) şi, la rîndul lor, mulţi boieri se ocupau cu comerţul. Statistica arendaşilor din anul 1833 înregistrează 665 de arendaşi în numai 13 ţinuturi din 16. Din aceştia, 402 erau pămînteni (şi anume 173 negustori şi 229 cu ranguri boiereşti), iar 263 supuşi străini. Deci, 436 arendaşi negustori

---

[9] Arh. St. Iaşi, *Documente*, CXXXVI/64.

[10] Idem, *Vistieria Moldovei*, Tr. 875, op. 997, dos. 173, statistica arendaşilor din 13 ţinuturi (lipsă datele pentru ţinuturile Roman, Fălciu şi Cîrligătura).

[11] Importanţă demonstrată şi de faptul că la anii 1832 şi 1833 puterea centrală ia în evidenţă această relativ nouă categorie socială, alcătuind statistici speciale de arendaşi.

[12] Arh. St. Iaşi, *Vistieria Moldovei*, Tr. 875, op. 997, dos. 159, f. 41.

pămînteni și sudiți față de 229 arendași boieri. (Pînă acum se considera că numărul arendașilor în ajunul epocii regulamentare depășea cu puțin cifra de 200)[13]. Conform statisticii amintită mai sus, arendașii pămînteni dețineau 478 moșii și părți de moșii, cu arenzi anuale totalizînd cca 4 150 000 lei, în timp ce arendașii sudiți vehiculau un capital de cca 4 300 000 lei anual, reprezentînd arenzile a 247 moșii și părți de moșii[14]. Se remarcă, deci, că valoarea moșiilor exploatate de arendașii sudiți întrecea pe cea a moșiilor ținute de arendașii pămînteni, cu toate că numeric aceștia din urmă îi depășeau.

Deși statistica din anul 1833 nu indică decît un procent de 43,65 de moșii arendate, acesta, însă, trebuie privit cu multă rezervă, în realitate, după toate probabilitățile, el fiind mai ridicat. Cele mai multe moșii se arendau în nordul țării și în ținutul Covurlui, ținuturi în care întîlnim ocoale întregi cu toate moșiile arendate. În sudul Moldovei, și îndeosebi acolo unde predomină moșiile răzășești, procentul de arendare este foarte scăzut sau chiar redus la zero. Bazați pe o serie de statistici inedite din anii 1832—1833, putem aprecia că din cele 297 de moșii răzășești + 103 moșii în care răzeșii erau doar copărtași, aflate în cele 13 ținuturi luate în evidență, la 1833 se arendau numai 36 de moșii răzășești plus cîteva părți de moșie. Moșiile mănăstirilor închinate, avînd un regim special, după anul 1821 se arendau toate, cu toptanul, prin licitație.

★

Sistemul de arendare presupune două aspecte principale ale relațiilor sociale în agricultură : pe de o parte, între arendași și stăpînul feudal sînt create relații contractuale, de cele mai multe ori bănești (arenda), pe de altă parte, între arendași și locuitorii moșiei se mențin relațiile feudale atîta timp și în măsura în care în societate predomină modul de producție feudal.

Arenda este în mare parte rentă funciară, care, după definiția lui Marx, reprezintă expresia economică prin care se realizează dreptul de proprietate asupra pămîntului[15]. Avansarea arenzii din partea arendașului nu este o investiție propriu-zisă de capital în agricultură, ea nu joacă direct nici un rol în producție, dar înlesnește arendașului investiții ulterioare, și numai în această măsură capitalul pătrunde în agricultură prin intermediul arendășiei.

Valoarea arenzii era determinată de convergența mai multor factori direcți și indirecți, dintre care enumerăm : suprafața moșiei, suprafața arabilă a acesteia, numărul locuitorilor, suprafața rezervei, valoarea clădirilor și a instalațiilor lucrative, posibilitățile de transport și desfacere a

---

[13] R. Rosetti, *op. cit.*, p. 381 ; idem, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, București, 1907, p. 103.

[14] Calculul este aproximativ, deoarece există numeroase cazuri cînd arendașii pămînteni sînt întovărășiți cu sudiți, fără ca acest lucru să fie semnalat întotdeauna, iar în alte cazuri nu este indicată suma arenzii.

[15] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a 2-a, București, 1955, p. 591 și passim.

produselor agricole, prețurile produselor agricole, prețul muncii salariate (în măsura în care aceasta cîștigă importanță în procesul de producție), prețul utilajului agricol (viu și mort), al seminței etc. Evaluarea arenzii, însă, putea fi uneori greșită, cînd stăpînul nu-și cunoștea îndeajuns moșia, fapt întîlnit adeseori, dar ea depindea și de legea cererii și a ofertei în materie de arendare. Deseori, pe lîngă dreptul de exploatare a moșiei, stăpînul transmite arendașului prin contract și o serie de privilegii ale rangului boieresc căruia îi aparține : scutelnicii și breslașii, anumite scutiri de dări etc., ale căror beneficii erau incluse în prețul arenzii.

Limita de sus a arenzilor depindea de profitul pe care trebuia să și-l însușească arendașul pentru a fi determinat să-și plaseze capitalul în agricultură, și nu în alte sectoare economice. Acest profit trebuia să fie cel puțin egal cu dobînda curentă a capitalului ce reprezenta arenda, dar de obicei este mult mai mare. Față de prețul pămîntului, arenda varia în medie între 3 și 10%. Se constată că, în general, variația arenzilor înregistrează o curbă ascendentă, determinată în primul rînd de creșterea valorii pămîntului și devalorizarea leului. Libertatea comerțului obținută la 1829 și aplicarea Regulamentului organic crează condițiile unui salt sensibil al arenzilor la anul 1833.

Contractînd venitul moșiei, în perioada analizată aici, arendașul prelua dreptul de exploatare feudal asupra acesteia, cu toate limitele lui, substituindu-se stăpînului în relațiile cu producătorii direcți. În acest sens, contractele de arendă menționează stereotip atît obligația locuitorilor de a se supune dijmei și boierescului după legea în vigoare, precum și obligația arendașului de a le asigura acestora locul de hrană. Arendașul din această perioadă realiza, deci, producția tot prin unirea celor două celule economice principale în agricultură, mica gospodărie țărănească și marea proprietate feudală. Începînd încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în deceniile doi și trei ale secolului următor, stăpînii reușesc să degreveze de servituțile feudale cel puțin o treime din moșie, constituindu-și din aceasta rezerva pe care o cultivă în special cu mîna de lucru aservită. O dată cu aceasta se schimbă și destinația boierescului ; dacă înainte boierescul era folosit mai ales la reparații, podvezi etc., acum acesta este consacrat în special muncilor agrare, rămînînd ca reparațiile și podvezile să fie executate tot obligatoriu, dar în afara celor 12 zile de boieresc.

Pe moșiile arendate, această stare de lucruri se transmitea printr-o serie de clauze care subliniau cu insistență obligațiile în muncă ale fiecărei categorii de locuitori : birnici, scutelnici, breslași, țigani „ clăcași" etc. Principalele obligații ale locuitorilor birnici erau, după cum se știe, dijma din produse și 12 zile de boieresc cu „ nart", ceea ce face ca la începutul secolului al XIX-lea să urce în mod obișnuit (după documentele vremii) la cca 18 zile pe an.

Dar un loc important în lumea satului îl ocupă, mai ales spre sfîrșitul perioadei de care ne ocupăm, scutelnicii și breslașii, ce proveneau atît din rîndul bejenarilor veniți de peste hotar, cît și din cel al birnicilor țării. Întîlnim deseori sate întregi care se angajau față de stăpînii de pămînt sau

arendaşi pe un termen limitat (1—3 ani), ca scutelnici sau breslaşi, asumîndu-şi, în schimbul scutirii de unele impuneri fiscale (în special de aşa-zisele „ havalele"), o serie de obligaţii. Cînd aceste noi sarcini erau fixate în muncă, ele întreceau cu mult pe cele ce le reveneau ca simpli clăcaşi, uneori atingînd proporţia de 1/3 din numărul total al zilelor unui an, variind de la 30 la peste 100 de zile pe an (aceasta depinzînd de cuantumul sarcinilor fiscale de care erau scutiţi). Această mare diferenţă subliniază încă o dată greutatea exploatării fiscale în comparaţie cu cea a stăpînilor de pămînt.

În afara scutelnicilor şi breslaşilor acordaţi de vistierie în număr limitat, ca privilegiu al rangului sau al moşiei, stăpînii de pămînt angajează în număr nelimitat birnici cărora le plătesc ei dăjdiile la vistierie. Sarcinile acestora faţă de stăpîni nu se deosebesc de cele ale scutelnicilor acordaţi din visierie, dar fenomenul are deosebită semnificaţie: este, în fond, vorba de o formă a muncii salariate precapitalistă.

Arendaşul utiliza această mînă de lucru suplimentară parţial în aparatul administrativ al moşiei (vătafi, slugi ale casei etc.), parţial în muncile cîmpului (la arat, în special), dar cel mai mult la lucrul viilor, al grădinilor şi cositul fînului. Întrucît instituţia scutelnicilor şi breslaşilor căpătase — abuziv – în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea mari proporţii, iar sarcinile acestora fiind atît de mari, putem afirma categoric că cea mai mare parte a muncilor pe rezervă, spre sfîrşitul perioadei amintite, se executa cu scutelnicii şi breslaşii.

O importantă cantitate de muncă necesară valorificării moşiilor arendate era furnizată de ţigani. Aproape că nu exista sat care să nu aibă un număr mai mare sau mai mic de ţigani. Prin contract, arendaşul era obligat să le dea loc de hrană şi deseori chiar să le asigure aratul cu plugurile clăcaşilor sau cu plugurile sale, fără a le lua dijma din produse. În schimb, ţiganii erau supuşi la munci un număr de zile mult mai mare în comparaţie cu restul locuitorilor, de obicei o săptămînă din trei sau una din patru, sau numai 24 de zile pe an. Pe măsură ce rezerva ia întindere, se observă practica din ce în ce mai generală de a se folosi ţiganii la lucrul pămîntului, de a fi „ domesticiţi", adică „ puşi a să învăţa la lucrul pămîntului" [16].

Semnificativ este faptul că, în general, munca aservită, atît a clăcaşilor cît şi a scutelnicilor, breslaşilor, bejenarilor şi ţiganilor în documente purta numele de „boieresc".

Dar cantitatea de muncă furnizată de boieresc acoperă din ce în ce mai puţin — cantitativ şi calitativ — necesarul crescînd al marii gospodării şi stăpînii de moşii sau arendaşii recurg din ce în ce mai mult la mîna de lucru salariată, fapt simptomatic pentru evoluţia relaţiilor de pro-

[16] B.A.R., MCCXC/187; ibidem, MCCLXXXIII/119; Arh. St. Iaşi, *Documente*, CCCXLIV/278; ibidem, CCCXVI/94 etc.

ducție în această vreme. Sămile de moșii de la începutul secolului al XIX-lea consemnează frecvent „ hacuri" (salarii) plătite plugarilor, secerătorilor, cosașilor etc. Muncitorii salariați se recrutau, de obicei, din rîndul locuitorilor aceleiași moșii, dar și din al celor veniți din altă parte cu intenția specială de a se angaja. În catagrafiile din anii 1820 și 1832 apare o categorie de „ oameni fără căpătîi", care nu sînt birnici și nu au un teren în folosință și care, pentru a-și cîștiga existența, se tocmesc „ cu hacul la unii și la alții" [17]. În anul 1832 existau deja 7 686 de „oameni fără căpătîi", față de cca 200 000 familii de locuitori ai satelor înregistrate în catagrafie [18].

Inventarul necesar muncilor agricole (îndeosebi plugurile și vitele de tracțiune) îi era asigurat arendașului de către stăpînul moșiei prin contractul de arendă. Numărul plugurilor stăpînilor transmise arendașilor nu era mare, rareori depășea cifra de 5, dar nici plugurile satului, și acestea puse la dispoziția arendașilor, nu erau prea numeroase [19]. La inventarul aparținînd stăpînului și locuitorilor, deseori se adaugă și inventarul propriu arendașilor, fapt constatat mai ales cu prilejul alcătuirii tovărășiilor (asocierilor), cînd fiecare dintre parteneri specifică în actul de constituire capitalul cu care intră în afacere.

Principalele venituri ale arendașilor proveneau din exercitarea monopolurilor, creșterea vitelor, comercializarea fînului etc. Dar, mai mult decît în Țara Românească, în Moldova exploatarea rezervei are pentru arendaș o importanță deosebită. Aici rezerva ocupa cel puțin o treime din suprafața moșiei, stăpînii reușind pe alocuri să se sustragă, încă de la începutul secolului al XIX-lea, de la obligația de a pune la dispoziția locuitorilor mai mult de două treimi din moșie, cu toată împotrivirea acestora. În Moldova, mai dens populată și cu un comerț mai activ, începe să se pună problema lipsei de pămînt, a așa-ziselor „ moșii strîmte", chiar de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales din al 2-lea deceniu al secolului al XIX-lea. În ținutul Iași, spre pildă, la întocmirea catagrafiei din anul 1820, se aflau doar 72 „ moșii cu îndestulare", iar 74 moșii erau „strîmte", celorlalțe lipsindu-le cu totul „ locul de hrană" [20]. Această problemă a pămîntului este totodată expresia tendinței stăpînilor și a arendașilor de a extinde rezerva pe seama loturilor țărănești. La 1833, întîlnim frecvent arendași care cultivă suprafețe de sute de fălci, întrecînd pe multe moșii întinderea cultivată de locuitori. Amintim un caz, ce-i drept ieșit din comun, cînd pe cele opt moșii arendate în 1833 de baronul Ioan Cristea, rezerva ocupa o suprafață de 1 500 fălci, în timp ce locuitorii de aici (anume 1 080 familii birnici + 376 locuitori de diferite categorii fiscale) cultivau

---

[17] Vezi catagrafia satului Ferești, în Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XVI, p. 140.

[18] Arh. St. Iași, Tr. 885, op. 1 011, dos. 17. Calculul ne aparține.

[19] Revelator în această problemă este documentul din 30 aprilie 1829, care înregistrează numărul plugurilor aparținînd stăpînilor de pămînt și locuitorilor din satele ocolului Tîrgului, ținutul Botoșani. Arh. St. Iași, Litera A/70, f. 278–279.

[20] Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 181, nr. 20, f. 185–207.

doar o suprafaţă de 2 210 fălci, revenind deci fiecărei familii mai puţin de două fălci loc de hrană) [21].

Întinderea mare a rezervei, ca şi faptul că aici se cultivau în special grîul şi secara, cereale solicitate pe piaţa externă, constituie una din dovezile că producţia marii gospodării (în speţă cea arendăşească), la care se adaugă dijmele locuitorilor, avea un vădit caracter comercial.

Perpetuarea arendăşiei a dus la intensificarea exploatării sociale, a contribuit la desfiinţarea obiceiului pămîntului şi aplicarea generală a prevederilor legii referitoare la obligaţiile clăcaşilor, a dus la sporirea parazitismului stăpînilor de pămînt pe care arendăşia i-a rupt de procesul de producţie.

Gradul de extindere a sistemului de arendare a moşiilor, numărul mare de arendaşi în societate, ponderea capitalului ce lua calea arenzilor, exploatarea unei întinse rezerve de către arendaşi cu scopul vădit de a produce pentru piaţă, fapt ce ducea, implicit, la acumulări de noi capitaluri investite apoi în vederea unei reproducţii lărgite, ca şi folosirea mîinii salariate în muncile agricole pe o scară din ce în ce mai mare, toate acestea ne îndreptăţesc să conchidem că, în ajunul aplicării Regulamentului organic, arendăşia dezbrăcase haina feudală, inclusese o serie de elemente caracteristice noului mod de producţie, dar fără să se transforme într-un sistem de exploatare capitalist.

АРЕНДА ПОМЕЩИЧЬИХ ЗЕМЕЛЬ В МОЛДАВИИ ДО ОРГАНИЧЕСКОГО РЕГЛАМЕНТА

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья включает в себя лишь выводы более обширной рукописной работы и представляет собой попытку представить один из аспектов перехода сельского хозяйства Молдавии от феодализма к капитализму.

Введению системы эксплуатации помещичьих земель путем аренды благоприятствовали как развитие в обществе товарно-денежных отношений, так и паразитический образ жизни землевладельцев, класса, не способного приспособиться к требованиям развитого рынка. Это явление приобретает широкий размах после 1774 года, в результате Кючук-Кайнарджийского мирного договора и последовавшего за ним издания хаттишерифов, которые стимулировали развитие в румынских кня-

[21] Calculele efectuate de noi pe baza statisticii semănăturilor din 1833, Arh. St. Iaşi, Litera A/251, a statisticii arendaşilor din acelaşi an şi a catagrafiei populaţiei Moldovei din 1832 (pentru numărul locuitorilor, idem, Tr. 885, op. 1 011, dos. 17).

жествах внутреннего и внешнего рынка, вследствие ограничения турецкой монополии.

Исследуются два способа сдачи поместий в аренду: 1) мелким производителям (барщинным крестьянам), пользовавшимся правом преимущества, существовавшим до 1815 г. (его уничтожение имело исключительное значение для развития феодального права землевладения); 2) арендаторам-посредникам (происходившим главным образом из купцов), которые до появления Органического регламента становятся четко очерченной социальной категорией, предшествовавшей буржуазии.

Факт существования аренды в исследуемый период еще не указывает на возникновение капиталистических отношений, но является знаком симптоматических преобразований молдавского феодального хозяйства, предпосылкой для возникновения капиталистического способа производства.

COMPLETĂRI LA BIOGRAFIA CRONICARILOR ŞERBAN ŞI GRIGORE ANDRONESCU

DE

ILIE CORFUS

Cînd, în urmă cu douăzeci şi patru de ani, puneam în circuitul ştiinţific o nouă cronică românească[1], aveam la îndemînă numai puţine date cu privire la viaţa autorilor ei. Cum de atunci am adunat pe parcursul diferitelor cercetări de bibliotecă şi de arhivă noi informaţii, completez acum, în paginile ce urmează, biografia acestor cronicari bucureşteni.

Spuneam că Şerban Andronescu, autorul primei părţi a cronicii, se trăgea dintr-o familie de preoţi, şi anume din protopopul Andronie (de unde şi numele de Andronescu), care descindea, la rîndu-i, din protopopul Mănăilă, cel ce slujise la începutul secolului al XVIII-lea la Biserica „Sf. Nicolae" din mahalaua Popescului din Bucureşti[2]. Menţionez acum că protopopul Mănăilă trăia încă în anul 1746, cînd, împreună cu fiul său, popa Andronie, tatăl lui Şerban Andronescu, apar ca martori în actul de vînzare a unei case din mahalaua lor[3].

---

[1] I. Corfus, *Însemnările Androneştilor*, ed. Institutului de istorie naţională, Bucureşti, 1947.

[2] Sînt în măsură să precizez acum că această biserică a fost ridicată în anul 1712, potrivit pisaniei pe care o public pentru prima dată în forma ei iniţială: „Acest sfînt lăcaş, unde se cinsteşte Sf. Nicolae arhiepiscopul Miralichii făcătorul de minuni, s-au înălţat din temelie întru slava veşnicului Dumnezeu de Gheorghe căpitanu dă lefegii şi de soacră-sa jupîneasa Chiţa portăreasa cu toată cheltuiala lor pentru sufletele lor şi ale părinţilor lor şi pentru sufletul jupînesii dumisale Păunii, în zilele credinciosului domn Io Costandin B<asarab> B<rîncoveanu> voievod, îndreptînd pravoslavia preaosfinţitului kir Andim mitropolit a toată Ungrovlahia, spre a lor veşnică pomenire, la anul de la zidirea lumii 7220 avgust în 10" (copia acestei pisanii se află în dosarul nr. 3216, f. 16, din Arhiva Mitropoliei Ungrovlahiei din Bucureşti).

[3] G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1594—1821)*, Bucureşti, 1961, p. 382.

În ceea ce priveşte viaţa lui Şerban Andronescu, adaug acum la cele cunoscute anterior că el a servit încă din copilărie, adică din prima domnie a lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782)[4], în departamentul armăşiei timp de 30 de ani, cu care ocazie citea în fiecare sîmbătă înaintea domnului condica de anaforale (rapoarte) a acestui departament[5]. În timpul acestei îndelungate activităţi publice, el şi-a făcut diverse însemnări în diferite condici care au rămas după moartea sa în familie şi care au servit fiului său, cronicarul Grigore, în viitoarele sale funcţii administrative[6]. Ca recompensă pentru activitatea sa în slujba statului, Şerban Andronescu a fost avansat la diferite ranguri boiereşti şi a primit, la 29 februarie 1972, pe viaţă de la Mihai Suţu, în a doua domnie a acestuia (1791—1793), venitul unui scaun de carne din „poporul Lipii de la Tufele-Mereului"[7] din judeţul Buzău, unde avea şi o vie, privilegiu confirmat lui apoi în 1797[8], iar după moartea sa, fiilor săi în 1818 şi 1824[9]. În anii 1796[10] şi 1797[11] îl întîlnesc judecător la „departamentul de cremenalion", adică la tribunalul penal.

De la Şerban Andronescu au rămas însemnări interesante şi în domeniul hotărnicirii moşiilor, domeniu în care se va specializa şi fiul său Grigore, completînd notele tatălui său[12] .

Mult mai multe date am reuşit însă să adun, de la 1947 pînă acum, în legătură cu viaţa şi opera fiului său, continuatorul cronicii andronesciene. Din aceste informaţii rezultă că Grigore Andronescu a servit ca logofăt (secretar) în mai multe dregătorii din Bucureşti. Astfel, încă pe cînd trăia tatăl său, deci în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, el a funcţionat vreo trei ani în departamentul armăşiei, dintre care un an ca treti (al treilea) logofăt, fără a citi însă, după obicei, sîmbăta condica de anaforale în faţa domnului, deoarece acest lucru era făcut, după cum s-a arătat, de tatăl său. Din această vreme provine următoarea sa însemnare în legătură cu atribuţiile logofătului armăşiei : „Cînd va fi omul dăstoinic a căuta treabă de judecăţi, ceialaltă slujbă a birului ţiganilor gospod <domneşti> nu-i este nimic, căci toată greotatea iaste a depertementului, avînd a face cu cercetări şi hotărîri ale vieţii omeneşti"[13].

---

[4] Biblioteca Academiei, doc. CLVII/133.

[5] *Ibidem*, ms. rom. 52, f. 17 v.

[6] *Ibidem*, f. 21, v.

[7] „Fiindcă numitul ... din copilăria lui s-au aflat pînă acum slujind la toţi trecuţii fraţi domni cum şi la întîia domnie a domniei mele, şi acum la a doua domnie se află slujind" (V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, IV, p. 209). Este vorba de satul numit mai tîrziu Tufele-Merei de pe moşia Poporul-Lipia.

[8] Bibl. Acad., doc. CLVII/133.

[9] Arhivele statului din Bucureşti, Arhiva istorică centrală, ms. 103, f. 54 v.

[10] E. Vîrtosu, *Nou despre Riga Veleştinul*, în „Revista istorică", XXXII, 1946, p. 112.

[11] *Din scrierile inedite ale lui Ştefan Grecianu. Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti*, vol. I, publicat de Paul Şt. Grecianu, Bucureşti, 1913, p. 24—25.

[12] Aceste însemnări le-am pus la timpul său la dispoziţia regretatului meu profesor Ion I. Nistor, care le-a publicat în comunicarea sa *Un tratat de topometrie din secolul al XVIII-lea*, în „An. Acad. Rom.", Mem. Secţ. Ist., seria a III-a, t. XXIX, 1946—1947, p. 1—43.

[13] Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 17 v.

Pe la 1813, el se afla logofăt al hătmăniei[14], cu care ocazie a însemnat în condica sa următoarele în legătură cu venitul anual şi cu atribuţiile funcţiei ce o îndeplinea: „Logofeţia hătmănii prinde taleri 4 000, iar cînd logofătul va fi cu omur, adică să aibă şi pecetea în mîinile sale, ca singur să ştie ce să face, atunci poate dobîndi mai mult. Aici treabă nu să poate însemna, căci iaste numai pricini de judecăţi şi de alţii săvîrşite. Nu are dar nici o discolie <greutate> şi să poate căuta de fieşcine, fie şi fără atîta putere de învăţătură"[15].

În 1815 servea ca treti logofăt în secretariatul agiei, unde a funcţionat pînă în anul 1817 inclusiv. Cum în această vreme, slujbele publice se vindeau şi cum deci şi logofătul agiesc era schimbat de fiecare dată cînd se numea un nou agă, Grigore Andronescu a încercat să obţină de la Caragea confirmarea sa ca logofăt permanent al agiei, redactîndu-şi singur un act în acest sens. N-a reuşit însă, căci n-a dat bani, lucru de care s-a căit mai tîrziu[16].

În anul 1818 a fost sameş (administrator financiar) în judeţul Slam Rîmnic[17], cu care ocazie el a notat în condica sa ce trebuie să facă, practic, un sameş de judeţ. „Cunoştinţa stării fieşcăruia lăcuitor din satele judeţului să dobîndeşte — scria el — prin zapciii <şefii> plăşilor cu dragoste şi prieteşug, ca să i să dea adevărată, iar nu zmintită, care cunoştinţă fără zminteală trebuie să să dobîndească de cel ce va voi a fi sameş întreg". Cît despre sameş, el adăuga: „Păstrîndu-să dar curat, de pagubă nu să teme, afară numai cînd darea către vistierie şi alte locuri îi va fi greşită din lenevire, care cu totul la această slujbă trebuie să lipsească, nelăsînd condeiu din mînă". Şi, ca încheiere, Grigore Andronescu, omul care se ridica, cum făcuse şi tatăl său, prin învăţătură la slujbe publice, lasă despre sameşul vremilor sale următoarele rînduri: „A pămîntului podoabă iaste omul şi a omului, învăţătura. Avînd dar învăţătură, nu să îndoiască pentru cercare <practică>, ci cu îndrăzneală silească-să a dobîndi orice slujbă va putea. Însemnările de treaba sămeşîii unui judeţ, ce prin unsprezece foi înainte să cunosc, sînt neapărate şi neschimbate la această datorie. Printr-însele să păzeşte cinstea şi buna orînduială, dintr-însele iarăşi să naşte hula, jaful şi dăfăimarea. Cînd însă stăpînirea nu va înceta să ia cum acum avaeturi <venituri la vînzarea unei slujbe> mari şi nesuferite, cu care siluesc pă cei ce dau a să abate fără voie în drumul hrăpirilor, ca cu asupră să scoaţă ceea ce au dat, iar dăpărtînd luările şi plătind întocmită simbrie strădanii slujbaşilor, crez că să va arăta această meserie opştii cu folos. Cînd sameşul va fi blînd şi răbdător, iaste negreşit folosit, căci această

---

[14] Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., ms. 1073, f. 68—69.

[15] Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 20 v.

[16] *Ibidem*, f. 48 v.; ms. rom. 118, f.8.

[17] La 25 mai 1818 se grăbea să plece din Bucureşti la postul său, pentru a scăpa de un îndelungat proces ce i-l intentase o vecină din mahala pentru împresurare de loc. A fost oprit pînă la prezentarea unor acte necesare procesului (Arh. St. Buc., Arh. ist. Centr., ms. 89, f. 219 v; ms. 1073, f. 68—69).

meserie are mare trebuinţă de aceste doaă fireşti daruri. Cîştigul calemului <slujbei> sămeşîii iaste şi mult şi puţin, după vremi şi întîmplare; puţin cînd să metahriseşte < foloseşte> cinstit, mult cînd să fac hrăpiri. Telos pandon < în sfîrşit>, după cel de acum curs, luînd cu taleri 5 000, nu rămîne păgubaş. Atîta am avut ieu, cînd am fost sameş la sud <judeţul> Slam Rîmnic în leat 818"[18]. Pe cînd se afla în acest post, a cercetat o pricină dintre schitul Grăjdana şi moşnenii Obrejeşti din judeţul Buzău pentru moşie[19].

În 1819 s-a reîntors la Bucureşti şi şi-a reluat, cu începere din luna ianuarie, postul de logofăt al agiei, realizînd în acest an un venit de 10 410 sau chiar de 13 894 de taleri[20]. „Cînd însă logofătul va avea dragostea agăi — preciza el — şi îl va avea însărcinat cu toată treaba, ca printrînsul să săvîrşească toate, prinde mai mult, iar fiind numai logofăt, fără putere, abea prinde 3 000, căci nimeni nu-i dă nimic. Ieu în toate logofeţiile am mers bine"[21]. A funcţionat în acest post pînă în anul 1821 inclusiv[22] .

În 1822 a fost numit judecător la departamentul de opt, tribunal subordonat logofeţiei ţării de jos. Iată ce însemnări a lăsat el din noua sa ocupaţie : „La leat 822 m-am orînduit judecător la depert ⟨a⟩ me ⟨ntul⟩ de opt, cu leafă pă lună taleri 90, avînd tovarăşi pă dumnealui pah ⟨arnic⟩ Radu Fărcăşanu, pă dumnealui sărdar Chiriţă Căplescu, pă dumnealui medelnicer Hristache Greceanu, că dumnealui sluger Gheorge Mehtupciu, pă dumnealui Matei Ciocîrlan, pă dumnealui Costache Petrescu şi pă dumnealui polcovnic Costache Doxache. Între care toţi, mare era Fărcăşanu şi făcea ce-i era voia, adică şi răul şi binele asupra judecăţilor, pînă ce am cunoscut că ceilalţi, neavînd putere de cunoştinţă, împotrivire nu-i aducea. Şi atunci m-am luat la luptă, stîndu-i împotrivă la cele rele, însă cu cuvînt şi cu ştiinţă, din care pricină s-au unit cu mine şi au început să mă dea în voinţă-i, dăfăimîndu-mă cu împărtăşîre din mituirile ce lua, lucru foarte vătămător şi la suflet şi la cinste. Dar sărăcia mă biruia şi cîteodată, mai rar, mă dam în cale-i. Iar de la drept, cine ce-mi da, luam, iarăşi din pricina sărăciii. Şi aşa îmi venea pă lună, cîştig numai, o sută şi o sută cincizeci. Cu aceasta arăt, nu vreo faptă bună, ci numai cum şi această meserie, la nevoie dînd peste omu carele va avea ştiinţă şi va fi prahtisit, tot nu-i e spre stricăciune, căci, ştiind să stea la luptă cu cel mai mare, dobîndeşte şi cinste şi folos la cele drepte. Iar cînd va fi el cap al trebii, însărcinat cu hotărîrile, atunci, şi păzind dreptatea, îi este slujba

---

[18] Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 2 v. Pasajul de mai sus a fost reprodus, fără a i se putea identifica autorul, de I. Bianu, în *Catalogul manuscriptelor româneşti ale Bibliotecii Academiei Române*, I, Bucureşti, 1907, p. 125—126.

[19] I. Ionaşcu, *Un fost metoh al Pantelimonului : schitul Grăjdana (Buzău)*, Buzău, 1936, p. 87.

[20] Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 32; ms. rom. 118, f. 148 v.

[21] *Ibidem*, f. 32.

[22] Ceea ce am scris la timpul său că Grigore Andronescu s-a aflat în serviciul agiei între 1809 şi 1821 (*Însemnările Androneştilor*, p. 11—12) trebuie corectat în sensul celor stabilite acum.

aceasta bună chiverniseală, adunînd pă an poate şi zece mii lei, mai ales cînd va da nume de drept judecător, care nume să săvărşaşte prin faptă bună şi dreaptă"[23].

În acest post de judecător a rămas şi în anii 1823 şi 1824[24], fiind cunoscut de vecinii săi ca biv treti (fost al treilea) logofăt[25]. În acest timp, el a reparat şi reînnoit biserica din mahalaua sa, din imediata vecinătate a casei sale, şubrezită de cutremurul din 1802 şi arsă şi jefuită în vara anului 1821 de turci, cînd lichidau pe oamenii lui bimbaşa Sava. La 18 aprilie 1823, el putea scrie că „sfîntul lăcaş al dumnezeirii din mahalaua Popescului, unde să prăznueşte hramul marelui ierarh Nicolae, la a Savii ucidere s-a ars şi s-a jefuit. Eu, şi ca unul ce mă pogor din neamul ctitoricesc, nu am putut suferi să-l văz întru dărăpănare, ci am năzuit la milă creştinească şi am adunat cît putinţa m-a ertat ca să-l aduc în stare cum să vede"[26]. Iar pe pisania pusă de el după refacerea bisericii scria : „Acest dumnezeesc lăcaş, din cutremur şi apostasie ‹ răscoală› s-au zmintit şi au ars. Fiul şi al răposatului biv ‹ v›el stolnic Şerban, Grigorie, avînd ‹ c›titoricească pogorîre, cu vînzare din puţin pămînt al bisericii i ‹ şi › cu ajutorul creştinesc şi cu de la sineşi, am preînnoit s‹ fîntul› lăcaş cu de iznoavă zugrăveală, catihumena uşii, artina, învelitoarea, deschiderea la mijloc, tîmpla şi altele, cheltuind peste talere lei şase mii opt sute la l‹ eat› 1827 iunie 27"[27]. Ca ctitor el a purtat de grijă acestei biserici timp de douăzeci de ani[28], avînd mai multe procese cu diferiţi locuitori de acolo, dintre care unii voiau să-şi construiască din nou pe locurile, care erau danii ale bisericii, casele arse „la tăierea Savii", iar alţii vînduseră asemenea locuri de case[29].

De la începutul lunii martie 1830 şi pînă la sfîrşitul lunii iunie 1831 îl întîlnesc judecător la departamentul de şapte, instanţă inferioară a logofeţiei ţării de sus[30]. Divanul (Consiliul de Miniştri) îl considera, în primăvara anului 1831, „om cu ştiinţă şi de pravila şi de obiceiu pămîntului" şi-l însărcina cu judecarea la faţa locului a unui litigiu dintre clăcaşii de la Ciorogîrla (Ilfov) şi arendaş[31].

La 30 iulie 1831 a fost numit judecător la judecătoria „politicească" (civilă) a Ilfovului, secţia întîi, iar la 12 februarie 1832 a fost trecut în aceeaşi funcţie la judecătoria „criminală" (penală), despărţită de cea dintîi,

---

[23] Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 49 v.

[24] Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., ms. 108, f. 83; ms. 894, f. 128—131.

[25] D. Furnică, *Din istoria comerţului la români*, Bucureşti, 1908, p. 350.

[26] Arhiva Mitropoliei Ungrovlahiei, dosar nr. 3 217, f. 25.

[27] Această pisanie se găseşte în copie la Arh. Mitropoliei Ungrovlahiei, dosar nr. 3 216, f. 16.

[28] „Eu — declara el la 6 iunie 1844 — nici am fost nici sînt epitrop, fără numai apurarea htitor al bisericii şi ca htitor, totdeauna i-am dat ajutor şi cu de la mine şi îi voi da oricînd voi putea" (*ibidem*, f. 12, 25).

[29] Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., ms. 104, f. 175 v.—177; ms. 880, f. 49 v.—50; ms. 899, f. 40 v.—41; 75 v.—76.

[30] *Ibidem*, ms. 888, f. 212; ms. 890, f. 133 v. Bibl. Acad., doc. CCCXXXII/63, CCCLXXIV/30, CCLXXXII/353.

[31] *Ibidem*, Administrative vechi, dos. 947/1831, f. 2, 7—10, 13.

unde a funcţionat pînă la 30 noiembrie acelaşi an[32]. Nefiind sigur de această slujbă, cu leafă prea mică pentru casa sa împovărată de copii, apoi pentru „a scăpa şi de a mai face năpăstuiri cu voie şi fără voie", ca judecător, el s-a apucat, la 1 decembrie 1832, de avocatură, ocupaţia în care a rămas pînă la începutul anului 1836[33]. „Nemaiputînd suferi — nota el ulterior — mijloacele cele urîte ale judecătorilor fără cunoştinţă de adevăr, carii au început a să orîndui, m-am părăsit de avocatlîc"[34]. Concomitent s-a ocupat şi cu hotărnicirea de moşii[35].

Pentru a capta bunăvoinţa domnitorului Al. Ghica, el i-a dedicat la 1 mai 1836 nişte stihuri de omagiere[36]. Într-adevăr, el a fost numit, la 17 februarie 1837, ajutor al secretarului Sfatului consultativ, funcţie în care a rămas însă numai pînă la 8 iunie acelaşi an[37], cînd a fost destituit „pentru nepăzirea datoriilor sale"[38].

La 10 iulie 1838 a fost numit judecător la tribunalul judeţului Saac[39]. Însă din cauza absenţelor nemotivate de la serviciu[40] şi a venirii sale la Bucureşti fără permisie, s-a pus problema fie a trimiterii lui cu poliţia la post, fie a destituirii[41]. El s-a întors la serviciu, unde a activat, cu absenţe de cîte o zi pe lună, cauzate de boală[42], pînă la 23 martie 1839, cînd a fost, în sfîrşit, destituit din cauza „neorînduielilor urmate la judecătoria . . . fără îndreptare, după toate măsurile luate din partea Departamentului"justiţiei[43].

[32] Bibl. Acad., Arhiva Al. Ghica, mapa III, doc. 443. Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., fondul Vornicia din Lăuntru, dosar 1885/1832, f. 2. Din perioada în care s-a ocupat cu magistratura datează, desigur, şi însemnările sale de conţinut juridic, trecute în condică sub titlul „Scară de prăvili din cele împărtăşeşti" şi „Canoane alese din sfitocul <colecţia> împăratului Iustinian, cu titlul ce să cheamă Pravile pentru plugari" (Bibl. Acad., ms. rom. 52, f. 52—80).

[33] În 1834 apare ca martor într-o tranzacţie pentru pavarea unei străzi în Bucureşti (Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., fond. Înaltul Divan, dosar 14261/1835; ms. 957, f. 18, 54—56); în 1835 ca redactor de acte oficiale în cancelaria Departamentului din Lăuntru (*ibidem*, fondul Vornicia din Lăuntru, dosar 3647/1834), iar în 1836 în cancelaria Obşteştii Adunări (*ibidem*, dosar 6288/1835, f. 55).

[34] I. Corfus, *op. cit.*, p. 12, 66—67.

[35] De pildă a moşiei Glina (Ilfov) (Bibl. Acad., doc. CCCXXXVII/135, 136, 137).

[36] I. Corfus, *op. cit.*, p. 76.

[37] Bibl. Acad. Arhiva Al. Ghica, mapa III, doc. 443.

[38] *Analele parlamentare ale României*, X—1, p. 396.

[39] „Buletin", nr. 60 din 9 septembrie 1838, p. 243.

[40] De pildă, în luna iulie 1838, 6 zile a fost prezent, iar 6 absent; în luna septembrie a absentat 15 din cele 17 zile lucrătoare, iar în luna octombrie 7 din cele 14 zile lucrătoare („Buletin", nr. 77 din 16 noiembrie, p. 312; nr. 86 din 13 decembrie 1838, p. 348).

[41] „Buletin", nr. 69 din 10 octombrie 1838, p. 277—278.

[42] Ibidem, nr. 7 din 10 februarie 1839, p. 28; nr. 13 din 13 martie 1839, p. 51; nr. 19 din 30 martie 1839, p. 75.

[43] Ibidem, nr. 37 din 14 iunie 1839, p. 147. Autoapărarea sa, ca şi caracterizarea lui Al. Ghica drept vrăjmaş al familiei sale, vezi la I. Corfus, *op. cit.*, p. 85, 91. Este locul să corectez aici că nu în 1841 a fost suspendat din funcţia de judecător la Bucov, cum am scris anterior (*op. cit.*, p. 12). În 1841, Al. Ghica, în luptă cu boierimea reacţionară din Obşteasca Adunare în legătură cu reglementarea plăţii ierbăritului şi a prisosului de pămînt, a căutat să demaşte corupţia clasei boiereşti din slujba statului, prezentînd o listă de boieri care fuseseră pedepsiţi în anii 1834—1840 „pentru feluri de abateri şi învinovăţiri" şi între care se afla şi Grigore Andronescu (*Analele parlamentare*, X—1, p. 396).

A rămas, prin urmare, din nou fără serviciu. Sub Gh. Bibescu a fost utilizat, în 1842, 1844 și 1845, ca redactor de acte oficiale în cancelariile Secretariatului statului (Ministerului de Externe), Departamentului din Lăuntru, Vistieriei și Sfatului administrativ extraordinar (Consiliului de Miniștri)[44]. În sfîrșit, la 1 decembrie 1845 a fost numit șef al secției întîi din Secretariatul Statului[45]. Aceasta a fost ultima lui slujbă cunoscută la stat. Nu se știe cît a rămas în ea. Cert este că zece ani mai tîrziu, adică în 1855, el se afla fără serviciu și fără pensie, iar ca rang boieresc tot numai serdar. De aceea, cu ocazia unei ample mișcări făcute în acest an de domnitorul Barbu Știrbei în rangurile boierești, Grigore Andronescu i-a cerut să-l avanseze, mai ales că deținea și mărturii scrise de la acesta de serviciile sale în slujba statului[46]. Nu se cunoaște rezultatul apelului său; mai mult ca probabil, el a fost negativ.

Locuia acum în mahalaua Sf. Ștefan din Vopseaua Neagră, unde-și cumpărase o casă și unde se mutase prin anul 1845 sau 1846, vînzîndu-și casa din mahalaua Popescului[47]. În 1853 a împrumutat 5 000 de lei pe termen de un an, ipotecîndu-și casa[48]. Ultima dată îl întîlnesc în documente la 18 iulie 1855, cînd cerea administrației cartierului său să oblige pe vecini să-și îngrădească curțile ce se mărgineau cu casa sa[49]. Avea atunci 77 de ani și se gîndea la drumul din care nimeni nu se mai întoarce[50].

Am adunat și informații noi cu privire la starea sa materială. Astfel, pe lîngă cele două moșii cunoscute pînă acum, Tutuleștii[51] și Bărbăteștii (Olt), el a stăpînit și moșiile Ungurei (Olt)[52], Dîrza[53] și Sintești[54] (Ilfov).

---

[44] Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., fond. Vistieria, dos. 2 514/1842, f. 2; 1 325/1845, f. 54, 68, 77, 80; fond. Vornicia din Lăuntru, dosare 915/1844, f. 1, 8; 956/1844, f. 129, 339; 962/1845, II.

[45] „Buletin", nr. 110 din 3 decembrie 1845.

[46] „Din înscrisurile mării tale, ce stau în mîna mea ca lucru sfînt, mă cunosc — declara el — că am slujit patrii cu cinste, credință și vrednicie, ba încă și cu măria ta împreună prin vistierie și logofeție. Tot din înscrisurile mării tale mă cunosc că am slujit în parte casii înălțimii tale la a morilor nuvelație și tăiere du pă apa Dîmboviții. Ce, dar, glas să las a înălța milostivirea mării tale, carea m-au ținut și mă ține fără înălțare de cin <rang>, fără slujbă și fără pensie, nu cunosc, de nu mă va împuternici" (Bibl. Acad., doc. CXCIII/107).

[47] Arhiva Mitropoliei Ungrovlahiei, dos. nr. 3 215, f. 30, 47.

[48] Arh. St. Buc., Arh. ist. centrală, Administrative, Obșteasca epitropie, dos. 1 452 /1853.

[49] Bibl. Acad., doc. XCXIII/106.

[50] *Ibidem*, doc. CXCIII/105.

[51] Moșie cu sat; la 11 decembrie 1837, Gr. Andronescu cerea Vorniciei din Lăuntru să intervină pe lîngă boierii însărcinați cu catagrafierea populației județului Olt să nu ia din satul său un „spornic", adică un flăcău venit din alt sat și căsătorit cu o fată a unui clăcaș al său (Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., Vornicia din Lăuntru, dos. 2 070/1837, IV, f. 383).

[52] La 27 ianuarie 1848, el se plîngea Ministerului de Interne că de 14 ani se „prigonea" cu proprietara moșiei Văleni, vecină cu moșia sa Ungurei, pentru încălcare de hotar (Bibl. Acad., ms. rom. 3 880, f. 147, 150, 152).

[53] Pe această moșie locuiau 14 familii de clăcași, care-și achitau claca în bani. Moșia, acoperită de pădure, era arendată (Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., Vornici din Lăuntru, dos. 1 375/1843, II, f. 781).

[54] În 1813, el se judeca pentru această moșie (Arh. St. Buc., Arh. Ist. Centr., ms. 172 f. 99 v.).

Soţia sa i-a aduş, ca zestre, o vie în drumul Dudeştilor, situată pe terenul Mănăstirii Radu-Vodă şi pe care a vîndut-o în 1824, nelucrată şi nemăsurată, cu 1 200 de taleri, asigurîndu-şi soţia cu casa şi cu două prăvălii ale sale[55]. În acelaşi an a dat în arendă şase pogoane de vie din drumul Vitanului, cu 3 taleri pogonul[56]. Cu începere din 1832, sub Regulamentul organic, a primit anual o indemnizaţie pentru cei 14 scutelnici ai rangului său boieresc de serdar[57]. A avut şi ţigani robi[58].

Acestea sînt completările ce le aduc de astă dată la biografia lui Şerban şi Grigore Andronescu, cu speranţa că ele vor servi cîndva la o nouă ediţie a cronicii lor[59].

AJOUT À LA BIOGRAPHIE DES CHRONIQUEURS ŞERBAN ET GRIGORE ANDRONESCU

RÉSUMÉ

L'auteur a publié en 1947 une nouvelle chronique de la Valachie contenant, sous forme de notes quotidiennes, divers événiments enregistrés dans ce pays et dans sa capitale au cours de la seconde moitié du XVIIIe siècle et la première moitié du siècle suivant. La chronique était rédigée par Şerban Andronescu et son fils Grigore, de Bucarest.

La courte biographie que l'on a pu attacher à l'ouvrage est due au fait qu'au moment de sa publication, l'éditeur ne disposait que d'un nombre infime de données sur la vie de ses auteurs. Mais, depuis lors, il est parvenu à rassembler de nouvelles informations insérées dans le présent article, lequel vient compléter la biographie des chroniqueurs et servir à une nouvelle édition de la chronique.

Les informations introduites actuellement dans le circuit scientifique complètent la biographie de Şerban Andronescu, auteur de la première partie de la chronique, laquelle contient des événementes de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Mais elles enrichissent davantage la biographie de son fils, Grigore Andronescu, auteur de la seconde partie de l'ouvrage, où sont présentés des événements de la première moitié du XIXe siècle.

[55] *Ibidem*, ms. 1 074, f. 196.

[56] *Ibidem*, Mănăstirea Radu-Vodă, ms. 266, f. 500 v.

[57] *Analele parlamentare*, II, p. 308.

[58] În 1838 i-a fugit din curte un tînăr ţigan, iar în 1840 alţi trei („Buletin", nr. 55 din 17 august 1839, p. 219, nr. 15 din 38 martie 1840, p. 59).

[59] În acelaşi scop, fac acum unele completări şi corectări la textul tipărit în 1947 al acestei cronici. Astfel, la p. 63, rîndul 8 de sus, în loc de „scutei', să se citească „scutelnici". La p. 72, rîndul 11 de sus, sub „Periş", scris aşa de cronicar, se va înţelege „Paris". La p. 75, rîndul 9 de sus, „Guşi" este numele deformat de cronicar pentru „Gusi". La p. 91, rîndul 8 de sus, în loc de Cîmpineanu „Costrororu", se va citi Cîmpineanu „controroru", adică controlorul. La p. 129, coloana a doua, ultimul pasaj de jos, se va citi Alexandru Ioan Ipsilanti drept ctitor al Mănăstirii Giuleşti, iar la p. 143, rîndurile 6 şi 11 de sus, Vulpe Alecu şi Vulpe nu sînt decît unul şi acelaşi Alexandru Filipescu, poreclit Vulpe.

MIȘCAREA REVOLUȚIONARĂ DIN 1821 ÎN PRESA EUROPEANĂ

DE

CONSTANTIN ȘERBAN

Ca şi pentru alte epoci istorice, informaţia din presa vremii relativ la evul mediu, deşi mai rar folosită, s-a dovedit totuşi în multe cazuri a fi un izvor destul de important pentru completarea cunoaşterii unor evenimente din istoria poporului român. În acest sens este de ajuns să amintim faptul că prin intermediul ei a fost dusă în Occident faima faptelor eroice ale lui Mihai Viteazul şi că tot aşa au mai fost cunoscute de asemenea : moartea tragică a lui Miron Costin, negocierile diplomatice ale lui C. Brîncoveanu cu Austria, uciderea lui C. Brîncoveanu şi a fiilor săi, reformele înnoitoare ale lui C. Mavrocordat, sfîrşitul trist al lui Grigore Gica III, răscoala condusă de Horea, Cloşca şi Crişan etc.[1]. Valoarea ei este cu atît mai mare cu cît în Moldova şi în Transilvania primele ziare locale apar abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, iar în Ţara Românească numai în primăvara anului 1829[2].

Cu toate acestea, istoricii mişcării revoluţionare din 1821 au omis, în mod voit sau nu, utilizarea informaţiei din presă în documentarea lucrărilor de pînă acum, şi în acest sens poziţia lor pare a fi numai în parte justificată. Este justificată ţinînd seama de marele număr de documente şi manuscrise cu caracter intern şi extren care ne permite în prezent să

---

[1] V. Mihordea, *Ştiri din presa franceză privitoare la Ţările noastre 1730—1733*, în ,,Revista istorică", 1928, p. 350—358; L. Baidaff, *Uciderea lui Grigore Ghica, oct. 1777. Ecouri din presa contemporană*, în ,,Revista istorică", 1928, p. 37—130; S. Zotta, *O gazetă din Riga de la 1775 despre uciderea lui Grigore Ghica voevod*, în ,,Revista istorică", 1928, p. 44—46; V. Mihordea, *Les Principautés roumaines dans la presse française au XVIIe siècle, 1680—1699, extrait de la La Gazette*, în ,,Melanges de l'Ecole roumaine en France", 1932, p. 1—162; Şt. Pascu, *Ştiri noi privitoare la revoluţia lui Horea*, în ,,Anuarul Institutului de istorie naţională", Cluj, 1943—1944, p. 356—403.

[2] În Moldova, la Iaşi, ,,Le Courrier de Moldavie", în 1789; în Transilvania, la Sibiu, ,,Siebenbürgische Quartalschrift" din 1790; în Ţara Românească, la Bucureşti, ,,Curierul românesc" din aprilie 1829.

cunoaştem destul de multe amănunte ale acestui eveniment epocal din istoria poporului nostru[3]. Nu este justificată din momentul în care se caută să se integreze, cum este şi firesc, această mişcare revoluţionară în ansamblul revoluţiilor şi mişcărilor revoluţionare similare din alte ţări europene de la începutul secolului al XIX-lea. Mai mult chiar, presa acelor vremi ne premite să cunoaştem azi mai bine nu numai reacţia pe care mişcarea revoluţionară din 1821 a trezit-o în cercurile politice şi diplomatice din marile capitale europene, dar şi ecoul ei în opinia publică din ţările vecine şi mai îndepărtate de teatrul acestor evenimente.

Dar, spre deosebire de alte categorii de izvoare istorice, ca, de ex. piesele de arhivă care aşteaptă adesea ani îndelungaţi pentru a fi aduse la cunoştinţa publică, informaţia de presă, pe lîngă faptul că uneori prezintă un conţinut mai complex, se bucură în acelaşi timp de cea mai mare circulaţie în timp şi în spaţiu, putînd să reflecte la mari distanţe un fapt contemporan la foarte scurt timp de la producerea sa. De aceea, în condiţiile mijloacelor de comunicaţie ale vremii, de acum 150 de ani, nu ni se pare prea mult cînd aflăm în aceste ziare că vestea izbucnirii răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu a ajuns la Bucureşti la 10 februarie, la Iaşi şi Sibiu la 18 februarie, la Viena la 12 martie, iar la Paris la 23 martie[4]. Tot aşa sosirea lui Tutor Vladimirescu la Bolintin produsă la 16 martie a fost cunoscută la Viena la 23 aprilie, la 6 mai la Milano, la Paris la 9 mai, iar la Londra la 8 mai[5]; în fine, dacă ne referim la moartea fostului comandant de panduri produsă la 26/27 mai, ni se pare normal ca ea să fi fost cunoscută la Viena la 14 iunie, iar la Londra la 9 iulie. Întîmplarea face ca la Londra, în aceeaşi săptămînă, la 4 iulie, să fie răspîndită şi vestea morţii lui Napoleon I, produsă în locul său de exil, în insula Sf. Elena, la 5 mai; ulterior, această ştire, care s-a răspîndit ca un fulger în toată Europa, a ajuns la Paris la 7 iulie, la Viena la 13 iulie iar la Sibiu în Transilvania la 8 august[6].

Valoarea acestor ştiri din presa vremii este cu atît mai mare cu cît cunoaştem şi provenienţa lor. Astfel, în lipsa unei prese locale, a unor corespondenţi de presă autohtoni, veştile relativ la mişcarea revoluţionară din 1821, răspîndite aproape pe tot continentul european, ba chiar şi în America, au fost culese din corespondenţa negustorilor şi a boierilor, din rapoartele consulilor străini acreditaţi la Bucureşti şi Iaşi, care urmăreau cu mare interes desfăşurarea acestor evenimente, din actele oficiale ale administraţiei ţării, în fine, chiar din arhiva cancelariei lui Tudor Vladimirescu şi Alexandru Ipsilanti. De aceea în diferite ziare din Austria, Italia, Germania, Franţa şi Anglia, sînt adesea reproduse

---

[3] Documente interne şi manuscrise : *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, Bucureşti, 1959—1962, vol; Documente externe : Rapoarte consulare franceze,austriace, prusiene ; în *Documente Hurmuzachi*, vol. X, XVI, XX; serie nouă, vol. II (1967); vol. III, *Solidaritatea românilor din Transilvania cu mişcarea lui Tudor Vladimirescu* (1967).

[4] Vezi „La Constitutionnel”, 23 martie 1821.

[5] „The Times”, 8 mai 1821.

[6] „Le Moniteur universel”. 5 iulie 1821 ; vezi şi *Documente Hurmuzachi*, serie nouă, vol. II, Bucureşti, 1967. p. 7[illegible]

nu numai scrisori din București, din Iași, din Sibiu și din Brașov, dar și de undeva de pe malurile Dunării sau de la frontiera de nord a Moldovei, deci din perimetrul teatrului acestor evenimente; printre ele sînt de cele mai multe ori adevărate reportaje întocmite de martori oculari care povestesc cu emoție amănunte privind desfășurarea diferitelor momente mai importante ale acestei răscoale.

Bineînțeles că, urmărind aceste informații din presă, istoricul caută în același timp să verifice, pe de o parte, în ce măsură ele concordă cu știrile documentare cunoscute pînă acum, iar pe de alta să înțeleagă ce loc ocupau ele în optica opiniei publice din diferite țări ale Europei. Din acest punct de vedere, oricine poate constata, de la bun început, că veștile relativ la izbucnirea și desfășurarea mișcării revoluționare din 1821 erau apreciate de contemporanii acelor vremuri cu același interes cu care urmăreau și comentau știri de felul următor: lucrările Congresului de la Laybach, frămîntările politice din Piemont, operațiile militare ale armatei austriece pentru înăbușirea revoluției în Neapole și Piemont, agitațiile antiguvernamentale din Franța de la Lyon și Grenoble, răscoala din Peru, lucrările cortesurilor din Spania și din Portugalia pentru organizarea pe baze constituționale a celor două țări, agitațiile societăților secrete de carbonari în nordul Italiei, proclamarea neutralității Statelor Unite ale Americii față de mișcările revoluționare din Europa etc. Și în acest sens este de ajuns să cităm un fragment dintr-o corespondență de presă din Viena publicată în ziarul parizian „Le Moniteur universel": „De la intrarea armatei noastre în Neapole (adică cea austriacă. — *C.Ș.*) toate privirile sînt ațintite spre Turcia. Evenimentele din Valahia și Moldova sînt de cea mai mare importanță și exercită o influență directă pe piața noastră (adică la bursă) unde numărul negustorilor greci este considerabil"[7]. De asemenea, într-o corespondență din ziarul londonez „The Times" se spune: „Subiectul care reține aici întreaga atenție în special în ceea ce-i privește pe greci este insurecția din Moldova și Valahia contra turcilor"[8].

Bineînțeles, la început, după apariția primelor știri despre izbucnirea răscoalei în Oltenia publicate mai întîi în ziarul vienez „Österreichischer Beobachter" și preluate apoi de alte ziare din marile capitale europene ca „Le Moniteur universel" din Paris, „The Times" „The Public Ledger", „British Press" din Londra, „Allgemeine Zeitung" din Augsburg, „Gazetta Piemontese" din Torino etc. asupra persoanei lui Tudor Vladimirescu și asupra cauzelor care au generat-o, părerile sînt diferite și uneori contradictorii. Astfel se știa despre conducătorul răscoalei că este boier, sluger, fost negustor de grîne (unii îl numeau chiar speculator de grîne în sens de negustor intermediar), că a fost, ca voluntar, ofițer în armata rusă. Sînt unii care-l numesc șef de briganzi. În fine, tot în această perioadă, după unii, el ar fi sîrb de origine, mai ales ținînd seama de legăturile sale strînse cu

[7] Le „Moniteur universel", 19 aprilie 1821; „The Times", 23 aprilie 1821.
[8] „The Times", 24 aprilie 1821.

răsculaţii sîrbi[9]. În „Gazetta di Genova" şi în „Giornale del Regno delle due Sicilie" din Neapole, Tudor Vladimirescu, numit tot timpul Teodoro, este văzut ca un *duce* valah (nu *duca*), adică un şef militar[10]. Pe măsură ce ştirile se succedau cu noi amănunte care confirmau sau infirmau uneori pe cele anterioare, cititorii ziarelor din Franţa şi Anglia aflau că Tudor Vladimirescu era băştinaş din Valahia mică (Oltenia), că fusese decorat cîndva cu ordinul Vladimir, că reuşise să strîngă în scurt timp cîteva mii de ţărani în fruntea cărora străbătea ţara ca un şef militar suprem (i se dă chiar titlul de generalisim) şi ca un „Campion al dreptăţii"[11] cerea ca de acum înainte domnul să fie numai pămîntean şi nu grec ca pînă atunci[12]. Ziariştii din această vreme caută să dea şi o explicaţie numelui de Vladimirescu, în sensul că ar veni de la ordinul rus cu care conducătorul răscoalei fusese recompensat pentru eroismul său dovedit în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812. Aşa cum s-a dovedit, această explicaţie era eronată. Tot potrivit ştirilor din presă se aflase la Viena, la sfîrşitul lunii martie, că această răscoală, care nu fusese luată în serios la început de autorităţile austriece, începe să devină o problemă europeană, de vreme ce ea „s-a dovedit a fi avut o strînsă legătură cu insurecţia grecilor care urmăresc să scape de sub stăpînirea Imperiului otoman"[13].

Şi ziarele din Germania erau tot atît de bine informate la începutul lunii aprilie despre mersul răscoalei condusă de Tudor Vladimirescu. Astfel, pe baza unor scrisori particulare, publicate în „Allgemeine Zeitung" din Augsburg, se sublinia situaţia extrem de serioasă din ţările române creată de mişcarea revoluţionară condusă de Tudor Vladimirescu şi care obligase două mari puteri europene, Austria şi Rusia, să ia măsuri imediate la frontierele lor cu aceste ţări[14]. În fine, izbucnirea răscoalei atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova a trezit un interes deosebit în presa engleză de vreme ce într-un ziar ca „Morning Cronicle" din Londra sînt publicate articole relativ la eventualele urmări pe care aceasta ar putea să le aibă nu numai pentru integritatea Imperului otoman dar chiar şi pentru existenţa stăpînirii otomane în Europa[15]. În alt ziar londonez, „Courier", comentîndu-se intervenţia armatelor austriece în Neapole şi Piemont, se face cunoscută cititorilor ca foarte sigură ştirea potrivit căreia Austria şi Rusia ar fi hotărîte să adopte „cea mai strînsă neutralitate faţă de insurecţia greacă"[16]. Rostul acestei neutralităţi este explicat de redactorul unui ziar ca „The Times", care dă amănunte interesante în acest sens, menite să întregească tabloul relaţiilor internaţionale în această parte a Europei unde se vorbea tot mai mult de intenţia Austriei şi Rusiei de a interveni

[9] „The Public Ledger", 10 aprilie 1821; „The Times", 2 şi 12 aprilie 1821.
[10] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 26 iunie 1821.
[11] „The Public Ledger", 10 aprilie 1821.
[12] „Österreichischer Beobachter", 24 martie 1821; „Le Moniteur universel", 4 aprilie 1821.
[13] „Österreichischer Beobachter", 22 martie 1821.
[14] „Augsburger Allgemeine Zeitung", 5 aprilie 1821.
[15] „Morning Cronicle", 13 aprilie 1821.
[16] „Courier", 27 aprilie 1821.

în Imperiul otoman ca să obţină profituri teritoriale : „În măsura în care o achiziţie teritorială poate fi considerată ca profitabilă acelora ale căror domenii sînt poate mai întinse decît s-ar cuveni — spune corespondentul — Rusia şi Austria ar putea eventual cîştiga din dezmembrarea Imperiului otoman, dar ambele par îngrijorate pentru că au înţeles că au mai mare interes să apere despotismul străin, decît să-i împartă moştenirea"[17].

O vreme se constată în ziarele europene lipsa ştirilor privind planurile politice şi militare ale lui Tudor Vladimirescu şi ale grecilor eterişti. O afirmă „Le Moniteur universel" din Paris şi „The Times" din Londra, dar aceasta pînă a fi publicate în presă proclamaţiile revoluţionare ale lui Tudor Vladimirescu şi Alexandru Ipsilanti[18]. Cu toate cercetările întreprinse pînă acum nu a putut fi aflată proclamaţia de la Padeş reprodusă într-un ziar străin, proclamaţie despre care se ştie că a circulat în traducere germană şi rusă în corespondenţa autorităţilor respective[19]. Singura proclamaţie a lui Tudor Vladimirescu pe care o găsim în traducere în ziare franceze, austriece şi engleze este aceea dată la Bolintin la 16 martie 1821, înainte ca Adunarea Norodului să fi intrat în Bucureşti. Ea a fost reprodusă în limba germană şi franceză în întregime, fără modificări de sens ; numai în limba engleză ea cunoaşte o traducere liberă [20].

Noi cunoaştem conţinutul integral al acestei proclamaţii[21], dar ceea ce ni se pare mai interesant este faptul că, supusă unui studiu comparativ cu traducerea făcută într-o limbă străină, ne putem da seama mai uşor de sensul şi conţinutul unor prevederi ale programului revoluţionar al lui Tudor Vladimirescu, care trebuie interpretat la nivelul ideilor filozofice care circulau prin toată Europa după 1789. Astfel pentru el „norodul" este „poporul", „Adunarea Norodului" este „Adunarea Populară", „toată obştea" este „ţara", „domnii" sînt „principii suverani", „patriotul" este „prietenul patriei", „neamul" este „naţiunea", „cel de neam bun" este „conducătorul poporului". Mai mult chiar conţinutul noţiunii de „orînduială" este acela de „orînduire", tradus în germană, franceză şi engleză prin „constituţie", ceea ce ne sugerează ideea că opinia publică europeană era informată că Tudor Vladimirescu lupta pentru o lege fundamentală de organizare social-economică şi politică, adică pentru o *constituţie*, idee care se întîlneşte tot mai des în programul de luptă al atîtor popoare ca cel italian şi spaniol din acea vreme care năzuiau spre o emancipare politică.

Despre această constituţie se dau noi amănunte într-un articol din ziarul englez „The Public Ledger" de la începutul lunii mai. Mai întîi corespondentul de presă prezintă situaţia trupelor lui Alexandru Ipsilanti,

---

[17] „The Times", 15 aprilie 1821.

[18] „Le Moniteur universel", 23 martie 1821, „The Times", 1 mai 1821.

[19] *Documente Hurmuzachi*, serie nouă, vol. II, p. 610—611 ; vol. III, p. 57.

[20] „Österreichischer Beobachter", 23 aprilie 1821 ; „Le Moniteur universel", 7 mai 1821 ; „The Times", 8 mai 1821.

[21] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 372—373.

care, retrase la Tîrgovişte, se fortificau intens în aşteptarea trupelor turceşti. Şi mai departe se spune : „Tudor (Vladimirescu) de asemenea s-a întărit în mănăstirea sa (Cotroceni) dar l-a tratat cu respect pe caimacamul prinţului Callimach la Bucureşti şi fiind întrebat în legătură cu intenţiile sale a declarat că va renunţa la acţiunea sa imediat ce vor fi împlinite cererile lui în legătură cu care a redactat o *constituţie* (subl. ns. — *C. Ş.*), conţinînd 48 articole"[22]. Despre ce constituţie este vorba nu e greu de presupus, dacă ne gîndim la *cererile norodului*, cunoscute pînă în prezent în mai multe redacţii[23]. Ştirea din ziarul englez este importantă nu numai pentru că ea aminteşte sub numele de constituţie cunoscutele cereri ale norodului, dar ea mai precizează şi că aceasta ar fi avut 48 de articole, aşadar o formă mai dezvoltată decît se ştie pînă acum, ceea ce înseamnă că investigaţiile în acest sens nu s-au încheiat pentru istorici, deşi de curînd s-a afirmat într-un articol consacrat acestei probleme că s-ar fi descoperit forma cea mai amplă a cererilor norodului, adică 34 de articole[24].

După această dată, din luna mai, ziarele europene încep să-l arate pe Tudor Vladimirescu în adevărata lumină, adică un răsculat împotriva orînduielilor nedrepte din ţara sa, răscoala sa fiind pe deplin justificată, ca şi aceea a grecilor eterişti, condusă de Alexandru Ipsilanti, despre care informaţiile — începînd din luna aprilie — sînt tot mai numeroase. Astfel, ziarul londonez „The Public Ledger" arată că Tudor Vladimirescu „a fost silit să se răscoale din cauza abuzurilor unui guvern şi a tiranilor mărunţi ai provinciei", motivele sale fiind foarte asemănătoare cu acelea care au provocat răscoala ţăranilor din Anglia în 1381, sub conducerea lui Wat Tyler. „Nu putem da o mai bună descriere răscoalei lui Tudor decît comparîndu-o cu cea condusă de Wat Tyler. În nici un caz n-a fost atît de răsunătoare dar motivele sînt aceleaşi"[25]. Asemănarea cu mişcările sociale din Anglia din secolul al XIV-lea este interesantă şi coincide cu aceea nu mai puţin valoroasă apreciere pe care o face un alt contemporan, şi anume Ştefan Scarlat Dăscălescu, lui Tudor Vladimirescu numindu-l, printre altele, un „Cromwell al ţării noastre"[26]. Dacă Tudor Vladimirescu este comparat în acea vreme cu Wat Tyler sau cu Cromwell sau cu Tomasso Anielo, răsculatul napolitan din secolul al XVII-lea, cum o face F.G. Laurençon[27] sau cu Gheorghe Doja sau cu Horea, cum apare în

---

[22] „The Public Ledger", 7 iunie 1821.

[23] Din 1933 se ştia de o variantă de 20 de articole, iar din 1940 de o alta de 33 de articole (vezi *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 272—281).

[24] N. Gr. Steţcu şi I. Vătăman, *Un manuscris necunoscut al ponturilor lui Tudor Vladimirescu*, în „Revista Arhivelor", 2/1970, p. 599—604.

[25] „The Public Ledger", 9 mai 1821 ; vezi şi „Невски зритель", 1821, t. 5, „Сын отечества", St. Petersburg, 1821, t. 69—74, „Исторический, статистический и географический журнал" Moscova, 1821, t. 2—4, după V. I. Grosul, *Rusia şi răscoala lui Tudor Vladimirescu*, în „Aurora", 10/1971, p. 18.

[26] N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean de la jumătatea sec. XIX. Ştefan Scarlat Dăscălescu*, Bucureşti, 1932, p. 51.

[27] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations sur la Valachie*, Paris, 1822, p. 115.

corespondenţa contemporanilor acelor vremi[28], înseamnă că fostul comandir de panduri olteni devenise de acum o personalitate de interes european. Şi acest lucru este foarte important pentru a stabili locul pe care această mişcare revoluţionară l-a ocupat atunci în ansamblul frămîntărilor sociale ale vremii.

Aprecieri asemănătoare cu privire la cauzele şi obiectivele răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu se întîlnesc şi în ziarele franceze. Astfel în „Le Moniteur universel" se arată că, potrivit proclamaţiilor şi memoriilor de protest ale lui Tudor Vladimirescu, răscoala sa nu este îndreptată împotriva Înaltei Porţi, ci împotriva „boierilor şi a funcţionarilor publici ai ţării"[29]. Din această cauză, se spune cu alt prilej, „boierii fug din calea răsculaţilor pentru că se tem de resentimentele ce le poartă ţăranii pe care-i oprimaseră prin extrosiunile la care-i supuseseră"[30].

După ce au început să circule în presa europeană ştirile relativ la izbucnirea răscoalei Eteriei în Moldova şi după ce au fost aflate primele proclamaţii ale lui Alexandru Ipsilanti, corespondenţii de presă au încercat să facă o apropiere între cele două răscoale şi între cei doi şefi militari. De la început însă se constată deosebiri în ceea ce priveşte nu numai obiectivul final al fiecăreia, dar şi în tactica şi strategia armatelor lor. Ziarul vienez „Österreichischer Beobachter" arată că răscoala eteriştilor este îndreptată contra Înaltei Porţi, că eteriştii luptă să elibereze pe greci de sub dominaţia otomană. În acest fel era oarecum motivată, după unii, uciderea unui mare număr de turci la Iaşi şi Galaţi, precum şi desfăşurarea răscoalei grecilor în Moreea[31]. De asemenea, din publicarea în traducere a proclamaţiilor lui Alexandru Ipsilanti în presa austriacă, italiană şi franceză se puteau înţelege mai bine sensul unor noţiuni politice din planurile acestuia. Astfel, „slobozenie" însemna „dreptate, drepturi", „averile" erau „proprietăţile", „oblăduirea şi ocîrmuirea principatului" era de fapt" administraţia şi guvernul principatului", „pravilele" erau „legile" „apărătorul cu osîrdie a driturilor patriei" însemna „apărătorul libertăţilor patriei" etc.[32].

Această deosebire dintre obiectivele finale ale celor două răscoale este sesizată nu numai în coloanele ziarului napolitan „Giornale del Regno delle due Sicilie", dar şi în ale celui londonez „The Times". Astfel, răscoala, numită în Italia tot timpul revoluţie, condusă de Tudor Vladimirescu este considerată a fi asemănătoare cu „multe altele care izbucnesc din cînd în cînd în provinciile privilegiate ale Imperiului otoman numai pentru obţinerea unor noi uşurări de dări, iar nu pentru răsturnarea stăpînirii otomane". Ipsilanti vorbeşte altfel — continuă corespondentul de presă —,

---

[28] *Documente Hurmuzachi*, serie nouă, vol. III, p. 63, 67; vol. II, p. 128.

[29] „Le Moniteur universel", 8 aprilie 1821.

[30] „Ibidem", 4 aprilie 1821.

[31] „Österreichischer Beobachter", 29 martie 1821.

[32] Vezi textul în limba română în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, p. 295, 319—320, 376; traduceri în ziare străine: „Le Moniteur universel", 7 mai 1—15 august 1821, „Gazetta di Genova", 7 şi 11 aprilie 1821.

el se foloseşte de modul în care acţionează unii europeni care gîndesc că pot să regenereze Grecia numai dacă înving şi-i domină pe musulmani"[33].

Dar în presa europeană s-a dat o deosebită atenţie şi raporturilor personale dintre cei doi conducători de răscoală mai ales după întîlnirea lor la Bucureşti. În acest sens în ziarul londonez „The Times" se arată că „cele două căpetenii ale răsculaţilor expun vederi foarte diferite"[34], ştire repetată şi în Gazetta di Genova", dar cu unele amănunte noi, şi anume: „Se zice că aceşti doi capi de răscoală nu au ajuns la un acord între ei, Teodor refuză să intre în subordinele lui Ipsilanti şi se pare că în taină ar avea alte intenţii decît rivalul său"[35]. În „Giornale del Regno delle due Sicilie" se subliniază chiar că ar exista o ură (animosita) între cei doi conducători[36]. În fine, în „Le Moniteur universel", acest dezacord este remarcat în măsurile militare luate de fiecare la sosirea veştii apropierii trupelor turceşti. Astfel Tudor Vladimirescu a rămas la Bucureşti şi s-a fortificat în Mănăstirea Cotroceni, în timp ce Alexandru Ipsilanti a părăsit oraşul şi s-a refugiat la Tîrgovişte, unde a început de asemenea să se fortifice. Acelaşi ziar („Le Moniteur universel") menţiona că rivalitatea dintre cei doi conducători de răscoală ar fi putut să se transforme într-un război civil dacă n-ar fi pătruns trupele turceşti în ţară[37].

În presa europeană a fost sesizată la vreme chiar şi una din cauzele înfrîngerii mişcării revoluţionare din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu, şi anume cea legată de scăderea popularităţii sale în rîndul ţăranilor după ce acesta ajuns la Bucureşti se şi proclamase domn. Mai întîi în „The Public Ledger" apar următoarele rînduri semnificative: „Ţăranii munteni care s-au întovărăşit cu Tudor sînt foarte descurajaţi, deoarece se văd dezamăgiţi în aşteptările lor"[38]. În ziarul napolitan „Giornale del Regno delle due Sicilie" se comentează mai pe larg începutul destrămării Adunării Norodului, fapt care a micşorat potenţialul de luptă, dar şi forţa politică şi socială a fostului comandant de panduri. „Între ţăranii români care au îmbrăţişat cauza lui Teodor domneşte cea mai mare discordie pentru că se văd cu totul dezamăgiţi în aşteptările lor. Li s-a promis că la Bucureşti vor fi recompensaţi în pretenţiile lor, că vor putea prăda casele boierilor, apoi că vor acţiona în mod separat de greci, cu care ei n-au nimic comun. Din această cauză — se arată mai departe — în luna aprilie, 400 de oameni au şi părăsit steagurile lui Teodor[39].

Desigur că ştirile din presa europeană sînt cu mult mai bogate relativ la mişcarea revoluţionară din 1821 şi că ele privesc un şir nesfîrşit de pro-

---

[33] „The Times", 8 mai 1821; „Giornale del Regno delle due Sicilie", 29 mai 1821.
[34] „The Times", 8 mai 1821; vezi „ Вестник Европы ", t. 118, nr. 9, p. 79, după V. I. Grosul, *op. cit.*, p. 18.
[35] „Gazetta di Genova", 12 mai 1821.
[36] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 25 iunie 1821.
[37] „Le Moniteur universel", 17 iunie 1821.
[38] „The Public Ledger", 22 mai 1821.
[39] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 18 mai 1821; „The Public Ledger", 22 mai 1821.

bleme. Nu ne vom referi la datele, despre efectivele Adunării Norodului sau ale armatei eteriştilor care uneori fiind apreciate în mod cu totul exagerat nu pot fi acceptate. Sînt în schimb o serie de ştiri care fie că sînt cu totul noi, fie că pot fi verificate cu documentele şi manuscrisele interne cunoscute. Astfel sînt date relativ la efectivele armatei lui Tudor Vladimirescu, la voluntarii pentru armata eteriştilor recrutaţi fie din rîndul studenţilor greci aflaţi la studii în universităţile din Germania[40], fie din rîndul ofiţerilor şi soldaţilor bonapartişti aflaţi în retragere[41], fie din rîndul filelenilor din Suedia, la motivele care i-au împiedicat la început pe turci de a interveni în ţările române[42], la măsurile militare luate totuşi de turci pentru a înăbuşi cele două răscoale (cu indicaţii privind efectivul trupelor, concentrarea lor, locul de trecere al Dunării, comandaţii lor etc.), la ocuparea de către turci a principalelor oraşe din ţările române (Bucureşti Iaşi,, Craiova, Galaţi, Focşani, Brăila, Tîrgovişte)[43], la uciderea lui Tudor Vladimirescu[44], la soarta trupelor de panduri după moartea fostului conducător al Adunării Norodului[45], la luptele de la Drăgăşani[46], la fuga prinţului Alexandru Ipsilanti în Transilvania[47], la luptele de la Secul şi Sculeni[48], la incendierea Mănăstirii Văratec[49], la represiunile sîngeroase turceşti împotriva tuturor acelora care participaseră la răscoală, ajutaseră sau simpatizaseră cu răsculaţii, la exodul populaţiei autohtone în timpul ocupaţiei otomane[50], la masacrul lui Bimbaşa Sava şi a detaşamentului său de arnăuţi în vara anului 1821[51]. De asemenea sînt interesante acele articole care definesc poziţia marilor puteri europene în frunte cu Austria şi Rusia, dar şi Anglia, faţă de răscoală, de altfel precizată fie prin dezavuarea de către Rusia a răscoalei lui Alexandru Ipsilanti şi a lui Tudor Vladimirescu[52], fie prin publicarea circularei către toate ţările europene privind hotărîrile Congresului de la Laybach[53].

Ni se par interesante acele reportaje relativ la starea internă din ţările române după ocuparea lor de către turci, expuse pe larg în, „Gazetta di Genova", „Le Moniteur universel", „The Times". Astfel, din ziarul parizian de mare circulaţie aflăm următoarele: „Liniştea domneşte în

---

[40] „The Times", 26 aprilie 1821. Relativ la efective se arată că acestea erau de 5 000 de panduri, cifră foarte apropiată de cea reală, vezi „Вестник Европы", t. 117, nr. 6/martie, p. 147, după V. I. Grosul, *op. cit.*, p. 18.

[41] „Ibidem".

[42] „Ibidem", 14 aprilie 1821.

[43] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 18 şi 28 iunie 1821.

[44] „Österreichischer Beobachter", 26 iunie 1821.

[45] „Ibidem", 30 iunie 1821.

[46] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 25 iunie 1821; „Gazetta di Genova", 27 iunie 1821.

[47] „Gazetta di Genova", 18 iulie 1821.

[48] „Ibidem", 24 octombrie 1821.

[49] „Ibidem", 7 noiembrie 1821.

[50] „Gazetta piemontese", 1 aprilie 1821.

[51] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 26 septembrie 1821.

[52] „Le Moniteur universel", 8 aprilie 1821; „The Times", 11 aprilie 1821.

[53] „Ibidem", 26 mai şi 27 mai 1821.

București și în împrejurimi dar afacerile comerciale sînt cu totul întrerupte. La țară și mai ales în locurile pe unde au trecut trupele turcești totul a fost jefuit, distrus; ceea ce n-au putut face răsculații greci au desăvîrșit avangărzile otomane. Această armată comite multe orori și țăranul nevinovat care vrea să-și salveze și puținul ce i-a mai rămas în stăpînire cade victimă barbariei lor. Pe orice drum care pleacă din București spre valea Timișului se pot descoperi cu greu resturile vreunei case, locuitorii au dispărut și cîmpiile Valahiei sînt aproape fără culturi"[54]. În același sens pot fi interpretate și alte două știri, una dintr-un ziar din Lemberg, reprodusă în „Le Moniteur universel"alta în „The Times" ambele completînd tabloul dezolant al țărilor române sub ocupația turcească. „Turcii comit excese, ei vînd sau distrug tot ceea ce a putut scăpa grecilor de mai înainte. La Iași ei au jefuit obiectele prețioase din biserici; alte obiecte din diferite case zac aruncate în stradă. Nici comandantul trupelor n-a putut împiedica excesele, el fiind amenințat că va fi reclamat la Constantinopol pentru că-i ocrotește pe rebeli. Nici un boier emigrant nu s-a întors, dezordinea este atît de mare că nici persoanele devotate turcilor nu mai speră în nimic bun. Femeile sînt obligate să fugă din calea turcilor pentru a scăpa de brutalitățile lor"[55], se spune în primul. Iată-l și pe al doilea: „Cîmpiile Valahiei pe care le-am străbătut de la București spre graniță, atît de frumoase și de fertile odinioară, sînt acum imaginea prăpădului și a ruinei; nu se mai aude nimic altceva decît urletele jalnice cu care cîinii, care și-au pierdut stăpînii, umplu pădurile și cîmpiile; nu mai există oameni, nici orașe, nici sate; barbarii au distrus totul, chiar pomii fructiferi spre a-și satisface furia lor sălbatecă"[56].

În fine, un amănunt interesant cu privire la odiseea corespondenței lui Tudor Vladimirescu ne-a reținut atenția și, ca atare, îl reproducem după „Le Moniteur universel". Se arată mai întîi că Tudor Vladimirescu a fost executat de oamenii lui Alexandru Ipsilanti pentru că ar fi fost „instrumentul partidului care de mult timp pregătise insurecția, dar el se despărțise de acest partid și se angajase, în corespondență secretă cu boierii". Apoi, în continuare, se spune: „Corespondeța sa a fost descoperită de Sava (Bimbașa Sava). Sava și Iordache (Iordache Olimpiotul) l-au arestat pe Tudor. L-au dus la Tîrgoviște unde acesta a fost decapitat la Mitropolie. Corespondența lui Tudor care fusese luată de Ipsilanti, împreună cu hîrtiile lui Ipsilanti au căzut în mîinile lui Iordache care obligat să fugă le-a pus într-un cufăr pe care apoi l-a încredințat spre păstrare unor țărani. Aceștia ulterior l-au predat lui Kehaia bei care astfel a putut da de firul trădării"[57].

Dar în presa europeană și-au făcut loc nu numai știrile relativ la izbucnirea, desfășurarea și înfrîngerea răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu și a răscoalei eteriștilor, ci și unele păreri cu privire la viitorul

[54] „Le Moniteur universel", 26 iulie 1821; „Giornale del Regno delle due Sicilie", 2 august 1821.
[55] „Le Moniteur universel", 8 septembrie 1821.
[56] „The Times", 8 august 1821.
[57] „Le Moniteur universel", 24 octombrie 1821.

politic al țărilor române aflate sub dominație otomană. Astfel, concomitent încep să apară cînd informații cu privire la populația țărilor române în comparație cu aceea din Imperiul otoman, ca, de exemplu, în ziarul „Morning Cronicle"[58] după datele celebrului statistician al vremii, Hassel, sau în „Le Moniteur universel"[59] cînd articole monografice cu caracter istoric asupra trecutului țărilor române începînd de la colonizarea romană pînă la epoca fanarioților cum aflăm în „Giornale del Regno delle due Sicilie"[60]. În fine, tot acum își fac loc acele idei cu privire la posibilitățile emancipării politice a țărilor române, încă din vremea aceea, așa cum a apărut în coloanele ziarului londonez „British Press", în felul următor: „Ni se promisese o revoluție în Italia, această speranță s-a spulberat. Acum am fi tentați să sperăm la o alta în Turcia, dar ne temem că rezultatul n-o să fie mai fericit. Moldova și Valahia sînt, se zice, focarul insurecției împotriva despotismului Porții otomane. Este mult timp de cînd aceste provincii manifestă nemulțumirea lor de a fi rău conduse. Astfel insurecția actuală nu are nimic ca să ne suprindă; *dar aflate la nordul Dunării, aceste provincii pot să fie separate de Imperiul otoman fără a pune în pericol existența acestuia*" (subl. ns. — *C.Ș.*)[61]. Aceste cuvinte, tipărite în primăvara anului 1821 într-un ziar londonez, pot fi considerate un început de opinie publică de nivel european pentru emanciparea politică a țărilor române, emancipare care se va realiza abia după patru decenii prin Unirea Principatelor. Aceasta este o dovadă că mișcarea revoluționară din 1821 nu a fost făcută în zadar și că, precedînd revoluția de la 1848, a atras încă de pe atunci atenția opiniei publice europene, cu cîteva decenii mai înainte, asupra drepturilor poporului român de a-și recîștiga independența.

LE MOUVEMENT RÉVOLUTIONNAIRE DE 1821 REFLÉTÉ DANS LA PRESSE EUROPÉENNE

RÉSUMÉ

En étudiant les principaux journaux parus à Vienne, Paris, Londres, Naples, Genes et Augsbourg, l'auteur relève non seulement la réaction suscitée par le mouvement révolutionnaire de 1821 parmi les milieux politiques et diplomatiques des grandes capitales européennes, mais aussi son écho dans l'opinion publique des pays voisins et plus éloignés de théâtre de ces événements. Les informations sur les pays roumains, ayant la même valeur historique que celles concernant la révolution de Naples et de Piémont, rehaussent particulièrement la rôle joué par Tudor Vladi-

[58] „Morning Cronicle", 26 aprilie 1821.
[59] „Le Moniteur universel", 24 iunie 1821.
[60] „Giornale del Regno delle due Sicilie", 15 august 1821.
[61] „British Press", 16 aprilie 1821.

mirescu, dirigeant de la révolte de Valachie, qui est comparé à Wat Tyler, tout en soulignant le caractère du mouvement révolutionnaire dirigé par lui, son programme de réformes dénommé *constitution*, ses rapports avec Alexandre Ypsilanti, chef des hétairistes, la position de l'Autriche et de la Russie à l'égard de l'intervention turque dans les pays roumains. On y présente également des reportages sur les pays roumains sous l'occupation ottomane, ainsi que la possibilité de l'émancipation politique des pays roumains par leur séparation de l'Empire ottoman et la reconquête de l'indépendance.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI DIN OLTENIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

DE

MARIA BĂLAN

Literatura consacrată istoriei învățămîntului din Moldova și Țara Românească în epoca fanariotă a urmărit cu precădere activitatea școlilor din cele două capitale, Iași și București, și a stăruit mai puțin asupra așezămintelor școlare din orașele de provincie, din mănăstiri și sate. Interesul arătat învățămîntului din școlile domnești este firesc, dacă se ține seama că el a fost ilustrat de un șir de personalități de prestigiu ale culturii neoelenice, dar nu este mai puțin adevărat că, slujite de dascăli cu mai puțină învățătură, școlile din provincie au permis accesul la cultură a unor categorii ale populației care pînă atunci fuseseră lipsite de orice mijloc de a se împărtăși din binefacerile învățăturii de carte. Judecate din acest punct de vedere, școlile de provincie merită toată atenția istoricilor. Rostul rîndurilor de mai jos este de a oferi un șir de informații inedite despre instituțiile de învățămînt din Oltenia în veacul al XVIII-lea[1].

★

În secolul al XVIII-lea continuă să funcționeze școlile mănăstirești, informații mai bogate avem despre școala de la Cozia. Într-un act din 12 mai 1772, se spune că arhimandritul Ghenadie „viind la sfînta mănăstire Cozia din mică copilărie a lui, copil săracu unde au învățat și carte" [2]. Doi ani mai tîrziu, în martie 1774, „Marin grămătic" [3] sem-

---

[1] Pentru caracterele generale ale perioadei, vezi *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 526—532 și 1 044—1 047. Dintre contribuțiile privind învățămîntul oltenesc, semnalăm M. Popescu, *Din trecutul învățămîntului la Craiova* și *Documente privitoare la începuturile școalelor din Craiova*, în „Arhivele Olteniei", X (1931), p. 273—290 și 347—400; I. Donat, *Cîteva școli de sat în Oltenia înainte de 1800*, în „Arhivele Olteniei", X (1931), p. 320—321.

[2] Arh. St. Buc., M-rea Cozia, XLVI/27.

[3] *Inscripțiile medievale din Oltenia*, lucrare în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

nează pe o cărămidă în pridvorul bisericii Bolniței de la Cozia. O catagrafie a mănăstirii din 1778, inventariind averea acestui lăcaș, semnalează numeroase cărți românești, majoritatea cu un conținut religios, care apar însă sub titlul de „cărți pentru învățătură" [4]. O altă catagrafie a aceleiași mănăstiri, din anul 1818, descriind starea clădirilor, pomenește și de clădirea care fusese afectată școlii [5]. Toate aceste mărturii dovedesc activitatea neîntreruptă a acestei școli.

Școala de grămătici de la Mănăstirea Căluiu este atestată de o însemnare datînd din 31 august 1791, de pe o psaltire aparținînd lui Mihai grămătic, care relevă numele lui Chiril, dascăl la această școală de viitori grămătici [6].

Un grafit din dreptul naosului indică numele altui grămătic, „Toma"[7].

Școli de acest gen au existat în toate mănăstirile din țară, unele cu o activitate mai bogată, iar altele cu o activitate mai modestă. Fără îndoială că și în mănăstirile Bistrița și Horezu s-a continuat activitatea școlară din secolul trecut. Printre cărțile bibliotecii Mănăstirii Bistrița se află două gramatici [8], iar în biblioteca Mănăstirii Horezu sînt nenumărate cărți grecești, latinești, sîrbești, românești și unele lexicoane [9]. Aceste două lăcașe de cultură au patronat cîte o școală la Craiova.

În grija Mănăstirii Horezu era Biserica „Sf. Spiridon" din Craiova, unde trebuia să se înființeze în 1778 o școală elinească gratuită [10]. Ion dascălul de la această școală atestă la 8 septembrie 1793 că a primit leafa de la egumenul Horezului [11].

Mănăstirea Bistrița își asumă obligația, în anul 1766, să plătească leafa dascălului de la Biserica „Sf. Dumitru" din Craiova și să se ocupe de bunul mers al școlii de pe lîngă acest lăcaș [12].

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea exista o școală românească la Mănăstirea Motru, dascăl fiind Dumitru, fiul lui Vlad dascălul. Prin hrisovul din 5 martie 1793, Alexandru Moruzi îl scutește de toate dăjdiile pentru osteneala „cu învățătura ucenicilor la această mănăstire" [13]. Această școală funcționa și în 1803 [14].

Pentru buna desfășurare a învățămîntului în școlile mănăstirești și-au dat concursul domnia, biserica și unii boieri, sprijinitori ai culturii.

Școlile din orașe. În principalele centre urbane ale Țării Românești au funcționat școli de diferite categorii (domnești, mănăstirești, pe lîngă unele biserici și particulare) de diferite grade (pentru învățămîntul ele-

---

[4] Arh. St. Buc., ms. 209, f. 370 v — 371 v.
[5] Bibl. Acad., ms. 720, f. 170v.
[6] Pr. D. Bălașa, *Însemnări*, în „Oltenia", cartea I, Craiova, 1940, p. 172—173.
[7] *Inscripțiile medievale din Oltenia.*
[8] Arh. St. Buc., Catastișele mănăstirești, nr. 6 din 1822.
[9] Bibl. Acad., ms. rom. 722, f. 417 v.
[10] Arh. St. Buc., M-rea Hurez, LIII/99, 100.
[11] Ibidem, LIII/96.
[12] Arh. St. Buc., M-rea Bistrița, LXIII/208, 292.
[13] Idem, Condica Mitrop. Țării Românești, ms. 143, f. 105.
[14] V. A. Urechiă, *Istoria școlilor*, tom. I, 1892, p. 89.

mentar, mediu şi superior) şi cu limbi de predare diferite (română, greacă sau slavonă).

Un centru şcolar important în secolul al XVIII-lea a fost Craiova, care se situează din acest punct de vedere în fruntea oraşelor din Oltenia.

Cea mai cunoscută şcoală din această localitate a fost *Şcoala Obedeanu*, de la care s-au păstrat nenumărate mărturii documentare. Învoiala din 12 mai 1758, prin care Ion dascălul se angajează faţă de egumenul Ştefan „să aibă o purta grije de şcoală şi de mănăstire" în schimbul sumei de 10 taleri pe an şi a 12 obroace de grîu [15], constituie prima menţiune a acestei şcoli. Din catastiful Mănăstirii Obedeanu pe anii 1781—1785 aflăm de existenţa a altor doi dascăli care au profesat aici. În 1781, un diacon primeşte suma de 25 de taleri pentru învăţătura copiilor, iar în anii următori un dascăl este retribuit cu bani şi alimente (grîu, porumb şi vin) [16]. Despre o adevărată organizare a acestei şcoli de limbă elină, putem vorbi numai după promulgarea hrisovului din ianuarie 1776 a lui Alexandru Ipsilanti, prin care şcoala de la Obedeanu este ridicată la rangul de colegiu. În chiliile Mănăstirii Obedeanu locuiau 20 de ucenici, aleşi din fiii de boieri şi „alţii din scăpătate obraze". 12 elevi erau bursieri şi primeau suma de 600 de taleri pentru hrană şi îmbrăcăminte, iar ceilalţi opt aveau numai învăţătura în mod gratuit; hrana şi îmbrăcămintea trebuiau asigurate de părinţii lor.

Constantin Ipsilanti porunceşte epitropiei la 17 octombrie 1803 să aibă grijă în alegerea acestor copii, să fie cu tragere de inimă pentru carte şi, dacă peste un an sau doi se va constata că au venit la şcoală numai pentru hrană şi îmbrăcăminte, să fie imediat înlocuiţi cu alţii [17].

Împreună cu elevii locuiau cei doi dascăli de limbă greacă, un doctor al oraşului şi slugile mănăstireşti. În atenţia domnilor fanarioţi de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea vor fi şi lefurile acestor profesori greci. De la 700 de taleri pe an, cît primeşte primul dascăl, şi de la 200 de taleri pe an, cît primeşte al doilea dascăl [18], retribuţia lor se va ridica la 2 000 de taleri şi, respectiv, 1 000 de taleri la 6 noiembrie 1816 [19].

Acest fapt denotă grija domniei pentru susţinerea învăţămîntului grecesc pe teritoriul ţării noastre. Nu acelaşi lucru putem spune despre dascălul român de la şcoala Obedeanu. El primeşte numai 120 de taleri pe an, cifră specificată de socotelile epitropiei şcoalelor din Craiova pe anul 1804 [20]. Această sumă se menţine constantă şi în anii următori.

---

[15] Arh. St. Buc., Bis. Obedeanu-Craiova, XI/4.

[16] Bibl. Acad., XCI/173.

[17] Ibidem XCIV/51.

[18] Cifre date în aşezămîntul lui Const. Ipsilanti din 17 octombrie 1803 de la Bibl. Acad., XCIV/51.

[19] Arh. St. Buc., Aşezămintele Obedeanu, XV/8.

[20] Idem, M-rea Obedeanu, XI/21, 22.

În 1819 și-au exercitat profesiunea la școala de pe lîngă Mănăstirea Obedeanu trei profesori elini : Constantin Midaniotos, Anghelis și Dimache și un profesor de limba franceză, Bottelin [21].

În aceeași mănăstire a mai funcționat și un spital pentru bolnavii săraci, care de cîteva ori a pus în cumpănă existența școlii. Astfel, la 19 mai 1794, Alexandru Moruzi voievod cere caimacamului Craiovei să cerceteze starea mănăstirii și să hotărască ce este mai de trebuință orașului, școală sau spital [21 bis]. Cu toate aceste piedici, școala Obedeanu și-a continuat activitatea și în secolul următor.

Altă școală grecească a fost înființată la Biserica „Sf. Spiridon" din Craiova, conform diatei lui Fota Vlădoianu paharnic din 1777, prin care înzestrează biserica cu un sat, ca să așeze pe lîngă biserică o școală gratuită pentru copii cu un dascăl elin [22].

La Craiova, ca și la București, învățămîntul grecesc este foarte bine reprezentat, principalii sprijinitori fiind domnia, biserica și unii mari boieri.

O școală românească a fost înființată în 1765 de domnul Ștefan Racoviță la Biserica „Sf. Dumitru" din Craiova pentru copiii săraci și orfani, specificîndu-se că din această școală vor ieși viitorii preoți. Domnul orînduiește ca toate cheltuielile pentru hrana și îmbrăcămintea elevilor și pentru plata dascălului să fie acoperite din dijma dată primăvara și toamna de toți cei ce au semănat pe moșia bisericii. De asemenea, scutește dascălul școlii de toate dajdiile și orînduielile vistieriei [23].

La 11 martie 1795, Alexandru Moruzi reîntărește daniile anterioare acordate acestei biserici și acordă scutire de dări dascălului slavonesc de la Sf. Dumitru „ca să poată fi statornic pentru învățătura copiilor ce vor năzui să învețe carte" [24].

La Cerneți, capitală a jud. Mehedinți, Alexandru Moruzi înființează la 5 mai 1793 o școală românească, ce va funcționa pe lîngă Biserica „Sf. Troiță", cu un dascăl, care să învețe copiii orașului și pe cei din împrejurimi și să formeze și cîntăreți de biserică. Cel care va depune stăruințe pentru organizarea acestei școli, va fi Alexandru Farfara biv vel paharnic, ispravnicul județului [25].

Mai tîrziu, în 1804 într-un așezămînt al lui Constantin Ipsilanti este pomenită o jalbă a orășenilor prin care ei se plîng că nu pot ține un dascăl cu cheltuiala lor. Pentru a remedia acest lucru, hagi Iordache Severineanu biv vel medelnicer, prin diata sa, însărcinează pe Gheorghe protopop să organizeze două școli în Cerneți. O școală elinească în casa răposatului, cu un dascăl, care să învețe gratuit pe copiii săraci, iar celor cu stare să le ia taxă în primul an 10 taleri, iar în ceilalți cîte 15 taleri, strînși

---

[21] Ibidem, XI/31.
[21 bis] Ibidem, Așezămintele Obedeanu, XV/4.
[22] Arh. St. Buc., M-rea Hurez LIII/99, 100.
[23] Idem, Suluri, 32.
[24] Bibl. Acad., LV/7.
[25] Arh. St. Buc., ms. 23, f. 53 v—54.

de epitropia şcolilor, din care bani să se hrănească şi să se îmbrace copii săraci. Cealaltă şcoală românească să fie pe lîngă Biserica „Sf. Troiţă", organizată la fel ca cea de mai sus, numai că taxa este aici în primul an de 5 taleri şi în al doilea de 10 taleri [26]. Constantin Ipsilanti acordă acestor şcoli anumite înlesniri.

O şcoală românească şi grecească a fost înfiinţată la Biserica „Sf. Voievozi" din Tg.-Jiu prin sîrguinţa ispravnicului de judeţ Dumitrache biv vel stolnic. Şi în această şcoală copiii vor învăţa în mod gratuit. Alexandru Moruzi acordă la 20 septembrie 1793 acestei şcoli 10 scutelnici, preocupîndu-se în mod deosebit de organizarea ei şi relevînd meritele ispravnicului de judeţ [27].

Hrisovul lui Alexandru Moruzi din 24 iunie 1793 atestă şi existenţa unei şcoli la Caracal [28].

Un rol de seamă în viaţa culturală l-a avut în secolul al XVIII-lea oraşul Rm.-Vîlcea, reşedinţa episcopiei.

În tipografia de la Rm.-Vîlcea, în timpul domniei lui Nicolae Mavrogheni, s-a tipărit prima gramatică de limbă română a lui Ienache Văcărescu. Atît Nicolae Mavrogheni în 1787, cît şi Mihai Suţu în 1792 acordă unele înlesniri şi scutire de dări acestei tipografii, care să poată tipări din destul cărţi româneşti şi elineşti „atît bisericeşti, cît şi politiceşti"[29]. Tot în această tipografie s-a tipărit în 1759 gramatica slavonească a mitropolitului Pavel Nenadovici din Karlowitz, care apoi a fost difuzată în Banat [30]. De aici, din Rîmnic, se duceau şi cărţi româneşti spre vînzare în Banat [31].

Folosirea cărţilor de cult ca manuale şcolare este o practică des întîlnită în secolul al XVIII-lea. Neîndoielnic, se tipăresc şi cărţi dedicate numai procesului de învăţămînt. Astfel episcopul Grigorie tipăreşte în 1749 la Rm.-Vîlcea o „Bucoavnă pentru învăţătura pruncilоru întru care se cuprindu buchele şi slovele" [32].

Şcolile săteşti. Se observă o mai slabă preocupare a domniei şi a bisericii pentru aceste şcoli.

De obicei ele sînt înfiinţate de particulari. Astfel, la Preajba, jud. Dolj, hagi Stan Jianu biv vel paharnic clădeşte pe moşia sa o biserică, iar alături o şcoală românească, gratuită pentru copii. Tăbăcarii de pe această moşie, printr-un zapis din 15 octombrie 1783, se obligă să ajute şcoala din veniturile meseriei lor. Mihai Suţu întăreşte această orînduială şi mai adaugă la 12 martie 1784, 100 de taleri din vama bîlciului ce se va

---

[26] Idem, Eforia şcoalelor Ţ. Rom., IX/1.
[27] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, V, p. 66—69.
[28] *Ibidem*, p. 64—66.
[29] Bibl. Acad., XCII/56 şi 104.
[30] Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*, Bucureşti, 1969, p. 189.
[31] *Ibidem*, p. 187.
[32] Bianu-Hodoş, *Bibl. rom. veche*, vol. II, p. 108.

ține la Preajba. Acești bani se vor folosi atît la biserică cît și pentru plata dascălului [33].

O altă școală sătească românească va fi înființată de Gheorghe protopopul, executorul diatei lui hagi Iordache Severineanu biv vel medelnicer, în Banovița, pe moșia Severinu, alături de o biserică ce urma și ea să fie ridicată. Constantin Ipsilanti acordă la 22 iulie 1804, școlilor din Cerneți și Banovița [34] 6 oameni străini, scutiți de dări.

Școli de felul celor de mai sus au mai fost înființate și în alte sate, după posibilitățile locale. Filaret, episcopul Rîmnicului (1780—1792), într-o pastorală a sa îndeamnă pe toți preoții și dascălii de prin sate, să creeze școli pe lîngă biserici pentru învățătura copiilor, promițîndu-le scutiri de dări și alte avantaje [35].

★

Învățămîntul din Țara Românească în secolul al XVIII-lea a avut o linie ascendentă și a jucat un rol însemnat în dezvoltarea culturală a țării.

Secolul al XVIII-lea înregistrează o însemnată creștere a numărului instituțiilor de învățămînt de toate gradele. Preocuparea domniei de a așeza școala pe noi baze se reflectă în numeroasele reglementări, promulgate de domnii fanarioți, care capătă uneori caracterul unor adevărate reforme. Atenția sporită acordată disciplinelor științifice precum aritmetica, geometria, științele naturale sau limbilor franceză și italiană se înscrie în efortul de modernizare a școlii, caracteristic politicii de absolutism luminat, practicată de cei mai de seamă dintre domnii fanarioți. Ceea ce umbrește însă acest suflu novator e încercarea de a rezolva — ca un privilegiu — accesul la învățămîntul superior doar fiilor de boieri. În hrisovul de reformă al Școlii de la Sf. Sava (1776), Alexandru Ipsilanti afirmă răspicat că fiii de țărani trebuie să rămînă mai departe cultivatori ai pămîntului și crescători de vite.

Aceste obstacole erau însă în vădită contradicție cu dezvoltarea societății românești. Accesul la cultură al unor pături largi era consecința firească a dezvoltării noilor relații de producție și de schimb, care aduceau în viața politică noi categorii sociale. Pentru fiii acestor negustori, meseriași, țărani înstăriți etc. iau ființă școli, care, modeste în activitate și personal, împlinesc o însemnată funcție socială : pe băncile lor învață înainte-mergătorii noii orînduiri capitaliste.

Informațiile de mai sus privind învățămîntul oltenesc pun în lumină aspecte ale procesului de difuzare a culturii în mediile urban și sătesc în faza de tranziție de la feudalism la capitalism.

---

[33] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, I, p. 268—269 ; I. Donat, *Cîteva școli de sat în Oltenia înainte de 1800*, în „Arhivele Olteniei", an. X (iulie-dec. 1931), p. 320—321.

[34] Arh. St. Buc., Eforia școalelor, Ț. Rom., IV/1.

[35] D. Furtună, *Preoțimea românească*, p. 41.

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE L'ENSEIGNEMENT EN OLTÉNIE AU XVIIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Fondé sur des informations pour la plupart inédites, le présent article met en lumière des aspects moins connus ou ignorés de l'enseignement en Olténie au cours du XVIIIe siècle. De nouvelles donnés confirment on enrichissent les connaissances acquises sur les écoles fonctionnant auprès des monastères (de Cozia, Căluiu, Bistrița, Horezu, Motru, où l'on enseignait en slavon et roumain), les écoles de Craiova (les écoles de langue grecque du monastère d'Obedeanu, et de l'église Sf. Spiridon, l'école roumaine de l'église Sf. Dumitru), les écoles princières (de Cernești, Caracal, Tg. Jiu, aux deux premières les cours étant faits en roumain et à la dernière, en grec), les écoles villageoises (de Preajba-Dolj et Banovitza sur le domaine de Severin-Mehedinți).

FĂRÎMIȚAREA FEUDALĂ: OPINII PENTRU O DISCUȚIE

DE

FL. CONSTANTINIU

Societatea medievală, îndeosebi structurile ei, rămîne încă obiect al controverselor istoriografice. În chip firesc, pe măsura sporirii și adîncirii cunoștințelor despre evul mediu, un șir de încheieri ale cercetărilor mai vechi sînt puse la îndoială, revizuite, abandonate. Medievistica românească nu face o excepție de la această regulă a progresului cunoașterii istorice. Astfel, existența unei faze de fărîmițare feudală în dezvoltarea societății medievale din Moldova și Țara Românească a fost în ultimul timp contestată într-un șir de lucrări. Între acestea, *Controverse de istorie socială românească*, (București, 1969), cartea prof. Henri H. Stahl, se cuvine amintită în primul rînd [1]. Autorul respinge un șir de concluzii, care își căpătaseră drept de cetățenie în istoriografia noastră, odată cu intrarea lor în tratatul de *Istorie a României*, publicat sub egida Academiei. Actul de „contestare" al prof. H. H. Stahl se impune cu atît mai mult atenției medieviștilor cu cît el vine de la o distinsă personalitate a științei românești, care a asociat și în celelalte lucrări ale sale cunoașterea perfectă a surselor și a literaturii problemelor tratate cu viziunea sociologului de profesie și cu îndelungata cercetare la fața locului a vieții rurale. În rîndurile de mai jos, ne propunem să urmărim numai problema fărîmițării feudale în istoria României, cu credința că desfășurarea schimbului de opinii, documentat și onest, este o condiție indispensabilă a progresului în știință.

★

[1] Simpla consultare a sumarului acestei cărți arată că ne aflăm în fața unui „repertoriu" al aspectelor și problemelor de bază ale istoriei noastre medii și că medieviștii au datoria de a răspunde *challenge*-ului ce le-a fost lansat. Ni se pare de aceea surprinzător că singura recenzie consacrată *Controverselor* („Revue roumaine d'histoire", IX (1970), nr. 3, p. 548—549) nu numai că nu discută *nici una* din opiniile prof. H. H. Stahl, dar nici măcar nu le rezumă pentru uzul specialiștilor străini.

Definiţia însăşi a feudalismului este departe de a întruni unanimitatea; feudalismul — un ansamblu de raporturi feudo-vasalice, întemeiate pe fidelitatea personală; feudalismul — un sistem de relaţii economice şi sociale avînd drept celulă marele domeniu; feudalismul — o mentalitate colectivă sînt definiţii sau direcţii recomandate anchetei istoriografice. Fireşte că, în funcţie de opţiunea istoricului pentru unul sau altul din punctele de vedere de felul celor enumerate mai sus, fărîmiţarea feudală căpăta înţelesuri şi ipostaze deosebite.

Confuzia în studiul realităţilor şi al instituţiilor medievale este sporită de numele însuşi dat orînduirii feudale. S-a remarcat, cu dreptate, că, în periodizarea marxistă a istoriei universale, orînduirea feudală constituie o excepţie „terminologică": în timp ce toate celelalte orînduiri social-economice — comuna primitivă, sclavagism, capitalism, socialism — sînt denumite după relaţiile de producţie fundamentale, deci după *baza economică*, feudalismul îşi ia numele de la o instituţie — fieful, feudul — care aparţine *suprastructurii politice* [2]. Nu intenţionăm să reluăm aici discuţia asupra definiţiei feudalismului; feudul şi-a lăsat numele unei orînduiri, dar — oricît s-ar părea de paradoxal — el nu constituie, pentru noi, criteriul de recunoaştere a feudalismului. Istoriografia marxistă consideră societatea feudală drept expresia unei anumite formaţiuni sociale, ale cărei trăsături — sintetizate de V. I. Lenin într-o pagină celebră din lucrarea sa *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* — sînt: dominaţia economiei naturale; înzestrarea producătorului direct cu mijloace de producţie în general şi cu pămînt în special; dependenţa personală a ţăranului faţă de stăpînul pămîntului, legătură personală care face posibilă exercitarea constrîngerii extraeconomice, în scopul asigurării rentei feudale; nivelul scăzut al tehnicii [3]. În cuprinsul lumii medievale se constată existenţa a două categorii fundamentale de raporturi economice şi social-politice: raporturile care unesc pe stăpînul de pămînt cu oamenii — liberi sau şerbi — care cultivă marele domeniu, raporturi pe care le-am denumi dominiale sau senioriale, pentru că ele au drept cadru marele domeniu (senioria rurală), şi raporturile feudo-vasalice, care au drept bază contractul cunoscut dintre suzeran şi vasal, întemeiat pe omagiu şi învestitură. Între seniorie şi feudalitate — pentru a relua titlul lucrării devenite clasice a lui R. Boutruche [4] —, între relaţiile domaniale şi cele feudo-vasalice, însemnătatea decisivă pentru a stabili existenţa formaţiunii feudale o au cele dintîi. Astăzi, în rîndurile medieviştilor cîştigă tot mai mulţi aderenţi opinia după care regimul feudal este cel caracterizat printr-o „formă deosebită de proprietate, adesea prin şerbie, întotdeauna

---

[2] Ch. Parrain, *Caractères généraux du féodalisme*, în volumul editat de Centrul de studii şi cercetări marxiste din Paris, *Sur le féodalisme*, Paris, 1971, p. 14–15.

[3] V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. a 2-a, vol. 3, Bucureşti, Edit. politică, 1963, p. 180–181.

[4] R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, 2 vol., Paris, 1965 (vol. I, ed. a 2-a, 1968), —1970.

prin plata unor redevențe numite drepturi feudale și senioriale" [5], ceea ce înseamnă acceptarea domeniului [5 bis] cu populația sa sătească supusă la un anumit regim de obligații față de stăpînul pămîntului drept elementul definitoriu al orînduirii feudale.

Atît timp cît domeniul rural păstrează trăsăturile autarchice, tipice economiei naturale, cît stăpînul laic sau ecleziastic exercită autoritatea sa de caracter *personal* asupra populației servile de pe domeniu, cît domeniul beneficiază de privilegiul *imunității*, statul medieval apare ca o juxtapunere, un mozaic de unități economice-politice, care imprimă societății feudale acel caracter de fărîmițare, ceea ce îl făcea de curînd pe istoricul francez J. Dupâquier să se întrebe dacă „feudalitatea nu se caracterizează oare în chip fundamental prin dezmembrarea suveranității, descompunerea statului"? [6].

Înainte de a vedea dacă în istoria României există sau nu un stadiu al fărîmițării feudale, o lămurire a termenului însuși este de absolută necesitate. În chip curent, istoriografia străină întrebuințează termenul de fărîmițare feudală pentru a caracteriza destrămarea, desfacerea unor state medievale, precum statul franc, Imperiul german, Rusia Kieveană etc. într-un șir de formațiuni politice.

Procesul care generează — în această accepție — fărîmițarea feudală trebuie deosebit de dezagregarea imperiilor de cucerire de felul celor întemeiate de Atilla sau Tamerlan. Este știut că aceste imperii erau un conglomerat de popoare, de etnii în genere, aflate în diverse stadii de dezvoltare social-economică, sudat prin autoritatea personalității sau etniei conducătoare. Destrămarea unui astfel de imperiu însemna ieșirea diverselor sale componente etnice dintr-un anumit cadru politic, creat prin forța armelor, pentru a-și recăpăta vechea lor identitate națională sau pentru a fi înghițite într-un alt imperiu.

În cazul fărîmițării feudale, situația se înfățișează altfel: formațiunea politică care se destramă este un stat relativ unitar, creație a unui singur popor — franc, german, rus etc. — , iar unitățile politice care se desfac din el prezintă, așadar, un șir de trăsături comune. Fărîmițarea feudală este un proces care se desfășoară în cadrul unui singur popor; formațiunile care se nasc prezintă aproximativ aceleași structuri sociale și economice, iar nivelul de dezvoltare al civilizației materiale și spirituale este foarte apropiat. Aceasta nu înseamnă, desigur, că particularismele locale nu continuă să se manifeste cu o vigoare, variabilă în funcție de împrejurări, chiar și după depășirea acestui stadiu.

Dacă fărîmițarea feudală este un stadiu care succedă întotdeauna unui stat relativ unitar, ne grăbim să atragem atenția că există și o fărî-

[5] J. Godechot, *Le colloque sur l'abolition du régime féodal dans le monde occidental*, în „Annales historiques de la Révolution française", 1969, nr. 196, p. 147.

[5 bis] Înțelegem prin domeniu stăpînirea de pămînt feudală care reunește rezerva seniorială ansamblului loturilor țărănești, spre deosebire de un șir de medieviști occidentali care folosesc termenul de „domeniu" numai pentru rezerva seniorială.

[6] *Sur le féodalisme*, p. 107.

mițare care precedă apariția statului feudal. ,,Termenul de « fărîmițare feudală » este dealtfel un termen echivoc. — scrie prof. H. H. Stahl — El poate fi luat în sensul mai sus arătat, care este cel originar și corect, de « întreg statal care se fărîmițează ». Dar termenul — continuă d-sa — se mai poate aplica și acelei situații în care, în loc să avem de-a face cu un întreg care se dezagregă, ne aflăm dimpotrivă în fața unui întreg statal care abia se formează, prin închegarea laolaltă a unor formațiuni autonome, situație căreia ar fi mai corect să i se spună « fărîmițare prefeudală », dat fiind că despre un feudalism propriu-zis nu putem vorbi decît de la apariția unui stat'' [7]. Străini de dorința de a fi originali cu orice preț, credem că termenul mai potrivit pentru această fărîmițare antestatală ar fi de fărîmițare *protofeudală*. Termenul ,,prefeudal'', folosit de prof. H. H. Stahl, indică numai raportul de succesiune în raport cu orînduirea feudală, în timp ce termenul propus de noi pune în lumină și caracterul raporturilor social-economice din cadrul acestor embrioane de stat. Stările dezvăluite de cunoscuta diplomă a Ioaniților din 1247 [8] oferă un exemplu tipic de fărîmițare protofeudală : mai multe formațiuni politice — cnezate și voievodate — , în cuprinsul cărora există o aristocrație funciară (,,*majores terrae*'') și o țărănime (,,rustici''), îndatorată la redevențe și prestații [9]; sînt reunite aci toate semnele înainte-mergătoare ale societății și statului feudal, ceea ce îndreptățește caracterizarea acestui mozaic statal aflat în ajunul sudării drept protofeudal.

Fărîmițarea feudală este însă, așa cum spuneam, un proces care se desfășoară după apariția statului feudal. El se află în strînsă legătură cu organizarea ierarhiei feudale, adică cu constituirea unei rețele de raporturi feudo-vasalice care transformă pe membrii clasei stăpînitoare în seniori (suzerani) și vasali — adesea o singură persoană dobîndind ambele ipostaze —, fidelitatea personală aflată la baza contractului vasalic se exprimă în obligația de *auxilium et consilium* a vasalului, care primește în schimb un fief (pămînt, demnitate, venit etc.) viager, inițial, ereditar mai tîrziu. Cu timpul, funcțiunile în aparatul de stat devin și ele ereditare. Pentru a asigura administrația teritoriului în condițiile unui aparat de stat restrîns și pentru a întări fidelitatea vasalilor săi — iluzie primejdioasă! — , regele acordă și privilegii de imunitate, ale căror elemente definitorii sînt scutirile și interdictul pentru dregătorii statului de a pătrunde pe domeniile imunitare. Prerogativele autorității centrale sînt, așadar, delegate, uzurpate, ciuntite. În Franța, unde procesul de fărîmițare a făcut obiectul unei foarte bogate literaturi, se ajunge la ,,o paralizie a suveranității care nu mai lasă să subziste decît puterea proprietății. Franța... era de acum înainte împărțită într-un foarte mare număr de centre de autoritate constituite fiecare de un proprietar de mare domeniu, războinic

[7] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 82, nota 26.
[8] *Documenta Romaniae Historica*, B. *Ț. Rom.*, I, p. 3–11.
[9] Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I ,,Întemeietorul'' pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 24.

sau ecleziastic"[10]. În cuprinsul „hexagonului" francez apar ducate, comi. tate etc., ai căror titulari sînt *în fapt* adevăraţi suverani independenţi-La adăpostul castelelor — aceste semne ale anarhiei feudale[11] — , marii seniori sfidează autoritatea regelui lipsit încă de mijloacele de autoritate şi de forţă pentru a-şi face respectată voinţa. Fărîmiţarea feudală se manifestă, aşadar, sub două aspecte principale : *instituţională* şi *teritorială*.

Pînă aici procesul descris se desfăşoară în sfera supratructurii politice. Cum însă suprastructura este generată de baza economică, înseamnă că rădăcinile acestor stări, cauzele prime ale fărîmiţării feudale, sînt de căutat în sfera infrastructurii.

Am arătat mai sus că prima trăsătură caracteristică a societăţii medievale este *economia naturală*. Domeniul feudal este o unitate economică închisă, care produce aproape tot ceea ce este necesar colectivităţii umane din cuprinsul său şi nu recurge decît rareori la schimb. Fireşte că nu se poate însă vorbi de o autarchie integrală, fie numai şi pentru că, în fapt, condiţiile naturale fac imposibile anumite culturi, obligînd pe stăpînul moşiei să-şi procure de aiurea articolele necesare. Fărîmiţarea feudală nu poate lua naştere decît în condiţiile unei economii în care schimbul de mărfuri este slab dezvoltat. *Fărîmiţarea politică este reflexul fărîmiţării economice.* Constituirea unor centre economice locale a făcut posibilă apariţia unor formaţiuni politice. Referindu-se la dezagregarea statului kievean şi la epoca fărîmiţării feudale, medievistul sovietic L.V. Cerepnin scrie : „Aceasta a fost o etapă progresistă în dezvoltarea forţelor de producţie şi a relaţiilor de producţie, legată de răspîndirea largă a relaţiilor feudale, de *maturizarea şi consolidarea centrelor feudale locale*"[12] (subl. ns. — *F.C.*). Prin urmare, fărîmiţarea feudală este rezultatul formării, dezvoltării şi consolidării unor unităţi economice mai mult sau mai puţin închise, care îşi dau apoi şi o armătură politică. Fărîmiţarea feudală presupune o arie geografică destul de întinsă pentru ca în cuprinsul ei să se poată constitui acele celule economice care, dobîndind şi un înveliş politic, duc la destrămarea statului feudal.

În lumina observaţiilor de mai sus, să încercăm acum o lămurire a realităţilor româneşti, caracterizate drept fărîmiţare feudală. În literatura noastră de specialitate, termenul amintit a fost întrebuinţat în legătură cu următoarele patru momente sau situaţii : 1. întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei ; 2. existenţa în evul mediu a mai multor formaţiuni statale — Transilvania, Ţara Românească, Moldova, Dobrogea — pe teritoriul locuit de poporul român ; 3. domniile asociate în Moldova după moartea lui Alexandru cel Bun şi deţinerea ereditară, în familia boierilor Craioveşti, a băniei din Ţara Românească ; 4. generalizarea privilegiului de imunitate.

---

[10] Ch. Seignobos, *Histoire sincère de la nation française*, Paris, 1939, p. 71.

[11] R. Boutruche, *op. cit.*, vol. II, p. 36.

[12] L. V. Cerepnin, *Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII века)*, în „Вопросы Истории", 1953, nr. 4, p. 51.

În ce măsură întrebuinţarea termenului de „fărîmiţarea feudală" a fost îndreptăţită de realităţile astfel caracterizate?

1. Istorici de mare prestigiu — ca N. Iorga şi D. Onciul — au afirmat că întemeierea statelor feudale Ţara Românească şi Moldova ar fi rezultatul desprinderii lor din regatul ungar sau din Imperiul românobulgar, deci un produs al procesului de fărîmiţare feudală a acestor două state din urmă. Situate la periferia celor două state feudale amintite, regiunile de la sud şi est de Carpaţi locuite de români au început să manifeste tendinţe centrifuge, de emancipare, pe măsura dezvoltării forţelor economice locale şi a formării unei pături conducătoare proprii. Aceste tendinţe separatiste ar fi coincis cu lupta nobilimii din Transilvania pentru autonomie (1301—1318) [13].

Credem însă că termenul de fărîmiţare feudală trebuie păstrat pentru desfacerea unui stat unitar sub aspect *etnic*, în formaţiuni politice care aparţin deci *aceluiaşi popor*. Fărîmiţarea feudală, reamintim, nu se confundă cu destrămarea conglomeratelor de popoare, create prin cuceriri. Întrebuinţarea termenului de fărîmiţare feudală în legătură cu întemeierea Ţării Româneşti şi a Moldovei nu este îndreptăţită.

2. Existenţa mai multor state în spaţiul carpato-dunărean în epoca medie poate fi considerată drept manifestarea fărîmiţării feudale? În istoriografia noastră n-au lipsit încercările de a răspunde la întrebarea: *De ce au fost Ţara Românească şi Moldova ţării separate?* [14]. Fără a mai relua aici discuţia asupra împrejurărilor istorice care au generat această particularitate a trecutului poporului român [15], ajunge să spunem că existenţa mai multor formaţiuni politice create de români nu este rezultatul dezintegrării unui stat feudal, ci că românii au intrat în evul mediu în cadrul mai multor unităţi politice. Ni se pare însă în afară de orice îndoială că pluralitatea statală care caracterizează evul mediu românesc nu poate fi explicată fără apelul la factorul economic, la economia naturală în primul rînd, la constituirea mai multor centre şi zone economice [16]. Depăşirea fragmentării economice a spaţiului carpato-dunărean, exprimată şi în existenţa unor pieţe locale, a coincis cu dezvoltarea relaţiilor marfă-bani, care aveau să ducă la apariţia unei pieţe naţionale. Privind din perspectiva modului de producţie capitalist, constituirea statului naţional în 1859 apare drept încheierea unei faze de „ fărîmiţare feudală", în care prezenţa ghilimelelor este de absolută necesitate.

---

[13] Vezi discuţia critică la P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 294—295.

[14] E titlul unui articol al lui P. P. Panaitescu inclus în *Interpretări româneşti*, Bucureşti, 1947, p. 131 şi urm.

[15] Vezi *art. cit.* al lui P. P. Panaitescu; idem, *Introducere...*, p. 302—304; I. Donat, în *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, p. 11.

[16] P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, p. 142.

3 şi 4. Ajungem acum la miezul discuţiei despre fărîmiţarea feudală. În ale sale *Controverse*, prof. H.H. Stahl respinge în chip categoric existenţa unei faze de destrămare feudală. Pornind de la definiţia citată mai sus, după care fărîmiţarea înseamnă un „întreg statal care se fărîmiţează", d-sa scrie :„ Nici în Moldova şi nici în Muntenia nu am avut un stat care să se fi dezagregat, dînd naştere unei fărîmiţări feudale" (p.82). Autorul consideră că opinia despre existenţa unei fărîmiţări feudale se datoreşte „ greşitei identificări a feudalismului nostru cu cel apusean" (p. 62), care dă de altminteri şi titlu unui întreg capitol. Întrucît criticile — devenite uneori acuzaţii — privind aplicarea mecanică a unor concluzii desprinse din studiul evului mediu occidental la împrejurările româneşti au răsunat şi mai de curînd [17], ne îngăduim o observaţie. De multe ori, cei care formulează astfel de critici se dovedesc — oricît ar fi de surprinzător — a fi ei înşişi prizonieri ai acestui model occidental al feudalismului. Procedeul este simplu, dacă nu chiar simplist. Ochiul se roteşte de la apusul Europei la noi, iar dacă un aspect sau element, considerat a fi semn distinctiv al feudalităţii, se găseşte acolo şi nu este prezent aici, atunci se conchide că la noi lipsesc trăsăturile clasice ale feudalismului. De multe ori însă, absenţa e pur şi simplu iluzorie. Se pretinde, astfel, că în istoria noastră medievală nu a existat un personaj de tipul lui Carol Temerarul, cel care l-a ţinut prizonier pe regele său, Ludovic al XI-lea şi a devenit un simbol al feudalităţii apusene. Ne întrebăm însă dacă puternica familie a Craioveştilor, care a „ făcut şi desfăcut" atîţia domni e mai prejos de ducele Burgundiei, care declara că era mai bucuros să vadă şase regi ai Franţei decît unul singur. Raportarea permanentă la coordonatele apusene nu poate decît să împiedice înţelegerea corectă a feudalismului carpato-dunărean. Avem nevoie de cercetări care să releve trăsăturile *originale* ale societăţii medievale româneşti. S-a vorbit şi se vorbeşte mereu de existenţa unei mase de ţărănime liberă, ca o particularitate a feudalismului românesc — ceea ce este perfect adevărat —, dar lipsesc studii asupra chipului în care menţinerea unor întinse zone populate de ţărani liberi s-a repercutat asupra structurilor social-economice şi a instituţiilor noastre medievale.

În ce măsură se poate vorbi de o fărîmiţare feudală în Moldova şi Ţara Românească? E adevărat că nici unul din cele două state — cu o excepţie de scurtă durată asupra căreia vom reveni îndată — nu s-au destrămat în mai multe formaţiuni politice şi că în întregul nostru ev mediu — atît de îndelungat — acţiunea forţelor centrifuge, prezente în orice societate medievală, nu au mai putut anula roadele creaţiei politice din secolul al XIV-lea. Spre deosebire de Rusia Kieveană, Franţa sau Imperiul german, procesul de unificare a formaţiunilor politice realizat de un Basarab I sau Bogdan I s-a dovedit ireversibil. În acest înţeles, la noi nu a existat un stadiu al fărîmiţării feudale.

Societatea medievală este însă prin natura ei o societate a economiei închise, a particularismelor locale, a afirmării politice şi militare a marilor

[17] Manole Neagoe, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970, p. 209 şi urm.

stăpîni de pămînt, „puternicii locului". Atît timp cît există domeniul autarchic, există premisa economică pentru fărîmițarea teritorială și instituțională. În ce măsură această potențialitate a devenit realitate?

Este îndeobște știut că, după lupta de la Chiperești (martie 1436), Moldova cunoaște perioada domniilor asociate (1436—1442), cînd țara este împărțită între cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Ilie și Ștefan, cel din urmă primind de la fratele său partea de sud-est a Moldovei — aproximativ o treime din teritoriul țării — cu orașele Vaslui, Bîrlad, Tecuci și Chilia [18]. Formula domniilor asociate, în felul în care a funcționat în perioada amintită, a devenit posibilă numai în condițiile predominării economiei naturale, adică a izolării economice a unor întinse regiuni. Dacă ipoteza lui Ș. Papacostea că aproximativ în aceleași locuri în care stăpînea Ștefan se aflase formațiunea politică a lui Costea din *Pomelnicul de la Bistrița* [19] este adevărată, înseamnă că se mai manifestau în 1436 — ca și mai tîrziu în 1467 [20] — supraviețuirile unei autonomii locale.

În Țara Românească, o cercetare monografică a instituției băniei a dus la concluzia că, în perioada cînd Craioveștii au deținut *ereditar* prima mare dregătorie a țării (1495—1530), Oltenia, întocmai ca marile ducate din Franța, de exemplu, a păstrat mult timp în raport cu puterea centrală înfățișarea „unui principat deosebit" [21].

Este adevărat că aceste perioade de dualitate a puterii nu au fost de lungă durată, dar ele nu pot fi ignorate.

Pornindu-se de la ideea că dacă nu există fărîmițare nu poate exista nici centralizare, s-a ajuns la concluzia că, dacă prima e absentă, cu necesitate trebuie să lipsească și cealaltă [22]. În realitate, în acest caz, centralizarea statului se confundă cu unificarea sau centralizarea teritorială. Chiar dacă la noi nu a existat o dezintegrare a statului feudal, politica de centralizare întreprinsă de domnie a fost unul din aspectele fundamentale ale vieții politice și ea a constituit principalul factor al conflictului dintre domn și boieri. A vorbi de „ o opoziție boierească generată de interese personale" înseamnă a reduce o amplă și îndelungată confruntare politică la proporții meschine, care nu mai pot reține atenția istoricului de astăzi.

Pentru a înțelege esența politicii de centralizare desfășurate de un șir de domni români nu trebuie pierdut din vedere că structurile sociale și politice ale societății medievale sustrăgeau autorității centrale fracțiuni însemnate ale populației. Mai întîi, populația servilă a marelui domeniu; autoritatea de caracter personal — am numi-o seniorială, dacă nu ne-am teme să ne atragem învinuirea că vrem să facem dintr-un Drăghici Gogoașe un Carol Temerarul — se interpune ca un zid între autoritatea domnească și țăranii șerbi. Vecinii și rumânii se află la dispoziția stăpînului lor, și

[18] *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 418; O. Iliescu, *Domnii asociați în țările române în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în „Studii și cercetări de istorie medie", II (1951), nr. 1, p. 50—53. Pentru situația lui Petru între 1442—1445, *v. Istoria României* ed. cit., p. 421.

[19] Vezi în acest volum, p. 43

[20] *Ibidem*, p. 49

[21] Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 9.

[22] M. Neagoe, *op. cit.*, p. 212.

domnia nu poate interveni în reglementarea regimului de obligaţii ale celor dintîi faţă de cel din urmă. Abia din secolul al XVIII-lea (în Moldova se cunosc cazuri sporadice în secolul al XVII-lea), domnii fanarioţi, în condiţii istorice deosebite, au reuşit să fixeze printr-un şir de aşezăminte cuantumul îndatoririlor în muncă, natură şi bani, dar numai după ce servitutea corporală fusese abolită.

Imunitatea stătea şi ea obstacol în calea autorităţii domneşti. Lipseşte încă o monografie consacrată acestei instituţii [23], dar existenţa imunităţii de fapt, aceea pe care o creează nu privilegiul acordat de cutare domn, ci forţa şi autoritatea stăpînului de pămînt, ni se pare neîndoielnică. Această imunitate autogenă e mai durabilă şi mai primejdioasă pentru domn decît cea fixată într-un act de cancelarie. Marile dificultăţi ale administraţiei austriece în Oltenia (1718—1739) de a obţine evidenţa reală a populaţiei de pe moşiile boierilor şi mănăstirilor dau măsura rezistenţei pe care marii stăpîni de pămînt o opuneau ori de cîte ori reprezentanţii autorităţii centrale încercau să-şi facă simţită prezenţa pe aceste domenii. „Nici unul din domnii de pînă acum — raportau autorităţile austriece din Oltenia curţii — nu a fost în stare să afle numărul familiilor, nici chiar principele Constantin Brîncoveanu, deşi a stat în domnie douăzeci şi cinci de ani şi s-a străduit în toate chipurile spre a-l afla" [24]. Mijloacele aflate la dispoziţia administraţiei imperiale lipseau însă domnilor români. Pentru a realiza „performanţa" austriacă din 1737 — cînd o astfel de evidenţă a fost obţinută —, a trebuit să se aştepte Epoca regulamentară.

Noile cercetări au pus în lumină fie preeminenţa boierilor fără dregătorii în divanul domnesc în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea — ceea ce exprimă forţa marilor stăpîni de moşii, care nu putea fi ignorată de domnie — [25], fie existenţa unor curteni în slujba boierilor şi mănăstirilor, care aveau funcţia unui aparat de constrîngere aflat la dispoziţia marilor stăpîni de pămînt [26].

Ele au demonstrat, aşadar, că domnia avea de înfruntat rezistenţa unor forţe ostile consolidării autorităţii centrale, care dispuneau de mijloacele de putere pentru a-şi afirma sau impune programul lor politic. E de mirare, aşadar, că se poate scrie, în legătură cu istoria Moldovei, că „această opoziţie (boierească — *n.n.*) pînă în anul 1523 nu s-a manifestat niciodată făţiş, înlăuntrul ţării, ci numai în afara hotarelor ei"[27]. Care este atunci, spre exemplu, semnificaţia trădării boiereşti de la Baia, care a

---

[23] Pentru Moldova, vezi N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova*, Buc., 1971, p. 95—104, 109—113; pentru Ţara Românească, vezi Şt. Ştefănescu, *L'évolution de l'immunité féodale en Valachie au XIVe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire", t. VII (1958), nr. 1, p. 17 şi urm.

[24] Vezi, pe larg, Ş. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, Bucureşti, 1971, p. 45.

[25] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV—XVI)*, Bucureşti, 1968, p. 51—52.

[26] Idem, *Curteni şi slujitori*, Bucureşti, 1968, p. 19—20.

[27] M. Neagoe, *op. cit.*, p. 212.

limitat victoria lui Ştefan asupra oastei lui Matei Corvin? [28]. Un document recent dat la iveală vorbeşte de reprimarea severă de către domn a nesupunerii boierimii : la Suceava au fost executaţi, potrivit informaţiilor obţinute de regele Cazimir al Poloniei, 20 de mari boieri şi alţi 40 mai mici în rang [29]. Se mai poate vorbi de absenţa unei opoziţii făţişe a boierimii moldovene? Ne întrebăm dacă marele vornic Crasnăş—trădătorul probabil de la Baia [30] — era mai puţin primejdios pentru Ştefan cel Mare decît Carol Temerarul — personajul-test, după unii, al existenţei fărîmiţării feudale — pentru Ludovic al XI-lea?

Multe dintre problemele aflate acum în obscuritate vor fi elucidate cînd vom dispune de o istorie a gîndirii politice a boierimii, care să urmărească evoluţia „ programelor de guvernămînt" ale marilor stăpîni de domenii, de un studiu monografic asupra imunităţii, care să limpezească situţia imunităţii laice şi a celei ecleziastice (cf. politica Ottonizilor în Germania faţă de mănăstiri), de o cercetare sistematică a genealogiilor boiereşti, care să arate chipul de recrutare a dregătorilor statului.

Este de la sine înţeles că pînă atunci nu putem opera decît cu ipoteze de lucru. Rîndurile de mai sus nu sînt decît simple opinii şi îndemn la studiu şi discuţie. În vederea schimbului de păreri pe care-l nădăjduim, rezumăm opinia noastră :

a) Fărîmiţarea feudală este o etapă în dezvoltarea societăţii medievale; pozitivă la început — cînd ea exprimă şi permite maturizarea şi consolidarea forţelor economice locale, ea devine o frînă pe măsura dezvoltării relaţiilor marfă-bani.

b) Fărîmiţarea feudală presupune o zonă geografică întinsă locuită de acelaşi popor. Formaţiunile politice născute din dezagregarea statului feudal au ca elemente comune : limba, structura social-economică şi cultura.

c) Fărîmiţarea feudală îmbracă două forme : teritorială şi instituţională.

d) În ţările române nu a existat o fărîmiţare teritorială; în stadiul actual al cercetărilor nu se poate stabili măsura în care prerogative ale autorităţii domneşti au fost cedate sau uzurpate de marii stăpîni de pămînt, dar este limpede că boierimea s-a opus eforturilor domniei de a-şi consolida autoritatea.

e) Lupta în jurul politicii de centralizare a statului este unul din principalele aspecte ale vieţii politice în secolele XV—XVIII.

---

[28] N. Grigoraş, *Opoziţia marii boierimi faţă de politica lui Ştefan cel Mare*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice", Istorie, VII (1956), fasc. 1, p. 38—39.

[29] Ş. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle; la campagne de Mathias Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une source inédite*, în „Revue roumaine d'histoire", VIII (1969), nr. 6, p. 967 şi urm.

[30] Vezi observaţiile lui C. Cihodaru în „Studii şi cercetări ştiinţifice", VII (1956), fasc. 1, p. 176—177.

DIE FEUDALE ZERSPLITTERUNG: AUFFORDERUNG ZU EINEM MEINUNGSAUSTAUSCH

ZUSAMMENFASSUNG

Im Lichte der jüngsten Forschungen und Diskussionen zur Frage der Feudalzersplitterung zieht der Verfasser eine Reihe von Schlußfolgerungen, die er seinerseits ebenfalls einer Diskussion unterbreitet:

a) Die Feudalzersplitterung ist eine Etappe innerhalb der Entwicklung der mittelalterlichen Gesellschaft, die anfangs positiv war, weil sie das Heranreifen der lokalen wirtschaftlichen Kräfte begünstigte sodann sogar kennzeichnete und erlaubte, sich aber später, im selben Maße, in dem sich die Ware-Geld-Beziehungen entwickelten, als hemmend und beeinträchtigend erwies.

b) Die Feudalzersplitterung setzt ein ausgedehntes, vorwiegend vom selben Volk bewohntes Gebiet voraus. Die politischen Gebilde, die aus der Zersplitterung des Feudalstaates hervorgehen, kennzeichnen folgende gemeinsame Merkmale: Sprache, sozial-ökonomische und kulturelle Struktur.

c) Die Feudalzersplitterung kennt zwei Formen: territoriale und institutionelle.

d) Die rumänischen Fürstentümer Moldau und Walachei haben keine territoriale Feudalzersplitterung gekannt; auf dem gegenwärtigen Forschungsstand, kann man nicht feststellen, in wie weit die Befugnisse der fürstlichen Autorität an die Großgrundbesitzer abgetreten oder von diesen mit Gewalt an sich gerissen wurden. Offensichtlich ist hingegen der Widerstand der Bojaren gegenüber jedwelcher Festigung der fürstlichen Zentralmacht.

e) Die Frage der staatlichen Zentralisierungspolitik ist ein Hauptmerkmal des rumänischen innenpolitischen Lebens aus dem 16.—18. Jahrhundert.

CRONICA COMUNEI SLATINA-TIMIŞ

DE

Dr. ANTONIU MARCHESCU

Această scurtă cronică a comunei româneşti Slatina-Timiş a fost scrisă de Iosif Nowak, preotul romano-catolic din localitate, pe anul 1840. Cuprinde răstimpul dintre anii 1738—1771 şi are la bază însemnări de pe unele protocoale mai vechi, ca şi informaţii de la bătrînii satului.

După o introducere de două pagini, lipsită de importanţă, cronicarul se opreşte asupra unor evenimente din viaţa satului, pe care le socoteşte mai importante: războiul austro-turc din 1736—1739, ridicarea bisericii romano-catolice din Slatina, faptele ofiţerului român Petru Vancea şi întîmplările unor haiduci din sat şi din împrejurimi.

Izvorul acesta îşi are însemnătatea sa pentru istoria locală, el confirmînd şi completînd în unele părţi cronica lui Nicolae Stoica de Haţeg; are însă şi unele date noi. Este de scos în evidenţă îndeosebi capitolul închinat haiducilor, pe care, deşi îi condamnă, nu se poate stăpîni să nu vorbească de ei cu admiraţie.

Originalul cronicii se păstrează la parohia din Slatina. Cu excepţia părţii de început, o publicăm în întregime, cu gîndul că poate servi, chiar şi în mică măsură, istoricilor Banatului, provincie românească rămasă mai în marginea preocupărilor istoriografiei noastre.

*

VERSUCH ZU EINER GESCHICHTE DER SLATINAER PFARRE

von Joseph Nowák Pfarrer allhier Anno 1840

DER TÜRKENKRIEG IM JAHRE 1738

Der Passarovitzer Friede 21 Iuli 1718 hatte der 164 jährigen Türkenherrschaft über Ungarn und Banat ein Ende und dem Lande Hoffnung auf längere Dauer des Friedens gebracht. Allein schon im April

1738 brachen die Türken abermals feindselig gegen Banat durch das Eiserne Tor herein und lagerten sich den 24. April 1738 bei Altorsova.

Der Krieg nahm seine Richtung nach Slatina, denn schon am 20. Mai 1738 erschienen die Türken in Mehadia und beschossen vier Tage lang das Kastell welches der kaiserliche General Graf Picolomini vertetigte und wegen Mangel an Munition und Proviant den 27. Mai 1738 mit einer ehrenvollen Capitulation verlassen musste. Nun waren die Türken Herr des Engpasses der von Mehadia über Slatina bis Karansebes ins Banat führt.

Auf die Kunde von der Ankunft der Türken bereiteten sich die Slatinaer zur Flucht in das Innere des Landes vor. Nachdem also der damalige Pfarr-Administrator am 5. Februar 1738 seinen Neffen Martin Leva, welcher am Nervenfieber gestorben war, begraben hatte, so bewog er Pfarr-Administrator Alexius Szabo die Gemeinde zum Abzug, welcher den 26. Mai 1738 am Pfingstsonntag Abends geschah. Mitgenommen wurden die Pfarrprotokolle und bessere Geräte der Kirche, dann alles Vieh und Esswaren. Weiber und Kinder begleiteten die Wagen, die Männer aber gingen in einiger Entfernung als Bedeckung dem Zuge nach.

Einige Slatinaer, weit mehr aber von den umliegenden Ortschaften Ilova, Armenisch, Sadova, dann Goletz, Bukoschnitza, Petroschnitza blieben zurück und verkleideten sich als Türken und bildeten, auf Namen der Türken sündigend, mehrere Räuberbanden, durchstreiften Feld und Wald, und raubten, plünderten und mordeten wo sie konnten.

Indess belagerten die Türken Neuorsova welches Oberst Kronberg verteidigte, zu dessen Entsatz kam Donnerstag den 20. Juni 1738 der Grossherzog von Lothringen (seit den Jahre 1736 mit Maria Therezia kaiserlich. Hoheit vermählt) Franz nachmaliger Kaiser dieses Namens der I und dessen Bruder Karl in Temesvar an, sammelten dort ihre Truppen und brachen mit der Armee Samstag den 20. Juni 1738 von Temesvar auf. Montag den 24. Juni waren sie in Lugosch. Mittwoch den 26. Juni 1738 in Karansebesch, allwo der Fürst Lobkovitz General de Cavallerie mit einem Armee-Korps aus Siebenbürgen sich beigesellte.

Donnerstag den 27. kam die Armee nach Slatina, hier müssten die Truppen in ganz kleinen Abteilungen den Slatinaer-Sadovaer Schlüssel d.h. den sehr schmalen Weg zwischen der Temesch und dem sehr steilen Gebirge passieren.

Freitag den 28. Juni 1738 erreichten sie Abends über Teregova den merkwürdigen Domasniaer Berg, welcher ein Alpen-Ausläufer ist und die Wässer dermassen teilt, dass alle Bäche bis dahin sich in die Temesch ergiessen und gegen Norden fliessen, von dort an aber alle Bäche nach Süden in die Donau münden. Hier lagerten sich die Truppen auf den sehr ausgebreiteten Bergrücken, von wo sich der Feind nach Cornia zurückgezogen hatte.

Samstag den 29. Juni 1738 am Feste der Apostel Peter und Paul hielten die ganz vom unausgesetzten Marsche erschöpften Truppen einen Rasttag.

Der Grossherzog Franz und sein erlauchter Bruder benutzten die Zeit um Recognoscirungen des Terrains anzustellen und bei dieser Gelegenheit eine kleine Jagd damit zu verbinden. Sie schlugen mit ihrem kleinen Gefolge vom Domasniaer Berg den Weg rechts, gegen Südwest ein; und in der Gegend des Berges „Turcii-morţi" ereignete sich das Unglück, dass die Brüder Herzöge sich vom Gefolge trennten und sich im Walde verirrten.

Die Gefahr für die Prinzen war umso grösser, als nicht bloss türkisches Raubgesindel, sondern auch übelgesinnte Wallachen in räuberischer Absicht die Wälder durschstreiften, und der unermessliche Urwald keinen Ausweg finden liess. Die Nachricht dieses traurigen Ereignisses war für unser Heer ebenso entmutigend, als für die Türken erfreulich. Der Pascha von Widdin, welcher die türkischen Truppen kommandierte, liess, durch die erhaltene Nachricht von dem Verschwinden des Grossherzogs ermutigt, allsogleich seine Truppen gegen Domasnia vorrücken und mit ungewöhnlicher Schnelle andringen, so dass der durch den Verlust der Prinzen ganz entmutigte General Königseg sich genötigt sah, in die Ebene bei Slatina und Ilova genannt Cîmpul Fomii zurück zu ziehen um mehr Terrain zu gewinnen und dem Feind die Stirne bieten zu können. Indessen gelang es einem gewissen Peter Wancsa aus Bukoschniţa gebürtig, welcher dem kaiserlichen Heer als Wegweiser folgte in der Gegend von Lukavitza die im Walde verirrten Prinzen aufzufinden. Er konnte sie aber nicht mehr auf demselben Weg wo sie gegangen waren zurückführen, weil mittlerweile die Türken diese Gegend besetzten und allenthalber die Spur der Prinzen verfolgten, indem sie sich den Sieg und unermessliches Lösegeld von der Gefangenschaft der Prinzen, des kaiserlichen Schwiegersohnes versprachen. Deshalb brach Wancsa den 30. Juni 1738 mit den beiden Prinzen von Culmea Radconi nach Semenic auf, allwo sie unter Entbehrungen jeder Art die Nacht, die zweite im Walde zubrachten.

Am 1. Juli 1738 kehrten sie sodann über Culmea Tilvi zurück in das Tal Polum am Ursprunge der Temesch, von da kamen sie über Cracu Pipi, Tilva de Soc, Măgura Gostei und Chicioara längst dem Bache Slatina glücklich auf eine Anhöhe bei dem Dorfe Slatina an, von wo die kaiserliche Armee, in der Nähe einer Viertelstunde am Cîmpul Fomii gesehen wurde.

Als die Prinzen sich ausser Gefahr sahen, entströmte der innigste Dank ihrem edelsten Herzen zu Gott, und ganz von der dreitägigen Angst und Beschwerden erschöpft, ruhten sie auf einem grossen Stein, welcher aus der Erde hervorragte, aus und begaben sich sodann mit dankbaren Gefühlen zu ihren, über ihre Ankunft unaussprechlich erfreuten Truppen.

Den 2. Juli 1738 brach die Armee freudig auf und erreichte Abends abermals den Berg Domaşnia und Mittwoch den 3. Juli 1738 das Dorf Cornia. Hier zeigte sich erst die Gefahr in der die Prinzen schwebten, denn aus allen Seiten des Waldes drangen streifende Türkenhorden und suchten den Marsch der Kaiserlichen zu hemmen.

Den 4., 5. und 6. Juli fanden in der Nähe bei Cornia Treffen statt, wo der Sieg ungewiss war, bis Samstag den 6. Juli die Türken überwäl-

tigt wurden und die Flucht ergriffen und fünf Kanonen nebst Munition zurückliessen. Den ganzen Tag hatte es fürchterlich geregnet und deshalb konnten die Fliehenden auch nicht in derselben Nacht verfolgt werden, denn alle Gewehre und Patronen waren durchnässt (?). Sonntag den 7. Juli wurde alles zum Marsche vorbereitet und Montag den 8. Juli 1738 setzten sich die Armeen in Marsch und kamen, Dienstag den 9. Juli vor das Kastell zu Mehadia, wo der Commandant Aga Ibrahim capitulierte und abzog.

Mittwoch den 10. Juli floh der Feind aus Orsova and sammelte sich in Kladova.

Den 15. kamen die Türken bis Mehadia entgegen, wurden aber durch den Grossherzog, welchen die Generäle Graf Phillipi, Neuperg, Graf Preising und St. Ignon trefflich unterstützten, aufs Haupt geschlagen. Die Türken verlohren 3 000 Mann, 33 Fahnen und vieles Gepäck.

Nach diesem Siege, als die Feinde auch Orsova verlassen hatten, begab sich der Erzherzog nach Wien zurück, denn ein heftiges Fieber bedrohte sein edles Leben.

ERBAUNG DER SLATINAER KIRCHE 1740

Die frohe Botschaft von der glücklichen Befreiung der Prinzen erfüllte alle Herzen mit frohestem Danke, am meisten aber erregte diese Nachricht die unbegrenzte Freude in der durchlauchtigsten kaiserlichen Familie selbst, denn der Schwiegersohn des geliebten Kaisers, der Gemahl der Kronprinzessin war es, dessen teueres Leben der grössten Gefahr glücklich entrann.

Was der durchlauchtigste Gerettete dankbar gelobte, beeilte er sich auch auszuführen, nämlich, es wurde an jener Stelle, wo die geretteten Prinzen ausser Gefahr im Angesichte ihrer Truppen ausruhen konnten, zum Danke gegen den allmächtigen Beschützer der Verirrten eine Kapelle erbaut und jener Stein, auf welchem die Ermüdeten, über Rettung dankbar und vergnügt ausruhten, als Grundstein zu derselben benützt.

Diese Kapelle wurde im Jahre 1740 fertig, eingeweihet und als Pfarrkirche benutzt, indem die frühere Kirche während der Abwesenheit der Gemeinde verbrannt worden war.

Diese Kapelle wurde ursprünglich gegen Osten, nicht wie sie jetzt gegen Westen steht, gebaut im kleinem aber herrlichem Styl, wurde mit drei Altaren : als Hochaltar, der gekreuzligte Heiland — Seiten Altare rechts : der hl. Franz, links : die hl. Therezia, versehen, und mit weissem Blech eingedacht.

SLATINA NACH DEM TÜRKENKRIEGE IM JAHRE 1739

Nach 18 Monaten kehrte endlich die Gemeinde Slatina den 1.XII.1739 in ihr Wohnort zurück.

Im Frühjahre 1740 wurde die bemeldete Kirche und das dermalige Pfarrhaus erbaut, das alte Pfarrhaus, ganz zerstört, wurde, wieder aufgebaut, und zur Wohnung eines Cameral Verwalters eingerichtet : genannt Vice-Prefect. Auch wurde dem Pfarrhause gegenüber eine Militärkaserne erbaut—das heutige Normalschulgebäude.

PETER WANCSA

Peter Wancsa, welcher das Glück hatte den Grossherzog und seinen durchlauchten Bruder der drohenden Gefahr in die Hände der streifenden Feinde zu geraten, zu entführen war ein Feldwebel bei der Banatischen Land-Banduren-Compagnie. Dieses beweisen zwei Pässe, welche aus dem Jahre 1737 herrühren, und dermalen von seinem Sohne, dem pensionierten Major Johann von Wancsa zu Lugoj aufbewahrt werden. Diese Pässe sind von der vormaligen K.K. Banatischen Landesadministration und vom K.K. Vice Comandanten in Temesvarer Banate General Major Graf Scotti für den Feldwäbel Wancsa und 12 Mann ausgestellt, welche insgesammt zu Auskundschaftungen an der Österreichtürkischen Grenze während der im Winter 1737 auf 38 Waffenruhe sich freiwillig meldeten. Der Grossherzog Franz ernannte nach überstandener Gefahr, mittels Patent Dto 17. Julii 1738 Peter Wancsa im Feldlager bei Kornia, ob der gegen den Erbfeind geleisteten ersprieslichen Dienst, zum Lieutenant der Panduren im Temesvarer Banat. Im Jahre 1754 erging den 28. April von der Banater Hof Kommission der Befehl : „ Dass der Panduren Lieutenant Peter Wancsa den Posten in Schuppaneck bei Orsova für beständig zu beziehen, und unter sein Komando, die im Karansebescher und Orsovaer Distrikte zerteilten 22 Plajaschen zu vereinigen sie allenfalls bis auf 27 Köpfe zu vermehren und zum Grenz Patrouillen Dienste eifrig zu verwenden habe."

Am 25. Maii 1754 wurde mittels Reskript der Banatisch Illyrischen Hofdeputation in Wien, Peter Wancsa von Ihrer Majestät der Kaiserin Maria Therezia zum wirklichen Capitan der K.K. Illyrischen Militz ernannt, und im Komando über die Plajaschen in Orsova und Karansebesch bestätigt. Dieses Rescript befindet sich ebenfalls in den Händen des erwähnten Sohnes Johann Wancsa pensionierten Majors zu Lugos.

Capitän Peter Wancsa starb im Ruhestand zu Karansebesch Ano 1776. Sein Sohn Johann Wansca pens. Major starb zu Lugos als ungarischer Edelmann 1843 den 8. September.

Wann und auf welche Weise Slatina zweien Grundherren verliehen worden sei ist unbekannt. Als gewiss ist, dass während den Jahren 1741 bis 1774 Slatina das Eigenthum des Hl. Martin, welcher den rechten Theil inne hatte, und des Hl. Florey welcher den linken Theil mit dem Pfarrhause und Kirche besass, war. Ausser diesen Nahmen ist aber von diesen Grundherren nichts mehr bekannt, als dass die Häuser des Marinischen Theils auf den Skaunisch standen.

PROFANATION (ENTWEIHUNG) DER KIRCHE

Wohl die gebirgige Gegend, mit vielen Schluchten durchfurcht, und undurchdringlichen Wäldern geschützt, haben dazu beigetragen von jeher, dass die hiesige Gegend von mehreren Räuberbanden durchstreift wurde. Diese sonst so gefährlichen Gäste hatten übrigens in der hiesigen Gegend nicht viel Schreckliches, vielmehr waren selbst von den Slatinaern einige Einwohner welche dieses Räubergesindel kräftig unterstützten. Im allgemeinen wurde ihm willig alles, was sie verlangten dargeboten so oft sie sich bei einem oder dem anderen Salasch zum Schmause einfanden — wogegen sich die Räuber selbst auch mit 1—2 Schafen begnügten und den Hirten nichts zu Leid taten. Die garnisonierenden Abteilungen der Regimenter Anton Karl Vallis und Wolfenbüttel, welche dem Raubgesindel zwar emsig nachspürten waren nicht hinreichend die Räuber vertilgen. Besonders hatte sich eine Bande in den Jahren 1769/70 zum Schrecken der Gemeinde um Slatina aufgehalten, dessen Harambascha (Anführer) Petru Balan, der Bruder des damaligen Knesen war, zu seiner Gesellschaft gehörten ausserdem noch Mihaj Korba aus Bukosnitza, Mihaj Franceszko aus Szlatina, Georgie Ageszko gleichfalls aus Szlatina, Ivan Kereba aus Golletz und andere mehr. Diese hatten alle Engpässe besetzt, plünderten und mordeten Alles, was ihnen in die Hände kam.

Da alle Mittel Ihrer mit Gewalt habhaft zu werden ohne Erfolg angewand worden waren, so entschloss sich im Jahre 1771 der damalige Vice Prefect des Karansebescher Districts, Stephan Megyeri, welcher allhier das damalige Hauptmannsquatier bewohnte, die Räuber durch List zu fangen. Er sagte also dem Ortsknesen Martin Balan er möge seinem Bruder, dem Harambascha sagen : dass Ihro Majästät die grosse Kaiserin Maria Therezia allen Verbrechern, die sich zu bekehren willens sind und ihr böses Leben ändern wollen Pardon das heisst Verzeihung verheissen habe, und hiezu verordnet, dass die reuigen Verbrecher sich in die Kirche, welche zu diesem Zwecke offen bleiben solle begeben und durch ein offenes Bekenntniss und Reue sich dieser Gnade würdig machen sollten. Der Knes merkte selbst die Falle nicht, die er seinem entartetem Bruder legte, durch eine Schrift, welche das Pardondekret darstellen sollte und welches ihm vorgelesen wurde, ward ihm aller Verdacht benommen. Er lokte die Räuber wirklich in die Falle, sie bestimmten den Tag an welchem sie — jedoch bewaffnet — sich in der Szlatinaer Kirche einfinden würden. Von allen dem wurden die in und um Szlatina liegenden Truppen der Regimenter Vallis, Prinz Anton Karl, Volfsbüttl Szavoien und Gyulay In Kenntniss gesetzt. Als daher die Räuber sich den 20. Nov.1770 in die Kirche eingeschlossen hatten, um Pardon zu erhalten ward die Kirche von Militär umrungen und an die Räuber die Aufforderung sich zu übergeben gemacht. Als diese sahen, dass sie verrahten seien, und keine Rettung mehr möglich sei, so wurden sie wühtend und gelobten ihr Leben so teuer als möglich zu verkaufen, sollten sie aber lebend entkommen, so schwuren sie dem Knesen von dem sie sich verrathen, und verführt wähn-

ten die fürchterlichste Rache. Sie wagten endlich einen Ausfall, nach mehrtägiger Haft durch Hunger getrieben. Obgleich die grösste Vorsicht gebraucht worden, und man auf alles gefasst war, so gelang es dennoch beim Ausfall, dass die verweifelnde Wuth, mit welcher die Räuber sich auf die Wachen losstürzten zwei von ihnen, nähmlich den Mihaj Korba und Georgiu Agesko entwischen liess, während der Anführer Petru Balan, Mihay Franceszku und Ivan Kereba, mit vielen Wunden bedeckt, gefangen genommen wurden. Während die Entwichenen verfolgt wurden sind die Gefangenen zum Tode bereits verurtheilt ohne olle Ceremonien hingerichtet worden, und zwar ein vor der Kirche liegender Holzstamm diente als Block und eine gewühnliche Holzaxt anstatt des Beiles. Petru Balan der Anführer wurde von Blut triefend auf den Holzstamm niedergebunden, da sagte er zu seinem Bruder den Knesen : Vino Frate mîncă şi saturăte de Karne me, pentru kare meai văndut. (Komm Bruder und esse, sättige dich von meinem Fleisch, um dessen willen du mich verkauft hast). Kaum hatte er dieses gesagt so wurde auf mehrere Hiebe der Kopf vom Rumpfe getrennt. Auf ähnliche Art wurde Mihaj Franceszko in Bukosnitza und Ivan Kereba in Golletz an demselben Tage geköpft.

Alles dieses habe ich aus dem Munde alter Szlatinaer Grenzer, welche als Augenzeugen dieser gräulvollen Tragödie beiwohnten als :

Mihai Rojesko nr. 91 gebohren den 29.Nov.1750 war als 20-jähriger bereits verheirateter junger Mann bei der Exekution gegenwärtig.

Nicolaus Motter Nr. 59 gebohren den 6. Dec. 1758
Mihaj Motter, dessen Bruder 1760
Ilia Roma Nr. 43 1761
Mihai Blasch Nr. 102 1763,

welche als Knaben die Blutscene mit angesehen haben — nebst vielen andere, welche alle einstimmig, von Wort zu Wort mir obiges Erreigniss erzählten — und welche alle ausser dem Alten Mihaj Philipp — Rojeszko (1840) noch am Leben sich befinden.

SÜHNE

RECONICILIERUNG (VERSÖNHNUNG) DER KIRCHE IM JAHRE 1771

Im Archiv der Temescher königl. Cameral Administration befinden sich sechs Zuschriften des geheimen Cabinet Secretairs der Kaiserin Maria Therezia Hofrath Pischler an den Presidenten der Banatischen Landesadministration Grafen Carl v. Clary welche die Befehle an den Banatischen Provincial Inginieur Kostka enthalten, die entweihte Szlatinaer Kirche auf allerhöchsten Befehl der Kaiserin einfach aber anständig wiederherzustellen, die entstellten Bildnisse der 3 Altäre wurden durch neue aus Wien ersetzt — Tabernakel aber und andere Gerähte in Temeswar verfertigt.

Auch ist auf ihren ausdrücklichen Befehl das in der Kirche sich befindliche Chronogramm eingemauert worden, welches die Entstehung und Erneuerung der Kirche verewigt, es ist folgendes:

QVoD franCIsCVs post Caesar, et CaroLVs fratres LotharI
VenanDo errantes hIC tVrCas eVaserVnt (1738)
LargItate VIDVae aC affInIs MarIae restrVcta (1771)

Die Reconcilation geschah den 1. Juli wie aus einer Anmerkung des damaligen Pfarradministrators Stephan Kubik erhellt, wo er bei der Taufe eines Kindes am 3. Julii ein NB-Zeichen einsetzt und sagt: „ hunc primum in nova baptizavi Ecclesia".

Von den vielen Ornaten, welche die Kirche von der grossmütigen Kaiserin erhalten haben soll ist nur ein einziges unter dem Namen „ das Maria Therezia Kleid" hochverehrt, vorhanden, und selbst dieses hat keine Beweise für seine Herstammung, weil die damaligen Pfarradministratoren zum unersetzlichen Schaden gar nichts aufgeschrieben haben.

RACHE DER RÄUBEF

Dadurch, dass der Anführer der Räuber und einige seiner Knechte gefangen und hingerichtet wurden, war die Gegend noch keineswegs von dieser Landplage befreit — sondern der allgemeinen Aussage der obbgenannten, und auch anderer alten Leute zu Folge, hatten sich noch mehrere und Zahlreichere Banden gebildet, welche schonungslos jeden plünderten, dessen sie nur habhaft werden konnten, Brand und Mord waren daher an der Tages-Ordnung. Die Rädelführer dieser Bösewichte waren die zwei entkommenen Mihaj Korba und Georgiu Ageszko, diese hatten mittlerweile den Zusammenhang der Sache, wie sie nämlich in Gefangenschaft gerathen, vom Knesen Balan erfahren, und schwuren sich an dem Vice-Prefecten Megyeri zu ıächen.

Der Aussage von obenangeführten Augenzeugen und vielen anderen aus der Umgebung gemäss, kamen die Räuber am Allerheiligen Tage 1771 Abends gegen 4—5 Uhr, über 50 an der Zahl (wass vielleicht übertrieben sein dürfte) sehr stark bewaffnet in's Dorf, besetzten zuerst die Gassen-Ecke, und forderten die Einwohner auf sich ruhig zu verhalten, ansonsten sie das ganze Dorf zu verbrennen und alles was lebt umzubringen drohten. Hierauf begab sich ein Theil der Räuber zum Hause des Vice-Prefekten umringten es von allen Seiten, und zündeten es an mehreren Orten an. Bald loderten die Flammen gegen Himmel denn Haus-Stall, grosse Fruchtspeicher — Scheune und Stroh-Tristen standen in einem Feuermeer. Alles was lebte Frau mit zwei Kinder — Gesinde Vieh samt Allem Vermögen des Hauses wurde in Asche verwandelt. Niemand (vielleicht aus Einverständniss) getraute sich nur einen Tropfen Wasser, oder ein lautes Wort zur Hilfe der unglücklichen Bewohner zu bringen. Mit höllischer Freude umtanzten die Räuber die Brandstädte und wichen nicht bis alles verzehrt war. Im lautem Jubel mit Musik verliessen sie um

Mitternacht das Dorf, an die Einwohner die Drohung zurücklassend, dass sie jedem der ihnen etwas zu leid thun wollte, so machen werden wie sie es dem Vice-Prefekten Megyeri gemacht haben.

Er selbst der Vice-Prefekt entrann diesem fürchterlichen Brande und seinem gewissen schmerzhaften Tode dadurch, dass er mit einer Abteilung Soldaten auf Recognoscierung abwesend war, aber eben dadurch auch seinem Hause alle Sicherheit und Hilfe entzogen hatte.

Welch ein schreckliches Erreigniss und dennoch haben die unglückseligen Minoriten nichts davon adnotiert.

Der Aussage bemeldeter und aller Szlatinaer gemäss, war seit jenem furchtbarem Brande in Szlatina bis heute noch kein Haus abgebrannt. Zwar ist öfters Feuer ausgebrochen, aber nie gedieh die Brunst soweit das ein Haus ganz abgebrannt wäre, was umso erwähnenswerter ist als alle Häuser von Holz aus Ziegelwand gebaut sind.

ÎNCERCARE DE MONOGRAFIE A PAROHIEI DIN SLATINA

de Iosif Nowák, preot aici în anul 1840

RĂZBOIUL CU TURCII ÎN ANUL 1738

Pacea de la Pojarevaţ din 21 iulie 1718 a pus capăt stăpînirii de 164 de ani a turcilor în Ungaria şi Banat, dînd ţării speranţa unei păci mai îndelungate. Dar încă din aprilie 1738, turcii au pătruns prin Porţile de Fier din nou în Banat şi la 28 aprilie 1738 s-au aşezat în tabără la Orşova-Veche.

Războiul a luat direcţia Slatinei, deoarece în 20 mai 1738 turcii şi-au făcut apariţia la Mehadia şi au asediat, patru zile la rînd, castelul, pe care-l apăra generalul imperial contele Piccolomini, care, din lipsă de muniţii şi provizii, în ziua de 27 mai 1738, capitulînd în condiţii onorabile, a fost silit să-l părăsească. Acum turcii au devenit stăpîni pe trecătoarea care duce din Mehadia, prin Slatina, pînă la Caransebeş în Banat.

Slătinenii, cînd au primit vestea că vin turcii, s-au pregătit să fugă înăuntrul ţării. Astfel, administratorul parohial de atunci, Alexius Szabo, după ce a înmormîntat în ziua de 5 februarie 1738 pe nepotul său Martin Leva, mort de tifos, el, administratorul parohial, a pus în mişcare satul pentru evacuare, ceea ce s-a întîmplat în 26 mai 1738, în seara de duminica Rusaliilor. Au luat cu ei protocoalele parohiale, obiecte de cult mai de preţ ale bisericii, apoi toate vitele şi alimentele. Femeile şi copiii însoţeau carele, iar bărbaţii mergeau în urma lor la o oarecare distanţă, ca acoperire.

Unii slătineni, dar mai cu seamă oamenii din satele vecine, Ilova, Armeniş, Sadova, apoi Goleţ, Bucoşniţa, Petroşniţa, s-au reîntors; se îmbrăcară ca turcii şi formară mai multe cete de haiduci, păcătuind în

numele turcilor; cutreierau cîmpul şi pădurea, furau, jefuiau şi ucideau unde puteau.

În acest timp, turcii asediau Orşova Nouă, pe care o apăra colonelul Kronberg, şi pentru despresurarea căreia a venit în ziua de joi, 20 iunie 1738 [1], la Timişoara, marele duce de Lotharingia, Francisc, căsătorit din anul 1736 cu alteţa-sa imperială Maria Terezia, iar mai tîrziu împărat, primul cu acest nume, Francisc I, şi fratele său Carol. Îşi adunară acolo oastea şi sîmbătă, 20 iunie 1738, porniră din Timişoara. Luni 24 iunie 1738 se găseau la Lugoj. Miercuri, 26 iunie 1738, în Caransebeş, unde li s-a alăturat prinţul Lobkovitz, general de cavalerie, cu un corp de oaste din Transilvania. Joi, în 27 iunie, oastea a sosit la Slatina, unde trupele au trebuit să treacă cheia Slatina-Sadova, adică drumul foarte îngust dintre Timiş şi munţii foarte prăpăstioşi, în detaşamente foarte mici. Vineri, 28 iunie 1738, seara, au sosit peste Teregova la memorabilul deal al Domaşnei, care este o ramificaţie a Alpilor şi împarte apele, încît toate pîraiele pînă aici se varsă în Timiş şi se scurg spre nord, de acolo începînd însă toate pîraiele se scurg spre sud, în Dunăre. Aici trupele s-au aşezat în tabără pe crestele foarte late ale dealului, de unde inamicul se retrăsese la Cornea. Sîmbătă, în 29 iunie 1738, în ziua sfinţilor apostoli Petru şi Pavel, trupele, extenuate de marşul neîntrerupt, au avut o zi de odihnă.

Marele duce Francisc şi prealuminatul său frate se folosiră de ocazie spre a organiza o recunoaştere a terenului şi a face o mică vînătoare. De pe dealul Domaşnei o apucară, cu mica lor suită, pe drumul din dreapta spre sud-vest şi în regiunea dealului „Turcii-morţi", se întîmplă ghinionul că fraţii se despărţiră de suita lor şi se rătăciră prin pădure. Primejdia era cu atît mai mare pentru prinţi, deoarece pădurile erau cutreierate în scop de jaf nu numai de bande de tîlhari turci, ci şi de români rău intenţionaţi, spre jaf, iar nemărginitele păduri seculare nu aveau drumuri de ieşire.

Ştirea acestei triste întîmplări a fost pentru oastea noastră tot atît de descurajantă pe cît a fost de îmbucurătoare pentru turci. Paşa din Vidin, care comanda trupele turceşti, încurajat de ştirea dispariţiei marelui duce, a dispus ca trupele sale să înainteze de îndată spre Domaşnea şi să pătrundă cu o iuţeală neobişnuită, încît generalul Koenigsegg, complet descurajat de pierderea marelui duce, s-a văzut constrîns să se retragă în cîmpia dintre Slatina şi Ilova, numită „Cîmpul Fomii", pentru a cîştiga mai mult teren şi a putea astfel să înfrunte pe inamic.

În acest timp, i-a reuşit unui oarecare Petru Vancea, originar din Bucoşniţa, care însoţea armata imperială în calitate de ghid, să dea, în preajma Luncaviţei, de prinţii rătăciţi prin codri. Nu i-a mai putut conduce îndărăt pe acelaşi drum pe unde umblaseră, pentru că turcii între timp ocupaseră acea regiune, urmărindu-l peste tot pe marele duce, deoarece se aşteptau ca prinderea prinţilor, a ginerelui imperial să le asigure

[1] În cea mai mare parte, zilele date de autor nu corespund cu datele.

victoria şi o enormă sumă de bani drept răscumpărare. De aceea, Vancea, în 30 iunie 1738, a pornit la drum cu cei doi prinţi din Culmea Ratcoanei spre Semenic, unde, îndurînd tot felul de lipsuri, au petrecut a doua noapte în păduri. La 1 iulie 1738 se întoarseră înapoi peste Culmea Tîlvii în Valea Polum, la izvorul Timişului, şi de aici sosiră cu bine peste Cracul Pepii, Tîlva de Soc, Măgura Gostei şi Chicioara, de-alungul pîrîului Slatina, pe o colină, de unde se văzură trupele imperiale, la o depărtare cale de un sfert de oră de Cîmpul Fomii. Cînd prinţii se văzură în afară de primejdie, din prea nobila lor inimă izbucni mulţumirea cea mai fierbinte către Dumnezeu şi, complet sleiţi de groaza şi istovirile celor trei zile, se odihniră pe o piatră mare, ieşită din pămînt, apoi cu sentimente de recunoştinţă s-au dus la trupe, care au fost nespus de bucuroase de sosirea lor.

La 2 iulie 1738, oastea a pornit bucuroasă, iar seara a ajuns din nou pe dealul Domaşnei şi miercuri, 3 iulie 1738, în satul Cornea. Aici le este vădită adevărata măsură a primejdiei în care au fost prinţii, căci din toate părţile pădurii roiau hoardele turceşti, care încercau să oprească marşul imperialilor. În 4, 5 şi 6 iulie 1738, aproape de Cornea a avut loc o ciocnire, în care victoria n-a fost decisă pînă sîmbătă, 6 iulie, cînd turcii au fost bătuţi şi puşi pe fugă, lăsînd în urma lor 5 tunuri cu muniţie. Toată ziua a fost o ploaie îngrozitoare, din care motiv nu i-au putut urmări pe fugari în aceeaşi noapte, căci toate puştile şi muniţia se udase. Duminică, 7 iulie s-au făcut toate pregătirile pentru marş, iar luni, 8 iulie 1738, oastea a pornit la drum şi a sosit marţi, 9 iulie, în faţa castelului din Mehadia, unde comandantul Ibrahim aga a capitulat şi s-a retras. Miercuri, 10 iulie, inamicul a fugit din Orşova şi s-a concentrat la Cladova.

În 15, turcii au pătruns pînă la Mehadia, au fost însă loviţi de marele duce, care era foarte bine ajutat de generalii conţi Phillipi, Neupperg, Preising şi St. Ignon. Turcii au pierdut trei mii de oameni, 33 de drapele şi mult bagaj.

După această victorie, îndată ce inamicul a părăsit şi Orşova, marele duce s-a înapoiat la Viena, deoarece o febră violentă i-a ameninţat nobila-i viaţă.

ZIDIREA BISERICII DIN SLATINA. 1740

Vestea îmbucurătoare despre scăparea fericită a prinţului a umplut toate inimile de o nemărginită mulţumire, această ştire mişcînd profund îndeosebi serenisima familie imperială, deoarece ginerele iubitului împărat, soţul principesei moştenitoare, a fost acela a cărui scumpă viaţă a scăpat în mod norocos din cea mai mare primejdie. Ceea ce serenisimul salvat a făgăduit, recunoscător s-a grăbit să şi împlinească, adică, pe locul unde prinţii salvaţi şi în afară de orice primejdie, în faţa propriilor trupe, s-au putut odihni, spre veşnică amintire şi mulţumire pentru atotputernicul ocrotitor al celor rătăciţi, a zidit o capelă, iar piatra pe care s-au odihnit,

obosiţi, mulţumitori şi satisfăcuţi de scăpare, a servit drept piatră fundamentală.

Această capelă s-a terminat în anul 1740, s-a tîrnosit şi a servit drept biserică parohială, deoarece biserica de mai înainte, în timpul bejeniei locuitorilor din sat, a ars. La început, capela a fost aşezată spre răsărit, nu cum stă azi, spre apus; e o zidire mică, dar în stil măreţ, cu trei altare: altarul principal este Mîntuitorul răstignit, altarele laterale, la dreapta, Sf. Francisc, la stînga, Sf. Terezia; şi este acoperită cu tablă albă.

SLATINA, DUPĂ RĂZBOIUL CU TURCII, ÎN ANUL 1739

În sfîrşit, după 18 luni, locuitorii Slatinei s-au întors la vetrele lor la 1.XII.1739. În primăvara anului 1740, s-a zidit biserica amintită şi actuala casă parohială; vechea casă parohială, complet distrusă, fu reclădită şi aranjată ca locuinţă pentru un administrator cameral, numit vice-prefect. Peste drum de casa parohială s-a zidit o cazarmă militară, clădirea şcoalei normale de azi.

PETRU VANCEA

Petru Vancea, care a avut norocul să salveze pe marele duce şi pe alteţa sa fratele lui, de primejdia ameninţătoare de a ajunge în mîinile inamicului incursor, a fost strajameşter în compania de panduri bănăţeni. Aceasta o dovedesc două paşapoarte, care datează din anul 1737, păstrate de fiul lui, maiorul pensionar Ioan de Vancea, în Lugoj. Aceste paşapoarte sînt întocmite pentru strajameşterul Petru Vancea şi 12 oameni, care s-au prezentat de bună voie spre a culege ştiri de la hotarul austro-turc în timpul de tihnă din iarna anului 1737/38, de către generalul de brigadă conte Scotti, fost vice-comandant cesaro-crăiesc în Banatul Timişan, şi de administraţia provincială bănăţeană cesaro-crăiască.

Marele duce Francisc, după ce a scăpat de primejdie, cu patenta din 17 iulie 1738, dată în lagărul din Cornea, îl numi pe Petru Vancea, pentru bunele servicii aduse contra inamicului ereditar, locotenent de panduri în Banatul Timişan. În anul 1754 la 28 aprilie a apărut ordonanţa comisiunii aulice din Banat ca: „Locotenentul de panduri Petru Vancea să ocupe în permanenţă postul din Jupalnic, la Orşova, şi sub comanda lui să unească cei 22 de plăieşi, împărţiţi în districtele Caransebeş şi Orşova, iar la nevoie să-i sporească pînă la numărul de 27 şi să-i folosească zelos în serviciul de patrulare pe graniţă". La 25 mai 1754, Petru Vancea a fost înaintat de M. S. Maria Terezia, prin rescriptul Deputaţiunii aulice Banato-ilire din Viena, la gradul de căpitan plin al miliţiei ilirice cesaro-crăieşti şi confirmat la comanda plăieşilor în Orşova şi Caransebeş. Acest rescript se află de asemenea în mîna numitului fiu, Ioan Vancea, maior pensionar în Lugoj.

Căpitanul Petru Vancea a murit în retragere, la Caransebeş, în anul 1776. Fiul său, maiorul pensionar Ioan Vancea, a murit în Lugoj, ca nobil ungur, la 8 septembrie 1843.

Nu se ştie cînd şi în ce mod a fost donată Slatina la doi stăpîni. Este sigur însă că în anii 1741—1774, Slatina era proprietatea ‹mănăstirii› Sf. Martin, care stăpînea partea dreaptă şi a ‹mănăstirii› Sf. Florei, care avea partea stîngă, împreună cu casa parohială şi biserica. Afară de aceste nume, despre proprietari nu se ştie nimic, decît atît : casele din partea Martineştilor au fost pe Scăuniş.

★

PROFANAREA BISERICII

Regiunea muntoasă, cu multe prăpăstii şi codrii de nepătruns, probabil că a contribuit în a fi cutreierată din totdeauna de multe cete de haiduci. Aceşti musafiri, dealtminteri destul de periculoşi, nu au săvîrşit prea multe grozăvii în această regiune, ei fiind mai degrabă ocrotiţi de către unii locuitori slătineni. În general, li s-a dat de bună voie tot ce au cerut ; dacă se duceau la un sălaş la masă, haiducii se mulţumeau şi numai cu cîte o oaie sau două, fără să se dedea la acte de silnicie faţă de ciobani. Detaşamentele de garnizoană ale regimentelor Anton Karl Wallis şi Wolfenbüttel, care au urmărit intens cetele de haiduci, nu au fost suficiente pentru exterminarea lor.

În anii 1769/1770 a poposit în jurul Slatinei mai ales ceata condusă de Petru Bălan, spre groaza satului, unde cnez era fratele harambaşei (conducător de haiduci). Din ceată mai făceau parte în afară de acesta Mihai Corbu din Bucoşniţa, Mihai Frînţescu din Slatina, Gheorghe Aghescu tot din Slatina, Ioan Careba din Goleţ şi mulţi alţii. Aceştia au ocupat toate trecătorile, ucigînd şi prădînd tot ce le ieşea în cale.

Deoarece toate mijloacele de a-i prinde cu forţa au fost zadarnice, în anul 1771 viceprefectul de atunci al districtului Caransebeş, Ştefan Megyeri, care locuia atunci la reşedinţa căpitanului, a luat hotărîrea să-i prindă pe haiduci prin vicleşug. Ca urmare, el a spus cnezului Martin Bălan, ca acesta să-i spună fratelui său, harambaşei, că M.S. marea împărăteasă Maria Terezia a dispus graţierea, adică iertare pentru toţi răufăcătorii care vor să se îndrepte şi să-şi schimbe viaţa lor rea şi pentru aceasta a dispus ca haiducii căiţi să intre în biserică, care în acest scop a fost lăsată deschisă, iar ei să se facă demni de această clemenţă, printr-o mărturisire deschisă de căinţă. Chiar nici cnezul n-a observat cursa întinsă fratelui său rătăcit, deoarece o scrisoare, ce trebuia să fie decretul de graţiere şi care i s-a citit, i-a îndepărtat orice bănuială. Apoi, el i-a ademenit pe haiduci să cadă în cursă, iar aceştia au fixat ziua în care au

intrat în biserica din Slatina, însă înarmaţi. Toate acestea au fost aduse la cunoştinţa trupelor din Slatina şi din jur, din regimentele Wallis, prinţul Anton Karl, Wolfenbüttel, Savoya şi Gyulay. La 20 noiembrie, în timp ce haiducii intraseră în biserică, pentru a obţine iertarea, unde s-au şi închis, biserica a fost împresurată de armată, iar haiducii au fost somaţi să se predea. Aceştia, văzîndu-se trădaţi şi că o salvare nu mai este cu putinţă, s-au înfuriat şi au jurat să-şi vîndă viaţa cît mai scump posibil, iar de vor scăpa teferi, cnezului, de care se credeau trădaţi şi înşelaţi, i-au jurat cea mai crîncenă răzbunare. În cele din urmă, după mai multe zile de încercuire, îndemnaţi şi de foame, au încercat o ieşire.

Deşi au fost luate cele mai mari precauţiuni şi pregătiri în vederea oricărei eventualităţi, la această încercare de ieşire, în furia disperării cu care haiducii s-au năpustit asupra sentinelelor a fost posibilă scăparea a doi din ei, a lui Mihai Corbu şi a lui Gheorghe Aghescu, în vreme ce harambaşa Petru Bălan, Mihai Frînţescu şi Ioan Careba, acoperiţi de multe răni, au fost prinşi. În timp ce îi urmăreau pe fugari, cei prinşi, osîndiţi deja la moarte, au fost executaţi fără nici un fel de ceremonie şi anume, un buştean trîntit în faţa bisericii servea de butuc, iar un topor obişnuit, drept secure. Petru Bălan, harambaşa, legat de butuc, sîngerînd s-a adresat fratelui său, cnezului: „Vino, Frate, mîncă şi satură-te de Karne me, pentru kare me-ai vândut". Abia a rostit aceste cuvinte şi capul i-a şi fost despărţit de trup, după mai multe lovituri. În mod asemănător au fost decapitaţi, în aceeaşi zi, Mihai Frînţescu în Bucoşniţa şi Ioan Careba în Goleţ.

Toate acestea le-am aflat din gura bătrînilor grăniceri slătineni, care au fost martori oculari ai acestei groaznice tragedii: Mihai Roiescu, nr. 91, născut la 29 noiembrie 1750, a fost de faţă la execuţie, fiind el atunci tînăr de 20 de ani, deja căsătorit, Nicolae Moatăr, nr. 59, născut la 6 decembrie 1758, Mihai Moatăr, fratele acestuia, născut în 1760, Ilie Roma, nr. 43, născut în 1761, Mihai Blaj, nr. 102, născut la 1763, care băieţandri fiind, au privit scena sîngeroasă, împreună cu mulţi alţii, care, cuvînt cu cuvînt, mi-au povestit unanim la fel întîmplarea de mai sus şi care, în afară de bătrînul Mihai Filip Roiescu (1840) sînt încă în viaţă.

RECONCILIEREA BISERICII, ÎN ANUL 1771

În arhiva administraţiei camerale regale din Timişoara se găsesc şase adrese ale secretarului cabinetului secret al împărătesei Maria Terezia, consilierul aulic Pischler, către preşedintele administraţiei regionale bănăţene, contele Karl de Clary, care conţin ordinele către inginerul provinciei Banatului, Kostka, de a restaura, din înaltul ordin al împărătesei, biserica profanată din Slatina, simplu, dar aşa cum se cuvine. Icoanele desfigurate ale celor trei altare au fost înlocuite cu altele noi de la Viena. Tabernacolul şi alte obiecte au fost însă confecţionate la Timişoara.

Totodată, în baza ordinului său expres, a fost pusă în zid cronograma ce se mai găsea în biserică, care eternizează originea şi renovarea bisericii şi care este următoarea: „Qvod Franciscus post Caesar et Carolus, fratres Lothari venando errantes hic turcas evaserunt (1738). Largitate vidvae ac affinis Mariae Theresiae restructa (1771)".

Reconcilierea s-a întîmplat la 1 iulie, după cum reiese din nota administratorului parohial de atunci, Ştefan Kubik, care a pus un semn, N.B., la botezul unui copil de trei ani, spunînd: „Hunc primum in nova baptizavi Ecclesia". Din multele odăjdii pe care biserica le-ar fi primit de la mărinimoasa împărăteasă, numai una singură este venerată sub numele de: „Haina Maria Therezia", dar nici despre aceasta nu sînt dovezi de unde provine, căci administratorii parohiali de atunci n-au făcut, din păcate, nici o însemnare.

RĂZBUNAREA HAIDUCILOR

Prin prinderea şi executarea căpeteniei haiducilor şi a cîtorva din ajutoarele sale, regiunea n-a fost nici pe departe scăpată de acest flagel, ci, dimpotrivă, după spusele celor pomeniţi mai sus şi ale altor bătrîni, ele au avut ca urmare formarea altor cete, multe şi mari ca număr, care au jefuit fără cruţare pe oricine apucau, încît incendiile şi asasinatele erau la ordinea zilei. Conducătorii acestor făcători de rele au fost cei doi scăpaţi, Mihai Corbu şi Gheorghe Aghescu, care aflînd între timp legătura de la cnezul Bălan şi anume cum au fost prinşi, au jurat să se răzbune pe viceprefectul Megyery.

Din declaraţia martorilor suspomeniţi şi ale multor altora din împrejurimi, haiducii au venit de ziua Tuturor Sfinţilor, în 1771, în sat, pe la orele 4—5 seara, în număr de peste 50 (ceea ce ar putea fi cam exagerat), foarte bine înarmaţi, au ocupat mai întîi colţul străzii şi au somat pe locuitori să păstreze linişte; în caz contrar, au ameninţat cu incendierea întregului sat şi cu uciderea a tot ce este viu. După aceasta, o parte din haiduci s-a dus la casa viceprefectului, au înconjurat-o şi i-au dat foc din toate părţile. Curînd flăcările se ridicau spre cer, grajdul, marile hambare de cereale, şura şi clăile de paie erau o mare de foc. Tot ce a fost în viaţă, nevasta cu doi copii, servitori, vite, toate bunurile casei au fost mistuite în cenuşă. Nimeni (poate în înţelegere) nu a îndrăznit să aducă nici măcar o picătură de apă sau să spună o vorbă tare în ajutorul nefericiţilor locatari. Cu bucurie infernală dansau haiducii în jurul focului şi nu s-au îndepărtat pînă ce nu a fost totul mistuit. La miezul nopţii, cu mare alai şi cu muzică, au părăsit satul, ameninţînd pe locuitori că oricine va îndrăzni să le facă vreun rău, va păţi ca viceprefectul Megyery.

Viceprefectul însuşi a scăpat de acest incendiu şi de o moarte chinuitoare sigură, pentru că a fost absent, fiind dus cu un detaşament de soldaţi în recunoaştere, şi tocmai prin aceasta şi-a lipsit casa de orice siguranţă şi ajutor.

Ce teribilă întîmplare şi totuşi minoriţii nenorociţi nu au notat nimic despre ea.

Din declaraţiile celor sus amintiţi şi ale tuturor slătinarilor reiese că de la acel teribil incendiu şi pînă astăzi nu a mai ars nici o casă în Slatina. Focuri au fost de mai multe ori, însă niciodată nu au luat proporţii, încît să ardă complet o casă, cu atît mai de notat cu cît toate casele erau din lemn, cu pereţii de cărămidă.

MATERIALE ROMÂNEȘTI DIN ARHIVE STRĂINE

DE

DAMASCHIN MIOC

Într-un scurt popas la Mănăstirea Sf. Sava din apropierea orașului Herțeg-Novi de pe coasta dalmatină, în R.S.F. Iugoslavia, am copiat din muzeul mănăstirii două documente slavo-române, mărturii ale rolului unor domni români de protectori ai creștinilor din Imperiul otoman. Documentele sînt cunoscute prin publicarea lor parțială, în slavă, de către unii istorici, ca Safarik (*Pamatky*..., p. 115), St. Novaković (în „Starine", XVI, p. 100), apoi în „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni...", XXIII, p. 523—525 ; 529—531, după care le-a publicat și N. Iorga (în „Analele Academiei Române", seria a II-a, t. XXXV, Mem. Secției istorice, p. 154—155). Am socotit că este bine să reintre în circuitul științific prin publicarea lor integrală și nu numai în limba lor originală, ci și în traducere românească. Dacă hrisovul lui Matei Basarab este scris într-o limbă obișnuită cancelariei din acea vreme, cel al lui Constantin Brîncoveanu — foarte probabil ultimul act slav emis de cancelaria domnească a Țării Românești — are puternice influențe sîrbești. Ca aspect, acesta din urmă este unul din cele mai frumoase hrisoave date de mărinimosul patron al Răsăritului ortodox.

★

Asupra bogăției în materiale românești medievale — îndeosebi manuscrise — aflate în bibliotecile, muzeele și arhivele din Uniunea Sovietică s-a mai atras atenția de către unii învățați slaviști sovietici sau de către slaviștii români. Ușor de recunoscut după grafie, miniaturi, desene și însemnări, multe din manuscrisele slavo-române au constituit obiecte de cercetare istorică, dar și mai multe se pare că au rămas necunoscute sau s-a trecut prea ușor peste ele. Monumente ale culturii românești din veacurile de mijloc — prin firea lucrurilor, mai ales bisericească — ,

manuscrisele pe care le prezentăm sînt de caracter religios, dar cu unele însemnări de caracter istoric. Publicarea descrierii lor, ca şi a însemnărilor, pînă la alcătuirea unui repertoriu complet al tuturor manuscriselor slavo-române şi româneşti din ţară şi din străinătate, sperăm să fie de folos cercetătorilor culturii noastre vechi.

1646 (7154) iunei 15, Tîrgovişte

Matei Basarab, domnul Ţării Româneşti, dă Mănăstirii Trebinie de pe coasta Dalmaţiei un obroc anual de 1800 de aspri, iar călugărilor care vor veni să ridice dania cîte 200 de aspri.

† Въ законѣ повелѣ господинъ Богъ синовом Израеловѡм на въсѣко лѣто десетствовати, єлика аще стежит; и съвѣдещи апостолы свѣти и богоносни ѿтци съвещаєт на помощь и на благодѣтелством дꙋшам нашем и прѣдаше нам юслѣдним чедом их, ѡви молитвож и бдѣнїем и постом, ѡви милостинѣми и юканїем ѡгрѣбати се ѿ въсѣкы злъ съ въсѣкои вѣрою, да готови бꙋдем ꙋслишати сладки глас: „Прїидѣте къ мнѣ въси трꙋждаєщи сѧ и ѡбрѣменѣни и аз ꙋпокои вы. Прїидѣте благословенїє ѿтца моєго, наслѣдꙋити ꙋготованоє вам царство ѿ слꙋженїє мирꙋ, възалкаx бо се, дасте ми ꙗсти, въждежаx, напоисти мє, странен бѣx и въведости мє, болен и вь темнице бѣx, прїидосте къ мнѣ“.

Єже и аз, благовѣрни и благочестивїи и Христолюбивїи и самодръжавнїи, Іѡ Матею Басараба воєводж, божїєю милостїєю, божїєю дарованїє ѡбладаєщоми и господствоєщоми въсои земле Оуггровлахїиское, ревнꙋє послѣдовати ꙋбо дрѣвним царем и господаръм, иже зъмлъна въ благодѣтелство и мирни проповодише и невесномꙋ царствїє сподобиши се. Паки въспоменꙋ господство ми слово Давида пророка и царя глаголища: „Блажень мꙋж милꙋит вес день, ꙗко ꙋсмотрит словеса сво на сꙋд въ вѣки не подвижит сѧ“. И паки: „Имже ѡбразом желаєт елен на источникы воднїи, сице желает дꙋша мое к тебе, Боже“.

Темже ꙋбо желанїєм въждеаѣx господство ми къ свѣтомꙋ божественꙋмꙋ монастирꙋ глаголими Требине, Храм ꙋспенїє прѣсвѣтѣи владичице наши Богородице, присно деви Марїа, ѿ Єрпскою Земле, поꙋкрѣпити и ꙋтвръдити; ꙋчиниx и приложи господство ми свѣтомꙋ монастирꙋ више пис на въсако лѣто по тысѧща ѡсми сътъ аспри — $\widetilde{҂аѡ}$ — и приxодещи братїєм спензꙋ $\widetilde{с}$[1] — двѣ стѣ аспрїи, да бꙋдет свѣтомꙋ мꙋнастирꙋ въ ꙋкрѣпленїє и божественни їноком въ пищѡ, а господство ми вѣчноє въспомин<на>нїє.

И по ѡшествю господства ми, еже ест въсимирна съмрътъ, аще комꙋ въроучит господъ Богъ начинит скриптрѡ бити владалец Влашкоє Земле или ѿ сръдичнаго плода господства ми или по грѣсѣ нашеx или ѿ иноплѣменик, моли

¹ Cifrele sînt scrise ulterior cu altă cerneală.

ви съ именем Божїи, како ꙋтвръдїти сьи Хрисовꙋл господства ми, да помилꙋити свѣтаа монастирꙋ ѡт Бога данаго вам стежанїе, съ чим ви дꙋхъ свѣти наставит, ꙗкоже сам Христос, спась наше, заповедав и рече: „Бꙋдете милостиви, ꙗко да имати раздрѣшенїе грѣхом съ страшное и второе пришествїю и молитваже и покров прѣчистїѧ матере наше Богородице и въсѣх свѣтих“, да прѣдваритни и сподобитни ѡ десноме Христа сꙋдїе стати зрещи дрꙋг дрꙋга веселими лици вь царствии бѣснѣми вь вѣки вѣком, амин.

Сеже оубо и сведїтелїю положи господство ми: пан Гїѡрма вел бан Кралевскїи и пан Драгомир вел дворник и пан Радꙋл вел логофет и пан Строе вел вистїiар и пан Дїнкꙋл вел спатар и пан Преда вел ключар и пан Барбꙋл вел столник и пан Радꙋл вел комис и пан Дрьгꙋшин вел пехарник и пан Константин вел постелник. И исправник, пан Ꙋдрище Нъстꙋрел вторїи логофет.

И писах аз, Соаре, въ настолни градꙋ ꙋ Тръговище, мѣсеца юнїе ві дьни, ѡт Адама въ лѣт ҂зрнд.

† Іѡ Матею воевода, милостїю божїю господинь.

Іѡ Матею воивода <m. p.>

† În lege a poruncit domnul Dumnezeu fiilor lui Israel ca în fiecare an să dea zeciuială din cît vor agonisi ; şi ştiind sfinţii apostoli şi purtători de Dumnezeu părinţi ne-au spus, spre ajutorul şi spre binefacerea sufletelor noastre şi ne-au lăsat nouă, celor din urmă fii ai lor, ca unii prin rugăciune şi priveghere şi post, alţii prin milostenii şi pocăinţă să se curețe de tot răul, cu toată credinţa, pentru a fi gata să auzim dulcele glas : „Veniţi la mine toţi cei osteniţi şi asupriţi şi eu vă voi odihni. Veniţi binecuvîntaţii tatălui meu, moşteniţi împărăţia gătită vouă de la facerea lumii, căci am flămînzit şi mi-aţi dat să mănînc, am însetat, mi-aţi dat să beau, străin am fost şi m-aţi cercetat, bolnav şi în temniţă am fost şi aţi venit la mine”.

Iată şi eu, binecredinciosul şi binecinstitorul şi de Hristos iubitorul şi singur stăpînitorul, Io Matei Basarab voievod, din mila lui Dumnezeu, cu darul lui Dumnezeu, stăpînind şi domnind toată ţara Ungrovlahiei, rîvnind dar să urmez vechilor împăraţi şi domni, care au cîrmuit cele pămînteşti în binefaceri şi pace şi s-au învrednicit de împărăţia cerurilor, mi-am amintit iarăşi domnia mea cuvîntul lui David proorocul şi împăratul, care a zis : „Fericit bărbatul care miluieşte în fiecare zi, căci se va ţine în seamă cuvîntul său la judecată ; în veci nu va fi mişcat”. Şi iarăşi : „În ce chip doreşte cerbul spre izvoarele apelor, astfel doreşte sufletul meu către tine, Dumnezeule”.

Cu aceeaşi dorinţă, dar, am dorit domnia-mea către sfînta, dumnezeiasca mănăstire numită Trebine, hramul adormirea preasfintei stăpînei noastre, de Dumnezeu născătoare, pururea fecioară Maria, din Ţara Sîrbească, a o întări şi a o împuternici ; am făcut şi am dăruit domnia mea sfintei mănăstiri mai sus scrise în fiecare an cîte o mie opt sute aspri — 1 800 — şi fraţilor veniţi după bani — 200 — două sute aspri, să fie sfintei mănăstiri de întărire şi dumnezeieştilor călugări de hrană, iar domniei mele, veşnică pomenire.

Şi după plecarea domniei-mele, care este atotliniştita moarte, cui îi va încredinţa domnul Dumnezeu schiptrul şi-l va face să fie stăpînitor al Ţării Româneşti, sau din rodul inimii domniei mele sau, după păcatele noastre, sau din alt neam, vă rog în numele lui Dumnezeu, ca să întăriţi acest hrisov al domniei mele, să miluiţi sfînta mănăstire din agoniseala dată vouă de Dumnezeu cu ceea ce vă va învăţa duhul sfînt, după cum însuşi Hristos, mîntuitorul nostru, poruncind a zis : „Fiţi milostivi, ca să aveţi iertarea păcatelor la straşnica şi cea de-a doua venire, şi rugătoare şi ocrotitoare pe preacurata maică a noastră, de Dumnezeu născătoare şi pe toţi sfinţii", să treacă înainte şi să fie judecaţi şi să stea de-a dreapta lui Hristos judecătorul şi să-şi vadă unul altuia feţele vesele în împărăţia cerurilor, în vecii vecilor, amin.

Iată dar şi martori am pus domnia-mea : pan Ghiorma mare ban al Craiovei şi pan Dragomir mare vornic şi pan Radul mare logofăt şi pan Stroe mare vistier şi pan Diicul mare spătar şi pan Preda mare clucer şi pan Barbul mare stolnic şi pan Radul mare comis şi pan Drăguşin mare paharnic şi pan Constantin mare postelnic. Şi ispravnic, pan Udrişte Năsturel al doilea logofăt.

Şi am scris eu, Soare, în cetatea de scaun, în Tîrgovişte, luna iunie 15 zile, de la Adam în anul 7154 (1646).

† Io Mateiu voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Io Mateiu voivoda (m.p.)

Mănăstirea Sf. Sava, lingă Herţeg-Novi, R.S.F. Iugoslavia.
Orig., perg., pecete atîrnată, pierdută.

1702 (7210) ianuarie 8, Bucureşti

Constantin Brîncoveanu, domnul Ţării Româneşti, dă Mănăstirii Trebinie de pe coasta Dalmaţiei 6 000 de aspri tot la al treilea an, iar călugărilor ce vor veni să ridice dania cîte 1800 de aspri.

† Въ законѣ Мωγсеевѣ заповѣда господъ Богъ сыновωм Їнсраеловым : на въсѣко лѣти слꙋжителем жертвенникꙋ господиннїю десѧтинꙋ ωт въсѣхъ лѣтныхъ плодωва земнихъ и ωт иннхъ притѧжанїи. Се оубо повѣленїе вѣдꙋще и свѣтїи апостоли и богоноснїи оуставиша на пользꙋ и спасенїе дꙋшамъ и прѣдаше намъ послѣднымъ нхъ сынолиь ово оубо молитвою и бдѣнїемь и постомъ овоже милостинею и покаѧнїемь да оуклоним сѧ въсѧкагω зла и да вѣрнѣ оуготовише сѧ, во еже слышати пресладкїи., глас спасителевъ, иже ест : „Прїидѣте къ мнѣ вси трꙋждающїи сѧ и ωбременїи и азъ оупокою вы". И ωво : „Прїидѣте благословенїи ωца моегω, наслѣдꙋите ꙋготованое вамъ царство ωт сложенїѧ мїра,

бъзалкаХ бо сѧ и дасте ми ѩсти, возждадаХ сѧ и напоисте мѧ, страни бѣХ и вовєдосте мѧ, нагъ и шдѣсте мѧ, болен и посѣтисте мѧ, во темници бѣХ и прїидосте къ мнѣ".

Сеи заповѣди и азъ Христолюбивыи Їѡ Костандин Басарабъ воевода, милостїю и даромъ вседържителѩ Бога господствꙋющїи всею землею ОугровлаХїискою, желаю поревновати и царемъ и господаремъ древным подражати, иже земными въ благодѣтелства наслѣдаше сѧ и небесныХ благъ добродѣтелїи ради во мирѣ причастници быша. И воспоминаѫ паки и пророка и царѧ Давида глаголющаго: „Блаженъ мꙋжъ щедрѧи и даѫи расмотрїи словеса своѩ на сꙋдѣ во вѣкь вѣка неподвиженъ". И паки: „Имже ѡбразъ желает єлен на источники водныѧ, сице желает дꙋша моѧ к тебѣ, Боже!".

Того ради, на сїе моа желанїе сице воздавише се вишѣ ѩкѡ прїиде преѡсвещени свѣтител и митрополит Никтарїе Херцеговачьскїи к нам, принесѣ и Хрисовꙋл прадѣда моего, ѡт Бозѣ почившаго, Їѡ Матеи Басараба воеводе, сотворшаго милостении и пожалованїе свѣтомꙋ и вожественомоу монастирꙋ имене емꙋ Требиние, ѡт Сербскиѧ Земли, идеже ест Храм оуспенїе прѣсвѣтыѧ владичицѧ Богородїцѧ и приснѡ девы Марїѧ, имже Хрисовꙋломъ тогда во днеХ егѡ господства приХождаХꙋ благовѣрнїи иноци и прїимаХꙋ милостинїю на все лѣто бывшемꙋже овомꙋ свѣтомꙋ монастырю на мѣстѣ ѡт далекомъ. И немогꙋщым инокѡм растоѩнїѧ ради мѣстѣ прїити ѡт тогѡ времене искати тоѧ вчиненыѧ и милостынѧ оу иниХ бывшиХ господарен прежде нас оувидьвщыже и азъ божїимъ съизволенїемъ наслѣдствꙋющїи емꙋ выше реченомꙋ господарю, прадѣдꙋ моемꙋ, сїе Богоꙋгодное дѣло и Хрисовꙋл сїю господиства ѡт милостыни ѡт тогожде преѡсвещенагѡ выше реченагѡ митрополита намъ представленыи ревнꙋѧ по господѣ Бозѣ и по той выше реченои свѣтои ѡбители и не Хотѧщъ ѡставити томꙋ Богоꙋгодномꙋ дѣлꙋ егѡ господства моегѡ выше реченагѡ прадѣда ѡт Бозѣ ꙋпокоенагѡ презираемꙋ быти съ изволиХ из свѣтлагѡ сръдца и ѡбновиХ и азъ овыи ветХїи Хрисовꙋл егѡ господства и вчиниХ да прїидꙋт благовѣрнїи иноци ѡт ѡвагѡ монастырѧ во исполненїи третѧгѡ лѣта по милостынїю, да прїимꙋт и ѡт нас по можности нашеи милостїю, ѡбаче по пѣнеземъ ҂ѕ҃, еже чинит талерѡв м҃е, да бꙋдет тое на оутвержденїе свѣтомꙋ монастырю и благовѣрным инокѡм на пищꙋ, моемꙋже господствꙋ моу покоеным родителемъ моим на вѣчнꙋю памѧть. ОуставиХ дати и братїемъ приХодѧщым милостынѧ ради на иХ потребꙋ и ѩдивенїе по пѣнеземъ ҂а҃ѡ, еже чинит талеров г҃ї пол. И оуставиХ и оутвердиХ господство мое да бꙋдет сїе вчиненаѧ милостынѧ неподвижна и непоколебима и непрезираема дондеже мене господъ Богъ подержит во житїи семъ.

А по преставленїи нашемъ ѡт мира сегѡ, егоже господъ Богъ изберет и оудостоит быти господаремъ и ѡбладателем сеи земли ОугровлаХїискои молителнымъ благом оусердиѡ ѡвагѡ желаемъ да воспрїимет сїе наше благоꙋгодное дѣло ѩвленое ксеи свѣтои ѡбители благоволителним сръдцемъ и милостивним на ѡво зрѣнїемъ очесъ и да не изрезит сегѡ и да благоволит, не ѡставити да прїидет сїе выше написаное и сочиненое и оꙋтверженое подаѧнїе милостыни во ѡскꙋдѣнїе и оꙋмаленїе и никакым ѡбразомь во и се конечное лишенїе или забвенїе, но по оуставленїю из моегѡ благоволителнагѡ сръдца и сочиненїю сꙋммы ѡглавленїѧ или множае да оумилосръдствит сѧ щидро подателною свою ѡвом благовѣрним инокѡм простирати десницꙋ богоже во троици славил їи милостинїю

подающаго ѡт смерти избавлѣющїи и живовѣчнїи сице вомꙋ ѡбѣщавї и не ѡставит его рꙋки ѡскꙋдѣти сѧ ѡт всѧх благыходѣщых съ висоти к мирним привиранїем во своем господарствованїим и во вѣцѣ бꙋдꙋщим во жизни непрестающїим во мѣстѡ земних щедро даѧнїи воздастꙋ емꙋ небеснаѧ им здꙋх по внебичесном дьнь вѣчнаго своего царствїѧ.

И оутвердих сїи всечестныи и благѡꙋгодныи Хрисовꙋл с подписами всѣх благородных и вѣрных болѧриныѡв моего господства, иже подписꙋют сѧ по именемъ: господинъ Корнѣ вел бан и Єтрое вел дворникъ и Дїнкꙋл вел логофет и Михаил Кантакꙋзино вел спатарю и Шербан вел вистїѧр и Бергоул вел ключарь и Дꙋмитрашкѡ вел постѣлник. Исправник Шербан Кантакꙋзино вторыи логофет.

Написа сѧ сеи Хрисовꙋл во господарствꙋющемъ градѣ Бꙋкꙋрещти, в четыри на десѧтыи годъ моего господствованїѧ, ѡт Исара, ianꙋарїѧ дьне н҃, во лѣто ѿ созданїѧ мира ҂зсї, ѡт рождества Христова ҂аѱв.

† Їѡ Костандин вѡевѡда, милостїю божїю господинь.

Иѡ Костандин воевода <m. p.>

Єтефан Кантакꙋзино
втори логофет
прочитнѡм.

† În legea lui Moise a poruncit domnul Dumnezeu fiilor lui Israel în fiecare an să dea desetină slujitorilor jertfelnicului domnului din toate roadele de peste an ale pămîntului şi din alte cîştiguri. Ştiind, dar, această poruncă şi sfinţii apostoli şi de Dumnezeu purtători părinţi au hotărît, spre folosul şi mîntuirea sufletelor noastre şi ne-au lăsat nouă, celor din urmă fii ai lor, ca aceştia prin rugăciune şi priveghere şi post, iar aceştia prin milostenii şi pocăinţă să se ferească de tot răul şi să se pregătească cu credinţă să asculte acel prea dulce glas al mîntuitorului, care este : ,,Veniţi la mine toţi cei osteniţi şi asupriţi şi eu vă voi odihni''. Şi aceasta : ,,Veniţi binecuvîntaţii părintelui meu, moşteniţi împărăţia gătită vouă de la facerea lumii, căci am flămînzit şi mi-aţi dat să mănînc, am însetat şi mi-aţi dat să beau, străin am fost şi m-aţi primit, gol, şi m-aţi îmbrăcat, bolnav, şi m-aţi cercetat, în temniţă am fost şi aţi venit la mine''.

Această poruncă şi eu, de Hristos iubitorul, Io Costandin Basarab voievod, cu mila şi cu darul atotţiitorului Dumnezeu, domnind peste toată ţara Ungrovlahiei, doresc să imit şi să urmez vechilor împăraţi şi domni, care cele pămînteşti în binefaceri şi pace cîrmuindu-le, au devenit părtaşi bunurilor cereşti. Şi iarăşi mi-am amintit şi de proorocul şi împăratul David, care zice : ,,Fericit bărbatul care miluieşte şi dă, căci i se vor ţine în seamă cuvintele la judecată, în veacul veacului nemişcat''. Şi iarăşi : ,,În ce chip doreşte cerbul spre izvoarele apelor, aşa doreşte sufletul meu către tine, Dumnezeule''.

De aceea, la această dorinţă a mea, aşa s-au întîmplat lucrurile, că a venit la noi preasfinţitul şi luminatul mitropolit Nectarie al Herţegovinei şi a adus hrisovul străbunicului meu, răposatul întru domnul Io Matei Basaraba voievod, care a făcut milostenii şi danie sfintei şi dumne-

zeieștii mănăstiri numele ei Trebinie, din Țara Sîrbească, unde este hramul adormirea preasintei stăpînei noastre de Dumnezeu născătoare și pururea fecioară Maria, cu hrisovul lui, atunci, în zilele domniei lui, au venit binecredincioșii călugări și au primit milostenie în fiecare an, fiind această sfîntă mănăstire la loc de departe. Și văzînd pe neputincioșii călugări care au venit în acea vreme din depărtarea lor, ca să caute acea întocmire și milostenie la alți domni, care au fost înaintea noastră, și eu, moștenind, cu voia lui Dumnezeu, acea mai sus zisă domnie a străbunicului meu, am dorit să adaug această faptă plăcută lui Dumnezeu și acest hrisov de milă al domniei către preasfințitul mitropolit de atunci, mai sus zis, nevrînd să las acel sfînt lăcaș mai sus zis al domnului Dumnezeu și acea faptă plăcută lui Dumnezeu a domniei lui, a mai sus-zisului străbunic al meu, răposat întru domnul, am cercetat cu bună voie, din inimă luminată și am înnoit și eu acest vechi hrisov domnesc și am hotărît să vină binecredincioșii călugări de la această mănăstire după milostenie, la împlinirea celui de-al treilea an, să primească și de la noi milostenie, după putința noastră, însă cîte bani 6 000, care fac taleri 45, ca să fie aceasta spre întărire sfintei mănăstiri și binecredincioșilor călugări de hrană, iar mie, domniei—mele și răposaților părinți ai mei spre veșnică pomenire. Am hotărît să se dea și fraților care vor veni după milostenie, pentru nevoia și hrana lor, cîte 1 800 de bani, care fac 13 taleri și jumătate. Și am hotărît și am întărit domnia mea să fie această întocmire și milostenie nemișcată și neclintită și neînfruntată cîtă vreme Dumnezeu mă va ține în această viață.

Iar după trecerea noastră din această lume, pe cine domnul Dumnezeu îl va alege și îl va așeza să fie domn și oblăduitor al acestei țări a Ungrovlahiei, binevoitori acestei osîrdii, doresc să primească această plăcută faptă, arătată către acest sfînt lăcaș, cu inimă binevoitoare și milostivă spre această îndeplinire din urmă și să n-o înlăture și s-o încuviințeze, să nu lase să ajungă această mai sus scrisă danie și milostenie, bine întocmită și întărită, la scădere și micșorare și, în nici un chip, la necurmată lipsă sau uitare, ci, după hotărîrea și întocmirea din a mea inimă binevoitoare, să se milostivească cu mare evlavie și cu mărire și milă și cu dărnicie să-și întindă dreapta către acești binecredincioși călugări. Astfel, Dumnezeu, întru troiță slăvit nu-i va lăsa să le fie mîinile lipsite de toate binefacerile, căci celor ce dau milostenie le este făgăduită izbăvirea de moarte și viața veșnică, ci cu mărire și reculegere în domnia sa și în veacurile viitoare viață necurmată, iar în locul celor pămîntești va fi mulțumit cu pioasa danie a celor cerești, în curata și veșnica sa împărăție.

Și am întărit acest atotcinstit și bineplăcut hrisov cu semnăturile tuturor blagorodnicilor și credincioșilor boieri ai domniei mele, care se vor subscrie pe nume: domnul Cornea mare ban și Stroe mare vornic și Diicul mare logofăt și Mihail Cantacuzino mare spătar și Șerban mare vistier și Vergul mare clucer și Dumitrașco mare postelnic. Ispravnic Șerban Cantacuzino al doilea logofăt.

S-a scris acest hrisov în cetatea domnească Bucureşti, în al patrusprezecelea an al domniei mele, de Isar, ianuarie 8 zile, în anul de la facerea lumii 7210, de la naşterea lui Hristos, 1702.

† Io Costandin voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Io Costandin voievod ⟨m.p.⟩

Ştefan Cantacuzino al doilea logofăt a citit.

Mănăstirea Sf. Sava, lingă Herţeg-Novi, R.S.F. Iugoslavia.

Orig. perg., pecete atîrnată; iniţialele, stema, monograma şi semnătura sînt lucrate în aur.

★

1. TORJESTVENIC — 1451, Moldova. Are 448 de file. F. 1—7 hîrtie, avînd filigrană mistreţul, f. 7—126 pergament, iar de la f. 128 pînă la sfîrşit tot hîrtie, avînd filigranat mistreţul. Probabil că iniţial a fost scris în întregime pe pergament, dar, pierzîndu-i-se începutul şi sfîrşitul, s-au completat pe hîrtie. Mărimea 27,5 × 20. Scrisul foarte frumos, regulat, în unciale moldoveneşti. Frontispiciul cu patru cercuri, artistic împletite, scrise în chinovar. Are unele îndreptări marginale şi în josul paginii. Pe pagină 28—30 rînduri. Legătură veche în lemn şi piele.

Însemnări

f. 448 v., în josul paginii: Іѡилъ исписа сїи Златаустъ въ лѣт ҂ѕцнѳ; съвръшиже сѧ мѧсѧца авгꙋст д҃ї. (Ioil a scris acest Zlataust în anul 6959 (1451); s-a săvîrşit în luna august 14).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 461/462.

2. TETRAEVANGHEL — 1471, Ţara Românească. Are 299 de file; mărimea 29,5 × 20,5. Scris pe pergament, cu excepţia f. 169—172, care sînt pe hîrtie, scrise de altă mînă, probabil intercalate ulterior. Scriere minusculă. Are frontispiciul şi iniţialele în culori, însă motive simple. Pe pagină sînt 21 de rînduri.

Însemnări

f. 299 v: Изволенїем ѡтца и поспѣшенїем сына и направленїем свѧтого дꙋха почь сѧ и свръши сѧ сїе благовѣстїе и Христово еѵагелїе въ дьны благочьстиваго и Христолюбиваго господина Їѡ Радꙋль воевода, сынь великаго Влад воевода. Исписа сѧ жꙋпанꙋ ключароу Фоуркѫ, ıако да мꙋ ест на здравїе и на спасенїе дꙋши и тѣлꙋ твоꙋ и родителем его и братїам его и да им на помощь и ѡставленїе грѣхѡм на сем свѣтѣ и въ бѫдѫщем вѣцѣ, аминъ.

И азь, пwп Довромир, писаХ своѧ рѫкоѫ грѣшноѫ и недостонноѫ, да wтци и братїа и вы, дїакwни, чьтете и исправлѣите и не клѣнете, а вас господь Богъ да вы помилѹет на страшнѣ сѫдищи, егда прїидет сѫдити[ти] живым и мрьтвым, ꙗко тwмѹ пwдобает; въсѣка слава и чьсть и поклан҄ѣнїе wтцоу и сынѹ и свѣтомѹ дѹХѹ, нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкwм, аминь. И съвръши сѧ в лѣто ҂ѕцо҃ѳ, индиктиwн д҃, крѫга слънцѹ з҃, крѫга лоунѣ ѕ҃, ѳемелїа ѳ҃, мѣсеца декемврїа к҃а дьнь.

(Cu voia tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh s-a început şi s-a sfîrşit această binevestire şi evanghelie a lui Hristos în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domn Io Radul voievod, fiul marelui Vlad voievod. S-a scris jupanului Furcă clucer, ca să-i fie de sănătate şi de mîntuire sufletului şi trupului, lui şi părinţilor lui şi fraţilor lui şi să-i fie de ajutor şi iertare păcatelor pe această lume şi în veacurile viitoare, amin.

Şi eu, popa Dobromir, am scris cu mîna mea cea păcătoasă şi neputincioasă, ca părinţii şi fraţii şi voi, diaconii, să citiţi şi să îndreptaţi şi să nu blestemaţi, iar pe voi domnul Dumnezeu să vă miluiască la straşnica judecată, cînd va veni să judece pe cei vii şi pe cei morţi, după cum i se cuvine; toată slava şi cinstea şi închinăciunea tatălui şi fiului şi sfîntului duh, acum şi pururea şi în vecii vecilor, amin. Şi s-a săvîrşit în anul 6979 <1471>, indiction 4, crugul soarelui 7, crugul lunii 6, temelia 9, luna decembrie 21 zile).

Bibl. Saltikov-Şcedrin, Leningrad, fondul 136.

3. <TÎLCUL EVANGHELIEI LUI IOAN> — 1509, Moldova. Are 390 de file; mărimea 32,5×21,5. F.1 şi 4 pe pergament, restul pe hîrtie, avînd filigranată o coroană. Pare a fi scris de două mîini. Frontispiciile de pe f.1 şi 4 frumos împodobite, lucrate în aur, roşu, albastru şi verde. Iniţiale, în aur. Are 23 de rînduri pe pagină. Copertele din lemn şi piele.

Însemnări

f. 389 v: Благоволенїемъ wтца и поспѣшенїемъ сына и съвръшенїемъ свѣтого дѹХа, Їw Богдан воевода, господаръ земли Мwлдавскои, сынъ Стефана воеводы добраго и стараго, ѹнѹк Радѹла воеводї[1] изволенїемъ своим благым, ꙗко истиннїи рачител божественних словеси, сътвори сїѫ книгѫ зовома Тлъкованїе Їwаннова евангелїа и даде ѫ своемѹ монастирѹ Пѹтнои, идеже ест Храм оуспенїа Богородици. И съвръши сѧ в лѣто ҂зз҃и мѣсѧца мана въ к҃е, а господнства его лѣто пѧтое текѫще и къ възпрїѧтїю шестаго приближающомѹ сѧ wт мѣсѧца їоулїа в҃.

[1] Cuvintele „ѹнѹк Радѹла воеводї" sînt scrise între rînduri.

(Cu bunăvoinţa tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh, Io Bogdan voievod, domn al ţării Moldovei, fiul lui Ştefan voievod cel Bun şi Bătrîn, nepotul lui Radul voievod [1], cu buna sa voie, ca un adevărat iubitor al cuvintelor dumnezeieşti, a făcut această carte, numită Tîlcuirea evangheliei lui Ioan şi a dat-o mănăstirii sale, Putnei, unde este hramul adormirea născătoarei de Dumnezeu. Şi s-a săvîrşit în anul 7017 ⟨1509⟩, luna mai în 25, iar al domniei sale anul al cincilea curgător şi urmînd cel de-al şaselea, care se apropie, din luna iulie 2).

Pe aceeaşi filă, mai jos: Аз, многогрѣшнїи монаХ Єлеазарь, исписаХ сїѧ книгѫ въ монастири ѿт Пꙋтнои; нѫ съ въсацѣмь смѣренїемъ молѧ сѧ въсѣкомꙋ чътѫщомꙋ сїѧ книгѫ: исправлѣите и не клънитє, понеже съ нѫждеѧ писаХ, ꙗко изводꙋ быти велми неисправленꙋ и азь ктомꙋ недостатьчен.

(Eu, multpăcătosul Eleazar monahul, am scris această carte în Mănăstirea de la Putna; ci, cu toată smerenia, mă rog de fiecare cititor al acestei cărţi: îndreptaţi şi nu blestemaţi, pentru că am scris-o cu anevoie, căci izvodul a fost neîndreptat şi eu spre aceasta neputincios).

Şi mai jos, o semnătură: Дрѫгич (Drăghici).

Pe ultima copertă, scris direct pe lemn, din care cauză cerneala s-a cam împrăştiat, făcînd textul greu lizibil, se mai poate citi: † Мнѡ́го смѣреннїи наипачеже и грѣшнии еромонаХ Сава клисиарХꙋл сїѧ киновїѧ Пꙋтненскои прочетоХ сїѧ Тлькованїѧ молитвами вашими ѿтци ....., в лѣт ҂зроѳ.

(Multsmeritul şi mai cu osebire păcătosul ieromonah Sava, clisiarhul acestei chinovii a Putnei, am citit această Tîlcuire, cu rugăciunea părinţilor voştri... În anul 7179 ⟨1670—1671⟩.

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 85/85.

4. SLOVO GRIGORIA BOGOSLOVA — 1511, Moldova. Are 289 file; mărimea 31,5×21. Scris pe hîrtie filigranată cu un cap de bou, cu floare între coarne. Frontispiciul şi iniţiala lucrate cu multă fineţe în galben, albastru, roşu şi verde. Are corecturi pe margine şi în josul paginii, precum şi unele explicaţii. Ex. pe f. 78, în text гаваѡни (gavaoni), pe margine: цигани (ţigani); f. 252v: властели, iar pe margine, în româneşte: „domnilor, puternicilor"; f. 253v are pe margine însemnarea, numai în slavă: „да никто дрьзнет ѡсыждати ереѧ" (să nu îndrăznească nimeni să-i osîndească pe preoţi); f. 254, tot numai în slavă: „не подобает искати началства, нъ пребирати въ свое чинꙋ" (nu se cuvine a cere dregătorii, ci să fii ales în cinul tău) ş.a. Are 32—33 de rînduri pe pagină. Coperte în lemn şi piele.

---

[1] Cuvintele „nepotul lui Radul voievod" sînt scrise între rînduri.

Însemnări

f. 287 v.: Благочъстивїи и Христωлюбывїи Їω Богдан воевода, господаръ земли Молдавской, сынъ Стефана воеводи и внук Радула воеводи, сътвори сїѫ книгѫ рекома Тлъкованїе Грїгорїа Богослова и даде ѫ монастирꙋ ωт Пꙋтной, идеже ест ктиторїа господства их. Исписа сѧ въ томже монастири Пꙋтиой, рѫкоѫ многогрѣшнаго їеромонаха Еуѳїмїа, в лѣто ҂ЗѲІ, мѫсѧца април КГ.

(Binecinstitorul şi de Hristos iubitorul, Io Bogdan voievod, domn al ţării Moldovei, fiul lui Ştefan voievod şi nepotul lui Radul voievod, a făcut această carte, zisă Tîlcuirea lui Grigore Bogoslovul şi a dat-o Mănăstirii de la Putna, unde este ctitoria domniilor lor. S-a scris în acea Mănăstire a Putnei, cu mîna multpăcătosului ieromonah Eftimie, în anul 7019 ⟨1511⟩ luna aprilie 23).

Pe coperta de scîndură de la urmă: смеренїи Сава прочът (Smeritul Sava a citit din cap în cap).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 852.

5. OCTOIH — 1525, Moldova. Are 224 file; mărimea 32×22,5. Scris pe hîrtie. Frontispicii frumoase, lucrate în patru culori: roşu, verde, galben şi albastru; iniţialele în chinovar.

Însemnări

Pe verso paginii albe de la început, scris foarte urît, greu lizibil, în româneşte: † Prea ... păstoriul oilor, năimitul fuge, pentru căci că năimit iaste, iar stăpînul oilor şede derept oile sale, pentru căci că stăpîn le iaste. Eu Ion, zăd Iordan.... Mihai voevoda.... vă leat ... † † † în zilele lui Mihaiu vodă... să mînce scoarţă, papură, culbeci, gîngănii multe, aceaste nu le agiunge, ce... le-au pus ţării Mulduvii.

f. 171: Въ лѣт ҂ЗСКѲ (în anul 7229 ⟨1720—1721⟩).

f. 220: † Анастасїе монаха, въ лѣт ҂ЗАГ.
(+Anastasie monahul, în anul 7033 ⟨1525⟩.

f. 220v: Сїе Октаю поновна и ꙋкраси ермонах Геωргїе ωт свѣта монастир Бесерекани, едеже ест Храм благовещенїе прѣсвѣтеи Богородице и приснодевы Марїе и дал ЅІ потронници...

И понови се сїе книг при дни Їω Истатїе Дабижа воевода, господаръ земли Молдавской, ръкое многогрѣшнаго Иωн дїак, в лѣт ҂ЗРОВ, март ДІ дни.

(Acest Octoih l-a înnoit şi înfrumuseţat ieromonahul Gheorghie de la sfînta Mănăstire Bisericani, unde este hramul bunavestire a preasfintei născătoarei de Dumnezeu şi pururea fecioară Maria şi a dat 16 potronici... ⟨urmează circa cinci cuvinte rase din text⟩.

Şi s-a înnoit această carte în zilele lui Io Istatie Dabija voievod, donın al ţării Moldovei, cu mîna multpăcătosului Ion diac, în anul 7172 ⟨1664⟩, martie 14 zile).

f. 221: Прими сън книга ермонах Калистру, в лет ҳзрке, септемврїе ке. (A primit această carte ieromonahul Calistru, în anul 7125 ⟨1616⟩, septembrie 25).

De altă mînă : † Să să ştie de cîndu am fost gramatic ot Bisiricani, Constantin, sin Lupu Postolachi.

f. 222, de altă mînă : Să să ştie cîndu au fost Grigorie la Mănăstire la Bisericani, de la Păşcani.

De altă mînă : Să să ştie de cînd am fost de am învăţat Osmoglasniţa la Bisăricani, eu Ion, nepotul popii lui Gavriil ot Dărăşti, în dzilele preasfinţitului părintelui nostru egumen Misail, april 1, v leat 7249 <1741>.

f. 222 v : Să să ştii de cînd au fost copilul Ştefan cel de doi ani la Bisiricani, puţintică..., ca un copil de doi ani ... de giumătati puţintică, nu prea multă... copil blăstămat de toati copilile, că cîte-l vide, toate îl lua. V let 7251 <1742–1743>.

Urmează în criptogramă cîteva cuvinte, din care am putut descifra numai : Ghilasie irmonah...

f. 223 : Să să ştie de cînd au vintŭ Neculiŭ, săn, nepot lui Dumitraşco Savin cămăraşul, de cînd au vint de o văţat caarte la Besăricani.

De altă mînă : Să să ştii de cîndu am învăţat 8 glasuri la Bisiricani, leat 7269 <1760–1761>.

f. 223 v., de altă mînă : Eu, nevrednicul Toader Cracalie, leat 7248 <1739–1740>. Să să ştie de cînd am fost amorţit eu, nevrednicul Toader Cracalie.

De altă mînă : Să să ştie de cînd au învăţat carte la Bisiricani eu Toader şi Măteiu şi Pintilie, leat 7267 <1758–1759>.

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 15/15.

6. TETRAEVANGHEL — 1542, Moldova. Are 322 de file; mărimea 30×19,5. Filele 9,10, 91, 147, 243, 250 şi 320 sînt scrise pe pergament (începuturile evangheliilor) restul pe hîrtie, avînd filigran pe unele file mistreţul, iar pe altele, o palmă deschisă. Frontispicii şi iniţiale lucrate măiestrit, mai ales cercuri împletite şi cruci, în aur, roşu, galben, albastru şi verde. Numărul de rînduri pe pagină diferă.

Însemnări

f. 309: † Сїи тетраевангелъ съвраши сѧ мѧсѧца юнїа е дьнь, в лѣто зн, произволенїем Балоша вистѣрника, потрѹжденїемъ Михаила писара. († Acest tetraevanghel s-a sfîrşit în luna iunie 5 zile, în anul 7050 <1542>, cu voia lui Baloş vistiernic, cu truda lui Mihail pisar).

f. 320 v, pe pergament, în chenar aurit: † Въ имѧ ѡтца и сына и свѣтого дȣха, троицѧ единосѫщнѫѧ и нераздѣлимѫѧ.

Се азъ раб владикы моего Їуса Хриcта, Тоадер Балошевич логофет, благопроизволиꙋ моим благым произволенїем и дадоꙋ исписати ми съи тетраевангель, иже и дадоꙋ его за здравїе мое и въ за дȣшїе и родителїи моиꙋ въ цръквь идеже ест Храм свѧтого арꙋїстратига Миꙋаила и Гаврїила, ȣ Сȣчавском тръгȣ, въ дьни благочьстиваго и Христолюбиваго господина нашего Їѡ Петра воеводы, господарѣ земли Мѡлдавскои, при митрополитѣ кїр Ѳеѡфан, в лѣто ҂зн, мѣсеца авгȣста еі. († În numele tatălui şi al fiului şi al sfîntului duh, troiță una şi nedespărțită.

Iată eu, robul stăpînului meu Iisus Hristos, Toader Baloşevici logofăt, am binevoit cu a mea bunăvoință şi am dat să mi se scrie acest tetraevanghel, pe care l-am şi dăruit, pentru sănătatea mea şi pentru sufletul părinților mei, bisericii unde este hramul sfinților arhistrategi Mihail şi Gavril în tîrgul Sucevei, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domnului nostru Io Petru voievod, domn al țării Moldovei, în vremea mitropolitului chir Theofan, în anul 7050 ⟨1542⟩, luna august 15).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 78/78.

7. MINEI *pe iunie, cu prolog*—1578, Moldova. Are 218 file; mărimea 28,5 × 19. Scris pe hîrtie, avînd filigrană mistrețul. Frontispiciul simplu, lucrat numai în chinovar. Textul scris cu cerneală rădăcinie. Numărul rîndurilor pe pagină variază.

Însemnări

f. 218: Исъписа сѧ сїа книга въ монастиръ... арꙋангела Миꙋаила, (S-a scris această carte în Mănăstirea... arhanghelului Mihail).

f. 218 v: † Съи минею, рекомыи юнїе, кȣпил раб бжїи Їѡан Голъи и подрȣжїа его Анна и даде ꙗ въ цръкѡв божїи в Иаши тръг, идеже ест Храм възнесенїе Христово, въ дьни Їѡ Петрȣ воевод, в лѣтѡ ҂зпз, мѧсѧца ѡктомврїе sі дьнъ. Клкѳ ѡѱефѳн. († Acest Minei, numit iunie, l-a cumpărat robul lui Dumnezeu Ioan Golăi şi soția lui, Anna, şi l-a dat bisericii dumnezeieşti din tîrgul Iaşi, unde este hramul înălțarea lui Hristos, în zilele lui Io Petru voievod, în anul 7087 ⟨1578⟩, luna octombrie 16 zile). ⟨În criptogramă:⟩ Popa Ştefan).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 130/130.

8. MINEI *pe februarie* — 1596, Moldova. Are 216 file; mărimea 35 × 22. Scris mare, frumos, pe hîrtie. Frontispiciu în roşu şi două nuanțe

de verde. La fel unele iniţiale. Primele patru rînduri sînt scrise cu chinovar. Numărul rîndurilor pe pagină variază.

Însemnări

f. 215 v: † Въ дьни благочестываго и Христwлюбиваго господина Іw Еремїа Могила воеводы и при архиепискѹпѣ кѵ̈р Гешргїе митрополит, сїа книга рекомаа фебрѹарїа мѧсѧца сътвори ермонах Досиѳею архимандрит wт свѣтои монастире Пѹтненскои и даде ж въ свѣтаа монастире рекомаа Сѹчевица, идеже ест Храм свѣтаго въскресенїа Бога и спаса нашего Іѵсѹса Христа, въ памѧт себе и за дѹшѧ родителѣ его, вѣчнаа им памѧт.

И кто сподобит Богъ прочъти и пѣти на сїа свѣтаа книга, да помѣнѣте и мене, грѣшнаго, въ свѣтое ваше моленїе, іако да сподовит и вас Богъ въ свѣтѣм своим царстви небеснѣмъ, амин. А кто покѹсит порѹшити мое даанїе wт свѣтаа монастире, да бѫдет непрощен wт свѣтаго выше писанаго Храма, амин. В лѣт ҂зрд҃.

(† În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domn Io Eremia Moghila voievod şi în vremea arhiepiscopului chir Gheorghie mitropolitul, această carte, numită luna februarie, a făcut-o ieromonahul Dositheiu, arhimandritul de la sfînta Mănăstire a Putnei şi a dat-o în sfînta Mănăstire numită Suceviţa, unde este hramul sfintei învieri a lui Dumnezeu şi mîntuitorul nostru Iisus Hristos, întru pomenirea sa şi pentru sufletul părinţilor săi, veşnica lor pomenire. Şi pe cine îl va învrednici Dumnezeu a citi şi a cînta pe această sfîntă carte, să mă pomeniţi şi pe mine, păcătosul, în sfînta voastră rugă, ca să vă învrednicească şi pe voi Dumnezeu în sfînta sa împărăţie a cerurilor, amin. Iar cine va încerca să nimicească dania mea de la sfînta mănăstire, să fie neiertat de sfîntul hram mai sus zis, amin. În anul 7104 <1596>.

Bibl. Lenin, Moscova. fond. 98 (Egorov), nr. 3/3.

9. **PSALTIRE** — 1597, Moldova. Are 227 file; mărimea 28,5 × 19. Scris pe hîrtie, avînd pentru prima parte drept filigran o pălărie, iar pentru a doua, mistreţul. Frontispiciul şi multe iniţiale, frumos lucrate în chinovar. Are 22 de rînduri pe pagină.

Însemnări

f. 227 v: + Сїа богодѫхновеннаа книга, рекомаа Ѱалтир и съ Часословен ѹсръдетвовах аз смѣренїи Досоѳею архїмандрит Пѹтненскїи и сътворих іа бити мн помѣнѹ ї по шшестїе мое wт здешных съ заклинанїе wставлѣ бити ѹченикѹ моемоу, їеромонахѹ Ѳеwдорѹ.

Ꙗ кто сѧ покѹсит възѣти, да ест проклѣт и непрощтен ѡт Бога и ѡт нас.
И исписа се благочестиваго господина Іѡ Єремїа Могила воеводѣ, в лѣто ҂з҃р҃з, мѧсѧца септемврїи и҃.

(† Această carte, de Dumnezeu inspirată, numită Psaltire și cu Ceasoslov, m-am străduit eu, smeritul Dosotheiu, arhimandrit al Putnei, și am făcut-o, să-mi fie pomană și după plecarea mea dintru cele de aici cu blestem am lăsat-o să fie a ucenicului meu, ieromonahului Theodor.

Iar cine va îndrăzni să o ia, să fie blestemat și neiertat de Dumnezeu și de noi.

Și s-a scris în vremea binecinstitorului domn Io Eremia Moghila voievod, în anul 7106 <1597>, luna septembrie 8).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 748.

10. TÎLCUL EVANGHELIILOR — sec. XVI, Moldova. Are 323 file; mărimea 30,5 × 20,5. Frontispiciul mare, însă simplu. La fel, inițialele, lucrate însă în trei culori. Numărul rîndurilor pe pagină variază. Legătură veche, în lemn și piele.

Însemnări

Pe coperta de lemn de la sfîrșit: † Роман и подрѹжїѣ его, Илинка. († Roman și soția lui, Ilinca).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 52/52.

11. TETRAEVANGHEL — sec. XVI, Moldova. Are 376 file; mărimea 29 × 20. Scris pe hîrtie, avînd filigrană mistrețul, iar pentru partea de la urmă o coroană (a Brașovului?). Frontispicii frumos împletite, în 3, 4 și 5 culori la fiecare început de evanghelie; de asemenea unele inițiale; altele numai în chinovar. Numărul rîndurilor pe pagină este variabil. Legătură veche în lemn și piele.

Însemnări

f. 293 v: Сън свѣтыи Третоевaггеаъ божїем благоволенїем и поспѣшенїем сына и съвръшенїемъ свѣтого дѹха благоволи и потрѹди раб божїю поп... и съпрѫжница своѫ Магдалина ѡт село Ярѣ, сътворил въ имѧ божїи да бѫдет им молбѫ и памѧт на вѣкы вѧчнїѧ себѣ и чѧдѡм и родїтелем их.

Ꙗ кто покѹсит сѧ продати, да имат дати ѡтвѧт на страшнѣм сѫдищи Христовѣ и да бѫдет непрощен ѡт всѣх свѣтых и да имает чест със Їоудоѫ прѣдател.

(† Acest sfînt Tetraevanghel, cu bunăvoia lui Dumnezeu şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh, a binevoit şi s-a trudit robul lui Dumnezeu popa... şi soţia sa Magdalina din satul Area şi a făcut în numele lui Dumnezeu, ca să le fie rugă şi pomenire în vecii vecilor, lor şi copiilor şi părinţilor lor.

Iar cine va încerca să vîndă, să aibă a da răspuns la straşnica judecată a lui Hristos şi să fie neiertat de toţi sfinţii şi să aibă parte cu Iuda vînzătorul).

f. 362 v: † Сїа книга ест свѣтомꙋ монастирꙋ Бесерекани (Această carte este a sfintei mănăstiri Bisericani).

f. 372 :† Сьи Тетроевагтелъ wстаХил wт Бистрицъ. († Acest Tetraevanghel s-a trimis de la Bistriţa).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 47/47.

12. MINEI *pe martie* — 1605, Moldova. Are 284 file; mărimea 32×19,5. Scris pe hîrtie filigranată cu mistreţul. Frontispicii simple, în chinovar şi verde. Iniţiale, numai în chinovar. Are 25 rînduri pe pagină.

Însemnări

f. 194 v: † Изволенїем wтца и съ поспѣшенїем сына и съвръшенїем свѣтого дꙋХа, се азь, смѣренїи Θеwдwсїе Барбовски, митрополит Сꙋчавскїи, рачително дꙋшевно и wт сръдца раждиѕателно, въсѣм пѣнїа полезно цръквам красота въ немже легко спасенїе полꙋчно оубѣдиХ писати нашемоу w господи поржчникꙋ, їермонаХꙋ Гелaсїю Мwлдавицскои происХwдник, сїа книга рекомаа мѣсеца мартїе, ıакоже ıавѣ прѣдлежит зрѧщим на нѧ. И дадоХ ıа въ свѣтаа монастир Сꙋчавицскои, въ за дꙋшїе себе и родителем нашим, въ дьни благочьстиваго и Христwлюбиваго господина нашего Иw Еремїа Могила воеводї и прѣвъзлюбленныХ сыниwв господства си, Їw Костантин воевод и Алеѯандрꙋ воевода и Богдан воевода, божїею милостїю господарь земли Мwлдавскои. В лѣт ҂зргі, мѣсеца юлїе иі.

Прїими господи зде, въ Храм ти, сїе малое дар, ıакоже вдовици двѣ лептѧ.

(† Cu voia tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh, iată eu, smeritul Theodosie Barbovschi, mitropolit al Sucevei, cu suflet iubitor şi cu inimă arzătoare, l-am înduplecat pe chezaşul nostru întru domnul, ieromonahul Ghelasie, provenit din Mănăstirea Moldoviţei, să scrie această carte, numită luna martie, de folos tuturor cîntărilor, podoabă a bisericii, prin care uşor se capătă mîntuirea, ca să stea cu adevărat înaintea celor ce vor căuta în ea. Şi am dat-o la sfînta Mănăstire Suceviţa, pentru sufletul meu şi al părinţilor noştri, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domnului nostru Io Eremia Moghila voievod şi a preaiubiţilor fii ai domniei sale, Io Costantin voievod şi Alexandru voievod şi Bogdan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al ţării Moldovei. În anul 7113 ‹1605›, luna iulie 18.

Primeşte, doamne, aici, în hramul tău, acest mic dar, ca pe cei doi bani ai văduvei).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 761/760.

13. TETRAEVANGHEL — 1613, Moldova. Are 192 file, lipsindu-i începutul şi sfîrşitul; mărimea 35×22. Scris pe hîrtie filigranată cu mistreţul. Frontispicii şi iniţiale simple, în două culori. Are 25 de rînduri pe pagină. Legătură veche, în piele şi lemn.

Însemnări

f. 95 v: † Изволенїемъ ѿтца и съ поспешенїемъ сына и съвръшенїемъ светого дȣха, благых и вѣрнїи раб Їусȣса Христовъ, Ѳтефка, сынъ Дȣмитрȣ тел (?), мѣщанин Ботъшанскым тръг, и съ жителница своею Долка, произволенїемъ божїимъ, коупи сїа дȣше спасителнаа книга, рекомїи Третоиевангелъ, въ благолѣпїе домȣ Божїа и даде и за неж ꙁ҃ві ȣги плъних, за дȣше родителеи своих и за дȣшѫ своѫ и жени своѫ и придал еи къ Храмȣ оуспенїе прѣчистыѧ владичица наша и Богородицѫ и приснодевѣи Марїа въ тръг Ботъшанскїи.

И кто бȣдет въ том Храмѣ выше писанном съслȣжител, свещенник или дїакон повинен бѫдет за нега господа Бога молите въ свѣтых лутȣргїах и въ помѣницѣх оупоминати на свѣтѣх жрътъвницѣ.

А по его животѣ, которїи бȣдет сынъ его или дъщера или род их или кто бъдет, да не възимает ѿт свѣтаа цръква. А кто го въкȣсит възимати, а ѡн да бъдет проклѣт и тръгает ѿт д҃ евангелисти и ѿт т҃ні свѣтых ѿтци и ѿт ві҃ апостолъ и да имаетъ жити съ сотоннѫ бѣси, амин.

В лѣто ҂з҃рка, мѣсеца юнїа кв҃ дьнъ.

(† Cu voia tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh, bunul şi credinciosul rob al lui Iisus Hristos, Stefca, fiul lui Dumitru tel < ? >, locuitor din tîrgul Botoşanilor, şi cu soţia lui, Dolca, cu voia lui Dumnezeu, a cumpărat această izbăvitoare de suflet carte, numită Tetroevanghel, întru împodobirea casei lui Dumnezeu, şi a dat pentru ea 12 ughi deplin, pentru sufletul părinţilor săi şi pentru sufletul său şi al soţiei sale şi a dăruit-o hramului adormirii preacuratei stăpînei noastre şi de Dumnezeu născătoare şi pururea fecioară Maria, în tîrgul Botoşanilor.

Şi cine va fi în acel hram mai sus scris slujitor împreună, preot sau va fi supus diacon, rugaţi pe domnul Dumnezeu pentru el în sfintele liturghii şi pomeniţi-l în pomelnice la sfintele jertfelnice.

Iar după viaţa lui, cine-i va fi fiu sau fiică sau neamul lui sau oricine va fi, să n-o ia de la sfînta biserică. Iar cine va încerca să o ia, iar acela să fie blestemat şi nimicit de cei 4 evanghelişti şi de cei 318 sfinţi părinţi şi de cei 12 apostoli şi să aibă trai cu diavolii cei turbaţi, amin.

În anul 7121 (1613), luna iunie 22 zile).

Bibl. Saltîkov-Şcedrin, Leningrad, 7—I—935.

14. PSALTIRE — 1616, Moldova. Are 212 file; mărimea 24×17. Scris pe hîrtie. Frontispicii şi iniţiale destul de simple, numai în chinovar. Are 18 rînduri pe pagină. Legătură din 1668, în piele şi lemn.

Însemnări

f. 1—5, în josul paginii: Сьи Ѱалтирь сътвори смѣреніи архїепископ Анастасїе Кримкович и митрополит Сѹчавскїи и даде и въ новосьзданнаго своего монастира Драгомирна, идеже есть Храм сьшествїе свѣтого дѹха, въ памѧть себѣ и родителем его, Іwан Кримка и Крьстина.

И аще кто хощет възѧти или продати wт свѣтого монастира, да бѫдет проклѧт и трьклѧт, анаѳема, маранаѳа wт господа Бога и wт прѣчистыѧ его матерь и wт въсѣх свѣтых, амин.

Въ дьни благочьстиваго господина Іw Стефан воеводы Томшевич, в лѣт ҂зрка, мѣсеца април гі день.

(Această Psaltire a făcut-o smeritul arhiepiscop Anastasie Crimcovici, mitropolit al Sucevei, şi a dat-o în nou-zidita sa Mănăstire Dragomirna, unde este hramul pogorîrea sfîntului duh, întru pomenirea sa şi a părinţilor lui, Ioan Crimca şi Cîrstina.

Şi cine va vrea să o ia de la sfînta mănăstire sau să o vîndă, să fie blestemat şi de trei ori blestemat, anatema, maranatha de domnul Dumnezeu şi de preacurata lui mamă şi de toţi sfinţii, amin.

În zilele binecinstitorului domn Io Ştefan voievod Tomşevici, în anul 7124 (1616), luna aprilie 13 zile).

f. 211, în româneşte: Această sfîntă Psaltire este a sfintei Mănăstiri Dragomirna, amin.

f. 211 v: Сїи Ѱалтир свеза ен в свезанїе ермонах Ѳеwдор wт свѣтаго монастира Драгомирна, вь дьни благочьстивомо господара нашего Іw Андонїи воевода, въ лѣто ҂зрпѕ, мѣсѧца юнїа.

(Această Psaltire a legat-o cu 2 legături ieromonahul Theodor de la sfînta Mănăstire Dragomirna, în zilele binecinstitorului domn al nostru Io Andonie voievod, în anul 7186 (1678), luna iunie).

f. 212: Прѣстави сѧ wтець наш Анастасїе Кримкович, митрополит Соучавскїи, въ дьны благочестиваго и Христолюбиваго господина нашего Іw Мирон Барновскїи воевода, господарь земли Молдавскои, в лѣто ҂зрлѳ, генар ѳі.

(A răposat părintele nostru Anastasie Crimcovici, mitropolit al Sucevei, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domnului

nostru Io Miron Barnovschi voievod, domn al ţării Moldovei, în anul 7139 <1631> ianuarie 19).

f. 212 v., în româneşte: Să să ştii de cînd a vinit eu, Ion a Savii, la mănăstire, în cîşlegile de iarnă mergem pe 3 ani. Şi am vinit la Mănăstire la Dragomirna, la părintele Strătulat igumănul.

Mai jos: Ca să să ştii de cînd am procititu eu, Ioniţă, sîn popii Gavriil ot Eşi, pe această Psaltire, leat 7260 <1751—1752>.

Bibl. Saltikov-Şcedrin, Leningrad, fond. Pogodin, nr. 5.

15. APOSTOL — 1617, Moldova. Are 325 de file; mărimea 30×21. Frontispicii diferite, din care unele foarte frumoase, cu motive româneşti, lucrate în patru culori: negru, portocaliu, verde şi violet (v.f. 74, 84, 144 şi 263). Iniţiale împletite.

Însemnări

f. 2—9 v, în josul paginilor: Изволенїем wтца и поспѣшенїем... <rupt> поклонила свѣтѣи и живоначалнѣи Троицє... <rupt> Їеромонаχ Симон кꙋпил сеи Пра<сїꙋ... rupt> именꙋет сѧ оу Поени, wт по Бахлꙋѫ, идеже ест Храм... <rupt> честнїи акаѳист прѣсвѣтїѫ владичицє нашє Б<огородицє... rupt> памѧт и въ молбѫ. И дадwχ за сеи Праѯеꙋ аї талери, в лѣто ҂зркѕ, при дьни благочестивом и Х<ристолюбивом Їw Ра>дꙋл воевода, wбладател земле Молдавское и при настав... <rupt> и оучител свѣтого мѣста смѣренїе поп Симон... <rupt> оусьрдїе и равностїе его быст къ семꙋ и сего радї никто... <rupt> дїаволскым ли инок или мирскїи или бѫди... <rupt> wт серодник нашиχ да не дръзате сїѫ свѣтѫѧ книг... <rupt> его мѣста под клѣтвоѫ свѣтыχ апостолыχ и богоносныχ отцъ т͠иї, иже в Некеи. И тьи чловѣкъ иже покꙋсит wдатаи или прѣдати еѧ wт сего свѣтого монастир, да бѫдет анаѳема... <rupt> емꙋ съпърници и свѣти на божїа мрътво, въ второе пришествїе сына еѫ и Бога нашего, емꙋ же слава въ вѣкы вѣкwм.

(Cu voia tatălui şi cu ajutorul . . . (rupt) a închinat sfintei şi de viaţă începătoarei troiţe . . . ieromonahul Simon a cumpărat acest Praxiu . . . . care se numeşte în Poeni, de pe Bahlui, unde este hramul . . . cinstitul acatist al preasfintei stăpînei noastre, de Dumnezeu născătoare . . . întru pomenire şi rugă. Şi a dat pentru acest Praxeu 11 taleri, în anul 7126 (1617—1618), în zilele binecinstitorului şi de Hrostos iubitorului Io Radul voievod, stăpînitor al ţării Moldovei şi în vremea nastavnicului . . . şi învăţătorului sfîntului loc, smeritul popa Simon . . . osîrdia şi rîvna lui a fost către aceasta şi de aceea nimeni. . . diavolesc, nici călugăr, nici mirean sau fie . . . dintre rudele noastre să nu îndrăznească ca această carte . . . loc, sub blestemul sfinţilor apostoli şi de Dumnezeu purtători 318 părinţi, cei de la Niceea. Şi acel om, care va îndrăzni să o

dea şi să o înstrăineze de la această sfîntă mănăstire, să fie anatema . . . lui pîrîşi şi sfinţii lui Dumnezeu la moarte, la a doua venire a fiului ei şi Dumnezeul nostru, slavă lui în vecii vecilor).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 1179/1179.

16. TIPIC — 1622, Moldova. Are 147 file; mărimea 37 × 26. Scris pe hîrtie. Frontispicii şi iniţiale frumos împletite, predominînd culoarea galbenă. Are 34 de rînduri pe pagină. Legătură veche, în lemn şi piele.

Însemnări

f. 5—8: Сїи свѣтыи книг Типикь сьтвори смѣреніе архїепископъ Анастасїе Кримковичь и митрополит Сучавскыи, въ паметь себе и родїтелем его Їwн Кримка и Кръстина, и даде и въ новосъзданаго своего монастира Драгомирна, идеже ест Храм сышествїе свѣтого духа.

И аще кто хощет покусити или възѧти или продати или украсти от свѣтого монастирѣ безь благословенїе, да имает съпер[ер]ник отецъ и сынъ и свѣтыи духъ, иже въ свѣтѣи троице славима Бога на страшнѣм его сѫдище Христовѣ и да бѫдет проклѣт и тръклет анаѳема, маранаѳа, аминь.

В лѣто ҂зрл, мѣсеца августа д҃, въ дьни господина Їw Стефан Томшѧ воеводї,

(Această sfîntă carte, Tipic, a făcut-o smeritul arhiepiscop şi mitropolit al Sucevei, Anastasie Crimcovici, întru pomenirea sa şi a părinţilor lui, Ion Crimca şi Cîrstina, şi a dat-o la nou-zidita sa Mănăstire Dragomirna, unde este hramul pogorîrea sfîntului duh.

Şi dacă cineva va încerca fie să o ia, fie să o vîndă, fie să o fure de la sfînta mănăstire, fără binecuvîntare, să aibă pîrîşi pe tatăl şi pe fiul şi pe sfîntul duh, care este Dumnezeu întru sfînta troiţă slăvit la straşnica judecată a lui Hristos şi să fie blestemat şi de trei ori blestemat, anatema, maranatha, amin.

În anul 7130 ⟨1622⟩, luna august 4, în zilele domnului Io Ştefan Tomşa voievod).

Pe coperta 1: До лѣта от сотворенїе мира ҂зсчѳ... прешло лѣтъ рѯѳ сеи книзѣ.

(Pînă la anul de la facerea lumii 7299 ⟨1791⟩ . . . au trecut ani 169 ai acestei cărţi).

Pe coperta din urmă: † Сїи Типик прочет... въ едни пѫт ҂зрѯв, мѣсеца март а҃ дьнъ.

(† Acest Tipic l-am citit pentru întîia dată în anul 7162 ⟨1654⟩, luna martie 1-a zi).

Bibl. Saltikov-Şcedrin, Leningrad, fond. Pogodin, nr. 35.

17. PROLOG pe mai-august — 1625, Moldova. Are 249 de file; mărimea 28 × 20. Scris pe pergament. Frontispicii şi iniţiale lucrate numai în chinovar. Sînt 23 rînduri pe pagină.

Însemnări

f. 1—11, în josul paginilor: СиХ триеХ книгы Прологарем свѣтым събранїем прѣзь въсего лѣта. И сего пролѡгаръ ѿ тиХ трїеХ книгы течем четирем мѣсецем: мѣсеца маи и мѣсеца їѹнїе и мѣсеца юлїе и мѣсеца авгѹст, сътвори смѣренїе арХїепископь Анастасїе Кримкович, митрополит Сѹчавскои и въсеи земли Молдавскои и даде и въ свѧтѧи митрополїи, идеже ест Храм свѧтое възнесенїе господа Бога и спаса нашего Їѵсѹса Христа, оу варош Тръговище, въ ОугровлаХїискои земли, въ за дѹшам и памѣт себе и родїтелем своим, Їѡн Кримка и Кръстина, въ дьни благочьстиваго и Христолюбиваго господина нашего Їѡ Радѹл воевода МиХневич, божїю милостїю господаръ земли Молдавскои и въ дьни прѣвъзлюбленнаго сына своего благочьстиваго и Христолюбиваго господина Їѡ АлеѮандрѹ воевода МиХневич, божїю милостїю господаръ земли ѸгровлаХиискои. И тогда правѣщюмѹ кръмила свѣтым цръквам свѣтомѹ чьстнѣишомѹ прѣстолѹ въ арХиепискѹпѣХ арХїеренѡм кѵр Лѹка митрополит въсеи ОугровлаХїискои земли.

И аще кто въсХощет възѧти ѿ свѣтѣи великои цръковь митрополїи, еже ест оу Тръговище, без благословенїа митрополитом, или Хощет ѹкрасти, тъ да бѫдет проклѣт и тръклѣт, анаѳема, маранаѳа и да бѫдет причьтен Їоудѣ Скарїѡтскомѹ и тръклѣтомѹ Арїю и да имает съперник сам господь наш Їѵсѹс Христос на страшнѣм сѫдище, амин.

В лѣто ҂зрлг, мѣсеца юнїе кд.

(Aceste trei cărţi proloage ale sfinţilor adunate peste tot anul. Şi acest Prologar din aceste trei cărţi curgînd patru luni :luna mai şi luna iunie şi luna iulie şi luna august, l-a făcut smeritul arhiepiscop Anastasie Crimcovici, mitropolitul Sucevei şi a toată ţara Moldovei, şi l-a dat la sfînta mitropolie, unde este hramul sfintei înălţări a domnului Dumnezeu şi mîntuitorului nostru Iisus Hristos, în oraşul Tîrgovişte, în ţara Ungrovlahiei, pentru sufletul şi pomenirea sa şi a părinţilor săi, Ion Crimca şi Cîrstina, în zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domnului nostru Io Radul voievod Mihnevici, din mila lui Dumnezeu, domn al ţării Moldovei şi în zilele prea iubitului său fiu, binecinstitorul şi de Hristos iubitorul domn Io Alexandru voievod Mihnevici, din mila lui Dumnezeu, domn al ţării Ungrovlahiei. Şi atunci stăpînea cîrma sfintelor biserici a sfîntului, preacinstitului scaun al arhiepiscopiei arhiereul chir Luca mitropolit a toată ţara Ungrovlahiei.

Şi dacă cineva va vrea să-l ia de la sfînta, marea biserică a mitropoliei, care este în Tîrgovişte, fără binecuvîntarea mitropolitului, sau va vrea să-l fure, acela să fie blestemat şi de trei ori blestemat, anatema,

maranatha şi să fie părtaş lui Iuda Iscarioteanul şi blestematului de trei ori Arie şi să aibă pîrîş pe însuşi domnul nostru Iisus Hristos la straşnica judecată, amin.

În anul 7133 (1625), luna iunie 24).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 472/471.

18. ÎNVĂŢĂTURA LUI THEODOR STUDITUL — 1642, Ţara Românească. Are 218 file; mărimea 28 × 19. Scris pe hîrtie. Miniatură în patru culori. Frontispiciu cu doi lei şi doi grifoni; iniţiale împletite în trei culori. Numărul rîndurilor pe pagină este variabil, între 26 şi 31. Legătură veche în piele şi lemn.

Însemnări

f. 216 v: **Стѣжатель книги къ читателю глаголетъ: вѣже, читателю чьстныи, ꙗко сеи дꙋше полезнѣи книѕѣ, азъ быХ стажатель, многѡгрѣшныи въ ХристїанеХ, Ѡрест Настꙋрел ѿт Фїеръщи, саном вторыи логофет, иже именем тъкмо Хрыстїанства глашаем дѣлъже тогѡ ѿтнюд ѿт тꙋждеи ѡкаꙗнныи, сице бымже оубо ѡбразом стѣжаХ ю проХодившоумии иногда всїꙗ господскїꙗ монастырꙗ ѡбщим съвѣтом и повелѣнїем свѣтлѣишагѡ началника и воеводы господина моегѡ прещедрагѡ Їѡ Матѳеа Басарабы, зѣта моегѡ, въкꙋпѣ съ преѡсвещенном митрополитом господином Ѳеѡфилом, къ еже слово истѣѕати ѡ монастирскиХ вещеХ: ѡбрѣтоХ книгꙋ сеꙗ первоѡбразнꙋю ветХꙋ, гнилꙋ и раздираемꙋ въ книгоХранилици монастира Снагогскагѡ, еи же подобнꙋ ни въ едином ѿт монастырей ѡбрѣсти възмогоХ юже заемствовав, предаХ на преписанїе книгописцꙋ нѣкоемꙋ гражданинꙋ Рыбницкомꙋ, именем Николаю, емꙋже вѣчнаꙗ бꙋди памꙗт, за немалѡ по преписанїи, мором из среды быст живыХ. ВъзложиХже ю и ѡсветиХ господи Богꙋ моемꙋ въ троици славимомꙋ, въ свѣтѣи егѡ цръкви великагѡ монастыра Козїискагѡ, въ лѣто бытїꙗ мїра ҂зрн, тое спасенїю мїра ҂аХмв.**

(Cel ce a alcătuit această carte zice către cititori: vouă, cinstiţi cititori, că acestei cărţi folositoare sufletului eu i-am fost alcătuitor, multpăcătosul între creştini, Orest Nasturel din Fierăşti, în dregătoria de al doilea logofăt, care glăsuiesc numai în numele creştinităţii că această lucrare este cu totul de la săracii străini. Astfel, dar, în acest chip vi le-am strîns, trecînd odinioară prin toate mănăstirile domneşti, cu sfatul deobşte şi cu porunca prealuminatului conducător şi voievod, domnul meu preamilostiv, Io Matheiu Basarab, ginerele meu, împreună cu preasfinţitul mitropolit domnul Theofil, al cărui cuvînt spre treburile mănăstireşti caută: am aflat această carte în biblioteca Mănăstirii Snagovului, cu chipul dintîi veche, putredă şi ruptă, căreia nu i-am găsit potrivă în nici una din mănăstiri, pe care, împrumutînd-o, am dat-o spre prescriere unui copist de cărţi, locuitor al Rîmnicului, pe nume Nicolae, fie-i lui veşnică pomenirea, care, la puţină vreme după prescriere, dintre cei vii a fost al

morţii. Am aşezat-o şi am sfinţit-o domnului Dumnezeului meu, întru troiţă slăvit, în sfînta lui biserică, marea mănăstire a Coziei, în anul facerii lumii 7150, care este al mîntuirii lumii 1642).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 98 (Egorov), nr. 949.

19. MISCELLANEU — sec. XVII, Moldova. Are 212 file, lipsindu-i începutul şi sfîrşitul. Cuprinde părţi din Octoih, apoi zodiacul etc. Este scris de mai multe mîini.

Însemnări

f. 70 v: † Єгда калꙋгѣри сѧ Ѳеѡдоро оморжишинꙋб бык в лѣт ҂зрѯѳ, мѣсѧца юніе н҃ дьни, въ дьни Їѡана Дабиже воевода и при архиепискꙋпѣ кир Сава и егꙋменꙋ Ѳеѡфан ѡт Хомор.

(† Cînd s-a călugărit Theodor homorîşteanul a fost anul 7169 (1661), luna iunie 8 zile, în zilele lui Ioan Dabija voievod şi în vremea arhiepiscopului chir Sava şi a egumenului Theofan de la Homor).

Tot acolo: Єгда писа се сїе писанїе бик лѣт ҂зроѳ юнїе а҃.
(Cînd s-a scris această scriere a fost anul 7179 (1671) iunie 1).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 92 (Dolgov).

20. SLUJEBNIC — sec. XVII, Moldova. Are 188 file; mărimea 23 × 17,5. Scris pe hîrtie filigranată cu trifoiul. Miniaturi lucrate în aur, chinovar şi cerneală neagră, albastră şi verde (f. 1 v., Sf. Ioan Zlataust; f. 46 v., Sf. Vasile cel Mare). Frontispicii, în aceleaşi culori, unele simple, altele cu lei şi grifoni. Iniţiale împletite măiestrit; una reprezintă doi păuni. Are 14—15 rînduri pe pagină. Legătură veche în piele şi lemn.

Însemnări

f. 8v — 10v: Книга ероманаха Їоакима.
(Cartea ieromonahului Ioachim). Севастїан афонскего горы.
(Sevastian de la Muntele Athos).

f. 9—18: Cartea ce să chiamă liturghie arhierească iasté a episcopii Huşului. Şi cine ar înstreina-o de la sfînta episcopie, să-i fie pîrîşi sfinţii apostoli Petru şi Pavel la straşnicul giudeţ, leat 7268 (1759) dechemvrie 29. Inochentie, episcop Huşului.

f. 46v: † Să să ştie cîndu era aice arhidiacon Selvestre la vlădica Irotheiu, episcop Huşilor, cînd s-au făcut mănăstirioară la Creţeşti, de la vlădica Irotheiu, v leat 7254 (1745—1746).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 270 (Sevastianov), nr. 18 (1448).

ÎNSEMNĂRI DE PE CARTEA VECHE ROMÂNEASCĂ

DE

AURORA ILIEŞ

Îndată după reorganizarea Academiei, în 1948, s-a iniţiat un plan vast de publicare, după riguroase criterii ştiinţifice, a surselor istorice, de orice natură, cu scopul lărgirii bazei de documentare a sporirii informaţiei referitoare la trecutul poporului român.

Astfel s-a realizat colecţia de *Documente privind istoria României*, din care au apărut (pentru evul mediu) 31 de volume. Începînd cu anul 1966, modificîndu-se principiile de publicare, colecţiei i se schimbă şi titlul în *Documenta Romaniae Historica*.

În acelaşi plan au fost cuprinse colecţiile *Cronicile medievale ale României*, din care pînă acum au văzut lumina tiparului 8 volume, iar în colecţia *Inscripţii medievale ale României* s-a publicat vol. I, *Oraşul Bucureşti*.

La cele de mai sus, istoriografia contemporană mai adaugă, pe drept cuvînt, şi însemnările de pe manuscrise şi cărţi vechi.

Încă în deceniul al 5-lea al secolului nostru — în cadrul Institutului ,, Nicolae Iorga" — , un colectiv restrîns a început să culeagă aceste însemnări de pe vechile tipărituri atît de pe cele din Ţara Românească sau Moldova, cît şi de pe cele din Transilvania. Activitatea în această direcţie — reluată recent — se înscrie în acelaşi plan de publicare a izvoarelor.

Însemnările se numără printre sursele narative şi sînt deosebit de preţioase prin unicitatea lor. Ele ne dau informaţii din cele mai variate fie de interes general, fie de interes local, asupra vieţii politice, economice, sociale şi culturale, dar şi asupra unor calamităţi sau fenomene naturale care au atras atenţia şi au stîrnit curiozitatea diverselor pături ale populaţiei.

Publicarea lor într-un corpus, cît şi criteriul de editare, vor urma linia deschisă şi de celelalte colecţii, adică serii pe provinciile istorice,

iar în cadrul provinciilor, urmînd şi alte subdiviziuni, cum ar fi însemnările de pe cărţile vechi şi manuscrise din oraşul Bucureşti etc.

Transcrierea textelor chirilice va utiliza metoda folosită de istorici (cea fonetică — interpretativă). Însemnările în limbile slavă, latină sau greacă vor fi publicate în limba originală, însoţite de traduceri.

Cele cîteva însemnări selectate spre a fi publicate cu acest prilej, sînt aşezate după criteriul cronologic.

1

1527 (7035) aprilie 17. Ţara Românească Muşateşti (Olt)

Въ дьні благочьстїваго Христолюбываго Иwан Радула воевода, сынь Радула воевода великы, жоупанъ Манѣ и жоупаница его Влада коупише сїю книгꙋ и приложише црькве въ имѣ оуспѣнылю прѣсвѣтеи Богородїци за своих радї дꙋшь и ных радителъ вечны помѣнъ, да слоужит свѣтомоу Храмꙋ.

И кто кѣ дрьзноути да wттьми (sic) wт манастира, да ест проклѣт wт Господа Бога и прѣчыстие его матере ї wт т͠иї. свѣтых wтцъ иже въ Никеи и да имат ꙋчестїе съ wнѣми глаголющїмыи: «възмьї. распены его», и сь Їюдомъ и Арїwмъ, и wт нас грѣшных да ест проклет, аминъ, аминъ, аминъ.

Въ лѣт з͠л и е͠ и мѣсеца априльїа з͠ї дьнь, манастиръ рекоми Мꙋшатѣщи.

În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului Ioan Radul voievod, fiul lui Radul voievod cel Mare, jupan Manea şi jupaniţa lui Vlada, au cumpărat această carte şi au dăruit-o bisericii în numele Adormirii preasfintei născătoare de Dumnezeu, pentru sufletele lor şi pentru veşnica pomenire a părinţilor lor, să slujească sfîntului hram.

Şi cine va îndrăzni să o ia de la mănăstire să fie blestemat de domnul Dumnezeu şi de preacurata lui maică şi de 318 sfinţi părinţi cei de la Niceea şi să aibă parte cu acei ce-au spus : „ ia-l, răstigneşte-l'' şi cu Iuda şi cu Arie şi să fie blestemat de noi păcătoşii, amin, amin, amin.

În anul 7030 şi 5 ⟨1527⟩ şi luna aprilie 17 zile. Mănăstirea numită Muşateşti.

Bibl. Acad. Cărţi vechi româneşti nr. 3 (unicat). f. 133 v.

Evangheliar slav, Tîrgovişte, 1512.

Ediţii : Al. Odobescu, *Despre unele manuscripte şi cărţi tipărite, aflate în mănăstirea Bistriţa*, în *Revista Română pentru Ştiinţe, Litere şi Arte*, vol. I, 1861, p. 827—828, cu unele greşeli de transcriere şi traducere.

2

1674 (7182) ianuarie 8. Moldova

Au scris cîndu a venet tătarii de au irnat în țară și au gonet pri leșî den țară pri Bogoia⟨vlenie⟩ [1] vălet 7182(1674) ghinar 8
⟨Grigorie Botăș⟩ [2].

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 45 S. 11. f. 379.
Carte de învățătură, Iași, 1643.

3

‹1678› Țara Românească
Gabrul (Dolj)

† Luat-am această carte ci să cheamă Păntecostar de la popa Raduî ot Gabrul păntru bani 345, ca să-mi aducă banii de birul steagului dă domnie noao a bunului și a creștinului Io Șărban voivod.
ѡчи благословї ⟨Părinte binecuvîntează⟩.

Bibl. Acad. Cărți vechi românești nr. 55 D 1. f. 221 v.
Penticostar slavonesc, Tîrgoviște, 1649.

4

1706 (7214) februarie 2. Țara Românească

Această sfîntă cărticea și sînt 2 cărți într-însa : una să chiemă carte creștinescă, alta să chiemă carte Flore Darurilor. Și au fost a Pétrii négu-

[1] Foaia tăiată.
[2] Vezi și f. 384, *ibidem.*

ţătorul den Bucureşti. Şi au înbrăcat 300 de taleri pe marfă şi au rugat ⟨pe⟩ Dumnezeu ca să mergă la Ţarigrad, ca să vînză marfa aceia să è alt fel de marfă, să fie iar în Bucureşti. Şi au întrat de la Brăilă în corabie şi au mers 5 luni pé Mare Negră şi au venit pîn la un loc. Deacii s-au spart corabie şi abie au scăpat cu sufletul. Şi au întrat într-altă corabie şi au venit pîn în Ţarigrad şi au mers la săraiul muntenesc şi au şezut acolo. Şi era Sterie căpitanol capechihae la Portă. Şi eram eu Sore copil în casă la căpitan. Şi am cumpărat această carte drept bani gata taleri 2. Let 7214 ⟨1706⟩ fevrarie 15. Şi am şăzut în Ţarigrad luni 6 şi decie am venit iar în ţara.

Bibl. Acad. Cărţi vechi româneşti, nr. 118—119, foaia a cincea albă v. de la sfîrşit — foaia a şasea albă Floarea darurilor, Snagov, 1700.

5

1718 (7227) decembrie 28. Ţara Românească

Această sfîntă cărtice care să chiamă Invăţături Creştineşti şi Flore Darurilor, că sînt amundoo legate la un loc, am cumpărat-o den Ţarigrad de la Petre, care fusese mărgelar la prăvălie în Bucureşti, iar eu slujiiam la dumnelui Steriia vel căpitan za Cerneţi, fiind trimis de măriia sa Ion Costandin Basarab voivod capichihaia la Poartă, eu eram la dumnelui copil den casă. Ş-am cumpărat carte aceasta taleri 2. Şi am scris aici în zilile mării sale domnului nostru Io Ioan voivod, cînd eram călăraş de Ţarigrad.

Dechemvrie 28 dni, văleat 7227 ⟨1718⟩. Robul lui Dumnezeu Soare Ţ⟨arigradschi⟩ C⟨ălăraş⟩.

Bibl. Acad. Cărţi vechi româneşti, 118 p. 203 v.
Învăţături Creştineşti, Snagov, 1700.

6

1733, 1784, 1788, 1832, 1836. Transilvania

Ciuma au fost la 1733, Horia la 1784, fuga de turci la 1788, colera dintîi la 1832. La 1834 trecînd vara fără ploi pînă la 26 iulie şi ploind atunci bine, cu aciea am fost pănă la 13 octobri. Şi lipsa fînului au adus cai cei ⟨ai⟩ satului bătrîni la 5 zloţi răi, fiind caru de fîn cu 30 de zloţi răi, mai pă urmă, la 50 de zloţi caru. La 1836 intrînd a doua oară colera în Ardial în Ţara

Unguriască așa cu putere, mai ales la orașe, au perit multă lume, că uni din picioare, fiind sănătoși, pica morți, așișderea și pă sate [3].

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 54 D2 a doua foaie albă de la început v. Noul Testament, Alba-Iulia, 1648.

7

1738 mai 31. Țara Românească

1738 μαΐου 31, σημερα τετράδι όρης 5 τίς ἡμέρ<ας> ἡγεμονέβοντος ὁ Κοστα<ν>τίν βωδας έκαμεν ενα σίσμό υπέρβοληκόν όπου δέν υμπουρί ἀνθροπος πός να το ηπεί ὁπου εσκασεν ο κομπίς τὶς ἐκλησίας καὶ εχαλασεν τρὶς κολόνες είς το φησόρ καὶ εχαλασεν τα σπήτια του μοναστηρίου Κοτρητζανίου καὶ τίς να μὴν θαυμάσι τετιον σίσμό. Καὶ ἐστο το παρόν εις ενθῆμησιν.

1738 mai 31, ziua miercuri la 5 ceasuri din zi, pe cînd domnea Constantin vodă, s-a întîmplat un cutremur îngrozitor, că nu poate omul să-l povestească, cînd a crăpat clopotnița (?) bisericii și s-au dărîmat trei coloane de la foișor și s-au sfărîmat casele mănăstirii Cotroceni. Și nimeni să nu mai vadă astfel de cutremur. Și să fie aceasta spre aducere aminte.

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 145, penultima foaie albă v. *Λογίδιον* . . . , București, 1704.

8

1783. Transilvania

Annul 1783 au ieșit poruncă de la înpăratul Romi, anume Ieosif al doile, cum că oricine va vre ca să se dezunneze să fie slobod, numai să aibă catihiziție în șasă săptămîni.

David Tamáss m.p.[4]

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 30 (unicat). f. 161 Palia, Orăștie, 1582.

---

[3] Scris parte cu chirilice, parte cu latine după ortografia maghiară.
[4] Semnătura cu caractere latine.

9

1784 octombrie 13. Transilvania
Oradea Mare

Annul 1784 octomvrie în 13 zile au venit porrncă (sic !) de la înnălţatul înpărat Ieosif al doile ca să fie slobod a să face biserică neunită în Orade Mare în uivaroş. Şi s-au început a să slugi leturghie octomvrie în 20 de zile de părrintele Ioan Clintoc paroh, la casa giupînului Niri Andraş soponariu, pe uliţa Căpăţinuşilor. După acè pe uliţa Peţi, la casa carile iera işcoală pentru învăţătura prruncilor.

<David Tamaş> [5]

Bibl. Acad. Cărţi vechi româneşti,, nr. 30 (unicat), f. 161 v.
Palia, Orăştie 1582.

10

1787, 1791 şi după 1812. Moldova
Focşani

Începuiu a scrii pentru prigonirile ostăşăşti ce au fost în anii vieţii mele, însă de la 18 ani încoacé.

Toma postelnicel

La leat 1787 maiu, au trecut pă la Focşani la Ţarigrad un hanu de la Crîmu şi după aceea au pornit oaste turcii cu Rusiia.

La octomvrii al anului următor, au venit Bechir paşa cu oastea la Focşani, în zilile lui Petre Mavroghéniie voevod şi au fost nelipsiţi păn la leat 1789 iulii 20. Şi fiindcă era Neamţul întru ajutor Rusii, au eşit pe la vama Oituzului, pe Trotuşu şi pe de altă parte despre Siret au eşit moscalii de s-au întimpinat şi au lovit patru ordii turceşti. Una ce era la Vadu Turcului, pă apa Putnii ; al doilea, era alta la satu la Prunculéasă tot pe apa Putnii ; al treile ordiie era la gura Putnii, la Papuceasă şi una în Focşani. Şi i-au izgonit cu bătae pă toţi păn la Bucureşti. Şi oasté Neamţului s-au aşăzat toată cu ordiie la Focşani. Iar oasté Muscalului au trecut Siretu îndărăt şi s-au aşăzat la Bîrlad şi la Tecuci în pămîntul Moldovii şi au şezut amîndoao armiile pîn la septemvrie. Şi viind vizîrul de la

[5] Cf. mai sus însemnarea nr. 8.

Brăilă cu mulțîmé de turci nenumărată, cît și alte oștiri tot turcești de la București, au eșit Neamțul și Rusul la bătae la Tîrgul Cucului și s-au bătut pînă i-au înfrînt pă turci. Însă din proniia lu Dumnezău, căci dedese ploae trei zile și trei nopți și cei mai mulți s-au înnecat, unii în apa Rîmnecului, alții în Lacul Negru s-au înnoroit. Și vrînd să trea⟨că⟩ Buzău la Gurgueți, unde le era pod, acolo s-au înnecat mai toți, numai cît au scăpat vizîrul și cu puținică oasté la Brăilă. Și după aceia s-au pornit nemții la București octomvrie 20, de i-au sc⟨os⟩ [6] și pă oasté care rămăsese în București păn i-au trecut Dunăre la Rușciuc.

Iar la leat 1791 au luat muscalii cetaté Ismail cu năvala, dechemvrie 12, și au șezut păn la leat 1792 iulie, de au legat pacé cu Rosiia la apa Nistrului prin Alecsandru vodă Muruz. Și l-au făcut Poarta Otomănicească domn țării Moldovii și pă Mihaiu vodă Suțul cel bătrîn l-au făcut domn Țării Rumânești.

De la leat 1792 au fost liniște, pace pîn la leat 1806, dechemvrie 6. Și au venit rușii la Focșani cu războiu asupra Turcului și ia⟨r au⟩ [7] șezut pîn la leat 1812 octomvrie 2 și au venit Gheorghie Caragea voevodu, domn Țării Muntenești și la Moldova Scarlat vodă Călimah.

Bibl. Acad. Cărți vechi românești nr. 61 S. 5, foaia cincea albă de la sfîrșit v. Îndreptarea Legii, Tîrgoviște, 1652.

11

1802 octomvrie 14. Moldova Iași

La let 1802 octomvrie 14 s-au cutremurat pămîntul încît au căzut turnul din mijloc de la sfîntu Sp⟨i⟩redon și Vovidenii și sfînta Vărvara, di la sfîntu Niculai cel Mare și alte multe zîdiri s-au strîcat. Cutremurul au fost la 7 ci⟨a⟩suri pol de zi și au ținut patru minuturi. Multi zîdiri s-au strîcat, încît ogiguri la casă boeriști n-au rămas nici la o casă boerescă. Și am scris pentru pominire.

Mihălache Vartec căpitan.

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 96, p. 276. Psaltire, București, 1694.

---

[6] Hîrtia tăiată la legat.
[7] Hîrtia tăiată la legat.

12

1807. Țara Românească
Buzău

La 1807 fiind răzmiriță, moscali cu turcii, aflîndu-să domn măriia sa Io Costandin Alexandru Ipsilant voevod, s-au întîmplat de au eșit turcii brăileni și au venit la Buzău, unde au făcut mari stricăciuni : tăeri, robii, foc. Iar eu scăpînd din Episcopie cu nasul tăiat, am venit pînă aici la Pin.

Ilarion ierodiacon

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 42 D 1, p. 156.
Evanghelie învățătoare, Govora, 1642.

13

1821 februarie 1. Țara Românească
Mehedinți

Am însămnat întru această sfîntă carte că la leatu 1821 din luna lui fevruare întîi, s-au sculat slugeriu Tudor cu porunci înpărătești de au scos pe toți boiari din Țara Rumânească, din care pe uni din ei i-au și omorît. Și mai pe urmă ajungînd vremea pîn în luna lui mai, scăpînd uni din boeri în Țara Turcească și au venit cu turci de au cuprins tote orașele și totă Țara Rumânească. Au bajucurit tote bisăricile, de care au bajucurit și aceasta sfîntă mănăstire a Motrului, jefui⟨n⟩du-o de tote odorăle ce-au avut și tote cărțile le-au ars și le-au tăiat și le-au dat pe apă de le-au înnecat, numai scăpînd această sfîntă carte ș-un ohtoic și un minei. Și am însămnat eu popa Iacov de la Buicești ca să să știe și să să pomenească.

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 46 S. 3, p. 381—402.
Evanghelie învățătoare, Mănăstirea Dealul, 1644.

14

1821 iulie 20. Țara Românească
Mănăstirea Tismana

În anul 1821 s-au început răzmirița cu arnăuți. Și au venit turci și au întrat în sfînta mănăstire Tizmana, iulie 20, într-acelaș an, fiind mitropolit preaosfinția sa părintele Saftis [8] Dionisie și egumen fiind la sfînta mănăstire sfinția sa părintele Parthenie arhimandrit. Iar după ce au întrat turcii în mănăstire, atîta au fărîmat sfînta biserică, cît și cele dennafară; iară călugări sfintii mănăstiri au fugit care pe unde, cît nu știia unu de altul. Iar la octomvrie 23 s-au sfințit biserica, fiind fărîmată de păgîni și s-au adunat și părinții care de pe unde s-au aflat și au venit la mănăstire careș la starea lui. Și am scris pentru ca să știe.

* Silvestru ieromonah Tismenii * [9]

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 139 S. 6. ultima foaie albă. Noul Testament, București, 1703.

15

1821 iulie 20. Țara Românească

Leat 1821 iulie 20
Aici am însămneat ca să să știe că să adunează mulți arnăuți în sfînta mănăstire Arnota și mă aflam și eu și am îndrăznit de am scris. Și mă rog cei ce vor ceti să mă erté că cu mare îndrăzneală am scris, că mîna va putrezi, iară slova nu va putrezi i proci.

Radu Amărăscu

Bibl. Acad. Cărți vechi românești, nr. 111 D 3, prima foaie albă de la început. Mineiu pe luna aprilie legat împreună cu cel pe luna martie, Episcopia de Buzău, 1698.

[8] Probabil pentru *Sivas.*
[9] ... * în criptogramă.

DOCUMENTE INEDITE DIN ARHIVA CRETZULESCU

DE

MARIETA ADAM

Cele trei documente pe care le publicăm*, distanțate cronologic și diferite prin formă și conținut, au un element comun : marele boier Dragomir. Rudă prin soție cu Matei Basarab, Dragomir din Plăviceni cunoaște, în timpul domniei acestuia, multe onoruri, fiind mare armaș (1633–1639), mare clucer (1639–1641), mare ban (1641–1643) și mare vornic (1644–1652). Toate cele trei documente sînt în legătură cu sporirea domeniului său.

Cel mai important este documentul din 16 octombrie 1637, care, după cunoștințele noastre, conține cea dintîi mențiune despre mănăstirea Aluniș-Plăviceni, ctitorie a lui Dragomir, devansînd cu un deceniu data pisaniei. Prețioasă este și știrea despre colonizarea unor sîrbi aci și scutirea lor de dări. Celelalte două acte sînt zapise care arată modul în care Dragomir, ca și alți boieri, își măreau domeniul în dauna țăranilor sau a slujitorilor.

REZUMATELE DOCUMENTELOR

1.— 1637 (7146) octombrie 16. Matei Basarab, domnul Țării Românești, împuternicește mănăstirea Aluniș a-și strînge străini, sîrbi de peste Dunăre, în jurul ei, pentru a-i fi de poslușanie ; cei ce vor veni vor fi scutiți de dări.

2.— 1639 (7148) noiembrie 10. Radu și Pîrvu aprozi își vînd partea de moșie din Ciorani lui Dragomir mare armaș.

3. — 1649 (7157) mai 1. Mai mulți săteni din Negrași, jud. Vlașca, se obligă să aducă lui Dragomir mare vornic un zapis pe care îl ascunseseră.

★

* Microfilmele acestor documente ne-au fost puse la dispoziție de Paul Cernovodeanu, căruia îi mulțumim.

1

1637(7146) octombrie 16.

† Милостїею божїею, Їѡ Матею Басарабъ воевода и господинъ. Дават господство ми сїе повелѣнїе господства ми свѣтѣи, божественѣи монастири глаголеми Илѹнишш, идѣже ест храм свѣти архангел Михаил, cistitului deregătoriului domnii méle jupan Dragomir vel armaş, ca să fie volnic părintele egumenul cu aceasta carte a domnii méle de să aibă a strînge oameni streini de preste Dunăre, sirbi, să fie pre lîngă sfînta monastire de posluşanie, iar de cătră domnia mea să fie în pace de bir de taler, de miare cu ceară, de dijmă, de gorştină, de găleată cu fîn, de toate dăjdile şi mîncăturile cîte sîntu preste an în ţeara domnii méle, de nimic val sau bîntuială să n-aibă. Pentru că m-am milostivit domnia mea de i-am ertat pre Pîrvan sirbul, cu alţi sirbi, cîţi să vor strînge de preste Dunăre la sfînta mănăstire ce scrie mai sus, pentru voia cistitului deregătoriului domnii méle jupan Dragomir vel armaş şi pentru pomeana, ca să se răpaose în zilele vieţii domnii méle cu bună pace.

Aşijderea şi voi, sirbilor, carii veţi fi poftitori a veni şi a lăcui la sfînta mănăstire ce scrii mai sus, încă să căutaţi, în vréme ce veţi vedea această carte a domnii méle, să veniţi şi să vă strîngeţi la mănăstire, iar de cătră domnia mea veţi fi în pace de toate, cum scrie mai sus.

Şi am pus domnia mea şi blestem : carele va dărui domnul Dumnezeu a fi domnu Ţărăi Rumâneşti, ori den ruda domnii méle, ori dintr-alt neam, încă-l rog, cu numele lui Dumnezeu, să aibă a noi şi a întări această carte a domnii méle pre tocmeala cum scrie mai sus. Iar carii va sparge şi va călca mila şi ertăciunea domnii méle, acela să fie trăclet şi anatema şi afurisit de 318 sveti otţi ije sut vă Nechei, să aibă cinste cu Iuda şi cu Ariia la un loc, vă vechi, amin. Инако да нѣст, по реч господства ми.

И исправник, сам реч господства ми.
Пис ѡхтомврїе ѕі дьни, в лѣт зрмѕ.
† Їѡ Матею воевода, милостїю божїю господинъ.
Їѡ Матею воевод <m. p.>

2

1639 (7148) noiembrie 10.

† Adecă eu, Radu aprodul şi cu frate-miiu Pîrvul aprodul, nepoţi lu David din Ciorani, scris-am acesta al nostru zapis, ca să fie de mare

credinţă la mîna dumnealui jupan Dragomir vel armaşu, cum să să ştie că i-am vîndut par[a]tea nostră de moşie dîn satu dîn Ciorani, dereptu 4 000 bani. Şi o am vîndutŭ de a nostră bunăvoia, cu ştirea tutorŭ fraţilor noştri, şi cu rumânii cîţi sîntŭ ai noştri, cu toţi i-am vîndut şi cu moşie cîtă să va alégé de préste tot hotarul partea nostră.

Şi vînzarea né-au fostŭ dinaintea mării sale domnu nostru Io Mateiu voevod şi dinaintea divanului şi a tutor boerilor şi a mari şi a mici. Şi i-am dat dumnelui şi părţile de moşiia, cum să-i hie dumnelui moşie ohabnică şi cu toţi rumânii noştri, cîţi să vor alégé partea nostră dîn satŭ de Ciorani. Şi pîntru credinţa né-am pus peceţile şi iscăliturile.

Pis noemvrie 10, v leat 7148 (1639).

Eu Radu aprod.

Eu Pîrvul aprod.

3

1649 (7157) mai 1.

† Adecă eu, Balacan i Stan Tălpigă i Balea Nănişoară i Gîţea, sînu Dragului, i Şărbu i Vişan i Ion, tatul lu Drăgan ot Negraşi, ot sud Vlăşcii, scriem şi mărturisim cu acesta al nostru zapis, ca să fie de mare credinţă la *mîna* dumnealui jupan Dragomir velichii dvornic, cum să să ştie că ne-au pus dumnealui la închisoare pentru cărţile şi zapisele care ne-au făcut dumnealui. Deci, cartea o am adus, iar un zapis al dumnealui şi un zapis al boiarilor nu le-am adus, ce né-am pus *zi* denaintea dumnealui jupan Dragomir vel dvornic şi a mulţi boiari, cum să aducem zapisele amîndoao în zioa dă sveti Petru, să le dăm în mîna dumnealui, pentru că aşa ne-am tocmit cu dumealui. Şi chiezaşi sîntem unul pentru altul şi apoi satul Negraşul tot iaste chiezaş pre noi.

Aceasta scriemŭ şi mărturisim şi pentru adeverită credinţă pusu-ne-am toţi dégetele în loc dă peceţi.

Pis mai 1 dni, v leat 7157 (1649).

† Eu Bălcan.

† Eu Stanu.

† Eu Balea.

† Gînţea.

† Şărbu.

† Vişan.

† Ionu.

DOCUMENTE DIN ARHIVELE IUGOSLAVE REFERITOARE LA RĂSCOALA DIN 1784, CONDUSĂ DE HOREA, CLOȘCA ȘI CRIȘAN

DE

Dr. NIKOLA GAVRILOVIĆ, Novi Sad, Iugoslavia

Despre marea răscoală țărănească din 1784—1785 din Transilvania, condusă de Horea, Cloşca şi Crişan, s-a scris destul de mult, ea fiind pusă în lumină sub multe aspecte de documentele din arhivele româneşti austriece şi maghiare.

Şi în arhivele iugoslave se păstrează o sumă de documente — după cîte ştim, inedite — cu referiri interesante la acelaşi eveniment istoric. Cîteva acte din arhiva Academiei de Ştiinţă şi Artă [1] din Belgrad şi în arhiva istorică a Voivodinei din Sremski Karlovci [2] conţin noi amănunte despre desfăşurarea răscoalei sau confirmă ce s-a cunoscut din alte surse. Am socotit că ele merită să fie cunoscute de istoriografia română.

Documentele sîrbeşti au fost redactate de autorităţile participante la înăbuşirea răscoalei, atît civile, cît şi bisericeşti. Ele cuprind îndrumările şi hotărîrile dietei maghiare şi ale guvernatorului Transilvaniei, trimise adunării generale a districtului Timiş, în legătură cu măsurile de ordin politic, economic şi militar, care trebuiau luate spre a opri întinderea ei în Banat, în comitatul Aradului, precum şi unele menite să înăbuşe răscoala şi să-i înlăture consecinţele. Pe de altă parte, sînt rapoartele episcopilor Aradului şi Ardealului, Petru Petrovici şi Ghedeon Nichitici, către mitropolitul Carlovițului, Moise Putnic, sub a cărui jurisdicţie se aflau aceste teritorii din anul 1783, din care reiese rolul lor în pacificarea răsculaţilor, precum şi aprecierile asupra evenimentelor.

★

[1] ASANUK.
[2] IASAPV.

1

Episcopul de Arad, Petar Petrovici comunică mitropolitului Putnic că tocmai s-a întors din districtul Hălmagiului, unde a participat la înăbuşirea răscoalei.

Vaša Ekscelencija i t.d.

Excelenciji Vašej v načalje minuvšago mijeseca o mojem v Halmade otšestvij javih, kude pozvan bih sodjejstvovati k usmireniju vozbuntovavšagosja Naroda. Prišed onamo, poslužilo bi to mene ščastije, čto v šumah ješče krijuščisja s ženami i djetmi uže imjeli. Serdca raspoloženaja k poslušaniju soveršenomu slova i obješčanija mojego, dovoljno bilo to, čto oni bez vsjakago medjenija i sumnitelstva vsi k domi svoja vozvratilisja. Prebiv nijeskolko dnei v distriktje Halmadskom, dalše črez Kerst-Banju, Bistrica, Cebe, Brad, mjesta gdje krovoprolitelskija bivala sraženija, otidoh v Devu. Tu naidoh gospodina grofa Jankoviča i generala Papilu, dožidah že i preosvješčenago gospodina Episkopa Nikitiča vozvrativšagosja iz Topal favlskih dubravah, v kotorih ih ubježišče predvoditelj bunta Horija. V Devje, pri Komisiji zaderžahse četiri dni, i vozvratihse črez Banat Temišvarskij v Domu pred prazdnik Roždestva Hristova. Preosveščenij gospodin Erdeljskij prinjal na sebe obstojatelnoje vsjo, čto proishodilo opisanije sočiniti i Vašej Exscelenciji soobštiti, zato ja ot pročago uderživatsja. V kratcje obače sije skaziju, čto udalnijem ot sih stran i nevidjejšijem ot buntovščikov učinenaja počti nevjerojatnaja kažetsja, mnogih politikov v udivlenije privodit tajnost, v kotoroj plan togo sočinjen i povinovenije Naroda prostomu čelovjeku neznajušče mu čto je a čtoli b, i bistrost s kotoroju oni namjerenije svojo proizveli ibo v četiri dna ot madžarskih granic do Banata Temišvarskago vse nadležaščeje spahijam opustošili tako, aki bi njekaja mnogočislenaja armeja ustremila se bila k takovomu razoreniju. Pravda čto mnogoje voinstvo ninje kommandovato, no vse pozdno bilo. Ja patentu Gubernijalnuju našoj konec soobščaju, da bi izvolili Vaša Ekscelencija vidjeti, do čego imjenujemi predvoditelj Horija privel bil Guberniju velikago Principata erdeljskago, sotvorila ona s njim Amnestiju, da ješče i kapitulira.

Točnoje imjeju izvjestije, čto Horu do 24 Dekemvrija ješče neuhitili. Preosvješčenij brat Erdeljskij preizbitočno i s bjudejstvijem života svojego trudilsja k primireniju Naroda. Ja bil želil jemu soumjerenoje trudam jego nagraždenije. Ja zaključaju sije s iskrenjejšim želanijem, da Gospod Bog sohranit Vašu Ekscelenciju v posljedujuščaja mnogaja ljeta, cjelu v zdravi sohraniti se i ot vsjakih napadenij nepovoljnih, duh vozmuščajuščah i da tako poživete na obščuju utjehu, osobenuže

moju radostiže s soveršenjejšim visoko-počitanijem prebivaju.

Vašeja Ekscelenciji nižajši sluga

Petrovič

V Aradje 2 Ianuarija 1785.

Am informat pe excelenţa voastră la începutul lunii trecute despre plecarea mea în Hălmagiu, unde am fost chemat să colaborez la pacificarea poporului răsculat. Sosind acolo, mi-a fost dat să văd cum oamenii erau încă ascunşi prin păduri cu femei şi cu copii.

Cu inimile dispuse spre deplină ascultare au fost suficiente cuvîntările şi făgăduinţele mele, încît fără întîrziere şi fără ezitare toţi s-au întors la casele lor.

După ce am rămas cîteva zile în districtul Hălmagiului, am plecat mai departe spre Deva, trecînd prin Baia de Criş, Bistriţa, Ţebea şi Brad, localităţi unde vărsările de sînge au fost mai crunte.

La Deva am aflat pe domnul conte Jankovici şi pe generalul Papilla, apoi am aşteptat şi pe prea sfinţitul Episcop Nikitici, care se întorcea de pe plaiurile Cîmpenilor, unde s-a refugiat conducătorul răscoalei, Horia. În Deva, la Comisie am fost reţinut 4 zile, după care m-am întors acasă prin Banatul Timişoarei înaintea praznicului Naşterii Domnului. Prea Sfinţitul Episcop al Aradului şi-a luat asupra lui toată problema de a face referat, despre toate cele întîmplate şi de a-l comunica Excelenţei Voastre, aşa încît eu renunţ la rest. Totuşi, vă spun pe scurt că prin extensiunea lor şi prin felul lor nemaivăzut, cele făptuite de răsculaţi par de necrezut, pe mulţi conducători politici îi pune la mirare taina cu care s-a urzit planul acesta şi ascultarea poporului de un simplu om (Horia), neştiind nici el ce vrea, în sfîrşit, iuţeala cu care şi-au pus în aplicare planurile, pentru că distanţa de 4 zile de drum de la graniţele Ungariei toate ţinuturile învecinate au fost atît de pustiite ca şi cînd o armată întreagă s-ar fi sîrguit la o astfel de distrugere. E drept că la urmă a fost comandată să vie acolo multă armată, dar totul a fost tîrziu. În acest scop vă fac cunoscută şi Patenta guberniala ca să binevoiască Excelenţa Voastră a vedea pînă la ce măsuri a fost nevoit să meargă Guvernul Marelui Principat al Transilvaniei din pricina amintitului conducător Horia, făcînd prin această Patentă amnistie ca să capituleze, ceea ce încă nu s-au spus.

Mai precis, vă înştiinţez că pînă la 24 Dec. Horia încă nu era prins. În special Prea Sfinţitul frate episcop al Ardealului s-a sbătut cu primejduirea vieţii sale la pacificarea poporului.

Aş fi dorit ca munca ce i s-a încredinţat să fie şi deplin încununată de răsplată. Închei acestea cu dorinţa sinceră de a păzi bunul Dumnezeu pe Excelenţa Voastră, în următorii ani îndelungaţi, cu deplină sănătate

şi ferită de orice năvălire nedorită a duhurilor de răzvrătire şi astfel să trăiţi spre mîngîierea tuturora, îndeosebi şi spre bucuria mea, care rămîn cu cea mai adîncă smerenie al Excelenţei Voastre plecat serv.

Petrovici

Arad, 2 Ianuar 1785.

(ASANUK P.M.A. „A" Nr 1 din 1785. Original).

2

Patenta Guberniului transilvănean despre amnistie, în care se invită răsculaţii să depună armele şi să se întoarcă la casele lor.

Noi a preaosfinţitei Chesaro crăiescii şi apostoliceşcii Măriri al Domnului Domn IOSIV al doilea, din mila lui Dumnezeu ales Împăratul Rumienilor pururie priepodobnic, Craiului ţărilor nemţeşci, unguresci şi al Bohemii, al marelui prinţipat al Ardialului şi a şpanului Sacuilor, în marele prinţipat acesta al Ardielului Crăiesc Gubernium tuturora, şi fieştecărora răsvrătitorilor Români şi celorlalţi cărora se cuvine, şi cărora aceasta se va vesti, pace şi milă împărătească vestim.

Pre înălţata-crăiasca şi apostolicească Mărire, după ce ne-au făcut de ştire, pentru acele prea grele sîlnicii, şi alte despre aceasta întîmplări, despre parte unora din Neamul românesc, batăraca unii ca aceia numai după legile ţării socotindu-se fără de legile sale, cu grea pedeapsa ar trebui să se pedepsească, dar totuşi după osebită sa milostivire, s-au milostivit prin prea milostivul său din 22 zile acestei luni dată crăiesc Reşcriptum sau porunca, tuturora acelora, cari la casele sale în linişte se vor întoarce, şi acolo întru toată liniştea se vor conteni; osebită iertare milostivieşte a le da, fără aducere aminte a faptelor sale. Aşişderie şi cercare, adecă comisie crăiască în faţa Excelenţii sale Domnului Grof Antonie Jankovici, şi Domnului general Papilla pentru cercarea princinii aceştii răzvrătirii a rîndui.

În ce chip dar crăiescul Gubernium prin altele din 11 zile a lunii aceştia ale sale patenşuri pre toţi, şi fieşte care cărora se cuvine a-i dojeni, şi a-le porunci, că intru inimile sale să se întoarcă şi mai de înţelepte sfaturi să se apuce, nici de cum n-au întîrziat, ci înca şi nădejde a dobîndi dela prea înalţată împărăţie, milă şi iertare ce-au arătat, — aşa şi acuma cu numele al prea înălţatei împărăţii prin acest Patent tuturor osăbită iertare şi mila cunoscută o arată şi o dă de ştire poruncind, că pre sine de această crăiască milă vrednici a se arăta să se sărguiască la pace şi la linişte să vie,

şi din ascunsurile sale cu linişte să se întoarcă la casele sale, punînd şi lăpădînd jos armele şi tot felul de gătire, şi în căşile sale odihnindu-se adecă părăsindu-se de toată adunarea şi sfăturile cele din ascuns, ca aşa pedeapsă care va cădea fără de nici o iertare pe cei ce în răsvrătire vor rămîne să o poată incunjura.

Dată în Sibiu 30 de zile alui noiemvrie anul 1784.

Baron S. Brukenthal

David Beketty
Anton Horvath

(ASANUK, P.M.A. „A", br. 1, 1785. Original).

3

Episcopul ardelean Ghedeon Nikitici informează pe mitropolitul Putnic despre evenimente în legătură cu răscoala, precum şi despre contribuţia adusă de el la înăbuşirea ei.

Vozvraščasja iz predjelov onih, ot kojih pod 15 tim novemb. javih, jako ješče togda nemirni nahoditsja, i namjeren bivši v Sibinj vozvratiti se, połučih pisanije ot jego Ekscelencije Gospodina Jankoviča pozivatelnoje, i tako sjemo prišedši dnes uže soveršenu Relaciju predadoh, kako v utoleniji bivših smetenijah postupleno, čto pri tommnje ot tužbah javljeno i poznati slučilo se, i da ot vsjudu, kromje jedinaja parohija imjenujemaja v Albake Rada, svjaščenici s ljudimi k mnje prihodili, pokorili se i oružije predavali, a vešči pohiščenija vozvraščati nečali. Iz parohiji pomjanutija kazivato, da prevoditelj smjetenija sego njeki Hora bil, iže tamo k rodu svojemu, po razsipanij pročih zlodjejev, s malim njekim čislom otšel.

Obače ot Jonivšija jego miliciji ne uhvačen, dalše neznajet se kamo i gdje v planinah sakrilsja. Kol obače tjaško bilo prosti sej Narod ot prelščenija i zlodjejstva otvratiti i potom ustrašivših se ot nahodjaščija miliciji, i po bregah i planinah razbjegšihsja v domi svojih vozvratiti, kratko ne možno Vašej Ekscelenciji opisati. Blagodarenije Bogu, da pri sem i sam ot bjedi, i skazati mogu smerti 26 go noemvrija spasoh se. V tom bo den u njekih planinah i tesnoti s namjerenijem protivlenija mnogoje ih čislo sovokupili se i črez poslanija svješčenimi ne hotjašče uvjeriti se o mojem prišestvij i oružije predati. Ot vojnstva na konec ategirani su bili, njeki na placu umirtvljeni, pročiže razbegli se i poitani bili.

Preosvješčenjejči Gospodin Episkop aradskij za svoj predjel Almad imjel relaciju visokoslavnoj Komisiji dati, sjemo prišel bil i 15 go tekuščago ot sjudu otšel; jegda bi inoje vremje bilo i puti stropotni ne bili, ne bi jego otpustil da Sibinj ne vidit. Ja obače zautra ot sjudu namjeren k

Sibinju othoditi, i kako mnje skazato, jegda Komisija v Bjelgradu prijde, onamo vozvratiti se imam.

Iže pri sem vručalsja milosti i.t.d.

Vašeja Ekscelenciji ponizenjši sluga

Gedeon Nikitič

V Devi, 18^{go} dek 1784

M-am întors din ţinuturile despre care vă înştiinţam la 15 nov. că pe atunci lucrurile erau încă tot neliniştite şi avem de gînd să mă întorc la Sibiu, cînd deodată am primit o scrisoare de la Excelenţa Sa domnul Jankovic, în care mi se cere să raportez şi astfel zilele trecute am predat „Relaţia" mea pe larg cum a decurs potolirea răscoalelor recente, care de altfel mi s-au comunicat şi mie prin plîngeri şi nu am ajuns să le cunosc şi eu însumi, încît din toate parohiile — afară de una singură, din Albac şi Orada — preoţii cu poporenii lor au venit la mine, s-au căit şi au predat armele şi au început în grabă să se întoarcă la casele lor. Din parohia amintită mi s-a spus că conducătorul acestei răscoale a fost un oarecare Horea, care acolo, între ai săi, cînd s-au împrăştiat ceilalţi criminali, el cu cîţiva a plecat mai departe.

Întrucît miliţia lui Ionici < Stoianici> n-a putut să-l prindă, nu se ştie mai departe cum şi unde s-a ascuns în păduri. Dar cît de greu a fost să întorci acest popor necultivat de la rătăcire şi de la fărădelegi şi apoi, înfricoşat de miliţia răspîndită pretutindeni, să-l aduci totuşi din ascunzişurile munţilor şi dealurilor înapoi la casele lui, toate acestea n-aş putea să le descriu pe scurt Excelenţei Voastre. Har domnului c-am scăpat şi eu de griji şi aş putea spune chiar de la moarte în ziua de 26 nov. Căci în ziua aceea pe cîteva plaiuri de munţi şi în strîmtori s-au adunat un mare număr de ai lor, cu intenţie de împotrivire şi mi-au comunicat, prin scrisori de la preoţi, că nu vor să creadă că voi sosi în mijlocul lor şi că nu vor preda armele. Pînă la urmă au fost atacaţi de armată, unii au murit în luptă, iar ceilalţi s-au împrăştiat, sau s-au făcut nevăzuţi.

Preasfinţitul domn episcop de Arad a avut să facă raport prea înaltei comisii relativ la ţinutul Aradului, în care scop s-a şi dus acolo şi în 15 luna trecută a plecat (de la Devá), pentru că, dacă vremea ar fi fost alta şi drumurile n-ar fi fost grele, n-ar fi lăsat să nu vadă şi Sibiul. Eu totuşi mîine îmi iau cu toată puterea inima în dinţi să plec la Sibiu şi, cum mi s-a spus, dacă vine Comisia de la Bălgrad, am să mă întoc şi eu acolo.

Care mai departe m-am încredinţat Înalt Prea Sfinţiei Voastre.

Al Excelenţei Voastre prea plecat rob Ghedeon Nikitici

Deva 18 Dec. 1784

(ASÀNUK P.M.A. „A" Nr. 655 din 1784. Original).

4

Contele Antonie Jankovici, nou-numitul președinte al Comisiei pentru cercetarea cauzelor și pacificarea răscoalei din Transilvania, înștiințează congregația generală a comitatului Timișoarei despre măsurile ce urmează a se lua pe baza noii porunci imperiale de a se înăbuși răscoala și a restabili ordinea și pacea în Transilvania și în comitatul Arad.

Inclyta Universitas!

Ut tumultuantis in vicinis Transylvaniae et Comitatus Aradiensis Partibus Plebis insane furori fraenum poni, ac quae inde nasci possunt ampliora detrimenta anteverti, publica tranquillitas restabiliri valeat, visum est Suae Majestati Sacratissimae benigne ordinare, ut ex parte Inclytae hujusce Comitatus cointelligenter cum statu militari, qui a Stati Armorum Caesareo-Regiorum Praefectura idcirco suos obtinuit habetque ordines, animi solertia ad reprimendum tam atrox, ac nefarium Plebis factum adhibeatur, etconjunctis non tantum consiliis, sed etiam operis, ei occurratur.

Et quia in ejusmodi publicam tranquillitatem respicientibus casibus statarium judicium maximam impressionem faceret, ideo eo est Suae Majestatis Sacratissimae positiva voluntas ac mandatum, ut ex comitatensibus officialibus aliquis illice denominetur, qui cum ordinatis ad malevolorum horum hominum persecutionem militaribus copiis proficiscantur, tumultuantes native, ac ipsis cognite idiomate ad agnitionem suae insaniae amplectendaque saniora consilia hortentur, in concitatores vero, et illos, qui a renitentia cum primis notari metuerint, seque singulariter resistentes exhibuerint, praemisse examine ac summaria delicti cognitione statarium celebratu judicum sententia feratur, et per carnificem (qui in promptu, et ad manum sic oportet) executio dictae sententiae in loco perogatur.

Quae tamen Suae Majestatis Sacratissimae ordinatio ita inteligi accipique debet, ut tantum in maxime nefarios, et necessitate ac circumstantiis id exigentibus praevio modo animadvertatur, proinde a tributae hujus activitatis nullus fiat abusus.

Placuit praeterea Suae Sacratissimae Majestati pro ille vel illis, qui coripheum, aut alios antesignantes tradiderint, 300 aureos in praemium resolvere.

Esto vero districtus hujus populus malo necdum infectus in pace perseveraret, quia tamen ardeus in vicinia solamina facile horsum etiam propagari, et seditiosi dum alibi prementur, in his Partibus refugium quaerere possent, ad id praecavendum Inclytus ursitus observatis quamexac-

tissime hanc in rem jam factis dispositionibus praemissae positivae Suae Sacratissimae Majestatis ad reducendam tranquillitatem, avertendaque majora detrimenta, ac refraenandam hanc plebis licentiam unice directae benignae ordinationi se omnimodo accommodare et cum militia jam eatenus sua via instructa, semet cointelligenter habere, ex oficialibus suis Magistratualibus seu Dominum Vice Comitum, sive Judicum, aut etiam aliquem ex assessoribus cum militia ad reprimendos hos tumulos destinata, simul prefectures ac cum debita acc? praemissam est, ex circumstantiis accommodata circumspectione, ac juxta dandam illis in conformitate praemissarum instructionum operatures in antecessum ordinare, ac oriture necessitatis casu ad eas gremii sui partes, que pericule vicinae sunt, undeve sibi suisve previdere et in auxilium vicini Comitatus seu Hungarici seu Transylvanici citissime succurrere possunt, exmittere. Sed et de justitiae executeria, cum illis exmittende necessaria disponere, una vere supramemoratorum 300 aureorum praemium sue modo illico per cuncta sua gremialia loca publicare, et praeterea id etiam ordinare velit, ut si aliquande in modernis maxime circumstantiis deponere, ut ubique locorum peregrini, ignotique homines, qui accuratissime observentur, per locorum communitates ad Dominos Magistratuales comitatenses deducantur et si aliquam suspicionis indicia adfuerint, sub secura custodia ad carceres, magistratuales transmittantur, ne vere in his forsitan innocenter doutius macerari debeant, ab illis benevola examina pro more consvete sine mora excipiantur, et dum pro re nata circa eorum instantaneam dimissionem, vel ulteriorem detentionem opportuna disponantur, ac taliter de conservanda inter populum Comitatus hujus pace et tranquillitate ultre quoque debite prospiciatur.

De dispositis porro ac ei pogressu Inclyta Universitas Regiahuicce commissioni circumstantialem realitonem facere, ac quesvis occurrentes eventus mature et de tempore in tempus significare non gravetur. Caeterum autem clementissimae Suae Majestatis Sacratissimae ordinationi sub onere gravissimae responsionis satisfacere omnimode satagat, ne vero in adimplenda altissimis jussis vel minima intercedat mora, eorum effectus non expectata Generalitati aut Parti Comitatus Congregatione medio Domini Vice Comitis procuretur, ac per hunc opportunae fiant dispositiones.

Quoniam porro Sua Sacratissima Majestas Graeci etiam non uniti ritus Dominis Episcopis in benignis mandatis dari dignata fuerit, ut sua ex parte omnia ad componendas hos motus, capacitandamque plebem ac in pace retinendos sui ritus homines agant, ut effectui hujusce benigni Suae Majestatis Sacratissimae Mandati procurando omni studio et contentione intenti sint, ac apud subordinatum sibi clerum opportuna eatenus disponant, per comissionem hancce regiam jam inviati sunt. Cum vero populus Graeci non uniti ritus in clero suo magnam fiduciam collocat, velit Inclyta Universitas cum iisdem Dominis Episcopis agere, ut nonnul-

los probatae fidei et activos de clero suo viros exmittendis praevia ratione cum militari assistentia Magistratualibus adjungent.

Datum Temesvarini ex Commissione Regia,
die 21-a mensis Novembris, Anno Domini 1784.
Inclytae Universitatis

Ad officia paratissimi obligatissimi
Comes Antonius Jankovics
Adamus Trajcsik

Lectum et publicatum in Generali Congregatione, die 16-a Novembris 1784 cont. celebrata.

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija, br. 70. Original).

5

Președintele Consiliului de locotenență maghiar, contele Nicky, comunică congregației generale a comitatului Timiș că împăratul a decis în scopul înăbușirii răscoalei, care după Transilvania a cuprins și comitatul Aradului, să se formeze o comisie din civili și militari, care să facă anchetă la fața locului. Membrii comisiei sînt contele Antonie Jankovici și generalul Papilla.

Congregația e rugată să dea Comisiei tot ajutorul necesar.

Inclytae Universitati Comitatus Temessiensis.

Inclyta Universitas!

Ut ad originem detestandi illius Tumultus deveniri possit, qui ex Transylvania in Comitatum Aradiensem penetravit, convenientissimum scopo videbatur, Suae Majestati Sacratissimae illius inquisitionem ex civili et militari statu constituendae commissioni deferre.

Et quia tam in animi integritate, quam et judicii praestantia Excellentissimi Domini Comitis Antonii Jankovics plenam fiduciam collocatam haberet, hinc illi, ac adjuncto eidem Domino Generali Baroni a Papilla hanc provinciam detulit, eumque in commissarium Regium benigne nominavit.

Quod ipsum Inclytae huic Universitati jussu Suae Majestatis Consilium hoc Locumtenentiale Regium fine eo significandum habet, ut eidem Excellentissimo Domino Commissario Regio, in hocce negotio processuro, non tantum debitam paritionem exhibere, sed etiam ei in operando

omnibus modis adesse, una vero conservandae publicae tranquillitati ultro etiam omni studio, ac contentione incumbere noverit.

Datum Ex Consilio Locumtenentiali Regio, Budae, Die 22ª Novembris 1784.

Ad officia paratissimi!
Comes Christiphorus Niczky

Lectum et publicatum occasione Generalis, die 16ª Novembris celebrata Congregatione.

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija, br. 97. Original).

6

Președintele Consiliului de locotenență maghiar, contele Nicky, comunică Congregației generale a Comitatului Timiș decizia imperială, în baza căreia urmează a se lua armele și muniția de la țăranii răsculați, a se lua măsuri de interzicerea acțiunilor de răzbunare și se indică arestarea și izolarea persoanelor suspecte din satele răsculate.

Inclytae Universitati Comitatus Temessiensis

Temesvarini

Quoniam Sua Majestas Sacratissima rem eo coxintelligenter cum statu militari ad impediendam seditiosorum Transylvaniae rusticorum irruptionem, securitandamque publicam tranquilitatem dirigi clementer praecipere dignata sit, ut rusticis arma bono modo, ac convenienti ratione adimantur, omniswue pulveris pyriorum et plumbi emptio, et venditis ipsis interdicatur, circumvagantes suspectae personae detineantur, omnique cum Transylvaniae possessionibus non dum pacatis communiatio solerter praecaveatur.

Hinc benignam hanc ordinationem Regiam Inclliti huic Universitati ea cum Intimatione de altissimo Jussu notam reddit Consilium hoc Locumtenentiale Regium, ut in ejusdem conformitate agenda agat.

Datum e Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico
Budae, die 13ª Decembris 1784, celebrato.

Ad officia paratissimi!
28. 459 Comes Christof Niczky

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija br. 10. Original).

7

Preşedintele Consiliului de locotenţă maghiar, contele Nicky, anunţa Congregaţia generală a Comitatului Timiş, că va veni în Ardeal miliţia din Bihor şi Arad cu scopul de a înlătura neregulile rămase din timpul răscoalei şi se cere tot concursul în bani şi cai, deoarece în multe regiuni răscoala a întrerupt legăturile şi ordinea.

Inclytae Universitati Comitatus Temessiensis.

Inclyta Universitas!

Quandoquidem Militia in comitatibus Bihariensi et Aradiensi stativa tenens ex altissima ordinatione Regia cum generalibus campi vigiliarum Praefectis a Koppenczollern et baronem a Sturm prosuprimenda seditione Transylvanica in Principatum Transylvaniae proficisci debeat, Suaque Majestas Sacratissima quo Militia haec ocunibus necessariis provisa sit clementissime veli: ut panis in quantum fieri potest, in Equis Avena medio praejuncturarum Militiae huic in Transylvaniam pro relevando ibidem defectu administretur, siquidem magna hujus regionis parte per tumultuantes devastata ibidem Militiae de necessariis provisionibus prospici haud posse praevideretur.

Hinc Consilium hoc Locumtenentiale Regium Inclytae huic Universitati praesentibus injungendum duxit: ut praefata Militia tam de necessariis vitae mediis, quam etiam praejuncturis pro ratione emersurae necessitatis omnem debitam provisionem facere sibi peculiari curae ducat.

Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico, Budae die 20ª Decembris Anno 1784 celebrato.

28773 Ad officia paratissimi!
Comes Christiforus Niczky

Lectum et publicatum sub Generali Congregatione, die 14ª Febr. 1785 Temesvarini celebrata.

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija, br. 10. Original).

8

Preşedintele Consiliului de locotenenţă maghiară, contele Nicky, aduce la cunoştinţa Congregaţiei Comitatului Timiş, că răsculaţii din Ardeal sînt în corespondenţă cu oameni din satele vecine, din Ungaria. Se indică un control aspru la scrisori şi la trecerile de oameni şi să se raporteze.

Inclytae Universitati Comitatus Temessiensis.

Siquidem e submissis horsum relationibus apparetet, Tumultuantes Transylvanos ad Possessiones Hungaricas Transylvaniae vicinas

quoque nonulla mandata mittere : Hinc Consilium Hoc Locumtenentiale Regium Inclytae huic Universitati in continuationem hoc in puncto iterato factarum dispositionum denuo committendum duxit, ut omnes ejus modi suspectas correspondentias solerter praecaveat, ipsorum exmissariis quam diligentissime invigilari, deprehensosque illico intercipi curet, ac de tempore in tempus superinde adaequatas informationes praestat.

Datum e Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico
Budae, die 13. Decembris 1784. celebrato.

28163/ Ad officia paratissimi!
Comes Christof Niczky

Lectum et publicatum sub Generali Congregatione, die 14ta Februaris 1785. Temesvarini celebrata.

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija br. 18. Original).

9

Contele Nicky anunță Congregația comitatului Timiș că împăratul a decis să se înăbușe răscoala primejdioasă a țăranilor din Transilvania și din comitatul Arad. În acest scop, Congregația Timiș este rugată să întocmească lista persoanelor care s-au distins în răscoală și să ia toate măsurile pentru păstrarea liniștei.

Inclytae Universitati Comitatus Temessiensis!

Sua Majestas Sacratissima datis benignis manualibus peculiarem suam complacentiam et plenam satisfactionem super factis ad supprimendam seditiosae in Principatu Transylvaniae et Comitatu Aradiensi furentis Valachorum Turbae, perniciosum publico tumultum efficacibus dispositionibus benigne significare, unaque desiderium suum, ut plena pax et tranquillitas in illis partibus quantoejus restituatur, clementer adaperire dignata est.

Quare benignam hanc complacentiam Regiam ita disponente Sua Majestate Sacratissima Inclytae huic Universitati praesentibus notificari. Eo addito, ut nomina illorum individuorum, quae semet in sedando, aut pervertendo hoc tumultu, peculiariter distinxissent, horsum referat, ac ultronec etiam omne studium, ac vigilentiam adhibeat, ut conformiter ad benignas dispositiones eidem insinuatas pax publica conservari possit.

Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico, Budae die 22ª Novembris 1784 celebrato.

27056

Ad officia paratissimi!
Comes Christiphorus Niczky

Lectum et publicatum die 14ª febr. 1785 sub generali Congregatione Temesvarini celebrata.

(IASAPV, Tamiška županija, Generalna kongregacija, br. 40. Original).

10

Comisarul guvernului ardelean, Mihai Brukenthal, roagă congregația comitatului Timiș să faciliteze refacerea economică și comercială a țării, căci din pricina răscoalei și a recoltei slabe, populația a sărăcit și este înfometată, întrucît grîul și alte produse lipsesc.

Inclytae Universitati Comitatus Temesiensis.

Rustica illa Tumultuantio, quae sub praeterito proximius anno in his partibus excitata fuerat, in eam egestatem ipsammet tumultuantem Plebem conjecit, ut non solum Militis intervendi modus deest, sed nisi de subsistendi ejusdem plebis medio provideatur, eidem etiam profecto disperendum sit, cumulavit vero hanc ejusdem miseriam, primum illa Militum multitudo, quae ad reprimendam ejusdem audaciam, diutius ex altioribus dispositionibus, heic commorata fuerat, cujusve adhuc altera pars hodiedum in locis istis excubat, mox tamen gravius illam pressit ingruentis hyemis continuus rigor, qui etiam nunc aëris vehementia quominus terra resolvi, sylvae et gramma efrondesare possint, aërem constrictum tenet. Cum stupenda quoque illa nivium copia, quae sub proximo elapso Martio deciderat, in agras resoluta, spem futurae messis in spaciosis illis locis, quae propi flumina se extendunt, pene sustilisset, quoad vivi aeriarii Regii emolumentum, ere nobis fuit ita prospicere, ut praemetuendum majus periculum, dictae plebis praevertatur. Quo circa peramice Itam Universitatem requirimus, dignabitur in quibus ejusdem circuli partibus Triticum Leviori pretio comparari possit, et item, que sit mensurae, quantitas, de eo nos certos reddere, ut si cum adventantis aestatia ingressu pro aexssportando frumento illuc hujati plebi commigrandum sit, de stationis, sive loci certitudine, instructio dari possit, id etiam sindulariter recommendantes, ut tam hujates incolae fine adferendorum frugum ad ejates partes concessari, quam vero ejates Incolae, commercii promovendi causa frumentum hac versus fors allatari a taxa paseni

itinerarii, telonii, item immunes esse possint. Caeterum decentu cultu mansimus.

Inclytae Universitatis obligentissimi servi

Mich. de Brukenthal
Consil. Gubernialis et Administrator

(E Sessione politico-oeconomica officialium Inclytae Comitatus Hunyad cum Zaránd uniti. Devae, die 16ta Mensis Aprilis 1785. Lectum in particulari Congregatione, die 19. Maÿ 1785. Temesvarini celebrata).

(IASAPV, Tamiška županija, Generálna kongregacija br. 40. Original).

11

Guvernatorul Transilvaniei, baronul Samuel Brukenthal, roagă congregația comitatului Timiș să permită crescătorilor de vite din principat să-și trimită vitele la pășune în Banat, deoarece multe regiuni au fost pustiite de răscoală; de asemenea le cere și ajutor în alimente, căci de mult se obișnuiește să se aducă grîu din Banat.

Inclytae Comitatu Temessiensis Universitati, consignandum.

Siquidem ad sublevandam illam, quae in Comitatu Hunyad cum Zaránd unito per devastationem tumultuantis rusticanae plebis desolatoses exserere coepit, annonae penuriam, advectio frumenti ex advicinante Banatu Temesiensi opportunissimum visum fuerit medium. Incolae autem hujates in hac per id se praepediri quaerantur, quod in itinere a pascuatione pecorum suorum jugalium arceantur. Cujus proinde intuitu Inclytam Universitatem per officiose requirendam duxit Regium hocce Gubernium, ut non solum hanc difficultatem ab hujatibus vecturantibus remorendam, ipsisque pascuationem indulgendam disponere, verum etiam necessitate pressae sortis vicini hujus Comitatus incolarum in considerationem sumpta, ad vectionem frumenti in eundem e Banatu modis quibusvis facilitare, et promovere ingravatim velet. In reliquo manemus, Inclytae Universitatis

(3031) Ad officia paratissimi!
Baro Samuel de Brunkenthal

Ex Regio Principatus Transylvaniae Gubernio,
Cibinii, die 21[a] Aprilis Anno 1785.
(Lectum in particulari Congregatione, die 19na Maÿ 1785 Temesvarini celebrata).

(IASAPV, Tamiška županija, Generálna kongregacija br. 39. Original).

12

Contele Nicky predă mitropolitului de Carloviț, Moise Putnic, un intimat în care înștiințează că s-a dresat proces penal contra unor preoți români participanți la răscoala țăranilor din Transilvania.

Adnexum isthic summarium pluribus continet, quam detestandis et facinorosis reatibus semet intus denotati quinque non uniti ritus presbyteri occasione postremi tumulti Transylvanici manu et consilio implicuerint.

Quodipsum proin Regium hoc Locumtenentiale Consilium de altissimo jussu Excellentiae Vestrae ea cum Intimatione transmittendam duxit, ut Excellentia Vestra adhibitis congruis mediis omnem eo sollicitudinem intendere velit, quo subjectus sibi clerus circa Status Ecclesiastici obligationes, et propriam ordini huic mansuetudinem et modestiam debite instruantur, suamque quoad haec mentem aperiri non gravetur.

Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico, Budae die 25-ta Aprilis 1785 celebrato.

Ad officia paratissimi!
Comes Christoph Niczky

(ASANUK, P.M.A. „A", br. 64 iz 1785. Original).

13

Lista preoților români de pe Mureșul inferior acuzați de participare la răscoala țărănească condusă de Horea, Cloșca și Crișan, precum și învinuirile ce li se aduc.

SUMMARIUM

Facinorum, quorum infraserti Graeci non uniti Ritus Presbyteri occasione seditionis Transylvanice tamquam complices se se testantibus Magistratualibus inquisitionibus noxios reddiderunt.

Protopresbyter Toth-Varadiensis ZACHARIAS

GRAVATUR: Quod exploratori KOSZAN ONU ex Berzovie venienti, et sciscitanti, utrum seditio ex Mandato Regio intentanda sit, reposuerit: Hungaram plebem, eorumque aedes et mobilia in magno

Transylvaniae Principatu expositis jam hoc fine duobus contra Renitentes vexillis Caedi, vastari et extirpari, et hinc hujus etiam Possessionis incolae ad similium executionem teneri. Ex quo secutum, quod Possessionis hujus incolae, formata per singulos Cruce ovantes ad caedes et rapinas abscesserint.

GRAVATUR ITEM: Teloniatorem Toth-Varadiensem Josephum Kiss metu internecionis ad se confugientem in tutelam suam non secut, quam depositis hungaricis vestimentis, et assumpto Valachico vestitu receperit, ac tum ita indutum ad Ecclesiam ire oportuerit, ubi Ritum simulaturus erat, in per adventantes Magistratuales liberatus fuisset.

Presbyter Tokiensis POPA PETRU:

GRAVATUR: Quod quaestoris Dima Mirants, qui seditiosum, et sub colore Mandati Regÿ Grassari Medriantem Ribicze Ursz aggressus est, postea vero fugam arripere debebat, Domum succendi jusserit, et in dictatum 40 fl. homagium per solutum fuisset, domus et fornix ex ejus Mandato incinerata fuissent, etsi autem domus et fornix cui ignis jam subjectus erat, a flamma liberata fuerint tamen expilatio intercesserit.

Presbyter Soborsinensis POPA ZACHARIE:

GRAVATUR: Quod dum domus dominalis Soborsinensis expilata fuisset, surreptas inde batinas argenteas, horologia, paramentum sacrum ex soborsiensi Ecclesia tanquam praedam in domo sua sub tecto occuluerit, et nisi scutando inventa fuissent, pernegaturus erat.

Bajensis Presbyter POPA GYORGYE:

GRAVATUR: Quod Bajensis incolae sub ejus ductu Possessionem Szlatina ingressi fuerint, porro quod Szlatinensibus declaraverit se ad incinerandam Domum dominalem, et molam Regio Mandato instructum esse, ad quod effectuandum jusserit, incolas ut res suas ex aedibus efferant et, ignem Domui injiciant, denique quod nonobstantibus incolarum precibus illi rebus suis praevie salvatis, domum et molam dominalem ipso mandate succendere debuerint.

Presbyter Soborsinensis POPA ALEXANDRU:

GRAVATUR: Quod venientium ex Transylvania seditiosorum turbae obviam iverit, habito cum ipsis colloquio, tandem deposito pileo Pater Noster palam praeoraverit, finita oratione seditiosis ad obtinendum prosperum successum more sui ritus benedictionem impertitus sit, et caepta exequi jusserit, inde secutum, quod effracto castello illud dirnerint, spoliaverint, cremaverint, reliqua porro Soborsiensis plebs visa presbyteri conniventia se se associaverit, et furibunda seposito omni metu in spoliorum ablatione, et perficienda strage collaboraverit.

(ASANUK, P.M.A. „A", br. 64 ex 1785. Original).

14

Contele Antonie Jankovic mulțumește Mitropolitului Moise Putnic din Carloviț cu ocazia instalării sale de tezaurar și vicepreședinte al guvernului ardelean, pentru meritele pe care le-a cîștigat cu ocazia înăbușirii răscoalei țărănești din Transilvania. Se subliniază în context și meritele cîștigate de episcopii din Ardeal și din Transilvania în înăbușirea răscoalei.

Ita mihi cognita est Excellentiae Vestrae erga me propensa benevolentia, ut plane non dubitem gaudio esse Excellentiae Vestrae omnem honoris et dignitatis meae occasionem, et tanto sincerius gratias refero.

Episcoporum Aradiensis et Transylvaniensis studium cum fide erga Principem in tranquillandis hominum animis conjunctum, ita luculentum erat, ut a me merito laudari debuerit.

Quoa autem a Sua Majestate Sacratissima cum tanta clementiae significatione acceptum sit, mihi ipsi maximo est solatio, quia et Clero, Nationique gloriam conciliat, et aliorum studia ad ipsum Populum formandum excitat; in quod me intentum fuisse Excellentia Vestra velut mihi Adjutor optime scit, cujus amicam benevolentiam ultroquoque expetens, peculari cum cultu persevero.

Excellentiae Vestrae obsequentissimus servus

Comes Antonius Jankovics

Gyüleviz, 28-a Augusti 1785.

(ASANUK, P.M.A. "A", br. 177 ex 1785. Original).

Rubrica inaugurată cu volumul de față își propune să întregească sau să rectifice informații, opinii sau ipoteze ale medieviștilor din țară și străinătate privind istoria societății feudale, în primul rînd a celei românești. Este o rubrică deschisă oricui dorește să elimine eroarea sau să sporească informația istorică. Străină și potrivnică lecțiilor arogante făcute celor aflați în culpă, ea se călăuzește de convingerea că aceste adăugiri și îndreptări, documentate în fond, colegiale în formă, constituie o contribuție la progresul disciplinei pe care o slujim. Cu acest gînd, invităm pe toți cititorii noștri să folosească cît mai des cu putință această rubrică. Medievistica nu va avea decît de cîștigat.

★

GREȘELI DE LECTURĂ A UNOR DOCUMENTE ȘI UNELE URMĂRI

I. Conflictul dintre Basarab cel Bătrîn (Laiotă) și Basarab cel Tînăr (Țepeluș) a fost deseori discutat în istoriografia românească atît în primii ani ai secolului al XX-lea, cînd se mai credea că cei doi domni ai Țării Românești sînt tată și fiu, cît și mai tîrziu, cînd lucrurile fuseseră clarificate.

Mărturii documentare atestă faptul că în incursiunea din iarna anului 1479/80, făcută de Basarab cel Bătrîn din Transilvania, locul său de refugiu, în Țara Românească, acesta i-a răpit lui Basarab cel Tînăr vistieria și a luat ca ostatice un grup de trei femei, între care sigur soția voievodului și o soră. Despre cea de-a treia persoană s-a afirmat că ar fi fost *bunica* lui Țepeluș (I. Bogdan [1], N. Iorga [2], C. C. Giurescu [3]), *mama* sa (Al. Lapedatu [4]) sau o *mătușă* (N. Iorga [5]).

Este interesant că în afirmațiile lor toți istoricii citați pornesc de la una și aceeași sursă, o scrisoare a lui Țepeluș în care s-ar cuprinde știrea

---

[1] *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 101—102.

[2] *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1904; ed. din 1966, p. 156—157 și nota 229.

[3] *Istoria românilor*, II, p. I, ed. a 3-a, București, 1940, p. 119.

[4] *Vlad Vodă Călugărul, 1482—1496*, București, 1903, p. 16—17.

[5] *Istoria românilor*, IV, București, 1938, p. 201—202.

despre existența acestui personaj, bunică, mamă sau mătușă, ostatică la Laiotă. Documentul a fost editat de mai multe ori. Pasajul din care s-a născut acest personaj este în originalul slav, în forma publicată de I. Bogdan, următorul: Пишет господство ми много здравїе родїтелю ми мошї любимен, госпоѓѣ Марїе много здравїе[6]. În 1902, I. Bogdan îl traduce astfel: „Scrie domnia-mea multă sănătate maicii-bunicii iubite, doamnei Maria, multă sănătate" [7]; în 1905, îl traduce: „Scrie domnia-mea multă sănătate maică-mi bunichii iubite, doamnei Maria, multă sănătate" [8]. La rîndul lui, Tocilescu face pasajului cu referința următoarea traducere: „Scrie domnia-mea multă sănătate părinte-meu, tare iubitei doamne Maria, multă sănătate" [9]. Adresa scrisorii constituie de asemenea pentru I. Bogdan și cei care l-au urmat un argument pentru existența bunicii ostatice. Ea este astfel redată și tradusă:" Родїтелю ми мошн, госпожде господства ми Марїе" =„maică-mi bunichii, doamnei domniei-mele Maria" [10]. În notă editorul precizează că a tradus cuvîntul "мош" cu „bunică", deși ar fi putut fi tradus și cu „moașă" și adaugă: „Că e vorba de bunica lui Țepeluș (моша), nu încape îndoială; numai pe dînsa putea s-o numească el „doamna domniei mele"; soției îi zicea simplu „doamnă" sau „doamna mea" [11].

Cercetînd actul original[12], se poate vedea că trei din cuvintele pasajului citat, anume „родїтелю ми мош", au fost scrise ulterior, între rînduri și cu altă cerneală, ca de altfel și adresa, mențiuni făcute și de I. Bogdan [13]. Dacă lăsăm la o parte interpolarea, textul cu referința menționată ar arăta astfel: „Пишет господство ми много здравїе любимен госпоѓѣ Марїа, много здравїе". Este sigur că el nu poate fi tradus decît astfel: „Scrie domnia-mea multă sănătate iubitei doamne Maria, multă sănătate".

Despre conflictul dintre cei doi Basarabi, ca și despre răpirea făptuită de Laiotă amintesc multe scrisori de-ale lui Țepeluș, de-ale boierilor săi, ale brașovenilor, una chiar a lui Matei Corvin; toate însă numai despre doamna Maria, *soția* lui Țepeluș, una despre sora acestuia, dar nici una, dacă lăsăm la o parte pe cea citată mai sus, nu pomenește de existența vreunei bunici a lui Țepeluș ostatică la Laiotă.

Trezește unele nedumeriri și modul de referințe al celor care au amintit evenimentul. Lapedatu[14] trimite la I. Bogdan, ediția din 1902,

---

[6] Ioan Bogdan, *Relațiile Țării Romînești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, București, 1905, p. 159.

[7] Idem, *Doc. și reg.*, p. 101.

[8] Idem, *Relațiile*, p. 160.

[9] *534 documente slavo-romîne din Țara Romînească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, București, 1931, p. 122—123.

[10] Ioan Bogdan, *Relațiile*, p. 161.

[11] *Ibidem*, p. 160, nota 3.

[12] Arh. St. Brașov, nr. 106; fotocopii la Bibl. Acad.

[13] Ioan Bogdan, *Relațiile*, p. 160, nota 2.

[14] *Vlad Vodă, loc. cit.*

N. Iorga trimite tot la Bogdan, precum şi la Lapedatu [15], iar I. Bogdan, în ediţia din 1905, îşi sprijină afirmaţia pe identificarea lui N. Iorga [16].

Analiza critică a documentului, comparaţia conţinutului său cu cel al altora din aceeaşi vreme şi care se referă la acelaşi eveniment ne îndreaptă spre alte concluzii. Mai întîi, lăsarea la o parte a pasajului interpolat, după cum s-a văzut mai sus, vădeşte faptul că atributul „любимен" (iubit) se referă la substantivul „госпогѣ" (doamnă), şi nicidecum la substantivul „моши" (moaşă, bunică), conform de altfel şi cu topica firească a limbii slave a documentelor noastre. În al doilea rînd, consideraţiile lui I. Bogdan cu privire la chipul în care voievodul se adresează bunicii şi soţiei sînt infirmate atît de numeroase alte documente ale vremii, cît şi de textul însuşi al actului citat, din care reiese cu claritate că domnul vorbeşte cu soţia sa, doamna Maria.

După părerea noastră, fragmentele dictate din actul pe care-l discutăm ar fi trebuit astfel transcrise şi traduse: „... родїтелю ми Моши ї любимен госпогѣ Марїи много здравїе", adică „...părintelui meu Moş şi iubitei doamne Maria, multă sănătate". Iar adresa" „Родїтелю ми Моши и госпожде господства ми Марїе", ", adică „Părintelui meu Moş şi doamnei domniei-mele, Maria" [17]. Citite aşa, se vede clar că este vorba aci de o anumită persoană cu numele de Moş, deci un substantiv propriu, şi nu cel comun de „moaşă" sau „bunică". Personajul, acest Moş, este de altminteri atestat şi de un alt document. Este probabil un boier mai în vîrstă, credincios apropiat al lui Ţepeluş, pe care acesta îl foloseşte ca trimis al său în Transilvania. Împreună cu un alt om de încredere, Iuga, Moş duce veşti doamnei Maria de la soţul ei şi din porunca lui [18]. După ce este eliberată din dispoziţia lui Matei Corvin [19], doamna Maria se stabileşte — desigur, mai mult silită — cu o mică suită de boieri la curtea lui Ştefan Bathory. Între aceşti boieri despre care există referinţe în acte [20] bănuim că se afla şi trimisul lui Ţepeluş, acest Moş, rămas pe lîngă doamnă încă de la prima sa solie. Lui i se adresează domnul, ca unuia în paza căruia se afla doamna, numindu-l părinte (sufletesc), formulă obişnuită şi des întîlnită în actele noastre medievale, ca semn al unui profund respect.

Prin urmare, o bunică a lui Basarab cel Tînăr ostatică la Basarab cel Bătrîn n-a existat; nici unul din documentele existente nu-i atestă prezenţa în evenimentele relatate. Personajul istoric creat, precum şi toată discuţia din jurul lui nu sînt decît rezultatul unei lecturi şi traduceri eronate.

---

[15] *Istoria lui Ştefan cel Mare*, nota 229.

[16] P. 156, nota 1.

[17] *Documenta Romaniae Historica*, B, I, 281–282.

[18] *Ibidem*, p. 270; I. Bogdan, *Relaţiile*, p. 161; Tocilescu, *op. cit.*, p. 121.

[19] *Hurmuzaki*, XV, p. 106; cu data 24 februarie 1480.

[20] Ioan Bogdan, *Relaţiile*, p. 160: „...Acuma eşti în mînile oamenilor noştri..."; p. 278; „...Eşti în mânile oamenilor domnului nostru, voevodului...".

II. În 1922, Stoica Nicolaescu[1] publica un act de danie către Mănăstirea Cutlumuz, prin care un mare boier din Țara Românească, jupan Aldea, închina acesteia satul Cireașov, cu învoirea domnului țării, Mircea cel Bătrîn. În finalul actului figurează două semnături (neautografe): † Ꙗзъ жѹпанъ Ꙗлдѣ ѡтписаХ † И азъ жѹпанъ Цабиса ѡтписаХ. adică: † Eu jupan Aldea am scris. † Și eu jupan Țabisa am scris. În 1936, actul este republicat de Gr. Nandriș[2] cu mici deosebiri de traducere și de transcriere; se poate astfel vedea că litera Ț (ц) din cuvîntul Țabisa se află aruncată deasupra rîndului. În 1953 documentul este cuprins și în volumul I al colecției *Documente privind istoria României*[3], cu altă dată și cu semnătura: Țabișa.

În ale sale *Divane domnești*, G.D. Florescu îl identifică pe Țabisa cu „boerul care a scris, adică grămăticul"; adaugă însă că, dacă ceilalți martori citați în act îi sînt cunoscuți din alte documente, acesta îi este complet necunoscut, el nemaiapărînd. Și alți cercetători care se ocupă de daniile românești făcute către Muntele Athos pomenesc de acest Țabisa.

Nu s-a observat însă că: a) Țabisa semnează folosind aceleași cuvinte ale donatorului, adică ale jupanului Aldea; b) litera Ț (ц), cu care începe cuvîntul citat, este aruncată deasupra rîndului, fapt cu totul neobișnuit în paleografia slavă; c) în textul documentului nu este pomenit acest Țabisa, în schimb este pomenită soția donatorului, boierul Aldea.

Pe baza acestor observații, considerăm că un boier Țabisa, care a scris și semnat actul din 21 noiembrie (1398), n-a existat. El este de asemenea o creație a unor lecturi greșite, anume literele care alcătuiesc cuvintele „jupan Țabisa" au fost despărțite greșit: în loc de жѹпанъ цабиса trebuia citit жѹпанъца Биса, adică „jupanița Bisa", soția jupanului Aldea, donatorul, pomenită și în cuprinsul actului. Republicîndu-l, am făcut cuvenita rectificare[4].

★

În revista „Studii", t. 22, 1969, nr. 6, p. 1 077—1 101, V. Mihordea publică articolul *Vinăriciul domnesc și vădrăritul*. La p. 1 082—1 083 găsim un comentariu asupra cuantumului vinăriciului domnesc la mijlocul veacului al XVIII-lea, așa cum este el precizat de izvoarele narative și cele documentare. Atît cele dintîi, cît mai ales celelalte, afirmă autorul, sînt lipsite de claritate. „Unele greșeli strecurate în actele de cancelarie referitoare la vinărici — scrie autorul — vin în aceeași măsură să îngreuieze înțelegerea faptelor, mărind confuzia pentru cercetătorul *neavizat*". Se dau două exemple din care se vede că „vadra domnească" se plătea cu 40 de bani și alte două din care se vede că dajnicii dădeau „de o vadră

[1] „Revista pentru istorie, archeologie și filologie", XVI, 1922, p. 239.

[2] *Documente românești în limba slavă de la mănăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, p. 244—245.

[3] Veac. XIII, XIV și XV, B, Țara Românească, București, 1953, p. 66—67.

[4] *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. I, București, 1966, p. 46—47.

de vin cîte bani 4". Concluzia autorului: „Deşi documentele sînt originale şi cifrele exacte în ceea ce priveşte grafia lor, avem de-a face cu o *greşeală a copistului* (subl. ns. — *D.M.*), care a scris 40 în loc de 4, repetînd formula în amîndouă actele". Întreg comentariul autorului şi discuţia cu diecii neatenţi ne aminteşte un altul, tot din domeniul fiscalităţii, în care un porc domnesc valora cît zece porci ţărăneşti şi o oaie domnească cît zece oi ţărăneşti (vezi *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova* (*sec. XIV—XVII*), Bucureşti, 1957, p. 23, şi recenzia lui C. Cihodaru în „Studii şi cercetări ştiinţifice", VIII, 1957, fasc. 1, p. 253). Dacă V. Mihordea ar fi pătruns în intimitatea sistemului nostru fiscal sau măcar ar fi cunoscut recenzia lui C. Cihodaru, specificarea făcută de diacul „neatent" în primele două cazuri, că e vorba de „vadra domnească", iar în celelalte de vadra de dajnici, i-ar fi dat poate de gîndit şi ar fi tras alte concluzii.

Pentru cititorii „avizaţi" ai articolului, ca şi pentru autor, precizăm că nu este vorba de nici un fel de „greşeli strecurate în actele de cancelarie" sau „greşeală a copistului", care să mărească „confuzia" lăsată de izvoarele narative (confuzia, e în altă parte!). Este vorba de modul de calcul al vistieriei, de altminteri destul de simplu. Cînd se făcea impunerea la vinărici, calculul se putea face în două feluri: a) fie numai la vinul din dijmă, adică a zecea din producţia totală, ceea ce concret alcătuia vadra domnească, şi atunci în cazurile citate se plăteau 40 de bani de vadră; b) fie la producţia totală a vinului dajnicilor, şi atunci se impuneau 4 bani de vadră. Ceea ce de fapt constituia acelaşi lucru. Un exemplu concret ni se pare mai lămuritor: să presupunem că un ţăran dajnic ar fi avut o recoltă de 200 de vedre de vin; din ele, a zecea parte, adică 20 de vedre — aşanumitele vedre domneşti — se cuveneau domniei. Acestea plătite, cum arată documentele, cu 40 de bani vadra, ţăranul era dator să dea domniei 800 de bani ($20 \times 40 = 800$). În cazul în care calculul s-ar fi făcut în celălalt mod, adică la producţia totală, cele 200 de vedre plătite, tot cum arată documentele, cu 4 bani vadra, ţăranul ar fi dat domniei tot 800 de bani ($200 \times 4 = 800$). Ceea ce nu era chiar atît de greu de observat.

★

În *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1961, la paginile 276—277, autorii, Acad. Al. Rosetti şi B. Cazacu, în capitolul referitor la limba cronicii stolnicului Constantin Cantacuzino, scriu: „În urma călătoriei sale în Moldova, în 1712, cînd însoţea, la Iaşi, pe soţia şi pe fiica lui Brîncoveanu — la căsătoria acesteia cu domnul moldovean Constantin Duca —, Cantacuzino a intrat în posesia unei copii a cronicii lui Grigore Ureche în compilaţia lui Simion Dascălul". Autorii trimit la: „N. Cartojan, introducere la ediţia stoln. Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Româneşti*, Craiova, 1944, p. XXXI". În 1950, cu prilejul unei recenzii a ediţiei la care se face trimitere (vezi *Studii şi cercetări de istorie medie*, I, 1950, p. 240—242), arătam şi unele din lipsurile ei, îndeosebi ale studiului introductiv. Între altele, semnalam că anul 1712, ca dată a nunţii fiicei lui

Brîncoveanu, este o greşeală. La 1712, amîndoi „mirii" erau de cîtăva vreme morţi: fiica lui Brîncoveanu, Maria, murise în 1697 la Constantinopol de ciumă, iar Constantin Duca în 1703. Mai arătam că nu soţia lui Brîncoveanu a mers la Iaşi cu prilejul menţionat, ci mama sa, Stanca, bunica miresei şi deci sora stolnicului. La N. Cartojan, data de 1712 din ediţia citată nu este o greşeală de tipar, căci istoricul literar o are în toate studiile sale: în cursurile de la facultate, în *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, şi în prefaţa cărţii lui Ramiro Ortiz referitoare la stolnic. De unde a luat-o, nu am putut stabili.

Am făcut observaţia cu gîndul că în ediţia a II-a, anunţată, greşeala va fi corectată. Nunta a avut loc în noiembrie 1693, prilej cu care probabil stolnicul a luat cu sine de la familia Racoviţă un manuscris al cronicii lui Ureche. (Ed. a II-a, apărută între timp, păstrează eroarea ;v. p. 309).

★

Al. Piru, în *Istoria literaturii române. I. Perioada veche*, Bucureşti, 1970, p. 299, ca şi în *Literatura română veche*, ed. a II-a, Bucureşti, 1962, p. 308, scrie, referindu-se la viaţa lui Radu Popescu: „În 1719, Nicolae Mavrocordat, reluînd tronul după moartea tatălui său, îl reprimeşte în dregătoria de mare vornic...". Dar Alexandru Mavrocordat Exaporitul, mare dragoman al Porţii, *tatăl* lui Nicolae, n-a fost niciodată domn în ţările române. Este vorba de *fratele* lui Nicolae, Ioan Mavrocordat. De altminteri, unul din capitolele cronicii lui Radu Popescu, în ediţia citată de autor (cea a lui M. Gregorian), poartă titlul: „Domniia mării-sale lui Ioan Voievod, *fratele* (subl. ns. — *D.M.*) mării-sale lui Nicolae-vodă, leat 7223".

În capitolul închinat stolnicului Constantin Cantacuzino (p. 308, ed. 1970, şi p. 318, ed. din 1962) se afirmă că opera principală a acestuia, *Istoriia Ţării Româneşti* (în ediţia din 1962 se scrie „*Istoriile...*"), a fost „transmisă în trei copii". În 1905, N. Iorga cunoştea „cinci manuscripte" (*Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. XLI—XLII); în 1963 se cunoşteau şase manuscrise în care s-a păstrat cronica: 441, 1 267, 3 190, 3 443 şi 4 650 de la Bibl. Academiei şi ms. 718 la Muzeul româno-rus (vezi *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, întocmit de I. Crăciun şi A. Ilieş, Bucureşti, 1963, p. 162—163).

Observăm că ediţia critică a cronicii lui Radu Popescu, întocmită de Const. Grecescu şi publicată în 1963, nu este folosită şi deci nici citată la „Bibliografie" (p. 304 a ediţiei a treia revăzută, 1970).

★

În studiul introductiv la ediţia cronicii lui Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*, Bucureşti, 1969, p. 12, nota 10, afirmam că cei „trei împărăteşti profesori (dascăli mari)", despre care aminteşte cronicarul într-o circulară, ar fi Mihail Roşu, Constantin Diaconovici-Loga şi Dimitrie Ţichindeal. În realitate au fost numai ultimii doi, împreună cu Iosif

Iorgovici, nu Mihail Roşu (vezi Popeangă V., E. Găvănescu, V. Ţîrcovnicu, *Preparandia din Arad*, Bucureşti, 1964, p. 36—37, precum şi recenzia lui I.D. Suciu, în „Studii”, an. 24, 1971, nr. 3).

★

În studiul introductiv la ediţia *Gramaticii rumâneşti, 1757* a lui Dimitrie Eustatievici, Bucureşti, 1969, p. IX, N.A. Ursu consideră că D. Eustatievici nu ar fi participat în nici un fel la alcătuirea *Micului catechism*, redactat în urma sinodului din 1774 de la Carlovăţ, ci că doar l-ar fi retipărit în ediţie bilingvă la Sibiu în 1789. „ Catehismul sîrbesc-german-român pe care i-l atribuie Sulzer (*op. cit.*, vol. III, Viena, 1782, p. 39) este probabil cel apărut la Viena în 1774 sau puţin mai tîrziu (vezi Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, t. II, Bucureşti, 1910, p. 285) şi reeditat în 1784 şi 1785, tot la Viena, numai cu textul român-german (*ibidem*, p. 286—287 şi 304). Acest catehism însă — scrie autorul în continuare—a putut fi alcătuit mai curînd de către cineva însărcinat cu organizarea şcolilor elementare din Banat... *nu de către Eustatievici* (subl. ns. — *D.M.*), care, — după cît se pare —, a făcut doar să se reediteze la Sibiu, în 1789 textul român-german apărut în 1784 şi 1785 la Viena, tot pentru şcolile româneşti neunite”.

Iată însă că *o mărturie contemporană* confirmă aserţiunea lui Sulzer. Este vorba de afirmaţia lui Nicolae Stoica de Haţeg, cronicarul bănăţean, colaborator al lui Dimitrie Eustatievici la chiar traducerea din limba sîrbă în limba română a primei ediţii a *Micului Catechism*, tipărit la Viena în 1776 sau începutul lui 1777. Referindu-se la soborul de la Carlovăţ din 1774, la care Nicolae Stoica a participat, el scrie : „ După aceasta, soboru să despărţi, iară mitropolitul cu episcopii şi arhimandriţii şi alţii la sinod rămasără . . . *Catihisisul mic* din cel mare în scurt îl alcătuiră. Întîiu în slovenie, arhimandritul Ioan Raici . . . îl scrisă, din al căruia secretariul Theodor Iancovici de Mirievo, directeru, nemţeăşte îl făcu; *iară rumâneăşte, Dimitrie Eustatievici, secretariul Ardealului, din slovenie îl scrisă* (subl. ns. — *D.M.*). Ci, prinzîndu-l frigurile, şi eu *Hotărîrea Tatălui Nostru*, cu *Tîlcuiala Fericirilor*, îi ajutai şi sinodul cetindu-le şi drept aflîndu-le, l-au întărit şi la tipariu l-au dat” (*Cronica Banatului*, Bucureşti, 1969, p. 202).

Despre o scriere pe care Eustatievici şi-o atribuie în *Dezvoalte* şi pe care o numeşte *Cartea Metodului*, N.A. Ursu afirmă că „ . . . nu ştim deocamdată nimic. Bibliografia românească nu a înregistrat încă titlul unei asemenea cărţi, iar studiile filologice de pînă acum nu au identificat-o printre manualele şcolare de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea” (p. IX). Este de amintit însă că cei care s-au ocupat cu trecutul şcolii româneşti au identificat-o, ea fiind aşa-zisa *Carte pentru metod*, traducere a manualului feldbigerian *Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der wallachischen nicht unirten Trivial-Schulen* . . . Dat fiind că sînt două versiuni ale traducerii, asupra persoanei traducătorului mai există incertitudini : Mihail Roşu, Ioan Budai-Deleanu, Nicolae Stoica împreună

cu Feldvari sau, cum Eustatievici o afirmă, el însuşi (vezi studiile lui I. Vuia, Onisifor Ghibu, I. Wolff, N. Albu şi L. Protopopescu).

★

În monografia *Istoricul podgoriei Odobeştilor* de C.C. Giurescu, apărută în 1969, sînt şi cîteva inadvertenţe. Semnalăm : la pagina 87 se afirmă că „ într-o prăjină intră 8 palme", iar la pagina următoare, 88, că „ într-un stînjen intrau 8 palme . . . " . La p. 146—147 se afirmă că vadra din Moldova ar echivala cu 12,880 litri, iar cea din Ţara Românească, „ vadra munteană, reprezenta 15 litri, 200". Dar la pagina 238, nota 7, autorul conchide că vadra din Moldova avea 15,200 litri. Reale sînt datele de la paginile 88 şi 238.

La pagina 78, nota 6, se prezintă ca „ inedit" documentul din 5 iunie 1617, privind satul Sucmezău. Dar, pînă în 1956, documentul fusese deja publicat *de trei ori*, şi anume de Gh. Ghibănescu în *Surete* . . . , XXII, nr. 146, p. 136—138 ; de Solomon şi Stoide, în *Documente tecucene*, I, p. 7, şi în vol. IV (1616—1620) al seriei *Moldova* din colecţia *Documente privind istoria României*, nr. 219, p. 177—179. Originalul slav al actului citat se află la Biblioteca Academiei sub cota CLXXXI/75 şi poartă data de 3 iunie.

★

În *Istoria lumii în date*, Bucureşti, 1969, p. 195, sub data 1632 se menţionează o înfrîngere a răsculaţilor călăraşi de către Alexandru Coconul. Anul şi evenimentul sînt aşezate între 1631 şi 1633. Dacă greşeala s-a produs, cum bănuim, printr-o inversare între cele două cifre de la sfîrşit, 3 şi 2, deci corect 1623, ar fi trebuit să izbească faptul că la 1632 nu mai domnea în Ţara Românească Alexandru Coconul şi să se facă îndreptarea de rigoare înainte de a se intercala evenimentul la data eronată.

★

În „ Aluta", 1970, p. 137—151, P.I. Cernovodeanu, L. Demény şi Lucia Dumitrescu publică cîteva documente româneşti medievale din arhivele din Sfîntu Gheorghe. Cum arată editorii, ele sînt copii din secolul al XVIII-lea, cu „ suficiente erori şi lacune". Acestora însă li se adaugă, din păcate, altele, ale editorilor înşişi. Remarcăm, de pildă, că la doc. 2, p. 140, formula de încheiere are leatul 7121, în loc de 7128, cum este în fotocopia din anexă şi cum este şi în rezumat ; tot din fotocopie se poate vedea că satul este Brăneşti şi în textul slav al introducerii, şi nu Vrăneşti, cum reproduc editorii (rîndul 3 al documentului, p. 139) ; între semnatarii actului nr. 5 apare Radul Toboşar Ion (p. 143) în loc de Radul Toboşar i (şi) Ion. Din actul nr. 6, redat şi în fotocopie, vedem că lipsesc aproape două rînduri, între ele şi cel cu data : „ Pis measeţa fevruar 9 dni, v leat 7152". Lipsind din textul reprodus, este de mirare de unde au editorii data din rezumatul documentului. Sperăm că pentru documentele anunţate a se publica în viitor, tot în „ Aluta", editorii vor arăta mai multă grijă.

Damaschin Mioc

ȘERBAN PAPACOSTEA, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, București, Edit. Acad., 1971, 342 p.

Remarcabilă realizare a istoriografiei noi, lucrarea *Oltenia sub stăpînirea austriacă* (*1718—1739*) nu este, cum s-ar părea, o lucrare de istorie locală ; ea își propune ca, pornind de la un caz particular, mai ușor de lămurit în condițiile de documentare existente, să prezinte starea societății din întreaga Țară Românească, confruntată, o parte a ei, cîtva timp, cu un regim social-politic diferit, interesat în cunoașterea realităților românești, pe care urma să le schimbe pentru a trage, pentru el, maximum de profit.

Cultura istorică largă, cunoașterea temeinică a bibliografiei problemei, spiritul critic în exploatarea documentării, a cărei sferă a fost simțitor lărgită, i-au permis lui Șerban Papacostea să realizeze un ansamblu arhitectural inteligent, să ridice și să rezolve probleme neabordate sau unilateral tratate în trecut, să confrunte fapte, a căror examinare izolată a dus altădată la o factologie seacă, să descopere relații îndepărtate și elemente ascunse cercetătorului grăbit.

Pornindu-se de la cadrul politic, în lucrare se întreprinde o minuțioasă analiză a realităților social-economice și se subliniază implicațiile multiple, adesea hotărîtoare ale factorului demografic. Prin punerea în legătură a diferitelor aspecte de viață economică, structură socială, organizare de stat (fiscală, administrativă, judecătorească) și a manifestărilor de ordin cultural, autorul caută și reușește să realizeze — ceea ce în zilele noastre constituie un deziderat al celor mai avansate școli istoriografice — o istorie care se vrea cît mai mult posibil „ totală".

Examinarea programului austriac și a celui al boierilor olteni îi permite lui Șerban Papacostea să constate puternicul antagonism dintre ele. „ Redusă la esența ei — se spune în lucrare — experiența austriacă în Oltenia nu a fost altceva decît confruntarea dintre un stat absolutist, în a cărui politică începeau să se manifeste germenii concepției de guvernare luministe, și o mare boierime obișnuită să domine necontestat o societate de tip agrar-seniorial" (p. 29). Cum în lucrare este tratat, în special, aspectul social-economic și instituțiile corespunzătoare lui rezultă că autorul vede în această privință înfruntarea între o poziție austriacă (a statului habsburgic), înaintată, și alta, a boierimii locale, retrogradă, ceea ce în mare măsură este exact. Dacă judecăm însă lucrurile prin prisma situației celor care produceau bunurile și suportau greul sarcinilor față de stat și față de stăpînii de pămînt, constatăm că, în ciuda tendinței pozitive a puterii centrale de stat de a reglementa raporturile dintre stăpînii de moșii și țărani, situația acestora din urmă nu se îmbunătățea, ba, dimpotrivă, cunoștea o înrăutățire, prin reformele întreprinse urmărindu-se, nu atît ușurarea situației țăranilor, cît restrîngerea veniturilor boierilor și extinderea veniturilor puterii centrale de stat, care se realizau pe seama creșterii

obligaţiilor (faţă de stat) a producătorilor direcţi. Este ştiut, dealtfel, că mai mult decît exploatarea seniorială, sarcinile faţă de stat au constituit cauza depopulării provinciei din dreapta Oltului şi a celorlalte provincii româneşti în secolul al XVIII-lea.

Ca şi în cazul domniilor fanariote, stăpînirea austriacă în Oltenia, ca orice stăpînire străină, era interesată în a trage cît mai multe foloase din această provincie. Germenii luminismului — în măsura în care au existat — curentul de reforme, începînd în Imperiul habsburgic abia cu Maria Tereza (deci după 1740) — s-au manifestat cel mult în aşa-zisele provincii (state) ereditare. (Maria Thereza a eliberat ţăranii de pe domeniile coroanei). În provinciile intrate mai tîrziu sub stăpînirea habsburgică, ca în cazul Transilvaniei şi Olteniei, habsburgii s-au văzut nevoiţi — în interesul menţinerii echilibrului, a liniştii, în cadrul monarhiei — să respecte tradiţiile locale, obligaţiilor ţăranilor faţă de stăpînii de moşii — ce căutau să crească cuantumul dărilor — ei adăugîndu-le sarcini sporite faţă de stat. Aceasta a şi născut în Transilvania şirul întreg de revolte din secolul al XVIII-lea, care au culminat cu răscoala din 1784.

Dacă din punct de vedere social formula de guvernare austriacă nu aducea o ameliorare în situaţia ţărănimii, din punct de vedere politic ea constituia o gravă ameninţare pentru provincia din dreapta Oltului, tinzînd să desfiinţeze dreptul la autonomie şi să realizeze germanizarea ei. Stăpînirea austriacă, preferată la început celei turceşti, s-a dovedit în scurt timp mai odioasă decît cea otomană.

Formula de guvernare boierească, deşi reacţionară, în esenţa ei, pe plan social, susţiuea, pe plan politic, în interesul păstrării privilegiilor boierimii, ideea autonomiei provinciei, a suveranităţii, menţinerea instituţiei voievodatului, care urma să aibă caracter electiv şi viager.

Formula de guvernare boierească a găsit de aceea, în raport cu cea austriacă, o mai largă susţinere în sînul populaţiei, rodul muncii căreia se scurgea aproape în exclusivitate în afara hotarelor ţării.

Experienţa austriacă în Oltenia este elocventă în a arăta că o politică de reforme, făcută din afară, de o putere străină, grăbită în luarea de măsuri în propriul ei interes, care nu ţine seama îndeajuns de realităţile istorice, este sortită eşecului.

O problemă importantă discutată în lucrare este cea a raportului dintre reformele preconizate sau experimentate de austrieci în Oltenia şi cele întreprinse pe ansamblul întregii Ţări Româneşti şi în Moldova de domnii fanarioţi, în special de Constantin Mavrocordat. Şerban Papacostea consideră că „ regimul experimentat de austrieci în Oltenia venea în întîmpinarea programului de guvernare al fanarioţilor şi s-a oferit în chip firesc ca izvor de inspiraţie pentru activitatea sa reorganizatoare" (p. 309). Autorul nu reduce geneza măsurilor de reformă ale lui C. Mavrocordat „ la precedentul creat în Oltenia de austrieci" (*ibidem*). El arată că „ politica de reforme a domnilor fanarioţi — ai cărei germeni sînt anteriori stăpînirii austriece în Oltenia şi se regăsesc în măsurile interne ale lui Nicolae Mavrocordat — a avut un imbold propriu în însăşi finalitatea care prezidase la instaurarea regimului" (*ibidem*). Dar — „ raportate la precedentul austriac, reformele lui C. Mavrocordat — se lasă pătrunse în acelaşi timp în detaliul şi rostul lor" (p. 310).

C. Mavrocordat a cunoscut, desigur, încercările de reforme întreprinse de predecesorii săi în domnie, domni pămînteni sau fanarioţi; a cunoscut şi experienţa austriacă în Oltenia; nu îi era străină nici dezvoltarea pe plan general a ideii de stat, cunoştea măsurile de modernizare a lui întreprinse în alte ţări, cunoştea, mai ales, foarte bine interesele de îmbogăţire a domnilor. Toate aceste lucruri au fost luate în seamă în realizarea programului de reforme, impus de altfel — rezultă cu claritate din lucrarea lui Şerban Papacostea — de realităţile societăţii din Ţara Românească şi Moldova. Încercările lui C. Mavrocordat şi în general ale fanarioţilor, ca şi

cele ale habsburgilor, au eşuat acolo unde au căutat să adapteze acestor realităţi modele străine şi au prins în măsura în care au ţinut seama de mersul societăţii locale, de nevoile ei.

Considerăm, prin urmare, că similitudinea dintre activitatea reformatoare a fanarioţilor şi politica austriacă în Oltenia nu este neapărat expresia preluării de către fanarioţi a modelelor austriece, ci ea a putut rezulta din identitatea scopurilor urmărite.

O atenţie deosebită se acordă în lucrare *rumâniei*, ca instituţie. Autorul socoteşte că „rumânirea arbitrară — în terminologia epocii «rumânirea în silă» — prin simpla asimilare a oamenilor liberi cu rumânii ca urmare a şederii pe moşii un număr de ani, tot mai redus de altminteri, a devenit acum modalitatea dominantă a procesului de aservire" (p. 183). În condiţiile documentaţiei existente este greu de stabilit pentru secolele XVII—XVIII raportul numeric dintre rumânii şi oamenii cu învoială de pe domeniile mănăstireşti şi boiereşti. Cercetarea izvoarelor epocii scoate în evidenţă existenţa unui proces contradictoriu, de rumânire şi eliberare din rumânie, proporţiile procesului variind în funcţie de împrejurările istorice dintr-un moment sau altul. O permanentă luptă se dădea între boieri, interesaţi în menţinerea rumâniei şi extinderea ei pe seama categoriilor de ţărani liberi, şi rumâni, dornici în a împărtăşi statutul oamenilor liberi. Atît boierii, cît şi ţăranii încercau să-şi realizeze ţinta, folosindu-se de mijloacele ce le stăteau la dispoziţie, apelînd deseori la intervenţia puterii centrale.

Opresiunea seniorială, căreia i s-a adăugat într-o măsură sporită cea a puterii centrale de stat, a generat un proces masiv de fugă a ţăranilor, o permanentă depresiune demografică în ţară. Constrînşi de această realitate, boierii, precum şi puterea centrală de stat, pămînteană sau străină (austriacă şi fanariotă) au trebuit să cedeze, să facă concesii : boierii — în faţa perspectivei de a pierde forţa de muncă a domeniilor— uşurînd situaţia ţăranilor, permiţînd cnezirile ; puterea centrală de stat — văzîndu-şi primejduite veniturile şi situaţia prin scăderea numărului contribuabililor — luînd măsuri de reglementare a obligaţiilor ţăranilor faţă de stat şi intervenind cu mai multă energie în raporturile dintre ţărani şi boieri.

Găsesc că nu este lipsită de verosimilitate teoria respinsă de Şerban Papacostea (p. 183, nota 153) că evoluţia rumâniei, ca instituţie, ajunsese în vremea domniei lui C. Mavrocordat în stadiul în care legiferarea desfiinţării ei era impusă de interesele întregii societăţi.

Desfiinţarea rumâniei în vremea lui C. Mavrocordat constituie o dovadă grăitoare că la mijlocul secolului al XVIII-lea relaţiile de producţie feudale deveniseră o mare frînă, cătuşe pentru dezvoltarea forţelor de producţie, şi că se impunea, ca o condiţie *sine qua non* a progresului, înlăturarea lor. „ Eliberarea" din vremea lui C. Mavrocordat a fost fără îndoială formală : ţăranii dependenţi, deşi nu s-au mai numit „ vecini" sau „ rumâni", au continuat să fie legaţi multiplu şi de persoana stăpînului feudal şi de pămînt ; s-a dezvoltat însă — şi faptul în sine s-a dovedit ulterior deosebit de important—conştiinţa eliberării depline a ţăranilor.

În lucrare sînt şi alte probleme ce comportă discuţii, ceea ce este semnul marelui interes pe care le ridică, al noutăţilor în interpretare pe care le prezintă, făcînd dovada că istoria nu mai trebuie să fie evocatoare şi descriptivă, ci să devină critică. S-a spus, pe drept cuvînt, că progresul istoriei este legat înainte de toate de progresul inteligenţei, al curiozităţii istorice. Pentru a înţelege cît mai bine procesul istoric, este important de a cîntări mărturiile, totodată, mai important fiind să se extragă toată substanţa lor.

Angajîndu-se pe o cale nouă, căutînd probleme necunoscute, dificile, ridicînd chestiuni care n-au mai fost ridicate, Şerban Papacostea ne oferă o lucrare ce poate servi ca model de lucrare inteligent realizată.

Şt. Ştefănescu

ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, *Ţara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, Bucureşti, Edit. Acad. 1971, 173 p. (Istorie şi civilizaţiei, 1).

Editura Academiei a luat iniţiativa — care nu se poate lăuda îndeajuns — de a publica o colecţie intitulată *Istorie şi civilizaţie*, în al cărei cadru urmează să vadă lumina tiparului un şir de micromonografii consacrate problemelor fundamentale ale istoriei României şi prezentate într-o formă accesibilă marelui public. Noua colecţie va aduce mari servicii istoriografiei în cel puţin două privinţe: prin caracterul lor, lucrările publicate aici vor face bilanţul cercetărilor închinate unei anumite probleme, fixînd astfel stadiul actual al investigaţiei şi indicînd, implicit, direcţia viitoarelor anchete; pe de altă parte, amintita colecţie va facilita difuzarea în rîndurile unor largi cercuri de cititori a celor mai noi rezultate ale cercetărilor istorice, care, tipărite în periodice sau publicaţii savante, sînt ignorate de ceea ce se numeşte „omul de pe stradă", ale cărui cunoştinţe de istorie naţională rămîn cele învăţate în şcoală şi restrînse mereu de uitarea, pe cît de firească, pe atît de nemiloasă.

Cel dintîi volum apărut este consacrat unei perioade de cel mai mare interes din istoria Ţării Româneşti: cele aproape trei secole care despart pe Basarab întemeietorul de Mihai Viteazul, cel dintîi unificator al celor trei ţări româneşti. O întinsă literatură a tratat diversele aspecte ale acestei perioade atît de bogate în evenimente şi mari personalităţi: studii de erudiţie, monografii, sinteze, între care cea a lui N. Iorga, *Istoria românilor*, valorificase cea mai mare parte a bibliografiei, urmărind, în cuprinsul a trei volume, înfăptuirile *ctitorilor*, lupta *cavalerilor* cu invadatorul otoman şi, apoi, efortul eroic de redobîndire a neatîrnării al *vitejilor*. Ultimele două decenii au adus substanţiale înnoiri bazei documentare şi, prin aceasta, cunoştinţelor despre secolele XIV — XVI în istoria Ţării Româneşti. Corpusul de documente medievale, căruia i s-au adăugat informaţii valoroase culese din sursele externe, nou descoperite sau ignorate de vechii cercetători, a permis medieviştilor să sporească şi să adîncească cunoştinţele lor asupra societăţii feudale româneşti.

Ştefan Ştefănescu era, desigur, cel mai indicat pentru a sintetiza concluziile studiilor din aceste două decenii, atît de fecunde şi pe plan istoriografic. Preocupat la începutul activităţii sale de istoria familiei boierilor Craioveşti, care închide în ea însăşi o însemnată parte a istoriei Ţării Româneşti, autorul şi-a lărgit apoi aria de investigaţie, dînd o solidă monografie despre una din instituţiile de bază ale armăturii politice-administrative a Ţării Româneşti—bănia—, pentru a urmări mai tîrziu problemele atît de complexe ale întemeierii statelor feudale româneşti şi ale istoriei ţărănimii noastre medievale şi a trece, în ultimul timp, la studiul demografiei istorice; alături de aceste direcţii principale, Şt. Ştefănescu a dat un şir de contribuţii la istoria Dobrogii, a lui Mihai Viteazul etc. Tratînd, în cuprinsul cărţii care face obiectul prezentării de faţă, istoria Ţării Româneşti de la Basarab I la Mihai Viteazul, autorul avea să se întîlnească, aşadar, în repetate rînduri cu el însuşi, să utilizeze propriile-i încheieri şi să le integreze într-o expunere sistematică şi sintetică.

În cuprinsul a patru capitole, autorul înfăţişează principalele faze ale procesului de formare a statului feudal al Ţării Româneşti (cap. I), lupta împotriva agresiunii otomane, eforturile de consolidare a autorităţii centrale şi conflictul declanşat, prin aceasta, între domni şi marea boierime (cap. II), problema, atît de discutată, a „ capitulaţiilor" cu Poarta otomană şi statutul Ţării Româneşti după instaurarea dominaţiei otomane (cap. III), în sfîrşit, epopeea lui Mihai Viteazul (cap. IV).

Pretutindeni, în cursul expunerii, se simte contactul direct, şi prin aceasta vivifiant, cu izvorul istoric, precum şi stăpînirea literaturii privind temele tratate. Cititorului i se oferă astfel, într-o expunere de remarcabilă limpezime, principalele aspecte şi momente ale unei istorii în a cărei desfăşurare vicisitudinile n-au putut frînge, niciodată, voinţa de a fi a unui popor decis să stea drept în furtună şi condus, în clipele de cumpănă, de domni ca Mircea cel Bătrîn, Vlad Ţepeş, Radu de la Afumaţi şi Mihai Viteazul, care au ştiut întrupa aspiraţiile de libertate şi independenţă ale neamului lor.

O trăsătură distinctivă a lucrării o constituie spiritul critic care însoţeşte analiza surselor sau a concluziilor cercetătorilor mai vechi. Autorul s-a străduit tot timpul să rămînă pe terenul solid al informaţiei sigure, să formuleze ipoteze în marginile îngăduite de izvor şi de logică, să redea fidel, deci cu nuanţele de rigoare, principalele aspecte sau tendinţe. Lipsesc, aşadar, din această carte etichetările şi judecăţile apriorice, care dăunează istoriografiei mai mult poate decît ignoranţa însăşi, autorul urmărind dialectic — deci în funcţie de ansamblul tuturor factorilor istorici — manifestările unei clase sociale sau a unei personalităţi istorice. Autorul a ştiut să evite capcanele atît de primejdioase ale caracterizărilor înguste şi rigide care silnicesc realitatea sau, dimpotrivă ,ale celor elastice, valabile oriunde şi oricînd. Sub condeiul lui Şt. Ştefănescu, istoria apare vie, sinuoasă, contradictorie, adică aşa cum a fost; culoarea nu este niciodată numai albă sau neagră, ci amestecată din multe altele pentru a reda fidel nuanţele, schimbătoare şi ele, ale grupului sau omului politic.

Într-o lucrare de felul celei discutate aici, ceea ce trezeşte discuţii este, în primul rînd, selecţia aspectelor sau, mai exact, proporţia pe care autorul o stabileşte între unul sau altul dintre aspectele abordate. Dacă problema „ capitulaţiilor" se bucură, pe drept cuvînt, de un spaţiu larg — autorul conchide asupra existenţei unui „ fond istoric real" al acestor vechi tratate invocate în veacul al XVIII-lea pentru a da un temei de legalitate luptei de emancipare naţională—, structurile socio-economice ale societăţii muntene sînt mai sumar înfăţişate, avîndu-se, desigur, în vedere alte două volume programate în aceeaşi colecţie şi dedicate claselor sociale ale evului mediu romănesc şi civilizaţiei rurale şi celei urbane în aceeaşi epocă. Dintre datele furnizate de cercetările mai noi, credem că ar fi fost util să se folosească informaţia din raportul nunţiului papal în Polonia, A. Bolognetti (27 august 1583), care relatează conversaţia sa cu boierul Ivaşcu Golescu; potrivit celor comunicate de boierul muntean, Ţara Românească, care era îndatorată să achite Porţii o contribuţie specială o dată la trei ani, se vedea acum în faţa unei exigenţe, aceea a achitării anuale a acestei contribuţii (vezi *Monumenta Poloniae Vaticana*, vol. VI, ed. Edward Kuntze, Cracovia, 1938, p. 502). Este singura informaţie documentară care confirmă ştirea lui < Pseudo-> Nicolae Costin, după care plata mucarerului datează din vremea lui Mihnea Turcitul (vezi „ Studii", XVI (1963), nr. 3, p. 675—676). Ştirea de mai sus aruncă lumini noi asupra regimului de obligaţii impus Ţării Româneşti de dominaţia otomană.

Cartea lui Ştefan Ştefănescu asociază, în chip fericit, expunerea de înalt nivel ştiinţific cu claritatea şi simplitatea cerute de orice lucrare destinată şi marelui public. Numărul 1 al colecţiei *Istorie şi civilizaţie* reprezintă o inaugurare exemplară, ale cărei mari calităţi am dori să le reîntîlnim şi în celelalte lucrări din această colecţie.

Fl. Constantiniu

N. GRIGORAŞ, *Instituţii feudale din Moldova*, I, *Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Edit. Acad., 1971, 475 p.

Aşteptată cu deosebit interes de medieviştii care cunosc preocupările mai vechi ale autorului, a apărut de curînd o lucrare voluminoasă privind organizarea statului moldovean pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. După cum arată titlul, volumul face parte dintr-o serie de studii care şi-au propus să ne prezinte instituţiile feudale din Moldova. Fără îndoială că, date fiind importanţa subiectului şi lipsa unor opere de sinteză în acest domeniu, iniţiativa colegilor ieşeni nu poate fi decît binevenită.

Autorul este unul din cei mai cunoscuţi şi productivi medievişti ai Moldovei, care a dat la iveală numeroase studii privind sfatul domnesc, proprietatea feudală, organizarea oraşelor şi a breslelor moldovene etc., astfel încît problemele prezentate îi sînt cît se poate de familiare. Volumul de care ne ocupăm încununează într-un fel preocupările autorului în acest domeniu.

Lucrarea se compune din două părţi: în prima sînt înfăţişate instituţiile centrale, iar în cea de-a doua cele locale. Prima parte — cum este şi firesc — este mult mai întinsă (283 p.), dată fiind importanţa problemelor tratate: domnia cu atribuţiile sale, marea adunare a ţării, sfatul domnesc şi marii dregători. În cea de-a doua sînt prezentate diviziunile administrative ale ţării — ţinutul, oraşul şi satul —, fiecare cu organizarea şi dregătorii săi.

În afară de mărime, lucrarea impresionează în mod deosebit prin bogăţia de ştiri şi fapte, strînse cu migală de autor din numeroase izvoare, în mare parte inedite. Pe lîngă acest efort deosebit de informare, autorul a trebuit să facă unul nu mai puţin important de împărţire cît mai judicioasă, pe probleme, a materialului cules, date fiind atît bogăţia acestuia, cît şi multitudinea problemelor ce şi-a propus să studieze.

Aşadar, lucrarea pune numeroase probleme, din care multe au fost rezolvate mulţumitor, iar unele rămîn susceptibile de discuţii. Ca unul ce m-am preocupat în ultima vreme de organizarea statelor feudale Ţara Românească şi Moldova, îmi voi îngădui să expun mai jos unele observaţii şi opinii asupra lucrării, considerînd că ele au menirea să clarifice o serie de probleme care nu mi se par rezolvate satisfăcător sau puncte de vedere discutabile.

În afară de caracterul cam prea narativ al expunerii, care nu este cel mai indicat pentru o lucrare de acest fel (vezi, de pildă, p. 50—93, unde se povestesc pe larg numeroase procese judecate de domnii Moldovei), din lectura lucrării se mai poate constata lipsa unui plan mai ferm, a unei prezentări conduse permanent de un fir logic, din care pricină unele probleme sînt înfăţişate puţin cam amestecat. Ca exemplu aş cita paginile 303—305, relative la pîrcălabi, unde, după paza hotarelor, se discută despre cetăţi (de care a mai fost vorba şi la domnie, p. 206—208), apoi se revine la paza marginii, se discută despre unităţile teritoriale comandate de pîrcălabi, despre organizarea militară în secolele XV—XVI, despre angajarea moldovenilor în oastea lui Mihai Viteazul (probleme prezentate şi la „funcţia militară" a domniei) despre efectivele armatei moldovene în timpul domniilor lui Aron Tiranul şi Ştefan Tomşa, se revine apoi la apărarea graniţelor în domnia lui Petru Şchiopul şi, în sfîrşit, iarăşi la cetăţi, cu care se începuse. Cum asemenea exemple se mai întîlnesc în lucrare, expunerea devine uneori cam greu de urmărit, iar ideile ce-ar trebui reţinute nu ies totdeauna uşor în evidenţă.

Deşi autorul declară că şi-a propus să prezinte „într-o manieră exhaustivă aspectele, utilizările şi atribuţiile tuturor principalelor servicii ale instituţiilor de stat" (p. 430), opera domniei-sale nu are caracterul la care ne-am fi aşteptat, de sinteză, aceasta deoarece lasă deoparte o seamă de aspecte şi probleme importante, unele din ele pe motivul că au mai fost studiate şi că deci domnia-sa nu poate aduce „noi contribuţii" (p. 5). Dar cum titlul lucrării este organi-

zarea statului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, şi nu contribuţii noi la studierea acestuia, şi cum, pe de altă parte, lucrarea domniei-sale nu se compune numai din contribuţii noi, unele probleme fiind reluate fie după alţi autori, fie după lucrări mai vechi ale aceluiaşi autor [1], cred că ar fi fost mult mai utilă pentru noi toţi prezentarea sintetică a întregului ansamblu de probleme privind organizarea statului feudal Moldova, în care autorul, un bun cunoscător al acestora, utilizînd *toate* lucrările publicate, să fi sintetizat rezultatele cercetărilor anterioare şi să fi insistat asupra aspectelor mai puţin studiate sau despre care domnia-sa are alte opinii decît predecesorii săi. Aşa, ne-a dat o lucrare incompletă, din care lipsesc numeroase probleme importante.

Astfel, nu se face o prezentare integrală a domniei (p. 13 şi urm.) pe motiv că originea, evoluţia, asocierea la domnie şi ,,funcţia politică" a domniei au mai fost studiate (p. 5), deşi unele din aceste probleme — de pildă originea domniei — sînt departe de a fi complet lămurite (de altfel, însuşi autorul, la p. 9, deplînge lipsa unui „studiu sau monografii asupra domniei"). Autorul prezintă doar dominium-ul eminens, domeniul public şi „funcţiile" judecătorească, fiscală şi militară, care, în treacăt fie spus, au mai fost şi ele studiate cel puţin cît originea domniei.

Confundînd în parte domnia cu statul, autorul prezintă la ,,funcţia" judecătorească a domniei şi imunităţile judiciare (p. 95—104), la cea fiscală imunităţile fiscale şi sistemul de impunere şi percepere a dărilor (p. 109—138), aspecte care ţin de organizarea judiciară şi, respectiv, fiscală a statului ; tot astfel, în capitolul ,,funcţia" militară (p. 139—208), autorul se ocupă de aproape întreaga organizare militară a ţării, prezentînd toate grupurile de slujitori şi oşteni, inclusiv subalternii marilor dregători. În schimb, sfatul domnesc şi marii dregători constituie instituţiile „auxiliare şi executive" (p. 210 şi urm.). Dar slujitorii nu erau şi ei agenţi executivi?

Discutabilă mi se pare afirmaţia autorului că în Moldova au existat doar trei forme de proprietate funciară: domeniul public, aflat la dispoziţia domniei, proprietatea urbană şi proprietatea boierească şi eclesiastică (p. 14—15). Autorul nu aminteşte de satele de mici proprietari liberi, lăsînd să se înţeleagă că este de acord cu teza lui C. Cihodaru, care — urmîndu-l pe C. Giurescu, care considera că toţi proprietarii sînt boieri—afirmă că în Moldova, cel puţin în a doua jumătate a secolului al XV-lea, ,,nu există ţărani liberi", ci doar boieri şi ţărani aserviţi [2]. Cum pentru N. Grigoraş curtenii erau „mici proprietari funciari" (p. 185), înseamnă că domnia-sa admite totuşi existenţa micii proprietăţi, de care nu vorbeşte însă.

,,Funcţia" judecătorească — împărţită între domnie, sfatul domnesc, dregătorii centrali, dregătorii de ţinut, ai oraşelor şi ai satelor — nu este nici ea scutită de unele lipsuri sau neclarităţi. Nu se poate afirma, de pildă, că „domnul putea da oricărui... delegaţie de a judeca orice pricină" (p. 7), aceasta mai întîi pentru că nu toţi locuitorii aveau drept de judecată (cei aserviţi în nici un caz) şi apoi pentru că nici dregătorii nu puteau judeca ,,orice pricină" (hiclenia o judeca, în orice caz, domnul).

Prea întemeiată nu mi se pare nici afirmaţia că ,,sfatul domnesc, a format instanţa supremă de judecată a ţării" (p.216 şi 226): în plus, această afirmaţie contrazice pe cea de la p. 42-43,

[1] Vezi, de pildă, p. 37, ultimul paragraf, şi p. 38, unde autorul reproduce aproape *ad litteram* pasaje din lucrarea sa *Proprietatea funciară a oraşelor moldoveneşti în timpul orînduirii feudale şi evoluţia ei*, în ,,Studii şi cercetări ştiinţifice" — Iaşi, 1961, fasc. 2, p. 216—217, p. 388 şi urm., unde se reproduc, de asemenea, pasaje întregi din lucrarea aceluiaşi *Unele aspecte privind breslele din oraşele moldoveneşti în secolele XVI—XVIII*, din ,,Studii", 1969, nr. 6, p. 1103—1125, sau p. 318—376, unde se reiau unele probleme tratate în lucrarea *Dregătorii tîrgurilor moldoveneşti*, din 1942.

[2] *Cîteva constatări în legătură cu proprietatea feudală*... în ,,Studii şi cercetări ştiinţifice", Iaşi, 1961, f. 1, p. 49.

unde se susţine că „instanţa supremă" era „compusă din domn şi sfatul său", dar că domnul, fiind „şef al justiţiei întregului stat", dădea „toate hotărîrile în procese", că „putea ignora cînd voia acest complet de judecată", care era sfatul domnesc, şi că „consilierii domnului aflaţi în instanţă dădeau un simplu aviz"; tot astfel, la p. 52—53, se afirmă că, „în materie judecătorească, puterea domnului era nemărginită..., domnul considerîndu-se deasupra legilor", motiv pentru care autorul se întreabă el însuşi „ce rol mai avea sfatul domnesc dacă în materie judiciară tot era legat de persoana domnului"?. Astfel stînd lucrurile, cum se mai poate susţine că „sfatul domnesc a avut cea mai întinsă competenţă" judiciară. care „nu era limitată", putînd rejudeca „orice proces judecat de domnitorii anteriori", fiind „ultima instanţă" etc.? (p. 216—217).

Din aceste citate, ca şi din comparaţia atentă a atribuţiilor judecătoreşti ale domniei (p. 41 şi urm.) cu cele ale sfatului domnesc (p. 216 şi urm.), rezultă că autorul nu a lămurit prea bine relaţiile dintre cele două instituţii centrale în acest domeniu. Din această pricină, nu apare cu suficientă claritate care erau atribuţiile uneia şi care ale celeilalte în materie judiciară. La p. 217 se arată că „anularea actelor de proprietate se făcea tot de către sfatul domnesc", dar imediat apoi se spune că „Petru Rareş (deci domnul, nu sfatul) a anulat documentele (de proprietate. — *N.S.*) acordate de Ştefan Lăcustă" (la p. 61 autorul se întreabă dacă domnul „a avut aprobarea boierimii în acest sens").

Voi insista asupra „funcţiei" militare care formează obiectul capitolului al IV-lea din partea I (p. 137—208). Mai întîi, cred că materialul nu este prea bine împărţit în paragrafe: vitejii, oastea ţării (unde se vorbeşte foarte mult de mercenari), problemă asupra căreia se revine la pîrcălabi (p. 297—305), apoi garda domnească, în care autorul include în mod surprinzător toate grupurile de curteni, slujitori şi lefegii, inclusiv pe subalternii marilor dregători (p. 154—204), jurămîntul, un paragraf de cîteva rînduri (p. 205—206), care mergea şi la dregători, şi cetăţile, asupra cărora se revine şi la pîrcălabi (p. 303—305). Ultimele trei paragrafe (numerotate A,B,C) par a fi subordonate oastei ţării, deşi în text uu se face legătura între ele.

Grupurile care alcătuiesc aşa-zisa gardă domnească sînt prezentate fără să se respecte criteriul vechimii, al categoriei sau importanţei: curtenii şi slujitorii apar după diverse grupuri mărunte, înfiinţate mai tîrziu (lipcanii, joimirii, arnăuţii, beşliii); se vorbeşte de unele categorii inexistente de oşteni (călăraşii de tabără, p. 194, garda soţiei domnului, p. 180, sau paza cîmpului, p. 202, care este o atribuţie, nu o categorie de oşteni; de altfel, la p. 120, autorul arată el însuşi că este vorba de o unitate înfiinţată pentru paza cîmpului).

Autorul nu face o deosebire prea netă între curteni şi slujitori, considerîndu-i pe aceştia din urmă ca fiind „toţi boierii de orice rang, împreună cu subalternii lor, mercenarii şi bineînţeles curtenii" (p. 188). Deci slujitorii (cu care autorul pare a echivala slugile domneşti) constituie pentru autor o categorie atît de generală încît cuprinde întreg aparatul de stat, de la marii dregători pînă la mercenari, ceea ce nu mi se pare prea exact (la p. 303 se susţine însă că slujitorii erau „ostaşi de meserie plătiţi", iar la p. 185 că aşa-numiţii curteni „nu erau totuna cu slujitorii" !). Atunci cum o mai fi?

Ca dovadă că slujitorii erau subalternii dregătorilor (care pentru autor erau — aşa cum am văzut — şi ei tot slujitori), N. Grigoraş citează faptul că la 1615 boierii răsculaţi contra lui Ştefan Tomşa „au tras slujitorii toţi în partea sa" (p. 189), deşi aici este vorba, evident, de o manevră încercată de boieri de a atrage în tabăra lor slujitorii domniei.

Nici definiţia dată curtenilor nu corespunde întru totul realităţii; pentru autor, curtenii alcătuiau o unitate militară „compusă din membrii unei anumite categorii sociale, şi anume aceea a cărei proprietate funciară se obţinuse sau avea la origine o donaţie sau o confirmare

domnească" (p. 181). Cum cea mai mare parte a proprietăţilor boiereşti aveau la bază o donaţie sau cel puţin o confirmare a domniei, înseamnă oare că şi boierii fac parte din aceeaşi categorie? Atunci care mai este diferenţa dintre curteni şi slujitori, care cuprind „toţi boierii de orice rang"?

Nu se poate susţine nici că aceşti curteni au format elementul de bază al armatei pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (p. 188), cînd se ştie că ei au decăzut în secolul al XVII-lea şi au fost desfiinţaţi prin reformele lui Constantin Mavrocordat la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Neîntemeiată pe de-a-ntregul mi se pare şi afirmaţia că „domnii moldoveni au avut *totdeauna* la dispoziţie o forţă armată disciplinată, destul de numeroasă şi de bine înarmată, cu care au impus ordinea şi liniştea în ţară", au făcut „faţă oricărei încercări de rebeliune" şi au oprit „atacurile externe neprevăzute" (p. 139). Această afirmaţie globală este contrazisă chiar de autor, care arată că, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, răscoalele „nu puteau fi înăbuşite decît de trupele de lefegii şi de cele turceşti" (p. 149) [3], sau că în secolul al XVII-lea trupele moldovene erau „din ce în ce mai reduse ca număr" (p. 152).

Autorul nu deosebeşte prea bine gradele comandanţilor militari, confundînd pe iuzbaşa cu căpitanul (p. 197), iar din faptul că la 1651 sînt citaţi ca martori un căpitan de curteni şi unul de păhărnicei trage concluzia că aceasta „dovedeşte nu numai egalitatea de funcţie dintre căpitanii de curteni şi căpitanii de slujitori, dar şi sinonimia dintre funcţia de căpitan şi aceea de vătaf", care nici nu este menţionat în text (p. 189). Judecînd astfel, ar trebui să punem semnul egalităţii între marii dregători şi diverşi negustori sau slujbaşi mărunţi doar pentru faptul că apar împreună ca martori în documente.

Se întîlnesc şi aici unele contradicţii, ceea ce întăreşte impresia că problemele nu sînt încă prea bine lămurite pentru autor. De pildă, la p. 138 se respinge categoric ideea că ar exista oşti ale marilor proprietari feudali, dar pe pagina următoare se vorbeşte de „forţele domneşti şi cetele boierilor", iar la p. 149 se afirmă că, „după 1574, prestarea serviciului militar va fi limitată numai la proprietarii funciari şi la oamenii lor" (aceşti „oameni ai lor" nu alcătuiau oare „cetele boierilor"?) [4]; la p. 167 comandant al cavaleriei este aga, iar la p. 193 hatmanul (la p. 275 este amintit însă aga al dărăbanilor, care erau pedestraşi); la p. 189 este lăudat N. Bălcescu pentru că „a văzut mai clar" decît alţii că hînsarii „erau folosiţi în serviciul interior"; la p. 308 însă se arată că hînsarii se ocupau de apărarea hotarelor etc.

Mi-aş îngădui să amintesc autorului că o seamă de probleme privind pe curteni şi slujitori au format obiectul unei lucrări apărute în 1968, despre care domnia-sa nu aminteşte la istoriografie, iar la capitolul privind organizarea armatei se mulţumeşte să se refere la rezumatul acestei lucrări apărut în „Revue roumaine d'histoire", nr. 5 din 1967 (p. 181), sau să trimită la lucrare doar pentru unele „informaţii suplimentare" (p. 202, nota 584). Consideră oare domnia-sa că tot ce spune în acest capitol sînt numai „contribuţii noi"?

Sfatul domnesc, marea adunare a ţării şi marii dregători formează în această ordine „instituţiile auxiliare şi executive" (p. 210–283). Nici pentru aceste probleme, despre care s-a scris destul de mult, lucrarea nu ne oferă o sinteză completă, omiţînd să prezinte o serie de aspecte importante (pentru unele din acestea, studiate în alte lucrări, se trimite doar la lucră-

[3] Vezi şi lucrarea aceluiaşi *Marea răscoală populară din Moldova dintre 1671–1672* („Studii şi cercetări ştiinţifice", Iaşi, 1962, fasc. 2, p. 209–237), unde se arată că Gheorghe Duca a fost alungat din scaun de răsculaţi, care au fost înfrînţi numai prin intervenţia trupelor turco-tătare.

[4] Despre această problemă, vezi volumul de faţă, p. 305.

rile respective, deşi nu acesta este sistemul cel mai recomandabil pentru o sinteză). Autorul se ocupă de atribuţiile fiscale şi judecătoreşti ale sfatului (p. 212 şi urm.), omiţînd pe cele privind politica externă, organizarea militară şi a bisericii; nu mi se par prea bine lămurite nici relaţiile dintre domnie şi sfatul domnesc sau dintre aceste două instituţii şi marea adunare a ţării, intercalată între sfat şi dregătorii, membri ai sfatului; autorul prezintă destul de incomplet dregătorii şi într-o ordine discutabilă; despre unii dintre ei nici nu vorbeşte (comisul, jitnicerul, armaşul, uşarul, pitarul etc.), iar despre şetrar pomeneşte la pîrcălab (p. 298); întrucît a omis să vorbească pe scurt despre atribuţiile generale ale dregătorilor, repetă la cîţiva dintre aceştia, uneori cu aceleaşi cuvinte, atribuţiile judecătoreşti, care devin la unii din ei singurul motiv pentru care sînt amintiţi (p. 271, 273, 274, 278 etc.); în sfîrşit, denumirea de hatman nu a apărut în vremea lui Luca Arbore, ci mai tîrziu, iar hătmănia nu a fost „bifurcată" în vremea domniei lui Petru Şchiopul (p. 265); autorul face această afirmaţie pe baza faptului că la 1591 apar ca martori doi hatmani; unul este însă fostul şi viitorul hatman Andrei (1586 aprilie 11 — 1589 august 24 şi 1591 decembrie 25—1592 mai 3), iar celălalt hatmanul în funcţie, Gheorghe, nepotul lui Petru Şchiopul (1590 ianuarie 28 — 1591 iunie 16).

Partea a II-a a lucrării, aşa cum am mai spus, se ocupă de instituţiile locale: ţinutul, oraşul şi satul. Deşi tot o asemenea instituţie locală este şi ocolul, acesta este prezentat la domnie (p. 18—32). Remarc, de asemenea, că, pe cînd despre ocoale autorul vorbeşte pe larg, despre ţinuturi şi evoluţia lor nu se spune mai nimic, în acest capitol prezentîndu-se numai dregătorii ţinuturilor (p. 285 şi urm.). Nu înţeleg apoi de ce I.C. Filitti a greşit afirmînd că Moldova era împărţită în ţinuturi (p. 16), cînd autorul admite el însuşi existenţa acestor „unităţi administrative, ca împărţiri ale teritoriului" ţării (p. 297). Nu mi se pare prea potrivită prezentarea — în cadrul organizării administrative a oraşelor — a organizării negustorilor şi a meşteşugarilor în bresle, problemă cu caracter economic—şi care a fost prezentată pe larg (p. 387—415)—, deşi a mai fost studiată în lucrări mai vechi şi mai noi, din care una este chiar a domniei-sale.

Aş mai remarca, în încheiere, faptul că, deşi autorul afirmă că va studia toate instituţiile „în evoluţia lor" (p. 6), din lectura lucrării nu rezultă că şi-a respectat totdeauna promisiunea cu prea multă stricteţe, astfel încît la unele instituţii nu se subliniază modificările survenite în diverse epoci. La această prezentare oarecum unilineară contribuie şi faptul că autorul nu citează decît rareori datele documentelor pe care îşi sprijină afirmaţiile, astfel încît nu poţi şti pentru ce perioadă sînt valabile acestea. Iată cîteva exemple: „serviciul militar prestat de ţărani... s-a urmărit ca să fie înlocuit prin plata unei contribuţii în bani... pentru plata mercenarilor" (p. 137); „denumirea de slujitor a început să se dea în mod special subalternilor marilor dregători" (p. 188); la p. 184 se afirmă; „cu vremea, locul oştenilor de frunte este luat de feciorii de boieri" (este vorba aici de „feciori" cu sensul de slugi, nu de fii, cum s-ar putea înţelege)[5] şi se trimite la cotele unor documente şi la *Surete*, XII; la p. 185 se spune: „alţi curteni decăzuseră atît de rău" şi se citează *Studii şi documente*, VI; vezi şi p. 216 şi notele 48—52, p.249 şi nota 53 etc. Pentru a afla în ce epocă se petrec asemenea fenomene, cititorul mai curios este obligat să vadă documentele citate, regretînd că autorul nu şi-a precizat mai bine în timp afirmaţiile.

Încheind această recenzie cam lungă, aş vrea să precizez că observaţiile făcute nu vizează fondul bogat de ştiri şi fapte oferit de lucrare, care rămîne pentru medievişti un adevărat te-

---

[5] Despre ei, vezi volumul de faţă, p. 64.

zaur de acest fel şi una din lucrările de bază privind organizarea statului moldovean în evul mediu. Regret însă că autorul nu ne-a oferit sinteza pe care o aşteptam de la domnia-sa şi de care vom avea în continuare nevoie.

N. Stoicescu

EUGEN PAVLESCU, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*, Bucureşti, Edit. Acad., 1970, 574 p.

Pe baza unui amplu material documentar, se urmăresc două din activităţile economice ale românilor transilvăneni — meşteşugul şi comerţul.

Autorul abordează pentru prima oară această temă în literatura istorică şi foloseşte un foarte bogat material de arhivă, astfel că lucrarea sa conţine, alături de contribuţii valoroase, şi părţi mai puţin reuşite, fapt inerent oricărei munci de pionierat.

Autorul îşi propune, după cum rezultă din „Cuvîntul înainte", să prezinte dezvoltarea economică a sud-estului Transilvaniei, „pentru că în această parte eforturile de a pătrunde în circuitul economic au fost mai stăruitoare". Din nefericire, autorul nu-şi onorează obiectivul propus, deoarece aria cercetată de el se limitează la Ţara Bîrsei, a Haţegului şi a Oltului, ignorînd cu totul regiunea Sibiului, unde deja din secolul al XVI-lea sînt atestaţi documentar negustori români transilvăneni în registrele vigesimale sibiene.

În partea întîi a cărţii, intitulată „Începuturi" sînt urmărite primele manifestări ale românilor transilvăneni în domeniul comerţului şi al organizării meşteşugăreşti. Autorul prezintă amănunţit, pe baza unor documente inedite, lupta locuitorilor din Şcheii Braşovului de a li se recunoaşte acelaşi drept economic ca şi cetăţenilor din interiorul zidurilor cetăţii. E surprinzător faptul că autorul nu aminteşte nimic de lupta comunităţii româneşti din Sibiu, care a fost capabilă, în această perioadă, să-şi construiască trei biserici în acest oraş, ceea ce relevă nu numai creşterea ei numerică, ci şi un remarcabil progres economic.

În capitolul închinat „Economiei româneşti" se încearcă stabilirea principalelor momente ale dezvoltării activităţii comerciale desfăşurate de românii transilvăneni, ajungîndu-se la concluzia justă că ei făceau negoţ „din cele mai vechi timpuri, cu produse de-ale industriei casnice şi cu altele de aiurea" (p. 42).

Ignorarea contribuţiilor publicate în ultimele două decenii a avut drept consecinţă o prezentare lacunară a tabloului dezvoltării comerţului românesc din Transilvania. Astfel, au rămas nefolosite lucrările lui Radu Manolescu referitoare la dezvoltarea comerţului dintre Ţara Românească şi oraşele transilvănene Braşov şi Sibiu.

În capitolul al III-lea al primei părţi, autorul analizează unele bresle din Braşov, Făgăraş şi Haţeg, unde, alături de celelalte naţionalităţi conlocuitoare, au putut pătrunde un număr însemnat de români. Autorul subliniază în mod just faptul că „mediul economic era minunat, dar cel politic e tot ce se poate numi mai vitreg dezvoltării normale a unei economii româneşti" (p. 76). Această constatare este argumentată şi demonstrată pe larg în paragraful care se ocupă cu lupta breslei măcelarilor români din Braşov (p. 83—96). În lucrare se acordă doar o singură frază (p. 80) unui aspect esenţial al luptei meşteşugarilor români, şi anume încercările

meşteşugarilor neorganizaţi în bresle de a-şi vinde produsele lor în diversele tîrguri în pofida tuturor opreliştilor. Aceştia sînt întîlniţi în documentele vremii sub numele de *Riepler* (cîrpaci) sau *Störer* (tulburători). Astfel, la 30 noiembrie 1536, la Sibiu se iau măsuri pentru a stăvili „concurenţa lor peste măsură" (*übermässige Wettbewerb*) ale acestora [1]. O serie întreagă de documente inedite aflate în arhivele statului din Sibiu dezvăluie concurenţa permanentă pe care meşteşugarii români neorganizaţi în bresle de la sate şi tîrguri au făcut-o breslelor săseşti [2].

Şi în tratarea problemei gremiului levantin din Braşov se face simţită unilateralitatea documentării şi a tratării. Dacă strădania negustorilor români din Braşov de a li se recunoaşte libertatea de a comercializa orice mărfuri în Transilvania şi de a se organiza într-o societate distinctă este tratată erudit şi competent, rămîne de neînţeles spaţiul cu totul insuficient rezervat importantelor case de comerţ din Sibiu — Ioan Marcu şi Hagi Constantin Pop.

Un număr foarte mare de pagini — jumătate din lucrare — este acordat de autor reconstituirii vieţii interne a breslelor din Braşov, Făgăraş şi Haţeg (p. 120—317). Această parte bogată în date se întemeiază pe zeci de documente, registre, culegeri de izvoare, socoteli; în scopul sistematizării materialului, problemele principale au fost împărţite în următoarele capitole: 1) temeiuri de viaţă; 2) organizarea ţehurilor; 3) proces economic; 4) individualitatea ţehurilor. În primul capitol se studiază privilegiile primite de către aceste bresle atît în perioada principatului, cît şi în timpul stăpînirii austriece.

Conştiincios sînt prezentate principiile care stau la baza organizării ţehurilor, precum şi ierarhia profesională şi administrativă. Poate ar fi fost bine dacă s-ar fi scos în evidenţă elemente specifice româneşti în această organizare şi cele care au fost împrumutate de la breslele celorlalte naţionalităţi şi adaptate cerinţelor. Spre exemplu, invocarea adunării breslei, aşa-numita „umblare a tablei" nu este decît un împrumut al unei vechi tradiţii a comunităţii săseşti, cunoscut sub numele de „Nachbarzeichen" (p. 211). Capitolul care studiază problemele economice ale breslelor este judicios întocmit, deoarece abordează toate aspectele economice ale activităţii meşteşugurilor breslaşi, adică: producţia, circulaţia (piaţa,preţuri,transport), repartiţia, conjunctura etc.

În cadrul capitolului intitulat „Individualitatea ţehurilor", cînd se analizează sprijinul primit de biserica ortodoxă din partea meşteşugarilor şi negustorilor români (p. 294—295), nu se aminteşte nimic de ajutorul financiar acordat de negustorii şi meşteşugarii români din Sibiu pentru construirea bisericii cunoscute sub numele de „Biserica din groapă".

În ultima parte a lucrării, intitulată „ Între economia breslelor şi economia de fabrică", autorul îşi împarte materialul din punct de vedere metodic în patru capitole: a) apusul ţehurilor; b) transformări economice; c) desfiinţarea ţehurilor; d) noi năzuinţe. În primul capitol sînt studiate urmările „ instrucţiunilor referitoare la reglementarea negoţului şi industriei din Transilvania din 1851" şi a legii din 1859 asupra breslelor de meşteşugari şi negustori români. În cadrul acestui capitol, autorul face unele afirmaţii care nu corespund realităţii istorice, de exemplu, el scrie că „ la mijlocul secolului al XIX-lea, puterea ţehurilor săseşti nu era mai mică la Braşov decît în secolul trecut" (p. 343), în timp ce realitatea istorică era cu totul alta „ la Braşov numărul breslelor a scăzut de la 43, cîte erau în 1798, la 29 în 1848" [3].

---

[1] Arh. St. Sibiu Z.V.I., nr. 48.

[2] B. Florescu, *Producţia meşteşugărească a ţăranilor şi meşterilor români neautorizaţi*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 2, 1956, p. 277—282.

[3] Fr. Killyen, *Braşovul în preajma revoluţiei de la 1848*, în „Studii şi articole de istorie" vol. I, 1956, p. 177.

În capitolele „ Transformări economice" şi „ Desfiinţarea ţehurilor", autorul dă adesea o interpretare eronată noilor fenomene economice ce au loc în Transilvania, deoarece ignorează apariţia şi dezvoltarea relaţiilor capitaliste în această regiune. De asemenea, el nu sesizează anacronismul economic şi organizatoric al breslelor meşteşugăreşti şi negustoreşti româneşti, care nu se mai puteau adapta noilor realităţi economice. Din această cauză, capitolele mai sus amintite formează, după opinia noastră, partea cea mai deficitară a cărţii.

De asemenea, se pot constata unele omisiuni: astfel nu se aminteşte nimic de ţehul cordovanilor din Porceşti (jud. Sibiu), organizat în 1808, nici despre „Reuniunea meseriaşilor români din Sibiu". Constituirea acestei asociaţii a dat un impuls organizării sodalilor români din oraşele transilvănene [4].

În volumul recenzat s-au strecurat zeci de cuvinte care nu se întîlnesc în nici un dicţionar al limbii române moderne, cuvinte care fac extrem de dificilă lectura. Întrebuinţarea prea frecventă a acestor cuvinte de origine maghiară şi germană nu-şi găseşte justificarea într-o lucrare ştiinţifică, de exemplu, cuvintele remec, inasirbă, tizidis, vander, attyamester etc. pot fi înlocuite cu corespondentul lor din limba română.

Constatări similare se pot face şi în ceea ce priveşte folosirea denumirilor de localităţi din Transilvania. Aceste deficienţe îşi găsesc explicaţia în faptul că autorul n-a utilizat *Dicţionarul istoric al localităţilor din Transilvania* al lui Coriolan Suciu, apărut în 1967—1968. Astfel, la p. 154 foloseşte denumirea de Cohalm fără să explice undeva că e vorba de Rupea; la p. 157-158 foloseşte Elisabethstadt în loc de Dumbrăveni; exemplele s-ar putea înmulţi.

Parcurgerea bibliografiei de la sfîrşitul lucrării ne-a confirmat impresia pe care am avut-o de-a lungul întregii lecturi, şi anume că autorul nu a folosit rezultatele cercetărilor din ultimii douăzeci de ani. Este suficient de amintit că, din literatura care tratează — fie şi parţial — problemele examinate în cartea sa, autorul nu menţionează decît cunoscuta lucrare a lui Şt. Pascu despre meşteşugurile transilvănene în secolul al XVI-lea.

Cartea lui Eugen Pavlescu este rezultatul unei munci îndelungate şi migăloase, pentru care stau drept mărturie nu numai dimensiunile cărţii, ci mai ales abundenţa documentării. Autorul s-a lăsat însă prins în hăţişurile şi capacnele unor arhive bogate în documente inedite şi, dorind să le prezinte în mod exhaustiv, a uitat de o condiţie *sine qua non* a oricărei lucrări istorice, că documentul trebuie prezentat critic, interpretat şi încadrat într-un anumit proces istoric . . . Din această pricină, şi după apariţia lucrării recenzate, credem că mai sînt de aşteptat numeroase contribuţii pînă la elucidarea definitivă a problemelor pe care le ridică istoria economică a românilor din sudul Transilvaniei.

I. Bidian

Noi surse referitoare la istoria medie a României

Corpusul de documente medievale *Documenta Romaniae Historica* şi colecţia *Cronicile medievale ale României* s-au îmbogăţit cu noi publicaţii, valoroase prin informaţiile istorice şi remarcabile prin prezentarea lor ştiinţifică.

---

[4] Traian Chirilă, *Reuniunea culturală naţională a meseriaşilor români din Sibiu*, 1946.

Cele trei volume de documente din cadrul corpusului[1] cuprind un material documentar în cea mai mare parte inedit referitor la o scurtă, dar importantă perioadă din istoria Moldovei şi a Ţării Româneşti. Din punct de vedere politic, ea se caracterizează prin afirmarea regimului nobiliar, adică subordonarea autorităţii domneşti unui grup de mari familii boiereşti. Documentele publicate pun în lumină cîteva momente de cea mai mare importanţă ale ciocnirilor dintre domnie şi marea boierime pămînteană, ciocniri desfăşurate în condiţiile agravării instabilităţii demografice provocate de fiscalitatea excesivă, iar în cazul Moldovei şi de războaiele turco-polone. De cel mai mare interes sînt documentele privitoare la aşezămintele lui Miron Barnovschi din Moldova (1628) privitoare la reglementarea dreptului de strămutare al ţăranilor, la condiţiile în care dregătorii domniei (pîrcălabii şi duşegubinarii) puteau pătrunde pe domeniile ecleziastice, la scutirea ţiganilor mănăstireşti, precum şi marele hrisov (1631) al lui Leon Tomşa, domnul Ţării Româneşti, pentru izgonirea grecilor din ţară şi confiscarea bunurilor lor, scutirea boierimii de dări în natură şi eliminarea amestecului Patriarhiei din Constantinopol în desemnarea clerului superior din Ţara Românească. Documentele publicate pun în lumină compoziţia şi funcţionarea adunărilor de stări, instituţie medievală foarte importantă pentru istoria secolului al XVII-lea şi care arată noile raporturi dintre domn şi boieri. Dintre variatele aspecte ale societăţii medievale româneşti dezvăluite de materialul documentar, se mai cuvine a semnala actele privind procesul de deposedare de pămînt a ţărănimii şi de înăsprire a dependenţei personale; o menţiune deosebită se cuvine documentelor referitoare la privilegiile de imunitate şi la măsurile de reorganizare a vieţii monastice.

Spre deosebire de vechea colecţie care a precedat-o (*Documente privind istoria României*), noul corpus prezintă o serie de îmbunătăţiri care îi sporesc valoarea : documentele sînt publicate în original şi însoţite de traducere atunci cînd originalul a fost redactat într-o limbă străină. Textele sînt urmate de indicaţii privind depozitul de conservare, felul documentului (original sau copie), materialul pe care a fost scris, descrierea peceţii, semnalarea ediţiilor. Prin folosirea noilor norme de editare, cele trei volume pe care le-am prezentat răspund celei mai înalte tehnici de editare a textelor.

Pentru cercetătorii istoriei Banatului de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, *Cronica Banatului* oferă ştiri de cea mai mare importanţă. De la protopopul Nicolae Stoica de Haţeg, autorul cronicii, ne-au rămas mai multe scrieri de caracter istoric şi didactic, dintre care cea mai de seamă este lucrarea mai sus amintită, redactată între anii 1826 şi 1827 şi în care expune istoria acestei provincii — precedată de o istorie a lumii — din cele mai vechi timpuri pînă în anul 1825[2]. Editorul cronicii, Damaschin Mioc, reconstituie în studiul introductiv biografia cronicarului, om din lumea satelor, avînd o educaţie îngrijită, înzestrat cu inteligenţă şi spirit de observaţie, ajuns în 1792 director al şcolilor naţionale neunite de pe întreg teritoriul regimentului valaho-ilir şi protopop la Mehadia. Ultima parte a cronicii, consacrată veacului al XVIII-lea, este cea mai valoroasă prin abundenţa şi noutatea informaţiilor. Istoricul va găsi aici ştiri despre răscoala ţărănească din 1737—1739, despre mişcările declanşate în Transilvania şi Banat de prozelitismul catolic, despre călugărul Visarion Sarai,

[1] *Documenta Romaniae Historica*, A., *Moldova*, vol. XIX (1626—1628), volum întocmit de Haralambie Chirca, Bucureşti, Edit. Acad., 1969, XLII + 799 p; B., *Ţara Românească* vol. XXII (1628—1629), volum întocmit de Damaschin Mioc, Bucureşti, Edit. Acad., 1969, XLV + 863 p.; B., *Ţara Românească*, vol. XXIII (1630—1632), volum întocmit de Damaschin Mioc, Bucureşti, Edit. Acad., 1969, LI + 829 p.

[2] Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*, Studiu şi ediţie de Damaschin Mioc, Bucureşti, Edit. Acad., 1969, 367 p., *Cronicile medievale ale României*, VII.

fruntaşul rezistenţei ortodoxe, despre militarizarea graniţei de sud a Banatului, aspecte ale colonizării şvabilor în Banat, desfăşurarea războiului austro-turc din 1788—1791, despre Tudor Vladimirescu şi alte personalităţi pe care autorul le-a cunoscut. Lectura cronicii îndreptăţeşte pe deplin aprecierea lui Nicolae Iorga potrivit căreia *Cronica Banatului* este „ un izvor de cea mai mare însemnătate".

Tipărită de mai multe ori în trecut, cronica logofătului Radu Greceanu, închinată domniei lui Constantin Brîncoveanu, a apărut pentru prima oară într-o foarte îngrijită ediţie critică, prin străduinţele Aurorei Ilieş [3]. Noua ediţie se întemeiază pe studiul celor 22 de copii manuscrise care au transmis cronica şi care au permis editoarei să stabilească textul de bază cel mai bun, să înlăture greşeli sau să completeze omisiuni întîlnite în ediţiile anterioare. Amplul studiu introductiv—bazat el însuşi pe cunoaşterea aprofundată a epocii — aduce date noi privitoare la biografia cronicarului, iar pe baza analizei critice a textului s-au putut stabili perioadele de redactare, împrejurările în care au fost suprimate părţile a doua şi a treia ale cronicii şi de către cine, precum şi observaţii asupra stilului şi limbii, folosite de cronicar. Editoarea mai semnalează o formă populară a cronicii, rezultată din prelucrarea primilor zece ani din domnia lui Constantin Brîncoveanu ; această formă a circulat nu numai în Ţara Românească, ci şi în Transilvania.

Cronică de curte, al cărei autor, după cum singur mărturiseşte, nu relatează decît„ numai faptele vrednice de laudă" ale patronului său, opera lui Radu Greceanu constituie totuşi un izvor preţios pentru cunoaşterea istoriei Ţării Româneşti în epoca brîncovenească. Pe lîngă amănuntele, scrupulos relatate, ale domniei lui Brîncoveanu, din cronică se desprind informaţii noi privind organizarea internă a ţării şi regimul de obligaţii faţă de Poartă.

Volumele prezentate în rîndurile de mai sus sînt însoţite de indici analitici de persoane, locuri şi materii, iar în cazul cronicilor şi de glosare.

Prin publicarea acestor izvoare medievale, documentare şi narative, Institutul de istorie „ N. Iorga" şi Editura Academiei pun la îndemîna istoricilor importante instrumente de lucru, îmbogăţind cunoştinţele despre societatea medievală românească.

Olimpia Diaconescu

GEORGE KASTRIOT-SCANDERBEG AND THE ALBANIAN-TURKISH WAR OF THE XVth CENTURY, sub îngrijirea Universităţii de stat din Tirana şi a Institutului de istorie şi lingvistică din Tirana, 1967, 144 p. *

Isprăvile de arme în lupta împotriva invadatorilor otomani i-au adus lui Scanderbeg o faimă europeană, astfel că interesul cronicarilor, iar mai tîrziu al istoricilor pentru personalitatea şi activitatea sa politică şi militară a trecut curînd hotarele propriei patrii pentru a se răspîndi în întreg continentul. Literatura consacrată eroului albanez se distinge, aşadar, nu numai prin dimensiunile sale — de remarcat că pînă şi marile sinteze occidentale de istorie universală atît de parcimonioase cînd este vorba de popoarele din sud-estul Europei nu omit să-l amintească pe Scanderbeg —, ci şi prin caracterul ei internaţional.

[3] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, Studiu introductiv şi ediţie critică întocmite de Aurora Ilieş, Bucureşti, Edit. Acad., 1970, 279 p., *Cronicile medievale ale României*, VIII.

* Anul trecut, a apărut şi o traducere în limba română, *Gheorghe Kastriotul şi lupta albanezo-turcă în secolul al XV-lea*, Buc., Edit. ştiinţifică, 1972, 183 p., cu un substanţial studiu introductiv şi note de Virgil Cândea.

Lucrarea istoricilor albanezi îşi propune să prezinte în lumina celor mai noi cercetări efortul — care fără exagerare poate fi calificat de gigantic—antiotoman al poporului albanez sub conducerea lui George Kastriot. Spre deosebire de alte scrieri închinate aceleiaşi teme, care au dat statură de legendă conducătorului albanez, desprinzîndu-l din mediul istoric din care a ieşit, cartea recenzată urmăreşte permanent integrarea acţiunilor lui Scanderbeg în contextul economic, social şi politic căruia îi aparţine, explicarea relaţiilor istorice generatoare ale succeselor şi eşecurilor sale.

Metodic şi clar, lucrarea expune principalele momente ale confruntării albano-turce de la sfîrşitul secolului al XIV-lea pînă la începutul secolului al XVI-lea. Apelul la turci în conflictele interne — culme a miopiei politice — n-a fost ,,monopolul'' bizantinilor. În 1385, conducătorul albanez Karl Thopia solicită concursul otoman pentru a-şi înfrînge rivalii; trei ani mai tîrziu, turcii încep cucerirea Albaniei, care este transformată apoi într-un sangeac (*Sandjak-i Arvanid*). Ampla acţiune de înregistrare ordonată în 1432 şi păstrată într-un *mufassal defteri*, publicat în 1954, permite cunoaşterea structurilor social-agrare ale Albaniei intrate sub dominaţia otomană : teritoriul albanez fusese împărţit în 335 de timare, din care circa 90 % erau acordate militarilor. Seniorii locali fuseseră deposedaţi în întregime (Thopia, Muzaka) sau în parte (Kastriot, Arianiti), ceea ce explică prezenţa lui Gjeraj Arianiti în fruntea primei răscoale antiotomane, izbucnită în 1432.

Acţiunea lui Scanderbeg îşi are, aşadar, antecedente şi ea a fost cauzată de regimul brutal şi spoliator al stăpînirii otomane. Devenit subaş al vilaetului Kruja în 1438 — fapt revelat de documente nou descoperite —, Scanderbeg ridică steagul luptei împotriva Porţii în 1443, folosind momentul propice creat de victoriile lui Ioan de Hunedoara. Din acest an şi pînă în 1468, cînd moare, se succedă un lung şir de lupte cu forţele otomane — care în 1466 îl vor avea în fruntea lor pe însuşi sultanul Mahomet al II-lea — , în cursul cărora George (Gjergy) Kastriot a condus în repetate rînduri poporul lui la biruinţă. Omul de arme a trebuit să fie dublat şi de un abil diplomat pentru a asigura condiţii externe favorabile luptei sale. Relaţiile lui Scanderbeg cu Ungaria, Veneţia, Raguza şi Neapole formează un aspect deopotrivă de însemnat al activităţii eroului albanez, asupra căruia lucrarea revine de mai multe ori. Ceea ce se cuvine subliniat este similitudinea izbitoare dintre eforturile lui Scanderbeg şi cele ale lui Ştefan cel Mare de a convinge statele europene de necesitatea coalizării lor împotriva semilunii, eforturi care aveau să se încheie cu tot atîtea eşecuri.

După moartea lui Scanderbeg, luptele au continuat cu întreruperi pînă în 1506, cînd turcii au ocupat Lezha şi au pus capăt temporar rezistenţei armate a poporului albanez.

Nu putem încheia această sumară prezentare fără a reaminti contribuţia istoricilor români la cunoaşterea epopeii lui Scanderbeg : alături de paginile consacrate de N. Iorga în lucrarea sa de sinteză *Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais*, Bucureşti, 1919, sînt de semnalat lucrările lui F. Pall, precum : studiul fundamental consacrat lui Marin Barleti, autorul unei lucrări celebre despre Scanderbeg tipărită la Roma în anii 1508—1510 (*Marino Barlezio, uno storico umanista*, în ,, Mélanges d'histoire générale'', II (1938), p. 135—138) ; articolul despre relaţiile lui Scanderbeg cu Ungaria (*Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg*, în ,,Revue historique du sud-est européen'', X(1933), p. 119—141) sau ampla recenzie critică la monografia lui Gegaj (*Une nouvelle histoire de Scanderbeg*, în aceeaşi revistă, XIV (1937), p. 293—306).

Noua lucrare oferă datele esenţiale ale investigaţiei recente despre o pagină de bravură cu rezonanţe europene din istoria poporului albanez.

Fl. Constantiniu

HANS GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky), 1554–1584.* Mit einem Anhang: *Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava,* von Anton Vantuch, Wien, Hermann Böhlaus Nachf., 1968, 368 p. + XXXI il.

Hans Gerstinger este fără îndoială unul dintre cei mai buni cunoscători ai marelui umanist maghiar al veacului al XVI-lea care a fost Ioan Sambucus. După ce cu aproape cinci decenii în urmă, el îi consacrase două studii care puneau în lumină corespondenţa lui Sambucus cu umaniştii din Ţările de Jos [1] sau activitatea neobosită, tipic umanistă de altfel, a lui Sambucus ca pasionat colecţionar de manuscrise [2], Hans Gerstinger a editat în 1965 fragmente din jurnalul marelui umanist şi istoriograf oficial al curţii imperiale de la Viena [3].

În continuarea preocupării sale de valorificare a lucrărilor inedite ale umanistului maghiar, H. Gerstinger a editat vasta corespondenţă a lui Sambucus, strîngînd 165 de scrisori ale umanistului; în anexa volumului, A. Vantuch editează alte 28 de scrisori păstrate în arhiva judeţeană de la Trnava.

După o scurtă introducere, H. Gerstinger schiţează în cuprinsul cîtorva pagini (11–20) biografia umanistului Sambucus. Născut la 25 iulie 1531 la Trnava, Zsamboky János este trimis la vîrsta de 11 ani la Viena spre a studia greaca cu Georg Riethaymer [4]; cutreieră apoi marile centre de învăţătură umanistă superioară, legate în mare parte de numele cîtorva dintre umaniştii de vază din vremea aceea şi identificate cu ei: Leipzig (Joachim Camerarius), Wittenberg (Philipp Melanchthon), Ingolstadt (Vitus Amerbach, Petrus Apianus), Strassburg (Johannes Sturm), Paris (Turnebus, Ramus, Muretus ş.a.). Din anii de studenţie de la Ingolstadt şi Strassburg datează primele sale scrieri şi tipărituri umaniste semnate *Ioannes Sambucus.* Graţie scrierilor sale, Sambucus dobîndeşte destul de repede o faimă europeană; astfel umanistul de origine română Nicolaus Olahus îl roagă să accepte funcţia de *praeceptor* al nepotului său Georg Bona, student la Padova. I. Sambucus are astfel ocazia să cunoască şi universităţile italiene, intrînd în contact cu cîţiva din marii umanişti italieni ai vremii: Francesco Robortelli, Guido Panciroli, Paulus Manutius, Petrus Victorius ş.a. G. Bona moare neaşteptat la 6 septembrie 1559 [5], doi ani după expirarea precepturii lui Sambucus.

Acesta întreprinde încă cîteva călătorii prin Italia, Franţa, Elveţia, Germania, Flandra. Din primăvara anului 1564 se stabileşte definitiv la Viena ca istoriograf imperial şi *Medicus*

---

[1] H. Gerstinger, *Ein gelehrter Briefwechsel zwischen Wien und den Niederlanden,* în „Deutsches Vaterland", iunie-iulie 1922, p. 8–14.

[2] Idem, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler,* în *Festschrift der Nationalbibliothek zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes,* Wien, 1926, p. 251–400.

[3] Idem, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584),* Cod. Vindob. lat. 9039, Wien, 1965. Atenţia principală a lui Sambucus se îndreaptă în jurnalul său spre campania otomană din anul 1566, spre războaiele religioase din Franţa, precum şi spre mişcările populare din Ţările de Jos. În acest jurnal apar însă şi unele informaţii preţioase pentru istoria românilor, cum ar fi, bunăoară, participarea românească la campaniile din 1566 şi 1569 (p. 17, 31–32, 36) sau uciderea lui Al. Gritti la Mediaş (1534) şi rolul jucat de Petru Rareş în înlăturarea aventurierului veneţian (p. 42).

[4] Acest umanist este autorul unei lucrări geografice în care se descriu şi ţările române, afirmîndu-se romanitatea românilor; lucrarea rămasă necunoscută istoriografiei noastre se intitulează *De Orbis Terrarum situ compendium,* Norimbergae, 1538.

[5] În *Oratio funebris in obitum generosissimi ac magnifici Georgii Bona Transylvani...,* Patavii, 1560, se găseşte o dedicaţie către N. Olahus în care se afirmă originea română a acestuia.

titularis Aulae (funcţii dobîndite în bună parte graţie intervenţiilor lui N. Olahus). Ultimele două decenii ale existenţei sale le-a consacrat exclusiv activităţii istoriografice şi editoriale. Sambucus moare la 13 iulie 1584.

Oamenii Renaşterii şi ai Umanismului au fost cu toţii epistolografi foarte harnici şi productivi. În scrisorile lui Sambucus întîlnim tematica frecventă epistolelor Umanismului: fraze de politeţe convenţională, scrisori de felicitare, condoleanţă, de recomandare sau solicitări de favoruri; ştiri despre prieteni şi cunoscuţi comuni, despre evenimente politice, militare, religioase; informaţii despre întîmplări personale (naşteri, boli, decese), despre epidemii, recolte compromise, scumpete, incendii, climă; predominante sînt însă problemele savante şi temele de erudiţie umanistă, bunăoară informaţii despre diferite proiecte de lucrări ştiinţifice, despre redactarea şi tipărirea lor, solicitări de ajutoare în unele probleme filologice dificile, corecturi de texte şi exegeze ale unor pasaje dificile din autori clasici, solicitări de cărţi sau manuscrise ca material documentar indispensabil realizării unor lucrări, tratative duse cu tipografi şi editori, critici făcute unor opere umaniste contemporane, atacuri împotriva unor adversari sau, dimpotrivă, apărarea propriilor opere de atacurile vehemente ale adversarilor săi.

Redactate în majoritatea lor în limba latină şi într-un stil ce este mereu în funcţie de destinatar şi de subiectul epistolei respective, scrisorile lui Sambucus reprezintă un izvor nesecat nu numai pentru filologia clasică, ci şi, în general, pentru antichitatea clasică [6], dar şi pentru evenimentele politice contemporane, avînd o însemnătate aparte pentru istoria literară şi ştiinţifică a vremii sale, pe lîngă acestea, aflăm detalii despre situaţia poştei, felul şi durata expedierilor, transmiterea scrisorilor, renumerarea curierilor, preţul cărţilor şi al manuscriselor, relaţiile dintre tipografi, editori şi autori, dreptul de autor etc.

Un tabel detaliat elaborat cu conştiinciozitate de H. Gerstinger permite o orientare uşoară în colecţia de scrisori ale lui Sambucus; tabelul cuprinde date biografice despre destinatarii epistolelor, despre autorii editaţi şi informaţii bibliografice, despre operele pomenite în aceste scrisori, un *conspectus epistolarum* indică, succint, datele principale ale fiecărei scrisori în ordine cronologică (destinatarul, data expedierii, arhiva în care se află depozitată, eventual ediţii anterioare).

În cele ce urmează ne vom îndrepta atenţia asupra scrisorilor care prezintă interes deosebit pentru istoria românilor.

Ca şi în fragmentele sale de jurnal, pericolul otoman şi, mai ales, campania din 1566 ocupă, în ceea ce priveşte evenimentele politice-militare, de departe loc de frunte în scrisorile lui Sambucus; în acest cadru general se situează şi unele ştiri privind istoria Transilvaniei în al şaptelea deceniu al veacului XVI [7]. Alt grup de informaţii preţioase pentru istoria românilor conţine detalii despre personaje istorice care au jucat un oarecare rol în istoria ţării noastre, cum ar fi, bunăoară, cele relatate despre Mihail Bruti [8], care la finele veacului al XVI-lea e atestat în Transilvania, sau despre Ioan Sommer, umanistul german care îşi făcuse o apariţie meteorică pe meleagurile moldovene în timpul domniei lui Despot-Vodă, care în anii 1567,

---

[6] Detalii despre antichităţile romane din Transilvania se găsesc în *Emblemata cum aliquot Nummis antiqui operis Ioannis Sambuci*, Antverpiae, 1564 (cu alte cinci ediţii şi trei traduceri în limba franceză, olandeză şi engleză); la 11 noiembrie 1568 Sambucus trimite în dar lui Petrus Victorius din Florenţa un *Dacicus* o monedă de aur bătută în amintirea victoriei romanilor în Dacia (cf. scris. XXVIII, p. 95).

[7] Vezi scrisorile XVII şi XVIII, p. 75–77.

[8] Scrisorile LI (p. 128–129), LXII (p. 143), LXIII (p. 147), CXL (p. 247–248).

1573—1574 apare ca judecător la Trnava şi este solicitat de Sambucus în rezolvarea unor probleme personale [9].

Dar importanţa majoră a scrisorilor lui Sambucus pentru istoria românilor trebuie căutată în informaţiile pe care le conţine despre unii autori ale căror opere intenţionase să le editeze sau chiar le editează, autori care au scris lucrări de cea mai mare valoare documentară pentru istoria noastră medievală.

Dintre aceşti autori cităm : Antonio Bonfini, Laonic Chalcocondil, Wolfgang Lazius, Johannes Leunclavius, Raphael Maffei Volterrano, Mihail Marullus Tarchaniota, Nicolaus Olahus, Guido Panciroli [10], Janus Pannonius, Pietro Ranzano, Nicolaus Reusner [11], Iacopo Sadoleto [12], Johannes Sommer, Anton Verancici, Ştefan Werböczy.

Ioan Sambucus este cel care în anul 1558 a editat primul lucrarea lui P. Ranzano, *Epitome Rerum Hungaricarum velut per Indices descripta, Auctore Petro Ranzano, apud Mathiam regem olim triennium Legato.* Nunc primum edita una cum appendice quadam opera Joannis Sambuci Tirnaviensis, Viennae, Raph. Hofhalter, 1558 [13]. După această ediţie, istoria lui Ranzano a fost reeditată de J. Bongars în *Rerum Hungaricarum Scriptores varii historici geographici,* Francofurti a.M., 1600, p. 199—268 ; de I.G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini,* Viennae, 1746, p. 322 şi urm., de M. Bél în acelaşi an, dar la Buda şi în 1885 de M. Florianus în vol. IV din colecţia sa *Historiae Hungariae fontes domestici.* Această lucrare reprezintă de fapt a opta carte din voluminoasa cronică a lui Ranzano, rămasă inedită şi intitulată *Annales omnium temporum* [14]. Însă Sambucus nu a editat în întregime această carte (corespunzînd capitolelor 43 şi 44 din *Annales*), ci a eliminat pasajul relativ la Iancu de Hunedoara, în care umanistul italian descrie pe larg originea română a românilor, precum şi conştiinţa pe care românii înşişi o aveau despre această origine [15]. Omisiunea acestui pasaj nu este întîmplătoare. Umanistul maghiar Sambucus se situează prin aceasta în cadrul tradiţiei maghiare a ideii romanităţii românilor, tradiţie ce se caracterizează, pînă la întemeierea statelor feudale româneşti, prin numeroase afirmări ale romanităţii, iar după constituirea Ţării Româneşti şi a Moldovei printr-o reducere simţitoare a mărturiilor asupra originii romane a românilor. Explicaţia acestei schimbări

---

[9] Vezi scrisorile din anexă publicate de A. Vantuch, p. 334—338 şi 347—356. Aceste scrisori aduc lămuriri suplimentare pentru cunoaşterea biografiei lui Ioan Somner, destul de lacunară de altfel pentru anii petrecuţi, în mare parte, în Transilvania, după fuga sa aventuroasă din Moldova ; cf. B. Capesius, *Sie förderten den Lauf der Dinge,* Bucureşti, 1967, 285—290 ; *Călători străini despre ţările române,* II, Bucureşti, 1970, p. 252—256.

[10] Autorul a adoptat teoria lui Enea Silvio Piccolomini despre originea românilor în *Notitia utraque dignitatum cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique* (ed. Lugdunum, 1608, p. 83—84).

[11] El a scris numeroase compilaţii îndeosebi la sfîrşitul veacului XVI ; cf. *Rerum memorabilium in Pannonia... narrationes illustres variorum et diversorum auctorum recensente,* Francofurti, 1603 (p. 325 urm. amănunte despre Mihai Viteazul şi relaţiile sale cu Rudolf II).

[12] Autorul unei lucrări rămase necunoscute istoriografiei noastre *De regno Ungariae ab hostibus Turcis oppresso etc. capto Homilia,* Lugduni, 1541 (la p. 22 descrierea ameninţării ţărilor române de către expansiunea otomană ; afirmarea romanităţii românilor).

[13] Amănunte despre această lucrare, vezi la H. Gerstinger, *Die Briefe des Johannes Sambucus,* p. 49—50, 291—293.

[14] Cf. F. A. Termini, *Pietro Ransano, umanista palermitano del sec. XV,* Palermo, 1915 (la p. 116—117 se arată că în cartea a IV-a din *Annales* se descriu Dacia şi ţările române).

[15] Pasajele au fost publicate recent de către P. Iroaie, *I Romeni nell'opera di Ransano,* în „Il Veltro", XIII (1969), 1—2, p. 183—186 (la p. 165—182 o introducere bio-bibliografică excelentă).

de atitudine trebuie căutată în politica expansionistă a regatului medieval maghiar şi în pretenţiile coroanei ungare asupra românilor ; acestea au cunoscut o puternică stavilă în cele două state feudale româneşti transcarpatice ; istoricii maghiari din evul mediu s-au făcut crainicii acestei politici ; or, în gîndirea medievală, vechimea şi nobleţea popoarelor au jucat un rol politic de cea mai mare însemnătate ; recunoaşterea romanităţii românilor contravenea în primul rînd acestei politici ; trecerea ei sub tăcere este conjugată cu afirmarea originii hunice a maghiarilor tocmai spre a ilustra vechimea lor. Ioan Sambucus a suprimat pasajul relativ la romanitatea românilor tocmai datorită convingerilor sale politice tipic medievale.

Scrisorile marelui umanist Sambucus reprezintă atît un interes general umanist, cît şi unul particular pentru istoria românilor datorită, pe de o parte, informaţiilor politice-militare, iar pe de alta datorită amănuntelor despre autori care au scris lucrări istoriografice care sînt importante izvoare pentru cunoaşterea istoriei medii a românilor. Se remarcă înalta ţinută ştiinţifică a ediţiei scrisorilor, îngrijită de H. Gerstinger.

Adolf Armbruster

Liber memorialis Georges de Lagarde. Études présentées à la Comission internationale pour l'histoire des Assemblées d'États. XXXVIII-London, 1968, Louvain-Paris, 1970, XVI+401 p.

Cel de-al 38-lea volum editat de Comisia internaţională pentru istoria adunărilor de stări reuneşte comunicările prezentate la a 20-a sesiune a comisiei. Prin hotărîrea unanimă a participanţilor, volumul a fost închinat memoriei cunoscutului medievist francez Georges de Lagarde, istoric al unor instituţii medievale, fost membru al comisiei.

Studiile elaborate de savanţi din mai multe ţări abordează diferite aspecte ale istoriei adunărilor reprezentative din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre şi de pe o vastă arie geografică (Europa, America, Asia). În rîndurile de mai jos prezentăm cîteva dintre studiile mai apropiate de profilul culegerii noastre, *Studii şi materiale de istorie medie.*

Walter Mohr prezintă studiul *Efectul conflictelor pentru putere în evul mediu dezvoltat asupra ideilor de reprezentare* (p. 23—55). Creşterea puternică a rolului bisericii în societatea occidentală, începînd chiar din timpul crizei imperiului caloringian, a permis acesteia, după cum arată autorul, să relanseze doctrina puterii sale universale, astfel încît contradicţia latentă dintre puterea laică şi cea clericală, dintre autoritatea imperială şi cea papală, a reizbucnit puternic în secolul al XI-lea, odată cu lupta pentru învestitură. Ambele puteri au căutat sprijin la principalii nemulţumiţi din tabăra adversă. Conflictul dintre ele s-a reflectat şi în ideologia timpului, dezvoltîndu-se o întreagă literatură care urmărea să fundamenteze justeţea aspiraţiilor fiecăreia din părţi ; de asemenea şi în evoluţia ideilor de reprezentare în secolele XI—XIII ; la începutul secolului al XIV-lea apare chiar ideea de suveranitate a poporului.

Studiul *Parlamentul englez şi răscoala ţăranilor din 1381* (p. 73—88), semnat de Edmund B. Fryde, este consacrat atitudinii parlamentelor din 1380—1382 faţă de introducerea capitaţiei de 1 şiling asupra tuturor persoanelor de la vîrsta de 15 ani în sus şi cauzelor introducerii acestei taxe. Autorul arată că parlamentului convocat la Northampton în noiembrie 1380 i s-a cerut să aprobe un impozit fixat iniţial la imensa sumă globală de 160 000 de lire, sumă destinată acoperirii chel-

tuielilor unor expediţii militare, despre care însă parlamentul nu fusese informat. Cererea regelui a avut un rol important în declanşarea răscoalei.

Din studiu rezultă că răscoala şi consecinţele ei au determinat schimbarea atitudinii parlamentului faţă de impozitele directe şi implicit o anumită creştere a rolului acestui organ reprezentativ. Prin opoziţia sa, parlamentul a realizat un adevărat succes, căci asemenea taxe-capitaţii extraordinare nu vor mai fi impuse pînă în secolul al XVI-lea.

Leo E.M.A. van Hommerich semnează studiul *Politica centralizatoare a lui Carol Temerarul cu privire la adunările de stări ale ducatului de Limbourg și ale altor țări de dincolo de Meusa, 1469—1477* (p. 89-110). Preluînd ideea tatălui său Filip cel Bun, duce al Burgundiei, Carol Temerarul a urmărit crearea unui regat puternic prin reunirea unor principate situate în zona cursului mijlociu și inferior al Rinului. În cadrul unei politici ,, originale și constructive'', (p. 107), el a urmărit și centralizarea teritorială și administrativă a regiunilor de pe valea Meusei. În ansamblu, acestea nu jucaseră pînă atunci decît un rol secundar, valoarea lor reducîndu-se la faptul că asigurau securitatea marelui drum comercial ce lega orașele flamande de cele renane, care le străbătea de la un capăt la altul. În proiectele sale centralizatoare, realizate în mai multe etape, Carol a acordat acestor ,,țări'' o atenție deosebită. Autorul urmărește și insistă îndeosebi asupra a două puncte : a) crearea unei ,, camere de consiliu'' la Maastricht, similară consiliilor provinciale din Flandra, Brabant, Olanda, și b) reforma adunărilor de stări ,, particulare'' ale țărilor de peste Meusa în adunări federative şi apoi în adunări generale. Măsurile erau destinate să transforme amintitele instituţii în instrumente ale politicii urmărite de Carol Temerarul.

Valentin Al. Georgescu prezintă studiul *Tipuri și forme ale adunărilor de stări în dreptul feudal român* (p. 111—131), în care oferă o imagine generală asupra formelor diferite sub care s-au prezentat adunările de stări în Moldova şi Ţara Românească de la începutul secolului al XV-lea şi pînă la începutul celui de-al XIX-lea. După o scurtă trecere în revistă a realizărilor istoriografiei române în acest domeniu, autorul analizează situaţia din ţările române, cărora le sînt proprii trei tipuri de adunări de stări : tipul voievodal, pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea, tipul nobiliar, în secolul al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea și, ultimul, tipul fanariot, corespunzînd unei politici de despotism luminat, umbrit însă de greutatea dominaţiei otomane. Autorul insistă apoi asupra altor criterii de împărţire a adunărilor după problema supusă dezbaterii, după compoziţia lor, după teritoriu, după procedeul de convocare etc. Studiul lui Valentin Al. Georgescu constituie o nouă și valoroasă contribuție românească la istoriografia problemei.

În studiul *Dietele din Ingria în secolul al XVII-lea* (p. 223—236), Pär E. Back de la Universitatea din Umeå, încearcă să stabilească motivele care au determinat instituirea dietelor în Ingria și atribuțiile lor. Acest teritoriu, luat Rusiei prin pacea de la Stolbovo din 1617 şi ţinut de Suedia aproape un secol, a fost organizat din 1642 ca guvernămînt general. Analizînd condiţiile economice şi sociale de aici, ca și raporturile dintre autorităţi şi nobilime, autorul conchide că puterea regală suedeză a fost determinată de anumite împrejurări la instituirea dietelor în Ingria. Numai între 1643 şi 1682 au fost convocate 36 de diete. Autorul se oprește apoi asupra modului de reprezentare, a competenței dietelor şi a formelor de activitate.

Parlamentul de tip birocratic : stările suedeze în epoca de libertate, 1719—1772 (p. 237—257) este comunicarea prezentată de profesorul de la Universitatea din Stockholm, Sven Ulric Palme. Împotriva părerii unor istorici, autorul susţine caracterul profund birocratic al parlamentului suedez în perioada menţionată.

Rudolfine von Oer de la Institutul ,,Max-Planck'' din Göttingen a prezentat comunicarea *Stările și dietele în principatele ecleziastice ale sfîntului Imperiu roman (secolul al XVIII-lea).*

După o incursiune în istoria principatelor amintite, care facilitează înţelegerea locului ocupat de stări şi diete în ultimul lor secol de existenţă, autoarea apreciază că supravieţuirea lor în această vreme se datoreşte în primul rînd stării generale de dezvoltare socială, dar şi rolului important pe care continuă să-l deţină capitalurile.

În prezentul volum mai apar comunicările ţinute de : prof. Dietrich Gerhard de la Universitatea din Washington, Emile Szlechter de la Centrul naţional al cercetării ştiinţifice din Paris, Mario Grignaschi din Triest, Michael G. Kammen de la Universitatea Cornell din S.U.A., George L. Haskins de la Universitatea din Pennsylvania, Wolfgang Hofmann istoric din Berlin, Marc Szeftel de la Universitatea din Washington, Geoffrey J. Hand de la Universitatea din Dublin şi Martin Victor de la Universitatea din Bratislava.

Volumul se încheie cu o listă a membrilor comisiei din 30 de ţări, printre care şi cei din Republica Socialistă România, urmată de alte anexe, care ilustrează bogata activitate a comisiei de la înfiinţarea ei (1933) şi pînă în prezent.

Marieta Adam

BISTRA ŢVETKOVA, *Паметна битка на народите* (Lupta memorabilă a popoarelor), Varna, Edit. de stat, 1969, 291 p. +7 hărţi şi ilustraţii.

Instalarea şi creşterea Imperiului otoman în Europa, în primul rînd în Peninsula Balcanică — începînd cu anul 1354, cînd Süleyman beg, fiul lui Orhan, a ocupat Gallipoli (turc. Gelibolu) — , deşi au fost efectul unei cuceriri militare excepţional de rapide şi de vaste, nu pot surprinde pe cei ce se apleacă asupra paginilor acelei epoci. Faptele şi materialele documentare din care ele au fost descifrate sînt în general cunoscute şi cercetate critic. Rareori mai apare vreo sursă inedită, fie din lagărul balcanic-european, fie din cel otoman, care să aducă elemente noi în discutarea faptelor şi a persoanelor acelei epoci dramatice.

În schimb , din compulsarea şi confruntarea tuturor informaţiilor, dintr-o parte şi dintr-alta, se pot lămuri mai convingător o serie de probleme rămase nesoluţionate şi se pot închega alte imagini, alte fresce ale evenimentelor vremii, odată cu structura societăţii, cu premisele economice şi cu sensurile şi ţintele politice văzute într-o nouă lumină, mai apropiată de adevăr.

Autoarea prezentei lucrări exhaustive asupra celebrei bătălii de lîngă Varna (10 noiembrie 1444) — pe care o numeşte just ,, Bătălia memorabilă a popoarelor'', fiindcă ea nu s-a dat numai între doi protagonişti, sultanul Murad al II-lea şi regele Ungariei Vladislav I Jagello (de fapt Iancu de Hunedoara) şi nici numai între turci şi unguri — şi-a fixat, în vederea expunerii multiplelor implicaţii ale acestei cvasiepocale încleştări între două forţe şi lumi antagonice, să analizeze în întindere şi în adîncime tot ce s-a petrecut între turcii otomani şi popoarele creştine din sud-estul Europei între 1354 şi 1444, deci timp de aproape o sută de ani.

Planul acestei lucrări este limpede : bătălia de lîngă Varna, precedată de o amplă şi substanţială prefaţă, în care nu se evocă numai piesele justificative antecedente, ci se argumentează asupra epocii sau mai bine zis asupra evului încheiat cîţiva ani mai tîrziu cu cucerirea Constantinopolului de către turci (29 mai 1453), arătîndu-se acţiunea irezistibilă a otomanilor şi reacţiunea inegală a popoarelor din Balcani, alături de care au început să se alinieze şi unele popoare central şi vest-europene. Tocmai în această parte a lumii se ciocneau mai cu dinadinsul

forţele care au dus apoi la descătuşarea epocii moderne în istoria omenirii; după viziunea lordului Acton, ,,istoria modernă începe sub constrîngerea cuceririi otomane" [1].

Bistra Ţvetkova şi-a propus, aşadar, să lămurească în prealabil o serie de probleme ale vremii, care a fost încununată pentru activii otomani cu anul 1453 şi cu relegarea milenarului Imperiu bizantin în paginile tratatelor de istorie. Problemele acestea sînt următoarele : lupta ţărilor balcanice împotriva otomanilor în secolele XIV şi XV; structura şi caracteristicile instituţiilor otomane din acea epocă; stabilirea dominaţiei otomane asupra ţărilor balcanice şi atitudinea popoarelor subjugate faţă de dominaţia şi instituţiile otomane ; în sfîrşit, forţele politice şi militare europene în faţa primejdiei otomane.

În acest scop sînt folosite toate sursele posibile, cele turceşti şi balcanice, precum şi cele occidentale, şi sînt utilizate aproape toate studiile existente referitoare la aceste evenimente. Bibliografia (p. 268—281) care susţine cartea este în mod practic completă : 117 titluri cu litere chirilice (bulgăreşti, sîrbeşti, ruseşti), plus 263 de titluri în limbi scrise cu caractere latine (şi ,, turceşti", moderne) sau greceşti, printre care numeroase lucrări ale istoricilor români, chiar în limba română.

Ordinea capitolelor cărţii este aceasta : I. Popoarele balcanice în luptă împotriva cuceritorilor otomani (p. 7-92); II. Orînduirea feudală otomană în ţările balcanice (p. 93-162); III. Statele europene şi pericolul otoman (p. 163-188); IV. Campania lungă a lui Vladislav I Jagello şi Iancu de Hunedoara în ţările balcanice (p. 189-236); V. Bătălia memorabilă a popoarelor (p. 237-267). Bibliografia ; lista de prescurtări ale periodicelor ; un rezumat în limba franceză (p. 282-290).

Primul capitol este, aşadar, o expunere sistematică a înaintării turcilor în Peninsula Balcanică, unde nu s-a putut închega o unitate politică şi militară antiotomană din cauza particularismelor etnice şi regionale şi din cauza fărîmiţării feudale a clasei conducătoare. Imperiul bizantin a fost limitat aproape numai la teritoriul Constantinopolului, legat de mare — unde turcii încă nu ajunseră să domine —, iar între greci, bulgari şi sîrbi nu exista o bază comună de acţiune, deşi credinţa lor religioasă era comună, ortodoxia.

Deşi Serbia este îngenunchiată la Kosovo polje (1389), Ştefan Lazarevici, despotul Serbiei, îşi consolidează tronul prin participarea la bătălia de lîngă Ankara (1402), unde Baiazid Trăznetul este făcut prizonier de Timurlenk. Însă cele două ,, ţarate" bulgare sînt desfiinţate de Baiazid : la 1393 Tîrnova e ocupată şi ţarul Şişman dispare, iar la 1396, după dezastrul de la Nicopol, ţarul Sraţimir de la Vidin este dus la Brusa, în capitala otomană, unde de asemenea i se pierde urma (p. 13). Dar, cu orice ocazie, după cum subliniază Ţvetkova, poporul bulgar — deoarece clasa boierilor sau s-a islamizat, sau a fost anihilată de turci — se ridică împotriva cuceritorilor şi va constitui o bază constantă de acţiune împotriva turcilor de-a lungul veacurilor.

Episodul Musa Çelebi, fiul lui Baiazid, care a venit de la Sinop cu vasele în Ţara Românească, ca să-l răstoarne pe fratele său Süleyman Çelebi de la Adrianopol, sprijinit fiind de Mircea cel Bătrîn, este prezentat de Ţvetkova în conexiunea lui cu bulgarii şi cu sîrbii (p. 18 sq.). Participarea efectivă şi repetată a lui Mircea este scoasă în evidenţă aşa cum se cuvine, mai tîrziu (p.80). Este adevărat însă că încercarea lui Musa de a reface statul otoman a găsit sprijin şi la celelalte popoare balcanice—epica bulgaro-sîrbească îl cîntă pe ,,Musa Kesedjia" (Myca

---

[1] Vezi Paul Coles, *The Ottoman impact on Europe*, Thames and Hudson, Londra, 1968., p. 7.

Кеседжия), din turcescul *keseci*,, cel care taie" [2] —, şi socotim că ar trebui întreprinsă o cercetare monografică asupra ansamblului episodului Musa Çelebi, antrenînd toate sursele şi toate faptele.

Poziţia şi rolul Ţării Româneşti, îndeosebi în vremea lui Mircea cel Bătrîn — al cărui portret este reprodus, la ilustraţii, după fresca de la Curtea de Argeş —, a lui Dan şi Vlad Dracul sînt studiate pertinent şi înfăţişate în subcapitolul intitulat „Ţara Românească şi Moldova îşi păstrează libertatea" (p. 75-84) [3]. Folosind judicios izvoarele, de obicei mai tardive [4], şi avînd viziunea ansamblului situaţiei ţărilor balcanice întreţesută cu a Ungariei lui Sigismund de Luxemburg şi a Poloniei Jagellonilor, Bistra Ţvetkova reuşeşte să integreze confortabil istoria românească a acelei epoci în cadrul problemelor ce şi le-a fixat să le elucideze. Istoriografia noastră trebuie deci să înregistreze cu satisfacţie acest studiu şi concluziile sale cu privire la problemele pendinte, care sînt totodată şi probleme româneşti.

Capitolul al II-lea, asupra orînduirii feudale otomane în ţările balcanice, este intercalat între capitolele istorisirii faptelor ca un studiu autonom, însă el este necesar, cu atît mai mult cu cît este primul studiu de acest fel redactat de o mînă competentă. Autoarea arată metodele otomane de cucerire şi apoi de consolidare a stăpînirii asupra altor popoare, fundamental deosebite de societatea musulmană.

Turcii otomani, ocupînd Peninsula Balcanică şi aşezîndu-se nu numai cu trupele de ocupaţie pe aceste teritorii, ci organizînd şi o colonizare sistematică în anumite regiuni anexate — ceea ce au făcut mai tîrziu, în secolele XVI şi XVII şi la nord şi la vest de Dunăre, în Ungaria —, au adus cu ei în mod firesc felul lor de viaţă, adică organele şi instituţiile lor economice, sociale, politice, militare şi religioase, care se deosebeau uneori esenţial de ale băştinaşilor. Unele instituţii balcanice le adoptă însă şi le adaptează intereselor lor. Ţvetkova constată că nu au fost făcute schimbări importante în regimul agrar aşa cum există el în Balcani, în orînduirea feudală preotomană. Feudalii statelor balcanice, boierii, au fost înlocuiţi, dacă n-au trecut la islam, cu feudalii otomani, spahiii. Un spahiu (*sipahi*) avea aceleaşi obligaţii militare şi administrative faţă de puterea centrală, ca şi un boier sau nemeş, însă proprietatea ce i se dădea nu era eternă şi absolută, era condiţional legată de îndeplinirea obligaţiilor militare şi administrative şi nu se moştenea în familie.

Cuceritorii au introdus însă unele schimbări radicale în statutul populaţiei aservite. În contextul sistemului de tip *sipahilik*, care prevedea imunităţi reduse, ţăranii dispun de pămîntul exploatat conform gradului de dependenţă feudală. Ţăranii nu sînt sclavi, în sensul clasic, însă feudalismul turc nu le îngăduie să înstrăineze pămîntul. Totuşi, în cadrul acestei orînduiri feudale, sub imperiul necesităţilor economico-sociale, conducătorii otomani nu cuprind întreaga populaţie în categoria de raia (*reâyâ*) [5]. Ţvetkova relevă că otomanii au primit, au legalizat şi au

[2] Vezi studiul lui B. Anghelov şi Hr. Vakarelski, *Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марко до Караджата и Хаджи Димитра*, Sofia, 1939, p. 97—107.

[3] *Влакия и Молдавия отстояват свободата си.*

[4] La p. 92, în nota 201, consideră, ca şi prof. Halil Inalcik, documentul turcesc, descoperit de acesta, despre expediţia sultanului Baiazid prin Ungaria (!) împotriva lui Mircea, ca fiind contemporan. Documentul este însă nedatat şi mult mai recent.

[5] După cum se ştie, termenul acesta a ajuns să însemneze în româneşte teritoriul supus unei cetăţi turceşti de pe ţărmul stîng al Dunării : „raiaua Brăilei", „raiaua Giurgiului", „raiaua Turnului". Însă în turceşte, *reâyâ* (cuvînt arab la plural : „turmă, supuşii nemusulmani") era un termen care nu se referea la teritoriul supus, ci la oamenii supuşi, care nu erau însă musulmani.

luat în serviciul lor anumite grupe din populaţia băştinaşă, care îndeplineau un anumit rol în societatea feudală otomană. Aşa erau românii (*vlasi* власи, în bulgăreşte; *Iflak* în turceşte) din statele medievale bulgare şi sîrbeşti, încorporate în Imperiul otoman (p. 144-146). Pe lîngă aceştia, aveau un statut special, indicat de funcţia lor: *voinuţi* (sing. *voynuk* şi în turceşte), o categorie de soldaţi teritoriali nemusulmani; *derventdjy* (turc. *derbendci*), paznicii trecătorilor în munţi; *dogandji* (turc. *doganci*),, şoimarii"; *martolosi* (turc. *martolos* din grec. ἁμαρτολὸς), voluntari organizaţi pentru apărarea graniţelor şi pentru incursiuni în teritoriile străine.

În ceea ce-i priveşte pe românii menţionaţi mai sus, pe baza documentelor turceşti, îndeosebi colecţiile de legi (*kanunnâme*) trebuie relevat faptul că ei erau răspîndiţi pretutindeni. Ei se întîlnesc în documentele privitoare la zona Timok-Morava-Vidin, aşa cum arată autoarea, însă ei sînt înregistraţi şi în legile care privesc regiunile Branicevo, Herţegovina (*Hersek* turc.), Bosnia (*Bosna* turc.), Kosovo (*Kosova* turc.), Sofia, apoi pe timpul stăpînirii turceşti asupra Ungariei românii apar în multe *kanunnâme* privitoare la sangeacurile otomane *Peçuy* (Pécs, zis ulterior turceşte *Peçevi*), *Kopan* (ung. *Koppány*), Seghedin, Solnoc, fără a mai vorbi de „paşalîcurile" de Timişoara şi de Oradea.

Documentaţia turcească îi numeşte *Iflak*, adică români. Unii istorici şi turcologi unguri şi sîrbi, Hunfalvy, Szekfü, Djurdjev şi alţii traduc acest termen etnic prin „păstor, cioban" — deşi pentru această categorie socială există în turceşte alţi termeni — şi consideră, neîntemeiat, că erau de altă origine etnică decît cea românească. Ţvetkova, în lucrarea aceasta, îi consideră, aşa cum erau, români, „comunitate românească" (влашки общности, p. 144) şi arată situaţia lor specială faţă de fisc şi faţă de statul otoman [7].

Capitolele următoare expun, în desfăşurare, istoria coliziunii între turci şi Peninsula Balcanică în special şi Europa, în general.

În capitolul al III-lea autoarea trece în revistă situaţia internă şi externă şi poziţia internaţională în raport cu nou ivita putere ameninţătoare pentru toţi a Imperiului otoman în creştere rapidă. Pe rînd, sînt prezentate substanţial, dar nu ca să fie chemate în faţa tribunalului istoric ci numai ca să fie înţeles efortul care totuşi a fost făcut, în comun sau parţial comun, împotriva primejdiei comune — situaţia şi poziţia mai întîi a statelor învecinate sau apropiate de pericolul otoman: Ungaria, Polonia şi Cehia; pe urmă a papalităţii, Veneţiei, Genovei şi a celorlalte stătuleţe italiene şi, în sfîrşit, a Franţei, Angliei, Germaniei şi Spaniei. Tabloul acesta e departe de a fi încurajator. După efortul „cavaleresc" din anul 1396, curmat la Nicopol — care prin pluralitatea originii etnice a ostaşilor veniţi şi din Europa apuseană a fost tot o „luptă a popoarelor", deşi nu de anvergura *Volksschlacht*-ului de la Leipzig (1813) —, în afară de mişcările de rezistenţă populară faţă de noii stăpîni, neorganizată şi neconcordată, în fostele state

[6] Bibliografia indicată de Ţvetkova (p. 160—161) pentru românii (*Iflak*) balcanici din sursele turceşti este aceasta: Branislav Djurdjev, *Nešto o vlaškim starejšinama pod turskom upravom*, în „Гласник Земаљског Музеја" Sarajevo, LII (1940), p. 49—67; idem, *О кнезовима под турском управом*, în „Историјки часопис", I, 1—2 (1948), p. 132—166; idem, *Територијализацја катунске организације до краја* XV *вијека. Симпозјум о средњовјековном катуну*, I. Sarajevo, 1963, p. 143—170; N. Beldiceanu, *La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I*, în „Revue des études roumaines", III—IV, Paris, 1957, p. 111—129; Bistra Ţvetkova, *За етническия и демографсхи облик на Видин през* XVI *в.* în „Известия на Етнографския институт и Музей" VII (1964), Sofia, p. 12—14; N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkansslaves à l'époque ottomane (1450—1550)*, în „Revue des études islamiques" Paris, 1967 p. 83—132. Lipseşte însă bibliografia de specialitate maghiară,

bulgare şi în cele încă autonome sîrbeşti, nu s-a mai înregistrat o coaliţie balcanică, sau balcano-vest-europeană împotriva turcilor. Ba încă în anii care au urmat înfrîngerii şi morţii lui Baiazid, atît românii, cît şi bulgarii şi sîrbii l-au sprijinit politiceşte şi cu oaste pe Musa Çelebi, în loc să coopereze împotriva fratelui său Süleyman Çelebi, instalat la Adrianopol.

Ideea şi speranţa de revanşă reînvie abia mai tîrziu, în urma victoriilor răsunătoare ale lui Iancu de Hunedoara [7] asupra lui Mezid beg [8] şi apoi asupra lui Şehabeddin paşa (p. 171—172). Ţările europene încep să se intereseze iar de situaţia Europei sud-orientale.

Astfel, cartea Bistrei Ţvetkova începe, în ultimele două capitole, să înfăţişeze rezultatele cercetărilor sale proprii, întemeiate pe documentaţia turcească şi neturcească precum şi pe cercetările făcute de cei ce s-au ocupat pînă acum de aceşti doi ani —1443 şi 1444—, care reprezintă supremul efort posibil, în condiţiile date, al armatelor aliaţilor europeni, sub conducerea militară efectivă a lui Iancu de Hunedoara, împotriva Imperiului otoman.

„Expediţia cea lungă", care a eliberat ţinuturile Nişului şi Sofiei, după o serie de victorii, a ajuns pînă în trecătoarea de la Porţile de Fier (fostele Porţi ale lui Traian), ca pe urmă să fie oprită şi oastea coaliţiei maghiaro-româno-sîrbe şi bulgare să se întoarcă acasă. Căci autoarea, în calitatea ei de cercetătoare bulgară, a ţinut, pe bună dreptate, să scoată în evidenţă participarea efectivă a multor unităţi bulgare constituite local la marea campanie condusă de regele Ungariei Vladislav I Jagello şi de Iancu de Hunedoara—Янкул добър юнак („Iancul, bunul erou"), cum îl cînta epica populară bulgară (p. 207) — care, recucerind Sofia, numeşte un episcop bulgar conducător al poporului, în locul sangeacbeiului turc, iar străvechea biserică Sf. Sofia, devenită geamie, o resfinţeşte ortodox (p. 210). Speranţele poporului bulgar însă sînt pentru moment înăbuşite, odată cu revenirea turcilor.

În ultimul capitol, închinat bătăliei de lîngă Varna, Ţvetkova apelează la toate mărturiile cunoscute ale vremii, precum şi la interpretările aduse ulterior, pînă la zi, asupra faptelor şi persoanelor. Chestiunea contradictorie a păcii de la Seghedin, încheiată între regele Ungariei Vladislav I şi sultanul Murad al II-lea (august 1444) şi ruptă unilateral de Vladislav, este considerată în prezentul studiu în ansamblul politic şi ideologic al epocii (p. 226 sq.), şi accentul etic al încălcării obligaţiilor consemnate cu jurămînt [9] este împins astfel pe planul al doilea.

Desfăşurarea campaniei şi descrierea bătăliei — făcută în acelaşi timp şi cu acribie militară— condensează şi rezolvă pînă la limita posibilului problemele ridicate de această bătălie, unde comandamentul centralizat al otomanilor s-a dovedit a fi superior tendinţelor centrifuge din tabăra creştinilor. Şi consecinţele imediate şi cele mai îndepărtate ale victoriei turceşti, dar şi ale dîrzeniei de care au dat dovadă popoarele ameninţate sînt arătate cu multă justeţe de Bistra Ţvetkova în acest capitol final şi totodată central al lucrării.

Aurel Decei

---

[7] Ţvetkova adoptă provenienţa din Ţara Românească a lui Iancu, nu din cnezii hunedoreni, p. 167.

[8] În textul bulgăresc este Мезид бей, însă în rezumatul francez (p. 286) este greşit „Mezid pacha".

[9] Îndeosebi istoriografia polonă a urmărit disculparea lui Jagello (care purta în acelaşi timp şi coroana Poloniei, alături de a Ungariei) de sperjur. Vezi, mai ales, O. Halecki, *The crusade of Varna. A Discussion of controversial Problems*, New York 1943; vezi şi restul bibliografiei citate de Ţvetkova.

HISTOIRE GÉNÉRALE DES TECHNIQUES, sub redacţia lui Maurice Daumas, I, *Les origines de la civilisation technique*, Paris, Presses universitaires de France, 1962, 652 p.; II, *Les premières étapes du machinisme*, Paris, Presses universitaires de France, 1965, 750 p.

Istoria tehnicii, una dintre cele mai tinere discipline ştiinţifice, are menirea de a pune la dispoziţia publicului un mijloc de informare generală asupra evoluţiei de-a lungul veacurilor a principalelor piese ale „motorului" dezvoltării societăţii omeneşti. Studii monografice temeinic fundamentate, consacrate elucidării diverselor aspecte de istorie a tehnicii, din cele mai vechi timpuri şi pînă în epoca noastră, cuprinzînd o zonă geografică extrem de vastă, au pregătit elaborarea între anii 1954 şi 1958 a primei lucrări de sinteză consacrate istoriei tehnicii, apărută la Oxford în limba engleză în cinci volume[1]. Curînd avea să-i urmeze o nouă şi amplă lucrare de sinteză, închinată aceleiaşi probleme, elaborată de un larg colectiv de autori, dintre cei mai mari specialişti francezi în materie de istorie a tehnicii[2], concepută în patru volume. Volumul I tratează despre originile civilizaţiei tehnice pe baza unei informaţii de ansamblu din cele mai variate surse istorice. În timp, cercetarea începe cu cele mai vechi societăţi omeneşti şi se opreşte în secolul al XV-lea e.n.

Întregul tom cuprinde şase părţi. Partea I, intitulată *Apparition et premier développement des techniques*, este închinată procesului de apariţie şi dezvoltare a primelor tehnici cercetate în cadrul societăţii primitive, a primelor societăţi bazate pe agricultură etc. O atenţie deosebită se acordă primelor etape ale utilizării de către om a energiei naturale.

Partea a II-a, *Antiquité méditerranéenne*, se referă la evoluţia tehnicii în cadrul marilor imperii antice: antichităţile mesopotamiene şi din ţările vecine, egiptene, greceşti, romane.

Partea a III-a, intitulată *L'Asie du Sud et Extrême orientale*, priveşte Extremul Orient antic, India.

Partea a IV-a, *Islam et Byzance*, prezintă tehnica în lumea musulmană (secolele VII–XIII) şi din cadrul Imperiului bizantin (secolele VI–XV).

Partea a V-a, *L'Amérique précolombienne*, are ca obiect continentul Americilor din punctul de vedere al dezvoltării tehnice.

Ultima parte, a VI-a, *Le Moyen Age en Occident* (V^e *siècle — 1350*), îmbrăţişează o zonă europeană, mult mai largă decît pare a o sugera titlul.

Volumul al II-lea se referă la începutul erei industriale, maşinismul. Acest volum, care cuprinde perioada dintre secolele XV–XVIII, este, de fapt, o tranziţie de la era tehnicilor clasice la era tehnicilor moderne, o etapă de inovaţii, promisiuni pentru ceea ce va urma. Nu este vorba de o tranziţie pasivă, ci de o etapă a muncii de creaţie indispensabilă pentru ca ritmul invenţiei şi producţiei să sufere schimbările spectaculare care au pregătit în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea răspîndirea civilizaţiei industriale în adevăratul sens al cuvîntului.

---

[1] *A History of Technology*, sub redacţia lui Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall (Tr. I. Williams pentru vol. II şi IV); vol. I, *From Early Times to Fall of Ancient Empire*; vol. II, *The Mediterranean civilisations and the Middle Ages* c. 700 B.C,. to c. A. D. 1500; vol. III, *From the Renaissance to the Industrial Revolution*, c. 1500—c. 1750; vol. IV, *The Industrial Revolution*, c. 1750—1850; vol. V, *The Late Nineteenth Century*, c. 1850 to c. 1900, Clarendon Press.

[2] Figurează printre autori nume ca M. Daumas, B. Gille, J. Deshayes, A. Haudricourt etc., recunoscuţi în literatura de specialitate prin contribuţiile pe care le-au adus la cunoaşterea aspectelor fundamentale ale istoriei tehnicii.

Prima parte a acestui volum, intitulată *Les XVe et XVIe siècles en Occident*, face bilanţul aportului la patrimoniul tehnicii datorat Renaşterii; sînt tratate evoluţia şi expansiunea în toate domeniile mari ale activităţii industriale (de la exploatarea produselor naturale la aşa-numitele tehnici de „expresie" (meşteşugurile de artă, imprimeria), evidenţiindu-se nivelul tehnic atins de Europa occidentală în acea vreme. Artele mecanice propriu-zise (maşinismul industrial, construcţia ceasornicelor) sînt pe larg tratate şi de asemenea transportul, producţia de energie, fortificaţiile şi armamentul, construcţiile, toate pregătind mişcarea irezistibilă care va conduce la civilizaţia secolului al XX-lea.

Partea a II-a, *Les grandes étapes de transition*, este consacrată perioadei cuprinse între sfîrşitul secolului al XVI-lea şi mijlocul secolului al XVIII-lea. Începînd de aici se abandonează, ca metodologie, cercetarea geografică sau cronologică, adoptîndu-se criteriul subdiviziunilor bazate pe marile categorii tehnice sau grupuri de tehnici. Acest criteriu răspunde, după părerea autorilor, mai bine caracteristicilor ultimelor două secole, a căror istorie tehnică alcătuieşte obiectul volumelor anunţate. Se pare că această nouă modalitate permite o mai bună urmărire a evoluţiei celor mai importante procedee tehnologice, evoluţie care rămîne din ce în ce mai apanajul unei singure ţări sau chiar al unui continent determinat.

Potrivit acestui criteriu, volumul al III-lea [3] urmează să trateze problema expansiunii maşinismului începînd, aproximativ, de la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă la mijlocul secolului următor, epocă în care se încadrează şi începuturile „revoluţiei industriale".

Anii 1850—1860 vor alcătui limita dintre ultimele două volume. Civilizaţia industrială, fundamentul tehnic pe care ea s-a clădit şi ritmul dezvoltării tehnice vor forma subiectele volumului al IV-lea.

Acesta ar fi, pe scurt, conţinutul primelor două volume din *Histoire générale des techniques*, deja apărute, precum şi temele majore ale ultimelor două volume ce urmează să apară, anunţate în prefaţa generală. Cele două volume (I şi II) sînt însoţite de o bibliografie generală, de indice de nume şi materie; un bogat material ilustrativ completează în chip fericit posibilităţile de înţelegere de către cititor a diferitelor metode şi procedee tehnologice.

Fără îndoială, sîntem în faţa unei opere de o mare însemnătate în istoriografia mondială, prin ea lărgindu-se şi mai mult procesul de instruire în domeniul extrem de important al evoluţiei forţelor de producţie principale sub aspect tehnic. Faţă de opera oxfordiană, care excelează prin informaţia istorică de specialitate, autorii francezi au abordat problemele de istorie a tehnicii printr-o optică de mai largă respiraţie, filozofică chiar, încercînd să explice mai mult raportul dintre categoriile tehnice şi cele social-economice, fenomenul de reciprocitate dintre ele. Faţă de editorii englezi, opera franceză de istorie a tehnicii, influenţată adeseori de lucrarea engleză, mai cu seamă în ce priveşte materialul ilustrativ, caută să restrîngă, ca sferă de cercetare, noţiunea de tehnică. Astfel au fost lăsate la o parte subiecte cum sînt contabilitatea şi operaţiile bancare, conducerea operaţiilor militare, limbajul, mijloacele de transmitere şi înregistrare, multiplicarea textului scris, precum şi cele privind istoria ştiinţei, necesităţi la care *The History of Technology* a răspuns cu argumente temeinice. *Histoire générale des techniques* a căutat să răspundă, cum spuneam, şi unor probleme mai puţin tehnice, dar de o mare însemnătate, cum ar fi, de pildă, experienţa colectivă şi transmiterea ei, potrivit căreia fiecare generaţie moşteneşte de fapt experienţa concentrată, acumulată de generaţiile anterioare. Civilizaţia care dispare lasă o experienţă ce va fi preluată de cea care o va succeda.

---

[3] Pînă în prezent nu cunoaştem stadiul elaborării ultimelor două volume.

Acest context deschide o nouă optică în ce priveşte circumstanţele invenţiei. Invenţia nu este descoperirea unui singur om. Ea constituie produsul unei întregi epoci şi se cristalizează în condiţii istorice determinate. Aceasta explică simultaneitatea unor invenţii în spaţii geografice diferite fără vreo legătură prealabilă între ele în problema respectivă.

Cîteva consideraţii privind reprezentarea geografică reflectată în *Histoire générale*... socotim a fi necesare, avînd în vedere mai cu seamă concluziile ce se desprind pentru un anumit spaţiu geografic în care se situează şi ţara noastră.

Din înseşi titlurile părţilor reiese că, în ceea ce priveşte Europa, marea majoritate a datelor ştiinţifice, bibliografice se referă la ţările occidentale. În foarte rare cazuri apar şi unele ştiri privitoare la ţările din Europa de răsărit şi balcanice. În ceea ce ne priveşte, în toată lucrarea există o singură referire la România (morile din secolul al XVI-lea) în volumul al II-lea (constatarea este valabilă şi pentru *The History*; o singură referinţă bibliografică: A. Rosetti, *Le mot. Esquisse d'une théorie Générale. Société roumaine de linguistique*, seria I, Mem. 3, Bucureşti, Copenhaga, 1943). Mult mai bine stau, din acest punct de vedere, Polonia şi U.R.S.S., ale căror cercetări în domeniul istoriei tehnice sînt adeseori invocate. Această situaţie constatată n-are menirea, fireşte, de a acuza pe autorii sintezei franceze (sau engleze) pentru neglijarea în tratarea istoriei generale a tehnicii, a unui vast spaţiu geografic pe teritoriul căruia experienţa tehnică acumulată de-a lungul veacurilor ar fi acordat dreptul diferitelor popoare de a fi prezente mai mult într-o asemenea operă universală. Faptul că realizările tehnice destul de bogate de pe teritoriul patriei noastre de-a lungul veacurilor nu şi-au găsit locul aci se explică, pe de o parte, prin lipsa unor cercetări ample de istorie a tehnicii în literatura noastră de specialitate, iar pe de alta neintegrarea în circuitul ştiinţific universal a unor valoroase rezultate obţinute de cercetătorii noştri în domeniul amintit, mai cu seamă în ultima vreme, datorită inaccesibilităţii limbii în care au fost editate aceste studii[4].

Cu aceste consideraţii şi revenind la importanţa lucrării *Histoire générale des techniques*, dorim să subliniem în încheiere, rolul pe care-l îndeplineşte ca instrument de iniţiere şi cultură, destinat deopotrivă specialiştilor şi publicului numeros, curios de a şti cum, de-a lungul veacurilor, a fost elaborată, puţin cîte puţin, civilizaţia industrială în mijlocul căreia trăim astăzi.

Şt. Olteanu

R. KALIVODA şi A. KOLESNYK, *Das Hussitische Denken im Lichte seiner Quellen*, Akademie-Verlag, Berlin, 1969, 466 p.

Primul din cei doi autori, Robert Kalivoda, de formaţie filozof, stăruie de mai mulţi ani asupra acestui atît de interesant capitol din istoria poporului ceh, *husitismul*, însă sub aspectul ideilor care, în frămîntările sociale din primele decenii ale secolului al XV-lea, au înălţat

[4] Menţionăm că aceeaşi eclipsare a spaţiului carpato-danubian se constată şi în istoria tehnicii elaborată în U.R.S.S., precum şi în ediţia acesteia în limba maghiară (A. A. Zvorîkin, N. I. Osmova, V. I. Cernîşev, S. V. Şuhardin, *История техники*, Moscova, 1962, 772 p.; idem, *A Technika története, Budapesta*, 1964, 548 p.

dintr-o dată ţările cehe pe plan european. Analizate în contextul gîndirii filozofice din cursul secolului XIV-lea, tezele husite capătă o neobişnuită amploare şi importanţă[1].

De astă dată, Kalivoda, în colaborare cu A. Kolesnyk, un specialist din cadrul Academici germane de Ştiinţe, pun în circulaţie cele mai semnificative texte religioase şi filozofice, menite să fundamenteze concepţia autorului asupra ideologiei husite. Kalivoda prefaţează volumul cu o lungă *Introducere* (p. 11—113), în care, pe lîngă o prezentare critică a literaturii istorice husitologice de pînă acum, reia şi dezvoltă tezele din prima monografie. Văzut în lumina izvoarelor contemporane, însă strîns legat de evoluţia mişcării revoluţionare, husitismul, în concepţia lui Kalivoda, a fost supus unor continue transformări calitative. Totuşi, în perioada prerevoluţionară, deci înainte de 1420, ideologia husită străbate două faze bine definite. În primul stadiu, adică între 1414 şi 1416, hegemonul ideilor husite a fost *opoziţia orăşenească* (bürgerliche Opposition). În această scurtă perioadă, husitismul îmbracă forme destul de radicale, manifestate în diferite acte revoluţionare, care duc la lichidarea unor poziţii dominante ale bisericii catolice într-o serie de oraşe şi localităţi rurale.

Însă orăşenimea se sprijină totuşi pe energiile revoluţionare ale maselor populare, care înfăptuiesc aceste postulate. Acest fapt împiedică erezia populară a valdenzilor să se manifeste sub forma ideologiei *plebeico-ţărăneşti*, îndreptată împotriva orînduirii feudale, şi facilitează în acelaşi timp ieşirea acesteia din ilegalitate. Cît priveşte programul anticlerical, erezia populară împrumută întregii mişcări un caracter radical şi extremist. Valdenzii cereau, pur şi simplu, lichidarea bisericii. Şi, pe măsură ce criza revoluţionară se adînceşte, în aceeaşi măsură erezia populară îşi însuşeşte o seamă de elemente fundamentale ale husitismului propriu-zis. De fapt, avem de-a face cu un radicalism popular, care se adaptează treptat şi rapid programului husit: Hus e sanctificat, ideea potirului, care la această dată avea valoare de simbol, e inclusă în programul ereziei, împreună cu alte trăsături caracteristice ale ideologici husite. În felul acesta, erezia populară se desprinde din contextul sectelor, tipice în perioada prehusită, şi devine astfel o erezie husită, se transformă în husitism. Aceasta este faza a II,-a *plebeico-ţărănească* (1416—1419).

Kalivoda arată că în perioada de ofensivă a husitismului, în ultimii ani ai vieţii lui Hus, ca şi imediat după moartea acestuia, în conţinutul ideologic al husitismului universitar, orăşenesc, pătrund elemente fundamentale din erezia valdenzilor. Prin husitism universitar trebuie să înţelegem programul celor „Patru articole pragheze", elaborat de aripa radicală a opoziţiei orăşeneşti[2].

---

[1] R. Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praga, 1961, p. 560. Autorul publică şi o bogată bibliografie, referitoare la ereziile medievale în general şi la ideologia husită în special (p. 529—551). O ultimă şi amplă monografie despre mişcările „eretice" ale evului mediu aparţine literaturii istorice de limbă engleză, Walter I. Wakefield-Austin P. Evans, *Heresies of the High Middle Ages* (Records of Civilisation, Sources and Studies), New York, Columbia University Press, 1969, p. XIV—865.

[2] „Opoziţia orăşenească" era formată din orăşeni mici şi mijlocii, gentilomi şi nobilimea sărăcită. Această pătură socială şi-a găsit ideologii printre magiştrii de la Universitatea pragheză, care au elaborat un program, pornind de la concepţia lui Hus despre problemele fundamentale ale bisericii creştine. Programul e cunoscut sub numele de „Cele 4 articole pragheze" şi constituie revendicările de clasă ale opoziţiei orăşeneşti. Iată conţinutul lor, redus la proporţiile unor simple chemări: 1. Cuvîntul lui Dumnezeu să se rostească liber; 2. Cuminecătura să se facă sub cele două specii, cu pîine şi vin; 3. Să înceteze domnia pămîntească a clerului; 4. Cei ce păcătuiesc de moarte să fie pedepsiţi. După cum se va vedea mai jos, există două versiuni ale acestui program, unul *husit*, celălalt *taborit*. Versiunea ultimă e mult mai radicală. De pildă, aripa conservatoare a husitismului universitar susţinea că „cei ce păcătuiesc de moarte"

Un rol hotărîtor a avut în această privinţă Nikolaus din Dresda [3], care, în scrisorile sale din 1414 şi 1416, pledează pentru această simbioză. Se poate spune că, în anii 1415—1416, husitismul praghez a fost îmbibat de numeroase elemente valdenze şi că, în această perioadă, dispar, mai mult sau mai puţin, deosebirile dintre erezia aşa-zisă oficială, orăşenească, şi cea populară (valdenză). După cum s-a spus mai sus, se ajunge pînă la urmă la contopirea acestor două ideologii.

Concomitent, universitatea tinde tot mai mult spre dreapta şi combate cu toată tăria această confluenţă de idei dintre husitismul orăşenesc şi erezia populară a valdenzilor. Însă această luare de poziţie e tardivă. Încă din perioada radicalizării, înfăţişarea universitară a husitismului căzuse sub înrîurirea elementelor valdenze. Deci, cu toate atacurile aripii drepte husite împotriva programului anticlerical, procesul simbiotic nu mai putea fi oprit. Noua comunitate husito-valdenză are un caracter eminamente radical şi constituie unul din cele două mari curente ale husitismului orăşenesc. El se cristalizează pe măsură ce universitatea se distanţează tot mai mult de programul anticlerical. În felul acesta, erezia populară, dintr-un produs ilegal al feudalismului, se transformă într-un factor social al mişcării revoluţionare husite. La drept vorbind, tălăzuirea ideilor din perioada prerevoluţionară husită a fost atît de tumultoasă şi frămîntările sociale atît de profunde, încît — trebuie s-o mărturisim — ele scapă şi celei mai subtile interpretări. Se simte acest lucru ori de cîte ori parcurgem studiile legate de vîltoarea acestor evenimente.

★

Studiul introductiv e însoţit de un număr de 70 de adnotări explicative, foarte utile şi instructive.

★

Textele au fost incluse după un criteriu selectiv şi traduse în limba germană după versiunile medievale în limbile : latină, cehă şi germană. Gruparea lor s-a făcut, ţinîndu-se seama de cele două faze ale husitismului prerevoluţionar, amintite mai sus : *husitismul orăşenesc sau universitar* şi *husitismul plebeico-ţărănesc*. Numai că textele indică şi alte faze şi orientări ideologice, ceea ce obligă pe autori să nuanţeze dispozitivul stadiilor parcurse de evoluţia ereziilor populare.

Pentru prima fază a husitismului s-au pus în circulaţie patru scrieri, aparţinînd lui Hus, evident nu toate în întregime. Este vorba de cuvîntarea sinodală, ţinută de Hus la 19 octombrie 1402 (*Sermo magistri Joannes Hus*); apărarea unui articol din John Wiclif (*De decimus*); nouă capitole despre biserică (*De Ecclesia*) şi „Împotriva celor opt doctori" (*Responsio Joannes Hus ad scriptum octo doctorum*). Urmează cele două versiuni, husită şi taborită, ale celor „Patru articole pragheze" din 1420, în germana medievală.

(art. 4) trebuie pedepsiţi numai de cei competenţi, de cei chemaţi pentru aceasta, pe cîtă vreme taboriţii, radicalizînd conţinutul, au lărgit sfera competenţei; dreptul de a pedepsi, spuneau ei, îl are fiecare credincios, fiecare om. Iar dacă păcătuieşte de moarte regele, un prinţ, un nobil, un prelat sau un muritor de rînd, să fie pedepsiţi toţi, fără circumstanţe discriminatorii (J. Macek, *Husitské revoluční hnutí*, Praga, 1952, p. 55—56).

[3] Nikolaus din Dresda a apărut la Praga prin 1402, unde a desfăşurat o întinsă activitate de predicator. Clericul german ataca pe patricienii şi orăşenii bogaţi cu o neobişnuită vehemenţă. Nikolaus chema oamenii să lupte pentru întoarcerea la biserica originară a lui. Hristos. A fost expulzat din Praga şi ars pe rug, ca eretic, foarte probabil prin 1417 (J. Macek, *op. cit.*, p. 65).

Husitismul plebeico-ţărănesc străbate cîteva etape, al căror conţinut ideologic foarte mobil şi elastic e foarte greu de definit. Pentru etapa *husito-valdenză*, autorii au recurs la o scriere a lui Nikolaus din Dresda, *Despre jurămînt* (*De juramento*) şi la alte patru scrieri mai mici, datorite unor magiştri universitari. În a doua etapă predomină ideologia *hiliasmului fatalist*, susţinut de un apel al hiliaştilor, un tratat hiliast anonim şi o disertaţie. Etapa următoare este aceea a *maturizării ideologiei plebeico-ţărăneşti*, caracterizată prin învăţătura explozivă şi anarhică a picarzilor. Cele două scrieri (la origine, una în cehă, cealaltă în limba latină), conţinînd articole picardice, dar mai ales *Viaţa preoţilor taboriţi* (*Leben der Taboriten Priester*), redactată în germană de Jan din Příbram m. 1448, conţin îndemnuri la pîrjol, distrugeri, ca în preajma unor cataclisme apocaliptice: ,,Totul trebuie trecut prin foc şi sabie!" — ,,Să fie arse oraşele creştine!" — ,,Praga trebuie incendiată!" — ,,Predicaţi oamenilor să nu mai plătească dări! Să fie liberi şi stăpîni pe satele, luncile, pădurile şi iazurile lor!". În sfîrşit, în etapa finală, husitismul plebeico-ţărănesc capătă un caracter *panteist*, în sensul unei revelaţii impresionante a lumii sub formele ei primare, adamite: Extrase din opusculul *Explicaţia revelaţiei Sf. Ioan* de Jacobellus von Mies (circa 1373—1429), mai multe articole hiliaste şi adamite (*Die adamitischen Artikel*), precum şi o scriere despre rătăcirile preotului eretic Martinek formează proza documentară a acestei ultime etape.

Întrucît învăţătura lui Petr Chelčický (1390—1460) izvorăşte nemijlocit din ideologia husită, autorii completează profilul textelor cu numeroase capitole din scrierile acestuia (*Despre biserică*, *Despre cele trei stări ale poporului* şi *Plasa credinţei*).

Lucrarea are meritul indiscutabil de a pune la dispoziţia celor care se interesează de ideologia ereziilor medievale texte husite, care în redacţia lor originală — cehă, latină şi germană, din primele decenii ale secolului al XV-lea — au avut o circulaţie foarte restrînsă. Istoriografia europeană nu are decît de cîştigat de pe urma apariţiei acestei ediţii.

Tr. Ionescu-Nişcov

QUINZE ANS DE BIBLIOGRAPHIE HISTORIQUE EN GRÈCE (1950—1964), Atena, 1966, 294 p.

CINQ ANS DE BIBLIOGRAPHIE HISTORIQUE EN GRÈCE (1965—1969), Atena, 1970, 134 p.

Istoricii din Grecia au la îndemînă importante publicaţii de bibliografie. Cele editate şi în limba franceză oferă cercetătorilor de pretutindeni preţioase informaţii cu privire la actuala dezvoltare a istoriografiei greceşti. Apare în Grecia, începînd din anul 1950, un ,,Bulletin de Bibliographie hellénique", editat de Direcţia de studii din Preşedinţia Consiliului de Miniştri. Profesorii G. Zoras şi F. Bouboulidis publică în limba greacă, începînd tot din 1959, *Bibliografia anuală a literaturii greceşti*. Institutul Francez din Atena editează, de asemenea, un ,,Bulletin de Bibliographie hellénique". Pentru istorici valoroasă este îndeosebi culegerea de *Biografie istorică*, publicată în 1966, pentru anii 1950—1964, de către Centrul de cercetare neogreacă al Fundaţiei regale de cercetare ştiinţifică, iar în 1970, pentru anii 1965—1969, de către Comitetul naţional grec al Asociaţiei internaţionale de studii sud-est europene.

Volumele pe care le prezentăm sînt opera unui comitet de coordonare condus de profesorul C. Th. Dimaras. Primul volum cuprinde 5 500, iar cel de-al doilea 2 127 de titluri bibliografice. În ambele volume figurează cîte o tablă analitică de materii, cîte un indice al numelor de persoane, un indice al numelor de locuri, un indice al numelor autorilor, un indice al revistelor şi ziarelor în care s-au publicat studii şi articole de istorie. Titlurile bibliografice, redate în limba greacă, sînt însoţite de traducerea lor în limba franceză. Nu au fost traduse în limba greacă titlurile lucrărilor editate în limbi străine.

Bibliografia nu este exhaustivă. În prefaţa primului volum se precizează că alcătuitorii au selecţionat producţia istoriografică, incluzînd în această culegere bibliografică titlurile lucrărilor, studiilor şi articolelor care cuprind îndeosebi interpretări istorice şi materiale documentare ; figurează în culegere şi titlurile studiilor de epigrafie şi de urbanism, precum şi ghidurile istorice ale oraşelor şi ale localităţilor cu un trecut renumit, dar nu figurează artele, arheologia, lingvistica şi folclorul. Selecţia a fost anevoioasă şi pe alocuri arbitrară. Redactorii recunosc că numărul titlurilor bibliografice reţinute în raport cu al celor neînregistrate reprezintă aproximativ 50 %. Versiunile greceşti ale lucrărilor istoricilor străini nu figurează în această bibliografie.

Modul cum a fost concepută organizarea bibliografiei se reflectă în schema adoptată de redactori privind sistematizarea disciplinelor istorice în cadrul cronologiei propuse pentru studiul ştiinţific al istoriei. În *Tabla analitică a materiilor* din primul volum figurează bibliografiile cataloagele, arhivele şi manuscrisele ; urmează teoria şi metodologia istoriei, apoi ştiinţele auxiliare, între care se numără prosopografia, memoriile, autobiografiile, corespondenţa, rapoartele, epigrafia, numismatica, paleografia, istoria cărţii şi a presei. Pentru istoria universală, periodizarea studiilor politice, economice şi sociale este următoarea : preistoria şi istoria antică pînă în anul 330, istoria medievală pînă în 1453, istoria modernă pînă în 1900 şi istoria contemporană cu începere din 1900. Aceeaşi periodizare figurează şi pentru istoria Greciei, cu precizarea că perioada modernă se împarte în două subperioade : 1453—1832 şi 1832—1900. Periodizarea pare a se întemeia pe un criteriu editorial ; nu corespunde decît parţial cronologiei adoptate de cei mai de seamă istorici ai Greciei şi nu adoptă nici criteriul didactic al istoriografiei occidentale ; se foloseşte o cronologie întru totul diferită de aceea bazată pe succesiunea orînduirilor sociale.

Fără periodizare sînt menţionate apoi studiile regionale, şi anume cele de istorie locală, călăuzele turistice, itinerariile, călătoriile şi urbanismul. O categorie specială o formează cultura şi disciplinele particulare cu următoarele subdiviziuni : dreptul, ştiinţele economice şi sociale, învăţămîntul şi istoria instituţiilor culturale, istoria ideilor, literatura, filozofia şi psihologia, religiile, creştinismul şi biserica ortodoxă, ştiinţele exacte şi medicina, generalităţi şi diverse. Această schemă de organizare a bibliografiei reflectă criteriile de sistematizare adoptate de redactori pentru înregistrarea titlurilor publicaţiilor.

Pentru principalele lucrări pe care le semnalăm atenţiei istoricilor din ţara noastră redăm titlurile în traducere românească, indicînd în paranteze numerele de ordine sub care figurează titlurile lor greceşti atît în primul (I), cît şi în cel de-al doilea (II) volum al bibliografiei. Pentru lucrările publicate la Atena nu menţionăm locul apariţiei. Pentru toate titlurile bibliografice indicăm anul apariţiei. Semnalînd unele lucrări din recenta istoriografie greacă, avem în vedere în primul rînd interesul ştiinţific al istoricilor din ţara noastră de a cunoaşte atît sintezele de istorie medie, cît şi lucrările speciale referitoare la istoria medie a poporului nostru. Menţionăm şi unele lucrări de istorie juridică în care se reflectă fondul romano-bizantin al unor instituţii şi texte legislative comune şi poporului nostru.

Lucrările şi articolele de istorie medie, potrivit concepţiei de periodizare proprie acestei bibliografii, reprezintă numericeşte aproape o treime din totalul titlurilor incluse în ambele volume. Pentru poporul grec, istoria medie se identifică în general cu istoria Bizanţului. Principalele sinteze, remarcabile prin interpretările propuse de autorii lor, sînt următoarele: K. Amantos, *Istoria statului bizantin*, I, ed. a 3-a, 1963; II, ed. a 2-a, 1957 (I, 1 905 şi 4 239); D. Zakythinos, *Istoria Imperiului bizantin*, I, 1953 (I, 748); F. Koukoules, *Viaţa şi civilizaţia bizantină*, IV, V, VI, 1951, 1952, 1957 (I, 332, 548 şi 2 035); I. Kordatos, *Istoria Imperiului bizantin*, I—II, 1959—1960 (I, 2 658 şi 3 066); Ap. Vakalopoulos, *Istoria noului elenism*, I—II, Tesalonic, 1961 şi 1964 (I, 3 371 şi 4 736); A. Stratos, *Bizanţul în secolul al VII-lea*, I—II, III, 1966—1969 (II, 755—2 081). Primul volum al lucrării lui Ap. Vakalopoulos a fost prezentat de Olga Cicanci în „Studii", XVI (1963), 6, p. 1 434, iar pentru volumul al doilea N. Camariano a semnat o recenzie în aceeaşi revistă, XVIII (1965), 1, p. 211. Cu privire la lucrarea lui A. Stratos am publicat pentru primele două volume o prezentare în „Studii", XX (1967), 3, p. 610, iar H. Mihăescu a semnat pentru toate volumele note bibliografice în „R.E.S.E.", IV (1966), 3—4, p. 648—649 şi VIII (1970), 3, p. 569.

Dintre sintezele de istorie culturală menţionăm următoarele: Pan-Dimopoulos, *Elenismul şi civilizaţia nepieritoare în cursul secolelor*, 1950 (I, 60); D. Zakythinos, *Introducere în istoria civilizaţiei*, I, 1954 (I, 1 384); N. Tomadakis, *Introducere în literatura bizantină*, I, 1953 (I, 643); K. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogreceşti*, 1954 (I, 1 097). Pentru istoria ideilor figurează în ambele volume ale bibliografiei 132 de titluri de lucrări şi articole, iar pentru literatură şi critica literară 1 198 de titluri.

Sînt valoroase, mai ales prin documentarea lor, studiile şi articolele publicate de istoricii greci cu privire la unele aspecte şi probleme ale trecutului poporului român. Menţionăm în ordinea apariţiei lor: Dim. Oikonomidis, *Şcolile greceşti în România pînă la 1821* (în limba franceză), 1950 (I. 153); P. A. Argyropoulos, *Corespondenţa diplomatică a lui Ion Caragea, domnul Ţării Româneşti cu baronul Stroganof (1816—1818)* (în limba franceză), 1954 (I, 1 055); Elena Koukkou, *Scrisori inedite ale mitropolitului Ignatie al Ţării Româneşti către Ioan Kapodistria*, 1954 (I, 2 034); Ilie Fotinos, *Luptele revoluţiei greceşti din 1821 în Ţara Românească*, 1957, cu o ediţie anastatică apărută în 1964 (I, 2 210): Em. Protopsaltis, *Ignatie, mitropolit al Ţării Româneşti*, I—II, 1959 şi 1961 (I, 2 774 şi 3 607); L. Vranousis, *Memoriile inedite ale elenistului Atanasie Xodilos*, 1962 (I. 3 744); volumul comemorativ *Ignatie din Lesbos, mitropolitul Ţării Româneşti, luptător pentru independenţa naţională (1765—1828)*, 1965 (II, 280); Cl. Tsourkas, *Începuturile învăţămîntului filozofic şi ale liberei cugetări în Balcani. Viaţa şi opera lui Teofil Coridaleu (1560—1646)*, ed. a 2-a, Tesalonic, 1967 (II, 1 272). Cu privire la lucrarea lui Em. Protopsaltis s-a publicat o recenzie semnată de N. Camariano în „Studii", XVI (1963), 3, p. 729, iar studiul lui L. Vranousis a fost recenzat de N. Ghinea în nr. 6 din aceeaşi revistă, p. 1 462; monografia lui C. Tsourkas a fost recenzată de noi în „Revue Roumaine d'Histoire", VII (1968), 4, p. 623—626.

Istoricii români vor găsi un preţios material documentar şi interpretări noi în numeroasele lucrări şi articole privitoare la revoluţionarul *Rhigas Velestinlis (1757—1798)*, care a militat şi în Ţara Românească împotriva dominaţiei otomane şi care este autorul unor valoroase hărţi ale Moldovei şi Ţării Româneşti. În ultimii 20 de ani s-au publicat în Grecia peste 40 de lucrări şi articole despre acest luptător pentru libertatea naţională, al cărui nume este cunoscut în istoriografia românească şi sub forma *Riga Veleştinul*. Începînd cu volumul de texte comentate intitulat *Rhigas*, pe care l-a publicat L. Vranousis în 1954 (I, 1 075), urmat de studiul acestuia, *Rhigas Velestinlis*, apărut în 1957, apoi într-o ediţie augmentată tipărită în 1963 (I, 1937 şi

4 272), cercetările au luat o amploare remarcabilă prin lucrarea lui Ap. Daskalakis, *Studii despre Rhigas Velestinlis*, 1964 (I, 4 785). Personalitatea şi activitatea revoluţionarului apar de fiecare dată într-o lumină nouă în studiile şi articolele publicate de P. Enepekidis (I, 1 381, 1 382, 2 286, 5 247), G. Laios (I, 1 433, 3 095), N. Bees (I,1 929, 3 732, 3 733), T. Vournas (I, 1 618), Th. Vosdos (I, 3 384), Ap. Daskalakis (I, 3 402, 4 299-4 302; II, 499 şi 501), L. Vranousis (I, 4 756; II, 477); Al. Sevastakis (I, 5 437), A. Manesis (II, 151), N. Pantazopoulos (II, 254 şi 684), V. Anagnostou (II, 1 339), I. Vasdravellis (II, 1 360). Articolele lui Ap. Daskalakis au fost recenzate de A. Camariano-Cioran în „ R.E.S.E.'", IV (1966), 3-4, p. 659—665, iar ale lui L. Vranousis au fost prezentate de N. Camariano şi de noi în „R.E.S.E.", II (1964), 1-2, p. 344 şi 695—696.

Pentru studiul istoriei vechiului drept românesc sînt valoroase lucrările şi articolele publicate de Pan. I. Zepos, dintre care menţionăm : ediţia *Manualul de legi al lui Mihail Fotino* din 1766, publicată în 1959 (I, 2 846); articolul *Teodor Fotino şi a sa „Istoria Daciei"*, apărut în 1960 (I, 2 998); articolul *Pallikariaticon*, 1962 (I, 3 803). Cu privire la ediţia din 1959 am publicat o recenzie, iar despre cele două articole cîte o notă bibliografică în „Studii", XIII (1960), 2, p. 272—275 ; XV (1962), 1, p. 243—244 ; XVI (1963), 5, p. 1 203.

Izvor pentru studiul vechiului drept românesc este şi ediţia lui Dim. Gkinis, *Manualul juridic al lui Teofil din Ianina*, Tesalonic, 1960 (I, 3 014), pe care am recenzat-o în „Studii", XV (1962), 4, p. 1 083, şi în „R.E.S.E.", I (1963), 1—2, p. 223—225 ; pentru studiul acestuia, *Texte de drept bizantin şi postbizantin în manuscrisele din Grecia*, 1963 (I, 4 287), am publicat o notă bibliografică în „Studii", XVI (1963), 5, p. 1 202—1 203; acest autor a mai publicat o *Schiţă de istorie a dreptului postbizantin*, 1966 (II, 485), pe care am recenzat-o în „Studii", XX (1967), 2, p. 403.

În volumul comemorativ *Constantin Armenopol*, editat la Tesalonic în 1952 (I, 461), s-au publicat cîteva articole care ne-au ajutat să lămurim unele probleme referitoare la conţinutul şi aplicarea Exabiblului în ţările române şi pe care le-am semnalat prin notele bibliografice apărute în „Studii", XI (1958), 5, p. 231—232 ; 6, p. 244. Cu privire la *Arta judiciară a lui Dimitrie Calargi-Fotiade*, care figurează între izvoarele juridice ale istoriei poporului nostru, se găsesc unele consideraţii în articolele publicate de Dim. Oikonomidis (I, 155, 4 311, 4 798 şi 5 525). Studiul lui I. Vizvizis, *Lămuriri privitoare la actele dotale din timpul dominaţiilor veneţiană şi turcă*, 1968 (II, 1 383), care ne-a înlesnit identificarea unor asemănări de redactare cu foile de zestre din trecutul poporului nostru, a fost semnalat în „R.E.S.E.", VII (1969), 4, p. 741. Mai amintim, pentru valoarea interpretărilor pe care le cuprinde, studiul lui M. Tourtoglou, *Influenţe sociale în dreptul bizantin*, 1968 (II, 1 688), pe care l-am semnalat în „R.E.S.E.", VII (1969), 4, p. 741—742.

Dintre periodicele ce figurează fără numerotare în ambele volume ale bibliografiei sînt cunoscute medieviştilor noştri îndeosebi următoarele : *Anuarul Arhivei medievale, Anuarul monumentelor bizantine din Grecia* şi *Anuarul Societăţii de studii bizantine*. Am semnalat conţinutul acestora în „Studii", XI (1958), 4, p. 190 — 191 ; 6, p. 245 — 246 ; XV (1962), 1, p. 251—252 ; XVI (1963), 2, p. 494—499.

★

Noua istoriografie greacă este amplă şi multiformă ; oglindeşte numeroase dezbateri şi controverse. Din lucrările şi studiile pe care le cunoaştem constatăm că istoricii greci sînt preocupaţi deopotrivă de reconstituirea veridică a trecutului ţării lor şi de reînsufleţirea istoriei lor naţionale.

Gheorghe Cronţ

FRANCESCO SURDICH, *Genova e Venezia fra tre e quattrocento*, Genova, Fratelli Bozzi, 1970, 300 p.

Publicată în cadrul Institutului de paleografie şi istorie medievală al Universităţii din Genova, în „Collana storica di fonti e studi", sub direcţia profesorului Geo Pistarino, lucrarea profesorului Francesco Surdich analizează o perioadă deosebit de importantă a marii rivalităţi dintre Genova şi Veneţia pentru dominarea comerţului în Mediterana şi mările adiacente.

Perioada analizată cuprinde evenimentele petrecute între pacea de la Torino (1381) şi sentinţa arbitrală dată la Chambéry (1408) de către contele Amedeo VIII di Savoia.

Ceea ce constituie marele interes al perioadei tratate este faptul că, în această perioadă finală a marii rivalităţi veneţiano-genoveze, se profilează o serie de evenimente externe care influenţează jocul nuanţat al politicii cetăţilor rivale. În afara situaţiei tot mai tulburi din Italia nordică şi centrală (Milano, Padova, Ferrara, Florenţa, Pisa), situaţie de care atît Genova, cît, mai ales, Veneţia trebuiau să ţină seama, se produce neaşteptata intervenţie a politicii franceze în Italia nord-vestică. În acelaşi timp, înaintarea turcă în Balcani devine tot mai primejdioasă pentru cetăţile italiene, în primul rînd pentru Veneţia, în vreme ce contoarele genoveze din Pera, Chio, Caffa şi Famagusta se simt, la rîndul lor, în primejdie. Tot în cadrul acestei perioade se plasează şi bătălia — care totuşi nu a fost hotărîtoare — de la Ankara între Tamerlan şi Baiazid. Şi, în sfîrşit, perioada se încheie cu conturarea precisă a noilor direcţii politico-economice ale Veneţiei, ca şi ale Genovei.

Pacea de la Torino are o importanţă deosebită în istoria Italiei şi în istoria comerţului medieval, ca şi în evoluţia relaţiilor internaţionale.

Tratatul de la Torino şi prevederile lui procedurale pentru soluţionarea eventualelor conflicte dintre cele două republici comerciale constituiau singura soluţie posibilă pentru Genova şi mai ales pentru Veneţia de a ieşi dintr-o situaţie inextricabilă prin imobilismul schemelor de pînă atunci în care se complăcuseră conducerile politice ale celor două republici una faţă de alta. Se iniţia astfel un dialog rodnic, menit să curme divergenţele grave care duraseră în tot decursul secolului al XIV-lea şi să îngăduie fiecăreia dintre cele două republici să-şi dezvolte, cu mai multă libertate de mişcări, noi linii de forţă care, de data aceasta, păreau a nu mai fi sortite să interfereze. Şi se căuta să se pună capăt, în sfîrşit, climatului de ostilitate şi de neîncredere reciprocă dintre Genova şi Veneţia.

Care erau noile structuri ale politicii premeditate de cele două republici comerciale?

Veneţia, conştientă, în urma repetatelor înfrîngeri navale suferite, de imposibilitatea obţinerii unei soluţii de hegemonie în conflictul ei cu Genova, s-a simţit îndemnată să reducă zonele de fricţiune şi, în acelaşi timp, să-şi concentreze interesele şi politica în trei zone vitale pentru comerţul şi chiar pentru exigenţele ei: Egiptul şi coasta siriană, Grecia şi nord-estul Italiei.

Genova, pe de altă parte, avea nevoie să ajungă la un *modus vivendi* cu vechea ei rivală din motive şi mai complexe.

Dispunînd de un întins imperiu comercial, care se întindea de la contoarele din Caffa şi din Cipru pînă la reprezentanţele comerciale din Sevilla, Londra şi Bruges (ca urmare a stabilirii contactului naval şi comercial dintre Mediterana şi Atlantic în anul 1277, prin trecerea Gibraltarului de către o flotă de galere genoveze), Genova avea grave probleme politice interne şi externe. Ameninţată, şi ea, de marea expansiune a casei Visconti, Genova mai trebuie să supravegheze şi intenţiile Florenţei şi ale Regatului Neapolelui. Şi aceasta într-un climat — ne-

cunoscut Veneţici — de mari frămîntări politice şi sociale atît între marile familii nobile (Guarco, Montaldo, Fregoso, Adorno), cît şi între acestea şi clasa mijlocie.

Pentru toate aceste pricini, atît Vencţia, cît şi Genova au fost silite, după pacea de la Torino şi în spiritul ei, să caute să adopte o viziune mai obiectivă şi mai realistă asupra problemelor politice şi economice, interne şi externe, şi să se străduiască să-şi asigure coeziunea internă prin asanarea vieţii economice şi politice.

Climatul de toleranţă reciprocă, de cordialitate chiar, instaurat de pacea de la Torino, şi-a dat roadele prin soluţionarea amiabilă a încîlcitei probleme a insulei Tenedos. Dar conştiinţa tot mai limpede a declinului ireversibil al Imperiului bizantin şi victoria hotărîtoare a turcilor asupra sîrbilor la Cossovo (1389) pun ambelor republici probleme care, dacă erau suficient de pozitive sub aspectul necesităţii imperative a colaborării lor, nu mai erau tot atît de lipsite de ambiguitate pe latura morală. Orice legătură, de orice fel, cu puterile musulmane, fiind prohibită de biserică, în interesul solidarităţii creştine, cele două republici erau silite să opteze de la caz, la caz între interesele lor comerciale şi această solidaritate.

Nici Genova, nici Veneţia nu au contribuit decît într-o măsură infimă la marele efort cruciat care a fost zdrobit de Baiazid pe cîmpia de la Nicopole, la 25 septembrie 1396. Mica flotă veneţiană pătrunsă în Marea Neagră n-a reuşit decît să salveze pe fugarul împărat Sigismund. Iar Genova, o lună de la data bătăliei, la 25 octombrie 1396, se supunea, de bunăvoie, din iniţiativa dogelui Antoniotto Adorno, Franţei regelui Carol al VI-lea, care-i va desemna cîrmuitorii dintre nobilii de la curtea sa. Şi astfel, după un şir de cîrmuitori francezi puţin îndemînatici, va sosi la Genova, în luna octombrie 1401, vestitul mareşal de Boucicault ca să imprime administraţiei franceze un impuls energic.

De acord cu o serie de istorici anteriori, printre care şi marele nostru istoric Nicolae Iorga, citat de autor la un loc de cinste, prof. Surdich explică întreaga politică a mareşalului de Boucicault prin viziunea lui de cruciat, viziune care-l făcuse să ia parte la bătălia de la Nicopole (unde scăpase printr-o adevărată minune de la un măcel care-i aştepta pe marea majoritate a nobililor francezi şi burgunzi) şi apoi să vină în 1399 la Bizanţ ca să-l ajute pe împăratul Manuel al II-lea Paleologul să-şi apere capitala de oastea lui Baiazid.

Înfrîngerea catastrofală suferită de Baiazid de la Tamerlan, la Ankara, 21 iulie 1402, îl va fi convins pe Boucicault că ar fi mijit zorile unei noi şi biruitoare cruciade. Şi astfel, în aprilie 1403, el părăseşte Genova în fruntea unei flote genoveze pe care se afla şi un corp expediţionar cruciat compus din nobili francezi.

Deşi îndreptată ostensibil spre Cipru, expediţia lui Boucicault i-a alarmat în mod firesc pe veneţieni, care au poruncit marelui lor amiral Carlo Zeno să-şi concentreze galerele la Corfu şi de aici să-l urmărească pretutindeni pe Boucicault, ba chiar să-i pună în gardă pe musulmani. Şi astfel, după obligatoria escală în Cipru, cînd Boucicault a căutat să atace Alexandria sau Tripoli, el i-a găsit pe musulmani pregătiţi să reziste. Dezamăgit, s-a mulţumit atunci să atace şi să prade Beirutul, şi cu acest prilej au avut de suferit mari pagube cîţiva negustori veneţieni. Această spoliere pare a justifica atitudinea lui Zeno, care, la întoarcerea flotei lui Boucicault, o atacă lîngă Modon la 7 octombrie 1403 şi-i capturează trei din galere.

Întors la Genova, Boucicault, furios împotriva Veneţiei, pe care o învinuia de trădare şi de pactizare cu mahomedanii, caută să constituie împotriva ei o ligă în care, alături de Franţa, ar fi intrat şi cîteva oraşe italiene. În această politică, Boucicault era sprijinit de influentul duce al Burgundiei, Philippe le Hardi, tatăl contelui de Nevers, care-i salvase viaţa lui Boucicault la Nicopole. Dar moartea ducelui în 1404 lasă politica franceză în mîinile ducelui de Orléans, care, căsătorit cu o Visconti, iniţiază o politică personală, de infiltrare în Italia cu sprijinul

papei protejat de Franţa. Pe de altă parte, moartea lui Gian Galeazzo Visconti în 1402 dă naştere la nenumărate frămîntări în Italia de la nord de Arno, între altele la cucerirea Pisei de către Florenţa şi a Padovei de către Veneţia (1404).

Genova nu accepta instigaţiile de război împotriva Veneţiei, făcute de Boucicault. Şi astfel se ajunge, după schema păcii de la Torino, la un nou acord pacific între Veneţia şi Genova, semnat la Genova la 28 mai 1406. În privinţa despăgubirilor solicitate de Veneţia, tratativele au continuitate la Florenţa şi apoi s-a recurs la o nouă sentinţă arbitrală, dată la Chambéry la 9 august 1408 de contele Amedeo al VIII-lea di Savoia (1391—1439), cel care va obţine titlul de *duce de Savoia* în 1416 de la împăratul Sigismund de Luxemburg.

Între timp avusese loc, în Franţa, catastrofa asasinării ducelui de Orléans din instigaţia noului duce al Burgundiei, Jean sans Peur, fostul patron al lui Boucicault. Mareşalul capătă astfel, de la noul conducător al politicii franceze, mai multă libertate de acţiune şi poate determina *Consiglio degli Anziani* (Sfatul bătrînilor) din Genova să refuze executarea sentinţei arbitrale. Dar, pe cînd mareşalul plecase, în luna august 1409, spre Milano, ca să-l apere pe Gian Maria Visconti de răzvrătiţi, Veneţia instigă o răscoală naţională în noaptea de 2 spre 3 septembrie 1409 la Genova, în urma căreia administraţia franceză este alungată. Genova îşi va da un nou cîrmuitor străin în persoana lui Teodor al II-lea Paleologul, marchiz de Monferrato (1381—1418). Sub cîrmuirea acestuia, Genova se supune sentinţei arbitrale şi acceptă să plătească, drept despăgubire pentru jefuirea mărfurilor veneţiene, cîte 5 000 de ducaţi aur timp de 5 ani şi cîte 2 000 de ducaţi anual în continuare pînă la stingerea creanţei acceptate.

Dezamăgit, Boucicault a părăsit Italia. Visurile lui de cruciadă se spulberaseră. Făcut prizonier de englezi în bătălia de la Azincourt (1415), bătrînul mareşal va muri în captivitate, puţin înaintea biruitorului său, Henric la V-lea al Angliei, care se gîndea şi el la o mare expediţie cruciată.

Bazată pe cercetarea exhaustivă a arhivelor de stat din Genova, Veneţia şi Torino şi pe o bibliografie considerabilă, lucrarea profesorului Surdich elucidează astfel tensiunile politice dintre Veneţia şi Genova, într-o perioadă de mai bine de un sfert de secol care va avea consecinţe esenţiale pentru istoria Europei. Nenumăratele implicaţii ale conflictului secular Veneţia—Genova şi interferenţa altor probleme esenţiale ale acestei epoci, placă turnantă a istoriei medievale spre istoria modernă (conflictele dintre Armagnaci şi Burgunzi, dintre turci şi mongoli, marea schismă, conflictul conciliar etc.), vin să învedereze perspectivele universale şi comparatiste ale oricărei cercetări istorice fundamentale.

Dan A. Lăzărescu

MARVO ORBINI, *Kraljevstvo Slovena* (Regatul slavilor), Belgrad, 1968, CLII + 477 p.

În istoriografia iugoslavă continuă să se manifeste un deosebit interes pentru publicarea surselor patriei, indispensabile istoricului, de la cele mai vechi pînă la cele contemporane.

O echipă de prestigioşi medievişti, Franjo Barišić, Radovan Samardžić, Sima Ćirković, Miroslav Pantić şi Zdravko Šundrica, a editat în traducere sîrbească cronica de excepţională importanţă pentru istoria slavilor de sud, *Il regno de gli Slavi*, a lui Mauro Orbini, publicată pentru întîia oară la Pesaro, în 1601.

După cum ne previne redacţia, s-a renunţat la capitolul I şi la o parte din capitolul al II-lea din cronică, reprezentînd p. 1—242 ale primei ediţii, pe motivul întemeiat că nu aduc servicii istoriografiei, date fiind ştirile fanteziste cu privire la originea slavilor şi la viaţa lor pînă la aşezarea în Peninsula Balcanică, pe care le conţine capitolul I şi pentru faptul că partea omisă din capitolul al II-lea este o reproducere a unui alt izvor sîrbesc, pe care istoriografia iugoslavă îl are într-o versiune mai bună.

Pe aproape o sută de pagini (XI-CVIII), M. Pantić, culegînd cu grijă tot ceea ce se poate şti, expune viaţa şi opera lui Mauro Orbini. Nu i se cunoaşte anul naşterii, dar se ştie că a trăit o mare parte din viaţă la Raguza (Dubrovnik), unde, de foarte tînăr, a intrat în ordinul benedictinilor, ajungînd şi abate la una din mănăstirile lor din insulele dalmatine. Viaţa complicată, chiar aventuroasă, amestecul în politică îl duc la un conflict aproape continuu cu superiorii, ajungînd să fie judecat chiar de inchiziţie. Se pare că a murit în anul 1610.

Principala sa operă, *Regatul slavilor*, o redactează între anii 1590 şi 1600, în limba italiană, limbă de mai mare circulaţie pe acea vreme. O face cu gîndul ca şi străinii să poată cunoaşte viaţa poporului său, originea şi trecutul său glorios.

Orbini a cunoscut istoriografia umanistă; pentru el istoria este nu numai ştiinţă, ci şi măiestrie şi artă (*ars historica*). Respectă izvoarele consultate, cel mai adesea citîndu-le, dar nu şovăie să ia atitudine critică faţă de unele neadevăruri sau exagerări. Se pare că a folosit şi unele materiale din arhivele raguzane. A avut şi ambiţii de scriitor; pentru a nu-şi plictisi cititorii — cum însuşi mărturiseşte —, a introdus în cronica sa şi multe legende, povestiri şi anecdote.

Regatul slavilor constituie pentru popoarele sud-slave un manual de istorie, dar şi de patriotism, care a stat la baza multor opere cu caracter istoric şi literar de mai tîrziu. Din cartea lui Orbini s-au inspirat o seamă de cronicari şi istorici, sîrbi, şi străini (Patriarhul Paisie, George Brancovici, Iovan Rajici, Paisie de Hilandar, Du Cange, Marsigli).

În continuare (p. CIX-CXXXVI), R. Samardžić, cunoscut prin preocupările sale cu privire la trecutul Raguzei, semnează studiul *„Regatul slavilor" în dezvoltarea istoriografiei sîrbeşti*. Orbini, arată autorul studiului, este primul istoric care vede în istoria sîrbilor nu numai o istorie a domniilor, ci şi a ţării, a poporului, rupînd-o cu concepţia biografică a vechilor cronici sîrbeşti. Lucrarea a apărut într-o vreme în care Europa îşi îndrepta din nou atenţia spre răsărit. Mulţi văd acum în poporul sîrb miezul unei oşti antiotomane, în încercările de cruciate tîrzii. În secolele XVII şi XVIII, cititorii operei lui Orbini erau entuziasmaţi de modul său de a scrie, de etica lui creştină, de patriotismul cald, de distinsul său umanitarism, ca şi de cinstirea adusă marilor personalităţi, îndeosebi a eroilor. Ea este importantă şi pentru faptul că a încadrat istoria sîrbilor în istoria sud-estului european, în istoria universală.

Regatul slavilor a fost tradusă în sîrbeşte pentru prima dată în anul 1722 de către Sava Vladislavić.

Pe cîteva pagini (CXXIX—CLII) se face apoi rezumatul părţilor de la începutul operei lui Orbini, care au fost omise din ediţie, de către savantul bizantinist F. Barišić.

Traducerea din limba italiană în limba sîrbă a fost efectuată de Z. Šundrica (p. 1—290).

Comentariile privitoare la conţinutul operei lui Orbini (p. 293—377), ca şi la izvoarele sale (p. 379—428) le face S. Ćirković, medievist reputat, profesor la Universitatea din Belgrad, cunoscut prin lucrările sale referitoare la istoria Bosniei. Cu multă competenţă, S. Ćirković face o amănunţită analiză a cronicii, urmărind evenimentele pagină cu pagină (pe alineate şi rînduri) şi confruntîndu-le cu alte surse şi cu rezultatele ultime la care a ajuns istoriografia iugoslavă. Se poate astfel avea imaginea exactă atît a ceea ce este real, adevărat, în scrisul

lui Orbini, cît şi ceea ce este fantezie, deviere de la realitate. Stabileşte apoi cu precizie toate izvoarele utilizate de cronicarul dalmat, ca şi metoda de folosire a lor. Subliniem erudiţia, migala, răbdarea, dovedite de prof. S. Ćirković în comentariile sale şi care constituie o adevărată muncă de benedictin.

După cum se ştie, cronica lui Orbini cuprinde şi cîteva ştiri despre români (relaţii dinastice, primele contacte cu turcii, lupte ş.a.), care au fost utilizate de istoriografia noastră.

Lucrarea se încheie cu un indice de nume (p. 431—475).

Prin studiile care premerg opera lui Orbini, prin traducerea în sîrbă, prin savantele comentarii, ca şi prin excelenta prezentare grafică, noua ediţie a lucrării *Il regno de gli Slavi*, apărută în Editura „Srpska Književna Zadruga", poate fi luată drept model.

D. Mioc

LA POLOGNE AU XIIIe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES À MOSCOU, Varşovia, 1970, 2 vol., 254+304 p.

Cele două volume întocmite de reprezentanţii autorizaţi ai istoriografiei poloneze, pentru a saluta al XIII-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice de la Moscova, în 1970, constituie o preţioasă şi comodă sinteză, cît se poate de metodică, a eforturilor şi a rezultatelor realizate de istoricii poloni în sfertul de veac care s-a scurs de la eliberarea Poloniei şi pînă azi.

Volumul I, îngrijit de prof. Andrzej Wyczański, înfăţişează evoluţia şi diversificările cercetării istorice în Polonia în perioada 1945—1968. Volumul al doilea, îngrijit de prof. Janusz Tazbir, prezintă o bibliografie selectivă — şi metodică — a lucrărilor istoricilor polonezi, apărute în perioada respectivă.

Volumul I începe cu un studiu deosebit de important datorit cunoscutului istoric Jerzy Topolski.

Constatînd marele avînt pe care l-au avut şi continuă să-l aibă cercetările şi publicaţiile cu caracter istoric în Polonia după sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, istoricul polonez selectează trei serii de cauze explicative, şi anume:

1. Reorganizarea pe baze noi, de perspectivă, a cercetării istorice în Polonia după 1945.

2. Impulsul energic dat cercetărilor istorice de concepţia materialismului istoric, care a îngăduit să se abordeze probleme noi de genetică şi structură a fenomenelor istorice.

3. Sporirea considerabilă a interesului publicului polonez pentru întreaga gamă de cercetări şi publicaţii istorice, interes care, adăugat celorlalte două serii de cauze, a constituit, şi el, un preţios element stimulatoriu al cercetătorilor şi publiciştilor poloni în materie de discipline istorice.

Pornind la lucru în condiţii materiale deosebit de grele — arhivele au fost în mare măsură distruse în timpul ocupaţiei naziste, 28% din corpul profesoral fusese suprimat, universităţile fuseseră cu totul dezorganizate — , istoricii polonezi s-au angajat pe un front tot mai larg în investigaţii, cercetări, analize şi sinteze în materie de ştiinţe istorice, abordînd felurite probleme şi publicînd lucrări tot mai importante, printre care se citează la loc de frunte pe cele datorite unor istorici de reputaţie europeană, ca:

1. În sectorul metodologiei istorice : A. Malewski, J. Giedymin, W. Kula, Jerzy Topolski, J. Adamus, N. Assorodobraj, M. H. Serejski.

2. În sectorul istoriei universale : J. Wolski (pentru antichitate), T. Manteuffel (pentru evul mediu), Z. Wojcik (pentru secolele XVI—XVIII), M. Zywczynski (perioada 1789—1870), J. Pajerski (perioada 1871—1918). Apoi : H. Lowmiański (numeroase lucrări asupra originii şi dezvoltării societăţilor slave primitive), J. Topolski şi A. Mączak (lucrări privind originile şi dezvoltarea capitalismului în Europa în secolele XIV—XVII), A. Zins („Anglia în Marea Baltică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea"), Marian Malowist (lucrări asupra meşteşugurilor în Europa medievală), A. Wyczański, E. Rostworowski (lucrări asupra relaţiilor Franţei cu Polonia în perioadele 1515—1529 şi 1725—1733), Henrik Batowski (numeroase lucrări asupra istoriei diplomatice a secolelor XIX—XX, asupra istoriei balcanice, asupra istoricului frontierelor danubiene şi balcanice etc.).

3. În sectorul istoriei naţionale. În acest domeniu s-a publicat monumentala istorie a Poloniei, sub direcţia istoricilor : H. Lowmiański (vol. I), S. Kieniewicz şi W. Kula (vol. II), Z. Kormanowa, I. Pietrzak-Pawlowska, L. Grosfeld, H. Zieliński (vol. III, părţile 1—2). S-au publicat şi importante sinteze asupra istoriei Poloniei datorite savanţilor S. Kieniewicz (pentru perioada 1795—1918), A. Wyczański şi T. Lepkowski. S-au mai publicat sinteze colective privind : istoria dreptului şi instituţiilor Poloniei (2 vol., 1957), istoria economiei rurale poloneze (2 vol., 1967), istoria mişcărilor ţărăneşti în Polonia (1963), istoria militară a Poloniei (2 vol., 1965, 1966) şi istoria economică a Poloniei (datorită lui J. Rutkowski, 2 vol., 1946, 1950).

S-au publicat de asemenea un mare număr de lucrări privind diferite perioade ale istoriei Poloniei. Astfel, J. Wolinski s-a ocupat de glorioasa perioadă a domniei lui Jan Sobieski. B. Lesnodorski a publicat importante lucrări, traduse şi în limba franceză, asupra *Dietei de 4 ani* şi asupra *Jacobinilor polonezi*. J. Gierowski a studiat locul Poloniei în istoria Europei în secolele XVII şi XVIII.

Numeroase monografii au fost consacrate istoriei economice, sociale (privind exploatarea nobiliară, fermele ţărăneşti, răscoalele ţărăneşti etc.), politice, religioase, culturale, comerciale, militare, maritime etc. W. Dworzasjek a publicat în 1959 o importantă lucrare de genealogie. O comisie de savanţi pregăteşte în prezent un monumental atlas istoric al Poloniei.

În general, cercetările sînt îndreptate spre două linii de concepţie, analiză şi sinteză, linii care întregesc şi definesc tensiunea tuturor cercetărilor istorice contemporane. Anume: definirea şi determinarea cît mai precisă a *faptelor istorice*, a evenimentelor şi a instituţiilor în primul rînd. În al doilea rînd, cît mai justa şi mai complexa interpretare a faptelor, a instituţiilor şi a proceselor istorice.

★

Abordînd problematica esenţială a modului de formare a istoricilor, prof. Stanislaw Herbst trece în revistă diferitelor faze, unele mai rigide, altele mai elastice, prin care a trecut învăţămîntul istoriei în Polonia. El constată marea preţuire de care se bucură cercetările istorice în prezent şi din faptul că universităţile polone decernează azi 500 de diplome de licenţă în istorie, în medie anuală, şi 70 de diplome de doctorat în istorie.

Prof. Andrzej Wyczański ne prezintă o sinteză asupra centrelor de cercetare istorică în Polonia la ora actuală, insistînd asupra oganizării secţiei istorice a Academiei Poloneze de Ştiinţe şi asupra facultăţilor şi institutelor din cadrul universităţilor din Varşovia, Cracovia, Gdansk, Lublin, Wroclaw, Poznań, Szczecem, Toruń, Katowice, Łodz.

Stadiul actual de organizare şi de folosire a arhivelor poloneze este analizat de Irena Koberdowa, care ne prezintă şi lista arhivelor cu menţiunea specificului fondurilor documen-

tare, fonduri care au suferit mult de pe urma terorii naziste. Arhivele ecleziastice, de care se ocupă Jerzy Kłoczowski — atît de cele diecezane, cît şi de cele conventuale —, prezintă, pentru întreaga perioadă a istoriei Poloniei, începînd cu secolul al XII-lea, o deosebită importanţă mai ales în ceea ce priveşte fundamentalele relaţii de istorie economică pe care le putem extrage din numeroasele *libri beneficiorum*, mai ales cele din diecezele Gniezno şi Cracovia.

La dispoziţia cercetătorilor şi publicului stau un mare număr de biblioteci, asupra cărora ne prezintă o sinteză prof. Witold Stankiewicz. Marile biblioteci (*Jagellona* din Cracovia şi *Biblioteca Naţională* din Varşovia) conţin cîte un milion de volume, peste 200 000 de periodice şi zeci de mii de manuscrise. Cele 360 de muzee poloneze (din care 246 administrate de Ministerul Culturii) sînt prezentate în sinteza prof. Ptaśnik Mieczyslaw. Societăţile cuturale şi ştiinţifice poloneze (a căror tradiţie datează din secolele XVIII şi XIX) au o mare importanţă şi influenţă astăzi, în frunte cu „Societatea polonă de istorie". Şi, după cum ne arată prof. Henryk Samsonowicz, contribuie la inspirarea şi coordonarea cercetărilor istorice în diferite domenii ca şi „Congresul naţional al istoricilor polonezi", a cărui tradiţie datează din 1880.

În sfîrşit, periodicele istorice poloneze sînt prezentate şi analizate de prof. Janusz Żarnowski. În afara celor trei mari periodice generale („Acta Poloniae Historica", „Kwartalnik historyczny" şi „Przeglad historyczny"), mai există un număr de periodice şi anuare, publicate, în limba polonă sau în limbi de mare circulaţie, de diferite institute, universităţi şi societăţi poloneze de istorie, pe diverse specifice. Există, de asemenea, şi două periodice de vulgarizare.

Al doilea volum cuprinde, cum am arătat, o bibliografie selectivă a operelor datorite istoricilor polonezi în perioada 1945—1968, grupate pe rubricile : generalităţi, istorie generală, istoria Poloniei pe perioade.

Dan A. Lăzărescu

Prof. dr. OSMAN TURAN, *Selçuklular tarihi ve türk-islâm medeniyeti* (Istoria selgiucizilor şi civilizaţia turco-islamică), Ankara, 1965, XIII+448 p. În publicaţiile „Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü" (Institutul de cercetări despre cultura turcă), 7, seria a III-a, numărul A1.

Istoriografia mai nouă turcească, pe lîngă preocupările obişnuite în legătură cu turcii şi Turcia otomană, şi-a fixat ca obiective şi elucidarea şi popularizarea problemelor multiple ale trecutului neamurilor turceşti neotomane. Acestea cuprind numeroasele neamuri şi state turceşti preotomane din Eurasia, precum şi pe acelea care, pe aceleaşi continente, au existat paralel cu Imperiul otoman şi există şi astăzi, cu coordonatele lor proprii turceşti.

Unul din cele patru imperii mari, universale, create de turci, este Imperiul selgiucizilor. Celelalte trei, după concepţia învăţaţilor turci de astăzi, care corespunde realităţilor istorice, au fost : două înainte de islam, al hunilor (Hiung-nu) şi al turcilor „cereşti" (Gök-Türk şi cu sensul de „albastru"), şi unul islamic, cel otoman.

Selgiucizii sînt turci care în secolele XI—XIII au constituit, sub dinastia princiară apoi sultanală coborîtoare din Selciuk, fiul lui Dukak, care purta supranumele de Timuryalıg („arc

de fier")[1], un vast imperiu care într-una din fazele sale acoperea teritoriile dintre Transoxiana, Marea Egee, Egipt, Golful Persic şi Indus. Selgiucizii Mari (1038—1157), care au creat acest imperiu şi au avut personalităţi celebre ca Alp Arslan — biruitorul bizantinilor la Mantzikert (1071) — şi sultanul Sandjar. Imperiul s-a fărîmiţat în alte patru state: selgiucizii din Irak (1118—1194), selgiucizii din Kerman (1041—1186), selgiucizii din Siria (1078—1117) şi selgiucizii din Asia Mică (1077—1302)[2].

Cei mai importanţi dintre aceştia, cel puţin pentru faptul că ei au alcătuit baza pe care s-a ridicat Imperiul otoman, sînt selgiucizii din Asia Mică, zişi „de Rum" (numele arab, apoi turcesc al Imperiului roman devenit bizantin), adică din Turcia de azi.

Cercetările istorice întreprinse în Turcia modernă asupra selgiucizilor în general şi asupra celor din Asia Mică — Anatolia — în special, precum şi interesul manifestat pentru aceste categorii istorice au avut ca rezultat crearea unei catedre de istorie a selgiucizilor la Universitatea din Ankara, pe care o ocupă profesorul Osman Turan.

Primele studii serioase în acest domeniu sînt datorate profesorilor acestuia, cunoscuţii storici turci decedaţi: Fuad Köprülü[3], autorul lucrării *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları* (Sursele locale ale istoriei selgiucizilor din Anatolia), în revista „Belleten", XXVII (1934), şi Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu' nun fethi* (Cucerirea Anatoliei), Istanbul, 1944. Îndeosebi ultimul, Yınanç, a fost acela care l-a îndrumat şi susţinut pe actualul selgiucolog de seamă al Turciei[4], pe Osman Turan, în cercetările sale[5].

---

[1] Vezi *Encyclopédie de l'Islam*, IV, p. 216.

[2] *Ibidem*, p. 217 sq.

[3] Fuad Köprülü reoglindeşte, dealtfel, în mare parte, tot epoca preotomană a selgiucizilor, în lucrarea sa de polemică cu unele opinii ale lui Nicolae Iorga, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazat* (Cîteva precizări cu privire la influenţa instituţiilor bizantine asupra instituţiilor otomane), Istanbul, 1932. Baza selgiucidă a Imperiului otoman este clar expusă şi în fundamentala sa *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris, 1935, (în *Publications de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul*), apărută şi în traducere turcească: *Osmanlı devletinin kuruluşu*, Ankara, 1959.

Din bogata bibliografie selgiucido-otomană neturcească menţionăm următoarele studii: Jean Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides jusqu'en 1081*, Nancy, 1913; idem, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, în „Mélanges Ch. Diehl", Paris, 1930; S. Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta, 1938.

[4] De istoria selgiucizilor se ocupă şi Mehmed Köymen în lucrările sale, *Büyük Selçuklu imparalorluğunun tarihi. Sancar devri* (Istoria marelui Imperiu selgiucid. Epoca lui Sandjar), Ankara 1954; *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu* (Întemeierea marelui Imperiu selgiucid), în revista „Dil-Tarih Fakültesi Dergisi", Ankara, XV—XVI (1957—1958).

[5] Iată cîteva din lucrările sale din această categorie: *Selçuk Kervansarayları* (Caravanseraiurile selgiucide), în „Belleten", XXXIX (1946); *Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, în „Revue des études islamiques," 1948, şi în turceşte: *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, în „Belleten", XLII (1949); *Souverains Seldjoukides et leurs sujets non musulmans*, în „Studia Islamica", I (1953); *Selçuklular hakkında resmî vesikalar*, în seria *Türk Tarih Kurumu* (Documente oficiale privitoare la selgiucizi; Societatea de istorie turcă), Ankara, 1958; *Selçuklular zamanında Sıvas şehri* (Oraşul Sivas în vremea selgiucizilor), în „Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi", IX (1960); *Selçuk Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika* (Un document juridic cu privire la împrumutul de bani cu camătă în Turcia selgiucidă), în „Belleten", LXII (1964); apoi mai multe articole privind epoca selgiucidă, în *Islâm Ansiklopedisi* în curs de apariţie.

În „Prefaţă", după ce subliniază că lucrarea sa *Istoria selgiucizilor şi civilizaţia turco-islamică* se ocupă de a treia din perioadele marilor imperii turceşti, autorul înfăţişează astfel construcţia şi scopul cărţii :

„Această operă nu este nici istorisirea acestei epoci colosale şi nu este nici istoria sistematică a ei, pe care să o cerceteze sub toate laturile ei politice, economice, sociale şi culturale şi într-o formă exhaustivă. Într-adevăr, aci ne-am străduit numai să lămurim cîteva din fazele importante ale acestei epoci şi să examinăm din nou o parte din marile ei probleme sau să le aducem în discuţie printr-o nouă optică. Din pricina acestor particularităţi, se cuvine ca această operă să fie considerată ca o introducere în istoria selgiucizilor. Perioadele de început, întemeiere şi creştere ale selgiucizilor, din pricina importanţei lor, au fost, în raport cu extinderea cărţii, destul de amănunţit tratate, iar perioadele de mai tîrziu au fost scrise numai în liniile cele mai generale". Epoca sultanului Sandjar, deşi este de o însemnătate excepţională, fiind mai cunoscută, este prezentată mai pe scurt. În schimb, continuă autorul : „«Marei migraţii turceşti » care a prilejuit întemeierea Imperiului selgiucid şi turcizarea Anatoliei, din cauză că a rămas pînă astăzi în întuneric în ceea ce priveşte motivele şi rezultatele, care nu au fost prelucrate, ba chiar de multe ori greşit înţelese, i s-a dat în această operă un loc destul de amplu şi au fost luate în examinare diferitele sale aspecte. Cu toate acestea, amănuntele au fost lăsate pe seama cărţii ce o pregătim sub titlul «*Marea migraţie turcească şi turcizarea Anatoliei*»".

O altă lucrare mai întinsă de acest fel va fi publicată curînd sub titlul de *Istoria economică a Turciei în evul mediu* (Orta-çağ Türkiye iktisadî tarihi) şi va fi o amplificare parţial modificată a capitolului „Anatolia evului mediu", în curs de apariţie în *Cambridge History of Islam*.

Profesorul Turan mai aminteşte un lucru în „Prefaţă", şi anume că marii medievişti europeni nu au totdeauna vederi juste asupra problemelor turceşti. De exemplu, Henri Pirenne nu a avut „o opinie imparţială şi sigură asupra istoriei turceşti", iar J. Pirenne „afirmă că selgiucizii au fost cauza apunerii civilizaţiei islamului", ceea ce nu corespunde nicidecum adevărului istoric. Animat de acest impuls turcesc firesc, dar şi de dorinţa de a răspunde prin afirmarea valorilor turceşti, medievistul turc scoate în evidenţă influenţa exercitată de selgiucizi ca factor hotărîtor în transmiterea civilizaţiei islamului, în epoca cruciadelor, Europei, ce se afla în „bezna" evului mediu european : „Chiar dacă s-au făcut unele cercetări în Occident, în această privinţă, nimeni nu s-a gîndit deloc la serviciile şi influenţele exercitate de selgiucizi în transmiterea acestei mari civilizaţii, şi din cauză că istoria selgiucizilor a fost ignorată, o asemenea chestiune n-a fost nici măcar presupusă. De aceea, această problemă este pusă aici, întemeind-o pe documente şi vederi noi".

Cartea este împărţită în următoarele părţi: după o „Introducere" privind izvoarele istoriei selgiucizilor şi cercetările întreprinse asupra lor, urmează : I. Originea selgiucizilor şi primele lor epoci (p. 28—58). II. Epoca întemeierii Imperiului selgiucid (p. 59—96). III. Înălţarea Imperiului selgiucid (p. 97—140). IV. Epoca de mărire a selgiucizilor (p. 141—162). V. Epocile de staţionare şi de decădere ale selgiucizilor (p. 168—194). VI. Selgiucizii din Turcia (p. 195—216). VII. Civilizaţia turco-islamică în epoca selgiucizilor (p. 217—302). VIII. Înflorirea şi decăderea civilizaţiei turco-islamice (p. 303—388).

O bibliografie generală, un index general şi o listă a cărţilor-izvoare arabe, persane şi turceşti — încheie volumul.

Din mulţimea de date, fapte, persoane, instituţii, unele fiind scoase pentru prima oară la iveală din adîncurile surselor, în multe cazuri aflîndu-se încă în stare de manuscrise nepubli-

cate, vom releva în această prezentare numai cîteva, mai caracteristice sau mai puţin cunoscute, din care să se poată închega o imagine pregnantă a acestei bogate „introduceri" în trecutul selgiucizilor, care au oferit, după cum am spus, cadrul etnic, economic, social, religios, militar şi politic Imperiului otoman de mai tîrziu, cu care trecutul nostru, la rîndul lui, s-a aflat sute de ani într-o strînsă dependenţă.

Selgiucizii erau din clanul (*boy*) Kınık, unul din cele 24 de triburi ale turcilor oguzi (p. 28). Un grup al oguzilor — în afară de grupul înrudit al pecenegilor — , numiţi de bizantini „uzi", iar de arabi „guzi", a ajuns în părţile noastre în secolul al XI-lea, trecînd apoi în Peninsula Balcanică. Pentru unitatea acestor neamuri şi instituţii turceşti, este convingător termenul de *sü-başı*, „comandant al armatei", pe care-l purta începătorul istoriei selgiucizilor, Selciuk, fiul lui Dukak. În marele dicţionar turco-arab al lui Mahmud Kâşgarlı (I, 397), el este numit *Selçük sü-başı* (p. 36); peste veacuri, cînd Sinan-paşa, în anul 1595, a ocupat o parte din Ţara Românească, transformînd-o temporar în paşalîc, cronica ţării notează : „şi au pus subaşii prin toate oraşele şi tîrgurile", în acea vreme însă, acest titlu însemnînd un şef militaro-poliţist al unei localităţi secundare, nu un „commandant-en-chef", cum era Selçuk.

Cauza migraţiunii generale turceşti din Asia centrală înspre apus, în secolul al XI-lea, stabilită de celebrii turcologi W. Barthold şi Zeki Velidi Togan, este admisă şi de Osman Turan (p. 71—72) : „Izvoarele, în faţa acestor mari migraţii, indică totdeauna « densitatea populaţiei (*nüfus kesafeti*) », « mulţimea vitelor (*hayvan çokluğu*) » şi « puţinătatea păşunilor (*otlak darlığı*) », care prin această concepţie progresistă reflectează într-o formă exactă realitatea istorică".

În vremea în care ajungeau uzii şi apoi cumanii în regiunile carpato-dunărene, grupurile oguze, constituite sub dinastia selgiucizilor, coborau peste Iran spre Siria şi Imperiul bizantin. Prima incursiune selgiucidă pe teritoriul acestui imperiu a fost la 1018, sub Çagrı-beg ; la 1071 s-a dat marea bătălie de la Mantzikert (p. 125), fatală pentru bizantini, de pe urma căreia, prin tratatul de pace încheiat de Romanos Diogenes cu Alp Arslan, turcii selgiucizi ocupă efectiv şi legal Anatolia centrală. Fixîndu-şi capitala la Konya (Iconium), ajung în curînd la Marea Egee, Mediterana Siriei, şi la Marea Neagră (Sinop).

Socotim că ar fi fost necesar ca autorul să fi făcut, aşa cum face cu multe aspecte ale epocii, o reconsiderare a raporturilor cruciaţilor cu selgiucizii, căci marea migraţie în sens invers, din Occident înspre Orient, a cruciaţilor — care însă nu constau numai din soldaţi — de la sfîrşitul secolului al XI-lea pînă în secolul al XIII-lea s-a desfăşurat pe seama şi în dauna turcilor selgiucizi. Arabii, sirienii, armenii din Armenia Mică (Cilicia) şi bizantinii joacă un rol secundar în această interpenetraţie reciprocă între Occident şi Orient. O prelucrare în profunzime, din punctul de vedere al selgiucizilor, pe baza materialelor islamice, a cruciadelor, ar deschide fără îndoială perspective noi asupra acelui fenomen unic în istorie.

Valurile de turci veniţi prin nordul Mării Caspice şi al Mării Negre pînă în zona Dunării, deşi au creat temporar o „ Cumania" (astăzi există încă în Ungaria regiunile Nagy-Kúnság şi Kis-Kúnság, „ Cumania Mare" şi „ Cumania Mică"), sau mai înainte o „ Patzinakia", cel puţin ca termen bizantin, apoi o „ Gazaria" în Crimeea, după neamul turcesc al hazarilor, nu au modificat totuşi structural populaţiile băştinaşe turcizîndu-le ; totul s-a redus la o influenţă turcească, puternică uneori şi pe alocuri, însă fondul autohton a biruit aici.

În schimb, în Asia Mică, în jumătatea de răsărit a Imperiului bizantin, şi pînă la urmă şi dincoace de Konstantinupolis, în Tracia, turcii selgiucizi şi ulterior cei otomani au transformat aceste regiuni, în cîteva secole, într-o „ patrie" (*yurt*, apoi cu un cuvînt arab *vatan*) tur-

cească. Procesul acesta etnic şi politic a fost precis sesizat şi diagnosticat de către istoricul contemporan sirian Mar Mihail, pe care-l citează autorul (p. 196): „ Grecii învinşi de turci nu s-au mai putut opune acestora. Împăratul Mihail s-a îngrozit. Întemeiat pe vorbele sfetnicilor săi fricoşi şi afemeiaţi, n-a mai ieşit din palatul său ca să stea în faţa turcilor. Fiindu-i milă de creştini, a trimis oameni şi a încărcat pe cai şi pe care resturile poporului rămas la Pont cu lucrurile lor, şi i-a strămutat în partea cealaltă a mării. În felul acesta, el a sprijinit aşezarea turcilor în locurile acestea rămase nepopulate şi din cauza aceasta toată lumea îl critica" [6].

Avînd mereu înaintea condeiului său viziunea întregului Imperiu selgiucid, profesorul Turan prezintă în lucrarea sa cu deosebire statul şi societatea selgiucizilor din Turcia de astăzi.

Partea privitoare la aceştia are următoarele capitole: „ Aşezarea turcilor în Anatolia", „ Întemeierea statului selgiucizilor din Turcia", „ Turcia după Sűleyman şâh", „ Epoca de criză şi instalarea turcilor în Anatolia centrală", „ Epoca de mărire a selgiucizilor din Turcia", „Începutul decăderii şi invazia mongolă", „Turcizarea Anatoliei şi invazia mongolă".

Urmează apoi cele două părţi scrise asupra civilizaţiei. Poate că cele două capitole referitoare la „ structura şi caracterul politic al statului" şi la „ instituţiile militare şi administrative", nu numai din cadrul statului din Anatolia, sînt mai restrînse şi mai rezumative decît s-ar fi cerut; mai ales dacă vedem că problemele şi aspectele religioase se întind pe mai multe capitole, dat fiind rolul important pe care l-a avut religia în evul mediu.

Autorul acordă o importanţă primordială factorului economic în istoria selgiucizilor (şi am văzut că pregăteşte o istorie economică a Turciei medievale.). Fapte şi interpretări noi se găsesc mai cu seamă în capitolele: „ Înălţarea economică şi socială", „Perfecţionarea economică a statului selgiucid şi a Turciei", „ Producţia, exportul şi capitalizarea averilor" şi „ Perfecţionarea economiei banilor şi noile sisteme". În toate aceste capitole se constată, uneori cu surprindere, că societatea selgiucidă, din care s-a dezvoltat cea otomană, era articulată economic într-o formă cu totul alta decît cea „ barbară" (sub care atribut apare prezentată această epocă în cronicile occidentale contemporane, ca şi în unele lucrări scrise în zilele noastre). Două amănunte sînt suficiente, credem, ca să se dovedească starea înaintată economico-financiară a statelor selgiucide: în afacerile comerciale era întrebuinţat cecul, derivat din cuvîntul turcesc *çek* (verbul *çek-mek*, „ a trage"), cu pronunţia arabă *şakk*, din care derivă termenii europeni moderni (p. 277); viaţa bancară era foarte dezvoltată în aceste state selgiucide şi banii de hîrtie (*kırtas*) aveau curs asigurat de stat, tot aşa ca şi banii de metal (p. 281).

Pe de altă parte, capitolele speciale privitoare la filozofie, medicină [7], arhitectură, literatură, lingvistică, arte frumoase, muzică şi alte aspecte ale suprastructurii dovedesc acelaşi fenomen: starea înaintată a societăţii şi statului selgiucid. Şi justifică totodată concepţia autorului, exprimată în fraza care încheie cartea (p. 387): „ Turcii împreună cu selgiucizii au dominat lumea islamului, şi, deoarece această dominaţie a dat vitalitate şi noi elemente culturale civilizaţiei islamului, considerăm că este în conformitate cu realitatea istorică să dăm acestei epoci numele de civilizaţia turco-islamică".

Aurel Decei

---

[6] Citat după Michel le Syrien, *Chronique*, trad. E. Chabot, Paris, 1905, III, p. 172.

[7] Vezi cartea profesorului de istoria medicinii de la Universitatea din Istanbul, Süheyl Ünver, *Selçuk tababeti* (Medicina selgiucă), Ankara, 1940.

VARGA JÁNOS, *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767* (Sistemul iobăgesc din perioada feudalismului tîrziu din Ungaria 1556—1767), Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1969, 614 p.

Istoricul maghiar Varga János abordează în fundamentala sa monografie una din problemele de bază ale istoriei ţărănimii din Ungaria în secolele XVI—XVIII, evoluţia sistemului iobăgesc. Ea este problema socială majoră a timpului, nemijlocit legată de întreaga dezvoltare a economiei agrare. La început autorul şi-a pus — după cum mărturiseşte în prefaţă — un scop mai modest, anume abordarea cu precădere a aspectelor juridice a celei de-a doua iobăgii în Ungaria. A observat însă pe parcursul cercetării că pe această cale nu se pot clarifica o serie de probleme fundamentale şi a fost nevoit să adîncească studiul, să lărgească sfera preocupărilor sale.

În cursul strîngerii materialului, Varga János a observat că o anumită pătură a iobăgimii din Ungaria, deşi în aparenţă nu prezenta în starea ei social-juridică deosebiri de masa iobagilor, totuşi este pomenită ca o pătură aparte. Este vorba de „ iobagi cu taxă". Această pătură deosebit de numeroasă în comitatele de pe cursul superior al Tisei, în secolul al XVIII-lea dispunea de dreptul de liberă strămutare de pe o moşie pe alta, dintr-un sat în altul. Cercetînd provenienţa acestor iobagi, autorul a constatat că la originea ei nu sînt colonişti străini şi deci dreptul lor de strămutare nu derivă din contractul încheiat la aşezare. Ei sînt pămînteni, şi dreptul lor îşi avea originea în secolul al XVII-lea. Varga arată însă că, ajuns la această constatare, a observat că sfera investigaţiei trebuie să fie lărgită, căci altfel nu se pot deznoda firele extrem de încurcate ale sistemului iobăgiei din Ungaria în epoca feudalismului tîrziu.

Varga János începe deci analiza prin a desluşi sensul articolului al 13-lea din legea dată la 1608 de către regele Matia al II-lea. Această lege a fost în fel şi chip interpretată în literatura de specialitate maghiară. Spre deosebire de premergătorii săi, Varga János ajunge la concluzia că articolul nu se referă la exercitarea dreptului de liberă strămutare a ţăranilor, ci la modul de aplicare a acestui drept de către comitate. El lămureşte astfel sensul noţiunilor *colonus, comitatus, constitutio, usus* şi *ablicentiatio* în contextul paragrafului amintit şi arată că acele comitate care nu aveau pînă atunci o practică bine statornicită în aplicarea dreptului de liberă strămutare a ţăranilor primesc prin legea din 1608 posibilitatea de a o elabora.

Măcar şi acest exemplu dovedeşte — după Varga János — că, deşi s-a ajuns la unele rezultate pozitive în studierea instaurării definitive în secolele XVI—XVII a sistemului celei de-a doua iobăgii, totuşi au rămas o serie de aspecte, hotărîtoare pentru înţelegerea profundă a procesului, încă insuficient clarificate. Printre acestea, autorul enumeră problema noţiunii „ iobăgia veşnică", „ iobag veşnic" (*örökös jobbágy*), ce conţinut a primit această noţiune în Ungaria şi ce variaţii se pot observa în funcţie de regiuni şi de perioade. Se ridică şi întrebarea : cît de cuprinzător a fost acest sistem în ce priveşte populaţia rurală, supusă nobilimii sau aflate în afara dreptului nobiliar. Se poate cizela, spune Varga, şi imaginea pe care o avem azi despre etapele decisive ale evoluţiei sistemului iobăgesc din Ungaria şi preciza mai bine sensul legilor adoptate în diferite perioade.

Restabilind sensul articolului 13 din legea de la 1608, Varga este nevoit să cerceteze procedeele existente în comitate în privinţa aplicării dreptului de strămutare liberă a ţăranilor în perioada dintre 1556 şi 1608. El arată că ele au fost statornicite prin articolul 28 al legii din 1556. Spaţiul restrîns al prezentării de faţă nu ne permite să expunem reglementarea adoptată în 1556, dar cine doreşte să cunoască specificul strămutării ţăranilor în Ungaria în secolele XVI-XVIII va găsi o expunere clară în cartea lui Varga János (cf. p. 32-36).

Autorul încearcă, totodată, ca, pe baza proceselor-verbale din secolul al XVI-lea ale unor comitate, să desluşească felul în care erau aplicate dispoziţiile generale adoptate la 1556. Astfel condiţiile de strămutare a coloniştilor, adică iobagilor, găsesc în cartea lui Varga o analiză detaliată (p. 45-63). Se vorbeşte într-un capitol amplu şi de formele care trebuiau să fie îndeplinite pentru a se putea folosi de dreptul de liberă strămutare, de rezultatele la care s-a ajuns în practică şi problemele sociale şi juridice care s-au ivit pînă la legea din 1608. În acest sens am atrage în mod deosebit atenţia specialiştilor asupra tabelului întocmit de autor privind cazurile de strămutare în comitatele Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén şi Szabolcs între 1558 şi 1608. Tabelul înfăţişează statistic pe comitate şi pe ani numărul ţăranilor strămutaţi (p. 74—75). În cele 5 comitate în intervalul amintit, Varga a identificat 5 706 de familii de iobagi care s-au adresat comitatului pentru a se strămuta şi 6 951 de familii de iobagi reclamaţi de nobili în faţa comitatului spre a fi aduse înapoi. Varga arată că datele nu sînt complete, căci pe un şir de ani din diferite comitate studiate lipsesc protocoalele, iar pe de altă parte au avut loc strămutări şi fără să fi fost înregistrate în protocoale. Varga mai precizează şi faptul că în toate cazurile care au ajuns să fie discutate de oficialităţile comitatense s-a şi înfăptuit în realitate strămutarea, căci sub presiunea stăpînilor mulţi ţărani au fost nevoiţi să renunţe la strămutare.

Varga mai încearcă să stabilească care era pătura nobilimii de la care plecarea ţăranilor era mai frecventă, întocmind şi unele tabele interesante. Rezultă că cererile nobilimii de a muta pe ţărani pe moşia lor proveneau într-o proporţie de 78-82% de pe moşiile nobilimii mijlocii şi mici, că extrem de scăzută era proporţia (2—5%) cererilor adresate de biserică comitatului de a aduce pe ţărani pe moşiile bisericeşti. Şi acest fapt dovedea că era o anumită deplasare a ţărănimii de pe moşiile micii nobilimi şi a nobilimii de mijloc spre moşiile ecleziastice şi pe cele ale marii nobilimi, dar cu toate acestea mai ales în cadrul micii nobilimi se desfăşura lupta pentru mîna de lucru iobăgească.

Varga demonstrează că există o legătură strînsă între evoluţia demografică şi evenimentele politice-militare care laolaltă au influenţat într-o foarte mare măsură închistarea sistemului iobăgesc în Ungaria la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea. Se observă — arată Varga — că în această perioadă datorită pustiirilor în urma războiului cu austriecii a urcat foarte mult numărul satelor şi sesiilor pustii, ceea ce a înteţit şi mai mult acerba luptă a stăpînilor pentru forţa de muncă iobăgească. Varga urmăreşte pe baza multor cazuri, luate din diferite comitate, cum evoluau problemele reţinerii forţei de muncă din partea stăpînilor, a strămutării ţărăneşti şi a piedicilor puse în faţa acestei strămutări în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

Varga ajunge la una din cele mai interesante capitole ale lucrării sale în care dezbate problema iobagului ca proprietate a stăpînului de moşii în sistemul „iobăgiei veşnice". Se discută aici corelaţia dintre proprietatea asupra pămîntului şi proprietatea asupra forţei de muncă iobăgeşti. Autorul arată că a crescut mai ales valoarea proprietăţii asupra forţei de muncă iobăgeşti, deci proprietatea asupra sufletelor umane. Se reflectă acest fapt atît în actele de donaţii regale, cît şi în actele de cumpărare-vînzare a moşiilor, care insistă mai ales asupra numărului ţăranilor iobagi existenţi pe moşie, şi nu pe întinderea pămîntului.

Varga constată că spre mijlocul secolului al XVII-lea sistemul „iobăgiei veşnice" s-a cristalizat definitiv în Ungaria, sistemul s-a închistat şi s-a generalizat pe teritoriul întregii ţări. Ceea ce s-a statornicit în jurul anului 1630 era fără schimbări esenţiale menţinut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în cursul secolului al XVIII-lea. Sistemul iobăgiei veşnice s-a răsfrînt nu numai asupra iobăgimii cu sesii, ci şi asupra jelerilor, care şi ei şi-au pierdut dreptul de liberă strămutare (p. 199).

Termenul de „ iobag veșnic" înseamnă în acest sistem — după precizarea lui Varga — că iobagul era moștenit de stăpîn și nu o nouă achiziție, pe de o parte, iar pe de altă parte că iobagul este supus stăpînului fără limită, pentru totdeauna. Stăpînul de moșie fără moștenitori nu dispune liber de iobagii lăsați de el, asupra acestora pot prezenta pretenții rudele defunctului. El va putea să dispună liber numai de iobagii pe care i-a cumpărat sau i-a obținut pe orice altă cale, cu excepția moștenirii.

Ar fi o naivitate să credem — arată Varga — că odată cu stabilirea sistemului iobăgiei veșnice în Ungaria s-a oprit orice mișcare demografică în mediul rural și că legarea de glie nu ar fi cunoscut perioade de relaxare sau chiar unele pături țărănești care se puteau folosi de dreptul de strămutare. Tocmai de aceea el cercetează procesul de formare a unei pături țărănești care s-a putut folosi și s-a folosit de strămutare, arătînd însă mai întîi cum ajungeau chiar și țăranii liberi sau cei străini, așezați pe moșie, în stare de iobagi veșnici. Varga urmărește pas cu pas originea și evoluția elementelor țărănești care se bucurau de dreptul de strămutare, care nu erau legați de glie pe vecie. El arată că asemenea elemente proveneau nu numai din rîndurile țăranilor străini nou așezați pe moșii. Printre aceștia sînt coloniștii așezați în sate pustii, populația țărănească a tîrgurilor, care cel puțin parțial și-a putut păstra drepturile, țăranii fugari care s-au așezat pe o nouă moșie, eliberarea de iobăgie etc. Urmărind pas cu pas fazele evoluției păturii iobăgimii care avea dreptul de strămutare, autorul încearcă într-un amplu capitol să stabilească deosebirea ce exista între obligațiile senioriale ale „ iobagului veșnic" și cel cu dreptul de strămutare.

Varga János remarcă pe bună dreptate că însuși dreptul de strămutare în sine prezintă un mare cîștig pentru iobagi, căci astfel putea să se apere mai bine de samavolniciile stăpînului. Valoarea acestui drept creștea în ochii iobagului în măsura în care el era însoțit de anumite avantaje pe planul obligațiilor sale senioriale. Astfel iobagul putea să participe activ la stabilirea cel puțin a limitei maxime a obligațiilor și dreptul de strămutare era o armă puternică în mîna acelora care se puteau folosi de el. Deci nici sistemul „ iobăgiei veșnice" nu era un „ sistem fără breșe, fie că ele s-au ivit din inegala împărțire teritorială a forței de muncă, fie din cauza unor disensiuni apărute chiar în sînul clasei feudale. Pe baza unei minuțioase cercetări, Varga stabilește deosebirile care hotărît au existat între obligațiile iobagilor legați de glie și a colonilor cu drept de strămutare.

În contextul analizei obligațiilor iobagiale reținem, printre altele, observația lui Varga cu privire la așa-zisul plug întreg (*egész eke*) ca unitate de stabilire a obligațiilor în muncă. Conținutul noțiunii de „ plug întreg" era diferit, în funcție de regiunea și de perioada istorică. El se stabilea pe baza numărului de boi necesari în condiții de spațiu și timp date pentru a trage un plug. În anumite locuri, acest număr era de 8 și în altele de 6 sau de 4 boi. Un iobag cu 4 boi într-o anumită parte a țării era supus la obligații ca pentru un „ plug întreg", în alte regiuni cel cu 4 boi putea să fie considerat doar ca un iobag care era supus la obligații ca pentru „ o jumătate de plug", căci acolo „ plugul întreg" era compus dintr-o gospodărie cu 8 boi de tracțiune. Astfel, chiar în ce privește obligațiile țăranilor legați de glie varietatea putea să fie foarte mare; diversitatea era nota dominantă.

Strîns legată de evoluția diferitelor forme de obligații țărănești este și problema gospodăriei senioriale. De aceea Varga János se oprește mai întîi asupra corelației dintre formele diferite (muncă, natură și bani) ale obligațiilor și încearcă să restabilească cum au reflectat aceștia sistemul gospodăriei senioriale, corelația dintre pămîntul urbarial și cel alodial. Varga plasează pe prim plan obligațiile de muncă ca fiind în secolele XVII-XVIII dominante în Ungaria. La strîngerea obligațiilor în bani, nobilul recurgea, după Varga, numai în măsură în care dispunea

de forţe de muncă, care depăşeau necesităţile gospodăriei lui alodiale sau necesităţile în muncă de altă natură. Atunci recurgea temporar sau pe o perioadă mai lungă la convertirea robotei în bani. Desigur, în cursul celor două secole cercetate de Varga, corelaţia dintre formele de obligaţii ţărăneşti nu era statică, ea evolua mai ales în funcţie de dezvoltarea terenului alodial lucrat cu forţa de muncă a iobagilor exclusiv pentru stăpîn. El caută să definească principalele etape ale acestei evoluţii, ţinînd seama şi de diferitele categorii sociale ale ţărănimii.

Unei ample analize este supusă şi evoluţia stării juridice a ţărănimii iobage din Ungaria în secolele XVII şi XVIII, precum şi stăruinţa nobilimii de a lichida pătura iobăgimii cu dreptul de strămutare.

Valoroasa monografie a lui Varga János se încheie cu o expunere interesantă a dezvoltării ţărănimii din întreaga zonă central şi est-europeană în secolele XVI—XVIII. El caută astfel să stabilească trăsăturile comune ale celei de-a doua iobăgii din Ungaria şi din alte ţări de la răsărit de Elba şi care erau caracteristicile particulare specifice numai Ungariei. Studiul comparativ este deosebit de interesant.

Cartea lui Varga János se impune ca o realizare fundamentală a istoriografiei marxiste din Ungaria. Ea reflectă nu numai profunzimea caracteristică autorului, ci şi stadiul la care s-a ajuns în ţara vecină în studiul relaţiilor agrare existente în Ungaria în secolele XVI—XVIII.

L. Demény

M. N. TIHOMIROV, *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*, Издательство « Наука », Moscova, 1969, 367 p.

Profesorii I. V. Bromlei şi A. I. Rogov, colaboratorii Institutului de slavistică şi balcanologie a Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., au pregătit pentru tipar o interesantă culegere de studii din diferitele lucrări ale lui M.N. Tihomirov, decedat cu cîţiva ani în urmă. Culegerea, precedată de o succintă introducere, în care este prezentată pe scurt multilaterala activitate ştiinţifică a cunoscutului cercetător al istoriei Rusiei vechi, are ca tematică două mari probleme. Prima grupează studiile lui M. N. Tihomirov referitoare la relaţiile Rusiei cu Bizanţul în secolele XIV—XV, iar cea de-a doua pe cele privitoare la diferitele aspecte ale legăturilor Rusiei cu ţările slave, mai ales sud-slave, din secolele X—XVII. Dintre studiile din prima grupă amintim : *Bizanţul şi Rusia moscovită, Rusia şi Bizanţul în secolele XIV—XV, Drumurile dinspre Rusia spre Bizanţ în secolele XIV—XV* şi altele. Mai ales studiul privind căile de legătură dintre Bizanţ şi Rusia atrage atenţia cercetătorilor. Acest studiu, puţin cunoscut în ţara noastră, reprezintă o interesantă abordare a problemei deplasării drumului ce lega Rusia de Bizanţ. El arată că locul drumului care trecea pe Nistru şi Marea Neagră este luat în secolele XIV şi XV de cel care trecea prin Marea Neagră şi pe Don spre Rusia. Acest ultim drum este descris de călugărul Ignatie care l-a însoţit în 1389 pe Pimin la Constantinopol şi s-a întors la Moscova în 1390, odată cu noul mitropolit al Moscovei, Kiprian. În această descriere se pomeneşte şi de coloniile italiene, în special genoveze şi veneţiene, de la nordul Mării Negre. M. N. Tihomirov vorbeşte pe larg de rolul pe care l-a îndeplinit în comerţul mediteranean cu nordul Mării Negre oraşul Caffa, înfiinţat de genovezi la 1289.

Ştiri mai ample şi mai precise se găsesc în cronicile şi izvoarele ruse despre un alt oraş nord-pontic, Sudac (în izvoarele ruse Suroj), care în secolele XIII—XV a constituit principalul port pe Marea Neagră, unde ajungeau mărfurile din Rusia moscovită şi erau schimbate pe mărfuri italiene. Încă în secolul al XIV-lea, negustorii care făceau comerţul prin Sudac constituiau la Moscova o corporaţie puternică, constatată de M. N. Tihomirov.

Rusia de nord-est şi Ucraina aveau, desigur, o altă cale de legătură cu Bizanţul, care trecea — după părerea lui M. N. Tihomirov — prin Cetatea Albă, destul de detaliat descrisă încă în 1370.

Relevînd faptul că tîrgoveţii ruşi nu odată ajungeau în conflict cu tîrgoveţii italieni din cetăţile-oraşe nord-pontice, M. N. Tihomirov subliniază, totodată, aspectul pozitiv al contactelor ruso-italiene. Italienii, spune el, au ajuns în Rusia mult înainte de Ivan cel Groaznic.

Judecînd după ştirile din cronicile ruse despre drumurile care legau Rusia de Constantinopol şi despre mărfurile care au ajuns în Rusia, M. N. Tihomirov subliniază că legăturile Rusiei moscovite cu Bizanţul şi, prin el, cu oraşele italiene erau în secolele XIV—XV mult mai întinse decît se crede.

Din complexul larg de teme privitoare la relaţiile Rusiei cu ţările sud-slave, M. N. Tihomirov în mod special s-a ocupat de originea scrierii chirilice. Pe această temă, el a publicat mai multe studii, dintre care au fost alese pentru culegere cele mai importante : *Începuturile scrierii slave în lumina noilor descoperiri; Importanţa istorică a „alfabetului chirilic"; Începutul scrierii slave şi Rusia veche.* În primul dintre aceste studii, publicat în 1951, autorul a analizat pe larg şi inscripţia din 943, descoperită în Dobrogea şi publicată de istoricii români. În culegere a fost inclusă, de asemenea, încercarea lui M. N. Tihomirov de a reconstitui liniile directoare într-o sinteză unică a legăturilor istorice dintre poporul rus şi slavii de sud din cele mai vechi timpuri pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Un interesant capitol al acestor relaţii l-au constituit legăturile de rudenie ale lui Ivan cel Groaznic cu familia despoţilor sîrbi, analizate în studiul *Ivan cel Groaznic şi Serbia.*

M. N. Tihomirov oferă o interesantă prezentare a unor termeni ruşi din domeniul monumentelor scrise care au originea în izvoarele slave neruse. În sfîrşit, din cadrul complexului de relaţii ale Rusiei cu ţările slave, el încearcă să reconstituie vechea cronică rusă de care s-a folosit Jan Dlugosz în a sa *Istorie a Poloniei.*

În culegere au fost publicate şi cîteva recenzii pe marginea unor cărţi sau studii din revistele de specialitate neruse, care de fapt sînt adevărate studii.

Pe istoricii români îi va interesa însă în special partea a treia a culegerii, in care au fost incluse, printre altele : *Însemnările sud-slave şi moldo-valahe pe manuscrisele de la Muzeul istoric de stat din Moscova* şi *Descrierea primelor tipărituri chirilice.*

Fondul de manuscrise slave al Muzeului istoric de la Moscova este, după aprecierea unor specialişti, unul dintre cele mai bogate fonduri din lume. Se poate afirma că în afara manuscriselor pe pergament, care au fost descrise într-un catalog publicat, există acolo cel puţin 20 000 de cărţi manuscrise slave (ruse, sud şi vest-slave). Printre acestea nebănuit de însemnat este numărul de cărţi manuscrise româneşti. Dovada cea mai elocventă ne-o oferă nu numai importanta semnalare a profesorului M. Berza [1], ci însăşi scurta reproducere a unor însemnări aflate pe diferitele manuscrise slave din colecţiile Hludov şi Uvarov de la Muzeul istoric, însemnări reproduse de M. N. Tihomirov. Rezultă din acestea că în colecţia Uvarov există alte două tetrae-

[1] M. Berza, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărăşescu în Muzeul istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti Edit. Acad., 1964, p. 584—640.

vanghele scrise în Moldova în perioada domniei lui Ştefan cel Mare. Pentru că orice ştire de istorie culturală românească din perioada lui Ştefan cel Mare interesează în mod deosebit pe istoricii din ţara noastră, vom reproduce parţial aceste însemnări, cu traducerea lor, pentru a semnala şi a le face mai larg accesibile. Prima însemnare este pe *Tetraevanghelul* din 1490 pe fila 80 verso :

„Вь сѣ видцꙋ и преблагомꙋ богꙋ слава и величие дьржава и ѡбласть над всеми и всѣь в томꙋ по зачале и конець благинь... мѣсяца ноѧмврия исписа сія даѧнїемь и повеленнемь всеблагочестиваго господина Иоанна Стефана воеводѣ господарь вьсеи земли Молдавскои сынь Богдана воеводы и даде его в помѣнь себе и родителемь своим во еже быти емоу в Храмѣ свѧтаго великомꙋченника и победоносца Геѡргия, иже есть на Воронцы. Исписаше же сія кьнїга сиѧ Евангелия мьнїха Пахомиѧ при митрополите всеи земьли Молдавскои кирь Геѡргие и при игоумене Генодие и сьврешисія вь лѣто 6998. Письма при Стефанѣ воеводѣ Евангелия сиѧ“.

(Atotvăzătorului şi prea bunului Dumnezeu, slavă şi mărire, stăpînire şi putere peste toţi şi toate, în cel care este începutul şi sfîrşitul bine... luna noiembrie s-a scris acesta din darul şi porunca binecinstitorului domn Ioan Ştefan voievod, domn a toată ţara Moldovei, fiul lui Bogdan voievod. Şi a dat-o pentru pomenirea sa şi a părinţilor săi, care s-i fie în biserica sfîntului mare mucenic şi purtător de biruinţi Gheorghie, care este la Voroneţ.

S-a scris această carte, această Evanghelie, de monahul Pahomie în timpul mitropolitului a toată ţara Moldovei, chir Gheorghe şi în timpul egumenului Ghenadie şi s-a săvîrşit în anul 6998 (1490).

Scrisă această Evanghelie în vremea lui Ştefan voievod).

Acest *Tetraevanghel* din timpul lui Ştefan cel Mare nu a fost semnalat în literatura de specialitate românească. Ar merita un studiu mai detaliat.

Tot în Colecţia Uvarov (nr. 132) se mai păstrează un alt *Tetraevanghel* din epoca lui Ştefan cel Mare, copiat de Teodor Mărăşescu la Mănăstirea Neamţ în 1498. Cartea a fost descrisă din punctul de vedere al artei miniaturistice în studiul profesorului M. Berza, amintit mai sus, unde a fost reprodusă şi însemnarea copistului de pe fila 84 v [2].

Pe coperta unui *Tetraevanghel*, pe care M. N. Tihomirov îl datează a fi din secolul al XV-lea, este o însemnare slavă de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, care aminteşte de pelerinajul Elinei, soţia postelnicului Constantin Cantacuzino, la locurile sfinte. O redăm parţial în traducere românească :

„Anul 7... [3], aprilie, ziua 26, a venit aici, în cetate doamna Ilinca, mama domnului Ţării Româneşti, cu fiul său, Mihail spătarul, şi cu fiica sa, Stanca. Şi cu ei a venit Iancu buluebaşa cu zece seimeni şi pe lîngă doamna erau 40 de oameni şi cu seimeni şi cu toate gradele... Şi toţi seimenii au venit în haine verzi...”.

Pe aceeaşi carte mai sînt şi alte însemnări din anii 1657, 1671, 1675, 1691 şi 1695, toate de interes sud-slav. Se pare că această carte se afla, înainte de a ajunge la Moscova, în colecţia lui Uvarov, la Mănăstirea Rila.

[2] M. Berza, *op. cit.*, p. 596.

[3] Aurora Ilieş arată că această călătorie a avut loc „prin 1681”. Cf. *Biserica Mănăstirii Colţea*, Bucureşti, Edit. Meridiane, 1969, p. 7.

Pe alte patru cărţi din secolul al XVI-lea sînt iarăşi însemnări de ale copiştilor, care arată că aceste cărţi au fost scrise în Moldova.

Prima dintre acestea este un *Triod* înflorat din 1543, în care copistul a scris următoarele :

„Благоволенїемь ѡтца и поспѣшенїем сына и съвръшенїемь свıатаго дꙋха. Се азь Θеѡдосїе епископь Радовскыи, рачително дꙋшевно и ѡт сердца раждизателно, въсѣмь пѣнїа полезно, церквамь красѡта въ нем же легко спасенїе полоучено, оубѣдих писати нашемоу о господи поржчникоу Крачюнови. Сиѧ книга, Петонесѧтѡчникь, ıако же ıавѣ прѣдлежит зрѣщим на нѧ. В дни благочестиваго господина Іѡанна Петра воеводы, божїею милостию господарь земли Молдавскои[4], въ лѣто 7051 <=1543> месıаца марта 11, проиcход лъстъ человекѡмь мимотечна же и тлѣнна соугоубо, петородесıати петородесıа и изпишна пıат. Прїими свıатыи Николае зде къ храм ти съ Радовстѣ епископьствѣи".

(Cu bunăvoinţa tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh. Iată eu, Theodosie episcop de Rădăuţi, dorind din suflet şi arzînd din inimă, am înduplecat pe chezaşul nostru faţă de domnul, pe Crăciun, să scrie această carte, Penticostar, de folos tuturor cîntărilor, podoabă a bisericilor, prin care uşor se capătă mîntuirea ca să stea cu adevărat înaintea celor ce vor căuta în ea, în zilele binecinstitului domn, Ioan Petru voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Moldovei, în anul 7151 (1543), luna martie 11. Calea înşelăciunii este oamenilor golire şi stricăciune; îndoit de cincizeci de ori cincizeci şi cinci de prisos.

Primeşte, sfinte Nicolae, aici în hramul tău, cu episcopia Rădăuţilor).

Pe un *Liturghier* din secolul al XVI-lea, M. N. Tihomirov a semnalat la fila 95 verso următoarea însemnare de copist din 1557 :

„Изволенїем ѡтца и поспѣшенїем сына, и съвршенїем свıатаго дꙋха, благочъстивїи и христолюбивїи Іѡан Алеѯандръ воевода[5], божїеѫ мїлостїѫ господарѣ земли Молдавскои, сынъ Богдана воеводї, оувноук стараго Стефана воеводи. Благоизволи своим изволенїем и божїею помощїю, сътвори сиа Литꙋргїѧ въ памıа себѣ и господжи своеи Роанди и чѧдом их и даде ıа свıатомꙋ своемꙋ монастир Слатинскомꙋ, иде же есть храм Прѣѡбраженїе господа и бога спаса нашего Їисꙋс Христа. Исписасѧ и съвръшисıа ржкоѫ многогрѣшнаго въ свıащенноинѡках Евлоги Пꙋтенскаго къ Поутнои, въ лѣто 7065 <1557> месıаца маи кд <=24>".

(Cu voia tatălui şi ajutorul fiului şi săvîrşirea sfîntului duh, binecinstitorul şi de Hristos iubitorul, Ioan Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, nepot bătrînului Ştefan voievod. A binevoit cu a sa bunăvoinţă şi cu ajutorul lui Dumnezeu a făcut acest *Liturghier* întru pomenirea sa şi a doamnei sale Ruxandra şi a copiilor lor şi a dat-o sfintei sale Mănăstiri Slatina, unde este hramul Schimbarea la Faţă a domnului Dumnezeu şi mîntuitorul nostru Iisus Hristos.

S-a scris şi s-a săvîrşit cu mîna mult păcătosului între sfinţii monahi Evloghie de la Putna, la Putna, în anul 7065 (1557) luna mai 24).

---

[4] Este vorba de Petru Rareş, domnul Moldovei în a doua domnie (1541—1546).

[5] Domnul Moldovei, Alexandru Lăpuşneanu (1552—1561).

Pe un alt *Liturghier* moldovean, de data aceasta din 1581, M. N. Tihomirov a copiat şi a publicat următoarea însemnare:

„Кѵр Анастасїе митрополит Соучавскыи, сътвори и ѡкови сиѫ свѧтѫѧ литоургїѫ и даде свѧтомоу монастироу Поутенскѡмоу въ памѧть себѣ, иде же есть Храм Оуспѣнїю пречистѣи владычици нашеи богородици. Писа же сѧ вь томжде монастири, при архимандритѣ кѵр Євстатїе рѫкоѫ многогрѣшнаго тах иеромонах Амхилофїе оученика вышереченного прѣѡсвѧщеннаго отца, въ лѣто 7089 <=1581> месѧца авгоуста в҃ <=2>".

(Chir Anastasie mitropolit al Sucevii a făcut şi a ferecat acest sfînt Liturghier şi l-a dat sfintei Mănăstiri a Putnei întru pomenirea sa, unde este hramul Adormirea preacuratei stăpînei noastre de Dumnezeu născătoare.

S-a scris în această mănăstire în timpul arhimandritului chir Evstatie, cu mîna mult păcătosului şi umilului ieromonah Amhilofie, ucenicul mai sus-zisului preasfinţitului părinte, în anul 7089 (1581) luna august 2).

Nu putem decît să regretăm faptul că autorul nu a publicat şi însemnarea în limba română ce se află la fila 35 verso a acestui *Liturghier*. Sperăm însă că în curînd, poate în volumul viitor al culegerii noastre, vom putea publica şi această însemnare, după ce vom obţine microfilmul solicitat de la Muzeul istoric din Moscova.

În sfîrşit, pe un *Minei* din secolul al XVI-lea sînt mai multe însemnări, dintre care cele de la filele 310 şi 541 din secolul al XVI-lea. După transcrierea făcută tot de M. N. Tihomirov, aceste însemnări sînt:

„Сьи месѧцъ генварь исписа мнѡгогрѣшнии Василїе дїакѡн ѿт Соучав" (fila 310 secto). „Слава богоу давшомоу по зачалѣ и концѣ. Смѣренїи многогрѣшнїи ереи Маноил писал ѿт тръг Соучавь" (fila 541 verso).

(Această lună, ianuarie, a scris-o mult păcătosul Vasilie diacon din Suceava.

Slavă lui Dumnezeu, care a dat începutul şi sfîrşitul. Smeritul mult păcătosul erei Manoil din tîrgul Suceava a scris).

Tot pe acest *Minei* mai există o foarte interesantă însemnare din timpul lui Radu Mihnea (1616—1619), din care rezultă că el a fost cumpărat de către eromonahul Simeon.

Un număr şi mai mare de însemnări moldoveneşti sau muntene din secolele XVII—XVIII au fost copiate şi sînt publicate în descrierea lui M. N. Tihomirov. Din cauza spaţiului restrîns nu le putem reproduce aici *in extenso*. Ne mulţumim să le semnalăm specialiştilor scurtul lor conţinut.

Triodul înflorat din 1603 are pe fila 146 însemnarea de copist, din care rezultă că în timpul lui Ieremia Movilă (1600—1606) la 1603 septembrie 24 episcopul de Rădăuţi, Theodosie, a copiat acest triod.

Tetraevanghelul din 1610 la fila 222 recto are o însemnare din care aflăm că ieromonah Theofan, egumenul Mănăstirii Pobrota, a dat la legat acest *Tetraevanghel* în timpul lui Constantin Movilă, domnul Moldovei (1607—1611), la 20 noiembrie 1610.

O interesantă însemnare are şi *Mineiul* moldovean din 1611, scris de Eftimie ieromonah.

La 1616 Anastasie Crimcovici mitropolitul Sucevei a dat Mănăstirii de la Dragomirna un *Triod înflorat* pentru a-i fi pomenire şi lui şi părinţilor lui Ioan Crimcu şi Cristina. M. N. Ti-

hornirov atrage atenţia că şi pe această carte există o însemnare în limba română probabil din 1616, căci, după el, scrisul este acelaşi.

La 1623 s-a scris însemnarea de copist şi pe *Tetraevanghelul* moldovean, terminat în acest an, în timpul lui Ştefan, fiul lui Ştefan Tomşa.

Pe un alt *Tetraevanghel* moldovean nedatat — dar, după aprecierea lui M. N. Tihomirov — din secolul al XV-lea, mai întîi, la 9 august 1623 ieromonahul Parthenie semna la Suceviţa cartea, ca apoi Atanasie ieromonah să-şi pună şi el semnătura la Mănăstirea Secul.

Acelaşi Atanasie Crimcovici, de data aceasta arhiepiscop şi mitropolit al Sucevei, dăruieşte Mănăstirii Dragomirna o altă carte. Este vorba de o psaltire dată pentru pomenirea părinţilor lui Anastasie Crimcovici, Cristina şi Ioan Crimcovici, la 24 iunie 1625.

O altă *Psaltire* moldovenească are însemnarea de dăruire din 1634, din care rezultă că ea a fost dată de Efrem, ieromonah de la Mănăstirea Humorului, acestei mănăstiri, psaltire copiată pentru el de popa Manoil de la Suceava pentru 34 de taleri.

În sfîrşit, la 1636 o a treia *Psaltire* copiată în secolul al XVI-lea a fost cumpărată de ieromonahul Ştefan de la Mănăstirea Dragomirna de la ierodiaconul Varlaam pentru 7 taleri şi a fost dăruită în timpul lui Vasile Lupu acestei mănăstiri, după cum se spune într-o însemnare.

M. N. Tihomirov mai semnalează încă o *Psaltire* moldoveană din secolul al XV-lea, pe care se află semnătura episcopului Ghervasie Movilă, mitropolitul Sucevei.

În mod deosebit am dori să atragem atenţia asupra faptului necunoscut literaturii româneşti de specialitate că s-a făcut traducerea din limba greacă în limba rusă a cărţii lui Nicolae Mavrocordat, editată în 1719 sub titlul *Despre datorii, carte compusă de preaevlaviosul, preaînaltul şi preaînţeleptul stăpîn şi domn a toată Ungrovlahia, Domnul Domn Ioan Nicolae Alexandru Mavrocordat Voevod.*

În traducere rusă, manuscrisul semnalat de M. N. Tihomirov poartă titlul de *Книга о должностях*. El se păstrează în fondul Uvarov, nr. 347, în format 4°, are 119 file.

În cartea lui M. N. Tihomirov, editată *post mortem*, se mai găseşte un studiu care interesează în chip deosebit pe specialiştii români. Este vorba de *Descrierea cărţilor slavone chirilice vechi*, păstrate la Muzeul istoric central din Moscova.

Pe lîngă faptul că M. N. Tihomirov readuce în discuţie tipăriturile lui Schweipolt Fiol de la Cracovia din 1491 şi cele ale lui Macarie de la Catinje din 1494—1495 pe baza mai multor exemplare de tipărituri-incunabule, el descrie şi cîteva tipărituri româno-slave, ca: *Tetraevanghelul* din 1512 (exemplar foarte bine păstrat), *Molitvenicul* lui Dmitrie Liubavici din 1545 de la Tîrgovişte, *Apostolul* lui D. Liubavici din 1547 şi *Tetraevanghelul* lui Călin din 1565. Articolul lui M. N. Tihomirov, scris de autor la începutul deceniului al 3-lea şi publicat abia acum, este, desigur, depăşit de identificările şi cercetările bibliografice făcute de atunci încoace. S-a precizat, de exemplu, că *Molitvenicul* amintit mai sus nu este veneţian — cum credea M. N. Tihomirov — , ci cel tîrgoviştean din 1545. Prezintă însă mare interes părerea marelui cunoscător al vechilor manuscrise şi cărţi rare chirilice în privinţa originii tiparului macarian din Ţara Românească. Pentru M. N. Tihomirov nu poate fi nici o îndoială că la baza tiparului macarian a stat cartea manuscrisă de tradiţie moldoveană din secolul al XV-lea (cf. p. 342).

Este, de asemenea, interesantă prezentarea pe scurt a exemplarelor de cărţi chirilice, care au fost tipărite în secolul al XVI-lea la Veneţia. Menţionăm însă că, de cînd s-a întocmit descrierea lui M. N. Tihomirov, fondul de cărţi rare al muzeului s-a îmbogăţit foarte mult şi astăzi acest fond de cărţi rare chirilice din secolul al XVI-lea este în ordinea numărului de tipărituri şi exemplare al treilea din lume, după fondurile Bibliotecii publice din Leningrad şi ale Bibliotecii „V. I. Lenin" din Moscova.

Am făcut o prezentare mai amplă despre aceste ultime două studii incluse în culegerea lui M. N. Tihomirov, deoarece ele ne oferă posibilitatea de a sublinia din nou bogăţia extraordinară a fondurilor de manuscrise şi cărţi rare din U.R.S.S., bogăţie deosebit de importantă pentru istoria culturii româneşti din secolele XV—XVII. Am mai amintit că numai fondul de cărţi manuscrise chirilice al Muzeului istoric din Moscova păstrează mai mult de 20 000 de exemplare, dintre care un număr însemnat de cărţi manuscrise „moldo-vlahe". Aceste fonduri nu au fost încă studiate în mod sistematic de specialiştii români. Sînt încă multe manuscrise slavo-române chiar din secolul al XV-lea care nici nu au fost încă semnalate în literatura românească de specialitate. Este imperios necesar să se întreprindă o acţiune sistematică şi bine dirijată pentru a descrie aceste manuscrise româno-slave, unele dintre ele adevărate monumente de artă miniaturală medievală. Vor trebui copiate şi publicate toate însemnările de copist, sau însemnările de altă natură istorică, căci astfel vom putea cunoaşte multe aspecte de istorie culturală românească, despre care astăzi nu avem un tablou suficient de bine conturat. Studiile lui M. N. Tihomirov ne atrag din nou atenţia asupra acestei necesităţi, oferindu-ne exemple concludente.

L. Demény

S. D. SKAZKIN, *Очерки по истории западно-европейского крестьянства в средние века*, Moscova, Editura Universităţii din Moscova, 1968, 376 p.

Destinată să servească în primul rînd necesităţile studiului universitar, cartea acad. S. D. Skazkin reprezintă o remarcabilă sinteză a istoriei agrare europene din perioada feudală. Apariţia acestei cărţi care poate fi considerată şi ca un succes al medievisticii sovietice a fost precedată de elaborarea unui curs special de istorie a ţărănimii vest-europene în evul mediu, pe care autorul l-a ţinut timp de mai mulţi ani la Universitatea din Moscova. Necesităţile de ordin didactic au condiţionat în bună măsură structura şi caracterul lucrării de faţă, iar vastitatea problematicii abordate l-a obligat pe autor să-şi limiteze sfera de investigaţie şi să acorde cu precădere atenţie dezvoltării forţelor de producţie şi principalelor transformări pe tărîmul raporturilor social-economice care au avut loc în decursul orînduirii feudale. S. D. Skazkin precizează de la început că nu-şi propune să scrie o istorie a ţărănimii din diferitele ţări ale Europei cu toate detaliile şi cu toate particularităţile acesteia. Obiectivul urmărit de autor este îndeosebi de „a studia legităţile istorice ale acelor instituţii care — fie că au fost comune pentru diferite ţări, fie că au fost specifice numai pentru o anumită ţară — ne permit să descoperim mai exact şi mai temeinic tendinţele generale ale dezvoltării în toate ţările Europei" (p. 6).

Cartea este împărţită în trei părţi (corespunzător perioadelor de formare, consolidare şi de destrămare a orînduirii feudale) şi cuprinde 12 capitole, urmate de cîteva ilustraţii şi de bibliografia sa de bază.

Problema fundamentală care este dezbătută în prima parte a cărţii (cap. I—V) este aceea a formării sistemului relaţiilor de producţie feudale şi a apariţiei ţărănimii ca clasă a societăţii feudale. Pentru a vedea în ce măsură unele popoare europene aşa-zise „barbare" au fost pregătite istoriceşte ca să poată trece de la formaţia comunei primitive direct la feudalism, autorul îşi începe cartea cu un amplu capitol în care analizează situaţia tehnicii agricole din antichitatea

romană pînă în evul mediu timpuriu. S. D. Skazkin conchide că „agricultura romană a fost atît de avansată, încît « barbarii » n-au putut prelua dintr-odată prea multe lucruri de la aceasta" (p. 51) datorită înseşi condiţiilor social-economice în care trăiau. Aceste împrumuturi s-au putut face numai în răstimpul a mai multor veacuri. În felul acesta, „timpul formării definitive a societăţii feudale a fost şi timpul unor mari succese şi a unor mari împrumuturi ale agriculturii medievale timpurii de la agricultura romană" (p. 52).

Capitolul al II-lea al lucrării este consacrat discutării problemei trecerii nemijlocite a unor popoare europene (germanice, slave etc.) de la comuna primitivă la feudalism. Autorul arată că „lipsa unor condiţii istorice specifice care făcuseră posibilă apariţia societăţilor sclavagiste dezvoltate (un stat mare şi puternic care obţinea prin războaie forţa de muncă sub forma de prizonieri transformaţi în robi) şi, dimpotrivă, existenţa unor condiţii favorabile pentru reproducerea forţei de muncă în sînul gospodăriei producătorului direct au condiţionat trecerea « barbarilor » de la orînduirea comunei primitive, aflată în curs de destrămare, direct la feudalism, trecînd peste orînduirea sclavagistă dezvoltată" (p. 62). Apariţia în ultima fază a existenţei statelor sclavagiste a unor relaţii de producţie pe care autorul le consideră „analoge cu cele feudale" (colonatul) n-a făcut decît să accelereze sinteza feudală.

Obiectul celui de-al III-lea capitol îl constituie evoluţia comunităţilor agrare (obştile) la diferitele popoare europene. În această problemă controversată în istoriografia europeană, după ce se referă pe larg şi la situaţia obştilor la popoarele din Europa de răsărit, mai ales la ruşi, autorul trage concluzia că „obştea în forma ei tîrzie, fie ca familie mare, fie ca obşte-marcă, a fost un fenomen general european" (p. 92).

Urmărind, în capitolul al IV-lea, problemele fundamentale ale procesului de feudalizare, S. D. Skazkin analizează pe larg modul de formare a marilor proprietăţi funciare ca bază a relaţiilor de producţie feudale şi procesul aservirii treptate a micilor producători liberi. Autoritatea statală a favorizat şi accelerat aceste procese, dar nu le-a creat ea. Autorul subliniază că, din momentul apariţiei domeniului feudal, acesta a fost „nu într-atîta o organizaţie de producţie, cît o organizaţie pentru exploatarea populaţiei dependente, o organizaţie pentru obţinerea rentei feudale" (p. 101). Oricare au fost dimensiunile domeniului feudal, producţia în cadrul său s-a bazat tot timpul pe mica gospodărie ţărănească. Dependenţa feudală a ţăranilor a îmbrăcat o întreită formă : din punct de vedere personal, funciar şi judecătoresc.

În capitolul al V-lea se analizează conţinutul juridic al noţiunilor de proprietate feudală şi de stăpînire a pămîntului de către ţărani. Combătînd interpretarea greşită a rolului constrîngerii extraeconomice, autorul arată că aceasta trebuie privită numai ca un mijloc de obţinere a rentei feudale, iar nu ca bază a constituirii sale. Este importantă din punct de vedere teoretic şi precizarea lui S. D. Skazkin că „proprietatea feudală, pentru realizarea sa în forma rentei, presupune o asemenea orînduială, în virtutea căreia producătorul nemijlocit trebuie să aibă la dispoziţia sa toate mijloacele de producţie şi toate condiţiile de muncă, şi ca urmare a acestui lucru, ţăranii, cel puţin în parte, pot fi deţinătorii ereditari ai loturilor lor, cu drepturi mai mult sau mai puţin largi de a dispune de aceste loturi" (p. 129). Autorul avertizează că, oricît de largi ar fi fost drepturile ţăranului, acesta nu poate fi însă considerat proprietar, deoarece el nu primeşte, ci plăteşte renta feudală pentru lotul său.

Abordînd în partea a doua a lucrării (cap. VI—IX) perioada feudalismului dezvoltat, autorul pune în lumină progresele înregistrate în această epocă în privinţa dezvoltării forţelor de producţie şi îndeosebi de tehnica agricolă (cap. VI), pentru ca, în continuare (cap. VII), să se ocupe cu problema structurii domeniului feudal ca celulă de bază a societăţii şi a economiei feudale, în care are loc formarea rentei feudale şi distribuirea ei în sînul clasei dominante, organizate într-o

ierarhie specifică. Tocmai această funcţie, arată autorul, a suferit importante transformări în decursul celei de-a doua perioade a feudalismului. Explicînd mecanismul complicat al raporturilor feudale, autorul precizează că „proprietatea feudală, a cărei realizare era renta feudală, a constituit numai baza generală a rentei feudale, iar unii reprezentanţi ai clasei feudale, ca primitori ai rentei feudale, au putut să nu aibă deloc pămînt, au putut să-şi lase ogorul în părăsire, să-l dea în arendă sau să-l vîndă pentru cens veşnic şi, prin urmare, să renunţe la orice conducere, dar atît timp cît au existat relaţiile de producţie feudale, feudalii au fost cel puţin copărtaşi ai proprietăţii feudale în calitatea lor de primitori ai unui venit feudal sau a altuia" (p. 193). Date fiind aceste realităţi, S. D. Skazkin subliniază în repetate rînduri că principalul factor de progres al forţelor de producţie l-a constituit nu domeniul feudal, ci gospodăria producătorilor direcţi.

Deosebit de interesante sînt concluziile autorului şi în ceea ce priveşte dezvoltarea relaţiilor bani-marfă şi influenţa acestora asupra gospodăriei ţărăneşti şi a întregii structuri a societăţii feudale, de care se ocupă în capitolul al VIII-lea. Este de remarcat că, tocmai în legătură cu această dezvoltare, unii istorici au considerat că s-ar putea vorbi de o „criză a feudalismului" în secolele XIII—XIV, iar alţii chiar de un început al relaţiilor capitaliste, fapt care nu corespunde însă realităţii.

Capitolul al IX-lea, consacrat aşa-numitei „eliberări" a ţăranilor în Europa occidentală şi studierii nivelului de viaţă materială şi culturală a satului medieval, încheie partea a doua a acestei sinteze.

Ultima parte a cărţii (cap. X—XII) are ca obiect studierea transformărilor care au avut loc în viaţa societăţii feudale sub influenţa dezvoltării în cadrul relaţiilor de producţie feudale a elementelor economici capitaliste. În cadrul acestei ultime părţi, autorul analizează formele acumulării primitive a capitalului ca „punct de plecare a genezei capitalismului", precum şi problema aşa-numitei „celei de-a doua iobăgii" în unele ţări din Europa centrală şi de răsărit. Ultimul capitol este consacrat studierii legităţilor luptei de clasă a ţărănimii în evul mediu.

Preţioasă îndeosebi prin generalizările sale teoretice, cartea acad. S. D. Skazkin se înscrie printre lucrările care aduc o contribuţie importantă la cunoaşterea unor probleme majore ale istoriei agrare din perioada feudală şi în acelaşi timp ea încununează îndelungata activitate pe tărîmul ştiinţific-didactic a nestorului octogenar al medievisticii sovietice.

Emil Lazea

Redactor: HILDA MAZILU
Tehnoredactor: MAGDALENA IACOB

Bun de tipar 5.03.1973. Tiraj 1270. Hirtie Tipar înalt A, format 16/70 × 100 de 63 G/m². Coli de tipar 28. C.Z. pentru biblioteci mari 9 (498) «13:17» (082), C.Z. pentru biblioteci mici 9 (R) «13:17» (082)

Întreprinderea poligrafică Informația, str. Brezoianu nr. 23 — 25, București.

REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA